

**O`ZBEKISTON RESPUBLIKASI ADLIYA VAZIRLIGI
TOSHKENT DAVLAT YURIDIK INSTITUTI**

O`ZBEKISTON RESPUBLIKASI KONSTITUTSIYAVIY HUQUQI

bo`yicha bakalavriyatning yuridik ta'lim
yo`nalishlari uchun

DARSLIK

Toshkent– 2005

O'zbekiston Respublikasining konstitutsiyaviy huquqi. Darslik/Mas'ul muharrir: A.X.Saidov –T.: TDYI nashriyoti, 2005. –480 bet.

Ushbu darslik O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasi asosida shakllangan Konstitutsiyaviy huquq tarmog'ini, huquqiy demokratik davlat va fuqarolik jamiyatini shakllantirishda muhim ustuvor konstitutsiyaviy institutlarni o'zida qamrab olib, unda kitobxon milliy konstitutsiyaviy huquq tarixini, rivojlanish qonuniyatlarini, fuqarolarning huquq va erkinliklari, burch va majburiyatlari, ularning huquqiy kafolatlari, davlat hokimiyati organlari tizimi, tuzilishi va shakllanishi, ma'muriy hududiy tuzilish masalalarini o'rganadi, shuningdek, darslikda O'zbekiston Respublikasi qonunlari, O'zbekiston Respublikasi Prezidenti I.A Karimov asarlari hamda farmonlari, yetuk huquqshunos olimlarning asarlari hamda 2002 yil 27 yanvarda o'tkazilgan umumxalq referendumini natijalariga ko'ra va uning asosida qabul qilingan 2003 yil 24 apreldagi O'zbekiston Respublikasining Qonuniga muvofiq Konstitutsiyamizning XVIII, XIX, XX, XXIII boblariga tuzatish va qo'shimchalar kiritilgan normalarning mohiyati, davlat va jamiyat qurilishi va sud-huquq sohasida amalga oshirilayotgan demokratik islohotlar o'z ifodasini topgan.

Mazkur darslik yuridik oliy o'quv yurtlari talabalari, tinglovchilari, yuridik o'quv yurtlari o'qituvchilari, huquqni muhofaza qiluvchi organ xodimlari va boshqa mutaxassislarning foydalanishlari uchun mo'ljallangan.

Mas'ul muharrir: yu.f.d., professor, A.X.Saidov

Mualliflar jamoasi:

yu.f.d., professor, A.X.Saidov – Kirish, I, II, IV, V, VI-bobning 8-§, VII, VIII, XXII, XXVI, XXVII, XXXIII-boblar va xotima o'rnida.

yu.f.d., professor, M.X.Rustamboyev – IX, X, XI, XII, XIII, XIV, XV, XXX, XXXI –boblar.

yu.f.n., dotsent, A.S.Tursunov –XXXII- bob.

dotsent, D.Q.Ahmedov – III, VI-bobning 1-7-§lari, XVI- XXI-boblar (o'qituvchi **I.R.Bekov** bilan hamkorlikda), XVII-bob (o'qituvchi **SH.G'.Asadov** bilan hamkorlikda), XVIII, XIX-bob (**yu.f.n., S.M.Xidirov** bilan hamkorlikda), XX- bob (**yu.f.d., professor, M.X.Rustamboyev** bilan hamkorlikda), XXIX-boblar.

yu.f.n., S.M.Xidirov – XXIII, XXIV, XXV-bob (o'qituvchi **SH.X. Zulfiqorov** bilan hamkorlikda), XXVIII-boblar.

Taqrizchilar: professor **R.Q. Qayumov**
dotsent **M. Mirhamidov**.

KIRISH

"Avvalo, barchamiz bir haqiqatni anglab, tushunib bormoqdamiz – bugun jamiyatimizda qanday yutuq va marralarga erishayotgan bo'lsak, bularning poydevorida Konstitutsiyamiz, buyuk hayot qomusimiz turibdi".¹

Dunyodagi rivojlangan demokratik davlatlarda hech bir shaxs, hech bir fuqaro o'z ijtimoiy-shaxsiy hayotini, o'zining huquqlari va qonuniy manfaatlarini himoya qilishni Konstitutsiyasiz tasavvur qila olmaydi. Chunki har bir shaxs kundalik hayotida Konstitutsiyada belgilab qo'yilgan huquq va erkinliklariga bevosita murojaat qiladi hamda ushbu Asosiy qonunga o'zining huquq va erkinliklarini kafolatlab beruvchi oliy yuridik hujjat sifatida qaraydi. Shuning uchun ham demokratik jamiyatda yashayotgan har bir shaxs Konstitutsiyaning mazmun-mohiyatini chuqur anglab olishi hamda shaxsiy hayotida uchrab turadigan muammolarning yechimini aynan Konstitutsiyadan topa bilishi zarur.

Ma'lumki, demokratik huquqiy davlat qurish yo'lidagi eng dastlabki va eng muhim qadam Konstitutsiyani o'rganish hamda uni hayotga tatbiq etishdan boshlanadi. Zero, O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2001 yil 4 yanvarda e'lon qilingan "O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasini o'rganishni tashkil etish to'g'risida"gi farmoyishi ham demokratiya yo'lida ulkan bir qadam qo'yish uchun katta turtki bo'ldi. Darhaqiqat, ko'p narsa mamlakatda Konstitutsiyani ommaviy ravishda o'rganish hamda uni hayotga tatbiq etishga bog'liq. Mana shu maqsadda davlatimiz rahbari O'zbekiston Konstitutsiyasini **bolalar bog'chasidan boshlab o'rgatish, maktablarda darslik tariqasida o'qitish hamda oliy o'quv yurtlarida esa maxsus dars sifatida o'rganishni**² vazifa qilib qo'ydi.

Shundan kelib chiqib, farmoyish asosida 2001 yil 1 sentabrdan mamlakatimizda uzluksiz huquqiy ta'limning asosi hisoblanmish Konstitutsiyani o'rganish bog'chadan boshlab to oliy ta'limning yuqori bosqichi hisoblanadigan magistraturagacha tashkil etildi. Zero, O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasini o'rganish butun O'zbekiston xalqining yuksak va mas'uliyatli burchidir.

Konstitutsiya -Asosiy qonun sifatida barcha qonunchilik sohalarining bosh manbai hisoblanadi, chunki Konstitutsiyada xalqning oliy irodasi o'zining qonuniy ifodasi hamda muxtasar bayonini topadi.

O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyaviy huquqi esa mamlakat huquq tizimining yetakchi sohasi bo'lib, u hokimiyat bilan shaxsning o'zaro munosabatlarini, davlat organlari tizimining faoliyat yuritishini tartibga soluvchi, fuqarolarning huquqiy maqomini, shuningdek, jamiyatning boshqa ijtimoiy tuzilmalari holatini belgilovchi huquqiy normalar yig'indisidir. Ta'kidlash lozimki, konstitutsiyaviy huquq fani bo'yicha puxta bilimga ega bo'lish nafaqat o'qituvchi o'tadigan dars mashg'ulotlarida faol ishtirok etishni, balki talabanning mustaqil shug'ullanishini, Konstitutsiya va qonunlarni, tavsiya etilgan adabiyotlarni muntazam o'rganib borishni taqozo qiladi.

Mazkur darslik O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasi va qonunlari, mamlakat Prezidentining farmonlari va hukumat qarorlari, shuningdek, qonun chiqaruvchi, ijro etuvchi va sud organlari tajribalari asosida yaratildi.

Ma'lumki, o'tgan davr mobaynida, xususan 2002-2005 yillar orasida mamlakatimizda davlat va jamiyat qurilishi sohasida izchil demokratik islohotlar amalga oshirildi hamda bir

¹ I. A. Karimov. Ozod va obod Vatan, erkin va farovon hayot – pirovard maqsadimiz. T. 8. – T.: "O'zbekiston", 2000. 87-bet

² I. A. Karimov. Konstitutsiya to'g'risida. Toshkent, 2001, 153 – bet.

qancha yangi qonunlar 2002 yil 4 aprelda “Referendum yakunlari hamda davlat hokimiyati tashkil etilishining asosiy prinsiplari to`g`risida”gi, “O`zbekiston Respublikasi Oliy Majlisining Qonunchilik palatasi to`g`risida”gi, “O`zbekiston Respublikasi Oliy Majlisining Senati to`g`risida”gi uchta asosiy konstitutsiyaviy qonunlar qonunlar qabul qilindi. Parlament islohotining amalga oshirilishi Konstitutsiyaga o`zgartirish va qo`shimchalar kiritish zaruriyatini taqozo etdi.

Shundan kelib chiqqan holda aytish lozimki, ushbu darslikda quyidagi yangi huquqiy islohotlar hamda o`zgarishlar o`z aksini topdi:

- O`zbekiston tarixida birinchi marta davlat hokimiyati tizimida ikki palatali parlament shakllantirildi hamda Prezidentning ayrim vakolatlari parlamentga o`tdi;
- Prezidentning vakolat muddati uzaytirildi;
- ijro hokimiyati tarkibi yangidan tashkil etilib, uning vazifalari aniq yo`naltirildi;
- davlat hokimiyatining shakllanishida muhim institut hisoblangan saylov tizimida muhim o`zgarishlar ro`y berdi;
- sud-huquq tizimi tubdan liberallashtirildi.

Jamiyatni demokratlashtirish va yangilashning, mamlakatni modernizatsiya va islohot etishning asosiy vazifalari O`zbekiston Respublikasi Prezidenti I.A.Karimovning 2005 yil 28 yanvarda bo`lib o`tgan O`zbekiston Respublikasi Oliy Majlisi Qonunchilik palatasi va Senatining qo`shma majlisidagi ma`ruzasida belgilab berilgan¹

Darslikni o`qib chiqish jarayonida kitobxon yuqorida ko`rsatib o`tilgan huquqiy islohotlarga alohida e`tibor qaratsa, maqsadga muvofiq bo`ladi.

Ushbu darslik kitobxonlarning konstitutsiyaviy-huquqiy ongi yuksalishi hamda huquqiy madaniyatning shakllanishida baholi qudrat xizmat qiladi, deb umid qilamiz.

Prezidentimiz ta`biri bilan aytganda, Konstitutsiyaning asosiy mohiyati, ...**shundaki, u jamiyat va uning a`zolari oldiga maqsad qo`yadi. Ana shu ezgu maqsadga erishishning yo`llarini o`zida mujassam etadi. Shu o`rinda davlat, oila va jamiyat manfaatlari, soddaroq qilib aytsak, davlat va inson manfaatlari uyg`unlashib ketmas ekan, rivojlanish sari olg`a siljish bo`lmaydi.**²

professor A. X. Saidov

¹ I.A.Karimov Bizning bosh maqsadimiz--jamiyatni demokratlashtirish va yangilash, mamlakatni modernizatsiya va islohot etishdir. T. : “O`zbekiston”.2005; O`zbekiston jamiyatni demokratlashtirish va yangilash, mamlakatni modernizatsiya va islohot etish yo`lidan T.: “Akademiya”, 2005

² I.A.Karimov. “Yangicha fikrlash va ishlash davr talabi”. T.: “O`zbekiston”. 1997. 258-bet.

BIRINCHI BO`LIM

O`ZBEKISTON RESPUBLIKASI KONSTITUTSIYAVIY HUQUQ FANIGA KIRISH

I BOB. O`ZBEKISTON RESPUBLIKASI KONSTITUTSIYAVIY HUQUQINING PREDMETI, TUSHUNCHASI VA USLUBLARI

1-§. Konstitutsiyaviy huquq fanining paydo bo`lishi

2-§. O`zbekiston Respublikasi Konstitutsiyaviy huquq tushunchasi

3-§ O`zbekiston Respublikasi Konstitutsiyaviy huquqi predmetining o`ziga xos xususiyatlari

4-§. O`zbekiston Respublikasi Konstitutsiyaviy huquqi obyekti

5-§. O`zbekiston Respublikasi Konstitutsiyaviy huquqi subyektlari

6-§. Konstitutsiyaviy huquq fanining nomi hususida

7-§. O`zbekistong Respublikasi Konstitutsiyaviy o`quv kursining metodlari

8-§. O`zbekiston Respublikasi Konstitutsiyaviy huquqining tizimi

1-§. Konstitutsiyaviy huquq fanining paydo bo`lishi

Konstitutsiyaviy huquq milliy huquq tizimining mustaqil sohasi va alohida fan sifatida XVIII asrning oxirida paydo bo`lib, ushbu fanning asosiy g`oyalari va institutlari o`ziga xos tarixiy taraqqiyot yo`liga ega.

«Konstitutsiya» atamasi lotincha so`zdan olingan bo`lib, “o`rnatish”, “belgilash” degan ma`nolarni anglatadi hamda u o`zining uzoq tarixiga ega. Dastlab «konstitutsiya» iborasi siyosiy tuzum ma`nosini anglatib, XVII asrda Fransiyada ushbu atama renta hamda renta shartnomasiga nisbatan ishlatilgan. Keyinchalik “Konstitutsiya” so`zi o`zining asl ma`nosiga qaytib, ushbu atama bilan huquqiy tomondan belgilab qo`yilgan davlat tuzumi nomlana boshlagan. Buyuk Fransuz inqilobi arafasida esa «Konstitutsiya» iborasi orqali «davlatning ahvoli» ifodalangan.

O`rta asrlarda Sharqda “Konstitutsiya” iborasining aynan o`zi bevosita ishlatilmagan bo`lsada, lekin XV-XVI asrlarda Amir Temur va Temuriylar davlatining asosiy xususiyatlarini o`zida aks ettiruvchi "Temur tuzuklari" sharqona huquqiy madaniyatga monand konstitutsiyaviy hujjat edi.

Konstitutsiyaviy huquqning paydo bo`lishiga va taraqqiyotiga bir qator konstitutsiyaviy ahamiyatga molik hujjatlar katta ta`sir ko`rsatgan.

Bunday hujjatlar jumlasiga 1215 yilda Angliyada qabul qilingan «Erkinliklarning buyuk Xartiyasi», 1697 yilgi «Xabeas korpus akt» («Habeas Corpus Act») va boshqa bir qator hujjatlar kiradi. Yuqorida sanab o`tilgan hujjatlar hozirgi kunda ham Buyuk Britaniyada amaldagi konstitutsiyaviy hujjatlardan bo`lib hisoblanadi.

Shunday qilib, konstitutsiyaviy huquq fani o`ziga xos tarixiy taraqqiyot davomida vujudga kelgan.

Konstitutsiyaviy huquqning shakllanishida bir qancha omillar ta`sir ko`rsatgan. Bunday omillar jumlasiga quyidagilar kiradi.

Birinchidan, dastlabki konstitutsiyaviy ahamiyatga molik hujjatlar. Masalan, AQShning 1776 yilgi "Mustaqillik deklaratsiyasi" va 1789 yilgi "Inson va fuqaro huquqlari fransuz Deklaratsiyasi"ni misol qilib ko`rsatish mumkin. Amerikaning Mustaqillik Deklaratsiyasida ilk bor «Xalq davlat hokimiyatning manbaidir» degan konstitutsiyaviy qoida mustahkamlangan edi. Fransuz Deklaratsiyasining 16-moddasida esa «Inson

huquqlari va erkinliklarining kafolatlari va hokimiyat vakolatlarini taqsimlash prinsipiga ega bo'lmagan xalq konstitutsiyasiga ega bo'lmaydi», deb ta'kidlangan.

Ikkinchidan, insoniyat huquqiy tafakkurining mahsuli va umuminsoniy huquqiy qadriyat hisoblanadigan huquqiy nazariya va ta'limotlar. Masalan, inson huquqlarining tabiiy ajralmas ekanligi to'g'risidagi ta'limot konstitutsiyaviy huquqning shakllanishiga katta ta'sir ko'rsatgan. Tabiiy huquq konsepsiyasi AQShning Mustaqillik Deklaratsiyasida hamda Inson va fuqaro huquqlari Fransiya Deklaratsiyasida qonuniy ravishda mustahkamlangan edi. Hozirgi kunda inson huquqlari konstitutsiyaviy huquqning (predmetini) tashkil etuvchi asosiy masalalardan biridir.

Uchinchidan, dunyoda buyuk mutafakkirlarning davlat va huquqqa oid qoldirgan ulkan ilmiy-huquqiy merosi. Bunday olimlardan fransuz mutafakkiri Sharl Lui Monteskyeni ko'rsatish mumkin. U o'zining «Qonunlar ruhi» asarida hozirgi zamon konstitutsiyaviy huquqining asosiy tamoyillaridan hokimiyat vakolatlarini taqsimlash prinsipini ilmiy va amaliy jihatdan asoslab bergan.

Sharqning buyuk qomusiy allomalari Abu Nasr Farobiy, Alisher Navoiylar tomonidan bildirilgan davlat va huquqqa oid fikrlar ham Sharqda konstitutsiyaviy ta'limotlarni shakllanishida katta rol o'ynagan.

To'rtinchidan, turli davlatlarning konstitutsiyaviy qonunchiligi va amaliyoti. XVIII-XIX asrlarda Amerika va Yevropada qabul qilingan konstitutsiyalar konstitutsiyaviy huquqning mustaqil huquq sohasi sifatida shakllanishida katta rol o'ynagan. Chunki konstitutsiyalar konstitutsiyaviy huquqning asosiy manbai bo'lib hisoblanadi.

Umuman olganda har bir davlatda konstitutsiyaviy huquqning paydo bo'lishi o'ziga xos xususiyatlarga ega.

Hozirgi zamon konstitutsiyaviy huquqining predmeti esa, XX asrning ikkinchi yarmida o'zini yakuniy shaklini oldi.

2-§. O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyaviy huquq tushunchasi

O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyaviy huquqining o'ziga xos xususiyati shundan iboratki, konstitutsiyaviy-huquqiy normalar yordamida inson, jamiyat va davlat hokimiyatini amalga oshirish jarayonida vujudga keladigan ijtimoiy munosabatlar tartibga solinadi. Konstitutsiyaviy huquq normalari inson, jamiyat va davlat o'rtasidagi o'zaro munosabatlarni tartibga soladi va ta'minlaydi. Bundagi ustuvor yo'nalishlarni va oliy qadriyatlarini aniqlaydi va konstitutsiyaviy amaliyotni belgilab beradi. Bu oliy qadriyatlarga konstitutsiyaviy institutlar mos bo'lishi kerak.

Konstitutsiyaviy institutlar esa o'z navbatida jamiyat va davlat tuzilishining prinsiplarini, davlat hokimiyati organlari tuzilishi va tizimini, davlat hokimiyati tashkil etilishi va nazorat qilinishini o'zida aks ettiradi.

O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyaviy huquqining yana bir o'ziga xos xususiyati shundaki, u, avvalombor, ijtimoiy-siyosiy munosabatlarni tartibga soladi. Ana shunday munosabatlar inson, jamiyat va davlat o'rtasida kelib chiqadi.

Konstitutsiyaviy huquq normalari:

birinchidan, qonunchilik doirasida siyosiy munosabatlarning eng muhim qismini tartibga soladi;

ikkinchidan, ijtimoiy munosabatlarni muayyan tomonlarga yo'naltiriladi, ya'ni konstitutsiyaviy huquqning norma va prinsiplari ijtimoiy munosabatlar taraqqiyotini belgilab beradi.

Demak, O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyaviy huquqi o'ziga xos predmetga ega. Uning predmetini asosan ijtimoiy-siyosiy munosabatlar tashkil etadi. O'zbekiston Respublikasi konstitutsiyaviy huquqi tushunchasiga quyidagicha ta'rif berish mumkin.

O'zbekiston Respublikasi konstitutsiyaviy huquqi shaxs, jamiyat va davlat o'rtasida vujudga keladigan va davlat hokimiyatini amalga oshirish jarayonida paydo bo'ladigan, inson huquqlari va erkinliklarini ta'minlashga qaratilgan munosabatlarni tartibga soluvchi konstitutsiyaviy huquqiy normalar tizimi (yig'indisi)dir.

3-§. O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyaviy huquqi predmetining o'ziga xos xususiyatlari

O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyaviy huquqi – mustaqil huquq sohasi bo'lib, u milliy huquqiy tizimning o'zagi, yadrosini tashkil etadi.

O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyaviy huquqi – muayyan konstitutsiyaviy - huquqiy normalar tizimi (yig'indisi) dan iborat.

Huquqshunoslik fanida Konstitutsiyaviy huquqning predmetini aniqlashda uch yondoshuv bor.

Birinchi yondoshuv: konstitutsiyaviy-huquqiy tartibga solishning predmetini davlat hokimiyatini amalga oshirish tashkil etadi. Bu yondoshuv rossiyalik huquqshunoslarga xosdir. Konstitutsiya tartibga soladigan ijtimoiy munosabatlarning aksariyatini davlat hokimiyatini tashkil etish va amalga oshirish masalalari tashkil etadi.

Ikkinchi yondoshuv: konstitutsiyaviy huquqning predmetini, avvalambor, inson huquq va erkinliklarini himoya qilish tashkil etadi. Ya'ni davlat hokimiyati manfaatlari inson manfaatlaridan kelib chiqishi kerak.

Uchinchi yondoshuv: konstitutsiyaviy huquq predmetini davlat hokimiyati va inson huquqlariga oid munosabatlarni tartibga solish tashkil etadi. Shunday qilib, bu yondoshuv birinchi va ikkinchi yondoshuvlarni o'zida uyg'unlashtiradi. Bu fikrni mahshur fransuz konstitutsiyashunos olimi Anri Oriu shunday ifodalagan edi: «Konstitutsiyaviy huquqning asosiy maqsadi-davlat hokimiyati va inson huquqlari, erkinliklarini muayyan nisbatda yashashini ta'minlashdan iborat».

Hozirgi zamon konstitutsiyalari esa yana bir yangi uchinchi guruh, ya'ni ijtimoiy munosabatlarni ham tartibga soladi. So'z "shaxs-jamiyat-davlat o'rtasidagi munosabatlarni konstitutsiyaviy tartibga solish to'g'risida ketmoqda.

Shunday qilib, O'zbekiston Respublikasi konstitutsiyaviy huquqi predmeti uchta katta ijtimoiy munosabatlar guruhidan iborat. O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyaviy huquqi:

birinchi guruh: konstitutsiyaviy tizimni tashkil etish, ta'minlash va himoya qilish bilan bog'liq ijtimoiy munosabatlarni;

ikkinchi guruh: insonlarning konstitutsiyaviy huquq va erkinliklarini tartibga solish, himoya qilish, qo'riqlash va kafolatlash bilan bog'liq ijtimoiy munosabatlarni;

uchinchi guruh: «shaxs-jamiyat-davlat» o'rtasidagi eng muhim munosabatlarni tartibga soladi.

4-§. O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyaviy huquqi obyekti

O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyaviy huquqining obyekti – konstitutsiyaviy huquq normalari tomonidan tartibga soladigan ijtimoiy munosabatlar hisoblanadi. Konstitutsiyaviy huquq obyektiga quyidagi ijtimoiy munosabatlarni tartibga soluvchi konstitutsiyaviy normalar kiradi:

birinchidan, konstitutsiyaviy huquqning asosiy prinsiplari;

ikkinchidan, davlat hokimiyatini tashkil etish va amalga oshirish.

Konstitutsiyaviy huquq obyekt – ushbu huquq sohasining chegaralarini belgilaydi va boshqa huquq sohalaridan farqlanishini ko'rsatadi.

Konstitutsiyaviy huquq obyekt, avvalombor, konstitutsiyaviy huquq tushunchasini berishga imkon yaratadi. Bunda konstitutsiyaviy huquq tushunchasi uning asosiy institutlarini ochib berish yo'li bilan beriladi.

5-§. O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyaviy huquqi subyektlari

O'zbekiston Respublikasi konstitutsiyaviy huquqi subyektlari konstitutsiyaviy huquq normalari bilan tartibga solinadigan hamda muayyan huquq va majburiyatlarga ega jismoniy va yuridik shaxslar hisoblanadi.

Konstitutsiyaviy huquq subyektlarini ikki katta guruhga bo'lish mumkin:

birinchi guruh: jismoniy shaxslar. Har bir davlatda har bir shaxs muayyan huquqiy maqomga ega bo'ladi va bu maqom, avvalombor, konstitutsiyaviy huquq normalari bilan belgilanadi. Shaxs o'z huquqiy maqomiga ko'ra fuqaro, chet ellik yoki fuqaroligi bo'lmagan shaxs bo'lishi mumkin. Shaxs o'z huquqiy maqomiga ko'ra turli hajmdagi siyosiy, shaxsiy, ijtimoiy-iqtisodiy huquqlarga ega bo'ladi. Shaxsiy huquqlar barcha insonlarga tegishlidir.

ikkinchi guruh: yuridik shaxslar. Egallagan maqomi konstitutsiyaviy huquq normalari bilan tartibga solinadigan yuridik shaxslar konstitutsiyaviy huquqning subyektlari bo'ladi va ularning huquqiy maqomi turlichadir.

O'zbekiston Respublikasi konstitutsiyaviy huquqi subyektlari jumlasiga quyidagi yuridik shaxslar kiradi:

- 1) davlat va uning organlari;
- 2) jamoat birlashmalari;
- 3) siyosiy partiyalar;
- 4) fuqarolarning o'z-o'zini boshqarish organlari.

Konstitutsiyaviy huquqning asosiy subyekti insondir. Inson, uning huquqlari va erkinliklari konstitutsiyaviy huquqning mazmun mohiyatini belgilab beradi.

6-§. Konstitutsiyaviy huquq fanining nomi xususida

Yuridik adabiyotlarda "Konstitutsiyaviy huquq" iborasi uch xil ma'noda qo'llanadi:

birinchidan, konstitutsiyaviy huquq milliy huquqiy tizimning mustaqil huquq sohasi sifatida;

ikkinchidan, konstitutsiyaviy huquq eng muhim yuridik fanlardan biri sifatida;

uchinchidan, konstitutsiyaviy huquq yuridik ta'lim tizimida muhim o'rin tutgan o'quv kursi sifatida qo'llanadi.

Xorijiy mamlakatlarda ushbu o'quv kursi, odatda, ikki xil nomlanadi.

1. Fransiya, Buyuk Britaniya kabi davlatlarda ushbu o'quv kursi "Konstitutsiyaviy huquq" deb ataladi.

2. Germaniya, Skandinaviya, Shvetsiya kabi davlatlarda "Davlat huquqi" deb yuritiladi.

Ayrim huquqshunos olimlar bu ikki nomni sinonim sifatida bir xilda qo'llash mumkin desalar, boshqa huquqshunoslar ular o'rtasida jiddiy farqlar bor deb hisoblaydi. Fikrimizcha, bu o'quv kursining nomlanishiga u yoki bu davlatda konstitutsiyaviy huquqning rivojlanishining o'ziga xos sharoitlari va xususiyatlari ta'sir ko'rsatgan. Masalan, Fransiya va Buyuk Britaniyada konstitutsiyaviy huquqning shakllanishida konstitutsiyaviy ahamiyatga molik tarixiy hujjatlar katta rol o'ynagan. Germaniya kabi davlatlarda esa

konstitutsiyaviy huquqning rivojlanish jarayonida davlat, uning institutlari masalasiga ko'proq e'tibor berilgan.

Bizning fikrimizcha, bu fanni "Konstitutsiyaviy huquq" deb nomlash to'g'riroqdir. Shuning uchun ham biz "O'zbekiston Respublikasi konstitutsiyaviy huquqi" deb nomlanishini maqsadga muvofiq deb bilamiz.

7-§. O'zbekistong Respublikasi Konstitutsiyaviy huquqi o'quv kursining metodlari

Konstitutsiyaviy huquq o'quv kursining o'rganishda bilish nazariyasining quyidagi metodlari keng qo'llaniladi.

1. tarixiy uslub;
2. qiyosiy uslub;
3. mantiqiy uslub;
4. tizimli uslub;
5. sotsiologik uslub;
6. matematik uslub.

O'zbekiston Respublikasi konstitutsiyaviy huquqini o'rganishda qo'llaniladigan uslublar yig'indisi ushbu o'quv kursining metodologiyasini tashkil etadi.

8-§. O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyaviy huquqining tizimi

Har bir davlat o'zining alohida Konstitutsiyasiga ega. Shu bilan birga barcha mamlakatlarning konstitutsiyaviy huquqiga xos bir qator umumiy ham jihatlar mavjud.

Konstitutsiyaviy huquq tarkiban uch elementdan tashkil topgan:

birinchidan, konstitutsiyaviy -huquqiy normalar;

ikkinchidan, konstitutsiyaviy- huquqiy prinsiplar;

uchinchidan, konstitutsiyaviy- huquqiy institutlar;

Konstitutsiyaviy huquqiy-normalar konstitutsiyaviy huquqning birlamchi asosini tashkil etadi. Konstitutsiyaviy normalarda huquq normasining uch qismi gipoteza, dispozitsiya, sanksiya har doim ham mavjud bo'lmasligi mumkin. Ko'pincha konstitutsiyaviy normalarda sanksiya ko'rsatilmaydi. Konstitutsiyaviy norma faqat dispozitsiyadan iborat bo'lishi mumkin. Masalan, "Parlament ikki palatadan iborat".

Konstitutsiyaviy huquq prinsiplari ichida huquqiy prinsiplar markaziy o'rinni egallaydi. Ko'pgina mamlakatlar konstitutsiyalarida qonun ustuvorligi, inson huquqlarining oliy qadriyat ekanligi, hokimiyat vakolatlarini taqsimlash, davlatning dunyoviy sotsial xarakteri kabi prinsiplar mustahkamlangan.

Konstitutsiyaviy normalar muayyan konstitutsiyaviy institutlarni tashkil etadi. Konstitutsiyaviy institutlarni ikki guruhga bo'lish mumkin:

birinchi guruh; inson huquqlari instituti;

ikkinchi guruh; davlat hokimiyati instituti;

O'z navbatida bu ikki institut yana o'zining tarkibiy institutlariga bo'linadi. Masalan, inson huquqlari instituti, shaxsiy huquqlar instituti, siyosiy huquqlar instituti, iqtisodiy huquqlar instituti, madaniy huquqlar instituti, fuqarolar majburiyatlari institutlariga bo'linadi.

Davlat hokimiyati instituti esa, davlat boshlig'i, parlament, sud hokimiyati, saylov huquqi, prezidentlik, konstitutsiyaviy nazorat hamda ombudsman instituti kabilarga bo'linadi.

Mamlakatda qaysi konstitutsiyaviy institutlarining mavjud bo'lishligi har bir davlatning Konstitutsiyasi bilan belgilab qo'yiladi.

O`zbekiston Respublikasi Konstitutsiyaviy huquqining tizimi mamlakatimizning 1992 yilgi Konstitutsiyasi tuzilishidan kelib chiqadi. Shunga asosan O`zbekiston Respublikasi Konstitutsiyaviy huquqining tizimini ko`rsatish mumkin:

1. O`zbekiston Respublikasi Konstitutsiyaviy tuzumining asoslari;
2. O`zbekiston Respublikasi fuqarolarining konstitutsiyaviy huquqlari, erkinliklari va burchlari;
3. O`zbekiston Respublikasida fuqarolik jamiyatining konstitutsiyaviy asoslari;
4. O`zbekiston Respublikasi ma'muriy-hududiy va davlat tuzilishining konstitutsiyaviy asoslari
5. O`zbekiston Respublikasi davlat hokimiyatning konstitutsiyaviy asoslari.

Shuni alohida ta'kidlash joizki, konstitutsiyaviy huquqni huquq sohasi sifatidagi ushbu tizimi konstitutsiyaviy huquqni mustaqil fan va o`quv kursi tizimidan muayyan ravishda farq qiladi.

O`zini-o`zi nazorat qilish savollari

1. O`zbekiston Respublikasi Konstitutsiyaviy huquqi fanining predmeti nimani o`rgatadi?
2. O`zbekiston Respublikasi Konstitutsiyaviy huquqi fanining manbalari haqida nimalarni bilasiz?
3. O`zbekiston Respublikasi Konstitutsiyaviy huquqi fanining o`rganish uslublarini sanab bering?
4. O`zbekiston Respublikasi Konstitutsiyaviy huquqi fanining vazifasi nimalardan iborat?
5. O`zbekiston Respublikasi Konstitutsiyaviy huquqi fanining subyektlarini sanab bering?
6. O`zbekiston Respublikasi Konstitutsiyaviy huquqi fanining tizimi nimalardan iborat?

II BOB. KONSTITUTSIYA NAZARIYASI

- 1-§. Konstitutsiya tushunchasi
- 2-§. Konstitutsiyaning mohiyati
- 3-§. Konstitutsiyalarni turkumlarga (turlarga) bo'lish (klassifikatsiyalash)
- 4-§. Formal va moddiy Konstitutsiya. Yuridik va amaliy Konstitutsiya
- 5-§. Konstitutsiyaning yuridik [ususiylari
- 6-§. Konstitutsiyaning yuridik mazmuni
- 7-§. Konstitutsiyaning funksiyalari
- 8-§. Konstitutsiyaning tuzilishi
- 9-§. Konstitutsiya loyihalarini tayyorlash
- 10-§. Konstitutsiyani qabul qilish usullari
- 11-§. Konstitutsiyani o'zgartirish tartibi
- 12-§. Konstitutsiyani himoya qilish. Konstitutsiyaviy nazorat

1-§. Konstitutsiya tushunchasi

"Konstitutsiya" tushunchasi XVIII asr oxirida paydo bo'lib, Konstitutsiyaga juda ko'p ta'riflar berilgan. "Konstitutsiya"ga turli xil ta'riflar berilgan bo'lib, ulardan bir necha misollar keltiramiz.

Birinchi ta'rif: fransuz davlatshunos olimi J.Byurdoning Konstitutsiyaga bergan ta'rif: "Konstitutsiya - siyosiy hokimiyatlarni tayinlash, tashkil etish va faoliyat ko'rsatishga oid qoidalar yig'indisidir".

Ikkinchi ta'rifda esa ushbu (yuqoridagi) ta'rifga amerikalik olim K.Berd "Fuqarolar erkinliklari" tushunchasini qo'shadi.

Uchinchi ta'rif sifatida Nigeriyalik konstitutsiyashunos B.Nvabuyezening ta'rifini berashimiz mumkin: "Konstitutsiya - bu qonun kuchiga ega bo'lgan formal hujjat bo'lib, uning yordamida jamiyat o'z-o'zini boshqaradi hamda o'zining turli idoralari bilan shuningdek, bu idoralarning fuqarolar bilan munosabatlarini o'rnatadi".

Ko'pchilik hollarda konstitutsiyaga u tartibga soladigan ijtimoiy munosabatlar predmetiga qarab tushuncha beriladi.

Shu ma'noda, Konstitutsiya - davlatning Asosiy Qonuni bo'lib, davlat hokimiyatini tashkil etishni va hokimiyat, jamiyat va shaxsning o'zaro munosabatlarini tartibga soladi.

2-§. Konstitutsiyaning mohiyati

Konstitutsiya tushunchasini ochib berishda uning mohiyati muhim ahamiyat kasb etadi. Turli mamlakatlardan turli huquqiy oqimlar vakillari Konstitutsiya mohiyatini turlicha ta'riflaydilar. Masalan, tabiiy huquq maktabi vakillari Konstitutsiya – xalq (millat) ning umumiy irodasini ifodalovchi o'ziga xos ijtimoiy shartnomadir deyдилar. Normativ huquq nazariyasi vakillari esa Konstitutsiya bu oliy huquqiy normaning ifoda bo'lishidir deb tushunadilar. Marksizm-leninizm Konstitutsiyani sinfiy kurashning mahsuli sifatida baholaydi. Bizning fikrimizcha, Konstitutsiya – umuminsoniy huquqiy qadriyatlarni eng umulashgan in'ikosidir.

3-§. Konstitutsiyalarni turkumlarga (turlarga) bo'lish (klassifikatsiyalash)

Turli mamlakatlardagi konstitutsiyalarni turli mezonlarga (kriteriyalarga) asoslanib, har xil guruhlar (turlarga) bo'lish mumkin.

Birinchidan, konstitutsiyalarni ularning mohiyatiga ko'ra quyidagi turlarga bo'lish mumkin:

1. Yuridik Konstitutsiya (formal) - davlatning Asosiy Qonuni.
2. Ijtimoiy (sotsial) Konstitutsiya (amaliy) - amaldagi real ijtimoiy munosabatlar tartibga solinadi.
1. Tirik Konstitutsiya - AQSH Oliy Sudi bu Konstitutsiyani o`zgarayotgan ijtimoiy mezonlariga moslab kelmoqda.
2. Fiktiv (soxta) Konstitutsiya - SSSRning 1936 yil Konstitutsiyasi.
1. Moddiy Konstitutsiya - konstitutsiyaviy tuzum va inson huquqlarini tartibga soluvchi qonundir.
2. Formal Konstitutsiya - Asosiy Qonun bo`lib, alohida tartibda qabul qilinadi va oliy yuridik kuchga ega.

Ikkinchidan, konstitutsiyalarni shakliga ko`ra quyidagi turlarga bo`lish mumkin:

1. Yozma konstitutsiyalar.
2. Og`zaki (yozilmagan) konstitutsiyalar - Buyuk Britaniya, Yangi Zelandiya, Butan kabi davlatlar Konstitutsiyalari.
1. Yaxlit konstitutsiyalar - Konstitutsiya matni yaxlit bo`lib, bir vaqtda qabul qilinadi. Masalan, O`zbekiston, Rossiya, Braziliya Konstitutsiyalari yaxlit Konstitutsiyalarga misol bo`la oladi.
2. Yaxlit bo`lmagan (noyaxlit) konstitutsiyalar - bunday Konstitutsiyalar turli vaqtda qabul qilingan qonunlardan iborat bo`ladi. Masalan, Shvetsiya, Finlandiya, Isroil konstitutsiyalari.
1. Yumshoq konstitutsiyalar - bunday Konstitutsiyalar oddiy qonunlar kabi o`zgartiriladi. Masalan, Buyuk Britaniya Konstitutsiyasiga 350ga yaqin qonunlar kiradi va oddiy tartibda o`zgartiriladi.
2. Qattiq konstitutsiyalar - alohida murakkab tartibda o`zgartiriladi. Masalan, AQSH, Rossiya, O`zbekiston konstitutsiyalari.
1. Doimiy konstitutsiyalar. Aksariyat konstitutsiyalar doimiydir.
2. Vaqtinchalik (muvaqqat) konstitutsiyalar - Iroqda 1970 yil Birlashgan Arab Amirligida 1971 yildan beri harakatda bo`lgan konstitutsiyalar.

Uchinchidan, konstitutsiyalarni ularni ijtimoiy mazmuniga qarab ham bir necha turga bo`lish mumkin. Hozirgi kunda dunyoda 300 dan ortiq Konstitutsiya bor (federativ davlatlar subyektlarining Konstitutsiyalari bilan birga). Bu Konstitutsiyalar turli tarixiy davrda qabul qilingan bo`lib, har xil ijtimoiy mazmunga ega.

1. Farb mamlakatlari Konstitutsiyalari.
2. Rivojlanayotgan mamlakatlar Konstitutsiyalari.
3. O`tish davri mamlakatlari Konstitutsiyalari.
4. Teokratik davlatlar Konstitutsiyalari.

Konstitutsiyalarni quyidagi turlarga ham bo`lish mumkin:

1. Demokratik Konstitutsiyalar.
2. Avtoritar Konstitutsiyalar.
3. Totalitar Konstitutsiyalar.

Konstitutsiyalarni turli guruhlariga bo`lish tabiiydir. Har qanday klassifikatsiya konstitutsiyalarni u yoki bu jixatini yaqqolroq, ko`rsatish uchun xizmat qiladi.

4-§. Formal va moddiy Konstitutsiya. Yuridik va amaliy Konstitutsiya

Konstitutsiyaviy huquq fanida Konstitutsiya tushunchasi ikki xil ma'noga ega deb qaraladi. Shu ma'noda formal va moddiy Konstitutsiya farqlanadi.

Hozirgi zamon konstitutsiyaviy huquq fanida formal Konstitutsiya deganda boshqa normativ-huquqiy hujjatlarga nisbatan yuqori yuridik kuchga ega bo'lgan, qabul qilinishi va o'zgartirilishi alohida tartibda amalga oshiriladigan qonun tushuniladi.

Moddiy ma'nodagi Konstitutsiya deganda esa davlat hokimiyatini tashkil etishni tartibga soluvchi normalar yig'indisi tushuniladi. Bundagi asosiy narsa tartibga solish predmeti va ijtimoiy munosabatlarni mazmunidir.

Fransuz olimi F.Ardan: "Konstitutsiya - davlat hokimiyatining sinonimidir. Shuning uchun hatto yozma hujjat bo'lmaganda ham davlat o'z Konstitutsiyasiga ham ega bo'ladi. Agar davlat yozma hujjat ega bo'lganda ham Konstitutsiyani o'zida aks ettirmaydi", -deb yozgan edi.

Zamonaviy konstitutsiyaviy huquq fanida moddiy yoki amaliy Konstitutsiya deganda davlat hokimiyatini hayotdagi amalga oshirilishi tushiniladi.

Moddiy Konstitutsiya-real harakatdagi amaliy Konstitutsiyadir.

Formal yoki yuridik Konstitutsiya-davlatning asosiy qonunidir. Yuridik Konstitutsiya davlat hokimiyatini tashkil etish va shaxsni huquqiy maqomini belgilash asoslarini mustahkamlaydi.

5-§. Konstitutsiyaning yuridik xususiyatlari

Konstitutsiya eng muhim yuridik hujjat, oliy normativ - huquqiy akt sifatida quyidagi jihatlari bilan ajralib turadi.

1. Konstitutsiya davlatning Asosiy Qonunidir.
2. Konstitutsiya - oliy yuridik kuchga ega.
3. Konstitutsiya alohida tartibda qabul qilinadi va o'zgartiriladi.
4. Konstitutsiya muhim siyosiy hujjatdir.
5. Konstitutsiya muhim mafkuraviy hujjatdir.
6. Konstitutsiya muhim yuridik hujjatdir.
7. Konstitutsiya milliy huquqiy tizimning o'zagini tashkil etadi.
8. Konstitutsiya - huquqiy tarbiya va huquqiy madaniyatning asosi.

6-§. Konstitutsiyaning yuridik mazmuni

Konstitutsiyalarning yuridik mazmuni uning tarkibini tashkil etuvchi normalarda ifodalanib, ushbu konstitutsiyaviy normalar shaxs, jamiyat va davlat uchun muhim ahamiyatga ega bo'lgan ijtimoiy munosabatlarni tartibga soladi. O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasining yuridik mazmunini quyidagi konstitutsiyaviy normalar tashkil etadi:

1. a) qonun chiqaruvchi;
b) ijroiya;
v) sud organlari faoliyatini konstitutsiyaviy asoslarini yaratuvchi;
2. Fuqarolik jamiyati asoslarini tashkil etuvchi;
3. Tashqi siyosat asoslarini tashkil qiluvchi;
4. Moliya, mudofaa, xavfsizlik masalalarini tashkil etuvchi;
5. Inson huquqlari va erkinliklarini tartibga soluvchi normalar;

Bugungi kunga kelib Konstitutsiyalarning konstitutsiyaviy tartibga solish predmeti doirasining kengayib borishi esa hozirgi zamon Konstitutsiyalariga xos alohida xususiyat sifatida e'tirof etiladi.

7-§. Konstitutsiyaning funksiyalari

Konstitutsiya ijtimoiy hayotning barcha sohalariga bevosita ta'sir ko'rsatadi. Shu sohalariga qarab Konstitutsiyaning quyidagi turli funksiyalarini ko'rsatish mumkin.

1. Yuridik funksiyalari - huquqning asosiy manbai.
2. Siyosiy funksiyalari davlat hokimiyatining tashkil etilishining asoslarini o'rnatadi.
3. Ma'furaviy funksiyalari jinoyatning eng asosiy ma'naviy-g'oyaviy qadriyatlarini mustahkamlaydi.

8-§. Konstitutsiyaning tuzilishi

Ko'pchilik Konstitutsiyalar muqaddima (preambula), asosiy normativ qism va yakunlovchi qismdan iborat bo'ladi.

Muqaddima qismida jamiyat va davlat taraqqiyotining asosiy bosqichlari hamda rivojlanish istiqbollari ko'rsatib beriladi.

Asosiy qism bo'lim, bob va moddalardan tashkil topadi. Masalan, O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasi Muqaddima, olti bo'lim, 26 bob va 128 moddadan iborat.

Yakunlovchi qism esa davlat hokimiyatining davomiyligini ta'minlashga qaratilgan bo'ladi.

Ayrim Konstitutsiyalarda ularga kiritilgan qo'shimchalar xajmi juda katta bo'ladi. Ba'zi konstitutsiyalarda esa ilovalar ham bo'ladi.

9-§. Konstitutsiya loyihalarini tayyorlash

Konstitutsiya loyihalari turli davlatlarda turlicha tayyorlanadi. Konstitutsiya loyihalarini tayyorlashning quyidagi usullarini ko'rsatish mumkin.

1. Loyiha maxsus konstitutsiyaviy komissiya tomonidan tayyorlanadi.
2. Loyihalar siyosiy partiyalar va jamoat birlashmalari tomonidan taqdim etiladi.
3. Loyiha parlament yoki hukumat tomonidan tayyorlanadi. Masalan, Fransiyaning sobiq Prezidenti De Goll Fransiyaning 1958 yilgi Konstitutsiyani tayyorlashda keng ishtirok etgan.
4. Loyihani tayyorlashda sobiq mustamlaka qiluvchi mamlakatlar faol ishtirok etadi. Masalan, Buyuk Britaniya o'zining sobiq mustamlaka davlatlarida ularning Konstitutsiyalarini tayyorlashda qatnashgan.
5. Loyiha Konstitutsiyaviy ta'sis majlisi tomonidan tayyorlanadi. Bunga Italiya (1947 yilgi), Braziliya (1988 yilgi), Rossiya (1993 yilgi) Konstitutsiyalari misol bo'la oladi.

10-§. Konstitutsiyani qabul qilish usullari

Konstitutsiyaning qabul qilishning quyidagi usullarini ko'rsatish mumkin:

1. Ta'sis (konstitutsiyaviy) majlis tomonidan. Braziliya (1988), Portugaliya (1976), Bolgariya (1991), Ruminiya (1991) Konstitutsiyalari shu usul bilan qabul qilingan.
2. Amaldagi parlament tomonidan - O'zbekiston (1992) Xitoy (1992), Tanzaniya (1977) Konstitutsiyalari misolida.
3. Referendum yo'li bilan - Rossiya (1993), Fransiya (1958), Qozog'iston (1995), Kuba (1976), Chili (1980) kabi davlat konstitutsiyalari referendum yo'li bilan qabul qilingan.

Ko'pgina rivojlanayotgan mamlakatlarda Konstitutsiyalar hadya etish yo'li bilan ham qabul qilinadi. Hadya etishning 3 yo'li mavjud:

1. Mutlaq monarxiya sharoitida Konstitutsiyani o'z xalqiga podsho, qirol, sulton, monarx hadya qiladi. Buni Nepal (1962), Saudiya Arabistoni (1992) Konstitutsiyalari misolida ko'rishimiz mumkin.

2. Metropoliya mustamlakachi davlat o'z mustamlakasiga Konstitutsiya hadya qiladi va uning mustaqil davlatligini tan oladi. Buyuk Britaniya 1979 yil Zimbabvega Konstitutsiya hadya qilgan.

3. Harbiy yoki revolyutsion Kengash Konstitutsiyani hadya qiladi. Masalan, Misr, Suriya, Iroq, Afg'oniston Konstitutsiyalari shu tarzda qabul qilingan.

11-§. Konstitutsiyani o'zgartirish tartibi

Konstitutsiyaga o'zgartirish kiritishning alohida murakkab tartibi uni barqarorligini ta'minlashga qaratilgandir. Shu bilan birga Konstitutsiyaning ayrim qismlari umuman o'zgartirilishi mumkin emas. Masalan, Fransiyada respublika boshqaruv shakli, Germaniyada davlatning federativ tuzilishi, Braziliyada hokimiyat vakolatlarini taqsimlash prinsipi o'zgartirilishi mumkin emas.

Ayrim davlatlarda Konstitutsiyaning ayrim boblari o'zgartirilishi mumkin emas. Masalan, Rossiya Konstitutsiyasining 1, 2 va 9- boblari o'zgartirilishi mumkin emas.

Ko'pchilik davlatlarda Konstitutsiya moddalarini o'zgartirish uchun mutlaq ko'p ovoz olish kerak (odatda 2/3). Federativ davlatlarda federatsiya subyektlarining ko'pchiligi (Rossiyada 2/3 qismi, AQShda 3/4 qismi) roziligini (ratifikatsiya qilishi) talab etiladi. Hindiston, Kanada, Pokistonda esa federatsiya subyektlarining roziligi talab qilinmaydi.

Ayrim hollarda (Skandinaviya mamlakatlarida) Konstitutsiyaga o'zgartirishlar kiritish uchun albatta referendum chaqirilishi kerak. Ba'zi davlatlarda (Italiya) o'zgartirishlar kiritish uchun parlament 2 palatasining mutlaq ko'p ovozini olish kerak.

Unchalik muhim bo'lmagan o'zgartirishlar oddiy ko'pchilik ovoz bilan kiritilishi mumkin (Hindiston). Vengriyada Konstitutsiyaga o'zgartirish kiritish tartibi referendum yo'li bilan amalga oshirilishi mumkin emas.

Ba'zi hollarda esa Konstitutsiyaga o'zgartirish kiritishni qonun tashabbusiga ega bo'lgan barcha subyektlarning o'zlarigina taklif eta olmaydilar. Masalan, Gretsiyada Prezident va parlamentning 150 deputati roziligi bilan, Avstriyada boshqa subyektlar bilan birga xalq tashabbusi, ya'ni 100 ming imzo bilan, Italiyada 50 ming imzo bilan o'zgartirishlar taklif qilinishi mumkin.

Odatda Konstitutsiyani urush yoki favqulodda holat davrida qayta ko'rish mumkin emas. Meksikada Konstitutsiya umuman o'zgartirilmaydigan hujjat sifatida qaraladi.

Konstitutsiyani bekor qilishi va uning yangi matn bilan o'zgartirilishi juda kam uchraydigan hollardan bo'lib hisoblanadi. Masalan, Shri-Lanka, Janubiy Afrika Respublikasi, Rossiyada Konstitutsiyani qayta ko'rish uchun konstitutsiyaviy majlis zarur.

12-§. Konstitutsiyani himoya qilish. Konstitutsiyaviy nazorat

Konstitutsiyaviy nazorat bu davlat hokimiyati organlari faoliyati va normativ-huquqiy hujjatlari Konstitutsiyaga muvofiqqligini tekshirish iborat faoliyatdir.

Konstitutsiyaviy nazorat obyektlari qatoriga davlatning ichki qonunlari, hali kuchga kirmagan xalqaro shartnomalari, ijroiya hokimiyatning hujjatlari, mahalliy o'z-o'zini boshqarish aktlari, ayrim hollarda jamoat birlashmalarining aktlari kiradi.

Konstitutsiyaviy nazorat obyektlari turli davlatlarda turlichadir.

Konstitutsiyaviy nazorat o'z mohiyatiga ko'ra birinchidan, dastlabki, ya'ni normativ – huquqiy xujjatning kuchga kirguniga qadar tekshirilishi va ikkinchidan, keyingi, ya'ni normativ – huquqiy xujjatning kuchga kirganidan so'ng tekshirilishi iborat.

Huquqiy oqibatlariga ko'ra konstitutsiyaviy nazorat qaror qiluvchi va tavsiyaviy nazoratga bo'linadi. Qaror qiluvchi konstitutsiyaviy nazoratda konstitutsiyaviy deb topilgan normativ- huquqiy xujjat o'zining yuridik kuchini yo'qotadi. Tavsiyaviy konstitutsiyaviy nazoratda esa shu me'yoriy huquqiy xujjatni qabul qilgan organga uni bekor qilish tavsiya etiladi.

Majburiyligi darajasiga ko'ra konstitutsiyaviy nazorat majburiy va fakultativ turlarga bo'linadi. Majburiy konstitutsiyaviy nazorat qonun talabiga muvofiq amalga oshiriladi. Fakultativ-konstitutsiyaviy nazorat esa vakolati bo'lmagan subyekt tashabbusi bilan o'tkaziladi.

O'zini-o'zi nazorat qilish savollari

1. «Konstitutsiya» so'zining lug'aviy ma'nosi nima ?
2. Konstitutsiyaning yuridik belgilarini sanab bering?
3. Konstitutsiyaning shakli deganda nimani tushunasiz?
4. Konstitutsiyaning ijtimoiy mazmuniga ko'ra necha turga bo'linadi?
5. O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasining tuzilishi ayting?
6. Konstitutsiya qanday usullar asosida qabul qilinadi?
7. Konstitutsiyaning bevosita amal qilish necha xil ko'rinishlari mavjud?
8. Konstitutsiyaning ichki shakli elementlarini sanab bering?
9. Konstitutsiyaning qabul qilish jarayoni oddiy qonunlar bilan nimasi bilan farqlanadi?
10. O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasini o'zgartirish tartibi qanday belgilangan?
11. Konstitutsiyaviy nazoratning qanday turlari mavjud?

III BOB. O'ZBEKISTON RESPUBLIKASI KONSTITUTSIYAVIY HUQUQI NORMALARI TUSHUNCHASI, MANBALARI VA TIZIMI

1-§. Konstitutsiyaviy-huquqiy normalar tushunchasi va ularning o'ziga xos xususiyatlari

2-§. Konstitutsiyaviy-huquqiy normalarning tuzilishi va turlari

3-§. Konstitutsiyaviy-huquqiy munosabatlar, ularning subyektlari, obyektlari va turlari

4-§. Konstitutsiyaviy huquqning manbalari

5-§. Konstitutsiyaviy huquqning tizimi

1-§. Konstitutsiyaviy-huquqiy normalar tushunchasi va ularning o'ziga xos xususiyatlari

Konstitutsiyaviy huquq huquqiy tizimning muhim sohasi bo'lib hisoblanadi. Bu huquq sohasida umumiy huquqqa tegishli bo'lgan belgilar bilan bir qatorda ushbu huquq sohasini boshqa huquq sohalaridan ajratib turuvchi o'ziga xos xususiyatlar ham mavjud.

Konstitutsiyaviy-huquqiy normalar deb, Konstitutsiyaviy huquqning predmetini tashkil qiluvchi muayyan ijtimoiy munosabatlarni tartibga soluvchi huquqiy normalarga aytiladi va ular barcha normalarga tegishli bo'lgan o'ziga xos xususiyatlarga ega bo'ladi. Boshqa huquq normalari singari, ular ham davlat nomidan chiqariladi, umummajburiy qoidalarni o'rnatadi, davlat tomonidan himoya qilinadi, ularning bajarilishi ta'minlanadi va kafolatlanadi.

Ammo konstitutsiyaviy huquq normalari boshqa huquq sohalari normalaridan farq qiluvchi xususiyatlarga ega bo'lib, ular o'zlarining maqsad va vazifalari bilan ajralib turadi.

Huquq sohalari bir-biridan o'zining tartibga solish munosabatlari turi bilan farqlanadi. *Konstitutsiyaviy huquq* – davlat hokimiyati tashkil etilishini mustahkamlovchi, jamiyatning bugungi kuni va kelajagini belgilovchi, jamiyat va shaxs munosabatlarini tartibga soluvchi inson va fuqarolarning huquqlarini hamda davlatning ma'muriy-hududiy tuzulishini belgilovchi davlat organlari tizimi va ular faoliyatining eng muhim jihatlarini mustahkamlovchi huquqiy normalar yig'indisidir.

Bu ta'rifga muvofiq qaysi huquqiy normalar o'z mazmuniga ko'ra konstitutsiyaviy huquqqa tegishlimi yoki tegishli emas ekanligini aniqlash mumkin.

Agar huquqiy norma O'zbekistonning ijtimoiy iqtisodiy va siyosiy tuzumiga, fuqarolarning huquqiy holatiga aloqador bo'lsa, ularning asosiy huquqlari va erkinliklarini belgilab bersa, demak bunday normalar konstitutsiyaviy huquqiy normalar bo'lib hisoblanadi.

Masalan, O'zbekiston Respublikasi Oliy Kengashining 1990 yil 20 iyunda qabul qilingan "Mustaqilligi deklaratsiyasi" konstitutsiyaviy huquqiy normalar jumlasiga kiradi. Chunki unda O'zbekistonning mustaqil demokratik davlat ekanligi, mamlakat hududining hamma tarkibiy qismlarida va barcha barcha tashqi munosabatlarida tanho hokimligi, davlat hududi chegarasi daxlsiz va bu hudud xalqining muhokamasiga qo'yilmay turib, o'zgartirilishi mumkin emasligi, respublikada davlat hokimiyatining uning hududidagi barcha tarkibiy va bo'linmas qismlari ustidan amalga oshirilishi va shu hududlarda yashaydigan aholiga taalluqli ekanligi mustahkamlangan. Shuningdek, Deklaratsiyada O'zbekiston o'zining taraqqiyot yo'lini, o'z nomini belgilashi, davlat ramzlari-gerb, bayroq, madhiyasini o'zi ta'xis etishi belgilangan.

Agar huquqiy norma O'zbekistonning davlat tuzilishi mustahkamlansa, O'zbekiston tarkibidagi Qoraqalpog'iston Respublikasining huquqiy maqomi belgilansa, bu normalar ham konstitutsiyaviy huquq normasi hisoblanadi.

Masalan, O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasining 17-bobi Qoraqalpog'iston Respublikasining huquqiy holatini belgilab bergan. Unda, Qoraqalpog'iston Respublikasining O'zbekiston tarkibiga kirishi, uning suverentligi O'zbekiston Respublikasi tomonidan muhofaza etilishi, Qoraqalpog'iston Respublikasining hududi va chegaralari uning rozilgisiz o'zgartirilishi mumkin emasligi, ma'muriy-hududiy masalalarni mustaqil hal qilishi hamda O'zbekiston tarkibidan uning xalqining roziligi bilan ajralib chiqish huquqi, referendum asosida amalga oshirilishi belgilangan. Shuningdek, O'zbekiston tarkibidagi Qoraqalpog'iston Respublikasining o'zaro munosabatlari Konstitutsiya doirasida tuziladigan shartnomalar va bitimlar orqali tartibga solinishi mustahkamlangan. Mana shunday qoidalarining Konstitutsiyada belgilanishining ilmiy tahlili konstitutsiyaviy norma hisoblanadi va fanda o'rganiladi.

Agar huquqiy norma O'zbekistonning davlat organlari tizimini belgilasa, ularning tashkil etilishi va faoliyat prinsiplarini mustahkamlasa, davlat hokimiyatining oliy va mahalliy organlarining tizimini, ularning vakolatlarini belgilab bersa, demak, bunday normalar ham konstitutsiyaviy huquq normalari bo'lib hisoblanadi.

Masalan, O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasining 76,77- moddalariga ko'ra O'zbekiston Respublikasining Oliy Majlisi oliy davlat vakillik organi bo'lib, qonun chiqaruvchi hokimiyatni amalga oshirishi belgilangan.

O'zbekiston Respublikasi Oliy Majlisi ikki palatadan - Qonunchilik palatasi (quyi palata) va Senatdan (yuqori palata) iborat.

O'zbekiston Respublikasi Oliy Majlisining Qonunchilik palatasi va Senati vakolat muddati - besh yil.

O'zbekiston Respublikasi Oliy Majlisining Qonunchilik palatasi hududiy saylov okruglari bo'yicha ko'p partiyaviylik asosida saylanadigan bir yuz yigirma deputatdan iborat.

O'zbekiston Respublikasi Oliy Majlisining Senati hududiy vakillik palatasi bo'lib, Senat a'zolaridan (senatorlardan) iborat.

Konstitutsiyaviy huquq predmetini tashkil etuvchi ijtimoiy munosabatlar, boshqa huquq sohalari tomonidan tartibga solinadigan huquqiy munosabatlardan ijtimoiy, iqtisodiy, siyosiy munosabatlarni tartibga solish qoidalar bilan tubdan farq qiladi.

Birinchidan, Konstitutsiyaviy huquq normalari boshqa huquq sohalari tomonidan tartibga solinadigan barcha huquqiy munosabatlarning o'zagini tashkil qiladi. Chunki aynan o'sha ijtimoiy-huquqiy munosabatlarida davlat va jamiyatning tuzilish asoslari yotadi.

Ikkinchidan, bu normalar bilan o'rnatilgan munosabatlarda xalq hokimiyatchiligini amalga oshirish shakllari, ya'ni O'zbekiston Respublikasida davlat hokimiyati xalq manfaatlarini ko'zlab, Konstitutsiya hamda uning asosida qabul qilingan qonunlar vakolat bergan idoralar tomonidagina amalga oshiriladi, shuningdek, jamiyat va davlat hayotining eng muhim masalalari xalq muhokamasiga taqdim etiladi hamda umumiy ovozga (referendumga) qo'yiladi.

Masalan, 1991 yilning 29 dekabrda referendumda O'zbekiston xalqi mamlakatimiz davlat mustaqilligining Oliy Kengash tomonidan tasdiqlanganligini bir ovozdan ma'qulladi. 2002 yil 27 yanvardagi referendumda esa, kelgusi chaqiriq O'zbekiston Respublikasi Parlamentini ikki palatali qilib saylash va O'zbekiston Respublikasi Prezidentining Konstitutsiyaviy vakolat muddatini besh yildan yetti yillik qilib, o'zgartirishga oid masalalar umumxalq muxokamasiga taqdim etilib, buni O'zbekiston xalqi bir ovozdan qo'llab-quvvatladi. Shuningdek, 2002 yil 27 yanvarda o'tkazilgan referendum mamlakatimizning davlat qurilishida bir palatali parlament tizimidan ikki palatali tizimga o'tish lozimligini belgilab berdi.

O'zbekistonda ijtimoiy hayot, siyosiy institutlar, mafkuralar va fikrlarning xilma-xilligi asosida rivojlanib bormoqda, bu esa davlat boshqaruvida demokratik umuminsoniy prinsiplariga asoslanganligini bildiradi. Butun dunyo tinchliksevar jamiyatlari tan olgan inson huquqlari tamoyillari mamlakatimiz xayotida mustaqillikka erishgan kunlarimizdan boshlab amalda bo'ldi, unga ko'ra inson, uning hayoti, erkinligi, sha'ni, qadr-qimmat va boshqa daxlsiz huquqlari oliy qadriyat hisoblanadi. Davlat o'z faoliyatini inson va jamiyat farovonligini ko'zlab, ijtimoiy adolat va qonuniylik tamoyillari asosida amalga oshiradi. Davlat, uning organlari, mansabdor shaxslar, jamoat birlashmalari, fuqarolar Konstitutsiya va qonunlarga muvofiq ish ko'radilar.¹

Masalan, O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasining 25- moddasida har kimning erkinlik va shaxsiy daxlsizlik huquqi mustahkamlangan bo'lib, hech kim qonunga asoslanmagan holda hibsga olinishi yoki qamoqda saqlanishi mumkin emas. Agar bu huquqlar buzilsa, O'zbekiston Respublikasining boshqa qonunlarida belgilab qo'yilgan choralari bilan himoya qilinadi.

Uchinchidan, Konstitutsiyaviy huquq normalari bilan tartibga solinadigan ijtimoiy munosabatlar davlat va jamiyat tuzilishini bir butun organizm sifatida ifodalaydi. Masalan: O'zbekiston Respublikasining fuqarolari jamiyat va davlat ishlarini boshqarishda bevosita hamda o'z vakillari orqali ishtirok etish huquqiga egadirlar. Bunday ishtirok etish o'zini-o'zi boshqarish, referendumlar o'tkazish va davlat organlarini demokratik tarzda tashkil etish yo'li bilan amalga oshiriladi.²

To'rtinchidan, Konstitutsiyaviy huquq predmetini tashkil etuvchi ijtimoiy munosabatlar ishtirokchilari, ya'ni subyektlari maxsus doiraga ega bo'lib, ular qatoriga O'zbekiston xalqi, O'zbekiston davlati kiradi. Bu munosabatlarning maxsus huquqiy shaklda mustahkamlanishi O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasi asosida tartibga solingan.

Shunday qilib, Konstitutsiyaviy huquq normalari bilan tartibga solinadigan ijtimoiy-iqtisodiy va siyosiy munosabatlar, davlat hayotning barcha jabhalarini o'z ichiga oladi. Ular O'zbekiston Respublikasining davlat va jamiyat tuzilish asoslariga, davlat hokimiyatining tashkil etilish prinsiplari va maqsadlariga, shaxs va davlat o'rtasidagi munosabatlariga, xalq tomonidan davlat va hokimiyatni amalga oshirish mexanizimiga, davlat va jamiyat ishlarini boshqarishga aloqador bo'ladi.

2-§. Konstitutsiyaviy-huquqiy normalarning tuzilishi va turlari

Huquq sohaları o'zlarining mazmunan turli-tumanligiga karamasdan bir-biri bilan uzviy bog'liqdir. Shu bilan bir qatorda huquq sohalarining barchasiga xos umumiy va bir-biridan farq kiluvchi alohida belgilari mavjud.

Huquq sohalarini chegaralashda uning asosiy mezoni bo'lib, eng avvalo, ularning tartibga solish predmeti yotadi, ya'ni har bir huquq sohasi mazmunini ifodalovchi ijtimoiy-iqtisodiy va siyosiy munosabatlardan iborat bo'ladi. Shu bois, konstitutsiyaviy-huquqiy munosabatlar konstitutsiyaviy-huquqiy normalar bilan tartibga solinadi.

Konstitutsiyaviy-huquqiy normalar Konstitutsiya asosida davlat organlari va fuqarolar, davlat hokimiyatini amalga oshirish va tashkil etish jarayonida vujudga keladigan munosabatlar asosida tashkil topgan jamiyat tuzilishi, davlat tuzilishi ijtimoiy-iqtisodiy va siyosiy munosabatlarni tartibga soladi va mustahkamlaydi.

Konstitutsiyaviy-huquqiy normalar bilan tartibga solinadigan ijtimoiy-iqtisodiy va siyosiy munosabatlar ichida davlat suverenitetiga doir munosabatlar muhim

¹ O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasi T.: "O'zbekiston" 2003, 5-bet

² O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasi T.: "O'zbekiston", 2003, 8-bet

(yetakchi) ahamiyatga egadir. Konstitutsiyaviy-huquqiy munosabatlarni, konstitutsiyaviy huquq normalari orqali tartibga solinishini ijtimoiy munosabatlarda tadbiq etilishini tushunish uchun konstitutsiyaviy huquq fanining predmetini aniqlash va uni boshqa huquq tarmoqlaridan ajratib olish muhim o`rin tutadi.

O`zbekiston Respublikasi konstitutsiyaviy huquqi davlat hokimiyatini amalga oshirish va tashkil etish jarayonida vujudga keladigan huquqiy munosabatlarni ham tartibga soladi. Bu munosabatlar:

birinchidan, chinakam demokratiya tamoyillarga asoslangan saylov tizimi orqali davlat hokimiyati organlarini shakllantirish jarayonida; ikkinchidan, davlat hokimiyati va davlat boshqaruvi, sud va boshqa organlar faoliyatlari jarayonlarida paydo bo`ladi.

Davlat organlari va uning tuzilmalari faoliyatlari davomida o`zaro hamda jamoat birlashmalari va fuqarolar bilan muayyan davlat huquqiy munosabatlarga kirishadi. Konstitutsiyaviy huquq normalari esa ushbu organlarning tashkil etilishi va faoliyatining asosiy tamoyillarini belgilaydi va bunday ijtimoiy munosabatlarni tartibga soladi.

Konstitutsiyaviy huquq normalarining asosiy vazifasi O`zbekiston Respublikasi davlat va jamiyat hayotining tuzilish asoslarini belgilash, xalq hokimiyatchiligi va davlat suverenitetini amalga oshirish mehanizmini mustahkamlashdir. Bunga misol tariqasida 1991 yil 31 avgustda qabul qilingan "O`zbekiston Respublikasining Davlat mustaqilligi asoslari to`g`risida"gi Konstitutsiyaviy Qonunni keltirish kifoyadir.

O`zbekiston to`la davlat hokimiyatiga ega, o`zining milliy-davlat va ma'muriy-hududiy tuzilishini, hokimiyat va boshqaruv idoralari tizimini mustaqil belgilaydi, O`zbekiston Respublikasida Konstitutsiya va qonunlar ustundir. Davlat idoralari tizimi hokimiyatni qonun chiqaruvchi, ijroiya va sud hokimiyatiga ajratish tartibi asosida qurilgan, Davlat mustaqilligining moddiy asosi uning mulkidir. Respublika hududidagi yer, yer osti boyliklari, suv va o`rmonlar, o`simlik va hayvonot dunyosi tabiiy va boshqa resurslar respublikaning moddiy va ma'naviy boyliklari, milliy boyligi, mulki hisoblanadi. O`zbekiston o`z pul birligi-milliy valutasini joriy etishga, va boshqa chiqariladigan qimmatli qog`ozlarning hajmlarini o`zi mustaqil belgilashga haqli, u mustaqil moliyaviy va kredit siyosatini amalga oshiradi, chet davlatlar bilan diplomatik, konsullik, savdo aloqalari va boshqa munosabatlarni o`rnatadi. Ular bilan muxtor vakillar ayirboshlaydi, xalqaro shartnomalar tuzadi, xalqaro tashkilotlarning a'zosi bo`lishi mumkin. Inson huquqlari umumjahon deklaratsiyasiga muvofiq holda uning hududida istiqomat kilayotgan har bir inson, O`zbekiston Respublikasining himoyasida bo`ladi. O`zbekiston Respublikasi o`z taraqqiyot yo`lini, o`z nomini aniqlaydi, o`z davlat ramzlarini-gerbi, bayrog`i, madhiyasini ta'sis etadi, o`z davlat tilini belgilaydi, deb mustahkamlangan.

Keltirilgan bu normalar konstitutsiyaviy huquq normalari bo`lib, mustaqil respublikamizning davlat suverenitetining asosini mustahkamlaydi.

Qoida bo`yicha huquqiy norma odatda uch elementdan tashkil topgan bo`ladi: gipoteza, dispozitsiya, sanksiya. Bunda huquqiy norma kimga bag`ishlangan, kimlarga qanday huquqlar va majburiyatlar berilganligi saqlanadi, normani tadbiq etish uchun zarur shart-sharoitlar yaratiladi va ularni buzganlik uchun qanday javobgarlik belgilanishi ko`rsatilgan bo`ladi.

Lekin konstitutsiyaviy-huquqiy normalariga xos bo`lgan xususiyatlardan, ya'ni vakolat beruvchi (dispozitsiya) majburiyat yuklovchi (gipoteza) taqiqlovchi (sanksiya) elementlaridan iborat ekanligini ko`ramiz. Masalan, O`zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasining 76-moddasida "O`zbekiston Respublikasining Oliy Majlisi Oliy davlat vakillik organi bo`lib, qonun chiqaruvchi hokimiyatni amalga oshiradi" deyilgan. Bu

normada faqat dispozitsiya bor bo'lib, gipoteza ham sanksiya yo'q, ya'ni huquqiy norma bir elementdan tashkil topgan. Boshqa bir misol tariqasida Konstitutsiyaning 89-moddasini keltirish mumkin. Unda "O'zbekiston Respublikasining Prezidenti O'zbekiston Respublikasida davlat va ijro etuvchi hokimiyat boshlig'idir"-deyilgan. Bu norma ham faqat dispozitsiyadan iborat.

Bu keltirilgan normalarda gipoteza va sanksiya qismlarining yo'qligi ularning huquqiy norma ekanligiga shubha tug'dirmaydi, bunday normalar Oliy Majlis va Prezidentning huquqiy holatini aniqlab beradi.

Ikki qismdan, gipoteza va dispozitsiyadan tashkil topgan konstitutsiyaviy huquqiy normalarga, masalan, O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasining 82-moddasida "O'zbekiston Respublikasi Oliy Majlisining Qonunchilik palatasi va Senati o'z vakolatlariga kiritilgan masalalar yuzasidan qabul qiladi. O'zbekiston Respublikasi Oliy Majlisining Qonunchilik palatasi va Senatining qarorlari Qonunchilik palatasi deputatlari yoki Senat a'zolari umumiy sonining ko'pchilik ovozi bilan qabul qilinadi, ushbu Konstitutsiyada nazarda tutilgan hollar bundan mustasno" deyilgan normaning birinchi bandini dispozitsiya elementi, qolgan qismini "Qonunchilik palatasi deputatlari yoki Senat a'zolari umumiy sonining ko'pchilik ovozi bilan qabul qilinadi" degan qismini gipoteza elementi tashkil qiladi.

Demak, bu norma ikki elementdan tashkil topgan. Konstitutsiyaviy huquq normalarida sanksiya qismining yo'qligi bilan boshqa huquq normalaridan farq qiladi. Bu uning o'ziga xos xususiyatidir, shu bilan bir qatorda zarur hollarda unda javobgarlik haqida ham gapirilishi mumkin. Ayrim huquqshunos olimlarning fikriga ko'ra, fanda yumshoq sanksiyalangan normalar mavjud ekan. Masalan, O'zbekiston Respublikasining "Fuqarolar saylov huquqlarining kafolatlari to'g'risida" gi qonunida: "Kuch ishlatish, aldash, qo'rqitish orqali yoki boshqa yo'llar bilan fuqarolarni saylash va saylanish, referendumda ishtirok etish, saylov oldi tashviqotini, (agitatsiyasini) olib borishdan iborat huquqlaridan foydalanishlariga to'sqinlik qilish, shuningdek hujjatlarni soxtalashtirish, ovozlarni atayin noto'g'ri sanash, referendum to'g'risidagi, Prezident saylovi haqidagi, hokimiyatning vakillik organlariga saylov to'g'risidagi, qonunlarini o'zgacha tarzda buzish O'zbekiston Respublikasining qonunlariga muvofiq javobgarlikka tortishga sabab bo'ladi"¹-deyilgan. Bu qoidadagi fuqarolarning saylov huquqlarini buzilishini oldini olish maqsadida, norma sanksiyalangan desak hato qilmagan bo'lamiz.

Konstitutsiyaviy huquq fanida bu kabi yumshoq sanksiyalangan normalar ko'p uchraydi. Masalan, "O'zbekiston Respublikasi Oliy Majlisining Qonunchilik palatasi to'g'risida"gi Konstitutsiyaviy qonunning 6-moddasida: "Qonunchilik palatasi deputatlari o'z vakolatlari davrida ilmiy va pedagogik faoliyatdan tashqari haq to'lanadigan boshqa turdagi faoliyat bilan shug'ullanishlari mumkin emas" deyilgan. Bu normada yumshoq sanksiya elementi mavjud. Agar bu qoida buzilsa, tegishli qonunlarga binoan qattiq sanksiya normasi kuchga kiradi. Qattiq sanksiyalangan normalar boshqa huquq fanlarining predmetini tashkil etadi.

Bundan tashqari, belgilangan konstitutsiyaviy huquqiy normada yozilgan qoidaning mazmuni xarakteriga qarab davlat huquqiy normalarini atroflicha quyidagicha ifodalaymiz.

a) dispozitsiya-vakolat beruvchi normalar. O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasining 98-moddasi 4-bandida mustahkamlangan normani keltirish mumkin, "...Vazirlar Mahkamasi amaldagi qonun xujjatlariga muvofiq O'zbekiston Respublikasi butun hududidagi barcha organlar, korxonalar, muassasalar, tashkilotlar, mansabdor shaxslar va fuqarolar tomonidan bajarilishi majburiy bo'lgan qarorlar va farmoyishlar

¹ O'zbekiston Respublikasi Oliy Kengashi Axborotnomasi. 1994y. №5.127-modda

chiqaradi”-deyilgan, bu norma Vazirlar Mahkamasi faoliyatining asosiy tamoyillarini mustahkamlaydi.

b) Gipoteza- majburiyat yuklovchi normalar. Masalan, O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasining 47-52 hamda 64-65-moddalarida ko'zda tutilgan fuqarolarning majburiyatlari, Konstitutsiya va qonunlarga rioya etish boshqa kishilarning huquqlari, erkinliklari, sha'ni va qadr-qimmatini hurmat qilish, O'zbekiston xalqining tarixiy, ma'naviy va madaniy merosini avaylab-asrash, atrof muhitga ehtiyotkorona munosabatda bo'lish, qonun bilan belgilangan soliqlar va mahalliy yig'implarni to'lash, O'zbekiston Respublikasining hududini himoya qilish, qonunda belgilangan tartibda harbiy yoki muqobil xizmatni o'tash, o'z farzandlarini voyaga yetgunlariga qadar boqish va tarbiyalash, voyaga yetgan, mehnatga layoqatli farzandlarning o'z ota-onalari haqida g'amxo'rlik qilish va hokazolar kiradi.

v) Sanksiya-ta'qiqlovchi normalar. Masalan, O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasining 31-moddasidagi "...Diniy qarashlarni majburan singdirishga yo'l qo'yilmaydi"-degan norma, 57-moddadagi "Konstitutsiyaviy tuzumni zo'rlik bilan o'zgartishni maqsad qilib qo'yuvchi, respublikaning suvereniteti, yaxlitligi va havfsizligiga fuqarolarning konstitutsiyaviy huquq va erkinliklariga qarshi chiquvchi, urushni, ijtimoiy, milliy, irqiy va diniy adovatni targ'ib qiluvchi, xalqning sog'lig'i va ma'naviyatiga tajovuz qiluvchi, shuningdek xarbiylashtirilgan birlashmalarning milliy va diniy ruhdagi siyosiy partiyalarning hamda jamoat birlashmalarining tuzilishi va faoliyati taqiqlanadi"-dengan norma, 91-moddasidagi "Prezident o'z vazifasini bajarib turgan davrda boshqa haq to'lanadigan lavozimni egallashi, vakillik organining deputati bo'lish, tadbirkorlik faoliyati bilan shug'ullanishi mumkin emas,"-degan norma va boshqalar kiradi.

Konstitutsiyaviy-huquqiy normalar mazmuni, tuzilishi, ya'ni tartibga solinadigan ijtimoiy-iqtisodiy va siyosiy munosabatlar doirasiga qarab quyidagicha bo'lishi mumkin:

1. O'zbekiston Respublikasining davlat suverenitetini, xalq hokimiyatchiligini, siyosiy tizimi va iqtisodiy negizini, tashqi siyosat asoslarini mustahkamlovchi normalar. Masalan, "O'zbekiston Respublikasining Davlat Mustaqilligi asoslari to'g'risida"gi; "O'zbekiston Respublikasida Referendumi to'g'risida"gi; "Mulkchilik to'g'risida"gi; qonunlar va boshqalar; "O'zbekiston Respublikasining Oliy Majlisiga saylov to'g'risida"gi; "O'zbekiston Respublikasida jamoat birlashmalari to'g'risida"gi, " Ommaviy axborot vositalari to'g'risida"gi qonunlar va boshqalar
2. O'zbekiston Respublikasi fuqarolarining huquqiy holati asoslari haqida. Masalan, "O'zbekiston Respublikasining fuqaroligi to'g'risida"gi, "Fuqarolarning o'zini o'zi boshqarish organlari to'g'risida"gi, "Fuqarolar saylov huquqlarining kafolatlari to'g'risida"gi qonunlar va boshqalar...
3. O'zbekiston Respublikasining ma'muriy-hududiy va davlat tuzilishiga aloqador normalar. Masalan, "O'zbekiston Respublikasida ma'muriy-hududiy, toponomik obektlarga nom berish va ularning nomlarini o'zgartirish masalalarini hal etish tartibi to'g'risida" gi qonuni, Konstitutsiyaning normalarida va Qoraqalpog'iston Respublikasi to'g'risidagi 17-bobi va boshqa qonunlarda belgilangan.
4. Davlat hokimiyati organlarining tizimiga aloqador normalar. Masalan, O'zbekiston Respublikasi Oliy Majlisi Qonunchilik palatasi to'g'risidagi; Vazirlar Mahkamasi to'g'risidagi; Konstitutsiyaviy sud to'g'risidagi; Prezident saylovi to'g'risidagi, prokuratura va mahalliy davlat hokimiyati to'g'risidagi, sudlar to'g'risidagi qonunlarida berilgan.

Shuningdek, konstitutsiyaviy huquqiy normalarni yuridik kuchiga ko'ra quyidagicha bo'lish mumkin:

1. O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasida ifodalangan huquqiy normalar.
2. O'zbekiston Respublikasi qonunlarida ifodalangan huquqiy normalar.
3. O'zbekiston Respublikasi Prezidenti farmonlarida ifodalangan huquqiy normalar.
4. Vazirlar Mahkamasining ba'zi bir qarorlarida ifodalangan huquqiy normalar.
5. Mahalliy davlat hokimiyati organlarining alohida aktlarida ifodalangan huquqiy normalar.

Konstitutsiyaviy-huquqiy normalarni hududiy harakati bo'yicha quyidagicha bo'lish mumkin:

- a) butun mamlakat hududida kuchga ega ekanligi;
- b) faqat Qoraqalpog'iston Respublikasi hududida xarakatda bo'ladigan;
- v) viloyatlar, shaharlar yoki tumanlarning hududlarida harakatda bo'ladigan normalar.

Yuqorida aytilganlardan tashqari, konstitutsiyaviy-huquqiy normalar institutlar bo'yicha ham guruhlanadi. Konstitutsiyaviy-huquqi instituti deb, ma'lum darajada bir xil bo'lgan yoki o'zaro bog'liq bo'lgan ijtimoiy munosabatlarni tartibga soluvchi huquqiy normalar yig'indisiga aytiladi. Konstitutsiyaviy huquqda fuqarolik instituti, saylov tizimi instituti va shu kabi boshqa institutlar mavjud. Masalan, fuqarolik instituti fuqarolik prinsiplari, fuqarolikka ega bo'lish va fuqarolikni yo'qotish asoslari ota-onalarning fuqaroligi o'zgarganda bolalarning fuqaroligi masalalariga oid normalar to'plami kiradi.

3-§. Konstitutsiyaviy-huquqiy munosabatlar, ularning subyektlari, obyektlari va turlari

Konstitutsiyaviy huquq normalarini hayotga tadbiq etish jarayonlarida konstitutsiyaviy-huquqiy munosabatlar vujudga keladi. Konstitutsiyaviy-huquqiy munosabatlar deb, Konstitutsiyaviy huquq normalari bilan tartibga solinadigan ijtimoiy munosabatlarga aytiladi. Bunday munosabatlarning ishtirokchilari konstitutsiyaviy huquq normalari tomonidan o'rnatilgan huquq va majburiyatlar bilan o'zaro bog'langan bo'ladi. Uning ishtirokchilari o'zaro yuridik aloqada bo'ladi, chunki ular kishilar ongiga bog'liq bo'lib, davlat organlari tomonidan ta'minlanadi, himoya qilinadi, kafolatlanadi.

Yuridik adabiyotlarda konstitutsiyaviy-huquqiy munosabatlar mazmuni masalasida turli xil qarashlar mavjud. Qator davlatshunos olimlarning nuqtai nazarida konstitutsiyaviy huquq normalari muayyan davlatning ijtimoiy-iqtisodiy tizimi va davlat tuzilishining siyosiy tashkil etilishining asosiy tomonlarini belgilaydi va tartibga soladi. Boshqa davlatshunos olimlar esa konstitutsiyaviy-huquqiy munosabatlar davlat hokimiyatini amalga oshirish jarayonida vujudga keladigan ijtimoiy munosabatlarni tartibga soladi, deb ta'kidlaydilar.

Birinchi nuqtai nazar mualliflarining qarashlari o'ta mavhum. Chunki ular konstitutsiyaviy-huquqiy munosabatlar mazmunini juda keng tushunishlari oqibatida uning haqiqiy mazmunini aniq ochib bera olmaganlar. Ikkinchi nuqtai nazar o'ta aniq bo'lishiga qaramasdan, juda tor dunyoqarash bo'lib, unda konstitutsiyaviy-huquqiy munosabatlar ahamiyatlilik darajasi pasaytirib yuborilgan. Bu xildagi dunyoqarash amalda mavjud davlat tuzilishini takomillashtirish yoki rivojlantirishda qarama-qarshilikka olib keladi.

Shunday qilib, konstitutsiyaviy-huquqiy munosabatlarning yuridik mazmunini, munosabat ishtirokchilarining huquqlari va majburiyatlari tashkil etadi. Bu munosabatlar asosan davlat va jamiyat tuzilishini mustahkamlash, xalq hokimiyatchiligini amalga oshirish

tizimi va shakllari bilan bog'liqdir, shuning uchun ham konstitutsiyaviy-huquqiy munosabatlar huquq tizimida xal qiluvchi o'rinda turadi.

Konstitutsiyaviy-huquqiy munosabatlarning o'ziga xos xususiyatlari bo'lib, bu munosabatlarda ishtirok etuvchilarning, ya'ni subyektlarning maxsus doirasini guruhlariga bo'lib o'rganish tavsiya etiladi.

Konstitutsiyaviy-huquqiy munosabatlarning subyektlari qatoriga quyidagilar kiradi:

1. O'zbekiston xalqi. O'zbekiston Konstitutsiyasining 7-moddasida, "Xalq davlat hokimiyatining birdan-bir manbai" ekanligi mustahkamlangan, 9-moddasida esa "jamiyat va davlat hayotining eng muhim masalalari umumxalq muhokamasiga ya'ni ovozga (referendumga) qo'yilishi mustahkamlangan".

"O'zbekiston Respublikasining referendumini to'g'risida" gi 1991 yil 18 noyabrda va 2001 yil 30 avgustda yangi tahrirda qabul qilingan qonuniga binoan, O'zbekiston Respublikasining referendumini – davlat hayoti va ijtimoiy hayotining eng muhim masalalari bo'yicha, shu jumladan O'zbekiston Respublikasining qonunlarini va o'zga qarorlarni qabul qilish, ularga o'zgartirish kiritishda jamoatchilik fikrini aniqlash uchun, umumxalq ovozigacha qo'yilishi, bo'lib, xalq hokimiyatchiligini bevosita amalga oshirish vositasidir.

Referendumda qabul qilingan qarorlar O'zbekiston Respublikasi hududida oliy yuridik kuchga ega bo'ladi va faqat referendum o'tkazish yo'li bilan bekor qilinishi yoki o'zgartirilishi mumkin.

Misol uchun 2002 yil 27 yanvardagi referendumda esa, kelgusi chaqiriq O'zbekiston Respublikasi Parlamentini ikki palatali qilib saylash va O'zbekiston Respublikasi Prezidentining Konstitutsiyaviy vakolat muddatini besh yildan yetti yillik qilib, o'zaytirishga oid masalalar yuzasidan o'tkazilgan referendumni keltirish mumkin.

Xalq hokimiyatchiligini amalga oshirishning ikkinchi shakli; Davlat va jamiyat ishlarini boshqarishda xalqning o'z vakillari orqali ishtirok etish huquqidir. Bu tarzda ishtirok etish o'zini-o'zi boshqarish va davlat organlari faoliyatini demokratik prinsiplar asosida tashkil etish yo'li bilan amalga oshiriladi. Bunga misol sifatida: 2004 yil 26 dekabrda O'zbekiston Respublikasi Oliy Majlisi Qonunchilik palatasiga hamda Xalq deputatlari viloyat, shahar, tuman Kengashlariga o'tkazilgan saylovlarini keltirish mumkin.

2. O'zbekiston va Qoraqalpog'iston Respublikalari o'rtasidagi davlat-huquqiy munosabatlari va ularning vakolatlari doirasini belgilash tartibi. Konstitutsiyaning XVII bobida va boshqa moddalarda mustahkamlangan prinsiplar asosida qabul qilingan qonunlar, qarorlar, shartnomalar va bitimlarda ko'rsatib o'tilgan.

3. Ma'muriy-hududiy birliklar: O'zbekiston Respublikasi viloyatlar, tumanlar, shaharlar, shaharchalar, qishloqlar, ovullar, shuningdek Qoraqalpog'iston Respublikasidan iborat (Konstitutsiyaning 68-moddasi). Davlat mazkur ma'muriy-hududiy subyektlari bilan ham huquqiy munosabatlarga kirishadi. Ular esa, o'z navbatida, o'z vakolatlari doirasida huquqiy harakatlarni amalga oshirishi belgilangan. Masalan, O'zbekiston Respublikasi Oliy Majlisining roziligi bilan Qoraqalpog'iston Respublikasi, viloyatlar, Toshkent shahrining chegaralarini o'zgartirish, shuningdek viloyatlar, shaharlar, tumanlar tashkil qilish va ularni tugatish amalga oshiriladi.

4. Jamoat birlashmalari: O'zbekiston Respublikasi qonunlarida belgilangan tartibda ro'yxatdan o'tkazilgan: siyosiy partiyalar, kasaba uyushmalari, yoshlar tashkilotlari, olimlarning jamiyatlari, faxriylar va ijodiy uyushmalar, ommaviy harakatlar va fuqarolarning boshqa uyushmalari. ular o'z faoliyatlari davomida deputatlikka nomzodlar ko'rsatish bilan bog'liq bo'lgan yoki deputatlarni chaqirib olish tartibini amalga oshirish bilan bog'liq masalalarda davlat-huquqiy munosabatlarning subyekti bo'la oladilar.

5. Mehnat jamoalari: muassasa korxona, tashkilot, shirkat xo`jaligi, fermer xo`jaligi, dehqon xo`jaligi, oliy o`quv yurti talabalari, o`qituvchilari, kollej va litseylar, harbiy xizmatchilar va boshqalar. Davlat va jamiyat ahamiyatiga molik masalalarni muhokama qilishda davlat-huquqiy munosabatlarining subyekti bo`la oladilar. Masalan, Konstitutsiya va qonunlarni muhokama qilishda o`z fikrlarini bayon etish yoki Referendumda ishtirok etish bilan davlat huquqiy munosabatlarining subyekti bo`ladilar.

6. Davlat organlari: O`zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasida davlat organlari faoliyati va tashkil etilishining asosiy tamoyillari belgilangan. Konstitutsiyaviy normalar asosida davlat organlari davlat hokimiyatini amalga oshirish va tashkil etish jarayonida bir-biri bilan o`zaro konstitutsiyaviy-huquqiy munosabatlarga kirishadi:

Davlat hokimiyati organlari (O`zbekiston Respublikasi Prezidenti, Oliy Majlis, Vazirlar Mahkamasi va mahalliy davlat hokimiyati organlari);

Davlat boshqaruvi organlari (vazirliklar va idoralar, davlat qo`mitalari, xo`jaliklar, muassasalar va boshqalar);

Sud organlari (Konstitutsiyaviy sud, Oliy sud va Oliy xo`jalik sudi);

Prokuratura organlari.

Konstitutsiyaviy-huquqiy munosabatlar nafaqat yuqorida ko`rsatilgan organlar o`rtasidagi munosabatlarni, balki ikkinchi tomondan bu organlar bilan fuqarolarni, jamoat birlashmalari bilan deputatlarni va saylovchilar o`rtasidagi davlat-huquqiy munosabatlarni ham o`z ichiga oladi.

Davlat organlarining yuqori organlari tomonidan, quyi organlarga rahbarlik qilishi, quyi organlar qarorlarini bekor qilish bilan bog`liq konstitutsiyaviy-huquqiy munosabatlari kelib chiqadi va unda ishtirok etuvchilar subyekt bo`la oladilar. Masalan, O`zbekiston Respublikasi Prezidenti respublika boshqaruv organlarining, shuningdek, hokimlarning qabul qilgan hujjatlarni to`xtatadi va bekor qiladi.

7. Davlat organlari va jamoat birlashmalarining mansabdor shaxslari. Ular masalan, deputat so`rovi, fuqarolarning mansabdor shaxslar harakati ustidan shikoyat qilish bilan bog`liq davlat-huquqiy munosabatlarida subyekt sifatida ishtirok etadilar. O`zbekiston Respublikasida har bir shaxs bevosita o`zi va boshqalar bilan birgalikda vakolatli davlat organlariga, muassasalarga yoki xalq vakillariga ariza, taklif va shikoyatlar bilan murojaat qilish huquqiga ega.¹

8. O`zbekiston Respublikasi Oliy Majlisi Senati a'zolari va Qonunchilik palatasi va mahalliy-xalq deputatlari Kengashlarining deputatlari. Deputatlar va Senatorlar o`z huquqlari va majburiyatlarini bajarish bilan bog`liq munosabatlarda subyekt sifatida ishtirok etadilar. Masalan, deputat yoki senator sessiyada muhokama qilinayotgan masala yuzasidan so`zga chiqishi, raislik qiluvchiga savol berishi so`rov bilan murojaat qilishga haqli².

9. O`zbekiston Respublikasi fuqarolari. Ular o`z ijtimoiy faolliklarini. O`zbekiston Respublikasi qonunlariga muvofiq, mitinglar, yig`ilishlar va namoyishlar shaklida amalga oshirish huquqiga egadirlar³. Ularning ishtirok etish jarayonlaridan kelib chiqadigan munosabatlarda subyekt bo`ladilar. Shuningdek, O`zbekiston Respublikasining fuqarolari jamiyatning to`laqonli a'zosi sifatida alohida konstitutsiyaviy-huquqiy munosabatlarga kirishishi mumkin. Fuqarolarga muayyan majburiyatlar bilan birga davlat organlari oldida fuqarolarga ma'lum huquqlar ham berilgan. Jumladan, Konstitutsiyaning 18-moddasida, O`zbekiston Respublikasida barcha fuqarolar bir xil huquq va erkinliklarga ega bo`lib, jinsi,

¹ O`zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasining 18-moddasi. T.: "O`zbekiston", 2003, 9-bet

² O`zbekiston Respublikasi Oliy Majlisining Axborotnomasi.2005y.№1.8-modda

³ O`zbekiston Respublikasi konstitutsiyasining 33-moddasi, T.: "O`zbekiston", 2003, 8-bet

irqi, millati, tili, dini, ijtimoiy kelib chiqishi, e'tiqodi, shaxsi va ijtimoiy mavqeidan qat'i nazar qonun oldida tengdirlar, deb belgilangan. Ya'ni konstitutsiyaviy-huquqiy munosabatlarining subyekt sifatida ishtirok etuvchi fuqarolarning huquqiy layoqatlari Konstitutsiyada kafolatlangan. Masalan, fuqaro davlat organlari, xalq deputatlari, jamoat birlashmalari va boshqa uyushma, tashkilotlar bilan konstitutsiyaviy-huquqiy munosabatlarga kirishi oqibatida ham subyekt bo'la oladi.

10. Konstitutsiyaviy-huquqiy munosabatlarning subyekt sifatida chet el fuqarolari va fuqaroligi bo'lmagan shaxslarni ko'rsatish mumkin.

Konstitutsiyaviy huquq normalari konstitutsiyaviy-huquq munosabatlari ishtirokchilarining huquqlari va majburiyatlarini ma'lum obyektlar bilan, ya'ni narsalar va hodisalar bilan bog'lab belgilaydi.

Konstitutsiyaviy huquqiy munosabatlar obyektlarini bir nechta guruhlarga ajratish mumkin:

1. Davlat hududi. Masalan, O'zbekiston Respublikasining "Davlat mustaqilligi asoslari to'g'risida"gi Konstitutsiyaviy qonunning 4-moddasida "O'zbekiston Respublikasining davlat chegarasi va hududi dahlsiz va bo'linmas bo'lib, xalqining xohish-irodasi, erki, ya'ni bildirmasdan turib uning o'zgartirilishi mumkin emas"-deyilgan.

Qoraqalpog'iston Respublikasi Konstitutsiyasining 3-moddasida "...Qoraqalpog'iston Respublikasining hududi va chegaralari dahlsiz bo'lib, o'zgartirilishi va bo'linishi mumkin emas"-deb belgilangan. Bu normalar asosida davlat-huquqiy munosabatlari kelib chiqadi. Chunki, Qoraqalpog'iston Respublikasi O'zbekiston tarkibidagi suveren respublika, uning hududiy o'zgarishlari xalqining roziligi bilan o'zgartirilishi mumkin.

2. Moddiy boyliklar. Konstitutsiyaviy huquq normalari davlat mulkini tashkil etuvchi obyektlar doirasini belgilaydi va bu obyektlardan foydalanish huquqiga ega bo'lgan subyektlarni ham belgilaydi. Masalan, yer usti va yer osti boyliklari suv, tabiiy zahiralari, o'rmon, hayvonot dunyosi umummilliy boylikdir.¹ Hayvonot dunyosini muhofaza qilish va undan foydalanish ustidan davlat nazorati mahalliy davlat hokimiyati organlari, O'zbekiston Respublikasi tabiatni muhofaza qilish davlat qo'mitasi tomonidan qonun hujjatlarida belgilangan tartibda amalga oshiriladi.

3. Kishilarning xatti-harakatlari, xulq-atvorlari, davlat organlari va jamoat birlashmalarining qonuniy faoliyat yuritishi. Masalan, deputatning vakillik organiga kiritgan so'rovi bilan bog'liq harakati natijasida konstitutsiyaviy-huquqiy munosabatning obyekti bo'lishi mumkin yoki vakillik organi tomonidan qonunga zid qabul qilingan qarorning yuqori vakillik organi tomonidan bekor qilinishi ham konstitutsiyaviy-huquqiy munosabatlarning kelib chiqishiga sabab bo'ladi. Bu normalarda obyekt, huquqiy harakat nimaga qaratilganligi bilan aniqlanadi.

4. Mulkiy xarakterga ega bo'lmagan shaxsiy manfaatlar, ya'ni obro', sha'n, qadr-qimmat va hokazo. Masalan: "O'zbekiston Respublikasi Qonunchilik palatasi deputatining va Senat a'zosining maqomi to'g'risida" gi qonuni asosida deputat va senator dahlsizligi mustahkamlangan. Demak bu qoida asosida deputat va senatorning sha'ni va qadr-qimmatini muhofaza qilish bilan bog'liq bo'lgan davlat-huquqiy munosabatlari kelib chiqishi mumkin, shunday qilib, konstitutsiyaviy huquqning xilma-xilligi o'z navbatida turli ma'nolardagi davlat-huquqiy munosabatlarni vujudga keltiradi. Demak, davlat-huquqiy munosabatlarining obyektiga huquqiy munosabat ishtirokchilari qonunlarda belgilangan manfaatlar bilan bog'liq bo'ladi.

¹ O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasining 55-moddasi T.: "O'zbekiston" 2003, 11-bet

4-§. Konstitutsiyaviy huquqning manbalari

Konstitutsiyaviy huquq normalarini o'zida mujassam etuvchi normativ huquqiy aktlar konstitutsiyaviy huquqning asosiy manbalarini tashkil etadi. Konstitutsiyaviy huquqning asosiy manbai bo'lib, O'zbekiston Respublikasining Konstitutsiyasi hisoblanadi. O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasi-davlatning Asosiy Qonuni sifatida oliy yuridik kuchga egadir, shuning uchun ham unda ifodalangan tartib-qoidalar konstitutsiyaviy huquq normalari tizimida bosh o'rinni egallaydi. Boshqa hamma huquq sohalarida o'rnatilgan normalar ham Konstitutsiya normalariga mos bo'lishi shart.

O'zbekiston Konstitutsiyasi konstitutsiyaviy huquqning predmetiga aloqador bo'lgan hamma ijtimoiy munosabatlarni umumlashtiruvchi yagona manba bo'lib hisoblanadi.

Konstitutsiya normalari eng muhim ijtimoiy munosabatlarni tartibga soladi. Boshqa huquq manbalarida ifodalangan normalar esa Konstitutsiya normalarini rivojlantirishga va hayotga tatbiq etishga qaratilgan bo'ladi.

O'zbekiston Konstitutsiyasida davlatning ijtimoiy tuzum asoslari, siyosiy tizimi, iqtisodiy negizi, tashqi siyosatining konstitutsiyaviy prinsiplari o'z ifodasini topgan. Unda fuqarolarning asosiy huquqlari, erkinliklari va burchlarini belgilovchi normalar aks ettirilgan.

Konstitutsiya normalari davlat hokimiyati organlarini tashkil etish va ularning faoliyat prinsiplarini mustahkamlaydi. O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasida saylov tizimiga aloqador bo'lgan asosiy normalar ifodalangan. Shuningdek, mahalliy davlat hokimiyati asoslari, sud hokimiyati organlari, prokuratura organlariga aloqador normalar ham aks ettirilgan. Konstitutsiyaviy huquqning manbalari qatoriga davlat-huquqiy normalari aks ettirilgan qonunlar ham kiradi. Masalan, "O'zbekiston Respublikasining fuqaroligi to'g'risida"gi, "O'zbekiston Respublikasi Prezidenti saylovi to'g'risida"gi, "Oliy Majlisga saylovi to'g'risida"gi qonuni va boshqa qonunlar.

Konstitutsiyaviy huquqning manbalaridan bo'lib, vakillik organlari tomonidan qabul qilinadigan ish yuritish tartiblari; yo'riqnomalar, reglamentlar ham manba bo'lib hisoblanadi. Masalan, 2003 yil 29 agustda qabul qilingan "O'zbekiston Respublikasi Oliy Majlis Qonunchilik palatasi Reglamenti to'g'risidagi" qonunni ko'rsatish mumkin.

Vakillik organlari tomonidan qabul qilingan qarorlar ham Konstitutsiyaviy huquq manbai bo'ladi. Shuningdek, Konstitutsiyaviy huquq manbalari qatoriga O'zbekiston Respublikasi Prezidenti tomonidan qabul qilingan davlat-huquqiy xarakteriga ega bo'lgan farmonlari, qarorlari farmoyishlari hamda Vazirlar Mahkamasining qaror va farmoyishlari kiradi.

O'zbekiston Respublikasining boshqa davlatlar bilan tuzgan va tuziladigan shartnomalari bitimlari ham konstitutsiyaviy huquq manbasini tashkil qiladi.

Va nihoyat, konstitutsiyaviy huquq manbalaridan bo'lib, mahalliy vakillik organlarining ba'zi bir normativ aktlari ham hisoblanadi. Masalan, "Xalq deputatlari Kengashlarining doimiy komissiyalari to'g'risida" gi Nizomlari, Kengashining «Ish yuritish tartiblari» (reglamentlari), Hokimlarning qabul qilgan huquqiy aktlari va ular to'g'risidagi qonunda belgilangan vakolatlarini amalga oshirish tartib qoidalari va boshqa davlat organlarining faoliyat prinsiplari kiradi.

O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyaviy huquq fanining asosiy manbasi sifatida respublika Prezidenti I.A.Karimovning risolalari, nutqlarini alohida ta'kidlash lozim. Uning asarlarida Konstitutsiyaviy huquq fanining predmetiga aloqador bo'lgan davlat suvereniteti, xalq hokimiyatchiligi, inson huquqlari va erkinliklari, Konstitutsiyaning mohiyati va vazifalari to'g'risidagi ilmiy-nazariy g'oyalari muhim o'rin egallagan.

Biroq, davlat organlari chiqargan har qanday hujjat ham konstitutsiyaviy huquq manbai hisoblanmaydi. Uning asosiy manbai bo'lib faqat O'zbekiston Respublikasining davlat tuzilishini, konstitutsiyaviy hokimiyatini amalga oshirish va tashkil etish jarayonida vujudga keladigan hamda O'zbekiston Respublikasi fuqarolarining huquqiy holatini ifoda etadigan hujjatlar hisoblanadi.

O'zbekiston Respublikasi konstitutsiyaviy huquq manbalarining tasnifi quyidagilardan iborat:

1.O'zbekiston Respublikasi konstitutsiyaviy huquqning bosh manbai bo'lib uning Konstitutsiyasi hisoblanadi.

2. O'zbekiston Respublikasining konstitutsiyaviy huquqiy normalarini belgilaydigan qonunlari (Oliy Majlis Qonunchilik palatasi, Oliy Majlis Senati to'g'risidagi konstitutsiyaviy qonunlar, Vazirlar Mahkamasi to'g'risidagi, fuqarolik to'g'risidagi qonun, saylov to'g'risidagi qonunlar va shu kabilar).

3.O'zbekiston Respublikasi Prezidentining farmonlari, farmoyishlari va qarorlari.

4.O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining qaror va boshqa hujjatlari.

5.Mahalliy davlat hokimiyati organlarining o'z vakolatlari doirasida umumiy qoidalarini o'z ichiga olgan, o'sha hududda kuchga ega bo'lgan hujjatlari. Shunday qilib, O'zbekiston Respublikasi konstitutsiyaviy huquqining asosiy manbai uning Konstitutsiyasi hisoblanadi. Shuningdek, konstitutsiyaviy-huquqiy normalarini o'zida ifodalaydigan qonunlar (Oliy Majlis Qonunchilik palatasining Reglamenti, Oliy Majlis Senatining Reglamenti to'g'risidagi qonunlar va boshqalar). O'zbekiston Respublikasi Prezidenti tomonidan qabul qilinadigan farmon va farmoyishlar hamda O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining qaror va farmoyishlari, mahalliy davlat hokimiyati organlarining o'z vakolatlari doirasida chiqargan hujjatlari kiradi.

Shuningdek, O'zbekistondagi huquqshunos olimlarining ilmiy asarlari, darslik va o'quv qo'llanmalari fanning manbalarini tashkil etadi.

O'zini o'zi nazorat qilish savollari

1. Qanday normalar konstitutsiyaviy huquq normalari deyiladi?
2. Konstitutsiyaviy huquqiy normalarning xususiyatlarini ayting?
3. Konstitutsiyaviy huquq normalarning tuzilish tarkibi nimalardan iborat?
4. Konstitutsiyaviy huquq normalarning turlarini sanab bering?
5. Qanday munosabatlar konstitutsiyaviy-huquqiy munosabatlar deyiladi?
6. Konstitutsiyaviy -huquqiy munosabatlarning subyektlarini sanab bering?
7. Konstitutsiyaviy -huquqiy munosabatlar obyektlariga nimalar kiradi?
8. Konstitutsiyaviy -huquqiy munosabatlarning tasnifiga ko'ra turlarini ayting?
9. Konstitutsiyaviy huquq manbalarini sanab bering?

IKKINCHI BO'LIM

O'ZBEKISTON RESPUBLIKASI KONSTITUTSIYASINING UMUMIY TAVSIFI VA ASOSIY PRINSIPLARI

IV BOB. O'ZBEKISTON RESPUBLIKASI KONSTITUTSIYASINING YARATILISHI

1-§. O'zbekistonning konstitutsiyaviy tarixi

2-§. O'zbekiston Respublikasi davlat mustaqilligining e'lon qilinishi va yangi Konstitutsiyani qabul qilish zaruriyati

3-§. O'zbekistonda konstitutsiyaviy islohotning o'ziga xos xususiyatlari va bosqichlari

4-§. Prezident – Konstitutsiyaning tashabbuskori, yaratuvchisi va kafili

5-§. Konstitutsiyaning tuzilishi

6-§. O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasiga o'zgartirishlar kiritish tartibi

1-§. O'zbekistonning konstitutsiyaviy tarixi

Tarixda "Turon", "Turkiston" va "Movarounnahr" nomi bilan mashhur bo'lgan O'rta Osiyo, ayniqsa, O'zbekiston hududida minglab yillar davomida yuksak madaniyat gullab yashnadi, qudratli davlatlar mavjud bo'ldi. Ular insoniyat tarixida sezilarli iz qoldirdi.¹

Masalan, tarixiy manbalarga ko'ra, XIII-XIX asrlarda Movarounnahrda davlatning huquqiy ahvoliga ma'lum darajada ta'sir ko'rsatib kelgan Amir Temur tuzuklari Sharqona madaniyatga monand konstitutsiyaviy hujjatlar edi.²

O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasining qabul qilinishi va unda mustaqilligimizning mustahkamlab qo'yilishi ota-bobolarimizning uzoq yillar mobaynida olib borgan kurashlari natijasidir.

Ma'lumki, Rossiya imperiyasida 1917 yil oktabr oyida davlat to'ntarishi bo'lib o'tdi, o'zlarini xalqparvar deb e'lon qilgan, kommunistlar hokimiyatni qo'lga oldilar. Shundan keyin O'rta Osiyoda o'rnatilgan shovinistik tengsizlik natijasida milliy ozodlik harakatlari vujudga keldi. Boshqa millatlarni bir-biriga qarshi qo'yish, (masalan dashnoqlarga, O'rta Osiyoda mahalliy xalqni qirg'in qilishlariga sharoit yaratib berildi) kabi salbiy ishlarni amalga oshirdilar. Turkiston ASSRning 1918 va 1920 yillaridagi Konstitutsiyalari, Xorazm va Buxoro Xalq Respublikalarining 1920-1921-1923 yillardagi konstitutsiyalari, O'zbekiston SSRning 1927, 1937, 1978 yillardagi Konstitutsiyalarni qabul qilgan edi.

Sovetlar davrida O'zbekiston hududida 1918 yil 30 apreldagi Beshinchi Turkiston syezdida va Turkiston Avtonom Sovet Sotsialistik Respublikasi RSFSRning tarkibiga kiritilib, Turkiston ASSR ning muvaqqat (vaqtinchalik) konstitutsiyaviy "Nizomi" qabul qilingan edi.³

Nizomga ko'ra:

1. Turkiston O'lkasining hududi, Rossiya Federatsiyasi tarkibiga kirib, Turkiston Avtonom Sovet Respublikasi deb e'lon qilinadi.
2. Turkiston O'lkasining tarkibiga, Buxoro va Xivadan tashqari, uning geografik chegaralarining hammasi kiradi.
3. Turkiston Sovet Respublikasi Avtonom boshqaruvda bo'lib, davlatdagi hamma sohalarni boshqarishda Rossiya Sovet Federatsiyasi hukumatini tan oladi.

¹ Karimov I.A: "Bunyodkorlik yo'lidan", T.: "O'zbekiston" – 1996. 340-bet

² Saidov A.X. Qiyosiy konstitutsiyashunoslik. T.: IIV Akademiyasi, 1993, 3-bet.

³ Qayumov R.Q. O'zbekiston Respublikasi konstitutsiyaviy huquqi. Darslik. T.: IIV Akademiyasi, 1997y. 54 b.

4. Turkiston Respublikasining Oliy qonunchilik organi, ishchi, soldat, krestyan va musulmon deputat dehqonlarining 1 dekabrda chaqiriladigan syezdi hisoblanadi.
5. Doimiy qonunchilik organi syezd tomonidan saylangan 36 kishilik Turkiston o'lkasining Markaziy Ijroiya Qo'mitasi hisoblanadi.
6. Ijro etuvchi hokimiyat vazifasi syezd tomonidan saylangan 16 kishilik Xalq Komissarlari Sovetlariga yuklanadi va ularga O'lkani boshqarish topshiriladi.
7. Joylardagi butun hokimiyat, Sovetlar va ularning Ijroiya Qo'mitalari hisoblanadi.

Turkiston Sovet Avtonomiyasi e'lon qilinishi, kommunistlarning eng birinchi g'alabasi bo'lib, sharqdagi "lenincha" siyosatni mustamlaka davlat tuzilishida amaliy ro'yobga chiqishi edi.

Turkiston ASSRning birinchi Konstitutsiyasi 1918 yil 15 oktabr kuni Sovetlar o'lkasining VI syezdida 1918 yil 10 iyulidagi RSFSR Konstitutsiyasi asosida qabul qilingan edi. Turkiston ASSR Konstitutsiyasi olti bo'limdan iborat bo'lib:

I – mehnatkash va ekspluatatsiya qilinuvchi xalq huquqlari deklaratsiyasi;

II – Umumiy qoidalar;

III – Sovet hokimiyatining tuzilishi;

IV – Aktiv va passiv saylov huquqi;

V – Budget huquqi;

VI - Turkiston ASSR gerbi va bayrog'i haqida;

Turkiston ASSR Konstitutsiyasining tuzilishi va mazmunini quyidagi prinsiplarini ko'rsatib o'tish mumkin. Konstitutsiyada Turkiston Avtonom Sovet sotsialistik respublikasi ekanligi, u o'z tarkibiga boshqa davlat tuzilmalarini qabul qilishi va ularni o'z tarkibidan chiqarishi, qonunlar qabul qilish huquqlari va boshqa davlatlar bilan xalqaro aloqalar o'rnatish, moliyaviy ishlarni o'zi hal etish kabi huquqlari faqatgina qog'ozlarda ko'rsatilgan edi. Shuningdek, Turkiston ASSRning boshqa sohalaridagi vakolatlari ham, shunday juda keng berilgan bo'lib, bu avtonom respublikaning tushunchasiga umuman to'g'ri kelmas edi, chunki bu davrga kelib Rossiyadagi fuqarolar urushi tufayli Turkiston bilan vaqtincha aloqalar yaxshi yo'lga qo'yilmay qolgan edi¹.

Turkiston ASSRning ikkinchi Konstitutsiyasi 1920 yil 24 sentabrda Turkiston Sovetlarining IX-syezdidagi Butun Ittifoq Markaziy Ijroiya Qo'mitasi tomonidan sanksiyalangan: "Turkiston ASSR RSFSRning bir qismi sifatida avtonomdir" degan qarori ostida qabul qilinib, Turkiston ASSRning "qanday yashash huquqi" aniq qilib qo'yilgan edi.

Turkiston ASSRning bu Konstitutsiyasi: 6 bo'lim 20 bobdan iborat bo'lib, 109-moddani o'z ichiga olgan. 1-bo'limi: "Mehnatkash va ekspluatatsiya qilinuvchi xalq huquqlari deklaratsiyasi", 2-bo'limi: "RSFSR Konstitutsiyasi, asosiy nizom" deb atalib, 1918 yilgi RSFSR Konstitutsiyasining asl nusxasi kiritilgan. RSFSR bilan o'zaro munosabatlari hamda Turkiston ASSRning ijtimoiy va davlat tuzilishidagi huquqlari 3-bo'limda o'z aksini topgan.

IV-bo'limida esa, markaziy va mahalliy davlat hokimiyati vakillik organlarining faoliyatini tashkil etishga bag'ishlangan edi, Markaziy organ to'qqiz kishidan iborat bo'lishi, Turkiston Markaziy Ijroiya Qo'mitasi va Sovetlar syezdining Prezidiumi, Xalq Komissarlari Sovetlarini tashkil etish tartib-qoidalarini ko'rsatib berilgan.

Avtonom Respublikaning Xalq Komissarlari Sovetlari tizimiga viloyatlar, uyezdlar, shaharlar, qishloqlarning ishchi va qizil armiyachi sovetlari, deputatlari va ularning qo'mitalari kirdi. Konstitutsiyaning V-bo'limida aktiv va passiv saylov huquqi o'rnatilib, saylanish qoidalar va saylangan deputatlarni muddatidan oldin chaqirib olish kabi tartiblar belgilangan edi.

¹ Qayumov R.Q. O'zbekiston Respublikasining konstitutsiyaviy huquqi. Darslik. T.: IIV Akademiyasi, 1997 y 55 b.

Oxirgi VI-bo'limi Turkiston ASSRning moliya va budjetiga bag'ishlangan. Turkiston ASSRning 1920 yildagi Konstitutsiyasi o'sha paytdagi Rossiyadagi milliy qonuniyatlari asosida o'zlarining yashash tarziga asoslanib qabul qilingan. Turkiston ASSR bilan birga hozirgi O'zbekiston hududida Xorazm va Buxoro xalq Sovet Respublikalarida ham 1920-1923 yillardagi Konstitutsiyalar qabul qilingan.

1919 yil noyabr oyida kommunistik tuzum dohiysi Leninning tashabbusi bilan Xorazm davlati bosib olinib, Xiva xonligining o'rnida yana bir Sovetlar davlati tashkil qilindi, bu voqea 1920 yil fevral oyida to'liq amalga oshirilgan.

1920 -yil 30- aprelda Butun Xorazm Sovetlarining syezdi o'tkazilib, uning birinchi Konstitutsiyasini qabul qilgan. Konstitutsiya: 13-bob 37-moddadan iborat bo'lib, davlat va mahalliy hokimiyat organlarining tuzilishi ijtimoiy tuzum va fuqarolarning huquq va erkinliklari, Sovetlarga saylov o'tkazish tartib- qoidalarini o'z ichiga olgan. Sovetlarga saylovlarda oddiy xalq bilan bir qatorda savdogarlar va ruhoniylarning ham saylov huquqidan foydalanishiga vaqtincha ruxsat berilgan. Konstitutsiyada xon va uning qarindoshlariga tegishli bo'lgan mulklar davlat mulki deb e'lon qilingan. Shuningdek, ishlab chiqarish vositalaridan, xususiylar mulk sifatida foydalanishga ruxsat berilib, pul bilan erkin muomala qilish huquqi cheksiz deb belgilangan.

Bu Konstitutsiya milliy-davlat tuzumiga qarshi tuzilgan bo'lib, Sovetlar hokimiyatini o'rnatishning birinchi bosqichida mamlakatdagi ishlab-chiqarish vositalarini xususiylar mulkligicha saqlash, yerga shaxsiylar egalik qilish, uni sotish, har kimning o'z boyliklaridan erkin foydalanish huquqlari cheklashlarsiz ruxsat etilgan.

Bu bosqichda birinchi navbatda mahalliy xalqning ongiga kommunistik mafkurani singdirib, keyinchalik hech qanday to'siqlarsiz Xorazmni RSFSRning bir tarkibiy qismi sifatida batamom qaram qilib olish rejalashtirilgan edi. 1920 yil 11 mayda butun Ittifoq Markaziy Ijroiya Qo'mitasi Xorazm Xalq Sovet Respublikasi Konstitutsiyasiga o'zgartirish va qo'shimchalar kiritish haqida Qaror qabul qilgan. Bu qarorda shunday deyilgan: "Xorazm Xalq Sovet Respublikasi, mehnatkash Sovetlar Respublikasi hisoblanadi, joylardagi butun hokimiyat mehnatkash sovet xalqiga tegishlidir. Butun Xorazm Sovetlarining syezdi va Markaziy Ijroiya Qo'mitasi oliy qonun chiqaruvchi organ hisoblanadi, Xalq Nozirlari Soveti esa o'zining keng vakolatligi bilan, oliy ijro hokimiyatni va joylardagi hokimiyatni taqsimlash hamda tashkil etish unga beriladi" Sovet davlatining Markaziy Ijroiya Qo'mitasi davlat boshqaruvini taqsimlovchi organ, ya'ni davlatning Oliy organi hisoblanib, qonun chiqargan va qonunlarni bajarilishini nazorat qilib borgan. Bunda mahalliy xalq vakillari nomidagina ishtirok etib, davlat boshqaruvida hech qanday vakolatlarga ega bo'lmagan.

1923 yil 20 oktabrda IV-Butun Xorazm Sovetlarining IV-syezdidagi ikkinchi Konstitutsiya qabul qilingan. Konstitutsiya V bo'lim, 12 bob, 44 ta moddadan iborat bo'lgan. Birinchi bob "Xorazmda qanday huquqlardan mehnatkash xalq foydalanmoqda" deb boshlanib, unga mazmunan ma'lum o'zgartirish kiritilgan, ya'ni saylovda qatnashish huquqi va sovetlarga saylanish tartib qoidalari belgilangan. Bu Konstitutsiyada quyidagi tabaqadagi odamlar saylash va saylanish huquqlaridan mahrum etilganlar: ishlamasdan birovlarining kuchidan foydalanayotganlar, ishlamasdan pul topayotganlar, dallollar, rxoniylar va hokazo.

1924 yil 29 oktabrida XXSR Sovetlarining V-syezdi chaqirilib, "Milliy-hududiy chegaralanish deklaratsiyasi"ni qabul qilgan. Bu deklaratsiyaga binoan, Turkiston ASSR Buxoro va XXSR xududida yangi tashkil etilayotgan, O'zbekiston SSR, Turkmaniston SSR, Tojikiston ASSR, Qirg'iziston va Qoraqalpog'iston Avtonom viloyatlari tashkil etildi.

Bu davrda qadimiy Buxoro Rossiya protektorati, unga yarim qaram bo'lgan davlat edi. Bu davlatda ijtimoiy munosabatlar asosan, urf-odat va islom huquqi normalari bilan tartibga solingan. 1920 yil sentabr oyida Buxoroda "ulug` rus" revolutsiyasi bo'lib o'tgan, natijada O'rta Osiyoda yana bir Sovet davlati tashkil etilgan. Buxoroda Sovet hokimiyatni o'rnatish uchun uning Konstitutsiyasi qabul qilingungacha 1921 yil 21 iyunida BXSRRning, joylardagi "Sovet hokimiyati" to'g'risidagi vaqtinchalik nizomi qabul qilingan. Nizomda viloyat, tuman, qishloq inqilobiy qo'mitalari tuzilishi va ularning huquqlari belgilab berilgan.

1921 yil 23 sentabrda II Butun Buxoro Sovetlarining syezdi chaqirilib, BXSRR Konstitutsiyasini qabul qilgan. Konstitutsiya 5-bo'lim, 16 bobni o'z ichiga olib, 79 ta moddadan iborat bo'lgan. Kirish qismi tarixiy "Oktabr revolutsiyasi" bilan boshlangan va uning ishtirokchilari mehnatkashlar ekanligi ko'rsatilgan. Buxoroning Oliy davlat organi Butun Buxoro Sovetlarining syezdi ekanligi syezd bir yilda bir marta chaqirilib, uning davlat boshqaruvida eng yuqori hokimiyatga ega bo'lgan Oliy davlat organi ekanligi, belgilangan. Keyingi qismlarida Markaziy Ijroiya Qo'mitasi tarkibi 85 a'zodan iborat bo'lishi, Butun Buxoro Sovetlarining, Markaziy Ijroiya Qo'mitasi syezdlar orasidagi vaqtda butun hokimiyatni boshqarib boradi deb belgilanib, qonun chiqaradi va uni nazorat qiladi deb ko'rsatilgan. Butun Buxoro Markaziy Ijroiya Qo'mitasi tarkibidan uning Prezidiumi tashkil etiladi deb belgilangan. Umumiy davlat boshqaruvini tashkil etish uchun respublikada Xalq Nozirlari Soveti tashkil etilishi va uning hokimiyatning Oliy ijro organiga aylantirilishi ko'rsatilgan.

Xalq Nozirlari Sovetining rahbaridan tashqari hammasi bo'lib 10 ta xalq nozirlari tayinlanishi, ularning yustitsiya, ichki ishlar, tashqi ishlar, harbiy ishlar, ta'lim-tarbiya, sog'liqni-saqlash, mehnat, savdo va sanoat, davlat nozorati va yer ishlarini boshqarishi belgilangan.

Tashqi savdo, mudofaa, telegraf, pochta, moliya va temir yo'l bilan bog'liq masalalarni hal etish RSFSR hukumati vakolatiga kirgan. Buxoro Respublikasining ma'muriy-hududiy tuzilishi, qishloqlar, volostlar, uyezdlar, shaharlar va viloyatlardan tashkil etilib bo'linishi belgilangan. Shuningdek, Konstitutsiyaning oxirgi boblarida saylovni tashkil etish va unda ishtirok etuvchilarning huquqlari 20 yoshdan qilib belgilangan. Xalq sudlari haqidagi nizom ham oxirgi bobga kiritilgan. Davlatdagi markaziy va mahalliy organlar moliyasi, davlat budjeti, ishlab chiqarish munosabatlari va ishlab chiqarish vositalari haqidagi so'zlar bilan yakunlangan. Sovetlarning fuqarolarga erkinliklar berish, davlat organlari ishini tashkil etish kabi tartib qoidalarining milliy mustamlaka davlatlar Konstitutsiyalarida shunchaki ko'rsatib qo'yilishi kommunistlarning bu sohadagi tajribasini anchagina oshirib yuborgan.

1923 yil sentabr oyida bo'lib o'tgan Butun Buxoro Sovetlarining IV-syezdidagi "Davlat qurilishi" Davlat boshqaruviga o'zgartirish kiritish haqida tezis qabul qilgan hamda Konstitutsiyaga o'zgartirishlar kiritgan. Masalan, amir davridagi boylar, ruhoniylar aktiv va passiv saylov huquqlaridan mahrum etilganlar, boshqaruvning hamma sohalarida nozirlar kollegiyasidan vakillar kiritilishi belgilangan. 1924 yil 19 sentabrda Sovetlarning V-syezdi bo'lib o'tgan va unda Buxoro Sovet Sotsialistik Respublikasi deb e'lon qilingan, ammo bu vaqtga kelib O'rta Osiyoda "lenincha" milliy chegaralash siyosati o'tkazilayotgan edi, natijada, Buxoro Sovet Sotsialistik Respublikasi yangicha davlat boshqaruviga o'tkazilayotgan O'zbekiston SSR tarkibiga kiritilgan.

O'rta Osiyoda milliy davlat chegaralanishi o'tkazilishi natijasida Turkiston ASSR, Buxoro va Xorazm Sovet respublikalarining o'rnida O'zbekiston va Turkmaniston SSR, Tojikiston ASSR, Qirg'iziston va Qoraqalpog'iston Avtonom viloyatlari tashkil etilgan.

Hozirgi O'rta Osiyo respublikalarining konstitutsiyaviy-tarixiy davlat qurilishi sobiq ittifoq xukmronligiga o'tgan davrdan boshlab, 1917 yilgi soxta kommunistlarning (davlat to'ntarishi) inqilobi yuz bergan vaqtdan to 1922 yilga qadar jarayonlarni o'z ichiga oladi.

1922 yil 30 dekabrda "Sovet Sotsialistik Respublikalar Ittifoqining tuzish haqidagi deklaratsiya" va "SSR ittifoqining tuzish haqidagi shartnoma" SSSR konstitutsiyasini yaratilishiga asos solgan edi.

"SSR ittifoqini tuzish haqida deklaratsiya"da teng huquqli ittifoqdosh respublikalarning ixtiyoriy ravishda birlashuvini e'lon qilib, uning tarkibiga boshqa davlatlarning kirishi ochiq deb ko'rsatildi. Shuningdek undan chiqish erkinligi huquqi ham belgilangan edi.

"SSR ittifoqini tuzish haqidagi shartnomada" uning tarkibiy qismi bo'lgan respublikalar o'rtasidagi munosabatlarni belgilab berdi. Bu xujjatlarning tuzilishi jixatdan demokratiyaviyligi xalqaro huquq normalari darajasida edi. Lekkin amalda SSSR tarkibiga kirgan respublikalar ijtimoiy-siyosiy hayoti KPSS qarorlari asosida tartibga solinib "markaz"lashtirilgan edi. Konstitutsiya va qonunlar ikkinchi darajali hisoblanib, kommunistik g'oya yakxoximchilikka moslashtirilib kelingan. Natijada uning xukmronligida bo'lgan xalqlarning davlatchilik rivojlanish bosqichlarini o'zgarib, bir necha yuz yil orqaga surib yubordi.

1922 yil 30 dekabrda tashkil etilgan SSSR tarkibiga Ukraina SSR, Belorussiya SSR va Kavkazorti respublikalari kiritilgan. Sobiq ittifoq tarkibida bo'lgan respublikalar konstitutsiyaviy tarixiy bosqichlarini ikki davrga bo'lib, tanqidiy nuqtai nazardan o'rganish mumkin. Birinchi davr 1917-1922 yillarni o'z ichiga olsa, 1924-1991 yillar so'nggi davri bo'lib hisoblanadi. 1925 yil 17 fevralda O'zbekiston SSRning I-syezdi bo'lib, 1924 yil 31 yanvardagi SSSR Konstitutsiyasiga muvofiq, "O'zbekiston SSRni tashkil etish to'g'risida"gi Deklaratsiya qabul qilingan. SSSR Konstitutsiyasining I-bo'limi: "Sovet Sotsialistik Respublikalar Ittifoqini tuzish haqidagi deklaratsiya" va "Sovet Sotsialistik Respublikalari Ittifoqini tuzish haqida shartnoma"dan iborat bo'lgan.

O'zbekiston SSRning birinchi Konstitutsiya loyihasi Sovetlarining II-syezdidagi 1927 yil 27-31 mart kunlari tasdiqlangan. Bu Konstitutsiyada ham boshqa Ittifoq respublikalari Konstitutsiyalaridagidek, davlat hokimiyati vakolatlarini "ishchi dehqon va qizil askar Sovetlarining deputatlari amalga oshiradilar", deb belgilangan. O'zbekiston tarkibiga Tojikiston Avtonom respublikasi kiritilgan. Bunda ko'pgina vakolatlar Tojikiston ASSRga berilgan bo'lib, ular o'rtasidagi aloqalarga bag'ishlangan. SSSR o'z tarkibidagi Respublikalarni yanada Markazga qaram qilib turish uchun ular o'rtasidagi nizolarni ularning Konstitutsiya va qonunlaridan boshlab o'z siyosatida ham doimo nazarda tutib kelgan. O'zbekiston tarkibiga kiritilgan Tojikiston ASSRga o'zining Xalq Komissarlar Soveti tarkibini tuzish va unga xohlagan vaqtda o'zgartirish kiritish huquqlarini, O'zbekiston SSR qabul qilgan qonunlar, qaytadan ko'rib chiqilib o'zlari tomonidan tasdiqlangandan so'ng, kuchga kiritish huquqlari va boshqa ko'pgina vakolatlar unga berilgan. Shuningdek, Konstitutsiyada, milliy davlat tuzilganligi, xususiy mulk bekor qilinganligi va davlat organlarini tuzish tartibi, qonunchilik, huquq-tartibot organlarining dasturiy ko'rsatmalari va ularni tashkil etish qoidalari ko'rsatib berilgan. O'zbekistondagi barcha tabiiy boyliklar, zavodlar, fabrikalar davlat mulki deb e'lon qilingan.

1937 yil 14 fevralda Butun O'zbekiston Sovetlarining Favqulotda VI-syezdi O'zSSRning ikkinchi Konstitutsiyasini SSSRning 1936 yilgi Konstitutsiyasiga mos ravishda qabul qilgan. Bu Konstitutsiya 13 bobdan iborat bo'lib: I bob – ijtimoiy tuzilishi; II bob – davlat tuzilishi; III bob – UzSSR davlat hokimiyatining oliy organlariga bag'ishlangan; IV bob – UzSSR davlati idora organlari haqida; V bob – Qoraqalpog'iston ASSR davlat

hokimiyati oliy organlarini tuzilishi belgilangan; VI bob – Qoraqalpogʻiston ASSR davlat idora organlari haqida; VII bob – davlat hokimiyati mahalliy organlarning faoliyat prinsiplari belgilangan; VIII bob – UzSSR budjeti toʻgʻrisida; IX bob – sud va prokuratura organlari tuzilishi; X bob – fuqarolarning asosiy huquqlari va burchlari haqida; XI bob – saylov tizimiga bagʻishlangan; XII bob – gerb, bayroq, poytaxt; XIII bob – Konstitutsiyaga oʻzgartirish kiritish tartibi belgilandi. Ushbu qabul qilingan Oʻzbekiston SSRning ikkinchi Konstitutsiyasi SSSRning 1936 yilgi Konstitutsiyasini soʻzma-soʻz takrorlaydi.

Konstitutsiyada xotin-qizlar tengligi, fuqarolarning teng huquqliligi. matbuot erkinligi, ommaviy yigʻilishlar oʻtkazish, koʻchalarda namoyish oʻtkazish huquqlari koʻrsatib oʻtilgan. Bu huquqlar faqat qogʻozlarda SSSRdagi siyosatning boshqa davlatlarga namoyish etilishi uchun yozib qoʻyilgan.

1937 yilgi Oʻzbekiston SSR Konstitutsiyasida davlat boshqaruvini amalga oshirish shakllari joylardagi Sovetlarni tashkil etish tartibi, ularning vakolat muddatlari, saylash va saylanish tartiblarining ayrim holatlari oldingi Konstitutsiyaga nisbatan qisman oʻzgartirilgan (saylash huquqi 20 yoshdan qilib, vakolat muddati qishloq, posyolka Sovetlariga 2 yarim yil muddat qilib, viloyat, tuman Sovetlariga 5 yil muddat qilib belgilangan). Shuningdek, respublika Oliy Soveti va boshqaruv organi Ministrlar Sovetining vakolatlari, tashkil etilish tartibi koʻrsatib berilgan. Shuningdek, ma'muriy-hududiy tuzilishi, prokuratura, sud organlari tuzilishi, Konstitutsiyaga oʻzgartirish va qoʻshimchalar kiritish tartiblari belgilangan.

OʻzSSR Xalq Komissarlari Sovetining qonunchilik vakolati bekor qilinib, OʻzSSR ning Oliy Soveti yagona qonunchilik organi deb belgilangan.

Oliy Sovet oʻzining Prezidiumini saylagan:

Rais, 3 ta muovini, kotib va 13 ta aʼzodan iborat tarkibda tashkil topgan. Bu Konstitutsiyaning qabul qilinish davrida SSSR tarkibiga kiruvchi ittifoqdagi respublikalar hayotida muhim siyosiy oʻzgarishlar yanada avj oltirilib yuborilgan edi, “markaz” rahbari Stalin tashabbusi bilan “kollektivlashtirish”, “xalq dushmanlari” shiorlari ostida millionlab koʻp millatli xalqlar oʻz vatanlaridan surgun qilinganlar. Konstitutsiya va qonunlarda koʻrsatib oʻtilgan inson huquqlari qoʻpol poymol etilgan. Oʻzbekiston xalqi bosmachiga aylandi, yuz minglab odamlar uzoq oʻlkalarga qatogʻon qilingan, sud qilinmasdan otib tashlangan.

1978 yili OʻzSSRning uchinchi Konstitutsiyasi qabul qilingan. 1978 yil 19 mart kuni OʻzSSRning yangi Konstitutsiyasi loyihasi matbuotda eʼlon qilingan. OʻzSSR Oliy Sovet Prezidiumi tomonidan 15 aprel kuni Oliy Sovet sessiyasida OʻzSSR Konstitutsiyasi loyihasi SSSRning 1977 yil 7 oktabrida amalga kiritilgan Konstitutsiyasiga mosligi muhokama qilinib ayrim moddalariga oʻzgartirishlar kiritilgan va 19 aprel kuni qabul qilingan. Konstitutsiyaning tuzilishi kirish qismidan, XI boʻlim, 21 bob va 183 moddadan iborat boʻlib, ushbu Konstitutsiyada ham Sovet hokimiyatini amalga oshirish qoidalari va ishchi dehqon sinfning kommunistik jamiyat qurishdan iborat oliy maqsadi belgilab berilgan. Masalan, Konstitutsiyaning kirish qismida, “xalq davlat hokimiyatini Sovetlar orqali amalga oshiradi” deb “kommunistik partiyaning jamiyat hayotidagi rahbarligi va yetakchilik qilishi”ga koʻp taʼrif berilgan. 70 yildan oshiqroq vaqt davomida qabul qilingan Konstitutsiyalarda xalq hokimiyati haqida chiroyli soʻzlar bayon qilingan, lekin amalda joylarda tuzilgan viloyat, tuman, shahar, qishloq va posyolka Sovetlari kommunistik partiya dasturlari, rejalari bilan tashkil qilingan, soxta saylovlar oʻtkazilgan jamiyat va davlat hayotida hech qanday ahamiyatga ega boʻlmagan.

1977 yildagi SSSR Konstitutsiyasi Sovet Ittifoqida “markaz”dan davlat boshqaruvining tuzilish shaklini belgilab bergan. XIX Umumittifoq partiya konferensiyasi

materiallarida, KPSS platformasi: "Hozirgi shart-sharoitlarda partiyaning milliy siyosati", Sovet Ittifoqini yangilash g'oyalari ilgari surildi, hayotiy, iqtisodiy va siyosiy mazmun bilan boyitish nazarda tutilgan. "markaz" oldidagi respublikalarning majburiyatlari, vazifalarini mustahkamlab bergan: "SSSR tarkibiga kiritilgan respublikalarning huquqiy va hayotiy rivojlanishini o'rganishda, shunga diqqatni jalb etish lozimki, partiya va davlatning milliy siyosatni amalga oshirishdagi kamchiliklari tufayli Sovet Ittifoqi tarkibiga zo'rlik bilan kiritilgan respublikalar yanada "markaz"ga qaram davlatga aylanib borganlar, shu bilan birga, kam sonli xalqlarning huquqiy holatida hech qanday o'zgarishlar, siljishlar bo'lmagan. Konstitutsiya va qonunlar tez-tez o'zgartirilgan. Natijada, Ittifoqning inqirozi tarqalib ketishi tezlashgan va milliy munosabatlar sohasida murakkab vaziyatni keltirib chiqargan.

1991 yilning 19-21 avgust kunlari Moskvada sodir bo'lgan davlat to'ntarishi, SSSRning imperiya sifatida bundan buyon hukmronlik qilishga qodir emasligini ma'lum qilib qo'ydi.

O'zbekiston Respublikasi Oliy Kengashi, Ittifoqdagi vaziyatni oldindan ko'ra bilganligi va unga to'g'ri baho bera olganligi, shunda ko'rinadiki, SSSR tarkibiga kiritilgan respublikalar ichida birinchilardan bo'lib u 1990 yil 20 iyunda "O'zbekiston Respublikasining Mustaqillik deklaratsiyasi"ni qabul qildi. O'sha davrda Ittifoqni tish-tirnog'i bilan saqlab qolishga intilayotgan qora kuchlar milliy nizolarni avj oldirish uchun barcha imkoniyatlarini ishga solgan. Buning misoli sifatida Farg'ona bilan Oshdagi voqealarni keltirishimiz mumkin. O'zbekistonni Mustaqilligining e'lon qilinishi va uning tinchliksevar mamlakatlar tomonidan tan olinib qo'llab-quvvatlanganligi O'zbekistonning tinch yo'l bilan o'z huquqini mustahkamlab olishida juda katta yordam berdi.

1917 yil fevral inqilobidan keyin, Sovetlar imperiyasini o'rnatgan bolsheviklar Turkistonda 1918 yildan boshlab o'z mustamlakachilik siyosatini, yangi-yangi hujjatlar qabul qilish usullari bilan amalga oshira boshlaganlar. O'rta Osiyo xalqlaridagi milliy g'urur va mustaqil davlatchilikka intilish ruhini yo'q qilish maqsadida, yerlik xalqlar tarixi soxta ma'lumotlar bilan yaratilgan. Mustaqillik, ozodlik uchun kurashgan ota-bobolarimiz millatchilik, panislomizm, panturkizm harakati deb qoralangan. Shuningdek, kommunistik partiya olib borgan siyosat tufayli millionlab begunoh kishilarning qatag'on qilinishiga, qonunsiz, sudsiz yo'q qilib yuborilishiga shart-sharoitlar yaratilgan. Shunga qaramasdan, O'zbekiston xalqining mustaqillik va ozodlik uchun olib borgan kurashini to'xtata olmaganlar.

O'zbekiston o'zining maqsad va taraqqiyot yo'lini belgilab, 1991 yil 31 avgustdagi Oliy Kengash yig'ilishida qabul qilingan "Davlat Mustaqilligi asoslari to'g'risida"gi konstitutsiyaviy qonunni butun dunyoga e'lon qildi. 1991 yil 21 dekabrda Sobiq Ittifoq respublikalari rahbarlari o'zaro hamkorlikni tenglik asosida, xalqaro huquq normalariga tayangan holda tashkil etishni yo'lga qo'yish maqsadida va sobiq Ittifoq taqdirini uzil-kesil hal etish uchun Olmaotada uchrashdilar. Sakkiz respublikaga Armaniston, Moldaviya va Ozarbayjon Respublikalari ham qo'shildi. Mustaqil Davlatlar Hamdo'stligi deklaratsiyasiga 11 respublika rahbarlari qo'l qo'ydilar:

Shunday qilib, 1922 yilda ta'sis etilgan SSSR Ittifoqi barham topdi va Olmaotada 11 ta Mustaqil Davlatlarning Hamdo'stligi vujudga keldi.

2-§. O'zbekiston Respublikasi davlat mustaqilligining e'lon qilinishi va yangi Konstitutsiyani qabul qilish zaruriyati

O'zbekiston Respublikasi Oliy Kengashi, Ittifoqdagi vaziyatni oldindan ko'ra bilganligi va unga to'g'ri baho bera olganligi, shunda ko'rinadiki, SSSR tarkibiga kiritilgan

respublikalar ichida birinchilardan bo'lib u 1990 yil 20 iyunda " Mustaqillik deklaratsiyasi"ni qabul qildi. O'sha davrda Ittifoqni tish-tirnog'i bilan saqlab qolishga intilayotgan qora kuchlar milliy nizolarni avj oldirish uchun barcha imkoniyatlarini ishga solgan. Buning misoli sifatida Farg'ona bilan Oshdagi voqealarni keltirishimiz mumkin. O'zbekistonni Mustaqilligining e'lon qilinishi va uning tinchliksevar mamlakatlar tomonidan tan olinib qo'llab-quvvatlanganligi O'zbekistonning tinch yo'l bilan o'z huquqini mustahkamlab olishida juda katta yordam berdi.

O'zbekistonning davlat mustaqilligiga erishishida, avvalo, 1990 yil 24 mart kuni Sobiq Ittifoq respublikalari ichida birinchi bo'lib Prezidentlik lavozimining joriy etilishi muhim ahamiyatga egadir. O'zbekiston Respublikasida Prezidentlik lavozimining joriy etilishi mustaqillik g'oyalari tezkorlik bilan amalga oshishi uchun shart-sharoitlar yaratib berdi. O'zbekiston Respublikasining birinchi Prezidenti I.A.Karimov tashabbusi bilan 1990 yil 20 iyunda Oliy Kengash yig'ilishi chaqirilib, "Mustaqillik Deklaratsiya"si qabul qilindi. Bu hujjatning tarixiy ahamiyati shundan iboratki, u o'zbek davlatchiligi tarixidagi birinchi tinch yo'l bilan o'z taqdirini o'zi belgilash huquqi to'g'risidagi hujjat edi. Unga ko'ra, o'zbek xalqi davlat boshqaruvida har bir millatning o'z taqdirini o'zi belgilash huquqini va farovon hayot kechirishini ta'minlashni oliy maqsad deb o'z zimmasiga olgan holda, xalqaro huquq qoidalariga asoslanib o'zining "Mustaqillik Deklaratsiya"sini e'lon qildi. Va bundan buyon O'zbekiston o'zining tashqi munosabatlarida, davlat hokimiyati masalalarini hal etishda tanho hokimligini, uning chegaralari va hududi daxlsiz ekanligi, o'z taraqqiyot yo'lini, o'z nomini, davlat ramzlarini (gerb, bayroq, madhiya) o'zi ta'sis etishi va demokratik huquqiy davlat tashkil topganligini butun dunyoga ma'lum qildi.

O'zbekistonning davlat mustaqilligiga erishishi uning ijtimoiy-iqtisodiy, siyosiy, madaniy va ma'rifiy yangilanish istiqbollari rejalarini belgilab berdi. Batamom mustaqillikni qo'lga kiritish uchun ma'lum bir vaqt talab qilinardi. Chunki Sobiq Ittifoq markazida bunga qarshi juda katta kuchlar tayyor bo'lib turardi. Mana shunday og'ir bir vaziyatda: "taqdir I.A.Karimov zimmasiga jamiyatning murakkab ichki va tashqi siyosiy sharoitlarida ijtimoiy-iqtisodiy, siyosiy va davlat huquqi masalalarini hal qilishga da'vat etilgan, uning qayta o'zgartiruvchisi bo'lishdek nihoyatda og'ir vazifani yukladi. Shunday vaziyatda ham I.A.Karimov o'zini buyuk rahbar sifatida ko'rsatdi."¹

Davlat va jamiyat hayotidagi muammolarni tezkorlik bilan hal etish kechiktirib bo'lmaz ahamiyatga ega edi. Chunki o'sha vaqtlarda SSSRning taqdiri hal bo'layotgan edi. "markaz" rahbarlari xalqni har xil siyosiy yo'llar va kuch bilan qo'rqitib, Ittifoqni saqlab qolishga harakat qilayotgan edilar. O'zbekiston Respublikasi Oliy Kengashi, Ittifoqdagi vaziyatni oldindan ko'ra bilganligi va unga to'g'ri baho bera olganligi, shunda ko'rinadiki, SSSR tarkibiga kiritilgan respublikalar ichida birinchilardan bo'lib u 1990 yil 20 iyunda "O'zbekiston Respublikasining Mustaqillik deklaratsiyasi"ni qabul qildi. O'sha davrda Ittifoqni tish-tirnog'i bilan saqlab qolishga intilayotgan qora kuchlar milliy nizolarni avj oldirish uchun barcha imkoniyatlarini ishga solgan. Buning misoli sifatida Farg'ona bilan Oshdagi voqealarni keltirishimiz mumkin.

Shunga qaramasdan 1991 yil 31 avgust kuni O'zbekiston Respublikasi Oliy Kengashining sessiyasi chaqirilib, "Davlat Mustaqilligi to'g'risida Oliy Kengash Bayonot"i e'lon qilindi: "O'tmishdan saboq chiqarib Ittifoqning siyosiy hamda ijtimoiy hayotidagi o'zgarishlarni e'tiborga olib, xalqaro-huquqiy hujjatlarda qayd etilgan o'z taqdirini o'zi belgilash huquqiga asoslanib, O'zbekiston xalqlarining taqdiri uchun butun mas'uliyatni anglab, shaxsning huquq va erkinliklari, mustaqil davlatlar o'rtasida chegaralarning buzilmasligi to'g'risidagi Xelsinki shartnomalariga qat'iy sadoqatni bayon etib, millati,

¹ O'razayev SH.Z. Mustaqil O'zbekiston Konstitutsiyasi.- T.: "Adolat", 1994, 12-bet

diniy e'tiqodi va ijtimoiy mansubligidan qat'iy nazar, respublika hududida yashovchi har biri kishining munosib hayot kechirishini sha'ni va qadr-qimmatini ta'minlaydigan insonparvar, demokratik, huquqiy davlat barpo etishga intilib, "Mustaqillik Deklaratsiya"sini amalga oshira borib, O'zbekiston Sovet Sotsialistik Respublikasi Oliy Kengashi O'zbekistonning davlat mustaqilligini va ozod suveren davlat – O'zbekiston Respublikasi tashkil etilganligini tantanali ravishda e'lon qildi".¹

Shu kuni O'zbekiston Respublikasi Oliy Kengashi O'zbekiston Respublikasining "Mustaqillik Deklaratsiyasi"ga va "Davlat mustaqilligi to'g'risidagi Oliy Kengash Bayonoti"ga asoslanib, "O'zbekiston Respublikasining Davlat mustaqilligi asoslari to'g'risida"gi konstitutsiyaviy qonunni qabul qildi. Ushbu qonun O'zbekistonning davlat mustaqilligiga erishganligini uzil-kesil mustahkamladi. Unda, jumladan "O'zbekiston Respublikasi o'z tarkibidagi Qoraqalpog'iston Respublikasi bilan birga, mustaqil demokratik davlatdir" deyiladi. Ushbu qonunda O'zbekiston Respublikasi xalqining severenligi, davlat hokimiyati uning xohish-irodasiga muvofiq vakillik organlari tizimi orqali amalga oshirilishi, hududi va chegaralari daxlsiz va bo'linmasligi, u O'zbekiston xalqining roziligisiz o'zgartirilishi mumkin emasligi prinsiplari mustahkamlandi. Shuningdek, davlat hokimiyati idoralarining tizimi, hokimiyatning qonun chiqaruvchi, ijro etuvchi va sud hokimiyatiga bo'linishi tartibiga asoslanishi belgilab berildi. O'zbekiston Mudofaa ishlari vazirligini tuzish, Milliy gvardiya va muqobil xizmatni tashkil etish mustaqil davlatning asosiy belgisi sifatidagi huquqi ekanligi ko'rsatildi. Uning hududidagi barcha moddiy va ma'naviy boyliklar umummilliy boylik ekanligi, ishlab chiqarish vositalari va boshqa noishlab chiqarish fondlari, transport, aloqa va energetika tizimlari respublika mulkidir, deb mustahkamlandi. Dastlabki bozor munosabatlarini rivojlantirishda mulk shakllari bundan buyon to'liq takomillashtirilishi va buning tegishli qonunlar asosida kafolatlanishi belgilab berildi. Chet davlatlar bilan diplomatik, konsullik, savdo aloqalari, muxtor vakillar bilan ayriboshlash, xalqaro shartnomalar tuzish, xalqaro tashkilotlarga a'zo bo'lish uning ajralmas huquqidir deb ko'rsatildi. Shular bilan birga, O'zbekiston Respublikasi o'z hududida ijtimoiy-iqtisodiy va siyosiy munosabatlarni rivojlantirish va tartibga solishda Inson huquqlari Umumjahon deklaratsiyasiga muvofiq, inson qadr-qimmatini ulug'lanishini doimo nazarda tutishini, o'z taraqqiyot yo'lini, o'z davlat ramzlari va davlat tilini o'zi belgilashini deb e'lon qildi.

"O'zbekiston Respublikasining Konstitutsiyasi dunyoga kelishiga asosan ikkita omil sabab bo'ldi. Shulardan biri jamiyatning bozor munosabatlari tomon tutgan yo'li, yangi taraqqiyotdagi umumiy qonuniyatlar va yo'nalishlarga muvofiq ravishda O'zbekistonning jahon hamjamiyatiga kirib borishi bo'ldi... O'zbekistonning davlat mustaqilligi O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasini ishlab chiqish va qabul qilinishini taqozo etgan ikkinchi omil bo'ldi."²

Respublikaning yangi Konstitutsiyasini ishlab-chiqish zururligi to'g'risidagi g'oya XII chaqiriq Oliy Kengashning 1990 yil martida bo'lib o'tgan birinchi sessiyasidayoq yangragan edi. Oliy Kengashning 1990 yil iyunda bo'lib o'tgan ikkinchi sessiyasi respublika Prezidenti I.A.Karimov raisligida 64 kishidan iborat Konstitutsiya komissiyasini tashkil etdi. Komissiya tarkibiga viloyatlar, Qoraqalpog'iston Respublikasi vakillari, xo'jaliklar, korxonalarning rahbarlari, davlat va jamoat idoralari rahbarlari, olimlar va xalq xo'jaligi mutaxassislari kirdi. Komissiya a'zosi bo'lgan akademik SH.Z.O'razayevning "Mustaqil O'zbekiston Konstitutsiyasi" nomli risolasida quyidagilar bayon qilingan:

¹ Davlat mustaqilligi to'g'risidagi Oliy Kengash bayonoti. Xalq so'zi, 1991 yil 2 sentabr.

² SH.Z.O'razayev SH.X. Mustaqil O'zbekiston Konstitutsiyasi. T.: "Adolat", 1994, 7-bet.

...Shunday qilib, Prezident I.A.Karimovning zimmasida ikkita eng muhim muammoni hal etish vazifasi turgan edi. Bu-respublikaning davlat mustaqilligini ta'minlash va uning Konstitutsiyasini qabul qilishdir. Mazkur vazifalar kechiktirib bo'lmaz, birinchi darajali mazmun kasb etib turgan ijtimoiy muammolarni hal etishga e'tiborni susaytirmagan holda amalga oshirilishi lozim edi.

Davlat mustaqilligining O'zbekiston Konstitutsiyasida mustahkamlab qo'yilganligi butun bir davr mazmuniga ega voqealarni o'z ichiga olib, bunda Prezident davlat faoliyatining gultoji hisoblanadi. 1991 yil 12 aprelda I.A.Karimov boshchiligidagi Konstitutsiya komissiyasining birinchi majlisi bo'lib o'tdi. Konstitutsiya loyihasini ishlab chiqishga tayyorgarlik sohasidagi butun ishni markazlashtirib turish maqsadida Konstitutsiya komissiyasi a'zolaridan hamda taniqli olimlar va mutaxassislardan 32 kishidan iborat ishchi guruhi tuzildi. Uning tarkibiga Oliy Kengashning qator qo'mitalarining, vazirliklar, prokuratura, sud organlarining rahbarlari, olimlar, Respublika Prezidenti devoni va Oliy Kengash idorasining mas'ul hodimlari kirdilar.

Konstitutsiya komissiyasining raisi ishchi guruhi oldiga aniq vazifa qo'ydi: jahon tajribasi o'rganilsin, boshqa mamlakatlarning inson huquqlari borasida, demokratiya va qonunchilik sohasida qo'lga kiritgan yutuqlari asosida tushunarli siyosiy va yuridik xujjat yaratilsin.

Konstitutsiya bu mahobatli asar, butun qonunchilikning umurtqa pog'anasi. Qanday bo'lishi lozimligini oldindan bilmay turib, uning Konstitutsiya komissiyasining topshirig'iga binoan, ishchi guruhi, eng avvalo bo'lajak Konstitutsiyaning konsepsiyasini ishlab chiqishga kirishdi. Uchta konsepsiya tayyorlandi. Falsafa va huquq institutining konsepsiyasi (u Fanlar akademiyasi rayosati tomonidan muxokama qilindi va tasdiqlandi). Siyosatshunoslik instituti konsepsiyasi va Prezident devonining davlat sho'basini tayyorlagan konsepsiya. Ishchi komissiyasining bir guruh a'zolari bu konsepsiyalarning g'oyalarini umumlashtirib, ulardan bitta asos ishlab chiqdilar. So'ngra Konstitutsiya komissiyasi raisi tomonidan tasdiqlangan ana shu konsepsiya asosida ish boshlab yuborildi.

Loyihaning 158 moddadan iborat dastlabki varianti 1991 yil noyabrgacha tayyorlab berildi. I.A.Karimov bu loyiha bilan tanishib chiqib, kam ish qilinganligi to'g'risida gapirdi va yo'llanma berib, bo'lg'usi loyiha shakl-tamoyillariga oydinlik kiritib berdi.

Loyihaning ikkinchi ishchi varianti 149-moddadan iborat bo'ldi. Respublika Prezidenti yana qo'lga qalam olib, matnni yaxshilab ko'rib chiqdi. Shu tariqa Konstitutsiya komissiyasi raisining nigohidan o'tgach, loyiha lo'nda va ifodali bo'lib bordi.

Uchinchi qilingan variant 137-moddani tashkil qilar edi. Matbuotda e'lon qilinishi oldidan yana bir bor diqqat bilan o'rganilib, 127-moddadan iborat tartibda, mazmundor qilib tuzildi. Konstitutsiya komissiyasining qarori bilan loyiha 1992 yil 26- sentabrda umumxalq muhokamasi uchun matbuotda e'lon qilindi.

O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasi loyihasining muxokamasi barcha mehnat jamoalarida, korxonalar, o'quv yurtlarida, idoralar va vazirliklarda, tumanlar, viloyatlar, Qoraqalpog'iston Respublikasi faollarining yig'ilishlarida, matbuotda, televideniye va radioda, xalq demokratik partiyasining Markaziy Kengashlari va mahalliy tashkilotlarda, kasaba uyushmalari hamda xotin-qizlar, faxriylar va yoshlar tashkilotlarida, ijodiy uyushmalarda, olimlarning birlashmalarida va boshqa tashkilotlarda bo'lib o'tdi.

Konstitutsiya komissiyasiga kelgan fikrlar, taklif va mulohazalarni hisobga olgan holda muhokamani davom ettirish uchun 1992 yil 21 noyabrda yana bir bor matbuotda e'lon qilindi. Respublika fuqarolari loyihaga kiritilgan o'zgartirishlar va aniqliklar bilan tanishish imkoniyatiga ega bo'ldilar.

«Yangi Konstitutsiyamizning ijobiy jihatlari, ya'ni tomonlari, avvalgi Konstitutsiyalardan farqlari nimalardan iborat?» Avvalombor bu Konstitutsiya o'zining tub mohiyati falsafasi, g'oyasiga ko'ra yangi hujjatdir. Unda kommunistik mafkura, sinfiylik, partiyaviylikdan asar ham yo'q. Jamiyki dunyoviy ne'matlar orasida eng ulug'i-inson degan fikrni ilgari surdik va shu asosida «fuqaro-jamiyat-davlat» o'rtasidagi o'zaro munosabatlar oqimida huquqiy yechimni topishga intildik.

Loyiha inson huquqlari va davlat mustaqilligi g'oyalariga sodoqat, hozirgi va kelajak avlodlar oldidagi yuksak mas'uliyatni anglash, o'zbek davlatchiligining tajribasiga tayanish, demokratiya va qonuniylikni hurmatlash, xalqaro huquqning jahonda e'tirof etilgan qoidalarini tan olish, O'zbekiston fuqarolarining munosib hayot kechirishlarini ta'minlash, insonparvar huquqiy jamiyat barpo etish va nihoyat, fuqarolar tinchligi va milliy hamjihatlikni kafolatlash kabi olijanob maqsadlarni ko'zladi"¹

Shunday qilib, Konstitutsiya loyihasi matbuotda ikki marta e'lon qilindi va umumxalq muhokamasidan o'tdi. Buning yakunlari bo'yicha komissiya yana bir bor loyihani ko'rib chiqib Oliy Kengash sessiyasida ko'rib chiqishga tavsiya etdi. Loyiha Oliy Kengashning sessiyasida moddama-modda muxokama qilinib uzoq tortishuvlar, xilma-xil fikrlar bildirilgan holda qabul qilindi.

«Tabiiyki, har qanday davlatning yuzi, obro'-e'tibori uning Konstitutsiyasi hisoblanadi. Zotan, Konstitutsiya davlatni davlat, millatni millat sifatida dunyoga tanitadigan Qomusnomadir. Shu ma'noda asosiy qonunimiz xalqimizning irodasini, ruhiyatini, ijtimoiy ongi va madaniyatini aks ettiradi. Chunki uni ishlab chiqish va muhokama etishda butun xalq ishtirok etdi. Bir so'z bilan aytganda, Konstitutsiyamiz tom ma'noda xalqimiz tafakkuri va ijodining mahsulidir».²

Asosiy qonunimizni baholashda AQSH, Buyuk Britaniya, Fransiya Birlashgan Millatlar Tashkiloti, Yevropa Xavfsizlik va hamkorlik Kengashi kabi nufuzli davlat va xalqaro tashkilotlarning olimlari faol qatnashdilar. Lekin hech kim, hattoki, bizni xush ko'rmaydigan kishilar ham uning demokratik mohiyatini inkor eta olmadi.³

O'zbekiston Respublikasining Asosiy Qonuni o'zining tuzilishi, mazmuni jihatidan O'zbekiston tarixida amal qilib kelgan Konstitutsiyalardan tubdan farq qiladi. 1990 yil 20 iyunda hali Sobiq Ittifoqi mavjud bo'lgan davrda, O'zbekiston o'z Mustaqilligini dunyoga ma'lum qilib, Konstitutsiyaviy islohotlarni boshlab yuborgan edi. 1978 yilgi O'zSSR Konstitutsiyasiga ko'plab o'zgartirishlar kiritildi. Chunki, bu qonun zamon talablariga javob bermay qolgan edi Respublikaning yangicha yashashga bo'lgan xohishini bo'g'ib, turar edi. O'ta mafkuralashgan bu Konstitutsiyaga vaqtincha qo'shimcha va o'zgartirishlar kiritilib, yangi Asosiy qonun loyihasini yaratishga kirishildi. Bu jarayon ya'ni uning loyihasi ustida ikki yil davomida ishladi, degan, edi O'zbekiston Respublikasining birinchi Prezidenti I.A.Karimov: "U ikki yarim oy mobaynida umumxalq muxokamasidan o'tdi, xalqning fikr xazinasini durdonalari bilan boyitildi, sayqal topdi»⁴

1992 yil 8 dekabrda O'zbekiston Respublikasi Oliy Kengashining XI sessiyasida qabul qilingan Konstitutsiyasi mustaqil O'zbekiston demokratik suveren davlatining birinchi Konstitutsiyasi bo'ldi, mustaqil davlat omillaridan kelib chiqib yaratilganligi bu Konstitutsiyaning o'ziga xos xususiyati deb hisoblash lozim. Dastlabki, moddasidan tortib to oxirgi 128 moddasigacha u mustaqillik g'oyasi bilan sug'orilgan.⁵

¹ I.A.Karimov: O'zbekiston kelajagi buyuk davlat. T.: «O'zbekiston» 1992, 36-37 betlar.

² Karimov I.A.: «Bizdan ozod va obod Vatan qolsin»..T.: «O'zbekiston», 1996, 93-bet

³ Karimov I.A.: Shu asaridan 93-bet.

⁴ Karimov I.A.: «O'zbekiston kelajagi buyuk davlat» T.: «O'zbekiston» 1992, 37-bet.

⁵ O'razayev SH.Z.: «Mustaqil O'zbekiston Konstitutsiyasi» T.: «Adolat» 1994, 32-bet.

«Biz so`nggi yetmish yil ichida davlatga qaramlik va sig`inish holatida yashadik, mamlakatning undagi barcha boyliklarning, mulkning egasi davlat deb hisoblab keldik. Ana shu masalada ham Konstitutsiyada tub burilish yasalgan. Ya'ni «davlat uning idoralari va mansabdor shaxslar jamiyat hamda fuqarolar oldida mas'uldirlar». Sobiq totalitar davlat sharoitida bunday fikrni hech kim hayoliga ham keltira olmasdi. Endilikda inson, uning hayoti, erki, sha'ni, qadr-qimmat va boshqa ajralmas huquq hamda erkinliklari muqaddas sanalib, ular davlat tomonidan kafolatlanadi»¹

O`zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasining asosiy xususiyatlarini, u tartibga soladigan muhim yo`nalishlari bo`yicha o`rganishimiz mumkin. Bizga ma'lumki, har qanday davlat o`zida o`rnatilgan tartib-qoidalarini siyosiy, ijtimoiy-iqtisodiy, ma'naviy sohalar bilan belgilab o`z hokimiyatini amalga oshiradi. Shuning uchun ham uning Asosiy qonun sifatida siyosiy, ijtimoiy, iqtisodiy, ma'naviy sohalar, milliylik ruhi bilan sug`orilib yaratildi:

*Siyosiy yo`nalishi;* O`zbekistonning mustaqil demokratik respublika ekanligi, hokimiyatni amalga oshirishda, xalqning yakkahokimligi ta'milanganligi, uning hududida birorta qoida uning rozilgisiz o`rnatilmasligi, o`zga davlatlar bilan xalqaro huquq normalari asosida munosabat yuritishi belgilangan:

Ijtimoiy munosabatlarda; hamma demokratik davlatlar hisoblangan, erkin millatlar jamiyatlarida bo`lgani kabi, o`zbeklar yurtida ham bunday jamiyatni tuzilishi, umuminsoniy qadriyatlar millatlarning qonun oldida tengligi, davlat o`zining har bir fuqarosi uchun xizmat qilishi, shaxs-davlat va jamiyat o`rtasidagi o`zaro munosobatlarga asoslanadi.

*«Avvalambor bu Konstitutsiya o`zining tub mohiyati, falsafasi, g`oyasiga ko`ra yangi hujjatdir. Unda kommunistik mafkura, sinfiylik, partiyaviylikdan asar ham yo`q. Jamiyki dunyoviy ne'matlar orasida eng ulug`i inson degan fikrni ilgari surdik va shu asosda "fuqaro – jamiyat - davlat" o`rtasidagi o`zaro munosabatning oqilona huquqiy yechimini topishga intildik.»*²

Iqtisodiy yo`nalishida; davlatning ishlab chiqish qurollari va uning ne'matlari qay asoslarda yaratilishi, taqsimlanishi, mulk shakllari, egalik qilishning turlari mujassamlashgan. Shuningdek uni amalga oshiruvchi davlat organlari, korxonalar va tashkilotlar, yuridik va jismoniy shaxslarning huquqiy kafolatlari belgilangan.

Ma'naviy kamol topishida; davlat hokimiyatini amalga oshirishda uning kelib chiqishi, milliyligi, an'analariga qat'iy rioya etilishi ta'minlanadi, tarixiy davlat boshqaruviga, o`tgan ulug` ota-bobolar ruhiyatiga tayangan holda, inson uchun eng muhim bo`lgan erkinlik g`oyalarini ulug`lantiradi.

O`zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasining mana shu yuqorida ko`rsatib o`tilgan omillarga asoslanganligi, uning kelajak avlodlar uchun umrbod xizmat qilishini mustahkamladi.

Davlatimizning vijdoni hisoblangan bu hujjat, tabiat va jamiyatning rivojlanish qonuniyatlari asosida yaratilgan, unda sun'iylik yo`q, bu uning eng muhim xususiyati hisoblanadi. Yana bir muhim xususiyati, boshqa bir davlat tuzumiga o`tishga yo`l qo`ymaydi. «O`zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasi hokimiyat va muholifat o`rtasidagi o`zaro munosabatlar asosida kelib chiqishi ehtimoli bo`lgan barcha masalalarni joy-joyiga qo`yib berdi.»³

O`zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasining 7, 10, 12, 29, 31, 57, 61-moddalarida Konstitutsiyaviy tuzumni, o`zbeklarning davlatini har qanday yo`llar bilan o`zgartirish

¹ Karimov I.A.: «O`zbekiston kelajagi buyuk davlat» T.: «O`zbekiston» 1992, 38-bet.

² I.A.Karimov: «O`zbekiston kelajagi buyuk davlat» T.: «O`zbekiston», 1992, 37-bet.

³ O`razayev SH.Z.: «Mustaqil O`zbekiston Konstitutsiyasi», T.: «Adolat», 1994, 36-bet.

mumkin emasligi, faqat xalqining hohishi va irodasi bilan har qanday davlat boshqaruvini o'rnatish mumkin ekanligi belgilangan.

Masalan: Konstitutsiyaning 7-moddasida shunday deyiladi: «Xalq davlat hokimiyatining birdan-bir manbaidir.» O'zbekiston Respublikasida davlat hokimiyati xalq manfaatlarini ko'zlab va O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasi hamda uning asosida qabul qilingan qonunlar vakolat bergan idoralar tomonidagina amalga oshiriladi.

Konstitutsiyada nazarda tutilmagan tartibda davlat hokimiyati vakolatlarini o'zlashtirish, hokimiyat idoralari faoliyatini to'xtatib qo'yish yoki tugatish, hokimiyatning yangi, muvoziy tarkiblarini tuzish Konstitutsiyaga xilof hisoblanadi va qonunga binoan javobgarlikka tortishga asos bo'ladi. Shuningdek, jamiyat va davlat hayotining eng muhim masalalari xalq muhokamasiga qo'yilishi (referendumda) mustahkamlangan.¹

Konstitutsiyaviy tuzum-insoniyat ijtimoiy turmushining buyuk g'alabasi, umum e'tirof etgan hayot shakli hisoblanadi.²

O'zbekiston Konstitutsiyasi uning xalqi erishgan huquq va erkinliklarini, davlat hokimiyatini tashkil etishdagi o'z xohish istaklarini qonuniy tartibda rasmiylashtirib, mustahkamladi. "O'zbekiston Respublikasining Davlat mustaqilligi asoslari to'g'risida"gi konstitutsiyaviy qonun e'lon qilingan kundan boshlab to yangi Konstitutsiya qabul qilingunga qadar 15 oy vaqt o'tdi, ana shu davr ichida davlat boshqaruvini qayta tashkil etishda g'oyat katta amaliy ishlar tajribasi to'plandi. Unda yashovchi xalqlarning yangicha yashashga va o'z davlat tuzumini barpo qilishga bo'lgan intilishlari va ularning huquq va erkinliklarini rivojlantirishning eng muhim kafolati ekanligi unda mustahkamlab qo'yildi. Shu davr mobaynida demokratik ijtimoiy va davlat tuzumining asoslari, oliy va mahalliy davlat hokimiyati va idora organlarining tizimi tarkib topdi, umuminsoniy demokratiya prinsiplari o'rnatildi. O'zbekiston Konstitutsiyasining asosiy prinsiplari maromiga yetkazildi. Bu prinsiplar xalq ommasining ham mamlakat ichida, ham butun jahonda mustaqillik uchun olib borgan kurashlari natijasini o'zida mujassamlashtirdi. Shu tariqa, mustaqil O'zbekistonning konstitutsiyaviy tuzumi asoslarini, fuqarolarning huquq va erkinliklarini, davlat hokimiyati organlarining tashkil etilishi hamda faoliyati prinsiplarini va boshqa ijtimoiy munosabatlarni belgilab beradigan Konstitutsiya qabul qilish zaruriyati paydo bo'ldi.

3-§. O'zbekistonda konstitutsiyaviy islohotning o'ziga xos xususiyatlari va bosqichlari

Agar amaldagi Konstitutsiya o'z mohiyati talablariga javob bermay qo'ysa, konstitutsiyaviy islohot uchun zarurat tug'iladi. O'zbekistonning 1978 yilgi Konstitutsiyasi ham davlatimizning XX asrning so'nggi o'n yilligidagi maqomiga, shaxs bilan davlat va jamiyat o'rtasidagi o'zaro munosabatlarning xalqaro huquq talab va me'yorlariga javob bermay qo'ygan edi. Chunki u jahon konstitutsiyaviy amaliyotida e'tirof etilgan va Konstitutsiyaga qo'yiladigan talablarga javob bermay qolgan edi. U o'zining markscha va lenincha g'oyalari asosida o'ta mafkuralashtirilganligi, siyosiy chaqiriq va balandparvoz iboralar bilan to'lib-toshganligi bilan ajralib turar edi. Umuman, jamiyat taraqqiyoti ehtiyojlari va istiqbol yo'llarini o'zida aks ettirmas edi. Shuning uchun ham Sobiq Ittifoqda birinchi bo'lib 1990 yilning iyunida Respublika Oliy Kengashining ikkinchi sessiyasida yangi Asosiy Qonun loyihasini tayyorlash uchun 64 kishidan iborat Konstitutsiyaviy Komissiya tuzildi.

¹ O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasining 9-moddasi: T.: «O'zbekiston» 2003y.

² O'razayev SH.Z.: «Mustaqil O'zbekiston Konstitutsiyasi», T.: «Adolat» 1994, 36-bet.

Yangi Asosiy Qonun loyihasini tayyorlash faol amaliy konstitutsiyaviy islohot jarayoni bilan uzviy bog'liqlikda olib borildi. 1990-1992 yillarda O'zbekistonning 1978 yilgi Konstitutsiyasiga 100 dan ortiq o'ta muhim o'zgartirish va qo'shimchalar kiritildi. Bular jumlasiga, **birinchidan, siyosiy sohada:** prezidentlik boshqaruvi va yuqoridan to quyigacha tubdan yangi ijro etish hokimiyati tizimini ta'sis etish, konstitutsiyaviy nazoratni joriy qilish, saylov tizimi va sudlarni saylashdagi o'zgartirishlar, bir partiyalikdan ko'p partiyaviylikka o'tishga qaratilgan qo'shimchalar kiradi.

Ikkinchidan, iqtisodiy sohada: yangi jamiyatning iqtisodiy asoslarini davlat va kolxoz-kooperativ mulkchiligi emas, balki bozor munosabatlari sari ijtimoiy jihatlari yo'naltirilgan turli mulkchilik shakllari va ularning huquqiy tengligi tashkil etishi haqidagi konstitutsiyaviy qoida o'rnatildi.

Uchinchidan, ma'naviyat sohasida: yagona hukmron marksizm-leninizm mafkurasidan va faqat sinfiylikka asoslanishdan voz kechilib, umuminsoniy qadriyatlarga tayanib, ko'p fikrlik, vijdon erkinligi va boshqa shaxsiy huquqlarning qonuniy amaliy e'tirof etilishidir.

Bu sohalaridagi har bir konstitutsiyaviy o'zgartirish hayot sinovidan o'tdi. Shuning uchun ham Konstitutsiyaviy komissiya taraqqiyotimizning talablariga javob beradigan, hayot sinovlaridan o'tgan, 1990-1991 yillarda joriy qilingan qator yangi konstitutsiyaviy qoidalarni Asosiy Qonun loyihasiga kiritdi.

Jamiyat siyosiy va huquqiy tizimini tubdan o'zgartirishning muhim tarkibiy qismi bo'lgan konstitutsiyaviy islohot bir qator o'ziga xos xususiyatlarga ega.

Birinchidan, agar ilgari qonunchilikni o'zgartirish odatda yangi Konstitutsiyani qabul qilishdan boshlanib, keyin tarmoq joriy qonunlarini asta-sekin o'z ichiga ola borsa, endilikda u butunlay boshqacha amalga oshirildi. Garchi muayyan o'zaro bog'liqlik shubhasiz saqlanib qolgan bo'lsa, Konstitutsiya va amal qilayotgan qonunlarga kiritilayotgan tuzatishlar bilan qo'shimchalar o'rtasidagi ilgarigidek qat'iy bog'liqlik yo'q edi. Shu jihatdan olib qarganda Konstitutsiyaning qabul qilinishi butun huquqiy islohotning eng yuqori nuqtasi bo'lib hisoblanadi.

Ikkinchidan, agar ilgari ikki Konstitutsiya islohoti vaqtida (1936-1937 va 1977 – 1978 yillar) respublikaning Asosiy Qonunini biron-bir jiddiy muqobil yechimni istisno etgan holda SSSR Konstitutsiyasiga muvofiqlashtirish ularning asosiy mazmunini tashkil etgan bo'lsa, endilikda bu prinsip hech qanday ahamiyatga ega bo'lmadi. Chunki O'zbekiston suveren davlat sifatida o'zining Konstitutsiyasini o'zi mustaqil ishlab chiqdi. Bunda mezon bo'lib, milliy huquqiy meros, xalqaro huquq me'yorlari va umumbashariy qadriyatlar xizmat qildi.

Uchinchidan, O'zbekistondagi bir qator konstitutsiyaviy o'zgarishlar sobiq Ittifoqdagi o'zgarishlardan ham oldin amalga oshirildi. Chunonchi, Prezidentlik lavozimi, Ministrlar Soveti o'rniga Vazirlar Mahkamasi birinchi bo'lib O'zbekistonda ta'sis etilib, ijro etuvchi hokimiyatning tizimi bevosita respublika Prezidentiga bo'ysundirildi. Keyinchalik sobiq Ittifoqda ham, bir qator respublikalarda ham, birinchi navbatda O'rta Osiyo respublikalarida bizning konstitutsiyaviy tajribamiz hisobga olindi va e'tirof etildi.

To'rtinchidan, konstitutsiyaviy yo'l bilan tartibga solish ko'lamining kengayishi jarayoni ko'zga tashlandi. Bunga o'zbek tiliga davlat tili maqomi berilishini Konstitutsiya yo'li bilan mustahkamlash, Konstitutsiyaviy nazorat qo'mitasini ta'sis etish, O'zbekiston Oliy Kengashi tomonidan respublika prokurorining tayinlanishi va hokozolar misol bo'ladi.

Bu barcha muhim konstitutsiyaviy o'zgartirishlar O'zbekiston hali sobiq Ittifoq tarkibida ekanligida amalga oshirildi. Bular konstitutsiyaviy islohotning birinchi bosqichi mazmunini tashkil etdi.

Konstitutsiyaviy islohotning ikkinchi bosqichi 31 avgust 1991 yildan to 8 dekabr 1992 yilgacha bo'lgan davrni o'z ichiga oladi. Bu bosqichning o'ziga xos xususiyati "O'zbekiston Respublikasi davlat mustaqilligining asoslari to'g'risida"gi konstitutsiyaviy qonun bilan belgilanadi. Bu hajmi bo'yicha 17 moddadan tashkil topgan, nihoyatda ixcham va kichik hujjat O'zbekistonning mustaqil davlat sifatida qo'ygan ilk qadamlarining konstitutsiyaviy-huquqiy asosini tashkil etdi. O'z mazmun-mohiyati bo'yicha uni «Muvaqqat kichik Konstitutsiya» deb ta'riflash mumkin.

Ikkinchi bosqich mobaynida Konstitutsiya loyihasi tayyorlanib, umumxalq muhokamasi uchun e'lon qilindi. Loyiha ikki yarim oy mobaynida matbuotda, barcha ommaviy axborot vositalarida, shuningdek, Qoraqalpog'iston Respublikasi, viloyatlar, shaharlar, tumanlar faollarining yig'ilishlarida, ming-minglab mehnat jamoalarida chuqur va atroflicha muhokama qilindi. Mamlakatning chinakam mustaqilligini, uning ijtimoiy va davlat qurilishidagi real demokratizmni, uning ijtimoiy-siyosiy yo'lini belgilashda umuminsoniy qadriyatlarining shak-shubhasiz ustuvorligini tasdiqlovchi bu Konstitutsiya – mustaqil O'zbekistonning birinchi Konstitutsiya loyihasining nihoyatda ulkan, chinakam tarixiy ahamiyati muhokama davrida alohida ta'kidlandi.

Ayni vaqtda umumxalq muhokamasi davomida loyihani yaxshilashga doir ko'plab taklif va mulohazalar bildirildi. Konstitutsiya komissiyasining o'zigagina 6 mingdan ortiq taklif va mulohaza tushdi. Tushgan taklif va mulohazalarning hammasi atroflicha puxta o'rganildi hamda loyiha ustidagi ishlarni davom ettirish chog'ida ulardan foydalanildi.

Natijada 60 dan ortiq moddaga aniqlik va tuzatishlar kiritildi. Dastlabki tahrirdagi to'rtta modda chiqarib tashlandi, bir necha yangi modda yaratilib, loyiha matniga qo'shimcha ravishda kiritildi. Tushgan taklif va mulohazalarni inobatga olgan holda Konstitutsiya loyihasi matbuotda ikkinchi marta e'lon qilindi. Konstitutsiyaviy komissiya umumxalq muhokamasi yakunlarini ko'rib, loyihani ma'qulladi. Loyiha Oliy Kengash sessiyasida ham moddama-modda qizg'in muhokama etildi va qabul qilindi.

Mustaqil O'zbekistonning birinchi Konstitutsiyasi xalqchil qomusdir. Sababi–uning loyihasi ustida, I.A.Karimov ta'kidlaganidek, taxminan ikki yil davomida ishladik. U ikki yarim oy mobaynida umumxalq muhokamasidan o'tdi, xalqning fikr xazinasi durdonalari bilan boyitildi, sayqal topdi.¹ Asosiy Qomusimizda fuqarolarning ahlligi, xalqimizga xos odamiylik, umuminsoniy qadriyatlarga ixlos kabi yaxshi sifatlar o'z aksini topgan. Yurtimizga xos qardoshlik va do'stlik an'analari, o'zining boy va teran tarixiga ega bo'lishi, xalqlarning o'zaro totuvligi va qo'shnichiligi prinsiplari ham Konstitutsiyamizda muhim o'rin tutadi.

Konstitutsiyamizning yaratilishida, muhokama qilinishida va qabul qilinishida Konstitutsiyaviy komissiyaning Raisi, O'zbekiston Respublikasi Prezidenti I.A.Karimovning rolini alohida ta'kidlash lozim. U kishi nafaqat Konstitutsiya ishlab chiqish tashabbuskori, nafaqat loyiha tayyorlash ishlariga rahbar, balki Asosiy Qomusning tub mohiyati, falsafasi, asosiy g'oyalarining muallifidir. I.A.Karimov Konstitutsiyaning har bir moddasini aqli va yuragi bilan his etdi, uni pishitdi va takomillashtirdi.²

O'zbekistondagi konstitutsiyaviy islohotning va taraqqiyotning uchinchi bosqichi Respublikamizning birinchi Konstitutsiyasi qabul qilinishi bilan boshlanadi. Chunki, Konstitutsiya Asosiy Qomus sifatida barcha qonunchilikning, huquqiy tizimimizning o'zagidir. Mustaqil Konstitutsiyamiz ko'zi-nazari bilan barcha qonunlarimiz boshqatdan ko'rib chiqildi.

¹ Karimov I.A. O'zbekiston – kelajagi buyuk davlat. –T.: O'zbekiston, 1992, 36-37 betlar.

² O'razayev SH.Z. Mustaqil O'zbekistonning Konstitutsiyasi qanday yaratildi //Inson va demokratiya. 1993. № 2, 8-bet.

Mustaqil O'zbekistonning birinchi Konstitutsiyasi Asosiy Qonun sifatida davlatni davlat qiladigan, millatni millat qiladigan qonunlarga asos bo'lishi muqarrar.¹

4-§. Prezident – Konstitutsiyaning tashabbuskori, yaratuvchisi va kafili

O'zbekiston davlat mustaqilligiga erishgach, yangi suveren davlat maqomini konstitutsiyaviy jihatdan mustahkamlab qo'yish muammosi yuzaga keldi. O'zbekiston Prezidenti mamlakatni o'zining rivojlanish yo'lini konstitutsiyaviy asosda belgilab olishi zarurligini bir necha bor ta'kidlagandi. "Davlatimizning kelajagi, **xalqimizning taqdiri ko'p jihatdan Konstitutsiyamiz qanday bo'lishiga bog'liq**"², – degan edi yurtboshimiz.

Bizga yangi mustaqil davlatimizning xususiyati, ichki va tashqi siyosatining asosiy qoidalari, umuminsoniy qadriyatlarga, inson huquqlariga, davlat mustaqilligi prinsiplariga, demokratiya va ijtimoiy adolat ideallariga sodiqligi aks etgan Konstitutsiya kerak edi.

Yangi Konstitutsiyani ishlab chiqish zarurligi haqidagi g'oya Respublikamizning 1990 yil mart oyida bo'lib o'tgan o'n ikkinchi chaqiriq Oliy Kengashning birinchi sessiyasidayoq aytilgan edi.

O'zbekiston Oliy Kengashining 1990 yil 20 iyunda e'lon qilingan "Mustaqillik deklaratsiyasi"ning mamlakatimiz yangi Konstitutsiyasini ishlab chiqishga asos bo'lishi ta'kidlangan edi. O'sha kuniyoq Oliy Kengash O'zbekiston Prezidenti boshchiligidagi konstitutsiyaviy komissiya tuzgan edi.

1991 yil 31 avgustda O'zbekiston Respublikasining davlat mustaqilligi e'lon qilindi va "O'zbekiston Respublikasining davlat mustaqilligi asoslari to'g'risida"gi konstitutsiyaviy qonun qabul qilindi. Unda belgilangan qoidalar amaliyotda bir yarim yil mobaynida sinovdan o'tdi, so'ngra O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasining loyihasiga kiritildi. Undagi qoidalar Islom Karimov ifodalab bergan g'oya va prinsiplarni mustahkamladi. Konstitutsiya loyihasi o'zining tuzilishi bilan O'zbekiston Prezidentining ulkan yaratuvchilik va islohotchilik faoliyati natijasi ekanligini ko'rsatib turardi. Shuningdek uning zimmasiga jamiyatni yangilash, o'tish davrining murakkab sharoitida davlatimizni ijtimoiy-iqtisodiy, siyosiy, davlat-huquqiy va ma'naviy jihatdan rivojlantirishning pishib yetilgan muammolarini hal qilish kabi tarixiy vazifani yukladi. Ushbu vazifalarni amalga oshirishda Prezidentimiz buyuk davlat va jamoat arbobi, iste'dodli siyosiy yetakchi sifatida namoyon bo'ldi.

Yurtboshimiz ikki o'zaro bog'liq muammoni – O'zbekiston Respublikasining davlat mustaqilligini qaror toptirish va uning Konstitutsiyasini qabul qilish muammolarini muvaffaqiyatli hal etdi. Ayni paytda mazkur vazifalar boshqa ijtimoiy muammolarni ham muntazam ravishda hal qilish bilan baravar bajarildi.

Davlat mustaqilligiga erishilishi va buning Konstitutsiyada qonun yo'li bilan mustahkamlanishi – olamshumul voqea, Prezident I.A.Karimov boshchiligidagi davlatchilik va huquq sohasida amalga oshirilgan faoliyatning eng katta g'alabasi bo'ldi. Yurtboshimizning har tomonlama hisob-kitob qilingan, mantiqiy izchil, mukammal strategiyasi taraqqiyparvar o'zgarishlar qilishga qaratilgan.

Konstitutsiya loyihasini tayyorlash borasidagi barcha ishlar I.A. Karimovning bevosita rahbarligida amalga oshirildi. Prezident Konstitutsiyaviy komissiya ish boshlashi bilan respublikamizning o'ziga xos jihatlarini va xususiyatini munosib ravishda aks ettiradigan, xalqaro standartlarga to'liq javob beradigan, jahon tajribasini, demokratiya va eng rivojlangan mamlakatlar konstitutsiyaviy qonunchiligi erishgan yutuqlarni inobatga oladigan Asosiy Qonun loyihasini tayyorlashga yo'naltirilishini ta'minlashga harakat qildi.

¹ Karimov I.A. O'zbekiston – kelajagi buyuk davlat. –T.: O'zbekiston, 1992, 44- bet

² Karimov I.A. O'zbekiston: milliy istiqlol, iqtisod, siyosat, mafkura. T. 1. –T.: O'zbekiston, 1996. – 124-b.

Loyihani tayyorlash chog`ida Yevropa, Osiyo, Amerika mamlakatlarining konstitutsiyalari o`rganib chiqildi. U inson huquqlari umumjahon deklaratsiyasi va inson huquqlariga oid boshqa xalqaro hujjatlarni inobatga olgan holda tayyorlandi¹.

Konstitutsiyaviy komissiyaning a'zosi akademik SH. Z. O`razayev shunday so`zlarni yozgan: «Prezidentimiz shunda ham juda taqchil vaqtdan fursat ajratib, Konstitutsiya loyihasini tayyorlash bo`yicha tuzilgan ishchi guruhning a'zolarini qabul qilar, loyihani qayta-qayta o`qib chiqar, uning matnini chuqur mushohada qilar va unga tuzatishlar kiritardi. Bu kishining g`oyat ajoyib tahlil qobiliyati, kelajakni oldindan ko`ra olishi, nozik his etish iste'dodi bizni nihoyatda hayratga solardi. U mehnatga doimo tayyor, hamisha izlanishda, ishning mohiyatini tushunishga va u bo`yicha eng maqbul qaror chiqarishga intilardi. Konstitutsiyaviy komissiyaning raisi loyihaning har bir tafsilotiga e'tibor berar, unga o`z qo`li bilan tuzatishlar va aniqliklar kiritardi, ishga astoydil yondashish, ishbilarmonlik va bilimdonlik namunasini ko`rsatar edi. Prezident – o`ziga nisbatan juda talabchan shaxs. Ko`pincha, nazarimizda uning bu talabchanligi o`ziga nisbatan shafqatsizlikka yaqinlashib ketardi. U yarim tungacha ishlar va ishning juda katta qismini o`z zimmasiga olardi. Kunlar ketidan kunlar, shanba va yakshanba dam olish kunlari ham shu tariqa o`tardi.»²

Yurtboshimiz kiritgan aniqliklar, tuzatishlar va qo`shimchalarning hammasi juda muhim edi. Ular davlat rahbari ijodiy tafakkurining mahsuli bo`lib, uning siyosiy donoligidan, huquq sohasini chuqur bilishidan yaqqol dalolat berardi.

Islom Karimov Konstitutsiya loyihasini ayollar va erkaklarning teng huquqliligi, davlatning madaniy yodgorliklar, onalik va bolalikni muhofaza qilish haqidagi moddalar bilan to`ldirishni taklif qildi, asosiy e'tiborni Konstitutsiyaning inson va fuqarolar erkinliklari va burchlarini qonuniy mustahkamlovchi moddalariga qaratdi. Prezident Konstitutsiya loyihasini birinchi marta e'lon qilguncha to`rt marta, keyingi e'lon qilingunicha esa yana ikki marta tahrir qildi. Fuqarolarning aniq takliflari va mulohazalarini o`rganib chiqib, Oliy Kengash sessiyasidan avval loyihani qo`lida qalam bilan yana bir bor ko`rib chiqdi.³

Shunday qilib, Konstitutsiya loyihasi davlatimiz rahbari tomonidan yetti marta tekshirib chiqilgandan keyingina, respublikamiz Oliy Kengashining sessiyasiga so`nggi muhokama uchun taqdim etildi.

Konstitutsiyaviy komissiya raisining qattiq turib himoya qilgan nuqtai nazari ko`p oylik izlanishlarning davlat va siyosat sohasida to`plangan tajriba bilan tasdiqlangan natijasi bo`ldi. Islom Karimovning Konstitutsiyada o`z aksini topgan g`oyalari uning 1992 yil yozida chop etilgan "O`zbekistonning o`z istiqlol va taraqqiyot yo`li" asarida ifodalab berildi. U shunday deb yozgan edi: **"Mustaqil O`zbekistonning birinchi Konstitutsiyasi yangi jamiyatning ishonchli huquqiy kafolatlarini shakllantiradi va mustahkamlaydi. Bu Asosiy Qonun har tomonlama va chuqur o`ylangan umumxalq muhokamasidan keyin demokratik yo`l bilan qabul qilinadi. Umumiy g`oyasiz bizning ko`p millatli mamlakatimizda mustahkam ma'naviy makonni yaratish mumkin emas. Konstitutsiya bizga inson huquqlari, ozodlik, barqarorlik va taraqqiyot majmuini ifodalaydigan demokratik, huquqiy va adolatli davlatni qanday qilib qurish yo`llarini ochib beradi"**⁴. Ushbu asar O`zbekiston Konstitutsiyasining loyihasini tayyorlashga asos bo`ldi.

¹ Qarang: Saidov A. X. Jahon konstitutsiyaviy amaliyoti va O`zbekiston Respublikasining Asosiy Qonuni. – T.: Bilim, 1992.

² Qarang: Уразаев III. З. Как готовился проект Конституции Республики Узбекистан // Народное слово. 1992. 26 декабря.

³ O`sha joyda.

⁴ Karimov I. A. O`zbekiston: milliy istiqlol, iqtisod, siyosat, mafkura. T. 1. –T.: O`zbekiston, 1996.–85-bet.

Bularning hammasi yurtboshimiz Konstitutsiya loyihasiga o'zining mehnati bilan qanday hissa qo'shganligi haqida xulosa chiqarish imkonini beradi. Aynan uning harakatlari bilan ko'pgina moddalar yanada sayqal topdi, ifodalangan qoidalar esa aniq, ravshan va tushunarli bo'ldi.

1992 yil 8 sentabrda Konstitutsiyaviy komissiya bajarilgan ishini ma'qulladi va Konstitutsiya loyihasini umumxalq muhokamasi uchun e'lon qilishga qaror qildi. Ushbu yig'ilishda loyihani oxiriga yetkazish va tahrir qilish uchun ishchi guruh tuzildi. 1992 yil 26 sentabrda Konstitutsiya loyihasi matbuotda e'lon qilindi.

Asosiy Qonun loyihasining umumxalq muhokamasi juda keng tus oldi. U 1992 yil sentabr oyi oxiridan dekabr boshlarigacha fuqarolarning siyosiy faolligi, ijodiy ko'tarinkiligi ruhida o'tdi hamda O'zbekistonda demokratiya rivojining samarali va amaliy maktabi bo'ldi. Muhokamada mamlakatimiz katta yoshdagi aholisining deyarli hammasi ishtirok etdi. Matbuotda, radioeshittirish va teleko'rsatuvlarda qizg'in bahs-munozaralar bo'ldi, ko'plab uchrashuvlar o'tkazildi, Konstitutsiya loyihasiga doir masalalar bo'yicha bahs-munozaralar tashkil qilindi.

Loyiha e'lon qilingach, Konstitutsiyaviy komissiyaga fikr-mulohazalar bildirilgan 600 taga yaqin xat kelib tushdi. Respublika matbuotining o'zida Konstitutsiya loyihasiga bag'ishlangan yuzdan ortiq materiallar e'lon qilindi. Kelib tushgan takliflarning soni 5 mingdan oshib ketdi. Konstitutsiya loyihasi tushgan takliflarni inobatga olgan holda ancha tuzatildi, qayta ishlandi va 1992 yil 21 noyabrda muhokamani davom ettirish uchun gazetalarda qayta chop ettirildi.

Shunday qilib, huquqiy pretsedent – ikki bosqichli umumxalq muhokamasi yuz berdi. Ushbu holat muhokama ishtirokchilarini faollashtirish uchun qudratli rag'bat vazifasini bajardi. Buning natijasida umumxalq fikr almashuvi yangicha tus oldi. Mazkur aksiyaning ma'nosi shunda ediki, fuqarolar Konstitutsiyaning qayta ishlangan variantida Konstitutsiya loyihasini muhokama qilishdagi o'z ishtiroklarining natijasini ko'ra oldilar. Yangi variantda umumxalq muhokamasining dastlabki bosqichida kelib tushgan ko'plab fikr-mulohazalar va takliflar o'z ifodasini topdi. Odamlar Konstitutsiyaviy komissiya ularning ovozini eshitganligiga, takliflarining tegishli ravishda ko'rib chiqilib, inobatga olinganligiga ishonch hosil qildilar.

Konstitutsiya loyihasining umumxalq muhokamasi O'zbekiston xalqining xohish-irodasini aniqlash, juda boy material to'plash imkonini berdi. Ushbu material chuqur va har tomonlama o'rganib chiqildi, umumlashtirildi va xalqning umumiy irodasi shaklida o'n ikkinchi chaqiriq O'zbekiston Respublikasi Oliy Kengashining o'n birinchi sessiyasi muhokamasiga kiritildi.

I.A.Karimov sessiyada Konstitutsiyani "**xalqchil qomus**" deb atab, uning loyihasi ustida taxminan ikki yil davomida ishlangani, ikki yarim oy mobaynida umumxalq muhokamasidan o'tganligi va shu vaqt mobaynida u xalqning fikr xazinasini durdonalari bilan boyitilganligini, sayqal topganligini ta'kidladi¹.

Respublika Oliy Kengashining sessiyasida muhokama qilish uchun kiritilgan Konstitutsiya loyihasiga 80 ga yaqin o'zgartishlar, qo'shimchalar taklif etildi va aniqliklar kiritildi. Ularning ayrimlari muhim ahamiyatga ega edi. Parlament sessiyasining ishi davomida deputatlar ham Konstitutsiya loyihasiga bir qator o'zgartishlar kiritdilar.

Konstitutsiyani ishlab chiqish, muhokama qilish va qabul qilish jarayoni I.A.Karimovning "Konstitutsiya davlatni davlat, millatni millat sifatida dunyoga tanitadigan Qomusnoma" bo'lganligi, u "xalqimizning irodasini, ruhiyatini, ijtimoiy ongi va

¹ O'sha joyda. 124-bet.

madaniyatini" aks ettirishi, uning "xalqimiz tafakkuri va ijodining mahsuli..."¹ ekanligi haqidagi xulosasining to'g'riligi va asoslanganligini tasdiqlaydi.

O'zbekiston Konstitutsiyasini tayyorlashda Prezidentning katta xizmatlari haqida N. Mishin shunday yozadi: «Karimov Asosiy Qonunda inson huquqlari va davlat mustaqilligi g'oyalariga sodiqlik, hozirgi va kelajak avlodlar oldida chuqur mas'uliyatni his etish, o'zbek davlatchiligining tarixiy tajribalariga tayanish, demokratiya va qonuniylikka hurmat, xalqaro huquqning umumxalq e'tirof etgan normalarini tan olish, O'zbekistonning munosib hayotini ta'minlash, insonparvar huquqiy davlat yaratish va nihoyat, mustahkam fuqaroviy tinchlik hamda milliy kelishuvni ta'minlash kabi ezgu niyatlarni mujassamlashtirishga harakat qildi»².

O'zbekistonda konstitutsiyaviy qurilishning asosini O'zbekiston Respublikasi Prezidenti o'z asarlari, chiqishlarida ifodalab bergan besh asosiy prinsip tashkil qiladi. Bu asos bo'luvchi g'oyalar va qoidalar O'zbekiston taraqqiyoti va milliy mafkurasining tamal toshidir.

"Darhaqiqat, – deb yozadi O'rta Osiyo bo'yicha taniqli mutaxassis professor L. Levitin, – O'zbekiston Respublikasining 1992 yil 8 dekabrda qabul qilingan Konstitutsiyasida hozirgi zamon jamiyatlariga ularning siyosiy-huquqiy tashkil etilishi nuqtai nazaridan zarur bo'lgan deyarli barcha narsa mavjud. Shaxsning mustaqilligi, hokimiyatlarning taqsimlanishi, mulkdorlik shakllarining xilma-xilligi, mafkuraviy rang-baranglik, ijtimoiy, iqtisodiy va siyosiy plyuralizm, boshqariladiganlarning roziligiga asoslangan hukumat singari va ko'plab boshqa demokratik qadriyatlar konstitutsiyaviy tuzumning prinsiplari sifatida tasdiqlanadi. Uzoq yillar davomida totalitar-mustabid tartibotning xomxayol-demokratik niqobi bo'lib kelgan turli ko'rinishdagi "sho'rochiliklar" barham toptirilgan"³.

Amerikalik professor Donald S. Karlaylning "O'zbekiston va O'rta Osiyo: istiqboldagi o'tmish va hozirgi kun" kitobida "Karimov Konstitutsiyasi" deb nomlangan bo'lim bor"⁴. Haqiqatan ham Prezident I. A. Karimov mustaqil O'zbekiston Konstitutsiyasining tashabbuskori, ilhomchisi va asosiy muallifidir.

Konstitutsiyaning 93-moddasi 1-qismiga muvofiq, O'zbekiston Respublikasining Prezidenti Konstitutsiyaning kafili hisoblanadi. "Konstitutsiyaning kafili" tushunchasi, ko'plab Yevropa mamlakatlari va AQSH konstitutsiyalarida qo'llanilmaganidek, ilgari amalda bo'lgan sovet konstitutsiyalarida ham ishlatilmagan edi.

Nima uchun mamlakatimiz Konstitutsiyasida aynan Prezident Konstitutsiyaning kafili sifatida belgilab qo'yilgan?

O'zbekiston Respublikasining Konstitutsiyasini ishlab chiqish va qabul qilish jarayoni faqat uning kafilinigina emas, balki konstitutsiyaviy normalarning kafolatlanish darajasi va shakllarini ham belgilab berdi.

Prezident Konstitutsiyaning kafili sifatida belgilab qo'yilar ekan, Konstitutsiya Prezidentlik institutining butun davlat tizimini muhofaza qiluvchi rolini tavsiflaydi.

Konstitutsiyaning kafili funksiyasi Prezidentning davlat boshlig'i sifatidagi alohida o'rnini ta'kidlaydi va ko'p qirralidir. Konstitutsiyani kafolatlar ekan, Prezident uning normalariga barcha davlat organlari, fuqarolarning o'zini-o'zi boshqarish organlari, jamoat tashkilotlari va fuqarolar rioya qilishlarini talab qilishi mumkin va shart.

¹ Karimov I. A. Bizdan ozod va obod Vatan qolsin. T. 2. – T.: O'zbekiston, 1996. – 93-bet.

² Мишин Н. Взгляд из Москвы. Ислам Каримов – первый Президент Республики Узбекистан. Штрихи к портрету // Ислам Каримов. Стабильность и реформы. Статьи и выступления. – М.: Палей, 1996. – С. 19–20.

³ Qarang: Islom Karimov – yangi O'zbekiston Prezidenti. – T.: O'zbekiston, 1996. – 89–90-b.

⁴ O'sha joyda. 90-b.

Prezident Konstitutsiyaning kafili sifatida unga rioya qilinishining etaloni hisoblanadi va shu nuqtai nazardan o'zi rahbarlik qilayotgan organlar va mansabdor shaxslarning faoliyatiga baho beradi. U Konstitutsiyaning kafili sifatida fuqarolarning huquq va erkinliklarini himoya qilish, O'zbekiston Respublikasining davlat suverenitetini, uning mustaqilligi hamda hududiy yaxlitligini muhofaza qilish, davlat organlarining o'z vazifalarini bajarishlarini va muvofiqlashgan hamkorligini ta'minlash, konstitutsiyaviy tuzumni mustahkamlash bo'yicha barcha sharoitlarni yaratish uchun zarur chora-tadbirlarni ko'radi.

Konstitutsiyadan kelib chiqqan holda, I.A.Karimov o'zining fundamental asarlarida O'zbekiston taraqqiyotining strategik yo'nalishlarini belgilab berdi. Konstitutsiyani kafolatlar ekan, davlat rahbari bevosita hamda davlat organlari orqali harakat qiladi. Konstitutsiyaning kafili sifatida Prezident umuman Konstitutsiyani himoya qilish mexanizmi ta'sirining samaradorligi uchun shaxsan javobgarlik namunalari ko'rsatmoqda. U davlatning milliy manfaatlarini himoya qilish, butun mamlakat hududida tinchlik, barqarorlik va qat'iy konstitutsiyaviy tartibni kafolatlash bo'yicha o'z majburiyatini bajarar ekan, xalq ishonchini munosib oqlamoqda.

O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2001 yil 4 yanvarda e'lon qilingan "O'zbekiston Respublikasining Konstitutsiyasini o'rganishni tashkil etish to'g'risida"gi farmoni Konstitutsiyani kafolatlash va bu maqsad uchun zarur shart-sharoitlarni yaratishga qaratilgan.

Shunday qilib, I. A. Karimovning Konstitutsiya haqidagi fikrlari, ta'kidlari va xulosalari ro'y berayotgan konstitutsiyaviy jarayonlarni, O'zbekistonning ijtimoiy-siyosiy rivojlanishining tarixiy shart-sharoitlarini, uning hozirgi holatini va istiqbollarini, boy imkoniyatlarini o'rganish, chuqur tahlil va sintez qilish natijalariga asoslangan¹.

Yurtboshimizning Konstitutsiya haqidagi g'oyalari konstitutsiyaviy nazariya, jahon konstitutsiyachiligi tajribasi va konstitutsiyaviy normalarni joriy etish amaliyotining uyg'unlashib ketganligini namoyon qiladi.

5-§. O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasini tuzilishi

O'zbekiston Respublikasining Konstitutsiyasi Muqaddima, 6 bo'lim, 26 bob va 128 moddadan iborat. O'z ichki tuzilishi bilan O'zbekiston Konstitutsiyasi jahon konstitutsiyaviy amaliyotiga to'la mos keladi. Asosiy Qonun Muqqadimasi juda qisqa va ko'tarinki ruhda yozilgan. Uning mohiyati Konstitutsiyani xalq, ya'ni davlatning haqiqiy sohibi qabul qilganligida va unda o'z irodasini ifoda etganligidadir.

Konstitutsiyaning asosiy mantiqiy yo'nalishi quyidagicha: **inson - jamiyat-davlat**. Birinchi bo'limda mustaqil O'zbekiston davlatining asosiy konstitutsiyaviy prinsiplari ko'rsatilgan. Bunday prinsiplar qatoriga davlat suvereniteti, xalq hokimiyatchiligi, Konstitutsiya va qonunning ustunligi hamda tashqi siyosatimiz tamoyillari kiradi.

Birinchi bo'lim konstitutsiyaviy tuzumning asosiy prinsiplari yig'indisidan iborat bo'lsa, ikkinchi bo'lim inson huquqlari to'g'risidagi o'zbek xartasidir. Boshqacha qilib aytganda, inson huquqlarining yaxlit va keng tizimidir. Inson huquqlari to'g'risidagi bo'limning davlat hokimiyati to'g'risidagi bo'limlaridan oldin berilganligi ham ma'lum bir mantiqqa asoslangandir. Huquqlarni insonga davlat in'om qilmaydi, balki fuqaro o'ziga berilgan ajralmas tabiiy huquqlar majmuidan ongli ravishda va ma'suliyatni his etgan holda foydalanadi. "Jamiyat va shaxs" deb nomlangan uchinchi bo'lim odatdagidek emas, jahonning birona Konstitutsiyasida bunday bo'lim yo'q. Bu bo'limning asosiy maqsadi,

¹ Islom Karimov Konstitutsiya to'g'risida. Toshkent, 2000, 156 b.

fuqarolik jamiyatining an'alarini tiklash, ijtimoiy uyushmalar va munosabatlarni huquqiy jihatdan tartibga solib, ularning rivojlanishini ta'minlashdan iborat.

Bu bo'limni konstitutsiyaga kiritilishining sababi nima?

Birinchidan, sovet tuzumi hukmronlik qilgan yillarda o'ta davlatlashtirish siyosatining natijasi o'laroq, jamiyatning barcha jabhalari davlat nazorati ostida edi. Ayni vaqtda davlat tushunchasi jamiyat tushunchasidan tor bo'lib, jamiyatning bir tarkibiy qismidir, xolos.

Ikkinchidan, jamiyat institutlari bilan davlatning o'zaro munosabatlari avvalambor Konstitutsiya darajasida belgilanmog'i dardor.

Uchinchidan, davlat tarkibiga kirmagan jamiyatning iqtisodiy negizlari, jamoat birlashmalari, oila, ommaviy axborot vositalari o'zining konstitutsiyaviy maqomini topgan.

Konstitutsiyaning to'rtinchi bo'limi ma'muriy-hududiy va davlat tuzilishiga bag'ishlangan. O'zbekiston viloyatlar, tumanlar, shaharlar, shaharchalardan iborat ma'muriy-hududiy tuzilishiga egadir. Respublika tarkibiga Qoraqalpog'iston Respublikasi ham kiradi. Bu suveren davlatning konstitutsiyaviy maqomiga va O'zbekiston bilan o'zaro munosabatlariga maxsus 17-bob bag'ishlangan.

Beshinchi bo'lim davlat hokimiyati organlarini tashkil etish haqida bo'lib, unda hokimiyat vakolatlarini taqsimlash prinsipi o'zining amaliy ifodasini topgan, ya'ni qonun chiqaruvchi, ijro etuvchi va sud hokimiyati organlari konstitutsiyaviy maqomi muayyan tartibda mustahkamlangan. Davlatimizning markaziy idoralari Oliy Majlis, Prezident, Vazirlar Mahkamasi, Konstitutsiyaviy, Oliy va Xo'jalik Sudlari, Prokuratura, mahalliy davlat hokimiyati organlarining konstitutsiyaviy maqomi belgilab berilgan. Saylov tizimining prinsiplari, moliya va kredit, xavfsizlik va mudofaa masalalari ham konstitutsiyaviy tartibga solish doirasiga kirgan.

So'nggi, oltinchi bo'lim Konstitutsiyani o'zgartirish muammosiga bag'ishlangan bo'lib, huquqiy nuqtai nazardan Asosiy Qonunning barqarorligini ta'minlashga qaratilgandir.

O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasning tuzilishi uning: **birinchidan**, fuqarolar tinchligiga, ya'ni milliy va ijtimoiy

totuvlikka;

ikkinchidan, shaxs erkinligiga va saylov erkinligiga;

uchinchidan, siyosiy barqarorlikka;

to'rtinchidan, farovonlik va iqtisodiy o'sishga;

beshinchidan, davlatning odamlar oldidagi o'z burchini bajarishiga erishishga qaratilgan.

6-§. O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasiga o'zgartirish kiritish tartibi

Konstitutsiyaning davlatdagi Asosiy qonun sifatida e'tirof etilishi dunyoda uning ahamiyati va mavqeining oshib borishi bilan uyg'unlashib, Konstitutsiyaviychilik g'oyasini rivojlantirishda muhim talablardan biri hisoblanadi. Bizning mamlakatimiz tarixida bir nechta Konstitutsiyalar qabul qilingan bo'lib, ularning mazmun va mohiyati o'sha davr shart-sharoitlari bilan o'lchanadi.

Konstitutsiya va qonunlarning qabul qilinishi va o'zgartirilishi jarayonlarida davlat organlari, mansabdor shaxslar, fuqarolar va bizning hududimizda yashab turgan chet el fuqarolari va fuqaroligi bo'lmagan shaxslar o'zlarining taklif mulohazalari bilan ishtirok etishlari mumkin. Shuningdek, dunyo mamlakatlarining hayotiy tajribasi shuni ko'rsatadiki, Konstitutsiyalar turli xil usullar asosida qabul qilinishi mumkin:

birinchidan, Konstitutsiya hokimiyatning Oliy organi tomonidan ishlab chiqiladi va xalq muhokamasidan o'tgandan so'ng qabul qilinadi (O'zbekistonda Oliy Majlis, Ukrainada Oliy Rada, AQShda Kongress palatalari tomonidan qabul qilinadi);

ikkinchidan, Konstitutsiya maxsus ta'sis etilgan davlat organi tomonidan ishlab chiqiladi va qabul qilinadi. (Xitoy, Mozambik, Vyetnam va Gruziyada alohida ta'sis etilgan Konstitutsion yig'ilish tomonidan);

uchinchidan, Referendum yo'li bilan bevosita xalq tomonidan qabul qilinadi (Fransiya, Belorusiya, Aljir, Shvetsariya va Filippinda).

O'zbekiston Respublikasining Konstitutsiyasi oliy yuridik kuchga ega bo'lgan davlatning Asosiy Qonuni bo'lib, xalq manfaatlariga muvofiq tarzda yangi demokratik davlatning vujudga kelishi natijasida Oliy Majlis tomonidan qabul qilingan. Agar unga o'zgartirish va qo'shimchalar kiritish zarurati tug'lsa, bu masala keng jamoatchilikning fikriga tayangan holda amalga oshiriladi. Bu haqda Konstitutsiyaning o'zida aniq me'yorlar belgilangan.

O'zbekiston Respublikasi Oliy Majlisi tegishli taklif kiritilgandan keyin 6 oy mobaynida Konstitutsiyaga o'zgartirishlar hamda tuzatishlar kiritish to'g'risida keng va har taraflama muhokamani hisobga olgan holda qonun qabul qilishi mumkin. Agar Oliy Majlis Konstitutsiyaga o'zgartirish kiritish to'g'risidagi taklifni rad etsa, taklif bir yil o'tgandan keyingina qayta kiritilishi mumkin.

O'zbekiston Respublikasining Konstitutsiyasiga o'zgartirishlar O'zbekiston Respublikasi Oliy Majlisi qonunchilik palatasi deputatlari va Senat a'zolari umumiy sonining uchdan ikki qismidan iborat ko'pchiligi tomonidan qabul qilingan qonun yoni O'zbekiston Respublikasining referendumini bilan kiritiladi (127-moddada).

Konstitutsiyaning ayrim me'yorlarini ko'rib chiqishga mamlakatda amalga oshiriladigan islohotlarning chuqurlashish yoki davlat hokimiyati oliy organlari tuzilishini yanada takomillashtirish zaruriyati sabab bo'lishi mumkin.

O'zbekiston Respublikasi davlat organlari tizimi va faoliyatining doimo takomillashtirib borishi, davlatimiz siyosatining asosiy mazmunini tashkil etmoqda. Masalan, O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasining 83-moddasiga muvofiq, O'zbekiston Respublikasi Oliy Majlisida O'zbekiston Respublikasi Prezidenti qonunchilik tashabbusi huquqiga egadir. 2000 yil 25 may kuni, O'zbekiston Respublikasi Prezidenti, Oliy Majlisning ikkinchi chaqiriq, ikkinchi sessiyasida: "Men doimiy asosda ishlaydigan ikki palatali parlament tizimiga o'tish taklifini kiritmoqchiman ya'ni, biz 2004 yilda bo'ladigan saylovlarda parlamentni ikki palatali qilib, tashkil etishimiz lozim. Bunda quyi palata – Oliy Majlis partiyalar vakillari va mustaqil deputatlardan saylanadi. Siyosiy partiyalar va aholi yig'ilishlari unga o'z vakillarini o'tkazadi, ular parlamentda doimiy ravishda ishlaydi. Yuqori palata tarkibini viloyat, shahar va tumanlardan mahalliy kengashlarga saylangan deputatlarning vakillari tashkil etadi. Misol uchun Qashqadaryo viloyat kengashiga saylangan deputatlar shahar va tumanlarda saylangan noiblar hisobidan viloyat miqyosidagi yig'ilishlarda ana shu kengashlarning olti-yetti nafar eng ishonchli vakili mamlakat parlamentining yuqori palatasiga saylanadi. Ular yuqori palatada shu viloyatning manfaatlarini himoya qiladi" deb ta'kidladi. Yuqori palataga saylangan vakillarning asosiy vazifasi quyi palata tayyorlangan qonunlarni ko'rib chiqish va shunga mos ravishda o'zlarining qarorlarini qabul qilishligi, mamlakatimizning barcha hududlariga teng ko'z bilan qarab, ana shu hududlarning vakillari orqali xalqining manfaatlarini bir xilda himoya qilishi zarurligi haqida to'xtaldi.

Shundan so'ng bu taklif yuzasidan, deputatlarning fikr va mulohazalari o'rganib chiqilib, 2001 yil 6 dekabr kuni O'zbekiston Respublikasi Oliy Majlisining ikkinchi

chaqiriq, yettinchi sessiyasida deputatlar bir ovozdan O'zbekiston xalqining fikrini aniqlash maqsadida referendum o'tkazish to'g'risida qaror qabul qildi, 2002 yil 27-yanvar kunini umumxalq referendumini kuni deb e'lon qildi. Referendumda ovoz berish bulletiniga quyidagi mazmundagi savollar kiritildi;¹

1. Siz kelgusi chaqiriq O'zbekiston Respublikasi Parlamentini ikki palatali qilib, saylanishiga rozimisiz?

2. Siz O'zbekiston Respublikasi Prezidentining Konstitutsiyaviy vakolat muddatini besh yildan yetti yillik qilib, o'zgartirishga rozimisiz?

O'zbekiston xalqi, Oliy Majlis va Prezident faoliyatini takomillashtirishni bir ovozdan tasdiqladi. Endigi vazifa O'zbekiston xalqining hohishini 2004 yilga qadar tadbiq etilishining huquqiy asoslarini yaratish lozim.

Hozirgi kunlarda bu masalaning hamma uchun ma'qul bo'lgan yechimini topish uchun O'zbekiston Respublikasi Oliy Majlisi rahbarligida juda ko'p ilmiy-o'quv muasasalari, davlat va nodavlat tashkilotlari bosh qotirmoqdalar. Har biri o'z salohiyatidan kelib chiqib milliyligimizga mos bo'lgan referendum natijalari talabalarini hal etish imkoniyatiga egadirlar. O'zbekiston Respublikasi Oliy Majlisining navbatdagi sakkizinchi sessiyasida bu masalaning hal etilishini dastlabki, muhokamasi bo'lib: 2002 yil 4 aprelda O'zbekiston Respublikasining "Referendum yakunlari hamda davlat hokimiyati tashkil etilishining asosiy prinsiplari to'g'risida"gi Konstitutsiyaviy Qonuni qabul qilindi.

Bizga ma'lumki, 1993 yil 28 dekabrda birinchi bor Konstitutsiyamizga o'zgartirish va qo'shimcha kiritilgan bo'lib, "O'zbekiston Respublikasining Konstitutsiyasiga o'zgartirishlar va qo'shimchalar kiritish to'g'risida" gi O'zbekiston Respublikasining Qonunida shunday deyilgan edi: "O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasi 77-modda 1-qismidagi "150 nafar deputatdan" degan so'zlar "deputatlardan" degan so'z bilan almashtirilsin"²

Yuqoridagi Konstitutsiyaviy qonun asosida 2003 yil 24 apreldagi "O'zbekiston Respublikasining Konstitutsiyasiga o'zgartirishlar va qo'shimchalar kiritish to'g'risida" gi O'zbekiston Respublikasining Qonuniga muvofiq Konstitutsiyaning XVIII, XIX, XX, XXIII boblariga o'zgartirishlar va qo'shimchalar kiritildi.

Jumladan, Konstitutsiyamizning O'zbekiston Respublikasi Oliy Majlisi deb nomlangan XVIII bobi ilgari bir palatali parlamentga bag'ishlangan bo'lsa endilikda mazkur bobda ikki palatali parlament O'zbekiston Respublikasi Oliy Majlisi Qonunchilik palatasi (quyi palata) va Senati (yuqori palata) ga bag'ishlangan.

Xususan, O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasi 76-moddasida ilgari "O'zbekiston Respublikasi Oliy Majlisi oliy davlat vakillik organi bo'lib, qonun chiqaruvchi hokimiyatni amalga oshiradi" deb nomlangan qoida mavjud edi. 2003 yil 24 aprelda kiritilgan o'zgartirish va qo'shimchalar kiritilganidan so'ng hozirda mazkur 76-moddada quyidagicha qoida mavjud: "O'zbekiston Respublikasi Oliy Majlisi oliy davlat vakillik organi bo'lib, qonun chiqaruvchi hokimiyatni amalga oshiradi.

O'zbekiston Respublikasi Oliy Majlisi ikki palatadan-Qonunchilik palatasi (quyi palata) va Senatdan (yuqori palata) iborat.

O'zbekiston Respublikasi Oliy Majlisi Qonunchilik palatasi va Senati vakolat muddati-besh yil".

Konstitutsiyamizning O'zbekiston Respublikasining Prezidenti bobi ya'ni XIX bobiga ham o'zgartirish kiritildi. Xususan, ilgari Konstitutsiyamizning 89-moddasida

¹ "Xalq so'zi" 2001, 7 dekabr

² O'zbekiston Respublikasi Oliy Kengashi Axborotnomasi, 1994. №1, 5-modda

quyidagi norma mavjud edi: “O‘zbekiston Respublikasining Prezidenti O‘zbekiston Respublikasida davlat va ijro etuvchi hokimiyat boshlig‘idir.”.

2003 yil 24 aprelda mazkur moddaga o‘zgartirish kiritilib, “O‘zbekiston Respublikasining Prezidenti ayni vaqtda Vazirlar Maxkamasining Raisi hisoblanadi” qoidasi chiqarib tashlandi.

O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining ayrim vakolatlari O‘zbekiston Respublikasi Oliy Majlisi yuqori palatasi Senatga o‘tkazildi. 93-modda 6-bandiga ko‘ra, O‘zbekiston Respublikasi chet davlatlardagi diplomatik va boshqa vakillarini tayinlash uchun nomzodlarni O‘zbekiston Respublikasi Oliy Majlisi Senatiga taqdim etadi;

93-modda 23-bandiga ko‘ra esa, “amnistiya to‘g‘risidagi hujjatlarni qabul qilish haqida O‘zbekiston Respublikasi Oliy Majlisining Senatiga taqdimnoma kiritadi va O‘zbekiston Respublikasi sudlari tomonidan hukm qilingan shaxslarni afv etadi”. Ilgari O‘zbekiston Respublikasi chet davlatlardagi diplomatik va boshqa vakillarini tayinlash va amnistiya to‘g‘risida xujjatlarni qabul qilish bevosita Prezident vakolatiga kiritilgan edi.

Konstitutsiyamizning Vazirlar Maxkamasi ya‘ni XX bobiga kiritilgan o‘zgartirish va qo‘shimchalarga to‘xtaladigan bo‘lsak, ilgari 98-moddada ko‘ra, “Vazirlar Mahkamasi tarkibini O‘zbekiston Respublikasi Prezidenti tuzadi va u Oliy Majlis tomonidan tasdiqlanadi” degan qoida mavjud bo‘lgan bo‘lsa, hozirda 98-modda ikkinchi qismida “Vazirlar Mahkamasi tarkibi O‘zbekiston Respublikasi Prezidenti tomonidan shakllantiriladi. O‘zbekiston Respublikasi Bosh vaziri nomzodi O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining taqdimiga binoan O‘zbekiston Respublikasi Oliy Majlisining palatalari tomonidan ko‘rib chiqiladi va tasdiqlanadi. Vazirlar Mahkamasining a‘zolari O‘zbekiston Respublikasi Bosh vaziri taqdimiga binoan O‘zbekiston Respublikasi Prezidenti tomonidan tasdiqlanadi” degan qoida mavjud.

Shuningdek O‘zbekiston Respublikasi Bosh vaziri vakolatlari kengaytirilib, 98-modda 5-qismiga “O‘zbekiston Respublikasi Bosh vaziri Vazirlar Mahkamasi faoliyatini tashkil etadi va unga rahbarlik qiladi, uning samarali ishlashi uchun shaxsan javobgar bo‘ladi, Vazirlar Mahkamasining majlislariga raislik qiladi, uning qarorlarini imzolaydi, O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining topshirig‘iga binoan xalqaro munosabatlarda O‘zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasi nomidan ish ko‘radi, O‘zbekiston Respublikasi qonunlarida, O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining farmonlari, qarorlari va farmoyishlarida nazarda tutilgan boshqa vazifalarni bajaradi.

O‘zbekiston Respublikasi Prezidenti ushbu Konstitutsiyaning 89-moddasi va 93-moddasiga asoslangan holda Vazirlar Mahkamasi majlislarida raislik qilishga, Vazirlar Mahkamasi vakolatiga kiruvchi masalalar yuzasidan qarorlar qabul qilishga, shuningdek Vazirlar Mahkamasi qarorlari va farmoyishlarini, O‘zbekiston Respublikasi Bosh vaziri farmoyishlarini bekor qilishga haqli” degan qoida kiritildi.

Shuningdek, mazkur kiritilgan o‘zgartirish va qo‘shimchalardan so‘ng O‘zbekiston Respublikasi Bosh Vaziriga O‘zbekiston Respublikasi Prezidentiga Vazirlar Mahkamasi a‘zolarini tasdiqlash uchun taqdim qilish vakolati berildi.

Konstitutsiyamizning saylov tizimi deb nomlanadigan XXIII bobiga ham o‘zgartirish va qo‘shimchalar kiritildi. Ilgari 117-modda 2-qismida “O‘zbekiston Respublikasida Prezident saylovi, hokimiyatning vakillik organlari saylovi umumiy, teng, to‘g‘ridan-to‘g‘ri saylov huquqi asosida yashirin ovoz berish yo‘li bilan o‘tkaziladi. O‘zbekiston Respublikasining 18 yoshga to‘lgan fuqarolari saylash huquqiga egadirlar” degan qoida mavjud edi.

Hozirda 117-modda 2-qismida “O‘zbekiston Respublikasi Prezidenti saylovi, O‘zbekiston Respublikasi Oliy Majlisining qonunchilik palatasiga hamda

Qoraqalpog'iston Respublikasi Jo'qorg'i Kengesiga, viloyatlar, tumanlar, shaharlar davlat hokimiyati vakillik organlariga saylov tegishincha ularning konstitutsiyaviy vakolat muddati tugaydigan yilda-dekabr oyi uchinchi o'n kunligining birinchi yakshanbasida o'tkaziladi. Saylovlar umumiy, teng, to'g'ridan-to'g'ri saylov huquqi asosida yashirin ovoz berish yo'li bilan o'tkaziladi. O'zbekiston Respublikasining 18 yoshga to'lgan fuqarolari saylash huquqiga egadirlar.

O'zbekiston Respublikasi Oliy Majlisining Senati a'zolari Qoraqalpog'iston Respublikasi Jo'qorg'i Kengesiga, viloyatlar, tumanlar, shaharlar davlat hokimiyati vakillik organlari deputatlarining tegishincha qo'shma majlislarida mazkur deputatlar saylanganidan so'ng bir oy ichida ular orasidan yashirin ovoz berish yo'li bilan saylanadilar" degan qoida mavjud.

Shuningdek, 2003-yil 24-aprelda Konstitutsiyamizning Konstitutsiyaga o'zgartirish kiritish tartibi 6-bo'limiga ham o'zgartirish kiritildi. O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasining dastlabki 127-moddasi "O'zbekiston Respublikasining Konstitutsiyasiga o'zgartirishlar O'zbekiston Respublikasi Oliy Majlisi jami deputatlarning uchdan ikki qismidan iborat ko'pchiligi tomonidan qabul qilingan qonunlar bilan kiritiladi" deb belgilangan edi.

O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasining mazkur moddasiga kiritilgan tuzatish va qo'shimchalardan so'ng "O'zbekiston Respublikasining Konstitutsiyasiga o'zgartirishlar tegishincha O'zbekiston Respublikasi Oliy Majlisining Qonunchilik palatasi deputatlari va Senati a'zolari umumiy sonining kamida uchdan ikki qismidan iborat ko'pchiligi tomonidan qabul qilingan qonun yoki O'zbekiston Respublikasining referendumini bilan kiritiladi" deb o'z ifodasini topdi.

O'zbekiston Respublikasida davlat hokimiyatining bo'linish prinsipi asosida, davlat organlari tizimi va ularning tashkil etilish tamoyillari, jumladan, O'zbekiston Respublikasi Prezidenti va Oliy Majlisi Palatalari vakolatlari majburiyatlari, vazifalarini va buning barobarida boshqa davlat organlari tizimidagi faoliyat yo'nalishlarini o'zida belgilab bergan alohida konstitutsiyaviy qonunning qabul qilinishi va undan keyin Konstitutsiya va tegishli qonunlarni qabul qilish yoki o'zgartirish, tuzatishlar kiritish masalalarini hal etish tartibining belgilanganligi, Oliy Majlis oldida turgan maqsadni reja asosida mukammalligini ta'minlangan holda, amalga oshirish uchun sharoit yaratib beradi. Shunday qilib, Konstitutsiyaga o'zgartirish hamda tuzatishlar kiritish zaruriyatining paydo bo'lishi davlat va jamiyatning rivojlanishida davlat boshqaruvi tizimini takomillashtirish borasidagi huquqiy islohotlarning amaliy natijasi bo'lib hisoblanadi.

O'zini o'zi nazorat qilish savollari

1. O'zbekistonning konstitutsiyaviy tarixining rivojlanish necha bosqichidan iborat?
2. O'zbekiston Respublikasining davlat mustaqiligining e'lon qilishining zaruriyati nimalardan iborat?
3. O'zbekistonda konstitutsiyaviy islohotlarning o'ziga xos xususiyatlarini ayting?
4. O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasini ishlab chiqishda konstitutsiyaviy komissiya asosiy vazifalari nimalardan iborat edi?
5. O'zbekiston Respublikasi Prezidenti I.Karimovning "Konstitutsiya- haqidagi" fikrini ayting?
6. 2002 yil 27 yanvarda o'tkazilgan umumxalq referendumidan so'ng, O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasiga qanday o'zgartirishlar kiritildi?

V BOB. O'ZBEKISTON RESPUBLIKASI KONSTITUTSIYASINING DAVLAT VA JAMIYAT HAYOTIDA TUTGAN O'RNI VA AHAMIYATI

1-§. Konstitutsiyaning yuridik tabiati, asosiy funksiyalari va barqarorligi

2-§. O'zbekiston Konstitutsiyasi – demokratik davlat qurish va huquqiy islohotlarning poydevori

3-§. O'zbekiston Konstitutsiyasining tarixiy-huquqiy va ma'naviy ildizlari

4-§. O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasining o'ziga xos xususiyatlari

5-§. O'zbekiston Konstitutsiyasining yuridik xususiyatlari

1-§. Konstitutsiyaning yuridik tabiati, asosiy funksiyalari va barqarorligi

Konstitutsiyaning yuridik xususiyatlari va funksiyalarini ta'riflash muhim ahamiyat kasb etadi.

AQSH Konstitutsiyasi va "ikkinchi avlod" konstitutsiyalari o'zining siyosiy shior shaklidagi qoidalarining nisbatan kamligi va anchagina yuridik mazmuni bilan ajralib turadi. Konstitutsiyaga barcha belgilarga ega bo'lgan yuridik hujjat sifatida qarash-hozirgi konstitutsionalizmning muhim jihatidir.

Konstitutsiyaning asosiy mazmuni shior shaklidagi va baholovchi qoidalarining keskin kamaytirilganligi bilan ham ajralib turadi (asosan kirish qismlarida "umumiy qoidalar").

Asosiy qonunning bir-biri bilan o'zaro bog'liq bir qancha funksiyalarini ko'rsatish mumkin. Konstitutsiyaning siyosiy-g'oyaviy mazmuni jamiyatning ijtimoiy tuzilishini tartibga soladi hamda siyosiy hayotni va kurashni muayyan huquqiy doiraga solishni maqsad qilib qo'yadi.

Konstitutsiya tashkiliy funksiyasining ma'nosi-davlat institutlari tuzilishini va davlat organlari faoliyatini millatning birligini hamda kelajak avlodga demokratik jamiyatni tashkil etish va ular faoliyatining asosiy ko'rsatkichlarini tartibga solishdan iborat. Agar konstitutsiyaning mazmun va mohiyati taraqqiyot darajasining ko'p yillik rejaralarini o'zida mujassamlashtirgan bo'lsa, jamiyatda muayyan qadriyatlarni qaror toptirish maqsadida ma'naviy sohaga ta'sir etishga qaratilgan bo'lsa, konstitutsiyaning yuridik funksiyasi uning amal qilayotgan tizim asosi sifatidagi o'rnini aks ettiradi.

Shu munosabat bilan, konstitutsiya yuridik funksiyalarining ichida eng muhimlari quyidagilardan iborat:

birinchidan, konstitutsiyaviy qoidalar amaldagi huquqning oliy moddiy mezonidir; huquq sohasida mavjud bo'lgan va paydo bo'ladigan barcha qoidalar konstitutsiyaviy qoidalarga mos kelishi shart;

ikkinchidan, konstitutsiya matnida huquqning asosiy prinsiplari ko'rsatilishi;

uchinchidan, amaldagi huquq manbalari tizimining konstitutsiyaviy jihatdan ta'riflanishi;

to'rtinchidan, konstitutsiyaviy normalarning o'zi asosan bevosita amal qiladigan qoidalar, ya'ni ular sudlar va yurisdikatsiya maqomiga ega bo'lgan organlar tomonidan bajarilishi kerak. Konstitutsiyaning yuridik tabiati va funksiyalari uning normativ hujjatlar tizimida ustun mavqega egaligida yorqin ko'rinadi.

O'zbekiston Respublikasining Konstitutsiyasi davlatimiz Asosiy qonuni bo'lib, bevosita amal qiladigan yuridik qoidalarini mazmuni bo'yicha umumiy lashtirib beradi va shior tarzidagi qoidalarini iloji boricha kam ifodalaydi.

Konstitutsiyaning barqarorligi siyosiy madaniyat va ma'naviyatning alohida turiga bog'liq. Davlatning va qonunning fuqarolar va jamiyat hayotiga aralashuvi bozor

iqtisodiyotining o'zini-o'zi boshqarish mexanizmlari va boshqa qudratli kuchlari bilan cheklangan. Bu AQShning o'ziga xos jihatidir.

Fransiya esa ana shu 200 yil davomida boshqa o'ziga xos qonuniyatlari bo'yicha yashadi. Konstitutsiyadagi nisbatan tez-tez bo'ladigan o'zgartishlar ham ana shundan. Bunday vaziyat faqat Fransiya emas. Masalan, 1950 yildan boshlab Hindiston Konstitutsiyasida dastlabki matnning 2/3 qismi o'zgarib ketgan.

GFRning Asosiy qonunini ham ancha barqaror deb e'tirof etish mumkin: unga o'zgartishlar kiritish uchun Bundestag va Bundesratning uchdan ikki qismidan iborat ko'pchiligi ovoz berishi kifoya qiladi. Shu bois, Farbiy Germaniyaning Konstitutsiyasi boshqa mamlakatlarnikiga qaraganda ko'proq (35 marta) o'zgartirilgan, ammo ushbu mamlakatdagi vaziyat hamma tomondan qaraganda eng barqarordir.

Ko'plab davlatlarda konstitutsiyaning o'zgartirilishi mumkin bo'lmagan moddalari belgilab qo'yilgan. Bu boshqaruv shakli, islom madaniyati mamlakatlarida esa-davlat dini haqidagi moddalarga tegishli.

Umuman xorijiy mamlakatlarning tajribasi ancha "qattiq" konstitutsiyaning afzalligidan dalolat bermoqda. Barqarorlik, o'z navbatida, jamiyat oliy normalari va qadriyatlarining ifodasi bo'lmish konstitutsiyaning ma'naviy obro'yini ko'taradi. Konstitutsiya qoidalarining mufassallashtirilishi, unga ayni paytdagina muhim bo'lgan mavhum qoidalarning kiritilishi uning doimiy ravishda qayta ko'rilishiga olib kelishi mumkin.

2-§. O'zbekiston Konstitutsiyasi – demokratik davlat qurish va huquqiy islohotlarning poydevori

O'zbekistonning o'z istiqlol va taraqqiyot yo'li Konstitutsiyaga asoslangandir. Bizning konstitutsiyaviy siyosatimiz o'z milliy davlatchiligimizni, iqtisodiyotimizni va ma'anviyatimizni kamolot cho'qqilariga olib chiqishga qaratilgan.

O'zbekistonda suveren demokratik davlat qurish va huquqiy islohotlar konstitutsiyaviy besh tamoyilga – prinsipga asoslangan. Bu tamoyillar Prezidentimiz nutqlarida, risolalarida atroflicha ilmiy va amaliy jihatdan asoslab berilgan.

Bu – **birinchidan**, iqtisodiy islohotlar hech qachon siyosatning ta'siri ostida bo'lmasligi, ya'ni biron bir mafkuraga bo'ysundirilmasligi kerak. Bu esa iqtisod hamisha siyosatdan ustun turmog'i kerak, deganidir. Iqtisodni mafkura ta'siridan chiqarmoq lozim. Yetmish yil mobaynida iqtisodiyot g'oyat siyosiyashtirib yuborilgan edi. Soxta sotsialistik iqtisodiy nazariyaga singib ketgan aqidaparastlik, dogmatizm uzoq yillar davomida hozirgi zamon ilmiy tafakkurining cho'qqisi deb ko'rsatib kelindi.

Ikkinchidan, iqtisodni boshqarishda, ayniqsa, bozor iqtisodiga o'tilayotganda, davlat boshqaruv jilovini qo'ldan chiqarmasligi kerak. Faqat davlatgina, qonuniy asosda saylangan hokimiyatgina asosiy islohotchi bo'lishi mumkin. Bundan tashqari, davlat to'rachilikka, byurokratizmga, tarkib topgan psixologiyaga barham berishi, bozor iqtisodiyoti infrastrukturasini ijtimoiy larzalarga yo'l qo'ymaydigan oqilona va izchil siyosat yuritishi lozim. Faqat shundagina xalq hayotida ijobiy o'zgarishlarga erishish, islohot yo'lidan ilgari lab borish va jamiyatning butun faoliyati sohasini yangilash mumkin.

Mustaqil taraqqiyot yo'liga kirgan ko'pgina mamlakatlarning tajribasi davlat hamisha tub o'zgarishlarning peshqadami bo'lib kelganligidan dalolat beradi. Bir tomondan, mamlakatni va uning aholisini himoya qilgan, ikkinchi tomondan – odamlarni, tashkiliy tuzilishlarni islohotlarga tayyorlagan. Davlat bamisoli ularni yangicha yashashga majbur etgan va rag'batlantirgan.

Eski sistema tayanchlari yemirilgan va yangisi endigina qurila boshlagan yosh, suveren davlat tarixidagi murakkab bir davrda tartibsizlik va buzg'unchilikka yo'l qo'yib bo'lmaydi. Bunday tartibsizlik va buzg'unchilik esa hokimiyat zaif va uquvsiz bo'lgan joyda paydo bo'ladi. Totalitar tuzumdan chinakam suverenitetga o'tish davrida esa garchi aqlli va iste'dodli bo'lsa-da, qandaydir akademiklardan va amaliyotchilardan tuzilgan komanda emas, balki davlat asosiy islohotchi bo'lib chiqadi. Eski jamiyat ketib, o'rniga yangisi qurilayotgan o'tish davrida naq shu davlat boshqaruv jilovini qo'ldan chiqarmasligi kerak.

Qonuniy ravishda saylangan kuchli hokimiyat- O'zbekiston alohida o'rin egallab turgan O'rta Osiy mintaqasidagi barqarorlikning kafilidir. O'zbekistonning ko'p millatli xalqi ishonadigan kuchli davlat hokimiyatigina osoyishtalikni saqlay oladi, respublikni taraqqiyot yo'liga olib chiqadi.

Tinchlikni, barqarorlikni, fuqarolar va millatlar totuvligini saqlash – davlat tuzish va iqtisodiyotni zamonaviylashtirish vazifalarini hal qilishning eng muhim shartidir. Bu vazifalarni hal qilish uchun esa kuchli hokimiyat kerak. Ko'pdan-ko'p qiyinchiliklarga qaramay, O'zbekiston sobiq Ittifoqning eng barqaror respublikalaridan biri bo'lib qolmoqda.

Uchinchidan, Konstitutsiya va qonunlarga qat'iy rioya qilish. Bu huquqiy davlat tuzishning zarur shartidir.

O'zbekistonning asosiy qonuni- Konstitutsiyadir. Chet mamlakatlarning va xalqaro tashkilotlarning mutaxassisleri bizning Konstitutsiyamizni, qabul qilingan qonunlarimizni eng ilg'or, progressiv qonunlar sirasiga dadil kiritish mumkin, deb tasdiqladilar.

Har bir yosh davlatda chinakam demokratik Konstitutsiya va qonunlarga ega bo'lishning o'zi kifoya qilmaydi. Birinchi navbatda barcha fuqarolarning ularga qat'iy og'ishmay rioya etishlariga erishmoq zarur. Bizning maqsad- har bir fuqaroning, shaxsi va lavozimidan qat'i nazar, qonunlarga so'zsiz rioya etishini ta'minlashdir.

Konstitutsiya, Qonun hamma narsadan ustun turmog'i va hamma uchun majburiy bo'lmog'i lozim. Afsuski, bizda Konstitutsiyaga, qonunga nisbatan eng oddiy hurmat hissi tarbiyalanmagan edi. Aholiga huquqiy madaniyatni, Konstitutsiyaning, qonunning harfi va ruhiga hurmat bilan qarashni singdirib borish lozim. Busiz huquqiy davlat qurib bo'lmaydi, inson huquqlari va ozodligini himoya qilib bo'lmaydi. Demak, asosiy narsa – Konstitutsiyani, qonunni hurmat qilishdir.

Haqiqiy demokratik davlatda hamma – xoh Prezident yoki oddiy fuqaro bo'lsin, xoh kambag'al yoki ishbilarmon bo'lsin, Konstitutsiya va qonunga amal qiladi. Biz turmushning barcha sohalarida Konstitutsiya va qonunning ustunlik qilishiga erishmog'imiz lozim. Fuqarolar ishongan hokimiyat kuchli bo'ladi. Ishonchning kafolati esa – Konstitutsiya va qonunlarga qat'iy rioya etilishidir.

Konstitutsiyaviy qonunchilikni va huquq tartibotni qaror toptirishning boshqa jihati ham bor. U mamlakatimizda o'tkazilayotgan demokratik va iqtisodiy islohotlar uchun barqaror huquqiy zamin yaratishdir. Faqat shundagina iqtisodiy o'zgarishlarda sezilarli natijalarga erishish mumkin. O'zbekistonda mulkiy munosabatlarni tartibga soluvchi, korxonalar faoliyatini, tashqi-iqtisodiy bank, tadbirkorlik, birja faoliyati normalarini belgilab beruvchi bir qator qonunlar qabul qilindi. Respublikada korxonalarni davlat tasarrufidan chiqarish, xususiylashtirish, aksiyalashtirish sohasida o'tkazilayotgan tadbirlar huquqiy zaminga qo'yildi.

O'zbekistonda izchil ravishda, bozor iqtisodiyotiga o'tila borgan sari huquqiy institutlar ham shakllanmoqda, bozor munosabatlarini madaniy shaklda joriy etishga imkon beradigan, soxta bozor iqtisodining ildiz otib ketishiga qarshi qaratilgan qonunlar majmui

yaratilmoqda. Vazifa faqat xalqaro normalarga mos keladigan qonunlar ishlab chiqish va qabul qilishdagina emas, balki ularga soʻzsiz rioya etilishidan ham iboratdir.

Toʻrtinchidan, kuchli ijtimoiy siyosat yuritmoq kerak. Bozor munosabatlarini joriy etish bilan birga aholini ijtimoiy himoyalashga qaratilgan taʼsirchan tadbirlarni amalga oshirib bormoq darkor. Bu bozor iqtisodiyoti yoʻlidagi eng zarur vazifalar boʻlgan va bundan buyon ham shunday boʻlib qoladi. Demokratik va iqtisodiy islohotlar yoʻlida erishilgan ijodiy siljishlar soʻnggi yillarda respublikada aholining eng muhtoj qatlamlarini ishonchli himoya qilishga qaratilgan iqtisodiy siyosat yuritilganligidan dalolat beradi.

Oʻzbekistonda demografik yukning eng ogʻiri oila zimmasiga tushmoqda. Butun aholining yarmiga yaqini oʻn olti yoshgacha boʻlgan bolalar va oʻsmirlardir. Ular jismonan baquvvat va oʻqimishli kishilar boʻlib yetishmoqlari uchun ulami himoyalash, boqish, tarbiyalash kerak. Respublikada olti-yetti jon turadigan oila bir xodimning maoshiga yashaydi.

Biz oldimizga buyuk maqsadni - aholining sogʻlom boʻlishini taʼminlash vazifasini qoʻyganmiz. Dunyoda birinchi boʻlib Oʻzbekistonda Sogʻlom avlod uchun ordeni taʼsis etildi. Biz bilamizki, aholi jismoniy, maʼnaviy, moddiy jihatdan sogʻlom boʻlmasa, yaʼni sogʻlom avlodsiz rivojlangan mamlakatlar qatoriga chiqib olish mumkin emas.

Aholining davlat himoyasiga muhtoj boʻlgan boshqa qatlami ham bor – bular, yetim-yesirlar, qariyalar, nogironlar, koʻp bolali onalardir. Bugun ularning tirikchiligi qiyinlashib qoldi. Shuning uchun ham davlatning vazifasi kishilar boshiga ochlik va muhtojlik tushishiga yoʻl qoʻymaslikdir. Davlat oʻz aholisini himoya qila olsagina u insonparvar, demokratik, huquqiy davlat boʻladi.

Beshinchidan, bozor iqtisodiga oʻtish shoshma-shosharliksiz, bosqichma-bosqich amalga oshirilmogʻi lozim. Oʻzbekiston oʻz taraqqiyot yoʻlini tanlab olgan, bu yoʻl bozor iqtisodiyotiga bosqichma-bosqich oʻtishga asoslangan. Shu narsani alohida taʼkidlamoq lozimki, tanlab olingan yoʻlning asosiy mazmuni va maqsadi – bu soxta revolyutsion sakrashsiz, fojiali oqibatlar va kuchli ijtimoiy larzalarsiz, evolyutsion yoʻl bilan, madaniy ravishda normal taraqqiyotga oʻtishdir.

Bozorga bosqichma-bosqich oʻtmoq kerak. Qoʻyilgan maqsad sari qadam-baqadam ilgarilab borish lozim. Oʻn yillar mobaynida koʻpincha zoʻravonlik bilan kishilar miyasiga singdirib kelingan narsani bir lahzada oʻzgartirib boʻlmaydi. Tashkiliy, iqtisodiy, moliya-kredit sistemasini oʻzgartirish, tegishli huquqiy bazani, bozor infrastrukturasi vujudga keltirish, kadrlar tayyorlash uchun vaqt kerak boʻladi. Odamlarning oʻzlarini jamiyatni yangilash va qayta tuzish zarurligiga ishontirmay turib, harakatlantiruvchi kuchlarni, asosiy yoʻnalishlarni, dalil-isbotlarni oʻzgartirmay turib, islohotlar sari keskin va aniq qadam tashlab boʻlmaydi, yangi jamiyat qurib boʻlmaydi, prinsip jihatdan yangi munosabatlarni joriy etib boʻlmaydi.

Bozor iqtisodiyotiga oʻtish-quruq maqsad emas, balki birinchi navbatda xalq uchun munosib va farovon hayotni taʼminlash vositasidir. Bu yerda Sharq turmush tarzini, psixologiyasini, falsafasini, buyuk islom fanini hisobga olmoq kerak. Bozor- bu psixologiyadir. Buni hisobga olmasdan boʻlmaydi. Shuning uchun bizning asosiy vazifamiz hech qanday ijtimoiy larzalarsiz, ochlik-qashshoqlik koʻrmasdan, kishilarga ziyon-zahmat yetkazmasdan ijtimoiy-iqtisodiy taraqqiyotning yangi bosqichiga yetib kelishdir. Shu maʼnoda Oʻzbekiston oʻz yoʻlini tanlab olgan va shu yoʻldan bormoqda.

Hozirgi taraqqiyot bosqichida ikkita asosiy vazifa ustuvor hisoblanadi.

Birinchisi – iqtisodiy bazasi ijtimoiy yoʻnaltirilgan yangi davlatning, yangi tuzumning modelini yaratish.

Ikkinchisi – bozorga o'tishni tashkiliy jihatdan ta'minlash, yangi kadrlar korpusini shakllantirish. Islohotga aloqador kishilar va avvalo, mas'ul xodimlar uning mohiyatini tushunib yetgan, respublika va xalq ehtiyojlari to'g'risida o'ylaydigan, islohot kim uchun va nima uchun o'tkazilishini tushungan, haqiqiy vatanparvar bo'lgan taqdiridagina islohotlar yurishib ketadi. Ular maqsad va vazifalarimizni aniq tasavvur etishlari, o'ylab qo'yilgan rejalarni amalga oshirishga layoqatli bo'lishlari kerak.

Biz mutlaqo yangi ijtimoiy-siyosiy tuzum va davlat modelini yaratmoqdamiz. O'zbekiston - kelajagi buyuk davlat. Davlatimizning hamma narsasi: tabiiy boyliklari, serhosil yerlari, buyuk daryolari bor. Bu muqaddas yerda mehnatsevar, iste'dodli xalq yashaydi. Bizga tinib-tinchimas, serg'ayrat, ishchan, xalqqa sadoqat bilan xizmat qiladigan, bu modelga hayot bag'ishlaydigan bilimdon, tashabbuskor kishilar kerak.

3-§. O'zbekiston Konstitutsiyasining tarixiy-huquqiy va ma'naviy ildizlari

O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasi xalqimizning ko'p ming asrlik boy milliy davlatchilik tarixiy-huquqiy va ma'naviy merosiga asoslangan. O'zbekiston hududida davlatchilik va huquq tarixi o'zining chuqur ildizlariga ega bo'lib, qadim-qadim davrlarga borib taqaladi. Keling, shu munosabat bilan milliy davlatchiligimiz va siyosiy-huquqiy ma'naviyatimiz tomirlariga bir nazar solaylik.

Tarixiy taraqqiyotning ayrim bosqichlarida mamlakatimiz hududi yirik davlatlar tarkibiga kirgan bo'lsa, ayrim bosqichlarida uning hududida bir necha mustaqil davlatlar mavjud bo'lgan. O'zbek davlatchiligi va huquqi paydo bo'lishi quyidagicha.

So'nggi tarixiy ma'lumotlarning guvohlik berishicha, eramizdan avvalgi birinchi ming yillikda hozirgi Markaziy Osiyo hududida 20ga yaqin qabilalar bo'lib, ular bir necha qabilalar ittifoqiga birlashgan edilar. Bular orasida bir necha sak qabilalarini birlashtiruvchi massagetlar ittifoqi alohida mavqe bilan boshqalardan ajralib turgan. Turkiy xalqlar, jumladan o'zbek xalqining chuqur ildizlari ana shu massagetlarga borib taqaladi.

Tarixiy manbalarda eramizdan avvalgi XV-XII asrlarda Markaziy Osiyo hududining asosiy qismi Ossuriya davlati tarkibida bo'lganligi, mustaqil Xorazm davlati haqida ma'lumotlar uchraydi. Eramizdan avvalgi VI asrning o'rtalarida Markaziy Osiyoda Ahmoniy podshohlarining hukmronligi o'rnatiladi. Eramizdan avvalgi IV asrning ikkinchi yarmida xorazmliklar, keyinchalik sak qabilalari mustaqillikka erishadi.

Eramizdan avvalgi IV asrning oxirgi choragida Xorazm davlatidan tashqari butun O'rta Osiyo makedoniyaliklar tomonidan bosib olinadi. Iskandar Zulqarnayn vafotidan so'ng, O'rta Osiyo hududi Salavkiylar davlati tarkibiga kiritildi. Eramizdan avvalgi III asr o'rtalariga kelib Grek-Baqtriya podsholigi tashkil topib, uning tarkibiga Baqtriya, So'g'diyona, Marg'iyona va Parkana (Farg'ona) kiradi. Keyinchalik O'rta Osiyo hududida Xorazm davlati bilan chegaradosh bo'lgan Tohariston davlati tashkil topadi. Ko'p o'tmay u kichik-kichik davlatlarga bo'linib ketadi.

Eramizning I-IV arslarida O'rta Osiyo hududi Kushon podsholigi tarkibida bo'ldi, IV asrning oxirgi choragida Markaziy Osiyoda kichik-kichik davlatlar tashkil topdi. V asr o'rtalarida O'rta Osiyo Eftalitlar davlati tomonidan bosib olindi. VI asrning oxirgi choragidan arablar bosib olgungacha O'rta Osiyo G'arbiy Turk hoqonligi tarkibida bo'ldi.

VIII asr boshlarida O'rta Osiyoda arablar hukmronligi o'rnatildi. Arablar bizning o'lkani Movarounnahr deb atadilar. IX asr oxiri - X asr boshlaridan X asrning ikkinchi yarmigacha O'zbekiston hududida Somoniylar, X asrning ikkinchi yarmidan Qoraxoniylar, XI asr boshlaridan Saljuqiylar hukmronlik qildilar. XI asr boshlarida Xorazm g'aznaviylar tomonidan bosib olindi. XII asrning o'rtalarida Movarounnahrni Qorakidonlar o'ziga bo'ysundirdi. XII asrda Xorazm yana mustaqillikka erishdi. XIII asr boshlaridan XIV

asrning 60-yillari o`rtalarigacha Movarounnahrda mug`ullar, XV asr oxirlarigacha Temur va temuriylar, XVI asrdan Shayboniylar hukmronlik qildilar. XVI asrning oxirida O`zbekiston hududida Buxoro, Xiva, XVIII asr boshlarida Qo`qon xonliklari tashkil topdi. O`rta Osiyo XIX asr ikkinchi yarmida Rossiya tomonidan bosib olindi. Qo`qon xonligi tugatildi. Turkiston general-gubernatorligi tashkil qilindi. Buxoro va Xiva xonliklari ustidan Rossiya protektorati o`rnatildi. Hududimiz Turkiston o`lkasi deb atala boshladi.

1917 yilda qizil imperiya hukmronligi o`rnatilib, O`zbekiston Sovet sotsialistik Respublikasi tuzilganidan keyin, O`rta Osiyo iborasi qo`llanila boshladi.

Demak, bizning yosh mustaqil o`zbek davlatimiz o`zida ko`hna So`g`diyona va Xorazmdan boshlab, Somoniylar, Xorazmshohlar, Temur va temuriylar davlatlarining davlat boshqaruv tajribasini, qadimiy xalqimizning butun tarixiy tajribasini hamda uning o`z milliy davlatiga ega bo`lish kabi asriy orzularini mujassamlashtirgan. Ya'ni hozirgi o`zbek davlati umumjahon va milliy davlatchilik taraqqiyoti qonuniyatlarini o`zida uzviy ravishda mujassamlashtiradi. O`zbek davlati o`zining salkam 3 ming yillik tarixiga ega.

O`zbekiston Ovrupo va Osiyo ma`rifatparvar dunyosining, sivilizatsiyalarini birlashtiruvchi buyuk xalqaro yo`llar kesishgan zaminda joylashgan. Ma`rifatparvarchilik davridagi ma`naviyatimiz shakllana boshlanganiga kamida 3 ming yil bo`lgan. O`zbeklar g`oyat ko`hna va ko`pdan-ko`p negizga – saklar, massagetlar, so`g`dlar, Kserks va Iskandar Zulqarnayn, Salavkiylar va ko`p qabilali turklargacha bo`lgan g`oyat qadimiy va chuqur ildizli millat hisoblanadi. Ularning avlod-ajdodlari bundan ming yil muqaddam shu tuproqda o`troq bo`la boshladilar. O`zbek elati shakllanishida o`tmishda arablar va fors-tojik madaniyati namoyandalari, XIII-XIV asrlardagi mo`g`ullar hamda XV-XVI asrlardagi Chingizxonning Chig`atoy ulusi mo`g`ullari o`zlarining bevosita ta'sirini ko`rsatganlar. Bu masalaga chuqurroq qaraydigan bo`lsak, o`zbeklarning ota-bobolariga, ajdodu avlodlariga hindlar, xitoylar, greklar tomonidan ham madaniy ta'sirlar bo`lganini ko`rish mumkin. Ta'bir joiz bo`lsa, elat tarzida shakllangan bu o`ziga xos gilam uyg`urlar, armanlar va o`nlab boshqa nisbatan kam sonli milliy jamoalarga taalluqli, darhol ko`zga tashlanmaydigan madaniy iplar bilan to`qilganligini aytish kerak. Yigirma asrdan ko`proq davrdan beri Buxoro, Samarqand va boshqa shaharlarda bizning avlod-ajdodlar bilan birga yahudiylar yashagan va yashab kelishmoqda. X asrdan XV asrgacha Movarounnaxr shaharlarida talaygina xristian-nestorianlar, nasroniylar ham yashaganlar. Islom qabul qilingunga qadar mo`g`ul hukmdorlari ommaviy ravishda ularga homiylik qilganlar.

XIX asr oxiridan e'tiboran Turkiston xalqlari orasiga ruslar va rus madaniyati kishilari qo`shildi. Bularning hammasi aniq tarixiy va milliy o`ziga xoslik sharoitida milliy davlatchilikning va huquqiy tizimning tabiiy tug`ilishi va rivojlanishining guvohidir.

O`lkamizning mo`g`ullargacha bo`lgan va temuriylar davridagi nomi – Movarounnahr Uyg`onishi haqida alohida to`xtalib o`tish darkor. Islom sivilizatsiyasi xalqimizning dunyoqarashini to`ldirdi va boyitdi, bu xalq jahonga taniqli va umumbashariyat tomonidan tan olingan buyuk mutafakkirlarni yetkazib berdi.

Bugungi kunda mustaqil O`zbekiston o`z taraqqiyotining butun asosi bo`lmish milliy davlatchiligi, huquqiy tizimni qaytadan yaratmoqda. Xalqimizning ma`naviyati kamol topmoqda.

O`zbekiston Respublikasi huquqiy davlat qurishga azmu qaror qilgan ekan, yuksak huquqiy madaniyat, Konstitutsiya va qonunga hurmat, itoatgo`ylik milliy istiqlool mafkurasida muhim o`rin egallashi lozim. U o`zida xalqimizning eng ardoqli fazilatlar – iymon va insof, mehr-oqibat, shafqat va rahmdillik, uyat va andisha, or-nomus, o`zaro hurmat, yuksak vatanparvarlik, eliga va xalqiga sadoqat qadriyatlari va g`oyalarini mujassamlashtirishiga ishonchimiz komil.

O'zbek xalqi asrlar mobaynida avaylab saqlanib, sayqal topib kelgan o'z milliy urf-odatlarini, rasm-rusm, udum va an'analarini, g'ururi, ijtimoiy-iqtisodiy turmush tarzi, huquqiy ongi, e'tiqodi, bir so'z bilan aytganda, madaniy-ma'naviy dunyosi bilan ajralib turadi. Buyuk ajdodlarimiz umumbashariyat ma'rifatparvarligini yaratishda bevosita ishtirok etganlar, ular jahon sivilizatsiyasiga ulkan hissa qo'shganlar. Ularning boy madaniy-huquqiy merosidan Asosiy Qomusimizni yaratishda keng foydalanildi. Mustaqil O'zbekistonning birinchi Konstitutsiyasi 1992 yilda qabul qilingan Asosiy Qonunni nima uchun birinchi Konstitutsiya deyapmiz. Nima, oldingi konstitutsiyalar O'zbekistonniki emasmi,—degan tabiiy savol tug'iladi. Bunday deyishga bir necha sabablar bor.

Birinchidan, O'zbekiston davlat mustaqilligiga erishgandan so'ng, muqarrar ravishda o'zining Asosiy Qonunini qabul qilishga zarurat tug'ildi. Chunki har bir mustaqil davlat o'zining Konstitutsiyasiga ega bo'lishi kerak.

Ikkinchidan, biz bozor iqtisodiyoti tomon odimlab borar ekanmiz, natijada, tubdan yangi iqtisodiy tizimga o'tayapmiz. Jamiyatning siyosiy, iqtisodiy, ma'naviy hayotiga oid eng asosiy masalalar Konstitutsiya tomonidan tartibga solinadi.

Uchinchidan, qabul qilingan Konstitutsiya hech kimning ko'rsatmalarisiz, biron-bir tayyor andozadan ko'chirmachilik yo'li bilan emas, balki jahon va tarixiy konstitutsiyaviy tajriba va amaliyotdan kelib chiqib tayyorlandi.

To'rtinchidan, Asosiy Qonunimizda so'nggi yillarda mamlakatimizda joriy etilgan va hayot tajribasidan o'tgan yangi konstitutsiyaviy institutlar o'z aksini topgan. Bunday institutlar jumlasiga Prezidentlik boshqaruv shakli, hokimlik instituti, Konstitutsiyaviy nazorat, saylov tizimidagi o'zgarishlar, ko'ppartiyaviylik, mulkchilikning xilma-xilligi va hokozolar kiradi.

Shu sabablarga ko'ra Asosiy Qonunni chindan ham mustaqil O'zbekistonning birinchi Konstitutsiyasi desa bo'ladi.

4-§ O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasining o'ziga xos xususiyatlari

Asosiy Qonunimizning oldingilardan va boshqa davlatlarning Konstitutsiyalaridan ajralib turadigan o'ziga xos jihatlari quyidagilardan iborat:

Birinchidan, 1992 yilgi Konstitutsiyamiz o'zining tub mohiyati va falsafasi, maqsadlari va g'oyalari ko'ra yangi hujjatdir. Respublikamizning oldingi Asosiy Qonunlari biz sobiq Ittifoq tarkibida qog'ozdagina mustaqil bo'lgan davlatning Konstitutsiyalari edi. Ushbu Qomusimiz esa birinchi moddasidan to oxirgi moddasigacha mustaqillik g'oyasi bilan sug'orilgan.

Ikkinchidan, Konstitutsiyamiz o'zining ichki tuzilishi va yangi konstitutsiyaviy institutlari bilan ajralib turadi. Bunda 1991 yili qabul qilingan "O'zbekiston Respublikasi davlat mustaqilligining asoslari to'g'risida"gi konstitutsiyaviy qonun muhim mezon bo'lib xizmat qildi.

Uchinchidan, Asosiy Qonun boshqa konstitutsiyalardan farqli o'laroq, o'ta mafkuralashtirish va siyosatlashtirish ruhi bilan sug'orilmagan. Unda kommunistik mafkura, sinfiylik, partiyaviylikdan asar ham yo'q.¹ Umumbashariy insoniy qadriyatlar biz qurayotgan huquqiy davlat va demokratik, adolatli fuqarolik jamiyatining asosi bo'lmog'i kerak.

To'rtinchidan, Konstitutsiyamiz jahon hamjamiyati tomonidan e'tirof etilgan xalqaro huquq talab va qoidalariga javob beradigan tarzda tayyorlangan. Chunki O'zbekiston xalqaro munosabatlarning teng huquqli subyekt sifatida o'zining Konstitutsiyasida shunday talab va qoidalarni tan olgan va mustahkamlagan.

¹ Karimov I.A. O'zbekiston—kelajagi buyuk davlat. —T.: O'zbekiston, 1992, 337 b

O'zbekistonning tashqi siyosati davlatlarning suverenligi tengligi, kuch ishlatmaslik yoki kuch bilan tahdid qilmaslik, chegaralarning dahlsizligi, nizolarni tinch siyosiy vositalar bilan hal etish, ichki ishlarga aralashmaslik qoidalariga va xalqaro huquqning umum e'tirof etgan boshqa qoidalari va normalariga amal qilish zaminiga qurilgan.¹

Beshinchidan, Konstitutsiyamiz jahon konstitutsiyaviy tajribasiga keng tayanishi va ijobiy tomonlardan atroflicha foydalanganligi bilan ham ajralib turadi. Konstitutsiyamiz eng taraqqiy etgan mamlakatlar, xususan, AQSH, Turkiya, Fransiya, Germaniya Shvetsiya, Italiya kabi Farb davlatlari, ruhiyati va etnik jihatlardan bizga yaqin bo'lgan Yaponiya, Misr, Hindiston va boshqa Sharq davlatlarining boy tajribasidan eng demokratik jihatlarini, insonparvarlik g'oyalarini tarannum etuvchi xalqaro xujjatlarning talablarini o'zida jamlagan.

Oltinchidan, **Konstitutsiyamizni mustaqil davlatimiz ravnaqining huquqiy kafolati darajasiga ko'taruvchi eng muhim belgi unda jahonning ilg'or konstitutsiyaviy tajribasini milliy-ma'naviy va huquq qadriyatlarimizga, o'zbek xalqining boy tarixiga uyg'unlashtirilib qo'llanilganidadir.**

5-§. O'zbekiston Konstitutsiyasining yuridik xususiyatlari

Mustaqil davlatimizning 1992 yil 8 dekabrda qabul qilingan Konstitutsiyasi avvalgi Konstitutsiyalardan o'zining yuridik mazmun va mohiyati jihatidan farq qilib, bu Konstitutsiyada davlatning mustaqilligi mustahkamlandi. Konstitutsiyamizning asosiy mohiyati uning xalq manfaatlari uchun xizmat qiladigan, huquqiy demokratik davlat qurish asoslari belgilab berilganligidadir. Konstitutsiyaning yuridik xususiyati – Asosiy Qonun sifatidagi uning quyidagi belgilarini tashkil etadi.

1. Avvalom bor shuni ta'kidlash joizki, Konstitutsiya normativ-huquqiy aktlar jumlasiga kirib, qonunlarga xos bo'lgan hamma belgilarga ega bo'ladi. Konstitutsiya bu Oliy Majlis tomonidan qabul qilinadigan va hamma uchun umummajburiy kuchga ega bo'lgan normativ-huquqiy akt bo'lib, jamiyat qurilishi xalq hokimiyatchiligi bilan bog'liq bo'lgan hamma ijtimoiy munosabatlarni tartibga soladi.
2. Konstitutsiya oliy yuridik kuchga ega, ya'ni barcha oddiy qonunlar va boshqa normativ-huquqiy aktlarga nisbatan ustunlikka ega, chunki qonunlar va boshqa normativ-huquqiy aktlar Konstitutsiya normalariga muvofiq bo'lishi shart.
3. Konstitutsiya joriy qonunchilik uchun asos bo'lib hisoblanadi va ularning xarakterini belgilab beradi va ayni vaqtda uning normalarini takomillashtiruvchi normativ aktlar qabul qilish zarurligini nazarda tutadi.
4. Konstitutsiya yana uni qabul qilish va o'zgartirishning alohida tartiblarini belgilaydi.

Konstitutsiyaning asosiy yuridik belgilari quyidagilardan iborat:

1. Konstitutsiya boshqa normativ-huquqiy aktlar uchun asos bo'lib hisoblanadi. U jamiyat hayotidagi eng muhim ijtimoiy munosabatlarni tartibga soladi.
2. O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasining xalqchilligi shunda namoyon bo'ladiki, bu Konstitutsiya mutaxassislar tomonidan ishlab chiqilishi bilan birga hayot taqazosi bilan vujudga kelgan Konstitutsiyadir. U Asosiy Qonun sifatida xalq manfaatlarigagina xizmat qiladi. Konstitutsiyada eng avvalo inson omiliga katta e'tibor berilgan. Insonning har tomonlama rivojlanishiga, ularga keng huquq va majburiyatlar berilishiga shart-sharoitlar yaratilgan.
3. O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasining hayotiyiligi. shundaki, Konstitutsiya jamiyatda mavjud ijtimoiy munosabatlarga to'la mos keladi, jamiyatning rivojlanish qonuniyatlariga, demokratik tamoyillariga to'la mos keladi.

¹ Karimov I.A. O'zbekiston–kelajagi buyuk davlat. –T.: O'zbekiston, 1992, 39 b

4. O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasining barqarorligi, unda mujjasmalashgan normalar uzoq vaqtlar davomida o'zgartirishlarsiz harakatda bo'lishida namoyon bo'ladi.

Konstitutsiya jamiyat hayotidagi muhim o'zgarishlar natijasida vujudga keladi va jamiyat rivojlanishining kelgusi tarixiy davri uchun siyosiy-huquqiy asosi bo'lib xizmat qiladi. Konstitutsiya jamiyat taraqqiyoti natijalarini o'zida mujassamlaydi

Davlatimiz o'z oldiga demokratik huquqiy davlat qurishni asosiy vazifa qilib qo'ygan ekan, Konstitutsiya bu vazifaning bajarilishida hamma davlat organlari, mansabdor shaxslarni, fuqarolarni shu ishga da'vat etadi. Ularning faoliyatini yo'naltirib turadi.

O'zini-o'zi nazorat qilish savollari

1. Konstitutsiyani yuridik tabiati deganda nimani tushuniladi?
2. Konstitutsiyaning barqarorligi ta'minlanishi nimalarga bog'liq bo'ladi?
3. O'zbekistonda konstitutsiyaviy islohotlarning tamoyillari nimalarni o'z ichiga oladi?
4. O'zbekiston Konstitutsiyasining tarixiy-huquqiy va ma'naviy ildizlarini ayting?
5. O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasining o'ziga xos xususiyatlarini ayting?
6. Konstitutsiyaning qanday yuridik belgilari mavjud?

VI BOB. O`ZBEKISTON RESPUBLIKASI KONSTITUTSIYASINING ASOSIY PRINSIPLARI

- 1-§. Davlat suvereniteti tushunchasi va mohiyati**
- 2-§. Xalq hokimiyatchiligi va uni amalga oshirish shakllari**
- 3-§. O`zbekistonda davlat hokimiyatining bo`linishi prinsipi va uni amalga oshirilishi**
- 4-§. O`zbekistonda siyosiy va mafkuraviy xilma-xillik (plyuralizm)**
- 5-§. Demokratiya va inson huquqlari**
- 6-§. Ijtimoiy adolat va qonuniylik prinsiplari**
- 7-§. Konstitutsiya va qonunning ustunligi prinsipi**
- 8-§. O`zbekiston Respublikasi tashqi siyosatining konstitutsiyaviy asoslari va prinsiplari**

1-§. Davlat suvereniteti tushunchasi va mohiyati

"Suverenitet" atamasi ilk bor Fransiyada (XVI) vujudga kelgan. Bu atama lotincha *superareitas* (*cupra*, *superios*) so`zidan kelib chiqqan bo`lib, aslida "eng oliy", "oliy hokimiyat" degan ma'noni anglatadi.

Suverenitet har qanday mustaqil davlatning umumiy va ajralmas belgisi bo`lib, uning to`la huquqliligi hamda ichki va tashqi ishlarda boshqa davlatga qaram emasligini anglatadi.

Suveren davlat o`z ichki va tashqi ishlarini boshqa davlatlarning huquqlarini, shuningdek xalqaro huquq prinsiplari va normalarini buzmaganda, o`zi xohlagancha hal qiladi.

Suverenitet davlatga xos tushuncha bo`lib, u bilan birga vujudga keladi. Davlat va uning xususiyati bo`lgan suverenitet tarixiy hodisadir.

Millatlarning o`z taqdirini o`zi belgilash huquqi, ya'ni o`z taqdirini chet davlatlarning aralashuviz belgilash huquqi davlat suverenitetning asosini tashkil etadi.

Hozirgi sharoitda davlat suvereniteti prinsipi xalqaro hamkorlikning eng muhim masalasidir. Yer yuzidagi barcha mamlakatlar o`zaro munosabatlarning teng huquqlilik, bir-birlarini ichki ishlariga aralashmaslik, boshqa davlatlarga xujum qilmaslik va ularning hududiy butunligiga daxl qilmaslik, shuningdek suvereniteti va milliy mustaqilligini to`la hurmat qilish prinsiplariga asoslangan bo`lishi uchun kurashmoqdalar.

Mustaqil O`zbekiston davlati barpo qilingan dastlabki kunlardan katta va kichik xalqlarning suveren huquqlariga qat'iy va og`ishmay rioya qilish uchun harakat qilmoqda, har bir davlatning ichki ishlariga aralashmaslik tamoyillarini himoya qilmoqda.

Suveren davlatda xalq o`z mamlakatining davlat mustaqilligi va hududiy daxlsizligi huquqi, o`z mamlakatining iqtisodiy va madaniy jihatdan ravnaq topishini ta'minlash maqsadida qanday ijtimoiy tuzumni va boshqarishning qanday shakli maqsadga muvofiq va zarur deb topsa, o`shanday tuzumni o`rnatish va o`shanday shaklni tanlash huquqiga ega bo`ladi.

1991 yilning 31 avgustida o`zbek xalqining azaliy orzusi, ya'ni o`z taqdirini o`zi belgilash huquqi ro`yobga chiqishi natijasida O`zbekiston Respublikasining davlat mustaqilligi e'lon qilindi.

O`zbekiston tinch parlament yo`li bilan o`zining haqiqiy milliy davlatchiligiga erishdi. "O`zbekiston Respublikasining davlat mustaqilligi asoslari to`g`risidagi"gi konstitutsiyaviy qonunda, "O`zbekiston Respublikasining davlat mustaqilligi to`g`risidagi Oliy Kengash bayonoti"da, O`zbekiston Respublikasi Oliy Kengashining "O`zbekiston

Respublikasining davlat mustaqilligini e'lon qilish to'g'risida"gi Qarorida hamda biroz oldin 1990 yil 20 iyunda qabul qilingan O'zbekiston Respublikasi Oliy Kengashi qabul qilgan "Mustaqillik Deklaratsiyasi"da mamlakatimiz ko'p millatli aholining hoxish-irodasi mustahkamlab qo'yildi va bu umumxalq referendumini tomonidan tasdiqlandi. Deklaratsiyada O'zbekistonning davlat mustaqilligi va suveren demokratik respublika ekanligi rasmiylashtirildi. Deklaratsiyaning qolgan moddalarida O'zbekistonning davlat hududi va chegarasi daxlsizligi, davlat hokimiyati O'zbekistonning hududiga kiradigan barcha tarkibiy va bo'linmas qismlari ustidan amalga oshirilishi va shu hududda yashaydigan aholiga taalluqliligi mustahkamlangan (2-4 moddalar).

O'zbekistonning davlat hokimiyati vakolatiga uning ichki va tashqi siyosatiga tegishli barcha masalalar kirishi, xalqaro huquqning asosiy prinsiplari tan olinishi va ularni hurmat qilinishi hamda o'zining boshqa davlatlar bilan siyosiy, iqtisodiy, madaniy va boshqa munosabatlarini shartnomalar asosida belgilashi va amalga oshirishi, o'zining taraqqiyot yo'lini, o'z nomini mustaqil belgilashi va davlat belgilarini o'zi ta'sis etishi suverenligi belgilaridir.

Deklaratsiyaning to'qqizinchi moddasi Qoraqalpog'iston Respublikasi mustaqilligini va uning manfaatlarini maxsus himoya qiladi va mustahkamlab qo'yadi.

O'zbekistonning qonun chiqaruvchi hokimiyati uni davlat mustaqilligini amalga oshirish uchun zarur bo'lgan qonunlarni ishlab chiqadi, Respublikaning siyosiy va iqtisodiy tizimi va qurilishini belgilaydi.

Deklaratsiyada O'zbekistonda yashayotgan barcha millat va elatlarning qonuniy, siyosiy, iqtisodiy, etnik, madaniy huquqlariga hamda ona tillari rivojlantirilishiga kafillik berilishi mustahkamlangan.

Davlat mustaqilligiga erishish o'zbek xalqining hayotida buyuk tarixiy hodisadir. Bu tarixiy voqea davlatimiz solnomasiga zarhal xarflar bilan yozib qo'yilgan.

1 sentabr O'zbekiston Respublikasining Mustaqillik kuni bo'lib, xalqimizning eng tabarruk bayrami sifatida nishonlanadi.

O'zbekistonning davlat suvereniteti O'zbekiston Konstitutsiyasining birinchi moddasidayoq qonuniy mustahkamlangan bo'lib unda shunday deyiladi: "O'zbekiston – suveren demokratik respublika. Davlatning "O'zbekiston Respublikasi" va "O'zbekiston" degan nomlari bir ma'noni anglatadi".

"O'zbekiston - demokratik davlat. Bu insonparvarlik qonunlariga asoslangan, millati, dini, ijtimoiy ahvoli, siyosiy e'tiqodlaridan qat'i nazar, fuqarolarning huquqlari va erkinliklarini ta'minlab beradigan davlatdir."¹

O'zbekistonda demokratik prinsiplar qaror topmoqda.

O'zbekistonda davlatning boshqarish shakli respublikadir. Respublika – xalq xokimiyati demakdir. Respublika - eng asosiy umuminsoniy huquqiy boyliklardan biridir. Boshqaruvning respublika shakli davlat idoralari vakolatlarini aniq belgilab berishni, qonun chiqaruvchi va ijroiya organlarining saylab qo'yilishini anglatadi.

Har bir insonning boshqalardan farqlanuvchi muhim jihatlaridan biri uning ismi sharifi bo'lganidek, har qanday davlatning ham nomi uning ajralmas belgilaridan hisoblanadi. Davlatimizning nomi "O'zbekiston" va "O'zbekiston Respublikasi" bo'lib, mazkur atamalar aynan bir ma'noni anglatadi va ular muqobil tushunchalar sifatida qabul qilingan,

O'zbekiston davlatining nomi va uning ramzlari (gerbi, bayrog'i, milliy valutasini va shu kabilar) xalqaro shartnomalarda, davlat idoralarining muhrlarida, xizmat hujjatlari va guvohnomalarida ifodalanadi.¹

¹ O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasiga sharh. T.: O'zbekiston. 1995. 31-bet.

Davlat xalq irodasini ifoda etib, uning manfaatlariga xizmat qiladi. Davlat organlari va mansabdor shaxslar jamiyat va fuqarolar oldida mas'uldirlar.

Konstitutsiyaning 3-moddasiga muvofiq O'zbekiston Respublikasi o'zining milliy-davlat va ma'muriy-hududiy tuzilishini, davlat hokimiyati va boshqaruv organlarining tizimini belgilaydi, ichki va tashqi siyosatini amalga oshiradi.

O'zbekistonning davlat chegarasi va hududi dahlsiz va bo'linmasdir.

"O'zbekiston Respublikasining davlat tili o'zbek tilidir.

O'zbekiston Respublikasi o'z hududida istiqomat qiluvchi barcha millat va ellatlarning tillari, urf-odatlar va an'analari hurmat qilinishini ta'minlaydi, ularning rivojlanishi uchun sharoit yaratadi" (4-modda)

1989 yilning 21 oktabrida ona tilimizga davlat tili maqomining berilishi istiqbolimiz sari qo'yilgan eng muhim qadamlardan biri bo'ldi. Bu esa sobiq sovet saltanati davridagi "ruslashtirish" siyosatining markaziy g'oyalaridan biri bo'lgan "ona tilimizdan mahrum etish" maqsadlariga qonuniy ravishda to'siq qo'yishdan iborat edi. 1995 yil Davlat tili to'g'risidagi Qonunning yangi tahriri qabul qilindi.

Endilikda o'zbek tilida idora ishlari, xujjatlar olib borilmoqda. O'zbek tilida qonunlarimiz yozilmoqda, davlat hujjatlari, ilmiy asarlar, nomzodlik va doktorlik dissertatsiyalari, ularning avtoreferatlari, darsliklar, o'quv qo'llanmalar paydo bo'ldi. Bu bilan bizga jahon madaniyati va axboroti makoniga to'liq kirish uchun keng imkoniyatlar ochiladi. O'zbek xalqining, uning milliy madaniyati va o'ziga xosligini ifoda etuvchi vosita bo'lmish o'zbek tilining har tomonlama rivojlanishini ta'minlash, mazkur tilning davlat tili maqomidek salohiyatini izchil va to'liq ro'yobga chiqarish umumxalq vazifasidir.

Asosiy Qonunimizning 5-moddasida "O'zbekiston Respublikasi qonun bilan tasdiqlanadigan o'z davlat ramzlari-bayrog'i, gerbi va madhiyasiga ega deb ko'rsatilgan.

Davlatimiz ramzlari - bayroq, tamg'a, madhiya O'zbekiston xalqining shon-sharafi, g'ururi, tarixiy xotirasi va intilishlarini o'zida mujassamlashtiradi. Mana shu ramzlarni e'zozlash - o'zining qadr-qimmatini, o'z mamlakatiga va shaxsan o'ziga bo'lgan ishonchni mustahkamlash demakdir.

"O'zbekiston Respublikasining davlat bayrog'i to'g'risida"gi Qonun 1991 yil 18 noyabrda qabul qilingan. "O'zbekistonning davlat bayrog'i mamlakatimiz hududida ilgari mavjud bo'lgan g'oyat qudratli saltanatlar bayrog'iga xos bo'lgan eng yaxshi an'analarni davom ettirgan holda respublikaning bugungi tabiatiga muvofiq keladigan xususiyatlarni, xalqimizning milliy va madaniy sohalaridagi o'zligini ham aks ettiradi.

Bayroqdagi havo rang bo'yoq-zangori osmon va musaffo suvning, shuningdek yer va osmondagi hayot manbalarining ramzidir.

Oq rang esa tinchlik va poklik timsolidir. Bayroqdagi oq rang yosh mustaqil davlatimiz oshib o'tish lozim bo'lgan yo'lning yorqin va charog'on bo'lishi uchun ezgu niyat sifatida qo'yilgan.

Bayroqning qizil rangidagi yo'llari - har bir tirik jon, qon tomirida jo'shib turgan hayotiy kuchning barhayotligi ramzidir.

Yashil rang esa-tabi'atning timsoli, gurkirab yashayotgan hayot va hosildorlikning ramzidir.

Bayroqdagi yarim oy - o'zbek xalqining ko'p asrlik an'alariga muvofiq keladi. Chunonchi, yarim oy va yulduzlar musaffo osmonning, tinchlikning ramzidir. O'n ikki raqami - qadimdan xalqlarimiz orasida mukammallik timsoli bo'lib kelgan. Shu boisdan ham bayrog'imizga o'n ikki yulduzning tasviri tushiriladi. Davlat bayrog'i bizning ko'hna o'tmishimiz, bizning bugungi kunimiz va buyuk kelajagimizning ramzidir.

¹ O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasiga sharh. T.: O'zbekiston. 1995. 32-bet.

1992 yilning 2 iyulida O'zbekistonning davlat gerbi to'g'risidagi Qonun qabul qilingan. Gerbimiz markazida qanotlarini keng yoyib turgan xumo qushi tasvirlangan. Bu baxt-saodat va erksevarlik ramzidir. Humo qushi o'zbek xalqi orasida odamlarni baxt-saodatga yetkazuvchi ilohiy qushning ramzi sifatida e'zozlanib kelgan.

Gerbning yuqori qismida O'zbekistonning sobiq va barqarorligi ramzi bo'lgan 8 qirrali yulduz tasvirlangan bo'lib, uning ichida yarim oy va 5 qirrali yulduz ifodalangan.

Quyosh tasviri - o'zbek davlati va xalqining hayot yo'li hamisha nurli bo'lishi uchun bildirilgan czgu niyatdir. Bundan tashqari, quyosh mamlakatimizdagi nihoyatda go'zal, tabiiy iqlim sharoitini ham ko'rsatib turadi.

Gerbda boshqa tasvirlar rizq - ro'zimiz bo'lmish g'allaning timsoli, oppoq bo'lib ochilayotgan paxta chanoqlari davlat bayrog'iga o'xshagan lenta bilan o'rab qo'yilgan - bu mamlakatimizda yashayotgan xalqlar yakdiligining timsolidir.

1992 yilning 10 dekabrda O'zbekiston Respublikasining davlat madhiyasi tasdiqlangan. Davlat madhiyasining she'ri Abdulla Oripov yozgan, musiqasini esa taniqli san'at arbobi Mutal Burxonov bastalagan"¹

Konstitutsiyaning oltinchi moddasida Respublikamizning poytaxti Toshkent shahri ekanligi bayon etilgan.

O'zbekiston Respublikasi suveren davlat sifatida xalqaro munosabatlarning to'la huquqli subyekt hisoblanadi. O'zbekistonning tashqi siyosati davlatlarning suveren tengligi, kuch ishlatmaslik yoki kuch bilan tahdid qilmaslik, chegaralarning dahlsizligi, nizolarni tinch yo'l bilan hal etish, boshqa davlatlarning ichki ishlariga aralashmaslik qoidalariga va xalqaro huquqning umume'tirof etilgan boshqa qoidalari va normalariga asoslanadi.

Respublika davlatning, xalqning oliy manfaatlari, farovonligi va xavfsizligini ta'minlash maqsadida ittifoqlar tuzadi, hamdo'stlikka va boshqa davlatlararo tuzilmalarga kirishi va ulardan ajralib chiqishi mumkin.

Xalqaro hamdo'stlik va xalqaro hamkorlikni asosiy tomonlari orasida davlatlarning suveren tengligi tamoyili muhim o'rin egallaydi. Davlatlarning suveren tengligi tamoyili Birlashgan Millatlar Tashkiloti Nizomida o'rnatilgan asosiy tamoyillardan biridir.

Bu tamoyilning asosiy mazmuni quyidagilardan iborat:

Davlatlar bir-birlarining suveren tengligini hurmat qilishlari, boshqa davlatlarning suverinitetiga tegishli huquqiy subyektlarni ham hurmat qilishlari kerak. Har bir davlat o'zining iqtisodiy, siyosiy, ijtimoiy, madaniy tizimini o'zlari erkin tanlab olish va rivojlantirish huquqiga egadirlar, o'z qonunlari va ma'muriy hududiy tuzilishlarini o'zlari o'rnatishlari huquqiga egadirlar.

Hamma davlatlar teng huquq va majburiyatga egadirlar. Har bir davlat bir-birlarining huquqlarini hurmat qilishlari, xalqaro huquq normalari asosida boshqa davlatlar bilan birga o'zaro munosabatga kirishishlari va o'z munosabatlarini belgilab olishlari kerak. Har bir davlat xalqaro tashkilotlar va shartnomalarda qatnashish huquqiga egadir.

Shunday qilib, suverenitet davlatning ichki va tashqi siyosatida to'liq mustaqilligini bildiradi. O'zbekistonning suvereniteti o'zining ichki va tashqi siyosatini to'liq o'zi belgilab olishi va mustaqil yuritishini anglatadi.

O'zbekiston Respublikasining davlat suvereniteti o'zining hududida ichki siyosatini o'zi olib borishini va xalqaro munosabatlarda to'la mustaqilligini anglatadi.

Davlatning to'liq mustaqilligi xalqning va insonlarning huquqi bilan cheklangan bo'ladi. Ko'pchilik davlatlarning Konstitutsiyalarida shunday yozilgan: Xalq davlat hokimiyatining birdan-bir manbaidir.

¹ O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasiga sharh. T.: "O'zbekiston". 1995, 36-38-betlar.

Davlat suvereniteti xalq suvereniteti bilan cheklanadi xolos. Xalq mamlakatning iqtisodiy, siyosiy, ijtimoiy tuzumini belgilash huquqiga egadir. Davlat xalqning oliy huquqini hurmat qilishga majburdir.

2-§. Xalq hokimiyatchiligi va uni amalga oshirish shakllari

"Xalq hokimiyatchiligi" atamasi yunoncha "demokratiya" ("demokratia") soʻzining aynan tarjimasi boʻlib, bu ibora ilk bor yunon shahar-davlatida paydo boʻlgan va keyinchalik butun dunyoga tarqalgan hamda siyosiy lugʻatdan mustahkam oʻrin olgan.

Demokratiya soʻzi "demos" ("demos") xalq va "kratos" ("kratos") hokimiyat soʻzlarining birikmasidan tuzilib, "xalq hokimiyatchiligi" deganidir.

Oʻzbekiston Respublikasi Prezidenti I.A.Karimov demokratiya tushunchasi haqida shunday deb yozadi: "Umumiy tarzda demokratiya deganda hammaning manfaatlari yoʻlida koʻpchilikning hokimiyati va ozchilikning irodasini hurmat qilish tushuniladi. Batafsil tahlil qilganda esa demokratiya – xalqning oʻz erkinligi va mustaqilligiga qarashlari ham, har bir shaxsning manfaatlari va huquqlarini oʻzboshimchalik bilan cheklashlar va shu yoʻlundagi harakatlardan himoya qilish ham, fuqarolarning oʻz-oʻzini boshqarish shakli ham ekanligi ayon boʻladi"¹.

Oʻzbekiston Respublikasi Konstitutsiyasining "Xalq hokimiyatchiligi" deb nomlangan ikkinchi bobi davlatimizning demokratik tabiatini ifodalaydi va Oʻzbekistonni suveren demokratik respublika ekanligini tasdiqlaydi. "Xalq hokimiyatchiligi" prinsipi har qanday demokratik davlat konstitutsiyaviy tuzumining asosiy shartlaridan biridir.

Darhaqiqat, Oʻzbekiston Respublikasi demokratik davlat hisoblanib, uning Asosiy Qonuni xalq hokimiyatchiligi prinsipiga asoslanadi va butun mazmun - mohiyati bilan ana shu prinsipini mustahkamlaydi. Umuman, Oʻzbekiston Konstitutsiyasining juda koʻp moddalariga xalq hokimiyatchiligi gʻoyasi singdirilgan boʻlib, bunga koʻra, hokimiyat amalda va qonun boʻyicha tanho xalqqa tegishlidir. Zero, xalq hokimiyatchiligi deganda hokimiyatning faqat xalqqa tegishli ekanligi, davlat xalq irodasini ifodalashi va uning manfaatlariga xizmat qilishi lozimligi, davlatning asosiy vazifalaridan biri inson va jamiyatning farovonligini taʼminlashga qaratilgan boʻlishi kerakligi tushuniladi.

Oʻzbekiston Konstitutsiyasining 7-moddasida mamlakatimizdagi xalq hokimiyatchiligi prinsipi quyidagicha ochib berilgan:

«Xalq davlat hokimiyatining birdan-bir manbaidir.

Oʻzbekiston Respublikasi davlat hokimiyati xalq manfaatlarini koʻzlab va Oʻzbekiston Respublikasi Konstitutsiyasi hamda uning asosida qabul qilingan qonunlar vakolat bergan idoralar tomonidagina amalga oshiriladi.

Konstitutsiyada nazarda tutilmagan tartibda davlat hokimiyati vakolatlarini oʻzlashtirish, hokimiyat idoralari faoliyatini toʻxtatib qoʻyish yoki tugatish, hokimiyatning yangi va muvoziy tartiblarini tuzish Konstitutsiyaga xilof hisoblanadi va qonunga binoan javobgarlikka tortishga asos boʻladi.»

Oʻzbekistonda davlat xalq irodasini ifodalaydi, uning manfaatlariga xizmat qiladi. Agar hozirgi vaqtda davlatimizning ichki va tashqi siyosiy faoliyatiga diqqat bilan nazar tashlasak, mazkur siyosat inson va jamiyat farovonligi maqsadiga boʻysundirilganligini, yurtimiz obodligini va xalqimiz farovonligini taʼminlashga qaratilganligini koʻramiz.

Xalq davlat hokimiyatining birdan-bir manbai ekanligi haqida soʻz ketar ekan, xalq davlat hokimiyatini qanday yoʻl bilan amalga oshiradi, degan tabiiy savol tugʻiladi. Oʻzbekiston Konstitutsiyasida huddi ana shu savolga ham aniq javob berilgan.

¹ Karimov I.A. Oʻzbekiston XXI asr boʻsagʻasida: xavfsizlikka tahdid, barqarorlik shartlari va taraqqiyot kafolatlari. -T. : "Oʻzbekiston". 1997, 180-bet.

O'zbekiston Konstitutsiyasida, xalq hokimiyatchiligidan jahon konstitutsiyaviy rivojlanishi tajribasida ishlab chiqilgan quyidagi ikkita shakli o'rnatilgan:

1. **To'g'ridan-to'g'ri, ya'ni bevosita demokratiya** – fuqaroning davlat ishlarini hal qilishda to'g'ridan-to'g'ri ishtirok etishi.
2. **Vakillik demokratiyasi, ya'ni bilvosita demokratiya** – fuqaroning davlat ishlarini hal etishda o'zi saylagan vakillari, ya'ni deputatlar orqali ishtirok etishi.

O'zbekiston Konstitutsiyasining 32-moddasiga muvofiq O'zbekiston Respublikasining fuqarolari jamiyat va davlat ishlarini boshqarishda bevosita hamda o'z vakillari orqali ishtirok etish huquqiga egadirlar. Bunday ishtirok etish o'zini o'zi boshqarish, referendumlar o'tkazish va davlat organlarini demokratik tarzda tashkil etish yo'li bilan amalga oshiriladi.

Bevosita demokratiyaning asosiy ko'rinishlaridan biri - referendum O'zbekiston Konstitutsiyasida alohida belgilangan: «Jamiyat va davlat hayotining eng muhim masalalari xalq muhokamasiga taqdim etiladi, umumiy ovozga (referendumga) qo'yiladi. Referendum o'tkazish tartibi qonun bilan belgilangan». (9 - modda)

Referendum so'zining lug'aviy ma'nosi lotincha "ma'lum qilinishi lozim bo'lgan narsa" deganidir, ya'ni davlatda hal qilinishi lozim bo'lgan muhim masalalar xalqqa ma'lum qilinadi va uning ovoz berishi orqali hal etiladi. Referendum respublikamizda demokratiyaning ko'rinishlaridan biri bo'lib, xalq hokimiyatini bevosita amalga oshirish vositasi hisoblanadi.

O'zbekistonda referendum o'tkazish tartibi 2001 yil 30 avgustda yangi tahrirda qabul qilingan "O'zbekiston Respublikasining Referendumi to'g'risida"gi qonuni bilan tartibga solinadi. Unga ko'ra, referendumda qabul qilingan qarorlar oliy yuridik kuchga ega bo'lib, faqat referendum o'tkazish yo'li bilan bekor qilinishi yoki o'zgartirilishi mumkin.

O'zbekiston fuqarolari referendumda ixtiyoriy ravishda qatnashadilar. Referendumga qo'yiladigan masalalar xalq, jamiyat, davlat manfaatlaridan kelib chiqqanligi uchun unda fuqarolarning aksariyati doimo faol ishtirok etadi. Masalan, 1991 yil 29 dekabrda O'zbekiston Respublikasining davlat mustaqilligi to'g'risidagi masalaga doir referendum o'tkazilib, unda O'zbekiston xalqi Oliy Kengash e'lon qilgan O'zbekiston Respublikasining Davlat mustaqilligini ma'qulladi. 2002 yil 27 yanvarda o'tkazilgan referendumda esa ikki palatali parlament va Prezident vakolati muddatini uzaytirish masalasi qo'yilib, referendumda ovoz beruvchilar ro'yhatiga kiritilgan 13.266.602 nafar fuqarolarning 12.113.070 nafari ishtirok etdi. Referendumda qatnashish huquqiga ega bo'lgan aholining 92 % dan ortig'i bu masalani yoqlab ovoz berdi.

Referendum haqida so'z ketar ekan, shu narsani unutmaslik kerakki, referendumda davlat va jamiyat hayotiga taalluqli barcha masalalar qo'yilavermaydi. Masalan, respublika hududiy butunligini o'zgartirish to'g'risidagi, soliqlar, budget, amnistiya (umumiy afv etish), jamoat tartibini, aholining sog'lig'i va xavfsizligini ta'minlash yuzasidan favqulodda va shoshilinch choralar ko'rish to'g'risidagi, O'zbekiston Respublikasi tuzgan shartnomalardan kelib chiqadigan majburiyatlarni bajarish haqidagi, mansabdor shaxslarni tayinlash va ishdan bo'shatish bilan bog'liq masalalar umumxalq ovozi-referendumga qo'yilmaydi. Bu masalalar Konstitutsiyaga binoan tegishli davlat hokimiyat organlari, xususan Oliy Majlis va Prezident tomonidan ko'rib hal qilinadi. Zero, Oliy Majlis ham, Prezident ham bevosita xalq tomonidan saylab qo'yiladi. Bu borada ham Konstitutsiyaning demokratik tomoni ko'zga yaqqol tashlanadi, umumxalq ovozi hal qiluvchi rol o'ynaydi.

O'zbekistonda saylov tizimining adolatli tashkil qilinganligi bevosita demokratiyaning yana bir muhim ko'rinishlaridandir. Konstitutsiyaning 117-moddasiga

binoan, O'zbekiston Respublikasining fuqarolari vakillik organlariga saylash va saylanish huquqiga egadirlar.

Deputatlarning saylovchilar oldida hisobot berishlari va ular bilan uchrashuvlar o'tkazishlari bevosita demokratiyaning ko'rinishlaridan biridir. 2004 yil 2 dekabrda qabul qilingan "O'zbekiston Respublikasida deputatning va Senat a'zosining maqomi to'g'risida"gi Qonunning 9-moddasida deputat vaqti-vaqti bilan, ammo yiliga kamida bir marta, saylovchilarga o'z faoliyati haqida axborot beradi.

Xalqning muayyan jamoat birlashmalari, xususan, kasaba uyushmalari, siyosiy partiyalar, ommaviy harakatlar va boshqa nodavlat notijorat tashkilotlar orqali davlat va jamiyat ishlarini boshqarishda qatnashishini ham bevosita demokratiyaning ko'rinishlaridan biri sifatida ko'rsatish mumkin. Masalan, siyosiy partiyalarning Oliy Majlis Qonunchilik palatasi saylovlarida o'z nomzodlarini ko'rsatishi va saylashi, Oliy Majlis ishida partiya funksiyalarining ishtirok etib, qonun chiqarishda o'z siyosatlarini o'tkazishga harakat qilishlari shular jumlasidandir.

O'zbekiston Respublikasining 1996 yil 26 dekabrda qabul qilingan "Siyosiy partiyalar to'g'risida"gi Qonunining 12-moddasiga binoan, siyosiy partiyalar qonunda belgilab qo'yilgan tartibda O'zbekiston Respublikasi Prezidenti, davlat hokimiyati organlari saylovlarida ishtirok etish huquqiga egadirlar.

O'zbekiston Respublikasida fuqarolarning muhim siyosiy huquqlaridan biri – bu yig'ilishlar, mitinglar, namoyishlar o'tkazish huquqidir. Ushbu huquqning konstitutsiyaviy kafolatlanishini O'zbekistonda bevosita demokratiyaning ko'rinishlaridan biri sifatida e'tirof etish mumkin. Chunonchi, Konstitutsiyaning 33-moddasiga asosan fuqarolar o'z ijtimoiy faolliklarini O'zbekiston Respublikasi qonunlariga muvofiq mitinglar, yig'ilishlar va namoyishlar shaklida amalga oshirish huquqiga egadirlar. Hokimiyat organlari faqat xavfsizlik nuqtai nazaridagina bunday tadbirlar o'tkazilishini to'xtatish yoki taqiqlash huquqiga ega.

O'zbekistonda fuqarolarning barcha darajadagi hokimiyat tuzilmalariga yakka tartibda va jamoa bo'lib murojaat qilishlari huquqi ta'minlangan. Bu ham bevosita demokratiyaning, xususan, fuqarolarning davlat ishlarini boshqarishda ishtirok etishining shakllaridan biridir. Masalan, Konstitutsiyaning 35-moddasiga binoan, har bir shaxs bevosita o'zi va boshqalar bilan birgalikda vakolatli davlat organlariga, muassasalariga yoki xalq vakillariga ariza, taklif va shikoyatlar bilan murojaat qilish huquqiga ega.

Arizalar, takliflar va shikoyatlar qonunda belgilangan tartibda va muddatlarda ko'rib chiqilishi shart.

Shuningdek, O'zbekiston Respublikasining "Fuqarolarning murojaatlari to'g'risida"gi (O'zR 13.12.2002 y. 447-II) Qonunida "O'zbekiston Respublikasining fuqarolari davlat va jamoat ishlarini boshqarishda ishtirok eta borib, O'zbekiston Respublikasining Konstitutsiyasi va boshqa qonunlarida o'zlariga berilgan huquqlar va erkinliklarni ro'yobga chiqara borib; o'zlarining qonuniy huquqlari va mafaatlari himoyalab murojaat qilishga; davlat va jamoat birlashmalarining vakolatli organlari buzilgan huquqlarini tiklashga haqlidirlar" deyiladi (1-modda).

O'zbekiston Konstitutsiyasining muhim demokratik jihatlaridan biri shundaki, uning 10-moddasida butun hokimiyat xalq qo'lida ekanligi qonuniy rasmiylashtirilibgina qolmay, O'zbekiston xalqining ushbu hokimiyatni qanday tartibda amalga oshirishi ham aniq ko'rsatib qo'yilgan: "O'zbekiston xalqi nomidan faqat u saylagan Respublika Oliy Majlisi va Prezidenti ish olib borishi mumkin.

Jamiyatning biron-bir qismi, siyosiy partiya, jamoat birlashmasi, ijtimoiy harakat yoki alohida shaxs O'zbekiston xalqi nomidan ish olib borishga haqli emas."

O'zbekiston Respublikasida xalq hokimiyatchiligini amalga oshirishning ikkinchi shakli-vakillik demokratiyasi bo'lib, bu fuqaroning davlat ishlarini hal etishda o'zi saylagan vakillari, ya'ni deputatlar orqali ishtirok etishidir.

Vakillik demokratiyasi quyidagi ko'rinishlarda namoyon bo'ladi:

birinchidan, hokimiyatni davlat tuzilmalari orqali, ya'ni vakillik organlari va ijro organlari orqali amalga oshirish;

ikkinchidan, hokimiyatni fuqarolarning o'zini o'zi boshqarish organlari orqali amalga oshirish.

Vakillik demokratiyasining namoyon bo'lishi ayniqsa O'zbekiston Respublikasining Oliy Majlisi faoliyatida ko'zga yaqqol tashlanadi.

Oliy Majlis haqida shuni aytish mumkinki, u O'zbekiston Respublikasining oliy vakillik muassasasi, qonun chiqaruvchi organi, ya'ni parlamentidir.

O'zbekiston Oliy Majlisi bevosita xalq tomonidan tashkil etilib, uning vakillik organi hisoblanadi. Unga deputatlar xalq tomonidan umumiy, teng, to'g'ridan-to'g'ri, yashirin ovoz berish yo'li bilan saylanadi. Demak, O'zbekiston xalqi o'z ichidan munosib nomzodlar tanlab, ularni Oliy Majlisga vakil sifatida saylaydi. Ularga vakolat berib qo'yadi va xuddi shu tariqa hokimiyatga egalik qiladi. Biroq faqat shugina emas. Xalqning hokimiyatga egalik qilishi boshqa vositalar orqali ham amalga oshiriladi. O'zbekiston Respublikasi Oliy Majlisining tashkil etilishi, vazifalari, tuzilishi va faoliyati haqida Konstitutsiyaning XVIII bobi, 78-88-moddalarida batafsil ko'rsatib berilgan.

Konstitutsiyaning 10-moddasida O'zbekiston xalqi nomidan ish olib borish huquqi Oliy Majlis bilan bir qatorda Prezidentga ham tegishli ekanligi e'tirof etilgan. Shu bois Prezident degan iboraning mohiyatini, uning tegishli davlatda tutgan mavqeini aniqlab olish zarur. Prezident iborasi lotincha "oldinda", "yuqorida o'tiruvchi kishi" degan ma'noni anglatadi. Konstitutsiyaga ko'ra, O'zbekiston Respublikasi Prezidenti bevosita xalq tomonidan umumiy, teng va to'g'ridan-to'g'ri saylov huquqi asosida yashirin ovoz berish yo'li bilan saylanadi. Prezident ham xuddi shu yo'l bilan xalqdan vakolat oladi va uning nomidan ish ko'radi. Prezident xalq manfaatlarini himoya qilib, uning xohish-irodasini ifoda etib faoliyat yuritadi va farmonlar chiqaradi. U tomonidan chiqariladigan farmonlar Konstitutsiyaga asoslanib, qonuniy kuchga ega. Demak, Prezident farmonlarini bajarmaslik, uni qasddan buzishlik xalqqa xiyonat qilishdan boshqa narsa emas.

O'zbekistonda Prezidentlik hokimiyatining tashkil etilishi, vazifalari va vakolatlari haqida Konstitutsiyaning XIX bobi, 89-97-moddalarida atroflicha ma'lumotlar berilgan.

O'zbekiston Respublikasida qonunda belgilangan tartibda ro'yxatdan o'tkazilgan kasaba uyushmalari, siyosiy partiyalar, olimlarning jamiyatlari, xotin-qizlar, faxriylar va yoshlar tashkilotlari, ijodiy uyushmalar, ommaviy harakatlar va fuqarolarning boshqa uyushmalari jamoat birlashmalari sifatida e'tirof etiladi. Ana shunday jamoat birlashmalari, shuningdek ma'lum guruhlar, tashkilotlar rahbarlari, alohida shaxslar O'zbekiston xalqi nomidan ish olib borishga haqli emas. Chunki Konstitutsiya Oliy Majlis va Prezidentdan tashqari hech kimga bunday huquqni bermaydi.

Shunday qilib, O'zbekiston Prezidenti I.A.Karimov ta'kidlaganidek, "Jamiyatda demokratiya qay darajada ekanligini belgilovchi kamida uchta mezon bor. Bular – xalq qarorlar qabul qilish jarayonlaridan qanchalik habardorligidir. Hukumat qarorlari qanchalik nazorat qilinishi, oddiy fuqarolar davlatni boshqarishda qanchalik ishtirok etishidir."¹

O'zbekistonda xalq hokimiyatchiligi to'g'risida gap ketganda, "xalq" tushunchasini ham bilib olish talab qilinadi. Bu haqda ham Konstitutsiyaning 8-moddasida ta'rif

¹ Karimov I.A. O'zbekiston XXI asr bo'sag'asida: xavfsizlikka tahdid, barqarorlik shartlari va taraqqiyot kafolatlari.-T.: O'zbekiston, 1997.-181-bet.

berilgan: "O'zbekiston xalqini millatidan qat'i nazar, O'zbekiston Respublikasining fuqarolari tashkil etadi."

Ushbu modda O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasining muhim xususiyatlaridan birini o'zida mujassamlashtirgan. Chunki unda belgilangan me'yor dunyodagi hech bir davlatning Konstitutsiyasida uchramaydi. Ko'rib turibmizki, Konstitutsiyada "O'zbekiston xalqi", "O'zbekiston fuqarolari" degan tushunchalarga ta'rif berilyapti. Bunga ko'ra, O'zbekistonda tug'ilgan va uning hududida istiqomat qiladigan har bir inson millatidan, irqidan, qaysi dinga e'tiqod qilishidan qat'i nazar, O'zbekiston xalqini tashkil etadi va respublikamizning teng huquqli fuqarosi bo'lish huquqiga egadir.

O'zbekiston Konstitutsiyasining ko'pgina moddalarida xalq hokimiyatchiligi rasmiylashtiriladi va "xalq" tushunchasi batafsil ochib beriladi.

O'zbekiston Respublikasida xalq hokimiyatchiligining amalga oshirilish shakllari Konstitutsiya va qonunlarda, xalqaro huquq me'yorlarida mustahkamlab berilgan. Saylovlar, referendum, fuqarolarning murojaatlari, O'zbekiston fuqarolarining huquq va erkinliklarini kafolatlashga xizmat qilmoqda. O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasining 9-moddasi asosida, referendum to'g'risidagi qonuning hayotga tadbqiq etilishi O'zbekiston Respublikasining 18 yoshga to'lgan fuqarolarini referendumda o'z huquq va erkinliklarini amalga oshirish huquqlarini belgilab berdi. O'zbekiston Respublikasi Oliy Majlisining II-chaqiriq, yettinchi sessiyasida, "O'zbekiston Respublikasi referendumini o'tkazish to'g'risida"gi Oliy Majlis Qarori, O'zbekiston Respublikasi fuqarolari tomonidan bir ovozdan maqullandi. O'zbekiston xalqining xohishini hayotga tadbqiq etish tadbirlarini belgilab olish maqsadida Oliy Majlisning 2002 yil 5 aprelda bo'lib o'tgan sakkizinchi sessiyasida tarixiy hujjat: **«Referendum yakunlari hamda davlat hokimiyati tashkil etilishining asosiy prinsiplari to'g'risida»gi konstitutsiyaviy qonun qabul qilindi. Ushbu qonunning birinchi moddasida mazkur qonunning asosiy vazifalari belgilangan:** "Ushbu qonun "O'zbekiston Respublikasining referendumini to'g'risida"gi Qonunga muvofiq 2002 yil 27 yanvar kuni o'tkazilgan hamda ikki palatali parlament tuzish va O'zbekiston Respublikasi Prezidentining konstitutsiyaviy vakolat muddatini besh yildan yetti yillik qilib o'zgartirish to'g'risidagi ikki muhim masala bo'yicha qaror qabul qilgan, shuningdek demokratik va bozor islohotlarini yanada chuqurlashtirish yo'lini tasdiqlagan umumxalq ovoz berishi natijalaridan kelib chiqadigan asosiy yangi qoidalarni va amaldagi qonun hujjatlariga kiritiladigan o'zgartirishlarni belgilaydi. Ushbu Qonun O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasining moddalariga, shuningdek amaldagi qonun hujjatlariga tegishli o'zgartirishlar va qo'shimchalar kiritish uchun asos hisoblanadi."

Bu vazifalar «O'zbekiston Respublikasining referendumini to'g'risidagi Qonunga muvofiq holda 2002 yil 27 yanvar kuni o'tkazilgan referendum natijasida respublikamizning ikki palatali parlamentini tuzish va O'zbekiston Respublikasi Prezidentining konstitutsiyaviy vakolat muddatini besh yildan yetti yillik qilib o'zgartirish to'g'risidagi ikki eng muhim masala bo'yicha qabul qilingan qarori, O'zbekiston Respublikasining davlat va jamiyati hayotida, demokratik va bozor islohotlarini yanada chuqurlashtirish yo'lini umumxalq ovoz yakdillik bilan tasdiqladi.

Shularga asoslangan xolda ushbu Konstitutsiyaviy qonunning vazifalari ikki palatali parlament tuzish va shunga tegishli O'zbekiston Respublikasi Prezidentining vakolatlarini belgilashdan iboratdir. Qonunning yana bir asosiy vazifalari shundan iboratki, u davlat va jamiyatdagi huquqiy tartibga solish kerak bo'lgan barcha munosabatlarning ruhini aniqlashdan va ularni konstitutsiyaviy qonunda belgilab qo'yilgan prinsiplarda aks ettirishdan iboratdir.

3-§. O'zbekistonda davlat hokimiyat vakolatlarini bo'linishi prinsipi va uni amalga oshirilishi

O'zbekistonni demokratik davlat sifatida tavsiflovchi belgilaridan biri – bu O'zbekiston Respublikasida davlat hokimiyatining bo'linganligidir. Ushbu qoida Konstitutsiyamizning 11-moddasida asosiy prinsip tariqasida mustahkamlangan: "O'zbekiston Respublikasi davlat hokimiyatining tizimi - hokimiyatning qonun chiqaruvchi, ijro etuvchi va sud hokimiyatiga bo'linishi prinsipiga asoslanadi."

Shu tariqa, davlat hokimiyatining bo'linishi prinsipi O'zbekistonning konstitutsiyaviy tarixida birinchi marta paydo bo'ldi. O'zbekistonning ilgari 1927, 1937 va 1978 yillardagi Konstitutsiyalarida bunday prinsip mavjud emas edi. Chunki ushbu Konstitutsiyalar markscha-lenincha kommunistlar hukmronligi nazariyasiga asoslanib, unda "hokimiyatning bo'linishi" prinsiplari rad etilar edi.

"Hokimiyatning bo'linishi" g'oyasi qadimiy bo'lib, qadimgi grek faylasufi va olimi Aristotel tomonidan ham ilgari surilgan. O'rta asrlarda Marsiliy Paduanskiy va boshqalar ham bunday g'oyani yoqlab chiqqan edilar. XVIII asrning o'rtalariga kelib, bu g'oya mustaqil siyosiy-huquqiy ta'limotga aylangan. Mashhur fransuz ma'rifatparvari, huquqshunos, faylasuf va yozuvchi SH.Monteskye (1689-1755 yillar) o'zining "Qonunlar ruhi" kitobida hokimiyatning bo'linishi prinsipini asoslab bergan. Monteskye fikricha, siyosiy xiyonatlarning bo'lmasligini ta'minlaydigan narsa uch hokimiyatning: qonun chiqaruvchi, ijro etuvchi va sud hokimiyatining to'la bo'linishi va bir-birini cheklashidir. O'rta asrlardagi feodal tuzumlarning barham topishi va yangi davrning boshlanishi bilan "hokimiyatning bo'linishi" prinsipi ko'pgina davlatlar konstitutsiyalarining asosiy prinsiplaridan biri deb e'lon qilindi. Bu prinsip birinchi marta buyuk fransuz inqilobining konstitutsiyaviy hujjatlarida o'z ifodasini topdi.

Umuman, "hokimiyatning bo'linishi" nazariyasiga ko'ra, davlat hokimiyati yagona, yaxlit, bir butun deb emas, balki turli hokimiyat (qonun chiqaruvchi, ijro etuvchi va sud vakolatlarini amalga oshiruvchi hokimiyatlar) funksiyalarining yig'indisi sifatida tushuniladi. Bunday turli funksiyalarni amalga oshiruvchi hokimiyat organlari bir-biridan mustaqil ravishda harakat qilishlari lozim. Lekin bu uch mustaqil hokimiyat idoralari bir-biriga bog'liq emas, degan ma'noni bildirmaydi. Aksincha, ular bir-birini to'ldiradi, nazorat qiladi va o'zaro taqozo etadi.

Hokimiyatning bo'linishi prinsipi adolatli, demokratik, huquqiy davlatning eng muhim belgilaridan biri hisoblanadi. Bunday prinsip muayyan davlatda biror organning yoki alohida davlat rahbarining kuchli diktaturasi o'rnatilishining oldini oladi. Shuningdek, tegishli hokimiyat organlarini amalga oshiradigan davlat organlarining vakolatlari, vazifalari aniq bo'lishini ta'minlaydi, bir organning ikkinchi organ ishlariga aralashuviga barham beradi, boshqarish sohasida chalkashliklar kelib chiqishiga yo'l qo'ymaydi va hokazo.

Mazkur prinsip hokimiyat organlarining o'zaro kelishib, bir-birini nazorat qilib, uyg'unlashib ishlashlariga ham imkoniyat yaratadi. Bular esa adolatli, demokratik davlatga xos jihaddir.

Darhaqiqat, hozirgi zamon jahon mamlakatlarining konstitutsiyaviy tajribasi shuni ko'rsatadiki, hokimiyatlarning bo'linish prinsipi, ular ushbu prinsip rasman o'rnatilgan yoki o'rnatilmaganligidan qat'i nazar, barcha chet el konstitutsiyalari tomonidan qabul qilingan. Chunonchi, mustaqil O'zbekistonning birinchi Konstitutsiyasida ham bu prinsip rasman 11-moddada o'rnatilgan. Unga ko'ra, O'zbekistonda qonun chiqarish hokimiyati Oliy Majlis, ijro hokimiyati esa O'zbekiston Respublikasi Prezidenti va Vazirlar Mahkamasi tomonidan amalga

oshiriladi. Sud hokimiyati Konstitutsiyaviy sud, Oliy sud va Oliy xo'jalik sudi tomonidan amalga oshirilib, ular birgalikda O'zbekiston Respublikasining yagona sud tizimini tashkil etadi.

Zero, mamlakatimiz Prezidenti I.A.Karimov ta'kidlaganidek, "qonun chiqaruvchi, ijro etuvchi va sud hokimiyati-davlatning uchta asosiy tayanchidir".¹

Konstitutsiyaning "Davlat hokimiyatining tashkil etilishi" deb nomlangan bo'limida ana shu uchchala hokimiyat organlarining tashkil etilishi, vazifalari, vakolatlari belgilab qo'yilgan. Shu bilan birga ularning o'zaro faoliyati va munosabatlari haqida qoidalar ham o'rnatilgan.

O'zbekiston Respublikasi Prezidenti I. Karimov 2005 yil 28 yanvarda Oliy Majlis Qonunchilik palatasi va Senati qo'shma majlisidaga ma'ruzasida ustuvor vazifa qilib "Davlat qurilishi va boshqaruvi sohasidagi eng muhim vazifa bu qonunchilik hokimiyati bo'lmish mamlakat Parlamentining roli va ta'sirini kuchaytirish, hokimiyatning qonunchilik, ijro va sud tarmoqlari o'rtasida yanada mutanosib va barqaror muvozanatga erishishdan iborat"² belgilandi.

4-§. O'zbekistonda siyosiy va mafkuraviy xilma-xillik (plyuralizm)

Ma'lumki, har qanday adolatli, demokratik davlatda fuqarolarning erkin fikrlash huquqi kafolatlangan bo'ladi. Insonning erkin fikrlash, o'z aql-idroki, qobiliyati, olgan bilimlaridan erkin foydalanish imkoniyatiga ega bo'lishi davlatda shaxs haqiqiy erkinligining yorqin ifodasidir. Albatta, erkin fikrlash bor joyda fikrlar xilma-xil bo'ladi va turli mafkuralar, siyosiy institutlar, harakatlar paydo bo'lishi mumkin. Aks xolda, ya'ni erkin fikrlash cheklangan joyda ko'pincha inson o'z fikrlarini, xohish-istaklarini oshkora bayon qilish imkoniyatidan mahrum bo'ladi. Bunday holatlarda odatda yagona mafkura hukmron bo'ladi. Masalan, sobiq totalitar tuzumning 70 yildan ortiq hukmronligi davrida kommunistik mafkuraning yakkahokimligi o'rnatilgan edi.

Darvoqe, biz mafkura haqida so'z yuritar ekanmiz, uning mohiyati qanday ekanligini ham qisqacha bilib olishimiz zarur. Mafkura - bu ma'lum tizimga solingan g'oyalar, qarashlar, fikrlar majmuidir. Har qanday mafkura muayyan ijtimoiy tabaqa, guruh, millatning o'tmishga, bugungi kunga va kelajakka qaratilgan qarashlari yig'indisidan iborat. Ruscha mafkura ideologiya deyiladi. Bu "idea" va "logos" so'zlaridan kelib chiqqan bo'lib, aslida grekcha "so'z", "ta'limot" degan ma'noni anglatadi.

O'zbekiston mustaqillikka erishgandan so'ng o'z taraqqiyot va istiqlool yo'lini mustaqil va erkin belgilab oldi. Endilikda mustaqil davlatning siyosiy, iqtisodiy va ma'naviy poydevorini yaratish asosiy vazifa bo'lib qolgan. Bunda bizga eski, zo'ravonlik bilan o'rnatilgan kommunistik mafkura mutlaqo to'g'ri kelmay, millatimizni birlashtiradigan, jipslashtiradigan mafkuraga muhtojlik yaqqol sezilib qoldi. Bir so'z bilan aytganda, milliy mafkuramizni yaratish dolzarb masalaga aylandi. Shu yo'lda qo'yilgan dadil qadam – bu ilk bor O'zbekistonda ijtimoiy hayot, siyosiy institutlar, mafkuralar va fikrlarning xilma-xilligi asosida rivojlanishini konstitutsiyaviy yo'l bilan mustahkamlanishi bo'ldi.

O'zbekiston Respublikasida ijtimoiy hayot siyosiy institutlar, mafkuralar va fikrlarning xilma - xilligi asosida rivojlanadi.

Hech qaysi mafkura davlat mafkurasi sifatida o'rnatilishi mumkin emas (12-modda).

Demak, bu bilan bitta mafkuraning, bitta dunyoqarashning yakkahokimligidan qat'iyan voz kechildi.

¹ Karimov I.A. O'zbekiston: milliy istiqlool, iqtisod, siyosat, mafkura. T. 1 – T.: O'zbekiston. 1996.–127-bet.

² Karimov I. A. Bizning bosh maqsadimiz- jamiyatni demokratlashtirish va yangilash, mamlakatni modernizatsiya va iloh etishdir. T.: "O'zbekiston", 2005.- 36.

Konstitutsiyamizning aynan shu moddasi jamiyatimizda turli sinf, toifa, millat va elatlarning manfaatlarini ifodalovchi partiyalar, uyushmalar va ularning mafkuralari bo'lishi mumkinligini qonuniy mustahkamlaydi.

Hozirgi vaqtda O'zbekistonda rasman ro'yxatdan o'tkazilgan beshta siyosiy partiya mavjud. Bular: O'zbekiston Xalq demokratik partiyasi, "Adolat" sotsial demokratik partiyasi, Milliy tiklanish partiyasi, Tadbirkorlar va ishbilarmonlar xarakati - O'zbekiston leberial demokratik partiyasi va Fidokorlar milliy demokratik partiyasidir.

Shuni aytib o'tish kerakki, O'zbekistonda siyosiy partiyalardan tashqari besh mingdan ziyod jamoat birlashmalari ham mavjud.

1995 yil 27 may kuni O'zbekiston "Xalq birligi" harakati tashkil topdi. Bu harakatning bosh maqsadi – Vatanni gullab-yashnatishdan iborat, deb belgilandi. Shuningdek, 2001 yil 25 aprelda "Kamolot" yoshlar ijtimoiy harakatiga asos solindi. Ushbu harakat o'z oldiga yoshlarni tarbiyalab, komil insonlar qilib voyaga yetkazishni asosiy maqsad qilib qo'ydi.

O'zbekistonda mafkuraviy xilma-xillikka yaqqol misol sifatida nodavlat notijorat tashkilotlar faoliyatini ham ko'rsatish mumkin. O'zbekiston Respublikasining 1999 yil 14 apreldagi "Nodavlat notijorat tashkilotlari to'g'risida"gi Qonunga ko'ra, nodavlat notijorat tashkilotlari jamoat birlashmasi, ijtimoiy fond, muassasa shaklida, shuningdek qonunlarda nazarda tutilgan boshqa shaklda tashkil etilishi mumkin (Qonunning 10-moddasi).

Davlatimiz mavjud barcha siyosiy partiyalarning, jamoat birlashmalarining huquqiy manfaatlarini muhofaza qiladi, ularning ijtimoiy turmushda ishtirok etishi uchun keng imkoniyatlar yaratib beradi. Lekin hech qaysi partiya alohida imtiyoz bermaydi. Siyosiy partiyalarning barcha sohada teng huquqliligi kafolatlanadi. Konstitutsiyaning 12-moddasida yana shu alohida qayd etilganki, hech qaysi mafkura davlat mafkurası sifatida o'rnatilishi mumkin emas. Xuddi shu haqida yurtboshimiz bunday deb ta'kidlagan edi: "Ayni vaqtda yakka hokimlikka intilishlarga va bir mafkura imtiyozli bo'lib qolishiga yo'l qo'ymaslik kerak. Zero, O'zbekistonning davlat mustaqilligiga va xavfsizligiga rahna soladigan, milliy va diniy adovatni avj oldiradigan, urush va zo'ravonlikni targ'ib qiluvchi, Konstitutsiyaviy tuzumga, xalqning demokratik erkinliklariga va ma'naviyatiga tajovuz qiladigan partiyalar va jamoat harakatlari qonundan tashqari bo'lishi lozim".¹

Milliy istiqlol mafkurası xalqimizning qadimiy an'analariga, urf-odatlariga, tiliga, diniga, ruhiyatiga asoslanib, kelajakka ishonch, mehr-muhabbat, insof, sabr-toqat, adolat, muruvvat, ma'rifat tuyg'ularini o'z ichiga oladi. Unda jamiyatimizdagi barcha kuchlar, harakatlar, jamoat birlashmalari, aholi turli tabaqalarining o'y-fikrlari, orzu umidlari o'z ifodasini topadi.

Har qanday jamiyat taraqqiyoti xalq dunyoqarashini hisobga olmasa, taraqqiyot asoslari uning ma'naviy qadriyatlariga, moddiy manfaatlariga mos kelmasa bunday jamiyat tanazzulga uchrashi tabiiy. Shuning uchun ham Prezident Islom Karimov o'z mamlakati istiqboli haqida fikr yuritar ekan, «Mustaqil O'zbekistonning kuch-qudrat manbai xalqimizning umuminsoniy qadriyatlarga sodiqligidadir. Xalqimiz adolat, tenglik, ahil qo'shnichilik va insonparvarlikning nozik kurtaklarini asrlar bo'yi avaylab-asrab kelmoqda. O'zbekistonni yangilashning oliy maqsadi ana shu an'analarni qayta tiklash, ularga yangi mazmun bag'ishlash, zaminimizda tinchlik va demokratiya, farovonlik, madaniyat, vijdon erkinligi va har bir kishini kamol toptirishga erishish uchun zarur bo'lgan shart-sharoit yaratishdir», degan edi.

¹ Karimov I.A. O'zbekiston: milliy istiqlol, iqtisod, siyosat, mafkura. T. 1 – T.: O'zbekiston, 1996.–126-bet.

5-§. Demokratiya va inson huquqlari

Konstitutsiya O'zbekistonda erkin fuqarolik jamiyati, ya'ni xalqning o'zi bevosita boshqaradigan jamiyat va demokratik huquqiy davlat qurishni asosiy maqsad qilib qo'yadi. Unda jami dunyoviy ne'matlar orasida eng ulug'i "inson" ekanligi yorqin mujassamlashtirilgan. Insonni ulug'lash, uni muhofaza qilish va har tomonlama kamol toptirish Konstitutsiyaning asosiy g'oyasiga aylantirilgan. Konstitutsiyamiz Inson huquqlari to'g'risidagi xalqaro huquqiy me'yorlar asosida ishlab chiqilgan va aytish mumkinki, uni yanada to'ldirgan. Bunga Konstitutsiyaning 13-moddasi dalil bo'lishi mumkin: "O'zbekiston Respublikasida demokratiya umuminsoniy prinsiplarga asoslanadi, ularga ko'ra inson, uning hayoti, erkinligi, sha'ni, qadr-qimmati va boshqa daxlsiz huquqlari oliy qadriyat hisoblanadi.

Demokratik huquq va erkinliklar Konstitutsiya va qonunlar bilan himoya qilinadi."

Ushbu moddada "Inson huquqlari umumjahon Deklaratsiyasi"da e'lon qilingan umuminsoniy huquqlar oliy qadriyat darajasiga ko'tarilgan. Ma'lumki, "Inson huquqlari umumjahon Deklaratsiyasi" insonlarning ajralmas va daxlsiz huquqlarini e'lon qilib, quyidagilarni belgilaydi: "Barcha odamlar erkin, qadr-qimmat va huquqlarida teng bo'lib tug'ilganlar" (1-modda); "Har bir inson yashash, erkinlik va shaxsiy daxlsizlik huquqiga egadir" (3-modda); "Hech kim qullikda yoki qaramlikda saqlanishi mumkin emas, qulchilik va qul savdosining barcha turlari ta'qiqlanadi" (4-modda) va hokazo. Konstitutsiyamizning 13-moddasida esa inson, uning hayoti, erkinligi, sha'ni, qadr-qimmati va boshqa daxlsiz huquqlari oliy qadriyat hisoblanadi, deyilgan. Bu O'zbekistonning umumbashariy insonparvarlik qoidalariga asoslangan davlat ekanligini ko'rsatadi.

O'zbekistonda odamlarning millatiga, diniga, ijtimoiy ahvoriga, siyosiy va boshqa e'tiqodiga qarab cheklashlar yo'q. Chunonchi, Konstitutsiyaning eng muhim qismlaridan bo'lgan ikkinchi bo'limi inson va fuqarolarning asosiy huquqlari, erkinliklari va burchlariga bag'ishlangan. Konstitutsiyaning o'ziga xos jihatlaridan biri shundaki, u faqat fuqarolarni, ya'ni davlatimizga mansub kishilarnigina emas, balki O'zbekistonda istiqomat qiluvchi barcha insonlarning muqaddas va daxlsiz huquqlarini mustahkamlaydi. Chunki bizda inson hamma narsadan muqaddas va daxlsizdir. Qonundan tashqari hech kim uni bu huquqdan mahrum etishi mumkin emas.

Insonning erkinligi, sha'ni, qadr-qimmati-uning oliy qadriyati. Hech kim qullikka yoki asoratga solinishi, sudning hukmisiz yoki prokuror ruxsatisiz o'zboshimchalik bilan qamoqqa olinishi mumkin emas. Har bir inson erkin bo'lib tug'iladi. Xohlagan joyida istiqomat qilish huquqiga ega. Lekin qayerda yashasa, o'sha yerga mansub bo'lgan davlatning qonunlariga itoat etishga majbur.

Insonning sha'ni va or-nomusi ham daxlsiz. Hech kim insonning shaxsiy yoki oilaviy hayotiga o'zboshimchalik bilan aralashishi, oilaviy sir-asrorlarini oshkor qilishi, insonning uy-joy daxlsizligiga tajovuz qilishi mumkin emas. Insonni kamsitish, obro'sizlantirish, haqorat qilish, tahqirlash qonunga xilof xatti-harakat hisoblanadi va bunday harakatlar uchun qonun bo'yicha tegishli javobgarliklar mavjud. Inson hayotiga tajovuz eng og'ir jinoyat sanaladi.

Konstitutsiyaning 13-moddasi alohida ravishda yana shuni e'tirof etadiki, O'zbekistonda barcha fuqarolarning demokratik huquq va erkinliklari Konstitutsiya va qonunlar bilan himoya qilinadi. Ushbu me'yor Konstitutsiyaning inson huquqlari va erkinliklari kafolatlariga bag'ishlangan X bobida maxsus tarzda yanada mustahkamlangan. Yana bir misol. O'zbekiston Respublikasi Jinoyat kodeksining Maxsus qismi 1-bo'limida "Shaxsga qarshi jinoyatlar" uchun javobgarlik belgilanadi. Bunda shaxsning hayotiga,

sogʻligʻiga, jinsiy erkinligiga, oilaga, yoshlarga va axloqqa qarshi qaratilgan jinoyatlar, shaxsning ozodligi, shaʼni va qadr-qimmatiga, fuqarolarning konstitutsiyaviy huquq va erkinliklariga qarshi jinoyatlar uchun qattiq jazo choralari nazarda tutilgan.

Demak, inson huquqlari va demokratiya singari umumbashariy qadriyatlar respublikamizning milliy davlatchilik manfaatlariga toʻla mos keladi.

6-§. Ijtimoiy adolat va qonuniylik

Oʻzbekistonda adolatli va demokratik-huquqiy davlatga xos prinsiplar konstitutsiyaviy yoʻl bilan mustahkamlangan. Ana shunday prinsiplar sifatida ijtimoiy adolat va qonuniylik prinsiplari Konstitutsiyamizda quyidagicha ifodalangan: "Davlat oʻz faoliyatini inson va jamiyat farovonligini koʻzlab, ijtimoiy adolat va qonuniylik prinsiplari asosida amalga oshiradi" (14-modda).

Oʻzbekiston Konstitutsiyasida oʻrnatilgan meʼyor davlatimiz faoliyatining eng asosiy prinsiplarini belgilab beradi. Bu juda muhimdir. Chunki davlat oʻz faoliyati bilan inson va jamiyat taqdirini belgilashi mumkin. Ayniqsa, hozirgi vaqtda jamiyat davlatsiz yashay olmasligi hammaga ayon boʻlib qoldi.

Davlatimizning jamiyat hayotida tutgan oʻrnini belgilashda uning vazifalariga, funksiyalariga alohida eʼtibor berish kerak. Davlatning qanday vazifalarni, funksiyalarni amalga oshirishiga, boshqacha qilib aytganda, davlat faoliyatiga qarab uning mohiyatiga baho beriladi. Agar davlat oʻz faoliyatini avvalo inson va jamiyat manfaatlarini himoya qilishga qaratgan boʻlsa, uni ijtimoiy adolat va qonuniylik prinsiplari asosida amalga oshirib borsa, bunday davlatni adolatli, demokratik deyish mumkin. Shu bois, Konstitutsiyaning 14-moddasida oʻrnatilgan meʼyor Oʻzbekiston Respublikasi ijtimoiy adolat tantana qilgan jamiyat, xalq hokimiyatchiligi qaror topgan davlat ekanligini yaqqol koʻrsatib turibdi, desak aslo yanglishmaymiz. Chunki mazkur modda alohida ravishda inson va jamiyat farovonligini, ijtimoiy adolat va qonuniylik prinsiplarini davlat faoliyatining ajralmas qismi sifatida eʼtirof etadi.

Zero, demokratik huquqiy davlatning eng muhim shartlaridan biri inson va shaxs manfaatlarining hamma narsadan ustunligidir. Inson va jamiyat farovonligi esa aynan shaxs manfaatlariga mos tushadi.

Yuqorida oʻrnatilgan demokratik prinsiplarning kafolatlari Oʻzbekiston Respublikasida ayni vaqtlarda amalga oshirilayotgan chuqur ijtimoiy-iqtisodiy va siyosiy oʻzgarishlar, islohotlar bilan belgilanadi. Bunday islohotlardan koʻzda tutilgan eng asosiy maqsad inson va jamiyat farovonligi ekanligi hech kimga sir emas, albatta. "Barqaror bozor iqtisodiyoti, ochiq tashqi siyosatga asoslangan kuchli demokratik huquqiy davlat va fuqarolik jamiyatini barpo etish pirovard maqsad boʻlib qolishi kerak"¹, deb taʼkidlaydi Prezident I.A.Karimov. Davlatimiz rahbari oʻzining qator asarlari va kitoblarida Oʻzbekistonning ana shu maqsadini amalga oshirishga qaratilgan vazifalarini va faoliyat usturini aniq koʻrsatib bergan.

Umuman, Oʻzbekistondagi barcha ijtimoiy-iqtisodiy va siyosiy sohadagi oʻzgarishlar, islohotlar faqat inson va jamiyat farovonligini koʻzlab amalga oshirilmoqda.

Bunda davlat bosh islohotchi sifatida maydonga chiqmoqda. Davlatimiz rahbarining asarlarida ham inson uchun munosib turmush va ish sharoitlarini yaratish barcha iqtisodiy, demokratik, siyosiy islohotlarning pirovard maqsadi ekanligi alohida uqtiliradi. Shu sababli Oʻzbekiston davlati ishga layoqatsiz kishilarni, nogironlarni, koʻp bolali oilalarni, qarovsiz qolgan goʻdaklarni moddiy va ijtimoiy jihatdan har taraflama qoʻllab-quvvatlamogda.

¹ Karimov I.A. Oʻzbekiston: milliy istiqlool, iqtisod, siyosat, mafkura. T. 1 – T.: Oʻzbekiston, 1996.–39-bet.

Davlatimizning ijtimoiy adolat prinsipi asosida faoliyat yuritishi xuddi shu borada yorqin ko`rinadi.

Konstitutsiyaning 14-moddasida nazarda tutilgan me'yorning yana bir muhim tomoni shundaki, unga ko`ra davlat o`z faoliyatini qonuniylik prinsipi asosida amalga oshiradi. Bu huquqiy demokratik davlatning eng asosiy belgilaridan biridir.

Qonuniylik prinsipi deganda avvalo qonunlarni va uning asosida qabul qilingan boshqa huquqiy hujjatlarni davlat organlari, mansabdor shaxslar, fuqarolar tomonidan aniq va og`ishmay bajarilishi lozimligi tushuniladi. Bu davlat tuzumidagi demokratizmning ko`rinishlaridan biri bo`lib, hammaning qonun oldida tengligini o`rnatadi. Qonuniylik prinsipi qonunlarni yuridik hujjatlar tizimida oliy kuchga egaligini, barcha uchun barobarligini, jamiyat a'zolarining barchasi uchun majburiyligini anglatadi. Shu bilan birga bu prinsip fuqarolarning huquq va erkinliklari og`ishmay ta'minlanishi, fuqarolarga nisbatan davlat organlari va mansabdor shaxslarning qandaydir o`zboshimchaligiga yo`l qo`ymasligi, fuqarolarning jamiyat, davlat oldidagi majburiyatlari qat'iy bajarilishi lozimligini ham nazarda tutadi. Bir so`z bilan aytganda, qonuniylik prinsipi o`z maqsad va mohiyati bilan xalq manfaatlariga xizmat qiladi.

Xuddi shu o`rinda qonuniylik prinsipining ta'minlanishida davlatning vazifasi nimadan iborat, degan tabiiy savol tug`iladi. Bunda davlatning asosiy vazifasi qonunlar va huquqiy hujjatlarni yuqori saviyada ijro etish ishini tashqil qilish, qonunlarni jamiyat taraqqiyoti darajasiga moslashtirib borish va nihoyat, yuqorida tilga olingan asosiy prinsiplarni huquqiy kafolatlab berishdan iboratdir.

Shunday qilib, Konstitutsiya bo'yicha davlat o'z faoliyatini ijtimoiy adolat va qonuniylik prinsiplari asosida yuritadi. Bu esa uning demokratik mohiyatini namoyon qiladi.

7-§. Konstitutsiya va qonunning ustunligi prinsipi

Konstitutsiya va qonunlar ustunligining ta'minlanishi huquqiy davlatning muhim belgilaridan biri bo`lib, u O`zbekistonda davlat-huquqiy qurilishining eng asosiy prinsipi hamdir. "Konstitutsiya va qonunlarning ustunligi prinsipi shuni anglatadiki, - deydi Prezidentimiz I.A.Karimov, bunda barcha joriy qonunlar va me'yoriy-huquqiy hujjatlar Konstitutsiya asosida, unga muvofiq bo`lishi talab etiladi"¹.

Ulug` bobokalonimiz Amir Temur aytganlariday: "Qayerda qonun hukmronlik qilsa, shu yerda erkinlik bo`ladi". O`zbekiston Konstitutsiyasida Konstitutsiya davlatimizning eng Asosiy Qonuni ekanligi, u boshqa barcha qonunlar va me'yoriy-huquqiy hujjatlardan yuqori turishi quyidagicha belgilangan: "O`zbekiston Respublikasida O`zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasi va qonunlarining ustunligi so`zsiz tan olinadi.

Davlat, uning organlari, mansabdor shaxslar, jamoat birlashmalari, fuqarolar Konstitutsiya va qonunlarga muvofiq ish ko`radilar" (15-modda).

Konstitutsiya va qonunlar to`g`risida so`z ketar ekan, avvalo ularni bir-biridan farqini ajratib olish kerak. Konstitutsiya davlatning Asosiy Qonuni bo`lib, u boshqa joriy qonunlardan shu bilan farq qiladiki, unda eng asosiy, eng barqaror ijtimoiy munosabatlar, uzoq davrlarga mo`ljallangan asosiy qoidalar mustahkamlangan va bu qoidalar bevosita amal qilib, boshqa qonun chiqarish hujjatlarida ochib beriladi va konkretlashtiriladi. Shu sababli Konstitutsiya garchi muhim bo`lsada, lekin Asosiy Qonun doirasiga sig`maydigan bir qancha qoidalarni o`z ichiga olmaydi. Konstitutsiyada mavjud bo`lgan qoidalar negizida va ularni rivojlantira borib, zaruriyatga qarab boshqa qonunlar va o`zgacha me'yoriy-huquqiy hujjatlar ishlab chiqiladi va qabul qilinadi. Bunda barcha joriy qonunlarning

¹ Karimov I.A. O`sha joyda, 125-bet.

huquqiy asosi, bosh manbai Konstitutsiya bo`lib qoladi. Konstitutsiya esa oliy yuridik kuchga ega bo`lib, boshqa barcha joriy qonunlar va me'yoriy-huquqiy hujjatlar unga muvofiq kelishi lozim.

Konstitutsiyaning Asosiy Qonun sifatidagi ahamiyati, obro`-e'tibori, barqarorligi, uning oddiy qonunlardan farqi shu bilan belgilanadi. Bir so`z bilan aytganda, Konstitutsiyani qonunlar qonuni deyish mumkin. Shu bois O`zbekiston Konstitutsiyasida Konstitutsiyaning eng yuqori kuchga egaligi, hamma qonunlardan ustun turishi alohida e'tirof etilgan. Bunda faqat Konstitutsiyaninggina emas, balki uning asosida qabul qilinadigan qonunlarning ustunligi o`rnatiladi.

Yuqoridagi prinsip jamiyatimizda qonunchilik va huquqiy-tartibot tantanasini anglatadi. Qonunchilik-bu qonunlarning realligidan, jamiyatda chinakam demokratik muhit va haqiqiy huquqiy rejim o`rnatilganligidan dalolat beradi. Qonunchilik bu davlat tomonidan qonunlar tizimini jamiyat taraqqiyoti talablariga mos ravishda takomillashtirib borish va davlat organlari, jamoat birlashmalari, mansabdor shaxslar va fuqarolar tomonidan qonunlarga qat'iy rioya etish va ularni og`ishmay amalga oshirishda namoyon bo`ladigan davlat va jamiyat hayotining prinsipidir. Qonunchilik prinsipi qonunlarning hamma uchun istisnosiz majburiyligini, hammaning qonun oldida tengligini, qonunlarning hamma yerda bir xilda joriy qilinishini ham anglatadi.

Qonunchilik bilan huquqiy-tartibot bir-biridan farq qiladi. Qonunchilikning mazmuni huquqiy me'yorlarga qat'iy va og`ishmay rioya etishlarida ifodalansa, huquqiy-tartibot esa jamiyat a'zolarining yurish-turishlari, ularning subyektiv huquq va burchlariga muvofiq kelishida ifodalanadi. Boshqacha qilib aytganda, huquqiy-tartibot huquqiy munosabatlar doirasida shu munosabatlarning ishtirokchilari o`z subyektiv huquqlarini amalga oshirishlari va huquqiy burchlarini bajarishlari natijasida vujudga keladi. Demak, qonunchilikni amalga oshirish huquqiy-tartibotni ta'minlash vositalaridan biri bo`lsa, huquqiy-tartibotni mustahkamlash esa, o`z navbatida qonunchilikni mustahkamlashga yordam beradi. Shu bois ular bir-biridan ajralmas bo`lishi lozim.

O`zbekistonda Konstitutsiya va qonunlar oldida hamma teng darajada mas'uliyatga ega bo`lib, qonunlar ham o`z navbatida barchaga barobardir.

Konstitutsiyaning 15-moddasi ikkinchi qismida davlat, uning organlari, mansabdor shaxslar, jamoat birlashmalari, fuqarolar Konstitutsiya va qonunlarga muvofiq ish ko`radilar, deb ko`rsatilgan. Davlat, uning organlari, jamoat birlashmalari Konstitutsiya va tegishli maxsus qonunlar asosida tashkil qilinadi va faoliyat yuritadi. Ular Konstitutsiya va maxsus qonunlarda belgilangan vakolatlarnigina amalga oshiradilar. Mansabdor shaxslar va fuqarolar ham Konstitutsiya va qonunlarga muvofiq ish ko`radilar. Yuqoridagilarning birontasi ham Konstitutsiya va qonunlardan tashqari ish ko`rishga haqli emas. Zero, Konstitutsiya va qonunlardan chetlab o`tish, ularning talablarini buzish g`ayriqonuniy xatti-harakat hisoblanadi. Bunday harakatlar uchun esa maxsus qonunlarda tegishlicha javobgarliklar o`rnatilgan, sanksiyalar belgilangan.

Demokratik huquqiy davlatda Konstitutsiya va qonunlarga og`ishmay amal qilish talabi bilan bir qatorda Konstitutsiyaning birorta qoidasi O`zbekiston Respublikasi huquq va manfaatlariga zarar yetkazadigan tarzda talqin etilishi mumkin emasligi ham o`rnatilgan bo`ladi.

Demak, Konstitutsiyaning har bir moddasi hayotga tadbiiq qilinayotganda xalq va davlat manfaatlariga zarar yetkazmaydigan tarzda talqin qilinishi zarur. Zero, Konstitutsiyaning o`zi xalq va davlat irodasining ifodasidir. Shuning uchun Konstitutsiya va qonunlarning pirovard maqsadi inson, uning huquq va erkinliklarini ta'minlashga qaratilishi kerak.

O'zbekiston Konstitutsiyasining birorta qoidasi O'zbekiston Respublikasi huquq va manfaatlariga zarar yetkazadigan tarzda talqin etilishi mumkin emas.

Birorta ham qonun yoki boshqa normativ-huquqiy hujjat Konstitutsiya normalari va qoidalariga zid kelishi mumkin emas (16-modda).

Shuningdek, Konstitutsiyaga ko'ra birorta ham qonun yoki boshqa me'yoriy-huquqiy hujjat Konstitutsiya normalari va qoidalariga zid kelishi mumkin emas. Chunki Konstitutsiya davlatimizning Asosiy Qonuni bo'lib, u oliy yuridik kuchga ega bo'lgan qonunchilik hujjatidir, Konstitutsiya huquqning hamma tarmoqlari: fuqarolik huquqi, jinoyat huquqi, mehnat huquqi, ma'muriy huquq va hokazolar uchun qonunchilik bazasi bo'lib hisoblanadi. Davlat organlarining barcha qonunlari, qarorlari va me'yoriy-huquqiy hujjatlari Konstitutsiya asosida chiqarilib, uning qoidalariga xilof bo'lmazligi lozim.

Asosiy Qonunimizga binoan O'zbekiston tarixida birinchi marta Konstitutsiya maxsus tarzda muhofaza qilinadigan bo'ldi. Shu maqsadda Konstitutsiyaviy sud joriy qilindi. Bu organ qonun chiqaruvchi va ijro etuvchi hokimiyatlarning hujjatlari Konstitutsiyaga qanchalik mos kelishini tekshirib turadi. Konstitutsiyaviy sudning tashkil etilishi, vazifalari va vakolatlari haqida Konstitutsiyaning 108-109-moddalarida ma'lumotlar berilgan.

Shunday qilib, Prezident I.A.Karimov O'zbekiston Respublikasi Oliy Majlisi ikkinchi chaqiriq oltinchi sessiyasida ta'kidlaganidek, qonun ustuvorligini ta'minlash, shaxs, oila, jamiyat va davlatning huquq va manfaatlarini muhofazasini kuchaytirish, aholining huquqiy madaniyati va huquqiy ongini oshirish, fuqarolarni qonunga bo'ysunish va hurmat ruhida tarbiyalash – bu rivojlangan bozor iqtisodiyotiga asoslangan chinakam demokratik, huquqiy davlat va erkin fuqarolik jamiyati qurishning nafaqat maqsadi, balki uning vazifasi, eng muhim sharti hisoblanadi.¹

8-§. O'zbekiston Respublikasi tashqi siyosatining konstitutsiyaviy asoslari va prinsiplari

O'zbekiston Respublikasi tashqi siyosatining asosiy prinsiplari Konstitutsiyaning 17-moddasida o'zining qonuniy aksini topgan.

Asosiy Qonunimizning 17-moddasida shunday deyilgan: "O'zbekiston Respublikasi xalqaro munosabatlarning to'la huquqli subyektidir. Uning tashqi siyosati davlatlarning suveren tengligi, kuch ishlatmaslik yoki kuch bilan tahdid qilmaslik, chegaralarning daxlsizligi, nizolarni tinch yo'l bilan hal etish, boshqa davlatlarning ichki ishlariga aralashmaslik qoidalariga va xalqaro huquqning umum e'tirof etilgan boshqa qoidalari va normalariga asoslanadi.

Respublika davlatning, xalqning oliy manfaatlarini, farovonligi va xavfsizligini ta'minlash maqsadida ittifoqlar tuzishi, hamdo'stliklarga va boshqa davlatlararo tuzilmalarga kirishi va ulardan ajralib chiqishi mumkin."

Tashqi siyosat tushunchasi davlatning xalqaro ishlardagi umumiy yo'nalishi o'z ichiga oladi. Tashqi siyosat davlatning boshqa davlatlar va xalqlar hamda xalqaro tashkilotlar bilan o'zaro aloqalarini o'z ichiga oluvchi maqsad va vositalarini qamrab oladi.

"O'zbekiston Respublikasi - xalqaro munosabatlarning to'la huquqli subyekti" degan konstitutsiyaviy qoida O'zbekiston Respublikasining hozirgi dunyodagi o'rnini bildiribgina qolmay, mamlakatimizni haqiqatdan ham xalqaro hamjamiyatning ajralmas qismi ekanligini isbotlaydi.

Bu esa quyidagilarni anglatadi:

¹ Karimov I.A. Adolat – qonun ustuvorligida. T.10 T.: "O'zbekiston" 2002, 429 b.

birinchidan, O'zbekiston suveren davlat sifatida zamonaviy xalqaro huquq prinsiplari va normalari bilan bog'liq, boshqa majburiyatlar davlatimizning roziligisiz zimnamizga yuklatilishi mumkin emas;

ikkinchidan, O'zbekiston hududida davlat hokimiyati chegaralanmaydi va xalqaro huquqning hech qaysi bir subyekti bunga aralashish huquqiga ega emas, o'zining hududidan tashqarida u o'z hokimiyatini faqat boshqa manfaatdor davlat roziligi bo'lgandagina amalga oshirishi mumkin;

uchinchidan, O'zbekiston xalqaro huquqning boshqa subyektlari bilan diplomatik aloqalarni amalga oshirib, ikkitomonlama va ko'ptomonlama xalqaro shartnomalarni tuzib, bevosita davlatlararo munosabatlarda qatnashadi.

Istiqlol yillarida O'zbekiston Respublikasining mustaqil tashqi siyosatining asosiy yo'nalishlari quyidagilarda namoyon bo'ldi:

1. Mustaqillik yillarida O'zbekiston 120 dan ortiq davlat bilan diplomatik aloqalarni o'rnatdi. Toshkentda 35ta davlat elchixonasi ochildi, 19ta davlat elchilari esa O'zbekiston Respublikasida o'rindoshlik asosida faoliyat yurgizadi. Respublikada 88 ta xorijiy vakolatxonalar akreditatsiyadan o'tgan, 24 ta hukumatlararo va 13 ta hukumatlarga tegishli bo'lmagan tashkilotlar faoliyat olib boradi. Bir so'z bilan aytganda, O'zbekiston mustaqil davlat sifatida jahon hamjamiyati tomonidan tan olindi.

2. Konstitutsiya asosida O'zbekiston Respublikasini xalqaro munosabatlarning teng huquqli subyekti sifatida bildiruvchi huquqiy asoslar yaratildi. Tashqi aloqalar sohasida quyidagi muhim qonunlar qabul qilindi:

1. "O'zbekiston Respublikasining tashqi siyosat faoliyatining asosiy prinsiplari to'g'risidagi" Qonun (1996 y);

2. "Diplomatik vakolatxonalar boshliqlarini tayinlash va chaqirib olish to'g'risidagi" Qonun (1992 y);

3. "Diplomatik xodimlarning darajalarini o'rnatish to'g'risidagi Qonun (1992 y);

4. "Xorijiy sarmoyalar to'g'risidagi Qonun (1998 y);

5. "Tashqi iqtisodiy faoliyat to'g'risida qonun (2000 y);

6. "Xorijiy sarmoyadorlarning faoliyatini kafolatlash to'g'risida"gi Qonuni (1994 y);

7. Konsullik Ustavi (1996 y).

3. O'zbekistonning tashqi siyosiy va tashqi iqtisodiy aloqalarini ta'minlab beruvchi davlat organlari shakllantirildi. Tashqi ishlar vazirligining funksiyalari va faoliyatining yo'nalishlari tubdan o'zgartirildi. Tashqi iqtisodiy aloqalar vazirligi va tashqi iqtisodiy faoliyat banki tashkil etildi, tashqi savdo bilan shug'ullanuvchi firmalarning maxsus tizimi shakllantirildi, xorijiy firma, bank va kompaniyalarning 260 dan ortiq vakolatxonalari ochildi.

4. O'zbekiston Respublikasi tashqi siyosati va xalqaro faoliyati O'zbekiston Respublikasining Konstitutsiyasi normalari va prinsiplariga Respublikaning tashqi siyosatni tartibga soluvchi qonunchiligiga, harbiy sohadagi qonunchilikka, BMTning hamda YEHT ning prinsiplari va maqsadlariga, O'zbekistonning xalqaro shartnomalaridan kelib chiqadigan majburiyatlariga asoslanadi. O'zbekiston dunyodaga eng nufuzli tashkilotlarga a'zo bo'ldi va muhim xalqaro shartnomalarga qo'shildi.

Diplomatiya tashqi siyosatni amalga oshirishning o'ta muhim vositasi hisoblandi. Aynan tashqi siyosat diplomatiyaning maqsad va vazifalari, ya'ni tashqi siyosatni amalga oshirishda foydalaniladigan shakllar, vositalar va usullar, amaliy tadbirlar majmuasini namoyon etadi hamda belgilab beradi. Diplomatiya bilan bir qatorda davlatning tashqi siyosati vositalari sifatida uning iqtisodiy, madaniy va boshqa muhim aloqalari hisoblanadi.

O'zbekiston tashqi siyosatining asosiy maqsadi davlat suverenitetini himoya qilish, ijtimoiy yo'naltirilgan iqtisodiyotni shakllantirishga yordam beruvchi xalqaro sharoitlarni yaratish, tinchlik, xalqaro va mintaqaviy xavfsizlikni ta'minlash maqsadida o'zaro manfaatli hamkorlikni o'rnatishdir.

O'zbekiston o'zining mustaqil tashqi siyosatini amalga oshirishda quyidagi ustuvor holatlardan kelib chiqadi:

birinchidan, o'zining milliy-davlatchilik manfaatlarining ustuvorligi sharoitida o'zaro manfaatlarni to'liq hisobga olish;

ikkinchidan, insonlar va davlatlar orasidagi o'zaro munosabatlarda umuminsoniy qadriyatlar ustuvorligini tan olgan holda O'zbekiston xalqaro aloqalarda tinchlik va xavfsizlikni mustahkamlash, nizolarni tinch yo'l bilan bartaraf etishni yoqlab chiqmoqda. O'zbekiston yadro qurolidan ozod hudud bo'lib qoladi, agressiv tabiatdagi harbiy bloklar va ittifoqlarga a'zo bo'lmaydi, inson huquqlari bo'yicha xalqaro standartlarni tan oladi va muttasil ularga sodiqlikni isbotlaydi;

uchinchidan, O'zbekiston Respublikasining tashqi siyosati o'zaro tinchlik, o'zaro foyda, ichki ishlarga aralashmaslik prinsiplariga, mustaqillikni va suverenitetni chegaralovchi hamda davlatlararo munosabatlarni mafkuralashtirishga qaratilgan harakatlarga yo'l qo'yilmaydigan prinsiplarga quriladi;

to'rtinchidan, O'zbekiston tashqi siyosatda ochiqlik prinsipini turli xil mafkuraviy qarashlardan xoli ravishda amalga oshirib, barcha tinchliksevar davlatlar bilan keng tashqi aloqalarni o'rnatmoqda;

beshinchidan, O'zbekiston xalqaro huquq normalarining milliy qonunchilikdan ustunligini tan oladi, xalqaro-huquqiy standartlarni hurmat qiladi.

O'zbekiston Respublikasining boshqa davlatlar bilan bo'lgan munosabatlari:

birinchidan, davlatlarning suveren tengligi;

ikkinchidan, kuch ishlatmaslik va kuch bilan tahdid solmaslik;

uchinchidan, chegaralarning daxlsizligi;

to'rtinchidan, nizolarni tinch yo'l bilan hal etish;

beshinchidan, boshqa davlatlarning ichki ishlariga aralashmaslik va xalqaro huquqning boshqa umume'tirof etilgan me'yorlarga asoslanadi.

Ushbu prinsiplarning Konstitutsiyada mustahkamlangani bu prinsiplarning O'zbekiston hududida ichki qonun sifatida qabul qilinishini hamda ichki qonunchilikni to'liq xalqaro qonunchilikka moslashtirilishini, ularning davlat hokimiyati organlari, mansabdor shaxslar va fuqarolar tomonidan to'liq hurmat qilinishini bildiradi.

1. O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasida mustahkamlangan *suveren tenglik prinsipi* davlatlarning o'ziga xosligini, mustaqillikni hurmat qilishni, huquq va erkinliklarni kafolatlashni, o'zining siyosiy, iqtisodiy va madaniy tizimini erkin tanlashni, mustaqil ravishda o'zining qonunlari va ma'muriy qoidalarini o'rnatishni bildiradi.

Xalqaro munosabatlarda suveren tenglik prinsipi har bir davlatni boshqa davlatlar bilan mustaqil ravishda va o'z xohishiga ko'ra aloqalarga kirishishini bildiradi, ya'ni ma'lum olingan davlat xalqaro huquq talablariga binoan xalqaro tashkilotlarga a'zo bo'lishi, ko'ptomonlama, xususan ittifoqdosh shartnomalarda qatnashishi, betaraf bo'lish huquqiga ega bo'lishi demakdir. Ushbu prinsipdan kelib chiqib, O'zbekiston xalqaro munosabatlarning ko'pgina muammolarini hal etishda o'zaro teng ravishda ishtirok etadi.

2. *Kuch ishlatmaslik va kuch bilan tahdid solmaslikning konstitutsiyaviy prinsipi* boshqa davlatga nisbatan bevosita yoki bilvosita ravishda kuch ishlatishga qaratilgan turli harakatlardan o'zlarini tiyishlarini bildiradi. BMT Nizomida (2-moddaning 4-bandi) "Kuch"

tushunchasi faqat qurolli kuchlarni emas, balki majbur etishning boshqa shakllarini ham bildiradi.

1970 yilda qabul qilingan xalqaro huquqning prinsiplari to'g'risidagi Deklaratsiyaning muqaddimasida davlatlarning kuch ishlatishga yoki kuch bilan tahdid solishga qaratilgan barcha harakatlari man etiladi, deb *ochiqdan-ochiq* yozib qo'yilgan. Hech qanday sabablar kuch ishlatishga yoki kuch bilan tahdid solishga asos bo'la olmaydi. Deklaratsiya ushbu prinsipning mohiyatiga yangi mazmun kiritib, uning harakat doirasini kengaytirdi. Unda boshqa a'zo davlatga nisbatan kuch ishlatish yoki kuch bilan tahdid solmaslik to'g'risidagi xolatlarda o'z aksini topgan. Deklaratsiyada boshqa a'zo davlatga nisbatan kuch ishlatish, uning suveren huquqlarini cheklashga bo'lgan harakatlar man etiladi, deb qayd etilgan.

Davlatlar xalqaro munosabatlarda siyosiy mustaqillik yoki hududiy yaxlitlikka qarshi qaratilgan harbiy, iqtisodiy yoki boshqa biror shaklda tazyiq o'tkazishdan o'zlarini tiyib turishlari kerak.

3. *Chegaralarning daxlsizligi prinsipi* barcha davlatlarning hududiy ustunligi va hududiy yaxlitligini hurmat qilishni bildiradi. Bu prinsipga muvofiq, umumiy chegaralarni ham, shuningdek boshqa davlatlarning chegaralarini ham daxlsiz deb qabul qiladilar. Ular har qanday davlatning butun hududi yoki hududining bir qismini bosib olish yohud zo'rlik bilan egallashga qaratilgan har qanday talablar va harakatlardan o'zlarini tiyib turish majburiyatini oladilar.

Biz dunyodagi ba'zi davlatlar orasida hududga oid nizoli masalalar bo'lmaydi deb ayta olmaymiz. Lekin chegaralar haqidagi masalalar muzokaralar va xalqaro huquqqa mos keladigan boshqa vositalar orqali hal qilinishi kerak. Chegaralarning buzilmasligi universal tusga ega va barcha qit'alarda qo'llanilishi lozim. Bu esa, shubhasiz, xalqaro tinchlikni mustahkamlashga xizmat qiladi.

4. O'zbekiston Konstitutsiyasida belgilab qo'yilgan *nizolarni tinch yo'l bilan hal etish prinsipi* shuni nazarda tutadiki, barcha nizoli masalalar faqat tinch yo'l bilan va xalqaro huquqqa mos ravishda, ya'ni - xalqlarning qonuniy manfaatlari, tinchligi va xavfsizligini xavf ostida qoldirmasdan hal qilinishi kerak. 1970 yilgi Xalqaro huquqning prinsiplari to'g'risidagi deklaratsiyada e'tirof etilishicha: "Har bir davlat o'zining boshqa davlatlar bilan munosabatlaridagi nizolarni xalqaro tinchlik, xavfsizlik va adolatni xavf ostiga qo'ymagan xolda tinch vosita va usullar bilan hal qiladi". O'zbekiston bu prinsipga og'ishmay amal qilmoqda, har gal davlatlar o'rtasidagi u yoki bu nizoli masalani tinch vositalar bilan hal qilish tashabbusi bilan chiqmoqda.

Nizoli masalalarni hal qilishda faqat tinchlik vositalaridan foydalanishning majburiyligi prinsipi BMT Nizomi 8-moddasining 3-bandi va IV-bobidan o'rin olgan. Bu prinsip nizolar yuzaga kelganda, ularni hal qilish uchun bevosita muzokaralar, tergov yoki kelishuv marosimlari, vositachilik, arbitraj yoki boshqa sud protsedurasidan foydalanish majburiyatini davlatlar zimmasiga yuklaydi. Mabodo, tomonlar yuqorida eslatilgan tinchlik vositalarining biridan foydalangan holda nizoni hal qilishga erisha olmasalar, ular nizoni tinch yo'l bilan tartibga solishning o'zaro kelishilgan yo'llarini izlashda davom etishlari shart.

5. O'zbekiston tashqi siyosatining *boshqa davlatlar va xalqlarning ichki ishlariga aralashmaslik to'g'risidagi konstitutsiyaviy prinsipi* xalqaro huquqning umume'tirof etilgan prinsipiga asoslanadi. U avvalambor BMT Nizomida (2-modda, 7-band) va Bosh Assambleyaning 1965 yilgi davlatlarning ichki ishlariga aralashmaslik va ularning mustaqilligi hamda suverenitetini himoya qilish to'g'risidagi Deklaratsiyasida qayd etilgan. Ko'rsatilgan qoidalar, agar xalqaro tinchlik va xavfsizlikka tahdid tug'diradigan bo'lsa, bu

tahdid qaysi davlat yoki xalqaro tashkilotdan kelib chiqishidan qat'iy nazar, har bir xalqning o'z rivojlanish masalalarini o'zi hal qilishi huquqi bilan bog'liqdir.

Bu prinsipning umum tan olinishi davlatlar o'zaro munosabatlaridan kat'iy nazar boshqa a'zo - davlatning ichki vakolatiga kiradigan ichki va tashqi ishlariga har qanday aralashishdan (xoh u bevosita yoki bilvosita bo'lsin, yakka yoki jamoa tarzida bo'lsin) o'zlarini tiyib turish to'g'risida kelishib olganligini anglatadi. Ta'kidlash joizki, xalqaro huquqda aralashmaslik prinsipi - boshqa davlatning tuzumini kuch bilan ag'darib tashlashga qaratilgan terroristik, qo'poruvchilik yoki boshqa faoliyatga bevosita yoxud bilvosita yordamdan o'zini tiyib turishni bildiradi.

O'zbekiston Konstitutsiyasi yuqorida ko'rib chiqilgan beshta prinsipni aniq ko'rsatgan. So'ngra " va xalqaro huquqning umum e'tirof etilgan boshqa qoidalari va normalariga asoslanadi" deb ta'kidlanadi. Konstitutsiyada ko'rsatilmagan xalqaro huquq normalari va prinsiplari toifasiga quyidagilar kiradi:

inson huquqlarini, hududiy yaxlitlik, xalqlar va millatlarning o'z taqdirini o'zlari belgilash huquqini har tomonlama hurmat qilish;

hamkorlik;

xalqaro majburiyatlarni sidqidildan bajarish.

O'zbekiston Respublikasi xalqaro huquqning umume'tirof etilgan prinsiplar va normalarga rioya qiladi, xalqaro shartnomalar tuzadi va ularni bajaradi, ko'plab nufuzli xalqaro tashkilotlarning faoliyatida qatnashadi. O'zbekiston boshqa davlatlar bilan birgalikda umumiy va adolatli tinchlikni, o'zaro foydali xalqaro hamkorlikni, insoniyat oldida turgan global muammolarni birgalikda hal qilishni ta'minlash uchun kuch - g'ayratini bag'ishlaydi.

O'zbekiston 500 dan ortiq ko'p tomonlama va ikki tomonlama shartnomalar va bitimlar tuzdi, inson huquqlariga oid 60 dan ortiq muhim xalqaro konvensiyalar va shartnomalarga qo'shildi. Ular orasida quyidagilarni sanab o'tish lozim: Inson huquqlari umumjahon Deklaratsiyasi, Bola huquqlari to'g'risidagi Konvensiya, Iqtisodiy, ijtimoiy va madaniy huquqlar to'g'risidagi xalqaro Pakt, Fuqarolik va siyosiy huquqlar to'g'risidagi xalqaro Pakt, Irtiqiy kamsitishning barcha turlarini bartaraf etish to'g'risidagi Konvensiya, Yangi Yevropa uchun Parij Xartiyasi, Yadro qurollarini tarqatmaslik to'g'risidagi Shartnoma, Ayollarga nisbatan kamsitishning barcha ko'rinishlarini bartaraf etish to'g'risidagi Konvensiya, Onalikni muhofaza qilish to'g'risidagi Konvensiya, Bandlik sohasidagi siyosat to'g'risidagi Konvensiya, Giyohvandlik vositalari va psixotrop moddalarning noqonuniy aylanishiga qarshi kurash to'g'risidagi Konvensiya, Xalqaro shartnomalar, diplomatik aloqalar, konsullik aloqalari huquqi to'g'risidagi Vena Konvensiyasi, Umum dunyo madaniyat va tabiat merosini himoya qilish to'g'risidagi Konvensiya, Madaniyat boyliklarini noqonuniy olib kirish, mulk huquqini bironvga berishni man qilish va oldini olishga qaratilgan chora - tadbirlar to'g'risidagi Konvensiya va boshqalar.

O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasi 17-moddaning 2-qismida "Respublika davlatning, xalqning oliy manfaatlari, farovonligi va xavfsizligini ta'minlash maqsadida ittifoqlar tuzishi, hamdo'stliklarga va boshqa davlatlararo tuzilmalarga kirishi va ulardan ajralib chiqishi mumkin", deb ko'rsatilgan. Davlatlararo tuzilmalar (ittifoqlar) unga a'zo davlatlarning iqtisodi va siyosiy integratsiyasini maqsad qilib qo'yadi. Masalan, Yevropa Ittifoqi, Mustaqil Davlatlar Hamdo'stligi. Davlatlararo tuzilmalar xalqaro tashkilotlarga o'xshashdir (har ikkalasining asosida xalqaro shartnoma yotadi), lekin maqsadlari, a'zo davlatlar ularga beradigan vakolatlarining miqyosi bilan sezilarli farq qiladi.

O'zbekistonning ittifoqlar tuzishi, hamdo'stlik yoki a'zo bo'lishi mumkin bo'lgan boshqa shakldagi davlatlararo tuzilmalar (jumladan, MDH turidagi) tuzishga, bu davlatning, xalqning oliy manfaatlar, farovonligi va xavfsizligiga zid kelmagandagina yo'l ko'yiladi. Bunda inson huquqlari va erkinliklari, O'zbekistonning suvereniteti, hududining daxlsizligi hamda hokimiyatning qonuniy saylangan davlat organlari tomonidan amalga oshirilishining ustuvorligini ta'kidlab o'tish lozim. "O'zbekiston Respublikasi tashqi siyosiy faoliyatining asosiy prinsiplari to'g'risida"gi qonunning 2 - moddasida shunday deyilgan: "O'zbekiston Konstitutsiyasiga muvofiq, O'zbekiston davlatning, xalqning Oliy manfaatlar, farovonligi va xavfsizligini ko'zlab, ittifoqlar tuzishi, xamdo'stliklarga va boshqa davlatlararo tuzilmalarga kirishi va ulardan ajralib chiqishi mumkin".

O'zbekistonning xalqaro obro'si, jahon hamjamiyatidagi o'rni va ishtiroki o'smoqda va mustahkamlanmoqda. 1992 yilning 2 martida O'zbekiston BMT a'zoliciga qabul qilindi.

O'zbekiston to'la huquqli asosda eng obro'li va ta'sirga ega xalqaro tashkilotlar tarkibiga kirgan, Yevropada Xavfsizlik va Hamkorlik tashkiloti (OBSE), Qo'shilmaslik harakati, Parlamentlararo Ittifoq, Xalqaro Olimpiya qo'mitasi (XOK). Interpol shular jumlasidandir. U NATO ning " Tinchlik uchun hamkorlik " dasturida ishtirok etmoqda.

O'zbekiston tashqi siyosiy faoliyatining eng muhim vazifasi BMT, YEXHT va boshqa xalqaro tashkilotlarning ishida faol qatnashish, Yevropa, Osiyo va jahon xavfsizlik tuzilmalariga qo'shilishdir.

O'zbekiston BMTning deyarli barcha ixtisoslashgan muassa-salari faoliyatida faol ishtirok etmoqda. O'zbekiston Respublikasi davlatlararo bitimlarga, ayniqsa, iqtisodiy tusdagi bitimlarga ustuvor ahamiyat beradi. Ular barqarorlik, izchil rivojlanish va mamlakat xavfsizligini ta'minlashga imkon beradi, O'zbekiston Respublikasining jahon xo'jalik aloqalariga axborot, texnologik va kommunikatsiya jihatidan kirishiga ko'maklashadi.

O'zbekiston 30 dan ortiq yetakchi xalqaro iqtisodiy hamda moliya birlashmalari bilan yaqin hamkorlik qilmoqda. Masalan, Xalqaro valuta fondi, Xalqaro tiklanish va taraqqiyot banki, Yevropa tiklanish va taraqqiyot banki, Iqtisodiy hamkorlik tashkiloti, Markaziy Osiyo davlatlarining iqtisodiy hamkorlik tashkiloti, Qora dengiz bo'yi mamlakatlarning iqtisodiy assotsiatsiyasi va boshqalar shular jumlasidandir. 1996 yil iyunda O'zbekiston Respublikasi va Yevropa Ittifoqi o'rtasida Sheriklik va hamkorlik to'g'risidagi Bitim imzolandi.

O'zbekiston Mustaqil Davlatlar Hamdo'stligi g'oyasini qo'llab - quvvatladi, 1991 yil 21 dekabrda uning tarkibiga kirdi, barcha MDH a'zolarining teng huquqliligi asosida uning mustahkamlanishi va rivojlanishi yo'lida sobitqadamdir.

O'zbekiston Respublikasi "O'zbekiston Respublikasi tashqi siyosiy faoliyatining asosiy prinsiplari to'g'risida" gi, "O'zbekiston Respublikasining xalqaro shartnomalari to'g'risida"gi Qonunlariga muvofiq, harbiy - siyosiy ittifoqlarda ishtirok etmaydi. Bunda O'zbekiston har qanday davlatlararo tuzilmadan, basharti u harbiy - siyosiy ittifoqqa aylansa, ajralib chiqish huquqiga egadir.

Davlatlararo tuzilmalarda ishtirok etish faqat O'zbekiston Respublikasining shartnomalariga asosan amalga oshirilishi mumkin. Amalga oshirishning shakli, ya'ni xalqaro shartnoma tuzish esa - Konstitutsiyada belgilangan qoidalarni talab qiladi.

Xalqaro huquqning prinsiplari va normalariga sodiqlik O'zbekistonning milliy manfaatlaridan kelib chiqadi.

O`zini o`zi nazorat qilish savollari

1. "Suverenitet" atamasi ilk bor qaysi davlatda va nechanchi asrda vujudga kelgan hamda qaysi so`zdan olingan?
2. O`zbekistonning davlat suvereniteti tushunchasi va mohiyati qaysi qonun hujjatlarida mustahkamlangan?
3. O`zbekistonning davlat ramzlari qachon qabul qilingan va uning mazmun mohiyatiga qanday ta'rif berilgan?
4. "Demokratiya" so`zi qayerdan kelib chiqqan va u nimani anglatadi?
5. O`zbekiston Respublikasi Prezidenti o`zining «O`zbekiston XXI asr bo`sag`asida: xavfsizlikka taxdid, barqarorlik shartlari va taraqqiyot kafolatlari» nomli asarida demokratiya tushunchasi haqida qanday ta'rif berilgan?
6. To`g`ridan-to`g`ri, ya'ni bevosita demokratiya tushunchasini bilasizmi?
7. Vakillik demokratiyasi nima?
8. To`g`ridan-to`g`ri va vakillik demokratiyasi shakllari O`zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasining qaysi moddalarida o`z aksini topgan?
9. To`g`ridan-to`g`ri va vakillik demokratiyasi shakllari, O`zbekistonning qaysi qonunlari asosida amalga oshirilishi belgilangan?
10. "Referendum" so`zining lug`aviy ma'nosi qaysi tildan olingan va qanday ma'noni anglatadi?
11. O`zbekiston Respublikasida iyecha marotaba referendum o`tkazilgan va qaysi yillarda?
12. O`zbekistonni demokratik davlat sifatida tavsiflovchi belgilarini aniqlang?
13. «Hokimiyatning bo`linish» nazariyasi nechanchi asrdan boshlab mustaqil siyosiy-huquqiy ta'limotga aylangan?
14. Jahon tajribasida «Demokratiya va inson huquqlari» qanday asoslarda himoya qilinadi?
15. O`zbekistonda siyosiy va mafkuraviy xilma-xillik qanday rivoj topmoqda?
16. "Inson huquqlari umumjahon deklaratsiyasi" qachon qabul qilingan va qanday ahamiyatga ega?
17. Ijtimoiy adolat va qonuniylik prinsiplari O`zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasining qaysi moddalarida o`z aksini topgan?
18. O`zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasining asosiy prinsiplari deganda nimani tushunasiz?
19. O`zbekistonda Konstitutsiya va qonunning ustunligi prinsipi qanday amalga oshiriladi?
20. O`zbekiston Respublikasi tashqi siyosatining konstitutsiyaviy asoslari qaysi qonun hujjatlarida belgilangan?
21. O`zbekistonda mudofaa va xavfsizlikning ta'minlanishini konstitutsiyaviy-huquqiy asoslarini aniqlang?
22. O`zbekiston Qurolli kuchlari qachon tashkil etilgan?
23. Milliy istiqlol mafkurasiga ta'rif bering?
24. O`zbekistonning davlat mustaqilligini amalda namoyon qiladigan va ro'yobga chiqaradigan tashkiliy tuzilmalar tizimi haqida nimalarni bilasiz?
25. O`zbekiston Konstitutsiyasining birinchi moddasida «Davlatning «O`zbekiston Respublikasi» va «O`zbekiston» degan nomlari bir ma'noni anglatadi» deb yozib qo'yilgan, buning mazmun va mohiyatini aniqlang.

VII BOB. O'ZBEKISTON RESPUBLIKASI KONSTITUTSIYASI – MILLIY ISTIQLOL MAFKURASINING HUQUQIY ASOSI

- 1-§. Milliy istiqlol va Konstitutsiyaning obyektiv zarurligi**
- 2-§. Konstitutsiyaning ishlab chiqilishi, umumxalq muhokamasi va qabul qilinishi (mafkuraviy jihatlari)**
- 3-§. Konstitutsiya – istiqlol g'oyalarining majmui**
- 4-§. Konstitutsiya va milliy istiqlol mafkurasini**
- 5-§. O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasi va demokratik huquqiy davlatchilikni shakllantirish**
- 6-§. Konstitutsiya va davlat ramzlari**

1-§. Milliy istiqlol va Konstitutsiyaning obyektiv zarurligi

Davlat mustaqilligining qo'lga kiritilishi O'zbekiston olidida iqtisodiy, ijtimoiy, huquqiy taraqqiyot, madaniy va ma'naviy yangilanish istiqbollarini ochib berdi. Mustaqillikka erishgan har bir davlat o'zining siyosiy va huquqiy rivojlanish yo'lini belgilab olishga, yangi jamiyat qurishga, yangilanish va taraqqiyotning o'z konstitutsiyaviy modelini ishlab chiqishga harakat qiladi.

O'zbekiston o'zining haqiqiy mustaqilligi va milliy davlatchiligiga tinch, parlament yo'li bilan erishdi. Bu o'zbek xalqining ko'p asrlik tarixidagi buyuk voqeadir.

Mamlakatimiz davlat mustaqilligiga erishgach, yangi suveren davlat maqomini konstitutsiyaviy jixatdan mustahkamlab qo'yish muammosi yuzaga keldi. O'zbekiston Respublikasi Prezidenti mamlakatimiz o'zining rivojlanish yo'lini konstitutsiyaviy asosda belgilab olishi zarurligini bir necha bor ta'kidlagandi. **“Davlatimizning kelajagi, xalqimizning taqdiri ko'p jihatdan Konstitutsiyamiz qanday bo'lishiga bog'liq”¹**, - deb yozgan edi yurtboshimiz.

Bizga yangi mustaqil davlatimizning xususiyati, ichki va tashqi siyosatining asosiy qoidalari, umuminsoniy qadriyatlarga, inson huquqlariga, davlat mustaqilligi prinsiplariga, demokratiya va ijtimoiy adolat ideallariga sodiqligi aks etgan Konstitutsiya kerak edi.

2-§. Konstitutsiyaning ishlab chiqilishi, umumxalq muhokamasi va qabul qilinishi (mafkuraviy jihatlari)

Yangi Konstitutsiyani ishlab chiqish zarurligi haqidagi g'oya ilk bor Respublikamizning 1990 yil mart oyida bo'lib o'tgan o'n ikkinchi chaqiriq Oliy Kengashining birinchi sessiyasidayoq aytilgan edi.

O'zbekiston Oliy Kengashining 1990 yil 20 iyunda e'lon qilingan Mustaqillik to'g'risidagi Deklaratsiyasida ushbu hujjat respublikaning yangi Konstitutsiyasini ishlab chiqishga asos bo'lishi ta'kidlangan edi. O'sha kuniyoq Oliy Kengash O'zbekiston Prezidenti boshchiligida Konstitutsiyaviy komissiya tuzdi.

1991 yil 31 avgust O'zbekiston Respublikasining davlat mustaqilligi e'lon qilindi va **“O'zbekiston Respublikasining davlat mustaqilligi asoslari to'g'risida”**gi konstitutsiyaviy qonun qabul qilindi. Unda belgilangan qoidalar amaliyotda sinovdan o'tdi, so'ngra O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasining loyihasiga kiritildi. Ushbu qoidalar Islom Karimov ifodalab bergan g'oya va prinsiplarni mustahkamlardi. Konstitutsiya loyihasi o'zining qismlari bilan ham, butunligicha ham O'zbekiston Prezidentining ulkan yaratuvchanlik va islohotchilik faoliyati natijasi ekanligini ko'rsatib turardi.

¹ Karimov I.A. O'zbekiston: milliy istiqlol. Iqtisod, siyosat, mafkura. T.1. –T.: O'zbekiston, 1996. 124-b.

Taqdir Islom Karimov zimmasiga jamiyatni yangilash, o'tish davrining murakkab sharoitida davlatimizni ijtimoiy-iqtisodiy, siyosiy davlat-huquqiy va ma'naviy jihatdan rivojlantirishning pishib yetilgan muammolarini hal qilish kabi tarixiy vazifani yukladi. Ushbu vazifalarni amalga oshirishda Prezidentimiz buyuk davlat va jamoat arbobi, iste'dodli siyosiy yetakchi sifatida namoyon bo'ldi.

Yurtboshimiz ikki o'zaro bog'liq muammoni - O'zbekiston Respublikasining davlat mustaqilligini qaror toptirish va uning Konstitutsiyasini qabul qilish muammolarini muvaffaqiyatli hal etdi. Ayni paytda mazkur ivazifalar boshqa ijtimoiy muammolarni ham muntazam ravishda hal qilish bilan baravar bajarildi. Davlat mustaqilligiga erishilishi va buning Konstitutsiyada qonun yo'li bilan mustahkamlanishi-olamshumul voqea, Prezident Islom Karimov boshchiligida davlatchilik va huquq sohasida amalga oshirilgan ulkan yaratuvchanlik faoliyatining eng katta yutug'i bo'ldi. Yurtboshimizning har tomonlama hisob-kitob qilingan, mantiqiy izchil, mukammal strategiyasi taraqqiyparvar o'zgarishlar qilishga qaratilgan.

Konstitutsiya loyihasini tayyorlash borasidagi barcha ishlar Islom Karimovning bevosita rahbarligida amalga oshirildi. Prezident Konstitutsiyaviy komissiya ish boshlashi bilan mamlakatimizning o'ziga xos jihatlarini va xususiyatini munosib ravishda aks ettiradigan, xalqaro standartlarga to'liq javob beradigan, jahon tajribasini, demokratiya va eng rivojlangan mamlakatlar konstitutsiyaviy qonunchiligi erishgan yutuqlarni inobatga oladigan Asosiy Qonun loyihasini tayyorlashga yo'naltirilishini ta'minlashga harakat qildi. Loyihani tayyorlash chog'ida Yevropa, Amerika, Osiyo mamlakatlarining konstitutsiyalari o'rganib chiqildi, u Inson huquqlari umumjahon Deklaratsiyasi va inson huquqlariga oid boshqa xalqaro hujjatlarni inobatga olgan holda tayyorlandi¹.

Islom Karimovning Konstitutsiyada o'z aksini topgan g'oyalari uning 1992 yil yozida chop etilgan "O'zbekistonning o'z istiqlool va taraqqiyot yo'li" asarida ifodalab berilgan. U shunday deb yozgan edi: **"Mustaqil O'zbekistonning birinchi Konstitutsiyasi yangi jamiyatning ishonchli huquqiy kafolatlarini shakllantiradi va mustahkamlaydi. Bu asosiy Qonun har tomonlama va chuqur o'ylangan umumxalq muhokamasidan keyin demokratik yo'l bilan qabul qilinadi. Umumiy g'oyasiz, bizning ko'p millatli mamlakatimizda, mustahkam ma'naviy makonni yaratish mumkin emas. Konstitutsiya bizga inson huquqlari, ozodlik, barqarorlik va taraqqiyot majmuini ifodalaydigan demokratik, huquqiy va adolatli davlatni qanday qilib qurish yo'llarini ochib beradi"**². Ushbu asar O'zbekiston Konstitutsiyasining loyihasini tayyorlashga asos bo'ldi.

1992 yil 8 sentabrda Konstitutsiyaviy komissiya bajarilgan ishni asosan ma'qulladi va Konstitutsiya loyihasini umumxalq muhokamasi uchun e'lon qilishga qaror qildi. Ushbu yig'ilishda loyihani oxiriga yetkazish va tahrir qilish uchun ishchi guruh tuzildi. 1992 yil 26 sentabrda Konstitutsiya loyihasi matbuotda e'lon qilindi.

Asosiy qonun loyihasining umumxalq muhokamasi juda keng tus oldi. U 1992 yil sentabr oyi oxiridan dekabr boshlarigacha fuqarolarning siyosiy faolligi, ijodiy ko'tarinkiligi ruhida o'tdi, hamda O'zbekistonda demkoratiya rivojining samarali va amaliy maktabi bo'ldi. Muhokamada mamlakatimiz katta yoshdagi aholisining deyarli hammasi ishtirok etdi. Matbuotda, radioeshittirish va teleko'rsatuvlarda qizg'in bahs-munozaralar bo'ldi, ko'plab uchrashuvlar o'tkazildi, Konstitutsiyaga doir masalalar bo'yicha bahs-munozaralar tashkil qilindi.

¹ Qarang: Saidov A.X. Jahon konstitutsiyaviy amaliyoti va O'zbekiston Respublikasining Asosiy Qonuni. -T.: Bilim, 1992.

² Karimov I.A. O'zbekiston: milliy istiqlool, iqtisod, siyosat, mafkura T. -T.: O'zbekiston 1996. 85-b.

Loyiha e'lon qilingach, Konstitutsiyaviy komissiyaga fikr-mulohazalar bildirilgan 600 taga yaqin xat kelib tushdi. Respublika matbuotining o'zida Konstitutsiya loyihasiga bag'ishlangan yuzdan ortiq materiallar e'lon qilindi. Kelib tushgan takliflarning soni 5 mingdan oshib ketdi. Konstitutsiya loyihasi o'tkazilgan muhokamani inobatga olgan holda ancha tuzatildi, qayta ishlandi va 1992 yil 21 noyabrda muhokamani davom ettirish uchun gazetalarda qayta chop ettirildi.

Konstitutsiya loyihasining umumxalq muhokamasi O'zbekiston xalqining xohish-irodasini aniqlash, juda boy material to'plash imkoni berdi. Ushbu material chuqur va har tomonlama o'rganib chiqildi, umumlashtirildi va xalqning umumiy irodasi shaklida o'n ikkinchi chaqiriq O'zbekiston Respublikasi Oliy Kengashining o'n birinchi sessiyasi muhokamasiga kiritildi.

Islom Karimov sessiyada Konstitutsiya **“xalqchil qomus”** deb atab, uning loyihasi ustida taxminan ikki yil davomida ishlagani, ikki yarim oy mobaynida umumxalq muhokamasidan o'tganligi va shu vaqt mobaynida u xalqning fikr xazinasi durdonalari bilan boyitilganligini, sayqal topganligini ta'kidladi.¹

Respublika Oliy Kengashining sessiyasida muhokama qilish uchun kiritilgan Konstitutsiya loyihasiga 80 ga yaqin o'zgartishlar, qo'shimchalar taklif etildi va aniqliklar kiritildi. Ularning ayrimlari muhim ahamiyatga ega edi. Parlament sessiyasining ishi davomida deputatlar ham bir qator o'zgartirishlar kiritdilar.

Konstitutsiyani ishlab chiqish, muhokama qilish va qabul qilish jarayoni I.A.Karimovning **“Konstitutsiya davlatni davlat, millatni millat sifatida dunyoga tanitadigan Qomusnoma”** bo'lganligi, u **“xalqimizning irodasini, ruhiyatini, ijtimoiy ongi va madaniyatini”** aks ettirishi, uning **“xalqimiz tafakkuri va ijodining mahsuli...”** ekanligi haqidagi xulosaning to'g'riligi va asoslanganligini tasdiqlaydi.

O'zbekiston Konstitutsiyasini tayyorlashda Prezidentning katta xizmatlari haqida N.Mishin shunday yozadi: **“Karimov Asosiy Qonunda inson huquqlari va davlat mustaqilligi g'oyalariga sodiqlik, hozirgi va kelajak avlodlar oldida chuqur mas'uliyatni his etish, o'zbek davlatchiligining tarixiy tajribalarga tayanish, demokratiya va qonuniylikka hurmat, xalqaro huquqning umum e'tirof etgan normalarini tan olish, O'zbekistonning munosib hayotini ta'minlash, insonparvar huquqiy davlat yaratish va nihoyat, mustahkam fuqaroviy tinchlik hamda milliy kelishuvni ta'minlash kabi ezgu niyatlarni mujassamlashtirishga harakat qildi”**².

3-§. Konstitutsiya – istiqlol g'oyalarining majmui

Mamlakatimiz ko'p millatli aholisining xohish-irodasi mustaqil O'zbekistonning birinchisi Konstitutsiyasida mustahkamlab quyilgan. Asosiy Qonun O'zbekiston xalqining ruhini, ijtimoiy ongini va madaniyatini aks ettirgan. Bizning Konstitutsiyamiz umuminsoniy qadriyatlar va xalqaro huquqning ustunligi tarafdoridir. Shuning uchun bizning istiqlol va taraqqiyot yo'limiz Konstitutsiyaga asoslanadi.

Konstitutsiyada ijtimoiy yo'nalishdagi barqaror, demokratik huquqiy davlat, fuqarolik jamiyatini yaratish maqsadlari qo'yilgan. Faqat zamondoshlarimizning emas, balki bizdan keyin o'zbek zaminida yashaydigan kelgusi avlodlarning ham taqdiri bizlar qanday jamiyat va davlat qurishimizga bog'liq.

¹ 1. Karimov I.A. O'zbekiston: milliy istiqlol, iqtisod, siyosat, mafkura T. –T.: O'zbekiston 1996. 85-b.

2. Karimov I.A. Bizdan ozod va obod Vatan qolsin. T.2.-T.: O'zbekiston, 1996. –93-b.

² Мишин Н. Взгляд из Москвы. Ислам Каримов –первый Президент Республики Узбекистан. Штрихи к портрету // Ислам Каримов. Стабильность и реформы. Статьи и выступления. –М.: Палея, 1996,с. 19-20.

Bizning bosh maqsadimiz-asosi mehnatsevar va farovon, axloqan mustahkam va madaniyatli oila bo'lgan demokratiya va ijtimoiy adolat jamiyatini qadamba - qadam yaratishdir.

O'zbekistonda konstitutsiyaviy qurilishning asosini O'zbekiston Respublikasi Prezidenti o'z asarlari, chiqishlarida ifodalab bergan besh asosiy prinsip tashkil qiladi. Bu asos bo'luvchi g'oyalar va qoidalar O'zbekiston taraqqiyotini va milliy mafkurasining tamal toshlaridir.

“Darhaqiqat, - deb yozadi O'rta Osiyo bo'yicha taniqli mutaxassis professor L.Levitin, - O'zbekiston Respublikasining 1992 yil 8 dekabrda qabul qilingan Konstitutsiyasida hozirgi zamon jamiyatlariga ularning siyosiy-huquqiy tashkil etilishi nuqtai nazaridan zarur bo'lgan deyarli barcha narsa mavjud. Shaxsning mustaqilligi, hokimiyatlarning taqsimlanishi, mulkdorlik shakllarining xilma-xilligi, mafkuraviy rang-baranglik, ijtimoiy, iqtisodiy va siyosiy plyuralizm, boshqariladiganlarning roziligiga asoslangan hukumat singari va ko'plab boshqa demokratik qadriyatlar konstitutsiyaviy tuzumning prinsiplari sifatida tasdiqlanadi. Uzoq yillar davomida totalitar-mustabid tartibotning xom xayol-demokratik niqobi bo'lib kelgan turli ko'rinishdagi” sho'rochiliklar” barham toptirilgan.”¹.

O'zbekistonning 1992 yilgi Konstitutsiyasi o'zbek jamiyati va davlatining barcha eng muhim sohalarini tartibga soladi, qisqaligi va aniq ifodalanganligi, shuningdek, o'ziga xos tuzilishi bilan ajralib turadi.

U dunyodagi eng maqbul tuzilishga ega konstitutsiyalardan biridir².

1992 yilgi Konstitutsiya mustaqil O'zbekistonning “tashrif qog'ozi”ga aylandi. U dunyo siyosiy xaritasida yangi demokratik davlat - O'zbekiston Respublikasining mavjudligini aks ettirmoqda. Chunki O'zbekiston Respublikasi Prezidenti aytganidek, **“Hech bir davlat o'zining Asosiy Qonunida davlat va jamiyat qurilishining tamoyillarini, fuqarolarning huquq va erkinliklarini, jamiyat taraqqiyotining iqtisodiy asoslari va strategik yo'nalishlarini mustahkamlamasdan turib, haqiqiy suveren davlat bo'la olmaydi”**³.

O'zbekistonning Konstitutsiyasi o'z yuridik tarixining ko'p asrlik an'alarini va jahon konstitutsiyaviy tajribasining prinsiplarini o'zida mujassamlashtirgan. Agar yangi o'zbek Konstitutsiyasini jahon konstitutsiyaviy rivoji bilan aloqada olib qarasak, shuni aytish mumkinki, u dunyoda XX asrning so'nggi o'n yilligi ichida qabul qilingan yangi, “uchinchi” avlod konstitutsiyalari qatoriga kiradi.

“Hur O'zbekistonimizning tarixida birinchi Konstitutsiyani qabul qilish – jumhuriyatimizning yangidan tug'ilishidir, haqiqiy mustaqilligimizga mustahkam poydevor qurishidir”⁴.

Konstitutsiyada mustahkamlangan qoidalarni demokratiyaning aniq “tarozisi”da o'lchab, to'la ishonch bilan aytish mumkinki, u – jahondagi eng demokratik konstitutsiyalardan biri. “Bizning O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasi eng demokratik, xalqaro miqyosda e'tirof etilgan me'yor va talablarga javob beradi, deyish uchun to'la asoslarimiz bor”⁵.

¹.Qarang: Islom Karimov yangi O'zbekiston Prezidenti. –T.: O'zbekiston, 1996,-89-90b.

² Қаранг: Якушев А.В. Конституционное право зарубежных стран. –М.: 1999.-С. 310-311.

³ Karimov I.A. Yangicha fikrlash –davr talabi. T.: O'zbekiston, 1996.-107-b.

⁴ Karimov I.A. O'zbekiston: milliy istiqlol, iqtisod, siyosat, mafkura T. I–T.: O'zbekiston 1996. 128-b.

⁵ Karimov I.A. O'zbekiston: milliy istiqlol, iqtisod, siyosat, mafkura. T.: O'zbekiston, 1996.-128-bet.

4-§. Konstitutsiya va milliy istiqlol mafkurasi

Tabiiyki, har qanday davlatning Konstitutsiyasi unda yashovchi xalqning irodasini, ruhiyatini, ongi va madaniyatini aks ettiradi. Konstitutsiya xalqning siyosiy donoligi va tafakkuri mahsulidir.

Konstitutsiyaga amal qilib yashovchi fuqarolarning ahilligi, xalqimizga xos odamiylik, umuminsoniy qadriyatlarga ixlos kabi azaliy sifatlar o'z aksini topgan. Yurtimizga xos qardoshlik va do'stlik an'analari, o'zining boy va teran tarixiga ega bo'lmish xalqlarning o'zaro totuvligi va qo'shnichiligi prinsiplari ham Konstitutsiyada muhim o'rin tutadi.

Konstitutsiyamizning ijobiy jihatlari, yangi tomonlari, avvalgi Konstitutsiyalardan farqlari nimalardan iborat? Avvalambor, bu Konstitutsiya o'zining tub mohiyati, falsafasi g'oyasiga ko'ra yangi hujjatdir. Unda kommunistik mafkura, sinfiylik, partiyaviylikdan asar ham yo'q. Jamiki dunyoviy ne'matlar orasida eng ulug'i – inson degan fikr ilgari surilgan va shu asosda “fuqaro – jamiyat-davlat” o'rtasidagi o'zaro munosabatning oqilona huquqiy yechimi topilgan.

Konstitutsiya inson huquqlari va davlat mustaqilligi g'oyalariga sadoqat, hozirgi va kelajak avlodlar oldidagi yuksak mas'uliyatni anglash, o'zbek davlatchiligining tarixiy tajribasiga tayanish, demokratiya va qonuniylikni hurmatlash, xalqaro huquqning jahonda e'tirof etilgan qoidalarini tan olish, O'zbekiston fuqarolarning munosib hayot kechirishlarini ta'minlash, insonparvar huquqiy jamiyat barpo etish va nihoyat fuqarolar tinchligi va milliy hamjihatlikni kafolatlash kabi olijanob maqsadlarni ko'zlaydi.

Konstitutsiya siyosiy partiyalarning va jamoat birlashmalarining huquqiy manfaatlarini muhofaza etadi, ularga ijtimoiy hayotning barcha jabhalarida ishtirok etish uchun teng huquqiy erkinlik yaratib bergan. Ayni vaqtda konstitutsiya yakkaxokimlikka intilishlarga va bir mafkura imtiyozli bo'lib qolishiga yo'l qo'ymaydi. Zero, O'zbekistonning davlat mustaqilligiga, hududiy yaxlitligiga va xavfsizligiga rahna soladigan, milliy va diniy adovatni avj oldiradigan, urush va zo'ravonlikni targ'ib qiluvchi, konstitutsiyaviy tuzumga, xalqning demokratik huquq va erkinliklariga va ma'naviyatiga tajovuz qiladigan partiyalar va jamoat harakatlari qonundan tashqari bo'lishi lozim.

Konstitutsiyada hurfirklik, vijdon va diniy e'tiqod erkinligi masalalariga katta e'tibor berilgan. Dinning xalqimiz ma'naviyatiga, ruhiyatiga o'tkazayotgan hayotbaxsh ta'siri katta. Har bir inson o'z e'tiqodiga va dinga amal qilish yoki hech qaysi dinga e'tiqod qilmaslik huquqiga ega.

“Har qanday jamiyat kelajakni ko'zlab yashaydi va uning poydevorini imkon qadar mustahkamroq qurishga harakat qiladi. Shu nuqtai nazardan qaraganda, davlatimiz, jamiyatimiz erishgan buyuk yutuq-O'zbekiston Respublikasining Konstitutsiyasi bo'ldi.

Tabiiyki, har qanday davlatning yuzi, obro'-e'tibori uning Konstitutsiyasi hisoblanadi. Zotan, Konstitutsiya davlatni davlat, millatni millat sifatida dunyoga tanitadigan Qomusnomadir. Shu ma'noda Asosiy qonunimiz xalqimizning irodasini, ruhiyatini, ijtimoiy ongi va madaniyatini aks ettiradi.¹

Konstitutsiyamiz eng ilg'or g'oyalarni o'zida jo etganini, uning eng demokratik an'analari asosida yaratilganini bugungi kunda jahon tan olmoqda. Buning sababi nimada?

Birinchidan, bizning Konstitutsiya haqiqatan ham demokratik Konstitutsiyadir. Tarixda sinalgan umumbashariy qadriyatlarni o'zida mujassam etgan hujjatdir.

Ikkinchidan, Bizning Konstitutsiya eng rivojlangan, taraqqiy topgan davlatlarning tarixiy tajribasiga tayangan holda yaratilgan, u dunyo miqyosida ham har qanday ilg'or davlat Konstitutsiyasi bilan bimalol kuch sinashmoqda.

¹. Islom Karimov Konstitutsiya to'g'risida. –T.: 2001.–41-50-betlar.

Uchinchidan, Konstitutsiya, umumiy mazmunidan tortib oddiy bir bandiga qadar, Xo'ja Ahmad Yassaviy bobomiz davrida, buyuk sohibqiron Amir Temur zamonida shakllangan milliy tafakkurni, muqaddas islomiy qadriyatlarni o'zida kas ettiradi. Shu ko'xna zamin odamlari ko'nglida ustuvor adolat, haqiqat, iymon, oliyjanoblik, bag'rikenglik, mardlik, tantilik kabi ulug' xislatlar Konstitutsiyamizdan munosib o'rin olgan.

Darhaqiqat, Konstitutsiyamiz - shu muqaddas zaminimizda istiqomat qilayotgan insonlarning dunyoqarashini, ularga xos o'zaro munosabatlarni, xususiyatlarni, mehr-oqibat, odamiylik, o'zga millat va elatlarga nisbatan hurmat, ilmu fanga intilishi, or-nomus, iffat va hayo kabi ezgu fazilatlarini o'ziga xos qilib olgan. Bizning Konstitutsiyamiz eski totalitar-mustabidlik tuzumidan voz kechib, yangi, zamonaviy va erkin hayotimizni har taraflama himoya etishimizga xizmat qiladi.

"Haqiqatan ham, hech bir mubolag'asiz aytish mumkinki, bizning Konstitutsiyamiz umuminsoniy g'oyalar-tenglik, erkinlik birodarlik, xalqlar va millatlararo do'stlik, mamlakat va dunyo barqarorligi kabi eng ulug' g'oyalarga xizmat qiladi. Ishonchimiz komilki, buni barcha xalqimiz teran anglaydi va bunga ishonadi"¹.

Konstitutsiyamiz ijtimoiy hayot siyosiy institutlar, mafkuralar va fikrlarning xilma-xilligi asosida rivojlanadi, deyilgan. Hech qaysi mafkura davlat mafkurasini maqomiga ko'tarilishi mumkin emas. Bu konstitutsiyaviy qoida bizning oldimizga milliy istiqbol mafkurasini yaratish vazifasini qo'yadi.

"Milliy istiqbol mafkurasini xalqimizning azaliy an'alariga, udumlariga, tiliga, diniga, ruhiyatiga, asoslanib, kelajakka ishonch, mehr-oqibat, insof, sabr-toqat, adolat, ma'rifat tuyg'ularini ongimizga sindirishga xizmat qilishi lozimligini hech qachon unutmaylik. Unda jamiyatimizdagi barcha kuchlar, harakatlar, jamoat tashkilotlari, aholi turli tabaqalarining o'y-fikrlari, orzu-umidlari o'z ifodasini topmog'i lozim. U davlatimiz fuqarolarini ulug' maqsad yo'lida qalban birlashtirishga ko'maklashishi kerak"².

Shunday qilib, yurtboshimiz haqli ravishda ta'kidlaganidek, "Konstitutsiya - nafaqat bugungi kunning qomusi, balki u ertangi kunimiz, qurayotgan jamiyatimiz istiqbolini aniqlab beruvchi hujjat, farzandlarimiz yo'lini yoritib turguvchi mayoqdir"³.

5-§. O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasi va demokratik huquqiy davlatchilikni shakllantirish

"Istiqbol yillari yangi mustaqil
O'zbekistonning milliy davlatchiligi
poydevorini barpo etish sohasida puxta
va jiddiy ish olib borilgan davr bo'ldi"

I.A.Karimov.

Istiqbol tufayli o'zbek xalqining ajralmas huquqi-o'z taqdirini o'zi belgilash huquqi ro'yobga chiqarildi. O'zbekiston tinch parlament yo'li bilan o'zining haqiqiy milliy davlatchiligiga erishdi. Bu, yurtboshimiz ta'kidlagandek, xalqimizning ko'p ming yillik tarixida buyuk voqeadir.

Sovet sotsialistik davlati xalqimiz hayotiga chetdan zo'ravonlik bilan mustamlakachilik maqsadida joriy etilgandi. Bu davlatning na shakli, na mohiyati xalqimizning boy va teran ahloqiy, ma'naviy, ruhiy va huquqiy qadriyatlariga to'g'ri kelmaydigan tizimga asoslangandi. Sovet davlat tuzumi o'z xalqimizning tarixini, o'zining

¹ O'sha asar, 52 bet.

² Islom Karimov. "Konstitutsiya to'g'risida". -T.: 2001,-61-62-betlar.

³ Karimov I.A. "Bunyodkorlik yo'lidan". T.: O'zbekiston, 1996. -154-bet.

ruhi va urf-odatlarini, o'z avlod-ajdodlarini bilmaydigan manqurtlarga tayanar edi. Shu bois bu davlatning ijtimoiy-siyosiy tuzumi bilan xalq ehtiyojlari o'rtasida jarlik bor edi. Boshqacha so'z bilan aytganda, inson, uning moddiy, ma'naviy, milliy qadriyatlari bu tuzumda so'nggi o'rinda turar edi. Binobarin, bunday davlatning istiqboli yo'q edi va 70 yillik vaqt buning yaqqol isbotidir.

Istiqlol tufayli, bizning oldimizda shunday tarixiy imkoniyat paydo bo'ldiki, biz bosib o'tgan yo'limizni tanqidiy baholab, milliy davlatchiligimiz negizlarini aniqlab, buyuk madaniyatimiz tomirlariga, qadimiy merosimiz ildizlariga qaytib, o'tmishimizdagi boy davlat-huquqiy an'analarni yangi mustaqil adolatli fuqarolik jamiyati qurishga tatbiq etish baxtiga muyassar bo'ldik.

Mustaqillik xalqimizga o'z Vatanida o'zini erkin his qilish, chinakam milliy qadriyatlarni tiklash, o'z milliy davlatchiligini shakllantirish imkonini berdi.

Shu sababli, tarixan juda qisqa vaqt ichida asrlar mobaynida davlat qurilishi sohasida amalga oshirilmagan ko'p narsalarga erishildi. Bu nimalarda namoyon bo'lmoqda?

Birinchidan, mustaqil O'zbekistonning o'ziga xos va mos davlat - huquqiy yo'li tanlab olindi. Davlat qurilishi sohasida tanqidiy nuqtai nazarsiz qabul qilinadigan tayyor qolip va andozalar yo'q. Dunyoda bir-biriga aynan o'xshagan ikkita davlat yo'q. **“Har bir davlat – betakror ijtimoiy hodisadir. U har qaysi xalq tarixiy va ma'naviy taraqqiyotining hosilidir, uning o'ziga xos, o'ziga mos madaniyati rivojining natijasidir”**, -deb ta'kidlagan edi O'zbekiston Respublikasi Prezidenti I.A.Karimov.

O'zbekiston mustaqil davlat sifatida demokratiya qadriyatlarini, inson huquqlari va erkinliklarini ta'minlashni, ijtimoiy jihatdan yo'naltirilgan erkin bozor iqtisodiyotini barpo etishni, xalqaro munosabatlarning teng huquqli subyektiga aylanishni o'zi uchun eng ustuvor qadriyatlar sifatida tanladi.

Ikkinchidan, yangi o'zbek davlatchiligining qaror topish jarayonida eski ma'muriy-buyruqbozlik tizimi va unga xos bo'lgan hokimiyat va boshqaruv organlari tugatildi. Siyosiy va iqtisodiy boshqarish va tartibga solishning ko'pgina tuzilmalari barham toptirildi. Ular totalitar tuzumning, o'ta markazlashtirilgan rejalash- taqsimlashga asoslangan iqtisodiyotning ustunlari edi. Bu jarayon murakkab sharoitlarda ro'y berdi. Chunki amaliy ish yurita olmaydigan, ko'pincha mas'uliyatsiz va esktrmistik kayfiyatdagi, kalondimog' muxolifat demokratiya g'oyalarini bayroq qilib, o'zining xatti-harakatlari bilan jamiyatda beqarorlikni keltirib chiqarishga urindi. Bundan tashqari, hamdo'stlik doirasida integratsiyani chuqurlashtirish shiori ostida milliy suverenitetning qaror topishiga xalaqit berishlar ham yangi davlatchilikning vujudga kelish jarayoniga o'zining salbiy ta'sirini ko'rsatdi.

Uchinchidan, demokratik huquqiy davlat va adolatli fuqarolik jamiyati barpo etishning huquqiy va konstitutsiyaviy asoslari yaratildi. Istiqlol yillari o'zbek parlamenti qonun yaratuvchilik faoliyati bilan faol shug'ullanib, yosh mustaqil davlatchilik shakllanishi huquqiy jihatdan har tomonlama ta'minlashga qaratilgan 400 yaqin qonunlar qabul qildi. Bu qonunlar yangi davlat hokimiyati organlari tizimi va ijtimoiy yo'naltirilgan madaniy - ma'rifiy bozor munosabatlarini shakllantirishning huquqiy asoslarini yaratdi.

Yangi o'zbek qonunchiligi tizimi o'zagini, istiqlolimiz Qomusi-O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasi tashkil etdi. Asosiy Qonunimiz mustaqil o'zbek davlatchiligini qaror toptirish yo'lida muhim tarixiy qadam bo'ldi. Yurtboshimiz ta'birlari bilan aytganda, **“Konstitutsiya suveren davlatimizning qonunchilik – huquqiy negizini shakllantirishning asosiy poydevori, mustaqil davlatchiligimizning tamal toshi bo'ldi.”**

To'rtinchidan, Konstitutsiya talablari asosida davlat hokimiyati organlarining sovet totalitar tuzumidan tubdan farq qiladigan tizimi barpo etildi. Qonun chiqaruvchi, ijro

etuvchi va sud hokimiyati vakolatlarini taqsimlash konstitutsiyaviy prinsipi izchillik bilan joriy etildi. Ularning har biri o'z faoliyatida huquqiy asosda totalitarizm illatlarini istisno qiladigan umuminsoniy demokratik me'yorlarni qaror toptirmoqda.

O'zbek parlamenti O'zbekiston istiqlolini e'lon qilib, davlat mustaqilligining huquqiy asoslarini yaratdi. Vakillik hokimiyatini vujudga keltirishning jahondagi eng demokratik tizimlaridan biri tashkil etildi. Oliy Majlis ilk marta ko'p partiyaviylik asosida saylandi.

Ijro hokimiyatining yangi, zamonaviy va samarali tizimi shakllandi. Ijro etuvchi hokimiyat organlari rejalash-tasdiqlash vazifalaridan holi bo'lib, iqtisodiy siyosatni muvofiqlashtirish va tartibga solish rolini bajarmoqda. Markaziy iqtisodiy idoralarning vazifalari va faoliyat yo'nalishlari tubdan o'zgartirildi. Ko'plab vazirliklar o'rniga bozor sharoitiga mos bo'lgan xo'jalik birlashmalari, uyushmalari, konsernlar, korporatsiyalar, xolding kompaniyalar tashkil qilindi.

Davlat hokimiyati mahalliy organlarining yangi tizimi vujudga keltirildi. Uning asosini hokimlar instituti tashkil etadi. Unda joylarda ijro etuvchi hokimiyat bilan vakillik hokimiyati rahbarining vazifalari birlashtirilgan. Xalqimizning tarixiy an'analari va ruhiyatini hisobga olgan holda fuqarolarning o'zini o'zi boshqarish organlari tuzildi.

Ularning asosini fuqarolar yig'inlari-mahallalar tashkil qiladi.

Mutlaqo yangi sud tizimi mustaqil va boshqa organlariga bog'liq bo'lmagan hokimiyat sifatida qaror toptirildi. Sud hokimiyatining Konstitutsiyaviy Sud va Oliy xo'jalik sudi kabi yangi tuzilmalari vujudga keldi. Viloyat, shahar va tuman sudlari sudyalari davlat boshlig'i tomonidan tayinlanishi kabi ijobiy tarixiy-huquqiy an'ana tiklandi. Sudyalarning vakolatlari va huquq doirasi kengaytirildi.

Beshinchidan, O'zbekistonning davlat mustaqilligini amalda namoyon qiladigan va ro'yobga chiqaradigan tashkiliy tuzilmalar tizimi shakllantirildi. Mudofaa va tashqi iqtisodiy aloqalar vazirliklari, Milliy xavfsizlik xizmati, davlat bojxona va soliq qo'mitalari tuzildi. Milliy armiya-O'zbekiston Qurolli kuchlarining tashkil etilishi milliy davlatchilikni qaror toptirish yo'lidagi g'oyat muhim qadam bo'ldi. Davlat mulkini boshqarish va xususiylashtirish, qimmatbaho metallar, Fan va texnika qo'mitalari, Oliy Attestatsiya komissiyasi birinchi marta tashkil etildi. Bank tizimi tubdan qayta shakllantirildi. Tashqi iqtisodiy faoliyat milliy banki ochildi. Mustaqil milliy aviakompaniya, axborot agentligi, kinokompaniya va boshqa umumdavlat xizmatlari faoliyat ko'rsatmoqda.

Oltinchidan, O'zbekiston mustaqil davlat sifatida jahon hamjamiyati tomonidan tan olindi. Hozir O'zbekistonni 165 davlat tan olgan. Dunyodagi 120 dan ortiq mamlakat bilan rasmiy diplomatiya munosabatlari o'rnatilgan. Mamlakatimizda 88 chet davlat vakolatxonalari ro'yxatdan o'tgan, 24 hukumatlararo tashkilot va 13 nohukumat tashkilot ishlab turibdi. O'zbekistonning 40 dan ortiq chet el diplomatik vakolatxonalari faoliyat ko'rsatmoqda.

O'zbekiston suveren davlat sifatida Birlashgan Millatlar Tashkiloti va uning ixtisoslashgan muassasalari, Ovro'pada xavfsizlik va hamkorlik tashkiloti, Iqtisodiy hamkorlik tashkiloti va boshqa eng obro'li va nufuzli xalqaro tashkilotlarning a'zosi bo'ldi.

Yurtboshimiz haqli ravishda yozganlaridek "biz uchun mustaqillik o'z erkinligimizni anglashgina emas, balki avvalo o'z hayotimizni o'z irodamiz bilan va milliy manfaatlarimizni ko'zlagan holda tashkil etish, o'z kelajagimizni o'z qo'limiz bilan qurish huquqidir".

6-§. Konstitutsiya va davlat ramzlari

Har qanday mustaqil davlatning belgilari jumlasiga uning timsoliy ramzlari ham kiradi. Xo'sh, ramz nima degani? Ramzlar - shartli belgilar bo'lib, ular qadim

zamonlardayoq turli xalqlarda u yoki bu hodisa, olam, mavjudot, odamlar tasvirini ifodalagan. Ramzlar bevosita xalq, millat hayoti, an'analari, ruhiyati, folklori, tarixi bilan chambarchas bog'liqdir.

Davlat ramzlari – bu mustaqil davlatning muhim tashqi belgilarini o'zida mujassamlantiradi. Davlat ramzlarida xalqning azaliy orzusi, uning ezgu niyatlari, bugungi hayot mazmuni aks etadi.

Davlat ramzlariga nimalar kiradi? Sovet davrida davlat ramzlariga asosan bayroq, gerb va madhiya kiritilar edi. Bizning fikrimizcha davlat ramzlari bular bilan cheklanmaydi.

Mustaqil O'zbekistonning davlat ramzlariga quyidagilar kiradi:

1. **Mustaqil o'zbek davlatining nomi.** Konstitutsiyamizning 1-moddasidayoq “Davlatning “O'zbekiston Respublikasi” va “O'zbekiston” degan nomlari bilan bir ma'noni anglatadi”, deb yozib qo'yilgan. Har bir insonning boshqalardan farqlanuvchi muhim jihatlaridan biri uning ismi sharifi bo'lganidek, har qanday davlatning ham nomi uning ajralmas tashqi belgilaridan biridir. Mustaqil o'zbek davlatining nomi xalqaro shartnomalarda, davlat idoralarining muhrlarida, xizmat hujjatlari va guvohnomalarda ifodalanadi.
2. **Mustaqil O'zbekistonning Konstitutsiyasi.** O'zbekiston xalqining istiqloлга erishganlik fakti uning mustaqillik Qomusi bo'lmish Konstitutsiyasida mustahkamlangan. Konstitutsiya dunyo siyosiy xaritasida yangi demokratik davlat – O'zbekiston Respublikasi paydo bo'lganligini aks ettiradi. Konstitutsiya xalqning o'zini-o'zi boshqarish, erkinlik va ijtimoiy adolat, insonparvar davlat va fuqarolik jamiyat barpo etish to'g'risidagi azaliy orzusini ifodalagan. Konstitutsiyada mustaqil o'zbek davlatining mohiyati, uning siyosiy, iqtisodiy, ijtimoiy va huquqiy tizimining demokratik tabiati, uning umuminsoniy qadriyatlariga sodiqligi, fuqarolarning huquq va erkinliklari yuridik jihatdan qat'iy belgilab qo'yilgan. Konstitutsiya bu-istiqloл va mustaqil O'zbekiston ramzidir.
3. **O'zbekiston Respublikasining davlat tili.** Til har bir millat o'zligining ajralmas belgisidir. Umuman, 1989 yilning 21 oktabrida ona tilimizga davlat tili maqomining berilishi istiqlolimiz sari qo'yilgan eng muhim qadamlardan biri bo'lgan edi. Konstitutsiyamizning 4-moddasida esa o'zbek tili mustaqil o'zbek davlatining rasmiy tili sifatida Asosiy Qonun himoyasiga olingan. Davlatga nom bergan xalqning, uning milliy madaniyati va o'ziga xosligini namoyon etuvchi vosita bo'lmish o'zbek tilining har tomonlama rivojlanishini ta'minlash, mazkur tilning davlat tilidek salohiyatini izchil va to'liq ro'yobga chiqarish har birimiz uchun konstitutsiyaviy burch va vazifadir.

Davlat tili- bu mustaqil davlat belgisi, ramzidir. Davlat tilida qonunlar yoziladi, xalqaro shartnomalar imzolanadi, anjumanlar olib boriladi va rasmiy hujjatlar yuritiladi.

4. **O'zbekiston Respublikasining bayrog'i, gerbi va madhiyasi.** Har bir mustaqil davlat o'z bayrog'i, gerbi va madhiyasiga ega bo'ladi. Konstitutsiyamizning 5-moddasida davlatimiz bayrog'i, gerbi va madhiyasining huquqiy asoslari belgilab berilgan. Yo'lboshchimiz ta'kidlaganidek, “Davlatimiz ramzlari-bayroq, gerb va madhiya O'zbekiston xalqlarining shon sharafi, g'ururi, tarixiy xotirasi va intilishlarini o'zida mujassamlashtiradi” va ular haqida maxsus qonunlar qabul qilingan. O'zbekiston Respublikasining Davlat bayrog'i to'g'risidagi qonun 1991 yil 18 noyabrda, Davlat gerbi

to'g'risida qonun 1992 yil 2 iyulda, Davlat madhiyasi to'g'risidagi qonun 1992 yil 10 dekabrda qabul qilingan.

5. Mustaqil davlat poytaxti. Konstitutsiyamizning 6-moddasida "O'zbekiston Respublikasining poytaxti – Toshkent shahri"dir deb yozib qo'yilgan. Davlat poytaxti to'g'risidagi modda, sobiq sovet konstitutsiyalaridan farqli o'laroq, Asosiy Qonunimizning 1-bobida berilgan. Poytaxt shahar – har bir mustaqil davlatning yuzi bo'lib, bir qator xususiyatlarga ega bo'ladi. Bu xususiyatlar quyidagilardan iborat: davlat idoralari va jamoat birlashmalarining markaziy idoralari, davlat boshlig'i qarorgohi, davlatning asosiy siyosiy va iqtisodiy tadbirlari amalga oshiriladigan, chet el diplomatik vakolatxonalari joylashadigan shahar bo'ladi.

6. Mustaqil davlat fuqaroligi. Fuqarolik-har qanday davlatning ajralmas belgisi. U shaxsning davlatga mansubligini, unga daxldorligini huquqiy jihatdan mustahkamlaydi. Shuningdek, davlat shaxsni Konstitutsiyada mustahkamlangan huquq hamda burchlar bilan ta'minlaydi. Fuqarolik – bu shaxs bilan davlat o'rtasidagi barqaror va doimiy siyosiy-huquqiy aloqa bo'lib, bunda ularning o'zaro huquq, burch va majburiyatlari o'z ifodasini topadi.

Konstitutsiya O'zbekiston Respublikasining butun hududida yagona fuqarolikni o'rnatadi (21-modda). Bu degani, mustaqil O'zbekiston davlati yagona va yaxlitdir, barcha fuqarolar yagona siyosiy – huquqiy maqomga ega va ularning konstitutsiyaviy huquq va erkinliklari davlat muhofazasi bilan ta'minlanadi. Yo'l boshchimiz yagona fuqarolik to'g'risida to'xtalib, "ikki davlat fuqaroligiga mansublik... bewatanlik bilan barobardir",- degan edilar.

7. Davlat mukofotlari va unvonlari. Har bir mustaqil davlat o'z mukofotlari va unvonlarini ta'xis etadi. Konstitutsiyaning 78-moddasida Oliy Majlisning davlat mukofotlari va unvonlarini ta'xis etish huquqi mustahkamlangan. O'zbekiston Respublikasida: oliy nishon "Oltin yulduz" medali, "Mustaqillik", "Buyuk xizmatlari uchun", "Do'stlik", "Amir Temur", "Sog'lom avlod uchun", "Shon-sharaf ordenlari", "Shuhrat" va "Jasorat" medallari ta'xis etilgan. Fuqarolarning mehnatda ko'rsatgan xizmatlari, davlat, jamoatchilik oldidagi va ijodagi samarali faoliyatlarini rag'batlantirish maqsadida O'zbekiston Respublikasining 31 ta faxriy unvoni ta'xis etilgan.

Konstitutsiyaning 93-moddasiga asosan O'zbekiston Respublikasining ordenlari, medallari, faxriy unvonlari davlat boshlig'i-Prezident tomonidan beriladi.

8. Milliy valuta. Har bir mustaqil davlat o'zining milliy valutasiga, milliy pul birligiga ega bo'ladi. O'zbekiston Respublikasining Prezidenti Islom Karimovning 1994 yil 16 iyunda e'lon qilingan "O'zbekiston Respublikasining milliy valutasini muomalaga kiritish to'g'risida"gi Farmoniga muvofiq, 1994 yilning 1 iyulidan boshlab O'zbekiston Respublikasining milliy valutasini – "SO'M" muomalaga kiritildi.

Milliy valuta mustaqilligimizning muqaddas belgisi, davlatimiz ramzidir.

9. Umumxalq bayramlari. Davlat ramzlariga qonun bilan mustahkamlangan mamlakatimizda nishonlanadigan umumxalq bayramlarini ham kiritish joizdir. 1 sentabr-O'zbekistonning mustaqillik kuni, 8 dekabr-O'zbekiston Respublikasining Konstitutsiyasi kuni, 21 mart-Navro'z bayrami Vatanimizning ulug' sanalari sifatida nishonlanadi. Umumxalq bayramlari davlatimiz va xalqimizning ramziy kunlari sifatida ko'p millatli O'zbekiston xalqiga taalluqlidir. U O'zbekistonda barcha millat va elatlar tomonidan nishonlanadi va dam olish kuni hisoblanadi.

Demak, O'zbekiston Respublikasining davlat ramzlari faqat o'zbek davlatigagina taalluqli bo'lib, mohiyati chuqur ma'noga ega shartli belgilar badiiy ifoda sifatida ma'lum bir ko'rinishlarda aks etadiki, bunday ko'rinish ohanglar, so'zlar, tabiat tasviri, ranglar,

astrologik jismlar va boshqa turli shakllarda bo'lib, xalqimizning o'tmishi, istiqboli, g'ururi va faxrini o'zida mujassamlashtiradi. Shundan biz sanab o'tgan milliy davlat ramzlari olamshumul voqea, ular mustaqil O'zbekiston davlatining yorqin timsollari bo'lib, bu timsollar bugun, erta va buyuk kelajagimiz uchun munosib xizmat qilajak. Yo'l boshchimiz ta'kidlaganidek, **“shu ramzlarni e'zozlash – o'zining qadr-qimmatini, o'z mamlakatiga va shaxsan o'ziga bo'lgan ishonchni mustahkamlash demakdir”**.

O'zini o'zi nazorat qilish savollari

1. Mustaqil O'zbekistonning yangi Konstitutsiyasini qabul qilish zaruriyati nimada edi?
2. O'zbekistonning Konstitutsiyasi jahon konstitutsiyaviy tajribasining qaysi prinsiplarini o'zida mujassamlashtirgan?
3. Prezidentimiz Konstitutsiyani qanday ta'riflaydi?
4. Davlat ramzlariga nimalar kiradi?
5. Qanday davlat unvonlari va mukofotlarini bilasiz?
- 6 O'zbekistonda qanday fuqarolik o'rnatilgan?

UCHINCHI BO'LIM

O'ZBEKISTONDA INSON VA FUQAROLARNING KONSTITUTSIYAVIY- HUQUQLARI, ERKINLIKLARI VA BURCHLARI

VIII BOB. JAHON KONSTITUTSIYAVIY TAJRIBASI VA O'ZBEKISTON RESPUBLIKASI KONSTITUTSIYASIDA INSON HUQUQLARI BO'YICHA XALQARO ANDOZALARNING AKS ETISHI

- 1-§. Mustaqillik Qomusi va jahon konstitutsiyaviy tajribasi**
- 2-§. Inson huquqlari siyosiy va huquqiy ta'limotlar tarixida**
- 3-§. Inson huquqlariga oid zamonaviy xalqaro andozalar (standartlar)**
- 4-§. Inson huquqlari bo'yicha qonunchilikning taraqqiyot bosqichlari**
- 5-§. Inson huquqlariga oid qonunchilik tizimi**
- 6-§. O'zbekiston Konstitutsiyasida Inson huquqlari umumjahon Deklaratsiyasi qadriyatlarining in'ikosi**

1-§. Mustaqillik Qomusi va jahon konstitutsiyaviy tajribasi

Mustaqil O'zbekiston - insoniyat ruhining ulug'vorligi va aql ziyosining ramzi, umumbashariy tafakkurining beshiklaridan biri bo'lmish diyordir. Mustaqil O'zbekiston – noyob madaniyat va yuksak ma'rifat, Sharq turmush falsafasi, insonparvarlik ruhi bilan yo'g'irilgan adabiyot va nafis san'at mamlakatidir. Mustaqil O'zbekistonning buyuk ko'hna tarixi hozirgi zamon rivojlanishi bilan o'zaro uzviy bog'liq. Uning aql-ziyo va ma'naviy-tarixiy salohiyati jahon hamjamiyatida munosib o'rin egallaydi.

Dunyoning umumiy siyosiy-ijtimoiy jarayonlari nuqtai nazaridan qaraganda O'zbekistonning davlat mustaqilligiga erishuvi tarixiy muqarrar hodisadir. Shuning uchun ham 1991 yilning 1 sentabrdan boshlab jahon siyosiy xaritasida yangi mustaqil davlat – O'zbekiston Respublikasining paydo bo'lishi tasodif yoki favqulodda hodisa emas, balki u ona zaminimizda asrlar osha o'zbek xalqi va o'zbek xalqi bilan yashab va mehnat qilayotgan mamlakatimiz xalqlarining asriy orzusi ro'yobga chiqishi, olib borilgan mashaqqatli, aksariyat hollarda fojeali kurashining mahsulidir.

1990-yil 20-iyunda **"Mustaqillik deklaratsiyasi"**, 1991- yil 31- avgustda **"O'zbekiston Respublikasining davlat mustaqilligi asoslari haqida"** Konstitutsiyaviy qonun O'zbekiston Parlamenti tomonidan qabul qilindi. 1-sentabr O'zbekiston Respublikasining Mustaqillik kuni deb e'lon qilindi. Xalqimiz asrlar osha orzu qilib kelgan niyatlari amalga oshdi.

Har bir davlatning davlat sifatida qaytarilmas va o'ziga xos xususiyatlarini ko'rsatuvchi asosiy hujjat uning Konstitutsiyasidir. Jamiyatni umumbashariy huquqiy qadriyatlar asosida tashkil etishda Konstitutsiyaning ahamiyati beqiyosdir. Asosiy Qonun o'z mohiyati e'tibori bilan har qanday demokratik jamiyatning bosh belgilaridan biri bo'lib, unda inson, shaxs va jamiyatning huquqiy jihatlari, davlat hokimiyatining tuzilishi va uning idoralari faoliyatini tashkil etishning mezoniy qoidalari ifoda etiladi. Bir so'z bilan aytganda, Konstitutsiya davlatning o'ziga xos tanishtiruv hujjati, "pasporti" desak mubolag'a bo'lmaydi.

Har qanday mustaqil davlatning yuzi, obro'-e'tibori uning Konstitutsiyasi hisoblanadi. Zotan, Konstitutsiya, yo'lboshimiz haqli ravishda ta'kidlaganlaridek, davlatni davlat, millatni millat sifatida dunyoga tanitadigan Qomusnomadir. Shu ma'noda Asosiy

Qonunimiz xalqimizning irodasini, ruhiyatini, ijtimoiy ongi va madaniyatini aks ettirdi. Konstitutsiyamiz tom ma'noda xalqimiz tafakkuri va ijodining mahsulidir.

Mustaqil O'zbekistonning birinchi Konstitutsiyasi qabul qilingan kundan buyon o'tgan muddat tarix ummonida bir tomchidir, xolos. Lekin uning boy mazmuni mohiyatini hisobga olsak, hozirgi har bir kunimizning yillarga tatigulik ekanligini e'tirof etmoq zarur.

Mustaqil O'zbekistonning birinchi Konstitutsiyasi jahon konstitutsiyaviy fondining tarkibiy qismidir. Nima uchun?

O'zbekiston Konstitutsiyasi:

Birinchidan, tarixiy va hozirgi zamon ilg'or jahon konstitutsiyaviy tajribasini o'zida mujassamlashtirgan;

Ikkinchidan, milliy, tarixiy, axloqiy, diniy, huquqiy an'analimizni jahon konstitutsiyaviy amaliyoti bilan uzviy ravishda bog'langan;

Uchinchidan, totalitar tuzumdan huquqiy davlat va demokratik fuqarolik jamiyatiga o'tayotgan yosh mustaqil davlatning Konstitutsiyasi qanday bo'lishi kerak degan savolga javob beradi. Shuning uchun ham O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasi – bu umumbashariy va milliy huquqiy qadriyatlarni o'zida uyg'unlashtirgan qoidalar va normalar majmuidir.

Jahon konstitutsiyaviy tajribasi o'zaro bir-biri bilan uzviy bog'liq uch tarkibiy qismdan iborat.

Birinchidan, Konstitutsiya to'g'risidagi g'oyalar, qarashlar, ta'limotlardir. Bular o'zining tarixiy kelib chiqishiga ko'ra juda qadimiylardir. "Konstitutsiya" iborasi qadimgi Rim respublikasida paydo bo'lgan. O'rta asrlarda esa u yoki bu davlatning konstitutsiyaviy xarakterdagi asosiy qonunlari asosan "xartiya" deb yuritilgan. Konstitutsiyaviy xarakterdagi qonunlar jumlasiga "Temur tuzuklari" ham kiradi.

Ikkinchidan, tarixiy va hozirgi kunda amal qilayotgan Konstitutsiyalar. Konstitutsiya yagona huquqiy hujjat sifatida 1787- yilda AQSH da paydo bo'lgan, ya'ni XVIII asr mahsulidir. taxminan hisoblarga qaraganda, shu kungacha jahonda 800 ga yaqin Konstitutsiya qabul qilingan.

Uchinchidan, konstitutsiyaviy amaliyot, ya'ni Konstitutsiyaning amaliy harakati, qo'llanilishi. Konstitutsiya har bir jamiyat va davlat taraqqiyotining huquqiy asoslarini yaratadi. Konstitutsiya-iqtisodiy, siyosiy, huquqiy islohotlar, tinchlik, totuvlik, barqarorlik kafolatidir.

O'zbekiston jahon konstitutsiyaviy tajribasiga quyidagi yo'nalishlarda amaliy hissa qo'shgan.

Birinchidan, jahon konstitutsiyaviy ta'limotiga va nazariyasiga. Bu hissa avvalambor, Movarounnahr fiqh ta'limoti namoyondalarining asarlarida yaratilgan musulmon huquqi qadriyatlari haqidagi qarashlarda namoyon bo'ldi. Misol uchun, Burhoniddin Marg'inoniyning to'rt jildli fundamental "Hidoya" asarini ko'rsatish mumkin.

Ikkinchidan, O'zbekiston xududida turli tarixiy davrlarda qabul qilingan Konstitutsiyalar. Bular jumlasiga "Temur tuzuklari"dan tortib sovet davridagi o'ndan ortiq Konstitutsiya kiradi. O'z xarakteriga ko'ra, bu Konstitutsiyalar mustamlaka, protektorat davlat Asosiy Qonunlari edi. Bunday Konstitutsiyalar XX asrning birinchi yarmida Suriya, Livan, Misrda ham bo'lgan.

Uchinchidan, istiqlol yillaridagi konstitutsiyaviy amaliyotimiz bir qator chet el davlatlari uchun tajriba o'rganish obyektiga aylanmoqda.

Jahon konstitutsiyaviy tajribasi quyidagi yo'nalishlarda o'rganilgan va hisobga olingan.

Birinchidan, konstitutsiyaviy tartibga solish prinsiplari. Bu – insonparvarlik va inson huquqlari, hokimiyat vakolatlarini taqsimlash, xalqaro huquq ustuvorligi, Konstitutsiya ustunligi, konstitutsiyaviy nazorat.

Ikkinchidan, Konstitutsiyaning tarkibiy tuzilishi, ya'ni uni muayyan tartibda muqaddima, bo'lim, bob va moddalardan iborat joylashtirilishidir. Bunda asosiy mezon bo'lib "Xalqchilik" hisoblanadi.

Uchinchidan, har qanday siyosiy mafkuradan voz kechganlik, ya'ni bir mafkuraning yakka hokimligiga chek qo'yganlik. Ko'p fikrlilikning huquqiy asoslari yaratilganligi.

To'rtinchidan, konstitutsiyaviy kafolatlar. Konstitutsiyaviy sudning tashkil etilishi, Prezidentning davlat boshlig'i sifatida barqarorlik, tinchlik va inson huquqlarining kafolatchisi ekanligi, Konstitutsiyaga o'zgartirish va qo'shimchalar kiritishning alohida tartibining joriy qilinishi Asosiy Qonun qoidalarining kafolatlanganligini ko'rsatadi.

Beshinchidan, konstitutsiyaviy tartibga solishning sharqona va ovro'pacha yondoshuvining uzviy uyg'unlashganligidir. Inson, oila, jamiyat, davlat manfaatlarining muvofiqlashganligi – bunga yaqqol misol bo'la oladi.

Oltinchidan, Konstitutsiyaning tili ixchamligi, lo'nda va ravonligi. Jamiyatdagi eng muhim ijtimoiy munosabatlar konstitutsiyaviy darajada tartibga solinadi.

Yettinchidan, Konstitutsiyamiz jahon konstitutsiyaviy taraqqiyoti qonunlarini o'zida aks ettiradi. Asosiy maqsad: totalitar tuzumdan fuqarolik jamiyatiga, huquqiy demokratik davlatga o'tishdir.

Hozirgi zamon konstitutsiyaviy taraqqiyotining asosiy qonuniyatlari qanday?

Bu qonuniyatlar quyidagi yo'nalishlarda namoyon bo'ladi:

1. konstitutsiyaviy tartibga solish predmetining, ko'lamining kengayishi;
2. inson huquqlari va erkinliklarini batafsil tartibga solish;
3. ijtimoiy muammolarga murojaat qilish;
4. xalqaro huquq ustuvorligini tan olish;
5. shaxs, jamiyat va davlat o'zaro munosabatlarining muayyan nisbatini mustahkamlash;
6. siyosiy partiyalar faoliyatini tartibga solish;
7. konstitutsiya barqarorligini va samaradorligini oshirish maqsadida, uni alohida qo'riqlash tartibini joriy etish, ya'ni konstitutsiyaviy sudni tuzish.

2-§. Inson huquqlari siyosiy va huquqiy ta'limotlar tarixida

Inson huquqlari – inson shaxsi va turmushining tarkibiy qismi. Shu bois, inson huquqlari konsepsiyasining shakllanish jarayoni jamiyatning taraqqiyot tarixi bilan uzviy bog'liq holda, uzoq tadrijiy rivojlanish yo'lini bosib o'tdi.

Inson huquqlarini tushunib yetish uchun nihoyatda muhim bo'lgan odamlarning tabiiy tengligi g'oyalari qadim yunon mutafakkirlari (Protagor, Antifont, Likofron) va qadim Xitoy donishmandlari (Mao-szi, Konfutsiy)ning siyosiy hamda huquqiy ta'limotlarida eramizdan oldingi VI-IV asrlardayoq ilgari surilgan.

Huquq subyekti va qonun oldidagi tenglik tushunchalarini ishlab chiqishdagi xizmatlar qadimgi Rim huquqshunolariga tegishli. Sitseron "**Hamma qonun ta'siri ostida bo'lishi kerak**", deb ta'kidlangan edi. Shuni qayd etish lozimki, qadimgi Yunoniston va qadimgi Rim qonunuchiligida mutafakkirlarning mazkur masala yuzasidan qarashlari bevosita aynan shunday ifodasini topmagan edi.

Qonun tomonidan inson huquqlari faqat quldorlar uchun imtiyoz sifatida qarab chiqilib, behisob qullar ommasi huquqi inkor etilar edi.

Shunday tamoyil o`rta asrlarga ham xosdir. Aholining qatlamlari turli tabaqalarga bo`lingan o`sha davrlarda inson huquqi ayrim tabaqalarning imtiyozi hisoblanib, huquqiy tenglik muayyan tabaqaga mansublik bilangina belgilanardi. Shu bilan birga inson huquqlarining tabaqaviy cheklanganligi shaxs dahlsizligi huquqi ilk bora ifodalangan inglizlarning 1215-yilgi "Erkinliklarning ulug` buyuk Xartiyasi" ahamiyatini aslo pasaytirmaydi. "Hech bir erkin inson hibs qilinmaydi, qamoqqa mahkum etilmaydi yoxud mol-mulki tortib olinmaydi, biror-bir vosita bilan nochor ahvolga solinmaydi. Faqat qonuniy hukm va davlat qonuni bo`yichagina choralar ko`riladi", deb e`lon qiluvchi 39-modda mazkur hujjat shuhratini ta'minlagan edi.

Inson huquqlarining tabiiy-huquqiy konsepsiyasini shakllantirishda XVI-XVIII asrlarda yashab o`tgan ingliz Lokk, amerikalik Peyn va Jefferson, fransuzlar Russo, Monteskye, Volter, gollandiyalik Grotsiy kabi ma'rifatparvar mutafakkirlar yetakchi o`rin tutdilar. Ularning odamlar tengligi, tug`ilishdan ularga ato etilgan yashash, erkinlik va xavfsizlik kabi huquqlarning daxlsizligiga doir g`oyalari burjua inqiloblari va burjua davlatlarining shakllanishi jarayonidagi konstitutsiyaviy hujjatlar Angliyada 1628 - yilgi "Huquqlar to`g`risidagi arznoma", "Huquqlar to`g`risidagi bill"da, Amerikada "Virjiniya huquqlar to`g`risidagi deklaratsiyasi" (1689), "AQSH mustaqillik deklaratsiyasi" (1776) hamda "Huquqlar to`g`risidagi bill" (1791), Fransiyada "Inson va fuqarolarning huquqlari deklaratsiyasi" (1789)da o`z ifodasini topdi. Shu jihatdan "Virjiniya huquqi deklaratsiyasi" diqqatga sazovor. Bu inson huquqlari konsepsiyasi bayon etilgan Konstitutsiya shakldagi dastlabki hujjat edi. Unda barcha odamlar Tangri tomonidan teng qilib yaratilgan va ularga ajralmas muayyan huquqlar ato etilgan, degan qoida mustahkamlangan. Hayot, erkinlik hamda baxt-saodatga intilish shu huquqlar sirasiga kiradi. Mazkur huquqlarni ta'minlash uchun odamlar o`rtasida davlatlar ta'sis etiladiki, ular o`z oqilona vakolatlarini boshqariluvchilar hamjihatligidan oladilar, deyilgan g`oya o`z-o`zidan ma'lum haqiqat sifatida qayd qilingan edi. Shundan beri "Inson huquqlari" falsafiy va huquqiy atamashunoslikda muhim o`rin oldi.

Fransiyada 1789- yili qabul qilingan "Inson va fuqarolar huquqlari deklaratsiyasi" tarixiy konstitutsiyaviy hujjatlar orasida muhim o`rin egallaydi. Inson huquqlarining mazmun-mohiyati unda aniq va ixcham ta'riflangan, inson shaxsining qadr-qimmati ta'kidlangan, fuqarolik jamiyatida shaxs maqomini belgilashda davlatning roli belgilab berilgan.

Huquqiy davlat bir kunda qurilgan emas. Lekin muayyan yuridik me'yorlar va siyosiy tuzilmalar yaratilishida ongli hatti-harakatlar sodir etilganini ham inkor etib bo`lmaydi. Bunday davlatlar tarixan siyosiy-davlatchilik an'alarining saqlanishi tufayli tabiiy ravishda paydo bo`lgan. Antik davrda stoiklar tomonidan shakllantirilgan tabiiy huquq g`oyasidan huquqiy davlat g`oyasi o`sib chiqqani ham tasodifiy emas. Ular tabiiy huquq deganda inson tabiatiga mos bo`lgan va insonni inson qilib turgan huquqlarni nazarda tutar edi. Insonning bu huquqlarining birontasidan mahrum qilinishi uni insonlik maqomidan mahrum qilib, qulga, mahkumga yoki harbiy asirga aylantirib qo`yar edi. Tabiiy huquqlar sirasiga yashash huquqi, xavfsizlik, mulkka egalik, erkin yurish va shunga o`xshash boshqa huquqlar kiradi.

Shunday qilib, inson huquqlari g`oyasi o`zining uzoq tarixiy ildizlariga ega. Insoniyat tarixini inson huquqlarini ta'minlashga qaratilgan tarix deb ta'riflasi bo`ladi. XX asr inson huquqlari borasida yangi sahifa ochdi.

3-§. Inson huquqlariga oid zamonaviy xalqaro andozalar (standartlar)

Inson huquqlarini tartibga soluvchi hozirgi xalqaro huquqiy hujjatlar tizimida 1948-yilda qabul qilingan BMTning "Inson huquqlari Umumjahon deklaratsiyasi" muhim o'rin egallaydi. Ushbu Deklaratsiya "Insoniyat tarixida eng noyob hujjat", uni "Butun insoniyat uchun erkinliklar Xartiyasi", deb ta'riflashadi. Boshqa birorta xalqaro hujjat bunchalik yuksak baholarga sazovor bo'lmagan. Bunday yalpi e'tirof sababini inson huquqlarining zamonaviy konsepsiyasi muxtasar va tushunarli bayon qilib bergan "Inson huquqlari Umumjahon deklaratsiyasi"ning mazmunidan kelib chiqadi.

Inson huquq va erkinliklarini shaxsning daxlsiz xususiyati sifatida izohlagan "Deklaratsiya" ularning ustuvor mohiyatini mustahkamlab, shaxs maqomini belgilashda davlatning favqulodda rolini pasaytiradi. Bu davlat tomonidan inson huquq va erkinliklarini qonuniy cheklashlarga muayyan talablar qo'yishda namoyon bo'ladi. Ular, birinchidan, qonunga asoslanishda, ikkinchidan, boshqalarning huquq va erkinliklarini hurmatlash, demokratik jamiyatda axloq, jamoat tartibi va yalpi farovonlik talablarini qondirish (29-modda) maqsadida amalga oshirilishida ifodalanadi. Ayrim hollarda inson huquq va erkinliklarini cheklashga imkon berib, "Deklaratsiya" "qandaydir davlat, shaxslar guruhi yoki alohida shaxslarning huquq va erkinliklarini yo'qotishga qaratilgan faoliyat bilan shug'ullanishlari yoxud shunday hatti-harakatlarni amalga oshirishlari"ni (30-modda) qat'iy tarzda taqiqlaydi.

"Inson huquqlari Umumjahon deklaratsiyasi" xalqaro miqiyosda inson huquqlari sohasidagi me'yoriy hujjatlarni ishlab chiqishga qaratilgan hatti-harakatlar uchun asos bo'lib qoldi. Insonning asosiy fundamental huquqlari universal xalqaro shartnomalar bo'lmish (1966-yilgi "Fuqarolik huquqlari va siyosiy huquqlar to'g'risida"gi va "Iqtisodiy, ijtimoiy, madaniy huquqlar to'g'risida"gi xalqaro Paktlar va boshqa xalqaro hujjatlar)da mustahkamlab qo'yilgan. Bundan tashqari BMT, Xalqaro Mehnat tashkiloti va YUNESKOning aholi ayrim guruhlarining huquq va erkinliklarini tartibga soluvchi Konvensiyalari (BMTning "Xotin-qizlarning siyosiy huquqlari to'g'risida"gi 1952-yilgi Konvensiyasi, BMTning "Bola huquqlari to'g'risida"gi 1989-yilgi Konvensiyasi, YUNESKOning "Ta'lim sohasidagi kamsitishlarni bartaraf qilish to'g'risida"gi 1960-yilgi Konvensiyasi, XMTning "Ko'chish sohasidagi suiste'molliklar va ko'chib yuruvchilarga imkoniyatlarni hamda muomala tengligini ta'minlash to'g'risida"gi Konvensiyasi va h.k.) inson huquqlari sohasida kodifikatsiyalash jarayonining amalga oshirilishiga salmoqli hissa qo'shdi.

Hozirgi paytda BMTning inson huquqlari borasida 80 dan ortiq xalqaro shartnoma va konvensiyalari mavjud. Inson huquqlari bo'yicha shartnomalardagi Umumjahon deklaratsiyasidan farqli yangilik shundan iboratki, bu hujjatlarda inson huquqlari batafsil talqin qilinadi, ularni ro'yobga chiqarishning davlat tomonidan kafolatlanishi mustahkamlab qo'yiladi, har qanday holatlarda ham fundamental inson huquqlarining davlat tomonidan cheklanishi mumkin bo'lmagan alohida turkumlari (yashash huquqi, qiynoqlarga yo'l qo'yilmasligi, fikr va e'tiqod erkinligi, sudlov himoyasiga bo'lgan huquq) ajratib ko'rsatiladi. Konvensiyaviy me'yorlarning huquqiy majburiyatlari hisobga olinib, xalqaro bitimlarni ratifikatsiya qiluvchi davlatlar uchun inson huquqlari sohasidagi kodifikatsiyalash faoliyati faqatgina xalqaro andozalar miqdorini ko'paytirishgagina xizmat qilmasdan, balki ularni davlatlar milliy qonunchiligida mustahkamlab qo'yishga qaratilgan ichki davlat me'yoriy hujjatlarni yaratish jarayonlarini ham faollashtirdi.

Har qanday shaxsning hayoti va faoliyati uchun huquq hamda erkinliklarning daxlsizligi qoidasiga asoslanuvchi "Inson huquqlari Umumjahon deklaratsiyasi" faqat ayrim hollardagina inson huquqlarining davlat tomonidan cheklanish imkonini mustahkamlab

qo'ygan. Biroq "Deklaratsiya" inson huquqlarini himoyalash va ularga rioya etilish ustidan nazoratni amalga oshirish vazifasini faqat davlat zimmasiga yuklaydi.

Aksariyat hollarda cheklangan qurolli ziddiyatlar keltirib chiqargan ko'plab chekinishlar va inson huquqlarining qo'pol ravishda buzilishlari, ayniqsa, totalitar va yakkahokimlik tuzumidagi mamlakatlarda ichki davlat nazoratining oshkora samarasizligini ko'rsatdi. Shuning uchun 70-yillarning o'rtalaridan boshlab Yevropada xavfsizlik va hamkorlik bo'yicha Kengash (YEXHK) doirasida qabul qilingan xalqaro-huquqiy hujjatlarda inson huquqlarini himoya qilish sohasida xalqaro huquq va ichki davlat huquqining vazifalarini belgilab qo'yish tamoyili aniq ko'zga tashlanadi.

YEXHKning 1975-yilgi Xelsinki Yakunlovchi Akti, YEXHKning Insoniy mezonlar bo'yicha Konferensiyasining 1990-yilgi Kopengagen Kengashi, 1991- yilgi Moskva konferensiyasi hujjatlarida inson huquq va erkinliklari bilan bog'liq turli muammolar ko'rib chiqildi. Jumladan, Moskva konferensiyasi hujjatida "inson huquqlari, asosiy erkinliklari, demokratiya, qonunning ustuvorligiga taalluqli masalalar xalqaro xususiyatga ega bo'lib, muayyan davlatning ichki ishlarigagina tegishli emas"ligi bevosita ta'kidlanadi.

Shunday qilib, inson huquqlarini xalqaro himoyalash instituti shakllantirildi. Inson huquqlarining xalqaro va ichki davlat funksiyalari shu tariqa quyidagicha farqlandi: jahon miqyosida inson huquqlariga oid xalqaro andozalar ishlab chiqarilmoqda va ularga rioya etilish ustidan nazorat idoralari faoliyat ko'rsatmoqda, davlatlar milliy darajada o'z qonunlarini xalqaro andozalarga muvofiqlashtirib, ularning bajarilishini kafolatlamodalar.

BMTning "Irqiy kamsitishlarning har qanday ko'rinishlarini yo'q qilish to'g'risida"gi 1965-yilgi Konvensiyasidan boshlab, xalqaro nazorat idoralari inson huquqlari bo'yicha universal konvensiyalarning doimiy tarkibiy qismiga aylandi. Konvensiyalar negizida tashkil etiladigan xalqaro nazorat idoralariga (Irqiy kamsitishlarga barham berish bo'yicha qo'mita; Inson huquqlari bo'yicha qo'mita; Qiynoqlarga qarshi qo'mita; Bolalar huquqlari bo'yicha qo'mita) davlatlardan ularning qonunlari konvensiyalar qoidalariga muvofiqligi to'g'risida vaqti-vaqti bilan ma'ruzalar talab qilish huquqi berilgan. Mazkur konvensiyaviy idoralarning ayrimlari esa (Irqiy kamsitishlarga barham berish bo'yicha qo'mita; Inson huquqlari bo'yicha qo'mita; Qiynoqlarga qarshi qo'mita) esa bir davlatning ustidan tegishli Konvensiyada nazarda tutilgan inson huquqlari buzilayotganligiga taalluqli shikoyatlarini va fuqarolarning davlatlar ustidan yakka tartibdagi shikoyatlarini qonun buzilishlarini bartaraf etishga doir tavsiyalar kiritish huquqi bilan ko'rib chiqishga vakil qilingan.

Xalqaro huquqda inson huquqlari negizida inson shaxsi qadriyati va qadr-qimmati turadi. Odatda, inson huquqlarining "uch avlodi" farqlanadi: fuqarolik va siyosiy huquqlar (yashash huquqi, qiynoqqa solishning taqiqlanishi, adolatli sudlov huquqi, shaxsiy hayotning daxlsizligi huquqi, fikr va so'z erkinligi huquqi, uyushmalarga birlashish huquqi va h.k.), iqtisodiy va ijtimoiy huquqlar (bilim olish huquqi, mehnat qilish huquqi, ijtimoiy ta'minot huquqi, sog'liqni saqlash va tibbiy yordam olishga bo'lgan huquq va h.k.), va "uchinchi bo'g'in avlodi" turi kollektiv huquqlar, deb ataladi va ular jumlasiga (tinchlikka bo'lgan huquq, rivojlanishga bo'lgan huquq va h.k.)lar kiradi.

Inson huquqlariga oid xalqaro andozalar mintaqaviy darajada ham mustahkamlanadi.

Bunday mintaqaviy maqomdagi xalqaro hujjatlar sirasiga "Inson huquqlari va asosiy erkinliklarini himoya qilish to'g'risida"gi Yevropa konvensiyasi (1950), "Inson huquqlari to'g'risida"gi Amerika konvensiyasi (1969), "Inson va xalq huquqlarining Afrika Xartiyasi" (1981), MDH davlatlarining "Inson huquqlari to'g'risida"gi konvensiyasi (1995) kabi ko'pgina xalqaro bitimlar kiradi.

XX asrning 70-yillari oxirida bir qator musulmon mamlakatlarda ham mintaqaviy konvensiya doiralari inson huquqlarini himoyalashga qaratilgan xalqaro-huquqiy aktlar qabul qilishga urinishlar bo'ldi. Musulmon dunyosida 1980-yilda qabul qilingan "Umumjahon Islom deklaratsiyasi" inson huquqlarini amalda himoyalash va ta'minlash nuqtai nazaridan ishlab chiqilgan islomiy xalqaro-huquqiy hujjat bo'lib qoldi.

Shunday qilib, XX asrning yarmida jahon miqyosida inson huquqlarini xalqaro darajada himoya qilish mexanizmi yaratildi va xalqaro huquqiy andozalar ishlab chiqildi.

Bugungi kunda insoniyat sivilizatsiyasi taraqqiyoti muammosini inson huquqlarini amalda himoyalash muammosidan ayricha ko'rib chiqish mumkin emas. Davlat mustaqilligiga erishib, O'zbekiston keyingi yillarda inson huquq va erkinliklarini ta'minlash, himoya etish borasida umumdunyoviy jarayonlarga faol qo'shildi.

Shuni alohida ta'kidlab o'tish kerakki, bugungi kunda O'zbekiston Respublikasi tomonidan inson huquqlari sohasidagi "Fuqarolik va siyosiy huquqlar to'g'risida", "Iqtisodiy, ijtimoiy, madaniy huquqlar to'g'risida" (1966) xalqaro Paktlar, BMTning "Bola huquqlari to'g'risida" (1989), "Irqiyl kamsitishning barcha shakllarini yo'qotish to'g'risida" (1979), "Qiynoqlar va inson qadr-qimmatini yerga uruvchi muammolar hamda jazo turlariga qarshi" (1984) Konvensiyalari va boshqa qator xalqaro hujjatlar ratifikatsiya qilindi. Bu, o'z navbatida, inson huquq va erkinliklari sohasidagi xalqaro-huquqiy andozalarni qabul qilish jarayonini sersamar etadi.

4-§. Inson huquqlari bo'yicha qonunchilikning taraqqiyot bosqichlari

Insoniyat o'z tarixiy rivojlanishi jarayonida inson huquqlariga oid qonunchilik tizimini yaratgan. Inson huquqlari to'g'risidagi qonunchilik – bu inson va fuqaro huquqlari va erkinliklari haqidagi qonunlar majmuidir. Bu qonunlar qatorida inson huquqlari bo'yicha xalqaro hujjatlar va milliy qonunlar kiradi.

Inson huquqlari to'g'risidagi qonunchilik o'z taraqqiyotida uch katta bosqichni bosib o'tgan.

Birinchi bosqich 1789-yilgi Inson va fuqaro huquqlari fransuz Deklaratsiyasidan boshlanib, to birinchi jahon urushiga qadar davom etgan. Bu bosqichda insonning shaxsiy va siyosiy huquqlari to'g'risidagi qonunchilik ustuvor ravishda rivojlangan. Bunga misol qilib, AQSH Konstitutsiyasiga kiritilgan birinchi 10ta qo'shimcha – Inson huquqlari to'g'risidagi Billni ko'rsatish mumkin.

Bu davrda qabul qilingan qonunlarda alohida e'tibor quyidagi muammolarni huquqiy tartibga solishga qaratilgan:

- shaxs erkinligi va fuqarolar tengligi;
- shaxs daxlsizligi;
- xususiy mulk huquqi;
- saylov huquqi (turli senzlar bilan cheklangan bo'lsa-da).

Inson huquqlari to'g'risidagi qonunchilik taraqqiyotining **ikkinchi bosqichi** XX asrning birinchi yarmini o'z ichiga olgan. Bu bosqichda sotsialistik g'oyalar va harakatlar ta'sirida insonlarning ijtimoiy-iqtisodiy huquqlariga oid qonunchilik tez rivojlangan.

Mehnat qilish huquqi, dam olish huquqi, ijtimoiy yordam olish huquqiy to'g'risidagi qonunlar alohida ahamiyat kasb etgan.

Fransiya va Shvetsiyadagi sotsial qonunchilik, 1919-yilgi Veymar Konstitutsiyasi, Fransiya va Italiyaning 1946-yilgi Konstitutsiyasi bunga yaqqol misol bo'ladi.

Uchinchi bosqich XX asrning ikkinchi yarmiga to'g'ri kelib, bu bosqichda inson huquqlarining "yangi avlodi" to'g'risidagi qonunchilik rivojlanadi. Bu huquqlar qatoriga:

- tinchlikda yashash huquqi;

- sof va toza – muhitga ega bo'lish huquqi;
- axborot olish huquqi kabilar kiradi.

Bu bosqichda inson huquqlari to'g'risida xalqaro qonunchilik tizimi shakllandi.

BMT Bosh Assambleyasi tomonidan 80 dan ortiq, Ovro'po Kengashi tomonidan – 200 dan ziyod, YUNESKOda – 70 dan ortiq, Ovro'pada xavfsizlik va hamkorlik tashkiloti tomonidan – 40 dan ko'proq, turli mintaqaviy xalqaro tashkilotlar tomonidan ham ko'plab inson huquqlariga oid xalqaro shartnomalar, konvensiyalar, deklaratsiyalar, paktlar qabul qilindi.

Hozirgi kunda hammasi bo'lib inson huquqlari bo'yicha 500 ga yaqin xalqaro hujjatlar mavjud. Bu xalqaro hujjatlarda inson huquqlariga oid jahon demokratik andozalari belgilab quyilgan va ularning milliy qonunlardan ustuvorligi tamoyili aksariyat davlatlar tomonidan tan olingan.

5-§. Inson huquqlariga oid qonunchilik tizimi

Dunyodagi har bir davlatda ham inson huquqlariga oid muayyan qonunchilik tizimi shakllangan. Bu qonunchilikning negizini, avvalambor, Konstitutsiyalar tashkil etadi. Barcha davlatlar Konstitutsiyalarida inson va fuqaro huquqlari va erkinliklariga maxsus bo'lim, boblar ajratilgan. Fuqarolarning konstitutsiyaviy huquq va erkinliklari joriy qonunlarda o'z aksini topgan.

Hozirgi kunda davlatlar o'z Konstitutsiyalarida inson huquqlariga oid quyidagi muhim qoidalarni mustahkamlaganlar:

1. Demokratiya va inson huquqlari hamda erkinliklarini tan olish va himoya qilish – bu davlat majburiyatidir;
2. Inson huquqlari va erkinliklari katalogi xalqaro huquqiy andozalarga mos kelishi va bu sohada xalqaro huquqning ustuvorligi;
3. Inson huquqlari va erkinliklari unga tug'ilganidan boshlab taalluqlidir, ya'ni tabiiy huquq g'oyasining, nazariyasining e'tirof etilishi;
4. Hammaga va har kimga inson huquqlari va erkinliklarining teng va barobar taalluqliligi;
5. Inson huquqlari va erkinliklari davlat idoralari faoliyatining mazmunini tashkil etishligi;
6. Fuqarolarning kafolatlangan sud himoyasi bilan ta'minlanishi;
7. Inson huquq va erkinliklarini amalga oshirish boshqa shaxslar huquqlarini buzmasligi zarurligi.

O'zbekistonda Inson huquqlariga oid qonunchilik tizimi quyidagi besh tarkibiy qismdan iborat.

Birinchisi: fuqarolarning shaxsiy huquqlariga oid qonunlar-vijdon erkinligi, fuqarolarning murojaat qilish huquqi, sudga shikoyat qilish huquqi haqidagi qonunlar.

Ikkinchisi: fuqarolarning siyosiy huquqlariga oid qonunlar-jamoat birlashmalari, siyosiy partiyalar, saylovlar to'g'risidagi, kasaba uyushmalari, ommaviy axborot vositalari haqidagi qonunlar.

Uchinchisi: fuqarolarning iqtisodiy huquqlariga oid qonunlar – mulk, tadbirkorlik, yer, ijara, xususiylashtirish, iste'molchining huquqlari to'g'risidagi qonunlar.

To'rtinchisi: madaniy huquqlarga oid qonunlar – fan, ta'lim, madaniyat, muzeylar, kutubxona, madaniy merosni himoya qilish to'g'risidagi qonunlar.

Beshinchisi: inson huquqlariga oid xalqaro hujjatlar (ko'p tomonlama va ikki tomonlama) – milliy-huquqiy tizimning tarkibiy qismi sifatida.

Hozirgi zamonda dunyo mamlakatlaridagi demokratiya va inson huquqlariga oid qonunchilikning o'ziga xos xususiyatlariga;

- inson huquqlarini to'la amalga oshirishning huquqiy kafolatlarini ta'minlash;
- konstitutsiyaviy yustitsiya (sudlov)ni rivojlantirish;
- inson huquqlariga oid xalqaro va milliy institutlarni shakllantirish;
- yangi demokratik institutlarni, jumladan ombudsman institutini taraqqiy ettirish kiradi.

6-§. O'zbekiston Konstitutsiyasida Inson huquqlari umumjahon Deklaratsiyasi qadriyatlarining in'ikosi

O'zbekiston milliy mustaqilligining samarasi bo'lmish birinchi Konstitutsiya o'zbek xalqi uchun eng buyuk yutuq hisoblanadi.

Asrlar mobaynida diyorimizda tartib va intizomga e'tibor berish an'anaviy tus olgan. Qadimiy hoqonliklar davridan tortib, Temuriylar davrigacha va undan keyin vujudga kelgan davlatlarda mamlakatning mustahkamligi va milliy manfaatlarini ko'zlab turli qonun-qoidalar ishlatilgan.

O'zbekiston Respublikasining birinchi Konstitutsiyasi ushbu mustahkam negiz uzra qurilib, o'zbek davlatchiligi tarixiy tajribalarining asorasi (shirasi) sifatida yuzaga keldi desak yanglishmaymiz, chunonchi O'zbekiston Konstitutsiyasining muqaddimasida uni tuzishda o'zbek davlatchiligi rivojining tarixiy tajribasiga tayanilganiga ishora qilinadi.

Hozirgi zamonda har bir mamlakatning qonunlari, ayniqsa, uning asosiy qonuniga unda qancha Inson huquqlari umumjahon Deklaratsiyasining qadriyatlari aks ettirilganiga qarab baho beriladi. Aytish mumkinki, qonunlarga baho berish uchun ushbu me'yor eng asosiy va haqiqatga mos keladigan o'lchovdir, chunki inson huquqini kafolat qilish uchun jahonning barcha davlatlari tomonidan tasdiqlangan ushbu xalqaro deklaratsiyadan ustun turadigan boshqa hujjat yo'q.

Inson huquqlari umumjahon Deklaratsiyasi e'lon qilinganiga 50 yil (1948-1998) to'lishi munosabati bilan "Inson huquqlari: savollar va javoblar" sarlavhasi ostida Birlashgan Millatlar Tashkiloti tomonidan nashr etilgan hujjatda bunday deyilgan edi: "Inson huquqi, usiz yashab bo'lmaydigan bizning azaliy, tabiiy va bashariy huquqimizdan iboratdir. Inson huquqi va asosiy erkinliklar bizga o'z insoniy iste'dodimiz, aql va vijdonimizdan foydalanib o'z ehtiyojimizni ta'minlashga imkon beradi".

Shuningdek, Inson huquqlari umumjahon Deklaratsiyasining muqaddimasida bunday deyilgan: "Bashariyat oilasi barcha a'zolarining qadr-qimmati va ularning ajratib bo'lmaz huquqlarini e'tirof etish, jahon miqyosida erkinlik, adolat va tinchlik negizini tashkil etadi. Umumiy assambleya ushbu deklaratsiyani barcha insonlar va hamma millatlarning mushtarak istagi deb e'lon qiladi".

O'zbekiston Konstitutsiyasi, Inson huquqlari umumjahon Deklaratsiyasining 30 ta moddasida kiritilgan barcha qadriyatlarni qamrab olib, mukammal suratda ularni aks ettirishi bilan, jahonning yirik va demokratik davlatlari asosiy qonunlari qatorida o'ziga munosib o'rin tutadi.

O'zbekiston Konstitutsiyasining Muqaddimasida o'zbek xalqi nomidan:

birinchidan, inson huquqlari va davlat suvereniteti g'oyalarga sodiqlik e'lon qilinadi;

ikkinchidan, xalqaro huquqning umum e'tirof etilgan qoidalari ustunligi tan olinadi;

uchinchidan, insonparvar demokratik davlat barpo etishi ko'zlanadi;

to'rtinchidan, fuqarolar tinchligi va milliy totuvligini ta'minlash maqsad qilib qo'yiladi.

Mazkur muqaddimada zikr etilgan bu asosiy prinsiplar, boshqa bir necha qoidalar bilan birga O'zbekiston Asosiy Qonunining ichki mazmuni, ruhi va mohiyatini ifodalab, unda kiritilgan 128 moddaning mazmunini qisqacha ifodalab beradi

Konstitutsiyaning 13-moddasiga binoan, O'zbekistonda qonunchilik demokratik, umuminsoniy prinsiplarga asoslanib, ularga ko'ra inson, uning hayoti, erkinligi, sha'ni, qadr-qimmat va boshqa dahlsiz huquqlari, oliy qadriyat hisoblanadi, demokratik huquq va erkinliklar, konstitutsiya va qonun bilan himoya qilinadi. Ushbu modda o'zining yorqin va komil ifodasi bilan, inson maqomini va uning asosiy huquqlarini eng yuksak va oliy darajaga ko'taradi.

O'zbekiston Konstitutsiyasining eng muhim tomonlaridan biri shundan iboratki, bu sohada faqatgina umumiy prinsiplarni zikr etib o'tish bilan cheklanib qolmay, inson va fuqarolarning asosiy huquq va erkinliklarini ayrim boblarda keng ko'lamda aks ettirib, ularning himoyasi uchun kafolat beriladi.

Inson huquqlari umumjahon Deklaratsiyasida zikr etilgan inson asosiy huquqlari va erkinliklari ifodasini O'zbekiston Konstitutsiyasining quyidagi moddalarida yaqqol ko'rish mumkin:

1. iteng fuqarolik huquqi (21- modda);
2. yashash huquqini himoya qilish (24- modda);
3. har kimning erkinlik va shaxsiy daxlsizlik huquqiga egaligi, qonunga asoslanmagan holda hibsga olinishi yoki qamoqda saqlanishi mumkin emasligi (25 - modda);
4. hech kimning qiynoqqa solinmaslik va aybi aniqlanmaguncha aybdor hisoblanmaslik holati (26- modda);
5. fuqarolar turar joyi, telefon yozishmalari daxlsizligi (27- modda);
6. so'z, fikr va e'tiqod erkinligi va uni tarqatish huquqi (29- modda);
7. din va vijdon erkinligi (31- modda);
8. fuqarolarning jamiyat va davlat ishlarini boshqarishda ishtirok etish huquqi (32 - modda);
9. mulkdorlik huquqi va erkin kasb tanlash (38-39- moddalari);
10. qonunga muvofiq siyosiy partiyalar va boshqa jamoat birlashmalari tashkil eitsh (56- modda)
11. saylash va saylanish huquqi (117- modda) va boshqa ko'p moddalarda xalqaro miqyosda e'tirof etilgan insonning asosiy huquqlari va erkinliklari o'z munosib o'rnida har tomonlama aks ettirilib, konstitutsiya va boshqa qonunlar bilan kafolatlangan.

Inson huquqlari umumjahon Deklaratsiyasining uchinchi moddasi: "Har kim yashash va dahlsizlik huquqiga ega".

O'zbekiston Konstitutsiyasining 24-moddasi: "Yashash huquqi har bir insonning uzviy huquqidir. Inson hayotiga suiqasd qilish eng og'ir jinoyatdir". Shuningdek, 25-moddada "Har kim erkin va shaxsiy daxlsizlik huquqiga ega" deb ta'kidlanadi.

Inson huquqlari umumjahon Deklaratsiyasining 19-moddasida hech kimni o'zboshimchalik bilan hibsga olish va qamoqda saqlash mumkin emasligi ta'kidlansa, O'zbekiston Konstitutsiyasi 25-moddasining ikkinchi xat boshida "Hech kim qonunga asoslanmagan holda hibsga olinishi yoki qamoqda saqlanishi mumkin emas" deyiladi.

Yuqorida berilgan qisqa misollardan ko'rinib turibdiki, O'zbekiston Konstitutsiyasida Inson huquqlari umumjahon Deklaratsiyasining barcha qadriyatlari yetarli darajada va to'laroq shaklda ifoda etilib himoya qilingan. Masalan, 24-moddada "Inson hayotiga suiqasd qilish eng og'ir jinoyatdir" iborasi bilan insonning yashash huquqi va shaxsiy dahlsizlik huquqi jiddiy suratda himoya ostiga olingan.

Xulosa qilib aytganda, mustaqil O'zbekistonning birinchi Konstitutsiyasi barcha demokratik qoidalar, umuminsoniy va milliy qadriyatlarga asoslanib, Birlashgan Millatlar Tashkilotiga a'zo bo'lgan barcha davlatlar tomonidan tasdiqlangan Inson huquqlari umumjahon Deklaratsiyasining barcha qadriyatlarini o'zida aks ettirgan milliy-tarixiy hujjatdir.

Konstitutsiya o'zbek xalqiga milliy, demokratik huquqiy davlat soyasida yashash uchun huquqiy sharoit yaratib berib, ularni bozor iqtisodiyotiga va bu yo'ldan yangi hayot ufqlari tomon yo'llab boradi hamda O'zbekiston Respublikasiga jahon miqiyosida buyuk demokratik davlatlar qatorida yuksak va e'tiborli o'rin tutish uchun yordam beradi.

O'zini – o'zi nazorat qilish savollari

1. Inson huquqlarini tartibga soluvchi qanday hozirgi xalqaro huquqiy hujjatlarni bilasiz?
2. Inson huquqlarining qaysi "uch avlodi" farqlanadi?
3. Inson huquqlari to'g'risidagi qonunchilik o'z taraqqiyotida qaysi uch bosqichni bosib o'tgan?
4. Hozirgi kunda davlatlar o'z Konstitutsiyalarida mustahkamlagan inson huquqlariga oid qanday muhim qoidalarini bilasiz?
5. O'zbekistonda Inson huquqlariga oid qonunchilik tizimi qaysi besh tarkibiy qismdan iborat?
6. Hozirgi zamonda dunyo mamlakatlaridagi demokratiya va inson huquqlariga oid qonunchilikning qanday o'ziga xos xususiyatlarini bilasiz?
7. Inson huquqlari umumjahon Deklaratsiyasi qachon qabul qilingan?
8. Inson huquqlari umumjahon Deklaratsiyasida zikr etilgan inson asosiy huquqlari va erkinliklari ifodasini topgan O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasining qaysi moddalarini bilasiz?

IX BOB. O'ZBEKISTONDA SHAXS KONSTITUTSIYAVIY MAQOMINING ASOSIY PRINSIPLARI VA KONSTITUTSIYAVIY HUQUQ, ERKINLIK VA BURCHLARNING YURIDIK XUSUSIYATLARI VA TASNIFLANISHI (KLASSIFIKATSIYASI)

1-§. Shaxs huquqiy maqomi tushunchasi

2-§. Shaxs huquqiy maqomining prinsiplari

3-§. O'zbekiston Respublikasida inson va fuqarolarning huquq, erkinlik va burchlari tushunchasi va o'ziga xos xususiyatlari

4-§. O'zbekiston Respublikasida inson va fuqarolarning huquq, erkinlik va burchlarining konstitutsiyaviy tasniflanishi (klassifikatsiyasi)

1-§. Shaxs huquqiy maqomi tushunchasi

O'zbekiston davlat mustaqilligiga erishgach, ijtimoiy-siyosiy hayotning barcha jabhalarini demokratlashtirish yo'liga o'tdi. Jahon tajribasidan ma'lumki, shaxsning asosiy huquq hamda erkinliklarini qat'iy himoya qilmasdan va amalda ta'minlamasdan turib, jamiyatni demokratlashtirish mumkin emas. Xalqimizning boy ma'naviy salohiyati, uning tasarrufida bo'lmish ulkan tabiiy boyliklar va texnikaviy imkoniyatlar, mustahkamlanib borayotgan xalqaro aloqalar demokratik rivojlanish hamda inson huquqlariga rioya etilishi uchun zarur shart-sharoitlarni bosqichma-bosqich yaratish imkonini bermoqda.

Shaxsning huquqiy maqomi deganda inson va fuqarolarning huquq va erkinliklari hamda burchlarining majmui tushuniladi.

O'zbekiston Konstitutsiyasi inson huquq va erkinliklari borasida BMTning 1948 yilda qabul qilingan "Inson huquqlari Umumjahon deklaratsiyasi" ifodasini topgan qoidalarni yaxlit mushtaraklikda mujassamlashtirib olgan.

O'zbekiston Respublikasida barcha fuqarolar bir xil huquq va erkinliklarga ega bo'lib, jinsi, irqi, millati, tili, dini, ijtimoiy kelib chiqishi, e'tiqodi, shaxsi va ijtimoiy mavqeidan qat'i nazar, qonun oldida tengdirlar.

Imtiyozlar faqat qonun bilan belgilab qo'yiladi hamda ijtimoiy adolat prinsipiga mos bo'lishi shart.

O'zbekiston Respublikasi o'zining ichki va tashqi siyosatida BMTning ikkinchi Umumjahon konferensiyasida 1993-yili tasdiqlangan "Inson huquq va erkinliklarining universalligi" talablariga qat'iy rioya etib, ular himoyasi barcha davlatlarni qonuniy ravishda tashvishlantirib turuvchi muammo ekanligi haqiqatidan kelib chiqadi. Bugun jahonda 300 dan ortiq hujjat inson va fuqarolar huquqi sohasidagi xalqaro-huquqiy hujjatlar tizimini tashkil etadi. Ularning aksariyatini BMTning xalqaro-huquqiy hujjatlari tashkil etadi.

Universal maqomdagi hujjatlardan tashqari, inson huquqlarini ta'minlash va himoyalashning mintaqaviy tizimlari faol shakllantirilmoqda.

Bugungi kunda Yevropa, Amerika va Afrika tizimlari mintaqada inson huquqlarini ta'minlashning ko'proq rivojlangan tizimi hisoblanadi.

“ Jamiyatning, davlatning shaxslar bilan bo'ladigan va huquqiy normalar bilan belgilanadigan o'zaro munosabatlari shaxsning huquqiy holati deb ataladi”¹.

Jamiyat va davlatning shaxs bilan munosabatlari Konstitutsiya normalarida o'z ifodasini topadi.

¹ Qayumov R.Q. O'zbekiston Respublikasining Konstitutsiyaviy huquqi. Darslik.-T.: IIV Akademiyasi, 1997.114b

2-§. Shaxs huquqiy maqomining prinsiplari

O'zbekistonda fuqarolar konstitutsiyaviy maqomining asosiy prinsiplari Konstitutsiyaning beshinchi bobida mustahkamlangan. Xususan, Asosiy qonunning 18-moddasida fuqarolarning teng huquqliligi mustahkamlangan.

Teng huquqlilik tushunchasini avvallari sotsialistik ta'limotning mazmuni sifatida ilgari suriladigan *ijtimoiy tenglik* tushunchasi bilan aralashtirib yubormaslik kerak.

Teng huquqlilik - insonlarning huquq, erkinlik va burchlarda o'zaro tengligini anglatadi. Ijtimoiy tenglik esa—ishlab chiqarish vositalariga egalik qilishda hammaning teng bo'lishini ta'kidlaydi. Ijtimoiy tenglik insoniyat o'z iste'mol ehtiyojiga nisbatan ko'proq tovar ishlab chiqara boshlaganidan buyon hech qachon va hech qayerda mavjud bo'lmagan. Demokratik mamlakatlar tajribasi shuni ko'rsatmoqdaki, ijtimoiy-iqtisodiy tenglik mavjud bo'lmagan sharoitda ham teng huquqlilik amal qilishi mumkin ekan.

Albatta, kishilarning turli ijtimoiy mavqeini egallashlari orqali ular huquqlarida tenglikni amalga oshirish muayyan muammolarning paydo bo'lishiga olib kelishi muqarrar. Masalan, dastlabki qamoq chorasidan garov, ya'ni muayyan pul miqdori evaziga ozod bo'lish imkoniyatiga nisbatan badavlat kishilar ega, ijtimoiy mavqei past kishilar bunday imkoniyatga ega bo'lmay, ular sud hukmini qamoqda kutishiga to'g'ri keladi. Biroq yetarli mablag' va vositalarsiz kishilar sonining salmog'i o'sha jamiyatning iqtisodiy va ijtimoiy rivojlanishi darajasiga bog'liqdir. Bu daraja qanchalik yuqori bo'lsa, bunday kishilar jamiyatda kam bo'ladi.

Konstitutsiyalar teng huquqlilik tamoyilini turlicha izohlaydilar: gohida *to'g'ridan-to'g'ri* (pozitiv), gohida *ajratishni, kamsitishni man etish* ko'rinishida, ba'zan esa ikki usulni birgalikda qo'llash orqali tushuntiradilar.

Ba'zan ayollar va erkaklar tengligi alohida kafolatlanadi, shuningdek, u yoki bu muayyan holatlaridan qat'iy nazar, tenglik (irqi, millati, kelib chiqishi, terisining rangi va boshqalar) kafolatlanadi.

Shuni alohida ta'kidlash kerakki, teng huquqlilik, asosan, inson va fuqaro hayoti uchun eng muhim huquq, erkinlik va burchlarni o'z ichiga olganligi bois ular konstitutsiyalarda kafolatlanadi.

Huquq, erkinlik va burchlarning nisbatan kam ahamiyatlilari turlicha bo'lishi mumkin. Bu holda ham teng huquqlilik tamoyili to'la ma'noda saqlanishi lozim. Masalan, chet elliklar uchun muayyan cheklashlar tadbiiq etilgan bo'lsa, uning qanday qo'llanilishini ham nazarda tutish kerak.

Rivojlangan demokratik davlatlarda inson va fuqarolarning har xil kamsitilishi to'la barham topgan deb aytish qiyin. Xuddi shunday kamsitishlardan biri AQShda haligacha qora tanli aholiga nisbatan munosabatlarda namoyon bo'lib, bu holatlarni bartaraf qilish o'ta murakkab irqiy muammolardan biri hisoblanadi.

Jamiyatda huquq va erkinliklarning amalga oshirilishi natijasida kishilarning muayyan sohada o'zaro bir-biri bilan hamkorlik qilishlariga to'g'ri keladi, bu holat oxir oqibatda muayyan huquq va erkinliklarning cheklanishiga sabab bo'ladi.

Bunday cheklanishlarning mavjudligi boshqa kishilarning huquq va erkinliklarini hurmat qilish zaruriyati bilan hamda davlat va jamiyatning, xuddi shuningdek har qanday jamoaning normal faoliyatini ta'minlash zaruriyati bilan izohlanadi.

Biroq har qanday cheklashlarga Konstitutsiyada nazarda tutilgan holatlardagina yo'l qo'yilishi lozim.

Shuni ta'kidlash joizki, konstitutsiyalarda u yoki bu huquq va erkinliklarni vaqtinchalik cheklash imkoniyatlari nazarda tutilgan, bunday cheklashlar favqulodda holatlar (urush, tabiiy ofat va boshqalar) ro'y bergan davrda hayotga tadbiiq etilishi mumkin.

Ushbu normalarning mamlakatimiz Konstitutsiyasida belgilanishi O'zbekistonni demokratik davlatlar qatoridan o'rin olishiga imkon berdi. Barcha insonlarning qonun oldida tengligi va qonun tomonidan bir xilda himoyaga ega ekanligi demokratik davlat xususiyatlaridan biri hisoblanadi.

O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasida mustahkamlangan fuqarolarning qonun oldida tengligi Inson huquqlari umumjahon Deklaratsiyasi talablariga to'liq mos keladi. "O'zbekiston Respublikasi fuqarosi va davlat bir-biriga nisbatan bo'lgan huquq va burchlari bilan o'zaro bog'liqdir. Fuqarolarning Konstitutsiya va qonunlarda mustahkamlab qo'yilgan huquq va erkinliklari daxlsiz bo'lib, ulardan sud qarorisiz mahrum etishga yoki ularni cheklab qo'yishga hech kim haqli emas", - deb Konstitutsiyaning 19-moddasida yozib qo'yilgan.

Bu qoidaning muhimligi shundaki, bir davlatda yashovchi xalqlar shu tufayli, hech bir nizosiz yagona jamiyatga birlashib yashaydilar. Shunday ekan, davlat – erkin kishilarning oliy darajadagi ittifoqi hisoblanadi. Mashhur fransuz olimi Jan Jak Russoning fikricha, fuqarolar ijtimoiy shartnoma asosida davlat tuzadilar.

Demak, fuqaro va grajdanlar orasidagi munosabatlar qanchalik ilmiy, haqqoniy va adolatli asoslarda mavjud bo'lsa, mamlakatda tinchlik-xotirjamlik hukm surib, jamiyat rivoji va turmush darajasi shunchalik yuqori bo'ladi.

Yana bir muhim hayotiy masalalardan biri fuqarolar Konstitutsiya va qonunlar oldida teng va hech qanday ajratishlarsiz qonun tomonidan teng himoya qilinadilar. Ushbu qoidaning muhimligi shundaki, qonunda fuqarolarning huquqlari, erkinliklari va burchlari belgilab qo'yilishi, shuningdek ushbu huquq va burchlarning daxlsizligi ta'minlanishi lozim.

Hech kim va hech qanday tashkilot Konstitutsiya tomonidan belgilangan ushbu qoida va qonunlarni buzishi mumkin emas. Shaxs daxlsizligi qonun tomonidan muhofaza qilinadi. Masalan, jinoyat huquqida fuqarolarning hayotiga, sog'lig'iga, sha'ni yoki mulkiga qarshi qaratilgan muayyan qilmishi uchun tegishli darajada jinoiy javobgarlik belgilangan.

Shuni ta'kidlash joizki, har qaysi normaning buzilishini qonun bo'yicha sud organlari ko'rib chiqadi hamda unga doir tegishli hukm va qarorlar qabul qiladi.

Konstitutsiyaga muvofiq fuqarolarning huquqlaridan mahrum qilish yoki huquqlarini cheklash faqat sud organlari orqali amalga oshirilishi mumkin.

Har bir insonning o'z huquq va erkinliklarini amalga oshirishida faqat qonunda ko'zda tutilgan cheklashlarga yo'l qo'yilishi mumkin. Bu cheklashlarga boshqa shaxslarning huquq va erkinliklarini ta'minlash, e'tirof etish, axloqning odilona talablarini ta'minlash, jamoat tartibini saqlash va O'zbekiston Respublikasi umumiy farovonligi yo'lidagina yo'l qo'yilishi mumkin.

Jamiyat taraqqiyotining barcha bosqichlarida inson huquqlari, fuqaro va davlatning o'zaro aloqasi, o'zaro mas'uliyati konsepsiyasi falsafiy dunyoqarashlar va huquqiy tartibga solishning muayyan ta'siri ostida shakllanib keldi. Inson huquqlari tabiatining ikki taraflama xususiyati tabiiy-huquqiy va ijobiy nazariyalar paydo bo'lishiga olib keldi.

Italiyalik professor Cheronining so'zlariga ko'ra, inson huquqlarining "huquqiy tartiblarga taalluqli bo'lmagan holda axloq sohasi, adolat mezonlaridan ajratib olinishi" birinchisiga xos bo'lib, ikkinchisi, "zamonaviy huquqning davlat tomonidan belgilangan yoki kafolatlangan huquq sifatidagi ijobiy (pozitiv) huquq tabiatini ta'kidlaydi".

Bugungi kunda inson huquqlarining tabiiy xususiyati va ularni tartibga solishga taalluqli konsepsiyalarni bir-biridan ayri holda ko'rib chiqish mumkin emas. Garchi mavjud jarayonlar turli vaqtlarda kechsa ham, ular bir-birlari bilan o'zaro hamkorlik ta'sirida bo'ladi. O'zaro mas'uliyatlarsiz va davlat tomonidan huquqiy himoyasiz har qanday nazariy

yoki diniy dunyoqarash doim ham mavhum fikrligicha qolaveradi. Inson huquqlari falsafiy-huquqiy konsepsiyasi shakllanishining yaxlit jarayoni mazkur dalilni tasdiqlaydi.

J.J.Russo o'zining "Ijtimoiy shartnoma" nazariyasida fuqarolar davlatni ijtimoiy adolat va shaxs bilan davlat o'rtasidagi o'zaro mas'ullik prinsipi asosida shakllantirishlarini asoslab berdi. Buning oqibatida fuqarolar ham davlat kabi faqat muayyan huquqlarga ega bo'lib qolmasdan, balki ular bir-birlari oldida muayyan majburiyatlarga ham ega ekanliklari to'g'risida xulosa chiqariladi.

Bu qoida qator universal xalqaro-huquqiy hujjatlarda, birinchi navbatda, Inson huquqlari Umumjahon deklaratsiyasida mustahkamlab qo'yildi. Shaxs huquqlariga ustuvorlik berilgani holda, "Deklaratsiya" bu huquqlarni shaxs yashab turgan jamiyatdan ayri holda ko'rib chiqadi. Shuning uchun shaxs huquqlari mutlaq xususiyatga ega bo'lmay, balki jamiyat oldidagi majburiyatlar bilan cheklanadi.

"Deklaratsiya"da ta'kidlanadiki, "har bir inson jamiyat oldida majburiyatlarga egadir" (29-modda, 1-band). Shaxs huquqlarining jamiyat oldidagi majburiyatlar orqali o'zaro bog'liqligi faqat jamiyatgina "shaxsning erkin va to'la rivojlanishi"ni 29-modda ta'minlashi mumkinligi bilan izohlanadi. Shaxs majburiyatlari mufassal izohlanmaganligi BMT Ustavida "inson huquqiga ishonchni yana qaror toptirish" vazifasi qo'yilganligi bilan asoslanadi. Aynan shu bois "Deklaratsiya"da huquqlarga birinchi darajali ahamiyat berilgan.

Inson huquq va erkinliklarini shaxsning uzviy xususiyati sifatida talqin qilib, "Deklaratsiya" ularning ustuvor maqomini mustahkamlaydi. Bu bilan shaxs maqomini belgilashda davlatning o'ziga xos rolini kamsitadi. "Deklaratsiya"ning 3-moddasi keskin tarzda "biror-bir davlat, shaxslar guruhi yoki alohida shaxslarga huquq va erkinliklarni yo'qotishga qaratilgan faoliyat yoxud hatti-harakatlar bilan shug'ullanish"ni ta'qiqlaydi.

Hozirgi davrda inson huquq va erkinliklarining ustuvorligi xalqaro-huquqiy hujjatlarning butun bir turkumi bilan mustahkamlab qo'yilgan. Ular orasida odil sudlovni amalga oshirish jarayonini tartibga soluvchi hujjatlar alohida o'rin tutadi. Ulardan quyidagilarni ajratib ko'rsatish mumkin:

- Qamoqdagilar bilan muomala qoidalarining eng minimal standartlari (1955);
- YEXHKning Yakunlovchi akti (1975);
- Huquq-tartibotni saqlash bo'yicha mansabdor shaxslarning hatti-harakat kodeksi (1997);
- Sudlov idoralari mustaqilligining asosiy prinsiplari (1985);
- Sudlov idoralari mustaqilligi asosiy prinsiplarini samarali amalga oshirish protseduralari (1990);
- Huquqshunoslar roliga taalluqli asosiy prinsiplar (1990);
- O'lim jazosiga hukm qilinganlarning huquqlarini himoyalashni kafolatlovchi choralar (1984);
- Qandaydir bir shaklda ushlab turish va qamoq jazosiga mahkum etilgan barcha shaxslarni himoyalash prinsiplari to'plami (1998);
- BMTning balog'at yoshiga yetmaganlarga nisbatan odil sudlovni amalga oshirishga taalluqli eng past standartdagi qoidalar (Pekin qoidalar, 1985) va boshqalar.

Agar ilgari xalqaro huquq doktrinasida ko'rsatib o'tilgan hujjatlar tavsiyaviy xususiyatdagi hujjatlar hisoblansa, bugungi kunda mutaxassislarning ko'pchiligi ko'rsatilgan me'yorlarni xalqaro odat huquqning qismi bo'lmish umummajburiy me'yorlar sifatida baholash zarurligini qayd qilmoqdalar.

O'zbekiston qonunlari bilan inson huquq va erkinliklarini davlat tomonidan qonuniy cheklashlarga qo'yiladigan aniq talablar quyidagicha belgilangan:

- 1) faqat qonunga asoslanish;
- 2) boshqalarning huquq va erkinliklarini hurmat qilish, axloq talablarini, demokratik jamiyatda jamoat tartibi va ijtimoiy farovonlik talablarini qondirish maqsadlarida amalga oshirish.

Shu bilan birga huquq va erkinliklarni cheklashga favqulodda hollardagina yo'l qo'yiladi.

Xalqaro huquqiy me'yorlar ustunligini e'tirof etib, o'z-huquqiy tizimini shakllantirish jarayonida O'zbekiston ko'rsatilgan standartlarga asoslandi.

O'zbekiston Respublikasining "Sudlar to'g'risida"gi Qonuni (yangi tahriri)da aytiladiki, O'zbekistonda odil sudlov faqat sud tomonidan amalga oshiriladi (2-modda). O'zbekiston Respublikasi JK, JPK, FPK va XPK, shuningdek, "Prokuratura to'g'risida", "Vijdon erkinligi va diniy tashkilotlar to'g'risida", "O'zbekiston Respublikasi Oliy Majlis saylovi to'g'risida", "Terrorizmga qarshi kurash to'g'risida", "Siyosiy partiyalar to'g'risida", "Ommaviy axborot vositalari to'g'risida", "Psixiatriya yordami to'g'risida", "Axborotlashtirish to'g'risida", "Aloqa to'g'risida" va boshqa ayrim Qonunlarda insonning turli huquq va erkinliklarini cheklash protseduralari hamda doiralari aniq belgilab qo'yilgan. O'zbekiston Konstitutsiyasining 20-moddasiga binoan, Fuqarolar o'z huquq va erkinliklarini amalga oshirishda boshqa shaxslarning, davlat va jamiyatning qonuniy manfaatlari, huquqlari va erkinliklariga putur yetkazmasliklari shart.

Insoniyat tarixi muayyan ijtimoiy guruh yoki sinfning haddan ziyod xohish va ehtiyojlari boshqa ijtimoiy guruh hamda yakka shaxslarning huquq hamda manfaatlarining qo'pol buzilishiga, mensimaslikka olib kelishiga oid ko'pdan ko'p voqealar guvohi bo'ldi.

Tarixan ishlab chiqiluvchi ijtimoiy madaniyat o'zining hayotiyligini yo'qotmasligi, turg'unlikda qotib qolmasligi uchun sivilizatsiya individuallikni ta'minlovchi va himoya qiluvchi huquqni ham o'z ichiga olmog'i zarur.

Insoniyat tarixi ayrim ijtimoiy guruhlarining huquq va erkinliklarini ta'minlashda muvozanatning oshkora buzilishi, bir ijtimoiy guruhning tabiiy huquq hamda manfaatlarining kamsitilishi va ularning inobatga olinmasligi hisobiga rivojlanishi oqibatida inqiloblar va turli ko'rinishdagi ijtimoiy ziddiyatlar kelib chiqqanligiga guvohdir.

Insoniyatning uzoq tarixi mobaynida yuz minglab urushlaru ziddiyatli to'qnashuvlar to'fonidan o'tib, shunday isbot talab qilmaydigan xulosaga kelindiki, kimningdir baxtiyorligi va farovonligiga hech qachon boshqa birovlarining g'am-anduhi hamda baxtiqaroligi hisobiga aslo erishib bo'lmasligiga bot-bot amin bo'ldi. Shu munosabat bilan mashhur nemis faylasufi I.Kant, bir kishining erksizligi tugagan joyda boshqasining ozodligi boshlanadi, degan edi.

Mana shu haqiqatdan kelib chiqib, qator xalqaro-huquqiy hujjatlar qabul qilindi va jahondagi aksar demokratik davlatlarning Konstitutsiyalarida ushbu prinsip u yoki bu shaklda mustahkamlab qo'yildi.

Misol qilib, 1996 yili qabul qilingan "Fuqarolik va siyosiy huquqlar to'g'risida"gi xalqaro Paktni ko'rsatish mumkin. Uning 19-moddasida shunday yozib qo'yilgan: "Har bir inson o'z fikrini erkin bayon etish huquqiga ega. Bu huquq mustaqil holda yozma ravishda yo matbuot vositasida yoxud ifodalashning badiiy shakllari yoki o'z ixtiyoriga ko'ra boshqacha usullarda turli axborot va g'oyalarni qidirish, olish va tarqatish erkinligini qamrab oladi. Ushbu qoidaga binoan har bir kishi hech bir moneliksiz o'z fikriga ega bo'lishi muqarrar.

Shu bilan birga mazkur me'yorning uchinchi qismida jiddiy eslatma ham bayon qilingan: "Ushbu moddaning 2-bandida nazarda tutilgan huquqlardan foydalanish alohida

majburiyatlar va alohida ma'suliyat yuklaydi". Hujjatda qonun yo'li bilan belgilanishi lozim bo'lgan muayyan cheklashlar haqida ham so'z boradi. Jumladan:

- a) boshqa shaxslarning huquqi va obro'-e'tiborini hurmat qilish;
- b) davlat xavfsizligini, jamoat tartibini, aholi salomatligi va axloqni muhofaza etish.

Hujjatdan ko'rinib turibdiki, insonning asosiy huquqlari, jumladan, so'z erkinligi huquqi faqat bevosita ajralmas huquq bo'lib qolmasdan balki muayyan huquqlarning mavjudligi fuqaroga alohida mas'uliyat ham yuklashining ifodasidir. Bu ma'suliyat, avvalo, shundan iboratki, boshqalarning huquqqa rioya etishi huquqlarni ro'yobga chiqarish chog'ida ustuvor qoida hisoblanadi.

Aksar demokratik davlatlarning qonunchiligida inson huquq va erkinliklarini doimo cheklashlarga, kuch ishlatish yoki kuch ishlatishga to'g'ridan to'g'ri da'vatga, muayyan shaxslarning qadr-qimmatini, obro'sini haqoratlashga qarshi qator qonunlar mavjud.

O'zbekiston Respublikasida shunday mazmundagi qonunlar qabul qilingan. O'zbekistonning har bir qonuni amalda fuqarolarning huquqlari cheklanishiga yo'l qo'ymaslikka va inson huquq hamda erkinliklarining amaldagi tengligi ta'minlanishiga qaratilgan bir qator me'yorlarga ega.

Bunga O'zbekiston Respublikasining 1997 yil 26 dekabrda qabul qilingan "Ommaviy axborot vositalari to'g'risida"gi Qonuni misol bo'la oladi. Qonunning 6-moddasida shunday deyiladi: "Ommaviy axborot vositalaridan O'zbekiston Respublikasining mavjud konstitutsiyaviy tuzumini, hududiy yaxlitligini zo'rlik bilan o'zgartirishga da'vat qilish, urush va zo'ravonlikni, shafqatsizlikni, milliy, irqiy va diniy adovatni targ'ib etish, davlat sirini yoki qonun bilan qo'riqlanadigan o'zga sirni oshkor etish, jinoiy javobgarlikka sabab bo'ladigan boshqa hatti-harakatlarni sodir qilish maqsadida foydalanilishiga yo'l qo'yilmaydi.

Ommaviy axborot vositalari orqali fuqarolarning sha'ni va qadr-qimmatini tahqirlash, ularning shaxsiy hayotiga aralashish ta'qiqlanadi.

Prokuror, tergovchi yoki surishtiruvchining yozma ruxsatisiz dastlabki tergov materiallarini e'lon qilish, muayyan ish bo'yicha sud qarori chiqmasdan turib yoki sudning hal qiluvchi qarori yoxud hukmi qonuniy kuchga kirmay turib, uning natijalarini taxmin qilish yoki sudga o'zgacha yo'l bilan ta'sir ko'rsatish, nomini ko'rsatmaslik sharti bilan ma'lumot bergan shaxsning nomini oshkor qilish (sud oshkor etishni talab qiladigan hollar bundan mustasno) taqiqlanadi".

Fuqarolarning huquqlarini cheklashni taqiqlovchi qonunlardan tashqari, davlat qonunchiligida (ayniqsa, jinoiy) milliy, diniy yoki irqiy ixtiloflarni keltirib chiqarishga qaratilgan da'vatlarni taqiqlashga yo'naltirilgan me'yorlar ham mavjud.

O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasi 18-moddasining 2-qismi "imtiyozlar faqat qonun bilan belgilab qo'yiladi hamda ijtimoiy adolat prinsilariga mos bo'lishi shart"ligini ta'kidlaydi.

Mazkur qoida O'zbekiston qonunchilik hujjatlarining butun bir turkumida mustahkamlab qo'yilgan. Ularga binoan fuqarolarning faqat ayrim qatlamlari – nafaqaxo'rlar, nogironlar, xotin-qizlar, bolalar, huquqni himoya qilish idoralari xodimlariga faqat Qonunga muvofiq biror-bir imtiyoz berilishi mumkin. Ko'rsatilgan imtiyozlar ijtimoiy adolat va qonun oldida tenglik prinsiplari asosida beriladi.

Bu tamoyil o'z xususiyatiga ko'ra konstitutsiyaviy rivojlanishning asosiy tamal toshlaridan biri hisoblanadi. U o'rta asrlardagi tengsizlikka qarama-qarshi qo'yilgan bo'lib, inson, jamiyat va davlat hamda insonlarning o'zaro munosabatlarida demokratik prinsipning o'zagi sifatida hozirgi kunda ham o'z ahamiyatini yo'qotmagan.

3-§. O'zbekiston Respublikasida inson va fuqarolarning huquq, erkinlik va burchlari tushunchasi va o'ziga xos xususiyatlari

Huquq va erkinliklar o'rtasidagi keskin yuridik farqni ko'rsatish ancha mushkul ish. Umumiy huquqning nazariyasidan bizga ma'lumki, subyektiv huquq bu shaxs yo'l qo'yishi mumkin bo'lgan xulqi chegarasining o'lchovi. Fikrimizcha, bu ta'rif erkinlik tushunchasiga ham mos keladi.

Shu bilan ko'pchilik hollarda, subyektiv huquq haqida gap ketganda, ushbu huquqqa tegishli muayyan burchlar mavjud bo'lib, u huquq subyektlariga ma'lum darajada tegishli bo'ladi.

Masalan, sog'liqni saqlash huquqi e'lon qilinganda, uning tabiatiga ko'ra majburiyat subyektlari sifatida davlat (ayrim hollarda nodavlat) sog'liqni saqlash muassasalari yoki amaliyot bilan shug'ullanuvchi muayyan tibbiyot xodimlari qatnashadilar.

Erkinlik haqida gap ketganda, ushbu erkinlikni rad etish yoki cheklash huquqi hech kimga berilmaganligi ushbu erkinlikni hurmat qilishning majburligi tushuniladi, aks holda tegishli huquqiy javobgarlik mavjud bo'ladi.

Aytaylik, Konstitutsiyada so'z erkinligi berilgan bo'lsa, inson davlatdan ushbu huquq asosida o'z fikrini oshkora qilishiga qarshilik qiluvchi har qanday subyektdan himoya qilishini talab qilish huquqiga ega.

Yuqorida bayon qilingan huquq va erkinlik o'rtasidagi farqlar juda shartli bo'lib, u barcha hollarda ham bir xilda qo'llanilishi mumkin emas.

Masalan, agarda ta'lim berish erkinligi (akademik erkinlik) belgilangan bo'lsa, u holda o'qituvchining bu erkinligini ta'minlash majburiyatining subyekti o'quv yurtining ma'muriyati yoki shu o'quv yurtining homiysi timsolida bo'ladi va ular ta'lim berish erkinligini hurmat qilishlari va kafolatlashlari shart. Aks holda ular bu erkinlikni cheklovchilar qatoriga qo'shilib qolishlari mumkin. Shuni qo'shimcha qilib aytish mumkinki, Anglo-sakson huquq tizimiga kiruvchi mamlakatlardagi qonun chiqaruvchi hokimiyat, odatda, konstitutsiyalarda subyektning pozitiv huquqlarini belgilashdan yoki ushbu huquqlarni sanab o'tishdan ko'ra, tegishli erkinliklarning kafolatlanishini afzal ko'rishi e'tiborga loyiq.

Inson va fuqarolarning huquq va erkinliklari va ikkinchi tomondan, ularning boshqa kishilar, davlat va jamiyat oldidagi burchlari orasidagi o'zaro aloqadorlikni inkor qilish xato bo'lur edi. Zero, umumiy huquq nazariyasidan bizga ma'lumki, burch bu xulqning zaruriy me'yori hisoblanadi. Inson muayyan qoidalarga rioya qilishi kerakki, u o'zining huquq va erkinliklaridan foydalanganida, boshqa kishilarga asossiz ravishda ziyon yetkazmasligi va jamiyatning normal hayot kechirishiga to'sqinlik qilmasligi lozim. Konstitutsiyalar hayotiyiligini ta'minlanishining zaruriy sharti-o'z mazmuni va mohiyatini inson va fuqarolar huquq-erkinliklari bilan boyitilishida ifodalanadi.

Yuridik adabiyotlarda inson huquqlarining ajralmas ekanligi takidlanib, uning mavjudligi tegishli burchlarni bajarimaslikka yoki bajarishga bog'liq emas, degan qarashlar mavjud. Fuqarolarning huquqlari esa davlat oldida qator burch va majburiyatlarini bajarish bilan bog'liq, deb ko'rsatiladi. Ammo shuni ta'kidlash lozimki, shaxsning armiyada xizmat qilmaganligini ro'kach qilib, uni saylov huquqidan mahrum qilish mumkin emas.

Bundan shunday xulosaga kelish mumkin: har qanday huquq va erkinliklarni amalga oshirishni muayyan burchni bajarish bilan bog'lab qo'yish to'g'ri emas. Shu bilan bir vaqtda, inson va fuqarolarning o'z burchlarini bajarishi davlat va jamiyatning normal hayot kechirishi umumiy omil hisoblanadi va nihoyat, shuni qayd qilish kerakki, konstitutsiyaviy burchlar ikki qirraligi, ya'ni insonlarning muayyan burchlari va fuqarolarning burchlari bilan ajralib turadi.

Huquq va erkinliklarning konstitutsiyaviy ifodalanishining ikki usuli – pozitiv va negativ usullari mavjud:

a) pozitiv usulda, konstitutsiya subyektning muayyan huquqqa egaligini belgilaydi yoki takidlaydi;

b) negativ usul shunday ifodalanadiki, unga ko'ra har qanday subyektga o'zga subyektning huquq yoki muayyan erkinligini buzish yoki cheklash ta'qiqlanadi.

4-§. O'zbekiston Respublikasida inson va fuqarolarning huquq, erkinlik va burchlarining konstitutsiyaviy tasniflanishi (klassifikatsiyasi)

Konstitutsiyaviy huquq, erkinlik va burchlar doirasining doimiy ravishda kengayib borishi, ularni ma'lum guruhlariga ajratishni talab qiladi. Bu esa o'z navbatida huquq institutlari bilan bog'liq muammolarni o'rganish va ular yechimini topishni yengillashtiradi.

Tasniflash turli xil maqsadlarda va asoslarda o'tkazilishi mumkin. Biroq shuni yodda tutish kerakki, guruhlashtirish shartli ravishda kechadi, chunki ko'p hollarda biror huquq yoki erkinlik yohud burch bir paytda ikki yoki undan ko'p tasnifiy guruhlariga tegishli bo'lishi mumkin. Ular quyida taklif etilayotgan tasniflashtirishda o'zlarining asosiy mazmunlari jihatidan yaqin bo'lgan guruhlariga kiritiladi. Masalan, vijdon erkinligi shaxsiy erkinliklar turkumiga kiradi, ayrim mamlakatlarda esa, u aniq ifodalangan siyosiy xarakter tusini oladi.

Tasniflashtirishning biri bilan biz yuqorida tanishib chiqdik: ya'ni huquqlarni inson huquqlari va fuqarolarning huquqlariga ajratish.

Tasniflashtirishning yana bir ko'rinishi huquq, erkinlik va burch subyektlarining xarakteri bilan bog'liq asosda amalga oshirishdir. Bunda huquq, erkinlik va burchlarni *individual* va *jamoa(kollektiv)* turlariga ajratish mumkin.

To'g'ri, individual huquq ko'p hollarda jamoa shaklida ham amalga oshirilishi mumkin. Ammo u jamoa huquqidan farqli ravishda, odatda individual tarzda amalga oshirilishi va himoya qilinishi mumkin. Jamoa huquqini esa uning mohiyatiga ko'ra individual tarzda amalga oshirish mumkin emas.

Masalan, ish tashlash huquqi – jamoa huquqidir. Individual tartibda ish tashlash – ish tashlash hisoblanmasdan, balki u ishga kelmaslik deb baholanishi mumkin.

Ko'pchilik hollarda huquq, erkinlik va burchlar o'z xarakteriga ko'ra individualdir. Biroq bu holat konstitutsiyada doimo aniq va ravshan qilib belgilanmaydi.

Shuni hisobga olish kerakki, individual va jamoa huquqlari o'rtasida ba'zan obyektiv qarama-qarashliklar kelib chiqadi.

Individlar (alohida shaxslar) o'zaro teng huquqli turli jamoa yoki birlashmalarga a'zo bo'lib, jamoa huquqini amalga oshirishda esa turli darajadagi individual imkoniyatlarga ega bo'lishi mumkin. Masalan, parlamentda ikki hududiy jamoa teng vakillarga ega bo'lib, ulardan biridagi saylovchilar soni ikkinchi hudud saylovchilaridan ikki marta ko'p bo'lsa, ushbu holatda birinchi hududdagi har bir saylovchining ovozi ikkinchi hududdagi ikki saylovchining ovozigacha teng bo'ladi.

Ba'zan milliy harakat yo'lbo'shchilari milliy guruh yoki jamoalarning huquqlaridan o'zlarining shaxsiy yoki tor siyosiy manfaatlarini ko'zlab foydalanadilar. Bu holat gohida shu guruh yoki jamoaning umumiy manfaatiga zid bo'lib, oqibatda faqat zarar keltirishi mumkin. Insonlar jamoa huquqlarining bunday yo'l bilan o'zlashtirilishi muammolar yechimini chigallashtirib, nizoli vaziyatlarni keltirib chiqaradi.

Ushbu muammo, ayniqsa, milliy munosabatlarda yuzaga kelayotgan nizolarga tez-tez sabab bo'lib turadi. Milliy harakatlarning namoyondalari ko'p hollarda milliy jamoa huquqlarini insonlarning individual huquqlaridan ustun qo'yishga harakat qilishadi, bunday

holatlarni sobiq Sho`rolar davlati o`rnida paydo bo`lgan ayrim davlatlarda uchratishimiz mumkin.

Individual va jamoa huquqlarining o`zaro munosabatidan kelib chiquvchi muammolar yechimini bir tomonlama hal qilish mumkin emas. Shuning uchun ustuvorlik insonning ajralmas individual huquqi bilan belgilanishi zarur.

Harakatlar qaysi maqsadda va qanday ezgu niyatda amalga oshirilishidan qat'iy nazar, boshqalarning erki va huquqlarini cheklash va ularga ziyon yetkazish hisobiga erishishni hech qachon oqlab bo`lmaydi.

Bulardan tashqari huquq, erkinlik va burchlarni, *asosiy va qo`shimcha* turlarga ajratish mumkin. Masalan, davlatni boshqarishda ishtirok etish asosiy huquq hisoblansa, saylov huquqi undagi hosila huquq bo`lib, uning mazmunini ifodalash shakli hisoblanadi.

Huquqshunos olimlar va erkinliklarning tarixiy rivojlanishini uch bosqich yoki uch avlodga ajratishadi.

Birinchi bosqich, dunyoda konstitutsionalizmning vujudga kelishi bilan bog`liq bo`lib, dastlabki konstitutsiyaviy hujjatlarda huquq va erkinliklarning ikki guruhi *qoida* sifatida fuqarolik va siyosiy jamiyat dualizmi qayd etilgan.

Bu fuqarolik huquqi va erkinliklariga muvofiq, ya'ni bizda qabul qilingan shaxsiy huquqlar shaxs daxlsizligi va uning protsessual kafolatlari (masalan, uy-joy daxlsizligi) hamda siyosiy huquq va erkinliklar-saylanish huquqi, so`z, matbuot erkinliklari va boshqalardir.

Ikkinchi bosqich, XX asrning birinchi yarmi va asosan, asr o`rtalarida yaratilgan Konstitutsiyalarda har tomonlama mustahkamlanib qo`yilgan ijtimoiy va iqtisodiy huquq va erkinliklar bo`lib, ular asosan yollanma mehnat vakillari manfaatlarini himoyalash: mehnat huquqi va uning kafolatlarini, shuningdek ijtimoiy-madaniy huquq va erkinliklar turkumini ta'lim olish huquqi, ilm-fan va madaniyat yutuqlaridan foydalanish kabi me'yorlarini o`zida ifodalaydi.

Uchinchi bosqich, XX asrning ikkinchi yarmida dunyoviy muammolarning kuchayishi, ular sirasidan bo`lgan ekologik muammolarning keskinlashuvi va ayrim rivojlangan mamlakatlarning informatizatsiya davriga kirib borishi bilan ifodalanadi. Shu kabi omillar sog`lom atrof-muhitga ega bo`lish, ma'lumot olish va shu kabi boshqa huquqlarning e'tirof etilishiga olib keldi.

Huquq va erkinliklarning rivojlanish bosqichlaridan qat'iy nazar, Konstitutsiyaviy huquq rivojlanishining asosiy yo`nalishlarida-ijtimoiylashuv, demokratlashuv va baynalminallashuv omillarining yaqqol namoyon bo`lishi kuzatilmoqda. Konstitutsiyalarda e'lon qilinayotgan huquq va erkinliklarni yuridik bayon qilish sifatlarining doimo takomillashib borishini alohida ta'kidlash joiz.

Bizning fikrimizcha huquq, erkinlik va burchlarning mazmuni va mohiyati bo`yicha tasniflash juda muhim ahamiyatga ega.

Tasniflash shart-sharoitlariga doir yuqoridagi fikr va mulohazalarni hisobga olib, inson huquqi, erkinliklari va burchlarini *asosiy guruhlarga ajratish* quyidagicha qabul qilingan.

Birinchi guruh: inson shaxsiy huquqlari, erkinliklari va burchlari, ya'ni yashash huquqi, shaxsiy dahlsizlik va turar-joy daxlsizligi kabi huquq, erkinlik va burchlar.

Ikkinchi guruh: davlat va jamiyatni boshqarishda ishtirok etish, ovoz berish, yig`ilish huquqi, vatanni himoya qilish bilan bog`liq qator siyosiy huquq, erkinlik va burchlar.

Uchinchi guruh: mehnat huquqi, mehnat erkinligi, mulk huquqi, soliq to'lash burchi, ta'lim olish huquqi, ijod erkinligi va shu kabilar iqtisodiy, ijtimoiy va madaniy huquq erkinlik va burchlar guruhini tashkil etadi.

Aynan xuddi shunday turkumlash asosida o'zbek qonunchiligi tomonidan O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasida huquq, erkinlik va burchlarning tizimi mustahkamlab qo'yilgan:

- eng avvalo, umumiy qoidalar ifodalangan bo'lib, inson va fuqarolarning o'z huquq, erkinlik va burchlarida o'zaro tengligi;
- fuqarolar o'zlarining huquq va erkinliklarini amalga oshirishlari jamiyat va davlat hamda boshqa shaxslarning huquq va erkinliklariga, ularning qonuniy manfaatlariga putur yetkazmasliklari;
- huquq, erkinlik va burchlarning daxlsizligi qoidalari belgilangan.

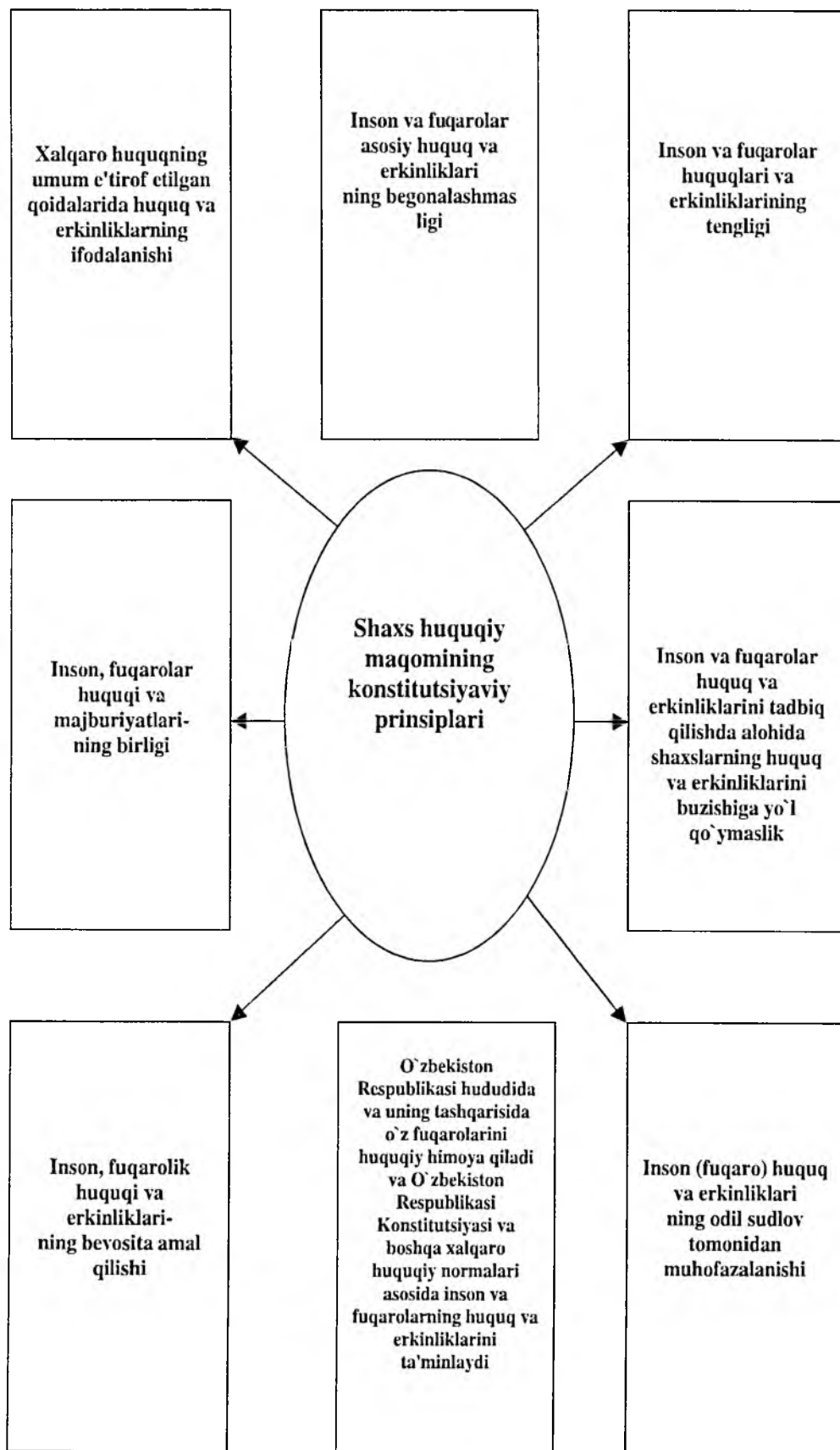
Inson va fuqarolarning asosiy huquq, erkinlik va burchlarining keyingi joylashuvi tegishli huquq, erkinlik va burchlarning mazmuniga asosan mustahkamlab qo'yilgan:

- 1) shaxsiy huquq va erkinliklar;
- 2) siyosiy huquqlar;
- 3) iqtisodiy va ijtimoiy huquqlar;
- 4) fuqarolarning burchlari.

Yuridik adabiyotlarda inson huquqlarini boshqa mezonlar asosida ham tasniflash uchraydi.

O'zini o'zi nazorat qilish savollari

1. Shaxs huquqiy maqomi daganda nimani tushunasiz?
2. Shaxs huquqiy maqomining prinsiplariga nimalar kiradi?
3. Inson huquqlari bo'yicha qonunchilik taraqqiyoti bosqichlari qachondan boshlab o'rganib kelinmoqda?
4. Hozirgi demokratik davlatlar Konstitutsiyalarida inson huquqlariga oid qanday muhim qoidalar mustahkamlangan?
5. Inson huquqlari umumjahon Deklaratsiyasi mazmunini so'zlab bering.
6. Teng huquqlilik tushunchasi nimani anglatadi?

X BOB. O'ZBEKISTONDA FUQAROLIK VA UNING KONSTITUTSIYAVIY ASOSLARI

1-§. Fuqarolik tushunchasi

2-§. O'zbekiston Respublikasi fuqaroligining huquqiy asoslari

3-§. Fuqarolikni qabul qilish, o'zgartirish va yo'qotish

4-§. O'zbekiston Respublikasi fuqaroligiga ega bo'lish va fuqarolikni yo'qotish asoslari

5-§. O'zbekiston Respublikasida fuqarolikni to'xtatilishi

6-§. Fuqarolik masalalari bilan shug'ullanuvchi davlat idoralari

7-§. Fuqarolikka oid arizalar va taqdimnomalarni ko'rib chiqish tartibi

1-§. Fuqarolik tushunchasi

Fuqarolik deganda jismoniy shaxsning ma'lum bir davlat bilan mustahkam huquqiy bog'lanishiga aytiladi. Bunda fuqaroning tegishli davlatga nisbatan huquq va burchlari hamda uning suveren davlat tomonidan himoya qilinishida ifodalanadi.

Mazkur huquqiy aloqa insonning tug'ilganida yuzaga kelib, uning butun umri davomida saqlanib qoladi. Ushbu bog'liqlik insonning tug'ilgan va yashayotgan hudud bilan cheklanmay, davlat tashqarisida ham o'z kuchini yo'qotmaydi. Fuqarolar huquqi va burchlarini davlat o'zi belgilab beradi. Turli mamlakatlarda fuqarolarning huquq va burchlari bir xil emas. Ular mamlakatning siyosiy, ijtimoiy iqtisodiy va madaniy darajasiga bog'liq.

Ilk bor "fuqaro" atamasi Fransuz revolutsiyasining 1799- yildagi "Inson va fuqaro huquqlari Deklaratsiyasi"da bayon etilgan.

1948-yilda BMT tomonidan qabul qilingan Inson huquqlari to'g'risidagi Umumjahon Deklaratsiyasiga binoan, har bir kishi tabiiy, ajralmas, daxlsiz huquq va erkinliklarga egadir. Barcha davlat idoralari inson huquqlari va erkinliklarini oliy ijtimoiy qadriyatlar, deb bilib, ularni ta'minlashga va muhofaza qilishga majburdirlar.

O'zbekiston Konstitutsiyasining 21-moddasiga ko'ra O'zbekiston Respublikasining butun hududida yagona fuqarolik o'rnatiladi.

O'zbekiston Respublikasining fuqaroligi, unga qanday asoslarda ega bo'lganligidan qat'i nazar, hamma uchun tengdir.

Qoraqalpog'iston Respublikasining fuqarosi ayni vaqtda O'zbekiston Respublikasining fuqarosi hisoblanadi.

Fuqaro tomonidan huquqlarning amalga oshirilishi boshqa kishilarning huquqlariga zid bo'lmasligi lozim. Har bir kishi Konstitutsiyada belgilangan vazifalarni bajaradi, jamiyatning normal rivojlanishi uchun shu vazifalar bajarilishi zarur.

Konstitutsiyaning qoidalari bevosita amal qiladi va barcha davlat idoralari, mansabdor shaxslar, jamoat tashkilotlari, fuqarolar tomonidan ijro etilishi majburiydir. Konstitutsiyada mustahkamlab berilgan barcha huquqlar va erkinliklar sud yo'li bilan himoya qilinishi lozim.

Shaxs va jamiyatning o'zaro mas'uliyati - huquqiy davlatning ajralmas belgisidir. Nodemokratik davlatda faqat fuqaroning davlat oldidagi mas'uliyati tan olinadi. U go'yo fuqaroga huquq va erkinlik berayotganday bo'ladi va uning maqomini tayinlaydi. Huquqiy davlatda esa buning aksini ko'ramiz. Bu yerda davlat organlari va mansabdor shaxslarning fuqarolar qoshida ularning huquq va erkinliklari uchun mas'ulligi masalasiga e'tibor qaratiladi. Bu mas'uliyat fuqarolarning huquq va erkinliklari buzilishida aybdor bo'lgan mansabdor shaxslarning javobgarlikka tortilishini ta'minlaydigan va keskin jazo choralari

ko`rilishini ko`zda tutadigan tegishli me'yoriy-huquqiy hujjatlar mavjud bo`lgan sharoitdagina amaliy tus kasb etadi.

Fuqarolarning huquq va erkinliklari buzilmasligining muhim kafolati konstitutsiyaviy qoida bo`lib, unga binoan davlatning hokimiyat tuzilmalari har bir kishiga uning huquq va erkinliklariga bevosita tegishli bo`lgan hujjatlar va materiallar bilan tanishishni ta'minlashga majbur. Huquqiy davlatda har bir fuqaroning o`z huquq va erkinliklarini himoya qilish huquqi tan olinadi.

2-§. O`zbekiston Respublikasi fuqaroligining huquqiy asoslari

O`zbekiston Respublikasi Oliy Kengashi tomonidan 1992- yil 2- iyulda "O`zbekiston Respublikasining fuqaroligi to`g`risida"gi Qonunida fuqarolik masalalari, uning huquqiy holati qonun yo`li bilan mustahkamlangan.

O`zbekiston Respublikasining fuqaroligi shaxs bilan davlatning doimiy siyosiy-huquqiy aloqasini belgilaydi bu aloqa ularning o`zaro huquq va burchlarida ifodalanadi.

O`zbekiston Respublikasida har bir kishi fuqaro bo`lish huquqiga egadir. Hech kim fuqarolikdan yoki fuqarolikni o`zgartirish huquqidan mahrum qilinishi mumkin emas. O`zbekiston Respublikasi o`z idoralari va mansabdor shaxslari orqali fuqarolar oldida mas'uldirlar, fuqaro esa davlat oldida mas'uldir.

O`zbekiston Respublikasi hududida va uning tashqarisida o`z fuqarolarining huquq, erkinliklarini va manfaatlarini himoya qiladi. O`zbekiston Respublikasining fuqarolari fuqarolikni olish asoslaridan qat'iy nazar barcha uchun tengdir.

O`zbekiston Respublikasining fuqarolari kelib chiqishidan, ijtimoiy va mulkiy holatidan, irqi, millati, jinsi, ma'lumoti, tili, dini, siyosiy va boshqa e'tiqodlaridan, mashg`ulotining turidan hamda boshqa holatlardan qat'iy nazar, qonun oldida tengdirlar.

O`zbekiston Respublikasi fuqarolarining teng huquqliligi iqtisodiy, siyosiy, ijtimoiy va madaniy turmushning barcha sohalarida ta'minlanadi. Qoraqalpog`iston Respublikasining fuqarosi ayni bir paytda O`zbekiston Respublikasining ham fuqarosidir.

Quyidagilar O`zbekiston Respublikasining fuqarolari bo`ladilar:

1. Kelib chiqishi, ijtimoiy va mulkiy holatidan, irqi va millatidan, jinsi, ma'lumoti, tili, siyosiy qarashlari, diniy e'tiqodidan, mashg`ulotining turi va saviyasidan qat'iy nazar, ushbu Qonun kuchga kirgan vaqtda O`zbekiston Respublikasida doimiy yashab turgan, boshqa davlatlarning fuqarolari bo`lmagan hamda O`zbekiston Respublikasining fuqarosi bo`lish istagini bildirgan shaxslar;
2. Davlat yo`llanmasi bilan O`zbekiston Respublikasidan tashqarisida ishlayotgan, harbiy xizmatni o`tayotgan yoki o`qiyotgan shaxslar, agar ular O`zbekiston Respublikasining hududida tug`ilgan bo`lsalar yoki doimiy yashaganliklarini isbot qilgan bo`lsalar, boshqa davlatlarning fuqarolari bo`lsalar va ushbu Qonun kuchga kirganidan keyin kechi bilan bir yil ichida O`zbekiston Respublikasining fuqarosi bo`lish istagini bildirgan bo`lsalar;
3. O`zbekiston Respublikasi Qonunlariga muvofiq O`zbekiston Respublikasining fuqaroligini olgan shaxslar.

O`zbekiston Respublikasi fuqarosi bo`lgan erkak yoki ayolning chet el fuqarosi bilan yohud fuqaroligi bo`lmagan shaxs bilan nikohdan o`tishi, shuningdek bunday nikohning bekor qilinishi er yoki xotinning fuqaroligini to`xtatilishiga olib kelmaydi.

Konstitutsiyaning 22-moddasiga muvofiq O`zbekiston Respublikasi o`z hududida ham, uning tashqarisida ham o`z fuqarolarini huquqiy himoya qilish va ularga homiylik ko`rsatishni kafolatlaydi.

O'zbekiston Respublikasi hududida yashab turgani holda O'zbekiston Respublikasi fuqarosi bo'lmagan va chet davlat fuqaroligiga mansubligini isbotlaydigan dalillari bo'lmagan shaxslar fuqaroligi bo'lmagan shaxslar deb hisoblanadi.

O'zbekiston Respublikasida har bir shaxs fuqaro bo'lish huquqiga egadir. Hech kim fuqarolikdan yoki fuqarolikni o'zgartirish huquqidan mahrum qilinishi mumkin emas. O'zbekiston Prezidenti I.A.Karimov O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasining bir yilligi munosabati bilan qilgan ma'ruzasida shunday degan edi: "Shaxs O'zbekiston Respublikasi fuqaroligini qabul qilar ekan, bu bilan u Konstitutsiyamiz va qonunlarimizda mustahkamlab qo'yilgan huquq va erkinliklarga ega bo'ladi. Shuningdek, u ma'lum burchlarni ham bajarishga majburdir. Tabiiyki, O'zbekiston davlati ham fuqarolarning manfaatlari va erkinliklarini Respublika hududida va uning tashqarisida himoya qilish majburiyatini o'z zimmasiga oladi".¹

3-§. Fuqarolikni qabul qilish, o'zgartirish va yo'qotish

Fuqarolikni qabul qilish, o'zgartirish va yo'qotish alohida davlatlarning ichki qonunchiligi – Konstitutsiyalar, fuqarolik qonunlari va qonunchilik aktlari asosida amalga oshiriladi.

Fuqarolikning yuzaga kelishi (kelib chiqishi) naturalizatsiya yo'li bilan, xalqaro shartnoma asosida va ayrim hollarda - reintegratsiya (tiklanish) orqali va taqdim etish yo'li bilan amalga oshiriladi.

Fuqarolikni qabul qilishning asosiy yo'li tug'ilish orqali kelib chiqadi, qolgan barcha usullari kam uchraydi. Sababi ko'p kishilar tug'ilishi bilan fuqarolikni qabul qilib, o'z umri davomida uni o'zgartirmaydi.

Tug'ilish bo'yicha fuqarolikka ega bo'lish 2 ta asosiy shaklga ega:

"Qon huquqi" (jus sanguinis) asosida chaqaloqning fuqaroligi ota-onasining fuqaroligi bilan belgilanib, tug'ilgan joyiga bog'lanmaydi. Bu maqsadga Yevropaning ko'p mamlakatlari, jumladan - Avstriya, Norvegiya, Finlandiya, Italiya va boshqalar amal qiladi.

"Zamin huquqi" (jus soli) asosiga ko'ra, fuqarolik chaqaloqning tug'ilgan joyidan kelib chiqib, uning ota-onasi fuqaroligi bilan bog'liq bo'lmaydi. Masalan, Braziliya qonunchiligida belgilanishicha, bu davlat hududida tug'ilgan har bir shaxs Braziliya fuqarosi hisoblanadi.

Fuqarolikni qabul qilishning usullaridan biri naturalizatsiya (fuqarolikni qabul qilish) bo'lib, bu umuman fuqaroligi bo'lmagan yoki boshqa davlat fuqarosi bo'lgan shaxs tomonidan fuqarolik olinishidir. Naturalizatsiya tartibda fuqarolik quyidagi hollarda qabul qilinadi:

a) fuqaroligi bo'lmagan yoki fuqaroligini o'zgartirmoqchi bo'lgan shaxs so'rovnomasiga asosan;

b) bir davlat fuqarosining boshqa davlat fuqarosi bilan nikohdan o'tishi asosida;

v) fuqaroligi bo'lmagan yoki boshqa davlat fuqarosi bo'lgan bolani farzandlikka olishda.

Naturalizatsiya asosida fuqarolik berish yoki rad etish davlat tomonidan o'rnatilgan qoidalar bilan belgilanadi. Naturalizatsiya asosida fuqarolikni berish yakka tartibda yoki manfaatdor shaxs (farzandlikka olishda) roziligi bilan amalga oshadi.

Barcha mamlakatlarning qonunchiligi bir qator cheklanishlarga ega bo'lib, ular asosida shaxslarga siyosiy, ijtimoiy, diniy, milliy va boshqa sabablardan kelib chiqqan holda naturalizatsiyada rad etiladi.

¹.Karimov I.A. Buyuk kelajagimizning huquqiy kafolati. T.: "Sharq", 1993, 9-bet.

Ko'pchilik davlatlarda uzoq vaqt xotin erining fuqaroligiga qabul qilindi degan tushuncha yuqori o'rinni egallab kelgan. Hozirgi paytda ko'pgina davlatlar qonunchiligi belgilashicha, ayol chet ellik shaxsga turmushga chiqayotib, o'z fuqaroligini saqlab qolishi yoki o'z istagi bilan naturalizatsiya tartibida erining fuqaroligini qabul qilishi mumkin. Bu tartib umumiy jihatdan qabul qilinib, turmushga chiqqan ayollarning fuqaroligi haqidagi 1957 yildagi Konvensiyada hamda ayollarni har tomonlama ta'qib etilishini bartaraf etish bo'yicha 1979 yil Konvensiyasida belgilab o'tilgan.

Reintegratsiya (dastlabki fuqarolikni tiklash) kam uchraydi. Qoida bo'yicha reintegratsiya jarayonida soddalashtirilgan tartibdagi fuqarolikni qabul qilish tartibi qo'llaniladi.

Xalqaro shartnomalar asosida fuqarolik qabul qilish va o'zgartirish ko'pincha bunday holatlar tinchlik haqidagi shartnomalar, reatriatsiya haqida kelishuvlar, hududiy masalalardagi kelishuvlar vaqtida bo'ladi. Bu usul bir necha davlatlarning birlashishi bilan bog'liq holda yangi davlat tarkib topishi yoki bir davlat bo'linishi natijasida bir necha davlatlar tuzilishida, bir qism hududning bir davlatda boshqa davlat tasarrufiga o'tishi (sessiya), shuningdek qo'shni davlatlar o'rtasida alohida hududlarning almashuvi chog'ida amalga oshiriladi.

Hududiy o'zgarishlar vaqtida ko'ngilli ravishda fuqarolik tanlash (optatsiya), o'zgartirish (ko'chirish vaqtida), avtomatik tarzda fuqarolikning o'zgarishi (transfert) bo'lishi mumkin. Transfert vaqtida bir davlatdan boshqa davlatga o'tayotgan hudud aholisining, xohishidan qat'iy nazar, bir davlatdan ikkinchisiga o'tar edi. Transfert kam uchraydi.

O'zbekiston Respublikasi Oliy Kengashining 1994 yil sentabridagi qarori bilan O'zbekiston Respublikasi "Konsullik munosabatlari to'g'risidagi Vena Konvensiyasiga" qo'shildi. Bu hujjatga asosan O'zbekiston Respublikasi konsullik tashkilotlari chet davlatlarda O'zbekiston fuqarolarining huquqlari va qonuniy manfaatlarini himoya qilishni ta'minlaydi.

4-§. O'zbekiston Respublikasi fuqaroligiga ega bo'lish va fuqarolikni yo'qotish asoslari

O'zbekiston Respublikasi fuqaroligi quyidagi hollarda olinadi:

- 1) tug'ilganda;
- 2) O'zbekiston Respublikasi fuqaroligiga qabul qilinishi natijasida;
- 3) O'zbekiston Respublikasining xalqaro shartnomalarida nazarda tutilgan asoslar bo'yicha;
- 4) Fuqarolik to'g'risidagi Qonunda nazarda tutilgan boshqa asoslar bo'yicha.

Tug'ilgan paytida ota-onasi O'zbekiston Respublikasi fuqarosi bo'lgan bola, O'zbekiston Respublikasi hududida yohud O'zbekiston Respublikasidan tashqarida tug'ilgan bo'lishidan qat'iy nazar, O'zbekiston Respublikasi fuqarosi hisoblanadi.

Ota-onasining fuqaroligi har xil bo'lib, ulardan biri bola tug'ilgan paytida O'zbekiston Respublikasining fuqarosi bo'lgan quyidagi hollarda bola O'zbekiston Respublikasining fuqarosi hisoblanadi.

- 1) agar u O'zbekiston Respublikasi hududida tug'ilgan bo'lsa;
- 2) agar u O'zbekiston Respublikasi hududidan tashqarida tug'ilgan bo'lsayu, ota-onasi yoki ularning biri shu vaqtda O'zbekiston Respublikasida doimiy istiqomat joyiga ega bo'lsa.

Ota-onasining fuqaroligi har xil bo'lib, ulardan biri bola tug'ilgan paytda O'zbekiston Respublikasining fuqarosi bo'lgan bo'lsa, agar bu vaqtda ota-ona

O'zbekistondan tashqarida doimiy yashash joyiga ega bo'lgan bo'lsalar, O'zbekiston Respublikasidan tashqarida tug'ilgan bolaning fuqaroligi ota-onasining yozma tarzda ifodalangan kelishuvi bilan belgilanadi.

Ota-onasidan biri bola tug'ilgan paytda O'zbekiston Respublikasi fuqarosi bo'lgan, boshqasi esa fuqaroligi yo'q shaxs bo'lgan yohud noma'lum bo'lgan taqdirda, bola qayerda tug'ilgan bo'lishidan qat'iy nazar, O'zbekiston Respublikasining fuqarosi hisoblanadi. Onasining fuqaroligi bo'lmagan bolaning otasi belgilanib, u O'zbekiston Respublikasi fuqarosi bo'lsa, 14 yoshga yetmagan bola, qayerda tug'ilgan bo'lishidan qat'iy nazar, O'zbekiston Respublikasining fuqarosi hisoblanadi.

Fuqaroligi bo'lmagan, O'zbekiston Respublikasida doimiy istiqomat joyiga ega bo'lgan shaxslarning O'zbekiston Respublikasi hududida tug'ilgan bolasi O'zbekiston Respublikasi fuqarosi hisoblanadi. Ota-onasi noma'lum bo'lgan va O'zbekiston hududida yashayotgan bola O'zbekiston Respublikasi fuqarosi hisoblanadi.

Chet el fuqarolari va fuqaroligi bo'lmagan shaxslar o'z iltimoslariga ko'ra ushbu Qonunga binoan kelib chiqishidan, irqi va millatidan, jinsi, ma'lumoti, tilidan, dinga munosabatidan, siyosiy va boshqa e'tiqodlaridan qat'iy nazar O'zbekiston Respublikasi fuqaroligiga qabul qilinishi mumkin.

O'zbekiston Respublikasining fuqaroligiga qabul qilish shartlari quyidagilardan iborat:

- 1) chet el fuqaroligidan voz kechish;
- 2) so'nggi besh yil davomida O'zbekiston Respublikasi hududida doimiy yashaganlik. Ushbu qoida O'zbekiston Respublikasining fuqarosi bo'lish istagini bildirgan shaxslarga, basharti ular shu yerda tug'ilgan va hech bo'lmasa ota-onasidan biri, buvasi yoki buvisi O'zbekiston Respublikasi hududida tug'ilganligini va boshqa davlatlarning fuqarosi emasligini isbotlasa, taalluqli bo'lmaydi;
- 3) qonuniy tirikchilik manbaalarining mavjudligi;
- 4) O'zbekiston Respublikasining Konstitutsiyasini tan olish va bajarish.

Bu talablar alohida hollardagina O'zbekiston Respublikasi Prezidentining Qaroriga binoan O'zbekiston Respublikasi oldida buyuk xizmatlari yoki fan, texnika va madaniyat sohasida katta yutuqlari bo'lgan, shuningdek O'zbekiston Respublikasini qiziqtiradigan kasb yohud malakaga ega bo'lgan ayrim shaxslarga nisbatan hisobga olinmasligi mumkin.

Agar shaxs:

O'zbekiston Respublikasining konstitutsiyaviy tuzumini zo'rlik ishlatib o'zgartirishni yoqlab chiqayotgan bo'lsa;

faoliyati O'zbekiston Respublikasining konstitutsiyaviy prinsiplariga zid bo'lgan partiyalar va o'zga tashkilotlarga a'zo bo'lgan bo'lsa;

O'zbekiston Respublikasining qonunlariga muvofiq ozodliqdan mahrum etilgan va jazoni o'tayotgan bo'lsa, uni O'zbekiston Respublikasining fuqaroligiga qabul qilish to'g'risidagi iltimonomasi rad etiladi.

Ilgari O'zbekiston Respublikasining fuqarosi bo'lgan shaxs o'z iltimosiga binoan ushbu Qonun talablariga muvofiq O'zbekiston Respublikasi fuqaroligiga tiklanishi mumkin.

5-§. O'zbekiston Respublikasida fuqarolikni to'xtatilishi

O'zbekiston Respublikasi fuqarolik quyidagi hollarda to'xtatiladi:

1. O'zbekiston Respublikasi fuqaroligidan chiqish oqibatida;
2. O'zbekiston Respublikasi fuqaroligini yo'qotish oqibatida;
3. O'zbekiston Respublikasining xalqaro shartnomalarida nazarda tutilgan asoslarga binoan;

4. Ushbu Qonunda ko`zda tutilgan boshqa asoslarga binoan.

O`zbekiston Respublikasi fuqaroligini to`xtatilishi Qoraqalpog`iston Respublikasi fuqaroligining to`xtatilishiga sabab bo`ladi.

Fuqarolik to`g`risidagi Qonunda belgilangan tartibda shaxsning iltimosnomasiga ko`ra O`zbekiston Respublikasi fuqaroligidan chiqishga ruhsat etiladi. Agar O`zbekiston Respublikasi fuqaroligidan chiqishni iltimos qiluvchi shaxs davlat oldidagi majburiyatlarini yoki fuqarolarning yohud davlat va jamoat tashkilotlarining muhim manfaatlari bilan bog`liq mulkiy majburiyatlarni bajarmagan bo`lsa, uning O`zbekiston Respublikasi fuqaroligidan chiqishi rad etilishi mumkin.

Agar O`zbekiston Respublikasi fuqaroligidan chiqishni iltimos qiluvchi shaxs ayblanuvchi sifatida jinoiy javobgarlikka tortilgan yohud unga nisbatan qonuniy kuchga kirgan va ijro etilishi zurur bo`lgan sud hukmi bo`lsa yoki shaxsning O`zbekiston Respublikasi fuqaroligidan chiqishi O`zbekiston Respublikasi davlat xavfsizligi manfaatlariga zid bo`lsa, uning O`zbekiston Respublikasi fuqaroligidan chiqishiga yo`l qo`yilmaydi.

Quyidagi hollarda O`zbekiston Respublikasi fuqaroligi yo`qotiladi:

- 1) shaxs chet davlatda harbiy xizmatga, xavfsizlik xizmati idoralariga, militsiyaga, adliya idoralariga yoki davlat hokimiyati va boshqaruvining boshqa idoralariga ishga kirganligi natijasida;
- 2) agar chet elda doimiy yashovchi shaxs besh yil davomida uzrli sabablarsiz konsullik hisobida turmagan bo`lsa;
- 3) agar O`zbekiston Respublikasi fuqaroligi yolg`onligi shak-shubhasiz ma'lumotlar yoki sohta xujjatlarni taqdim etish natijasida olingan bo`lsa.

O`zbekiston Respublikasi Prezidentining farmoni chiqqan kundan boshlab O`zbekiston Respublikasining fuqaroligi yo`qotiladi. Ota-onalarining fuqaroligi o`zgarganligi natijasida ularning har ikkalasi O`zbekiston Respublikasi fuqaroligiga o`tganda yoki har ikkalasi O`zbekiston Respublikasi fuqaroligidan chiqqanda, o`z navbatida ularning 14 yoshga to`lmagan bolalarining fuqaroligi ham o`zgaradi.

Agar bolaning ota-onasidan biri ma'lum bo`lsa, ana shu ota yoki onaning fuqaroligi o`zgarganida 14 yoshga to`lmagan bolaning fuqaroligi ham tegishli suratda o`zgaradi. O`zbekiston Respublikasi hududida yashovchi bolaning ota-onasi yoki yolg`iz otasi yo onasi bo`lmasa O`zbekiston Respublikasi fuqaroligidan chiqsalar va ayni bir paytda ular O`zbekiston Respublikasi fuqarolari vasiylikka yoki homiylikka olgan bolaning tarbiyasida ishtirok etmasalar, ota-ona, vasiy yoki homiyning iltimosiga ko`ra bola O`zbekiston Respublikasi fuqaroligini saqlab qoladi.

Agar ota-onasidan biri O`zbekiston Respublikasi fuqarosiga aylansa, boshqasi chet el fuqaroligi bo`lmagan shaxs bo`lib qolaversa, O`zbekiston Respublikasi fuqaroligini olayotgan ota yoki onaning iltimosnomasiga ko`ra bola O`zbekiston Respublikasi fuqaroligini olishi mumkin.

Agar ota-onasidan biri O`zbekiston Respublikasi fuqarosiga aylansa, boshqasi esa fuqaroligi bo`lmagan shaxs bo`lib qolaversa, O`zbekiston Respublikasi hududida yashovchi bola O`zbekiston Respublikasi fuqarosiga aylanadi.

Agar ota-onasidan biri O`zbekiston Respublikasi fuqarosiga aylansa, boshqasi esa fuqaroligi shaxs bo`lib qolaversa, O`zbekiston Respublikasidan tashqarida yashovchi bola O`zbekiston Respublikasi fuqaroligini olayotgan ota yoki onaning iltimosiga ko`ra O`zbekiston Respublikasi fuqaroligini olishi mumkin.

Agar ota-onasidan biri O`zbekiston Respublikasi fuqaroligidan chiqsa, boshqasi esa O`zbekiston Respublikasi fuqarosi bo`lib qolaversa, bola O`zbekiston Respublikasi

fuqaroligini saqlab qoladi. O'zbekiston Respublikasi fuqaroligidan chiqayotgan ota yoki onaning iltimosiga ko'ra bunday bolaning O'zbekiston Respublikasi fuqaroligidan chiqishiga ruxsat etilishi mumkin.

Chet el fuqarosi yohud fuqaroligi bo'lmagan shaxs bo'lib, O'zbekiston Respublikasi fuqarolari tomonidan farzadlikka olinayotgan bola O'zbekiston Respublikasi fuqarosiga aylanadi. Chet el fuqarosi bo'lib, biri O'zbekiston Respublikasi fuqarosi bo'lgan, boshqasi esa fuqaroligi bo'lmagan shaxs bo'lgan er-xotin tomonidan farzandlikka olinayotgan bola O'zbekiston Respublikasi fuqarosiga aylanadi.

Fuqaroligi bo'lmagan, biri O'zbekiston Respublikasi fuqarosi bo'lgan er-xotin tomonidan farzadlikka olinayotgan bola O'zbekiston Respublikasi fuqarosiga aylanadi. Chet el fuqarosi bo'lib, biri O'zbekiston Respublikasi fuqarosi bo'lgan, boshqasi chet el fuqarosi bo'lgan er-xotin tomonidan farzandlikka oluvchilarning kelishuviga ko'ra O'zbekiston Respublikasi fuqarosiga aylanadi.

O'zbekiston Respublikasi fuqarosi bo'lgan, chet el fuqarolari tomonidan farzandlikka olingan yoki biri O'zbekiston Respublikasi fuqarosi, boshqasi chet el fuqarosi bo'lgan er-xotin tomonidan farzadlikka olingan bola O'zbekiston Respublikasi fuqaroligini saqlab qoladi. Farzandlikka oluvchilarning iltimosnomasiga ko'ra bunday bolaning O'zbekiston Respublikasi fuqaroligidan chiqishiga ruxsat berilishi mumkin.

O'zbekiston Respublikasi fuqarosi bo'lgan, bolani fuqaroligi bo'lmagan shaxslar tomonidan farzandlikka olingan yoki biri O'zbekiston Respublikasi fuqarosi bo'lgan, boshqasi fuqaroligi bo'lmagan shaxs bo'lgan er-xotin tomonidan farzandlikka olingan bola O'zbekiston Respublikasi fuqaroligini saqlab qoladi

Ota-onalarning fuqaroligi o'zgargan taqdirda, shuningdek bolalar farzandlikka olingan taqdirda 14 yoshdan 18 yoshgacha bo'lgan bolalarning fuqaroligi Fuqarolik to'g'risidagi Qonunning 34-moddasida ko'zda tutilgan tartibda faqat bolalarning roziligi bilan o'zgartirilishi mumkin.

6-§. Fuqarolik masalalari bilan shug'ullanuvchi davlat idoralari

O'zbekiston Respublikasi fuqaroligi to'g'risidagi ishlarni yurituvchi O'zbekiston Respublikasining davlat idoralari quyidagilardan iborat:

O'zbekiston Respublikasining Prezidenti;

O'zbekiston Respublikasining Ichki ishlar vazirligi;

O'zbekiston Respublikasining Tashqi ishlar vazirligi;

O'zbekiston Respublikasining diplomatiya vakolatxonalari va konsullik muassasalari.¹

O'zbekiston Respublikasi Prezidentining fuqarolik masalalariga oid vakolatlari quyidagilardan iborat:

1. O'zbekiston Respublikasi hududida doimiy yashovchi chet el fuqarolari fuqaroligi bo'lmagan shaxslarni O'zbekiston Respublikasi fuqaroligiga qabul qilish to'g'risida;
2. Chet elda yashayotgan ajnabiy fuqarolar va fuqaroligi bo'lmagan shaxslar O'zbekiston Respublikasi Prezidentiga tegishli iltimosnoma bilan murojaat etgan taqdirda ularni O'zbekiston Respublikasi fuqaroligiga qabul qilish to'g'risida;
3. O'zbekiston Respublikasi fuqaroligidan chiqish to'g'risida;
4. O'zbekiston Respublikasi fuqaroligini yo'qotish to'g'risida qaror qabul qiladi.

O'zbekiston Respublikasi Ichki ishlar vazirligi va uning tegishli idoralariga berilgan vakolatlari:

¹ O'zbekiston Respublikasi Oliy Kengashi Axborotnomasi.1992y. №9. 338-modd.

- 1) O`zbekiston Respublikasida doimiy yashovchi shaxslardan O`zbekiston Respublikasi fuqaroligi masalalariga oid arizalarni qabul qiladi;
- 2) O`zbekiston Respublikasi fuqaroligi masalalariga doir arizalarni asoslash maqsadida keltirilgan dalil va hujjatlarni tekshiradi;
- 3) fuqarolik masalalariga doir arizani zarur hujjatlar bilan birga O`zbekiston Respublikasi Prezidenti huzuridagi fuqarolik masalalari bo`yicha komissiyaga yo`llaydi;
- 4) chet elda doimiy yashab turgan shaxslarning O`zbekiston Respublikasi fuqaroligiga mansubligini aniqlaydi;
- 5) Chet elda doimiy yashab turgan shaxslarning O`zbekiston Respublikasi fuqaroligini yo`qotganligini qayd etadi;
- 6) O`zbekiston Respublikasining chet elda doimiy yashab turgan fuqarolarini hisobga oladi.

O`zbekiston Respublikasi Tashqi ishlar vazirligi, O`zbekiston Respublikasi diplomatiya vakolatxonalari va konsullik muassasalari:

- 1) chet ellarda doimiy yashab turgan shaxslardan O`zbekiston Respublikasi fuqaroligi masalalariga oid arizalarni qabul qiladi;
- 2) O`zbekiston Respublikasi fuqaroligi masalalariga doir arizani asoslash maqsadida keltirilgan dalil va hujjatlarni tekshiradi;
- 3) fuqarolik masalalariga doir arizalarni zarur hujjatlar bilan birga O`zbekiston Respublikasi Prezidenti huzuridagi Fuqarolik masalalari bo`yicha Komissiyaga yo`llaydi;
- 4) chet elda doimiy yashab turgan shaxslarning O`zbekiston Respublikasi fuqaroligiga mansubligini aniqlaydi;
- 5) chet elda doimiy yashab turgan shaxslarning O`zbekiston Respublikasi fuqaroligini yo`qotganligini qayd etadi;
- 6) O`zbekiston Respublikasining chet elda doimiy yashab turgan fuqarolarini hisobga oladi.

7-§. Fuqarolikka oid arizalar va taqdimnomalarni ko`rib chiqish tartibi

Fuqarolik masalalariga oid arizalar O`zbekiston Respublikasi Prezidenti nomiga ariza beruvchilarning doimiy istiqomat joyidagi ichki ishlar idoralari orqali, chet elda doimiy yashovchi shaxslar tomonidan esa O`zbekiston Respublikasining tegishli diplomatik vakolatxonalari yoki konsullik muassasalari orqali topshiriladi.¹

Chet davlat fuqarosi bo`lgan shaxs o`z fuqaroligini o`zgartirish niyatida mazkur davlatning munosabatini ko`rsatuvchi hujjatni taqdim etishi shart. O`zbekiston Respublikasi fuqaroligiga olish, O`zbekiston Respublikasi fuqaroligiga tiklash yoki undan chiqish to`g`risidagi iltimosnomalari arizachining yozma iltimosiga binoan ko`rib chiqiladi. 18 yoshga to`lmagan shaxslar hususidagi iltimosnomalar ular vakillarining notarial idoralar tomonidan, chet elda esa O`zbekiston Respublikasining tegishli diplomatik vakolatxonasi yoki konsullik muassasasi tomonidan tasdiqlangan qonuniy vakillarining iltimosiga binoan ko`rib chiqiladi.

14 yoshdan 18 yoshgacha bo`lgan bolalar O`zbekiston Respublikasi fuqaroligiga olish, O`zbekiston Respublikasi fuqaroligiga tiklash va undan chiqarish to`g`risida ariza topshirish chog`ida ularning roziligi bo`lishi shart. Bunday rozilik yozma bayon etilishi va notarial idoralar tomonidan, chet elda esa O`zbekiston Respublikasining tegishli diplomatik vakolatxonasi yoki konsullik muassasalari tomonidan tasdiqlangan bo`lishi shart.

¹ O`zbekiston Respublikasining fuqaroligi to`g`risidagi qonun. 23-modda

Voyaga yetmagan bolaning O'zbekiston Respublikasi fuqaroligidan chiqishi to'g'risida iltimosnoma topshirganda, basharti uning ota-onasidan biri O'zbekiston Respublikasi fuqarosi bo'lib qoladigan bo'lsa, uning o'z bolasining O'zbekiston Respublikasi fuqaroligidan chiqishiga munosabati bildirilgan arizasi ham taqdim etilish kerak. Bunday ariza notarius tomonidan, chet elda esa O'zbekiston Respublikasi diplomatik vakolatxonasi yoki konsullik muassasasi tomonidan tasdiqlangan bo'lishi shart.

Basharti ariza beruvchi savodsizligi yoki jismoniy kamchiliklari sababli arizani imzolay olmasa, uning iltimosiga binoan boshqa kishi arizani imzolaydi, bu haqda ichki ishlar idorasi, chet elda esa O'zbekiston Respublikasi tegishli diplomatik vakolatxonasi yoki konsullik muassasasi tomonidan arizaga yozib qo'yiladi.

Shaxsning O'zbekiston Respublikasi fuqaroligiga mansubligi to'g'risidagi ariza uning doimiy istiqomat joyida ichki ishlar idorasiga, chet elda doimiy yashaydigan shaxs tomonidan esa O'zbekiston Respublikasining tegishli diplomatik vakolatxonasi yoki konsullik muassasiga beriladi. O'zbekiston Respublikasi fuqaroligiga mansublikni aniqlashda O'zbekiston Respublikasi fuqaroligiga mansubligi bilan bog'lanayotgan vaziyat boshlangan paytda amal qilib turgan O'zbekiston Respublikasi qonun hujjatlari hamda O'zbekiston Respublikasi tuzgan xalqaro shartnomalarning qoidolari qo'llaniladi.

O'zbekiston Respublikasi fuqaroligi masalalariga oid arizalar ariza beruvchi shaxsan murojaat etgan taqdirda uning doimiy istiqomat joyidagi ichki ishlar idoralari, chet elda doimiy yashovchi shaxslarga nisbatan esa O'zbekiston Respublikasining tegishli diplomatiya vakolatlari yoki konsullik muassasalari tomonidan rasmiylashtiriladi.

Uzrli sabablar bo'lgan taqdirda ichki ishlar idoralari, tegishli diplomatiya vakolatxonalari va konsullik muassasalari fuqarolik to'g'risidagi hujjatlarni boshqa shaxslar yoki pochta orqali yuborilgan arizalarga muvofiq rasmiylashtirishlari shart.

O'zbekiston Respublikasi fuqaroligi masalalariga oid arizalar berilganda davlat boji to'lanadi, uning miqdori O'zbekiston Respublikasi qonunlari bilan belgilanadi. Fuqarolik masalalariga oid arizani rasmiylashtirayotgan ichki ishlar idorasi yoki tegishli diplomatik vakolatxonasi yohud konsullik muassasasi mazkur ariza yuzasidan asoslangan xulosasini chiqaradi.

O'zbekiston Respublikasi Ichki ishlar vazirligi, O'zbekiston Respublikasi Tashqi ishlar vazirligi fuqarolik masalalariga oid arizalar yoki taqdimnomalar yuzasidan o'z xulosalari hamda boshqa zarur hujjatlarni O'zbekiston Respublikasi Prezidenti huzuridagi fuqarolik masalalari komissiyasi nomiga yuboradilar.

O'zbekiston Respublikasi fuqaroligidan chiqish to'g'risidagi arizalariga oid xulosalarda ariza beruvchining davlat oldida bajarilmay qolgan majburiyatlari yoki uning fuqarolar yohud davlat va boshqa jamoat tashkilotlari muhim manfaatlari bilan bog'liq bo'lgan mulkiy majburiyatlari hususidagi, uni ayblanuvchi sifatida jinoiy javobgarlikka tortish haqidagi, yohud unga nisbatan sudning qonuniy kuchga kirgan, ijro etilishi lozim bo'lgan hukmi mavjudligi haqidagi yo bo'lmasa mazkur shaxsning O'zbekiston Respublikasi fuqaroligidan chiqishi O'zbekiston Respublikasining davlat xavfsizligi manfaatlariga zidligi to'g'risidagi ma'lumotlar ham xabar qilinadi.

Fuqarolik to'g'risidagi Qonunning 30-moddasida ko'rsatilgan fuqarolikka oid masalalarni dastlabki tarzda ko'rib chiqish uchun O'zbekiston Respublikasi Prezidenti fuqarolik masalalari komissiyasini tuzadi. Fuqarolik masalalariga oid arizalar va taqdimnomalarni ko'rib chiqish paytida komissiya ariza beruvchining dalillarini, taqdimnomaning mazmunini, davlat idoralari va jamoat tashkilotlarining xulosalarini, boshqa hujjatlarni hamda tegishli tarzda rasmiylashtirilgan guvohlar ko'rsatmalarini atroflicha baholaydi.

Basharti, shaxs Qoraqalpog'iston Respublikasiga borib yashamoqchi bo'lsa, komissiya Qoraqalpog'iston Respublikasi Vazirlar Kengashining uni O'zbekiston Respublikasi fuqaroligiga qabul etish yoki uning fuqaroligini tiklash maqsadga muvofiq yoki muvofiq emasligi to'g'risidagi, shu jumladan Respublikada uzga ish, turar joy va boshqa qulayliklar berish imkoniyati bor-yo'qligi haqidagi fikrni e'tiborga oladi.

Komissiya o'z ixtiyoridagi ish yuzasidan materiallar va hujjatlarni tegishli davlat idoralari va jamoat tashkilotlaridan talab qilib olishga haqlidir, bu davlat idoralari va jamoat tashkilotlari esa komissiya belgilagan muddatda zarur ma'lumotni taqdim etadilar.

Komissiya har bir ariza yoki taqdimnoma yuzasidan O'zbekiston Respublikasi Prezidentiga takliflar kiritadi. Komissiyaning qarori bayonnoma bilan rasmiylashtiriladi, uni komissiyaning majlisida qatnashgan barcha a'zolari imzolaydilar.

Fuqarolik masalalari yuzasidan O'zbekiston Respublikasi Prezidenti farmon chiqaradi. Agar formonda boshqa muddat belgilangan bo'lmasa, O'zbekiston Respublikasi Prezidentining farmoni chiqarilgan kundan boshlab kuchga kiradi. Fuqarolik masalasiga oid takroriy ariza, qoida tariqasida, shu maqsadga oid avvalgi qarordan keyin bir yil o'tgach ko'rib chiqiladi. Ish uchun muhim bo'lgan hamda ariza beruvchiga ma'lum bo'lmagan va ma'lum bo'lishi mumkin bo'lmagan vaziyatlar vujudga kelgan taqdirda takroriy ariza ilgariroq ham ko'rib chiqilishi mumkin.

Fuqarolik masalalariga oid arizalar yoki taqdimnomalarni ko'rib chiqish muddati bir yildan oshmasligi kerak.

O'zbekiston Respublikasida doimiy yashovchi shaxslarga nisbatan fuqarolik masalalariga oid qarorlarning ijrosi O'zbekiston Respublikasi Ishki ishlar vazirligi va uning tegishli idoralari, fuqarolik holatini qayd etish bo'limlari, chet elda yashovchi shaxslarga nisbatan esa O'zbekiston Respublikasining Tashqi ishlar vazirligi zimmasiga, O'zbekiston Respublikasining tegishli diplomatiya vakolatxonalari va konsullik muassasalari zimmasiga yuklatiladi.

Qonunda belgilangan tartibda O'zbekiston Respublikasi fuqaroligini olgan shaxslar O'zbekiston Respublikasining ichki ishlar idoralari yoki diplomatik vakolatxonalari yohud konsullik muassasalari tomonidan O'zbekiston Respublikasining fuqarosi pasporti topshiriladi. 16 yoshga yetmagan bolalarning hujjatlariga ularning O'zbekiston Respublikasi fuqaroligiga mansubligi yozib qo'yiladi.

O'zbekiston Respublikasida yashab turgan, lekin O'zbekiston Respublikasining fuqaroligi to'xtatilgan, boshqa davlat fuqarosi bo'lmagan shaxslar ichki ishlar idorasi tomonidan fuqaroligi bo'lmagan shaxslarga mo'ljallangan istiqomat guvohnomasi beriladi.

O'zbekiston Respublikasining fuqarolik masalalariga oid qarorlar ijrosi O'zbekiston Respublikasining Prezidenti huzuridagi fuqarolik masalalari komissiyasi tomonidan, shuningdek boshqa vakolatli idoralar tomonidan o'z huquqlari doirasida nazorat etiladi.

Fuqarolik masalalariga oid arizalarni qabul qilishdan asossiz bosh tortganlik, arizani ko'rib chiqish muddatlari buzilganlik, shuningdek mansabdor shaxslarning fuqarolik to'g'risidagi ishlarni ko'rib chiqish tartibini va fuqarolik masalalariga oid qarorlarni ijro etish tartibini buzadigan boshqa nohaq xatti-harakatlari hususida ular bo'ysunadigan yuqori mansabdor shaxsga yoki sudga qonunda belgilangan tartibda shikoyat qilinishi mumkin.

Chet elda O'zbekiston Respublikasining fuqarolari O'zbekiston Respublikasining himoyasi va homiyligidan foydalanadilar. O'zbekiston Respublikasi, o'zining diplomatik vakolatxonalari va konsullik muassasalari, shuningdek ularning mansabdor shaxslari O'zbekiston Respublikasi fuqarolarining o'zlari borgan mamlakat qonunlari bilan, O'zbekiston Respublikasi va uning fuqarosi borgan davlat qatnashayotgan shartnomalar hamda xalqaro odatlar bilan berib qo'yilgan hamma huquqlardan to'la foydalanish

imkoniyatiga ega bo'lishlari uchun choralar qo'rishlari, ularning huquqlarini va qonun bilan muhofaza qilinadigan manfaatlarini qonunlarda belgilangan tartibda himoya qilishlari, zarur hollarda esa O'zbekiston Respublikasi fuqarolarining buzilgan huquqlarini tiklash choralari ko'rishlari shart.

Basharti, O'zbekiston Respublikasining xalqaro shartnomasida boshqacha tartib nazarda tutilgan bo'lmasa, O'zbekiston Respublikasining fuqarosi chet davlatga topshirilishi mumkin emas. O'zbekiston Respublikasi fuqarosi bo'lgan shaxsning chet davlat fuqaroligiga mansubligi tan olinmaydi.

Alohida hollarda, xorijiy davlat fuqarolari bo'lmish vatandoshlar, agar ular yoki ularning ota-onalari, buvalari yoki buvilari bir vaqtlar mavjud tuzum tufayli vatanni tashlab ketishga majbur bo'lgan bo'lsalar, o'z iltimoslariga muvofiq O'zbekiston Respublikasi Prezidentining qarori bilan O'zbekiston Respublikasining fuqaroligiga ham qabul qilinishlari mumkin.¹

O'zbekiston Respublikasi hududidagi chet el fuqarolarining va fuqaroligi bo'lmagan shaxslarning huquq va erkinliklari xalqaro huquq normalariga muvofiq ta'minlanadi. Ular O'zbekiston Respublikasining Konstitutsiyasi, qonunlari va xalqaro shartnomalari bilan belgilangan burchlarni ado etadilar.

O`zini – o`zi nazorat qilish savollari

1. "Fuqarolik" tushunchasi deganda nima nazarda tutiladi?
2. Kimlar O'zbekiston Respublikasi fuqarolari bo'laoladilar?
3. Fuqarolikning yuzaga kelishi (kelib chiqishi) qanday yo'l bilan va qay asoslarda amalga oshiraladi?
4. "Naturalizatsiya", "reintegratsiya" ma'nolari nimalarni anglatadi?
5. O'zbekiston Respublikasi fuqaroligiga ega bo'lish asoslari qonunda qanday belgilangan?
6. O'zbekiston Respublikasida fuqarolik masalalari bilan qaysi davlat organlari shug'ullanadi?

¹ O'zbekiston Respublikasi Oliy Kengashi Axborotnomasi.1992y. №9. 338-modda.

XI BOB. O'ZBEKISTONDA INSON VA FUQAROLAR SHAXSIY HUQUQ VA ERKINLIKLARINING KONSTITUTSIYAVIY ASOSLARI

- 1-§. Shaxsiy huquq va erkinliklarning konstitutsiyaviy tizimi**
- 2-§. Yashash huquqi**
- 3-§. Shaxsiy daxlsizlik huquqi**
- 4-§. Shaxsning aybsizlik prezumpsiyasi**
- 5-§. Shaxsiy hayot daxlsizligi**
- 6-§. Fuqarolarning ko`chib yurish huquqi**
- 7-§. Fuqarolarning fikrlash, so`z va e'tiqod erkinligi**
- 8-§. Fuqarolarning vijdon erkinligi**

1-§. Shaxsiy huquq va erkinliklarning konstitutsiyaviy tizimi

O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasining bir qator moddalarida fuqarolarning shaxsiy huquq va erkinliklari mustahkamlangan.

Inson va fuqarolarning asosiy huquqlari tizimida eng muhimi yashash huquqi hisoblanadi. Chunki yashash huquqi ta'minlanganidan so`nggina Konstitutsiya, qonunlar va boshqa qonun hujjatlarida kafolatlanadigan va himoya qilinadigan huquq va erkinliklar uchun shart-sharoit yaratiladi.

Yashash huquqi har bir insonning uzviy ajralmas huquqi. Hayotga suiqasd qilish eng og'ir jinoyatdir. Har kim erkinlik va shaxsiy daxlsizlik huquqiga ega. Hech kim qonunga asoslanmagan holda hibsga olinishi yoki qamoqda saqlanishi mumkin emas.

Jinoyat sodir etganlikda ayblanayotgan har bir shaxsning ishi qonuniy tartibda, sudda oshkora ko`rib chiqilib, uning aybi aniqlanmagunga qadar aybdor emas deb hisoblanadi. Sudda ayblanayotgan shaxsga o`zini himoya qilish uchun barcha sharoitlar ta'minlab beriladi.

Hech kim qiynoqqa solinishi, zo`ravonlikka, shafqatsiz yoki qadr-qimmatni kamsituvchi boshqa tarzda muomalaga duchor etilishi mumkin emas. Hech kimning ustidan uning roziligisiz tibbiy yoki ilmiy tajribalar o`tkazilishi mumkin emas.

Har kim o`z sha'ni va obro`siga qilingan tajovuzlardan, shaxsiy hayotga aralashishdan himoyalaniish va turar joy daxlsizligi huquqiga ega. Hech kim qonun nazarda tutgan hollardan va tartibdan tashqari bironing turar joyiga kirishi, tintuv o`tkazishi yoki uni ko`zdan kechirishi, yozishmalar va telefonda so`zlashuvlar sirini oshkor qilishi mumkin emas.

O'zbekiston Respublikasi fuqarosi O'zbekiston hududida bir joydan ikkinchi joyga ko`chish, O'zbekiston Respublikasiga kelish va undan chiqib ketish huquqiga ega. Qonunda belgilangan cheklashlar bundan mustasnodir.

Har kim fikr, so`z va e'tiqod erkinligi huquqiga ega. Har kim o`zi istagan axborotni izlash, olish va uni tarqatish huquqiga ega, konstitutsiyaviy tuzumga qarshi qaratilgan axborot bundan mustasnodir. Fikr yuritish va uni ifodalash erkinligi faqat davlat siri va boshqa sirlarga taalluqli bo`lgan taqdirdagina qonun bilan cheklanishi mumkin.

O'zbekiston Respublikasining barcha davlat organlari, jamoat birlashmalari va mansabdor shaxslari fuqarolarga ularning huquq va manfaatlariga daxldor bo`lgan hujjatlar, qarorlar va boshqa materiallar bilan tanishib chiqish imkoniyatini yaratib berishi lozim.

Barcha uchun vijdon erkinligi kafolatlanadi. Har bir inson xohlagan dinga e'tiqod qilish yoki hech qaysi dinga e'tiqod qilmaslik huquqiga ega. Diniy qarashlarni majburan singdirishga yo`l qo`yilmaydi.

Inson va fuqarolarning shaxsiy huquq va erkinliklari tizimi Konstitutsiyamizning oltinchi bobi 24-31-moddalarida mustahkamlab qo'yilgan.

2-§. Yashash huquqi

Inson huquqlari umumjahon Deklaratsiyasining 3-moddasida har bir insonning yashash, erkinlik va shaxsiy daxlsizlik huquqlari mustahkamlangan.

Fuqarolik va siyosiy huquqlar to'g'risidagi xalqaro Paktning 6-moddasida "Yashash huquqi har bir insonning uzviy huquqidir. Bu huquq qonun tomonidan himoya qilinadi. Hech kim o'zboshimchalik bilan hayotdan mahrum qilinishi mumkin emas", deyilgan.

O'zbekiston Konstitutsiyasida ham inson va fuqarolarning yashash huquqlariga oid ushbu xalqaro andozalar o'zining to'la aksini topgan.

Inson – bio ijtimoiy mavjudot, chunki u o'zining biologik ibtidosiga, o'zagiga ega, keyinchalik hayotiy faoliyati natijasidagina shaxs sifatida shakllanadi.

Shu bois huquq tomonidan qo'riqlanadigan ijtimoiy qadriyatlar qatorida inson, uning shaxsi bilan bog'liq xususiyatlari ijtimoiy ma'noda tengi yo'q, biologik ma'noda takrorlanmas, tabiat va jamiyat ijodining mahsuli sifatida markaziy o'rinni egallaydi. Insonning har qanday tirik mavjudotlar kabi fizilogik va psixologik tuzilishi, ayniqsa, uning jamiyat hayotidagi ishtiroki, ijtimoiy munosabatlarning yaratuvchisi va ishtirokchisi, subyekti ekanligi bois ham uning hayoti oliy darajada muqaddas hisoblanadi hamda u muhofaza qilinadi.

Konstitutsiyada yashash huquqining mustahkamlanishi davlat tomonidan uni qo'riqlash va himoya qilishning kuchli mexanizmi yaratilishini talab qiladi. Bular nafaqat jinoyatchilikning oldini olish yoki jinoyatga qarshi kurashish natijasidagi huquqni himoya qilish faoliyatini emas, balki ijtimoiy sohada ham inson hayotining ta'minlanishini ham o'z ichiga olmog'i darkor.

Konstitutsiyada mustahkamlangan va kafolatlangan fuqarolarning yashash huquqi joriy qonunlar va davlat organlarining tashkiliy faoliyati orqali amaliy jihatdan ta'minlanadi.

O'zbekistonda onalik va bolalikka katta e'tibor berilmoqda. Inson haqida g'amxo'rlik qilish, uning dunyoga kelishidan ancha avvalroq boshlanadi. Buning uchun qator davlat dasturlari ishlab chiqilib, hayotga tatbiq etilgan. Ularning bosh maqsadi bolalar o'limining oldini olish, ekologiyani yaxshilash, jismoniy va sog'lom avlodni tarbiyalash uchun ijtimoiy sharoitlar yaratish, onalik va bolalikning farovon turmushi uchun zarur moddiy va ma'naviy asoslarni yaratishni ko'zlaydi.

O'zbekistonning ushbu sohadagi sa'y-harakatlari qatoriga yosh avlodni sog'lom qilib tarbiyalash uchun birinchi nishonlar qatorida "Sog'lom avlod uchun" ordeni ta'sis etilganligini, u onalik va bolalikni muhofaza qilishdagi alohida xizmatlari uchun munosib insonlarni taqdirlashni nazarda tutganligini misol qilish mumkin.

Inson hayotining mehnat jarayonida izchilligini va sog'lig'ini saqlash, xavfsizligini ta'minlashga qaratilgan hamda sanitar-gigiyenik va davolash, profilaktik, tashkiliy, ijtimoiy-iqtisodiy tizimning qonuniy ta'minoti, yashash huquqi kafolatlarini samarali yo'lga qo'yganligidan dalolat beradi.

O'zbekiston Respublikasining 1993- yil 6- maydagi "Mehnatni muhofaza qilish to'g'risida"gi Qonunida mehnatni muhofaza qilish borasida davlat siyosati, xodimning hayoti va sog'lig'i korxonaning ishlab chiqarish faoliyati natijalaridan ustunligi tamoyili mustahkamlanganligida, shuning uchun ham ekologik xavfsiz mehnat sharoitining yaratilishi, maxsus kiyim va poyafzal, xususiy himoya vositalari, davolash-profilaktik ovqatlarning bepul berilishi va boshqa faoliyatlarning amalga oshirilishi, birinchi navbatda, kishilarning yashashga bo'lgan Konstitutsiyaviy huquqlarini ta'minlashga qaratilgan.

Yashash huquqi kafolatlarini ta'minlash maqsadida davlat tomonidan fuqarolarning sog'lig'ini saqlashga jiddiy e'tibor berilmoqda. Uning uchun sog'liqni saqlashning yagona tizimi yaratilgan bo'lib, u davlat, xususiy va boshqa tizimlarni o'z ichiga oladi. Fuqarolarning sog'liqni saqlash sohasidagi huquqiy munosabatlari O'zbekiston Respublikasining 1996-yil 29 - avgustdagi "Fuqarolarning sog'lig'ini saqlash to'g'risida"gi Qonun, ushbu qonunlar asosida qabul qilingan qonun hujjatlari, shuningdek Qoraqalpog'iston Respublikasi qonunlari hamda O'zbekiston qo'shilgan Xalqaro shartnomalar bilan tartibga solinadi.

Insonlarning yashash huquqini ta'minlash va muxofaza qilishda jinoyat huquqi qonunchiligi ham muhim o'rin egallaydi. Jinoyat qonunchiligi inson hayotini muhofaza qilishga doir mukammal jinoiy huquqiy choralar tizimiga ega. Masalan, Jinoyat Kodeksi maxsus qismining 26 foizga yaqin me'yorlari fuqarolarning hayotiga ziyon yetkazish uchun u yoki bu darajada javobgarlikni ko'zda tutadi.

Jinoyat qonunchiligi insonlarning ijtimoiy sifatlari yoki har qanday biologik xususiyatlarga ega bo'lishidan qat'iy nazar, ular sog'lig'ini saqlashni o'z oldiga maqsad qilib qo'ygan. Har bir inson xoh u yosh go'dak yoki qariyasi, jismonan sog'lom yoki nogironmi yoki aqli raso yo noraso bo'lishidan qat'iy nazar uning hayot va sog'lig'i eng oliy qadriyat ekanligi konstitutsiyaviy darajada tan olingan.

Har bir inson va uning hayoti jamiyatning ajralmas elementi sifatida ijtimoiy qadriyatdir. Shuning uchun inson o'limiga sabab bo'ladigan har qanday qilmish jinoyat qonunchiligida ijtimoiy xavfli hisoblanadi.

Jinoyatlar ichida eng xavfli insonni yashash huquqidan mahrum etadigan odam o'ldirish jinoyati hisoblanib, bu g'ayriqonuniy tarzda bir kishini ikkinchi kishi tomonidan qasddan hayotdan mahrum qilish, deb tushuniladi.

Bunday jinoyatlar qatoriga quyidagilar kiradi:

1) yengillashtiruvchi yoki og'irlashtiruvchi holatlarsiz qasddan odam o'ldirish (JK 97-moddasi 1-qismi);

2) javobgarlikni og'irlashtiradigan holatlarda qasddan odam o'ldirish (JK 97-moddasi 2-qismi);

3) javobgarlikni yengillashtiruvchi holatlarda qasddan odam o'ldirish;

4) kuchli ruhiy hayajonlanish holatida qasddan odam o'ldirish (JK 98-moddasi);

5) onaning o'z chaqalog'ini qasddan o'ldirishi (JK 99-moddasi)

Jinoyat qonunida qasddan odam o'ldirish javobgarlikni og'irlashtiruvchi holatlar sifatida qaraladigan, ijtimoiy xavflilik darajasini ancha darajada oshiradigan va jazoning eng og'ir turi, ya'ni o'lim jazosiga sabab bo'ladigan turlariga quyidagilar kiradi:

a) ikki yoki undan ortiq shaxsni;

b) homiladorligi aybdorga ayon bo'lgan ayolni;

v) aybdorga ayon bo'lgan o'g'il ahvoldagi shaxsni;

g) o'z xizmat va fuqarolik burchini bajarish munosabati bilan shaxsiy yoki uning yaqin qarindoshlarini;

d) boshqa shaxslarning hayoti uchun xavfli bo'lgan usulda;

ye) ommaviy tartibsizliklar jarayonida;

j) o'ta shavqatsizlik bilan;

z) nomusga tegish yoki jinsiy ehtiyojini zo'rlik ishlatib g'ayritabiiy usulda qondirish bilan bog'liq holda;

i) ta'margarlik niyatida;

k) milliy va irqiy adovat zahirida;

l) bezorilik oqibatida;

m) diniy taassublar zahirida;

i) kishi a'zolarini kesib olib, boshqa kishiga ko'chirish (transplantatsiya) yoki murdaning qismlaridan foydalanish maqsadida;

o) boshqa biror jinoyatni yashirish yoki uning sodir etilishini osonlashtirish maqsadida;

p) bir guruh shaxslar yoki uyushgan guruh a'zosi tomonidan yoxud o'sha guruh manfaatlarini ko'zlagan holda;

r) takroran yoki xavfli retsidivist tomonidan;

s) o'ta xavfli retsidivist tomonidan qasddan odam o'ldirish kiradi.

Jinoyat qonunchiligi qasddan odam o'ldirish jinoyati bilan bir qatorda odam o'limiga olib kelgan qasddan yoki ehtiyotsizlik orqasidan sodir etilgan jinoyatlar uchun ham jinoiy javobgarlik belgilaydi.

Ular jumlasiga quyidagilar kiradi:

1) zaruriy mudofaa chegarasidan chetga chiqib, qasddan odam o'ldirish;

2) ijtimoiy xavfli qilmish sodir etgan shaxsni ushlashning zarur choralarini chegarasidan chetga chiqib, qasddan odam o'ldirish;

3) ehtiyotsizlik natijasida bir yoki bir necha odam o'ldirish.

Shaxs hayotiga qarshi qaratilmagan bir qator jinoyatlar oqibatida qasddan yoki ehtiyotsizlik orqasida inson hayotidan mahrum bo'lishi oqibatlari yuz berishi mumkin. Masalan, vaziyatni beqarorlashtirish yoki davlat organlari tomonidan qaror qabul qilinishiga ta'sir ko'rsatish yohud siyosiy yoki boshqa ijtimoiy to'sqinlik qilish maqsadida davlat yoki jamoat arbobi yohud hokimiyat vakilining hayotiga suiqasd qilish Jinoyat kodeksi 155-moddasida ko'zda tutilgan terrorizm jinoyati sifatida baholanadi.

Bu joyda tasodifan hozir bo'lgan kishilarning o'limiga sabab bo'lgan holatlar ham terrorizm jarayonida yuz bergan deb baholanmog'i lozim.

Terrorizm odam o'lishiga, boshqa og'ir oqibatlarning kelib chiqishiga sabab bo'lsa, aybdorlar jinoyat kodeksi 155-moddasining 3-qismi bilan javobgarlikka tortiladilar.

Jinoyat kodeksida hayotga tajovuz qilish natijasida o'limga sabab bo'lgan jinoyatlar qilmishning huquqiy mohiyati, ijtimoiy xavflilik darajasi va tavsifidan kelib chiqib, har bir jinoyatga differensiyalashgan javobgarlik belgilanishi ko'zda tutiladi.

O'zbekiston Respublikasida sud-huquq tizimini liberallashtirish davrida hal etilishi lozim bo'lgan masala jinoyat qonunchiligimizning jazolash tizimidan o'lim jazosini olib tashlashdir.

Bu o'rinda gap, ayrim mamlakatlarda bo'lganidek, o'lim jazosiga moratoriy qo'llash, ya'ni mahkum yillar davomida Ushbu jazo chorasi qachon ijro etilishini kutib yotishi to'g'risida emas, balki uni butunlay bekor qilish haqida bormoqda. Biz mustaqilligimizning dastlabki kunlaridan boshlab Ushbu masalani hal qilish ustida ish olib bormoqdamiz. O'tgan o'n yildan ortiqroq vaqt mobaynida o'lim jazosi qo'llanilishi mumkin bo'lgan jinoyatlar tarkibi 33 tadan 2 tagacha qisqartirildi.¹

O'zbekiston Respublikasi Prezidentining "O'lim jazosini bekor qilish to'g'risida"gi Farmoni chiqdi.

Mazkur farmonni mustaqillik yillarida izchil olib borilgan huquqiy islohotlar jarayonining mantiqiy davomi sifatida qarash joiz. O'tgan o'n to'rt yil davomida jinoiy jazo tizimi muntazam, bosqichma-bosqich liberallashtirib kelindi. 1995 yil 1 apreldagi Jinoiy kodeksida 33 turdagi jinoyat uchun o'lim jazosi nazarda tutilgan edi. Yangi Jinoiy kodeksida

¹ Karimov. I.A. O'zbekiston demokratik taraqqiyotning yangi bosqichida// Bizning bosh maqsadimiz – jamiyatni demokratlashtirish va yangilash, mamlakatni modernizatsiya va isloh etishdir. - T., 2005. 47, 33- b

bunday jinoyatlar turidan faqat 13ta qoldi. Jinoiy jazoni liberallashtirishga qaratilgan izchil islohotlar natijasida 1999 yil 8 xil, 2001 yildan 4 xil, 2003 yilda 2 xil jinoyatlar uchun o'lim jazosi ko'zda tutildi.

Prezidentimiz I.Karimov O'zbekiston Respublikasi Oliy Majlisi Qonunchilik palatasi va Senatining 2005 yil 28 yanvarda birinchi qo'shma majlisidagi ma'ruzasida jazolar tizimidan o'lim jazosini olib tashlash masalasini ko'targan edi.

O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2005 yil 1 avgustda Farmoni mamlakatimiz qonunchiligida olib borilayotgan islohotlarni yanada chuqurlashtirishga va insonparvarlashtirishga qaratilgan. Shuningdek, o'lim jazosini bekor qilish xalqaro huquq prinsiplari va normalarini O'zbekiston Respublikasining milliy qonunchiligida tadbiq etishdir.

3-§. Shaxsiy daxlsizlik huquqi

O'zbekistonda har kim erkinlik va shaxsiy daxlsizlik huquqiga ega. Hech kim qonunga asoslanmagan holda hibsga olinish yoki qamoqda saqlanishi mumkin emas.

Erkinlik va shaxsiy daxlsizlik huquqi konstitutsiyaviy huquqlardan bo'lib, insonning tug'ilishi bilan qo'lga kiritiladi. Har kim erkin, o'z ixtiyori bo'yicha harakat qilishi, o'zganing shaxsiy erkinligi va daxlsizligiga ziyon yetmaydigan tarzda yurish-turishni tanlashi mumkin. Biroq shuni nazarda tutish kerakki, shaxsning erkinligi jamiyatdagi axloq me'yorlari doirasidan chiqmasligi va qonun asosida bo'lishi kerak, ya'ni shaxs har qanday harakatni amalga oshirishi mumkin, agar ushbu harakat qonun va qonun hujjatlarida man etilmagan va huquqiy ko'rsatmalarga zid kelmagan taqdirda, albatta.

O'z navbatida, individual erkinlik daxlsizdir va shaxs daxlsizligini davlat va uning hokimiyat tuzilmalari tomonidan ta'minlanadigan shaxs erkinligi kafolati sifatida tushunmoq kerak.

Shaxsiy erkinlik va daxlsizlik to'g'risidagi konstitutsiyaviy me'yorlar jinoyat-protsessual qonunchiligida rivojlantiriladi.

Masalan, Jinoyat-protsessual Kodeksining 18-moddasi 2-qismida: hech kim sud qaroriga asoslanmay yoki prokuror sanksiyasiz hibsga olinishi yoki qamoqda saqlanishi mumkin emas, deb belgilangan. Uning 3-qismida esa sudya va prokuror qonunga xilof ravishda ozodlikdan mahrum etilgan yoki qonun yohud sud hukmida nazarda tutilganidan ortiq muddat hibsdan ushlab turilgan yoki qamoqda saqlangan har qanday shaxsning darhol ozod qilinishi shartligi qat'iy belgilangan.

Shaxs erkinligini ta'minlashning kafolatlaridan biri Jinoyat Kodeksi 234-moddasida ko'zda tutilgan, qonunga xilof ravishda ushlab turish yoki hibsga olish uchun jinoiy javobgarlikning belgilanganligidir. Shuningdek, huquqiy asossiz, ya'ni bila turib, qonunga xilof ravishda hibsga olish yoki hibsdan saqlash uchun ham jinoiy jazo belgilangandir.

Noqonuniy ushlab turish nimaligini aniqlash uchun, eng avvalo, qanday ushlab turish qonuniy hisoblanadi, shuni aniqlab olish kerak. Jinoyat Kodeksining 220-moddasiga binoan, ushlab turish jinoyatni sodir etishda gumon qilinayotgan shaxsni uning jinoiy faoliyat bilan shug'ullanishiga barham berish, qochib ketishi, dalillarni yashirishi yoki yo'q qilib yuborishining oldini olish maqsadida, qisqa muddatga ozodlikdan mahrum qilishdan iboratdir.

Ushlab turish jinoyat ishi qo'zg'atilgunga qadar ham, ish qo'zg'atilgandan keyin ham faqat jinoyatni sodir etishda gumon qilinayotgan shaxsga nisbatan amalga oshiriladi. Jinoyat-protsessual qonunchiligi (JPK 47-moddasi) gumon qilinuvchi shaxs deb jinoyat sodir etgani to'g'risida ma'lumotlar bor bo'lsa-da, bu ma'lumotlar uni ishda ayblanuvchi tariqasida ishtirok etishga jalb qilish uchun yetarli bo'lmagan shaxsni nazarda tutadi.

Bu esa jinoyat-protsessual ushlab turishning asosiy maqsadi va uning mohiyati erkinlikni cheklashning vaqtinchaligidir.

Erkinlikni qisqa vaqtga cheklash, ushlangan shaxsning jinoyatga haqiqatdan ham aloqadorligi yoki yo`qligini aniqlab olish uchun amalga oshiriladi.

Jinoyat-protsessual Kodeksi 221-moddasida jinoyatni sodir etishda gumon qilingan shaxsni ushlab turish uchun asoslar sanab o`tilgan:

- 1) shaxs jinoyat ustida yoki bevosita uni sodir etgandan keyin qo`lga tushsa;
- 2) jinoyat shohidlari, shu jumladan, jabrlanuvchilar uni jinoyat sodir etgan shaxs tariqasida to`g`ridan-to`g`ri ko`rsatsalar;
- 3) uning o`zida yoki kiyimida, yonida yoki uyida sodir etilgan jinoyatning yaqqol izlari topilsa.

Shu moddaning 4-qismida esa shaxsni jinoyat sodir etishda gumon qilish uchun asos bo`ladigan ma'lumotlar mavjud:

a) qochmoqchi bo`lsa;

b) doimiy yashaydigan joyi yo`q yohud shaxsi aniqlanmagan kishilarni ushlab turish.

Shunday qilib, qochib ketishga harakat, doimiy yashash joyining yo`qligi, shaxsining aniqlanmaganligi jinoyat sodir etganlik faktini to`g`ridan to`g`ri tasdiqlamaydigan, shuningdek, shaxsni jinoyat sodir qilishda gumon qilish uchun boshqa asos bo`lmagan taqdirdagina ushlab turish uchun asos bo`la olmaydi.

Ushlab turish asoslarining qat'iy tartibda belgilab qo`yilishi hozirgi zamon qonunchiligida ustuvor bo`lib, shaxsning huquq, erkinlik va qonuniy manfaatlarining yana bir kafolatlanishi hisoblanadi.

Shuning uchun jinoyat-protsessual qonunchiligining asosiy vazifalaridan biri jinoyatni tezlik bilan va to`la ochish hamda aybdorlarni aniqlash hisoblanadi (JPK 2-modda). Ushbu vazifa hech qachon shaxs huquqlari va daxlsizligining buzilishiga olib kelmasligi kerak.

Shaxsni qonunga xilof ravishda ushlab turish va hibsga olish qonuniy yoki qonunga xilof ekanligini aniqlash uchun JK 234-moddasining 1-qismiga ko`ra shaxs erkinligini qisqa muddatga cheklash uchun asos bo`lgan holatlarni har tomonlama tahlil qilish talab qilinadi.

Shunday qilib, ushlab turish asoslarining qonunda aniq belgilanishi yagona maqsadni, ya'ni shaxsning noqonuniy ravishda ushlanishining oldini olishni ko`zlaydi. Shu maqsadda JPKning 224-227-moddalarida ushlab turishning jinoiy-protsessual tartibi belgilangan.

JPK 226-moddasi 1-qismida ushlab turish ushlangan shaxs militsiyaga yoki huquqni muhofaza qiluvchi boshqa organga keltirilgan vaqtdan boshlab yetmish ikki soatdan ortiq davom etishi mumkin emas. JPK 237-moddasi 3-qismi 1-bandining mazmuniga muvofiq, jinoyatni sodir qilishda gumon qilinib, ushlab turilgan shaxsni hech qanday shartlarsiz qo`yib yuborish uchun shaxsini tasdiqlovchi hujjat asos bo`ladi.

Ushlab turilgan shaxsni ozod qilish uchun asoslari qatoriga jinoyat sodir qilishda gumonning tasdiqlanmaganligi ham kiradi (JPK 284-moddasi, 1-qismi 1-bandi). Jinoyat Kodeksining 234-moddasi 1-qismida shaxsning aybsizligini oldindan bila turib, noqonuniy ushlashga sababchilar javobgarlik belgilangan. Ular surishtiruvchi, tergovchi, prokuror bo`lishi mumkin.

Jinoyat Kodeksining 17-moddasi 4-qismiga binoan jinoyat sodir etilgunga qadar o`n sakkiz yoshga to`lgan shaxslar javobgarlikka tortiladilar.

Sudyaning oldindan bila turib, adolatsiz hukm, hal qiluvchi qaror yoki ajrim chiqarishi ham uning tegishli javobgarlikka totilishi uchun sabab bo`ladi.

Agar bila turib, qonunga xilof ravishda hibsga olish yoki hibsdan saqlash (JK 234-moddasi 2-qismi) xuddi shunday harakatlarni amalga oshirish vazifasiga kirmaydigan mansabdor shaxslar tomonidan amalga oshirilsa, u holda Jinoyat Kodeksining 206-moddasiga binoan hokimiyat yoki mansab vakolati doirasidan chetga chiqish deb tasnif etiladi.

Shunday harakatlar ushlab turish va xibsga olish huquqi berilmagan fuqarolar tomonidan sodir etilsa, ular JK 234-moddasida belgilangan holatlar bo'yicha javobgarlikka tortilmaydilar, ammo ularning harakatlari zo'rlik ishlatib g'ayriqonuniy ravishda ozodlikdan mahrum qilish (JKning 138-moddasi) yoki o'zboshimchalik (JKning 229-moddasi) deb tasnif etilishi mumkin.

JKning 234-moddasi 2-qismi, ya'ni bila turib, qonunga xilof ravishda hibsga olish yoki hibsdan saqlash kabi mustaqil jinoyat tarkibini ko'zda tutadi.

JPKning 237-moddasiga muvofiq, hibsga olish ehtiyot choralarini hisoblanib, JPKning 236-moddasiga muvofiq ehtiyot chorasi ayblanuvchi, sudlanuvchi surishtiruvdan, dastlabki tergovdan va suddan bo'yin tovlashning oldini olish; uning bundan keyingi jinoiy faoliyatining oldini olish; uning ish bo'yicha haqiqatni aniqlashga halal beradigan urinishlariga yo'l qo'ymaslik; huquqning ijro etilishini ta'minlash maqsadida qo'llaniladi, deyilgan.

Hibsga olish jinoiy jazo hisoblanmay, odil sudlovni ta'minlash uchun ko'maklashuvchi protsessual majburlov chorasi hisoblanadi. U eng oxirgi zaruriyatda qo'llaniladigan usul bo'lib, JPKning 236-moddasida uning mazmuni to'la bayon etilgan. Ushbu moddaning noto'g'ri qo'llanilishi konstitutsiyaviy me'yorlarda kafolatlanadigan shaxs daxlsizligining buzilishiga sabab bo'ladi.

Jinoyat-protsessual qonunchiligida ayblanuvchini hibsdan ushlab turish muddatlarini uzaytirish tartiblari qat'iy belgilab qo'yilgan bo'lib, uni buzishga hech kimning haqqi yo'q.

Inson erkinligi va shaxsiy daxlsizligining buzilishi har bir shaxsning sudga shikoyat bilan murojaat qilish hamda buzilgan huquqlarini tiklash va uning talablarini qondirish huquqini keltirib chiqaradi.

Ushbu huquqni amalga oshirish tartiblari O'zbekiston Respublikasining 1995-yil 30-avgustdagi "Fuqarolarining huquq va erkinliklarini buzadigan harakatlar va qarorlar ustidan sudga shikoyat qilish to'g'risida"gi Qonuni bilan tartibga solinadi.

O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2005 yil 8 avgustda "Qamoqqa olishga sanksiya berish huquqini sudlarga o'tkazish to'g'risida"gi Farmoni chiqdi. Farmonda O'zbekistonda amalga oshirilayotgan sud-huquq tizimi islohotining eng muhim vazifasi insonning konstitutsiyaviy huquq va erkinliklari, avvalo, asossiz jinoiy ta'qib va xususiy hayotga aralashishdan, shaxsiy daxlsizlik huquqlari hamda adolatli sud muhokamasiga bo'lgan huquqini samarali muhofaza etishini ta'minlash masalalari, sud-huquq tizimini yanada liberallashtirish, insonning konstitutsiyaviy huquq va erkinliklarini cheklash bilan bog'liq protsessual majburlov choralarini qo'llashga sanksiya berish huquqini sudlarga bosqichma-bosqich va izchil o'tkazish ko'rsatib o'tilgan.

Ushbu Farmon O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasi va xalqaro huquqning umume'tirof etilgan prinsip va normalariga ham to'la mos keladi

4-§. Shaxsning aybsizlik prezumpsiyasi

O'zbekistonda Jinoyat sodir etganlikda ayblanayotgan har bir shaxsning ishi sudga qonuniy tartibda, oshkora ko'rib chiqilib, aybi aniqlanmaguncha u aybdor hisoblanmaydi. Sudga ayblanayotgan shaxsga o'zini himoya qilish uchun barcha sharoitlar ta'minlab beriladi. Hech kim qiyonoqqa solinishi, zo'ravonlikka, shafqatsiz yoki inson qadr-qimmatini

kamsituvchi boshqa tarzda tazyiqqa duchor etilishi mumkin emas. Hech kimda uning rozilgisiz tibbiy yoki ilmiy tajribalar o'tkazilishi mumkin emas.

Aybsizlik prezumpsiyasi (aybi isbot qilinguncha shaxsni aybsiz deb faraz qilish) O'zbekiston Konstitutsiyasining 26-moddasida mustahkamlangan bo'lib, jinoyat-huquqida qonuniylik tamoyilining asosi hamda odil sudlovning asosiy tamoyillaridan hisoblanadi. Jinoyat Kodeksining 4-moddasi 2-qismida Konstitutsiyada ko'rsatib o'tilgan qoidalar rivojlantirilgan, hech kim sudning hukmi chiqarilmay turib, jinoyat sodir qilishda aybli deb topilishi va qonunga xilof ravishda jazoga tortilishi mumkin emasligi aniq ko'rsatilgan.

Bu qoidada aybsizlik prezumpsiyasi mohiyatining ikki tomoni ochib beriladi:

1. Jinoyatning muayyan tarkibini belgilash va shaxsning jinoyat sodir etganlikda iqror bo'lishini qonunga aniq rioya qilib amalga oshirish;
2. Shaxs faqat sudning hukmi, qororiga binoangina aybdor deb topiladi va qonunda ko'zda tutilgan huquqiy chora yoki jazoga tortilishi mumkin.

Shaxsning aybdorligini belgilashda nafaqat isbotlash, tartib qoidalariga rioya qilish, balki jinoyat uchun javobgarlik va uning asoslari yetarlicha mavjud bo'lishi kerak.

Bunday umumiy asos JKning 16-moddasi 2-qismida belgilangan jinoyat tarkibining barcha alomatlari mavjud bo'lgan qilmishni sodir etish javobgarlikka tortish uchun asos bo'ladi. Bu umumiy asos faktik va yuridik asoslarni o'z ichiga oladi.

Shaxsni jinoiy javobgarlikka tortish uchun faktik asos shaxs tomonidan sodir etilgan qilmish hisoblanadi. Qilmish qonunda ko'zda tutilgan barcha belgilarga ega bo'lganida, ya'ni unda jinoyat tarkibi mavjud bo'lganida jinoyat hisoblanadi. O'z-o'zidan ma'lumki, jinoiy javobgarlikning me'yoriy asosi Jinoyat Kodeksida ko'zda tutilgan.

Faqat sodir etilgan qilmish belgilari bilan qonunda ko'rsatilgan (jinoyatni tasnif etish) belgilarining bir-biriga to'la mos kelishi davlatning vakolatli organlariga aybdor shaxsni jinoiy javobgarlikka tortish bo'yicha o'zlarining huquq va burchlarini amalga oshirish imkonini beradi. Biroq dastlabki tergovda qilmishga jinoyat sodir etilganlik sifatida baho berilishi hali yakuniy baho emas. Shu bois faqat sud, sud-tergov jarayonidagina shaxsning sodir etilgan jinoyatda aybli yoki aybsiz ekanligi belgilanadi, bu haqda sudning ayblov yoki oqlov xulosasida aniq ko'rsatiladi.

Aybsizlik prezumpsiyasining jinoyat-protsessual tamoyili JPKning 23-moddasida mustahkamlangan. Ushbu tamoyilning mohiyati shundaki, gumon qilinuvchining, ayblanuvchining aybini isbotlash jarayonida qonunda o'rnatilgan tartibda muayyan jinoyatni aynan ushbu shaxs sodir etganligini isbot qilish va davlat majburlov choralari orqali unga jinoiy choralarni qo'llashdan iborat.

JPK ning 85-moddasiga muvofiq shaxsning aybdorligi isbot qilish ishni qonuniy, asoslangan va adolatli hal qilish uchun ahamiyatga ega bo'lgan holatlar to'g'risidagi haqiqatni aniqlash maqsadida dalillarni to'plash, tekshirish va baholashni o'z ichiga oladi.

Shaxsning aybdorligini isbotlash surishtiruv va tergov organlariga yuklatilgan, bu vazifa gumon qilinuvchi, ayblanuvchi va sudlanuvchiga tegishli emas. Masalan, JPKning 23-moddasi, 2-qismida gumon qilinuvchi, ayblanuvchi yoki sudlanuvchi o'zining aybsizligini isbotlab berishi shart emas, deb belgilanadi. Bu ularning huquqi, undan o'zi mustaqil ravishda yoki himoyachisi orqali foydalanishi mumkin. Gumon qilinuvchi, ayblanuvchi yoki sudlanuvchining o'z aybsizligi haqida dalil keltira olmasligi uni aybdor deb topish uchun dalil bo'la olmaydi.

Ayblanuvchi zimmasiga ko'rsatuv berish, shuningdek o'zining aybdor emasligi yoki ishning boshqa biror holatlarini isbotlash majburiyati yuklanishi mumkin emasligi (JPK 46-moddasi 3-qismi) hamda gumon qilinuvchi zimmasiga ko'rsatuv berish, shuningdek, o'zining jinoyatga aloqador emasligini yoki ishning boshqa biror holatlarini isbotlash majburiyati

yuklanishi mumkin emas (JPK 48-moddasi 3-qismi), degan qoidalar jinoyat-protsessual qonunchiligining qator me'yorlarida o'z aksini topgan.

Agar qonunni himoyalovchi organlar ayblov uchun yetarli dalillarni to'play olmasalar, u holda shaxs aybsiz deb topilishi kerak. Isbotlanmagan aybdorlik – shaxsning aybsizligidir. Yana shuni aytish kerakki, aybsizlik prezumpsiyasi uchun JPKning 23 - moddasi 3-qismida mustahkamlangan holatlar ahamiyatga molikdir, ya'ni aybdorlikka oid barcha shubhalar, basharti ularni bartaraf etish imkoniyatlari tugagan bo'lsa, gumon qilinuvchi, ayblanuvchi yoki sudlanuvchining foydasiga hal qilinishi lozim. Bu qoida ham jinoiy, ham jinoiy – protsessual qonunlarni qo'llashda tatbiq etilishi lozim.

Aybsizlik prezumpsiyasi tamoyili bilan bir qatorda yana boshqa bir odil sudlov– jinoyat ishlarining oshkora ko'rilishi tamoyili ham diqqatga sazovordir (JPK 19-moddasi).

Sud ishlarini oshkora ko'rish har qanday shaxsga sud zalida ishtirok etishga va sudning faoliyatini kuzatish imkonini beradi, shu bilan birga uning borishi va natijalarini ommaviy axborot vositalari orqali yoritishga sharoit yaratadi.

Sud ishlarining oshkora ko'rilishi yana shunda ko'zga tashlanadiki, sud majlislarini tegishli korxona, muassasa va tashkilotlarda o'tkazish mumkin. Shunday qilib, jinoyat ishlarining oshkora ko'rilishi tamoyilining maqsadi nafaqat ko'rilayotgan ishga aholini jalb qilish, balki fuqarolarga tarbiyaviy ta'sir etish, huquqiy ongni yuksaltirish, huquqiy ma'rifatni targ'ib qilish va huquqiy madaniyatni ko'tarishga xizmat qiladi.

Gumon qilinuvchi, ayblanuvchi va sudlanuvchi shaxsan o'zi yoki himoyachi yordamida himoyalaniş huquqiga ega. Yuridik yordam ko'rsatish, jumladan, jinoyat ishlarida himoyani amalga oshirish uchun bizning davlatimizda advokatlik instituti faoliyat ko'rsatmoqda.

O'zbekiston Respublikasining 1996-yil 27-dekabrda "Advokatura to'g'risida"gi Qonuniga muvofiq advokatlarning huquq va burchlari hamda ularning o'z faoliyatlarini tashkil etish tartiblari belgilangan.

Konstitutsiya qiynash, zo'ravonlik, shafqatsizlik yoki inson qadriyatini kamsituvchi boshqa tarzda tazyiqqa solishni man etadi. Bu qoida jinoyat qonunchiligida o'z rivojini topgan. Jinoyat Kodeksining 7-moddasi jinoyat huquqining insonparvarlik tamoyilini ta'kidlab, jazo va boshqa huquqiy choralarni jismoniy azob berish yoki kishi qadr-qimmatini kamsitish maqsadini ko'zlamaydi deb e'tirof etadi.

O'zbekiston Respublikasi Oliy Majlisining 1995- yil 31- avgustdagi qarori bilan 1984-yil 10-dekabrda "Qiynoqlarga solishga va muomalada bo'lish va jazolashning boshqa shafqatsiz, g'ayriinsoniy yoki qadr-qimmatni tahqirlovchi turlariga qarshi Konvensiya"ga qo'shildik.

Ushbu Konvensiyada alohida ta'kidlanadiki, yuqorida bayon etilgan ta'rif qonuniy choralarda qo'llash natijasida paydo bo'ladigan og'riq va azoblarga taalluqli emasligi alohida ta'kidlanadi. Qiynoqlarga solish, shafqatsiz yoki insonning qadr-qimmatini tahqirlovchi har qanday harakatga jinoyat qonunchiligida jinoyat sifatida qaraladi. Ular qatoriga hokimiyat yoki mansab vakolati doirasidan chetga chiqish (JKning 206-moddasi), ko'rsatuv berishga majbur qilish (JK 235-moddasi) uchun javobgarlik belgilanganligini misol qilib ko'rsatish mumkin.

O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasi shaxsning roziligisiz tibbiy yoki ilmiy tajribalar o'tkazishni shaxsning qadr-qimmatiga bo'lgan tajovuz deb baholaydi.

5-§. Shaxsiy hayot daxlsizligi

O'zbekistonda har kim o'z sha'ni va obro'siga qilingan tajovuzlardan, shaxsiy hayotiga aralashishdan himoyalaniş va turar joyi daxlsizligi huquqiga ega. Hech kim

qonun nazarda tutgan hollardan va tartibdan tashqari bironing turar joyiga kirishi, tintuv o'tkazish yoki uni ko'zdan kechirishi, yozishmalar va telefonda so'zlashuvlar sirini oshkor qilishi mumkin emas (Konstitutsiyaning 27-moddasi).

Ushbu konstitutsiyaviy qoida shaxsning sha'ni va qadr-qimmatini; shaxsiy nomulkiy huquqlarini qo'riqlash va hurmat qilish; shaxsiy hayot va uy-joy daxlsizligini ta'minlashga qaratilgan. Sha'n va qadr-qimmat faqat insonga xos sifat bo'lib, u insonga tug'ilganidan qo'lga kiritadigan ajralmas va boshqalarga o'tkazib bo'lmaydigan huquqi hisoblanadi, ya'ni ma'naviy dunyosini tavsiflaydigan nomoddiy boyliklardan biri hisoblanadi.

Shaxs sha'ni va qadr-qimmatini himoya qilish huquqining e'lon qilinganligi O'zbekiston Respublikasining huquq tizimi inson huquqlari sohasida xalqaro standartlarni e'tirof etganligini bildirib, "Inson huquqlari umumjahon Deklaratsiyasi" 12-moddasi (1948-yil)da shaxs nomusi va sha'ni daxlsizligi belgilangan, shuningdek "Fuqaroviy va siyosiy huquqlar to'g'risida"gi xalqaro Pakt (1966)ning 17-moddasi 1-qismida "Hech kimning shaxsiy va oilaviy hayotiga, uning uy-joyi daxlsizligiga yoki yozishmalardagi sirlari daxlsizligi o'zboshimchalik yoki noqonuniy tarzda tajovuz qilish, or-nomusi va sha'niga tajovuz qilish mumkin emas"deb, mustahkamlangan me'yorlarning uzviy davomchisi sifatida namoyon bo'ladi.

O'zining sifatlariga ma'naviy-axloqiy baho berish doim shaxsiy bo'lib, subyektiv xarakterga ega. Shu bois u ijtimoiy fikr bilan mos kelishi yoki mos kelmasligi mumkin. Shunga qaramasdan, shaxsning qadr-qimmatini, shaxsni ichki o'zini-o'zi baholashi mezoni va jamiyatning unga bergan bahosi o'zaro biri-biriga bog'langan mezonlardandir. Shuning uchun ham insonning sha'n va qadr-qimmatini katta ijtimoiy ahamiyatga ega qonun tomonidan himoya qilinadi.

O'zbekiston Respublikasi Fuqarolik Kodeksining 100-moddasiga binoan, fuqaro o'zining sha'ni, qadr-qimmatini yoki ishchanlik obro'siga putur yetkazuvchi ma'lumotlar yuzasidan, basharti bunday ma'lumotlarni tarqatgan shaxs ularning haqiqatga to'g'ri kelishini isbotlay olmasa, sud yo'li bilan raddiya talab qilishga haqlidir.

Shundan kelib chiqib, fuqaro o'z sha'ni va qadr-qimmatini himoya qilish talabini qondirishi uchun o'z sha'ni, qadr-qimmatini yoki ishchanlik obro'siga putur yetazilgan ma'lumotlarda quyidagi holatlar mavjud bo'lishi kerak:

- 1) haqiqatdan obro'siga putur yetkazilgan bo'lsa;
- 2) ma'lumotlarning yolg'onligi aniqlansa;
- 3) ma'lumot haqiqatdan tarqatilgan bo'lsa,

Sha'ni va qadr-qimmatiga putur yetkazilgan fuqaro ushbu ma'lumotlarni raddiya qilish bilan bir qatorda, uning tarqatilishi natijasida o'ziga yetkazilgan ziyon va ma'naviy zararni qoplash talabini qo'yishi mumkin.

Qonun fuqarolarning sha'ni va qadr-qimmatini qasddan tahqirlash harakatlarini ma'muriy huquqbuzarlik yoki jinoyat sifatida baholaydi. Bunday hollarda aybdor tuhmat yoki haqorat qilganligi uchun ma'muriy yoki jinoiy javobgarlikka tortilishi mumkin.

Tuhmat deganda boshqa bir shaxsni sharmanda qiluvchi uydirmalarni bila turib, yolg'ondan tarqatish tushuniladi. Tuxmat tushunchasi ma'muriy-javobgarlik to'g'risidagi Kodeksning 40-moddasi va Jinoyat Kodeksining 139-moddasida bayon etilgan.

Shaxsning sha'ni, qadr-qimmatini qasddan behayo tarzda tahqirlash harakatlari ma'muriy chora qo'llanilgandan keyin ham takrorlansa, jinoiy jazo ushbu harakat uchun qo'llanilishiga asos bo'ladi, ushbu modda har kimning shaxsiy hayotiga aralashishdan himoyalaniş huquqini mustahkamlaydi, shaxsiy hayotni qo'riqlashni huquqiy mustahkamlaydi. Shaxsiy hayotni qo'riqlash huquqi fuqaroning subyektiv shaxsiy nomulkiy huquqi hisoblanadi. Bunday huquqiy me'yorlar qonunda ko'zda tutilgan hollaridan

boshqacha tarzda jamiyat a'zolarining shaxsiy hayotiga aralashishning oldini olishni belgilab beradi.

"Hech kimning shaxsiy va oilaviy hayotiga o'zboshimchalik va noqonuniy tarzda aralashish, uning uy-joyi daxlsizligi yoki yozishmalardagi sirlariga o'zboshimchalik yoki noqonuniy tarzda tajovuz qilish va uning or-nomusi va sha'niga tajovuz qilish mumkin emas. Har bir inson xuddi shunday aralashuv yoki tajovuzlardan qonun orqali himoya qilinishi huquqiga ega", deyiladi. 1966-yilgi "Fuqaroviy va siyosiy huquqlar to'g'risida"gi xalqaro Pakt"dan.

Shaxsiy hayotni muhofaza qilish, qo'riqlash huquqi inson huquqlari sohasidagi xalqaro talablardan biri hisoblanadi.

Shaxsiy hayot doirasini yuridik o'lchovlar orqali aniqlash va belgilab berish-mushkul ish. Chunki unda paydo bo'ladigan munosabatlar, asosan, axloq me'yorlari yoki umume'tirof qilingan xulq-atvor qoidalari sifatida namoyon bo'ladi. Shu bilan birga ushbu munosabatlarning ayrimlarini huquqiy qo'riqlash va tartibga solish talab qilinadi. Chunki bu ayrim fuqarolarning, qolaversa, butun bir jamiyatning manfaatlariga mos keladi.

Konstitutsiya moddalarining qo'riqlanishi fuqarolik, ma'muriy jinoiy va boshqa huquq sohalariga doir huquqiy me'yorlarda o'z aksini topgan. Masalan, O'zbekiston Respublikasining 1996 yil 27 dekabridagi "Advokatura to'g'risida"gi Qonunining 9-moddasiga muvofiq advokat advokatlik sirini saqlashga majbur. Shunday qilib, advokatga, advokatura xodimlari va mansabdor shaxslarga advokatlik siri predmetini tashkil etadigan ma'lumotlarni oshkor etish va ushbu ma'lumotlardan o'zlarining va uchinchi shaxsning manfaatlari yo'lida foydalanish man etiladi.

O'zbekiston Respublikasining 1996 yil 26 dekabridagi "Notariat to'g'risida"gi Qonunining 6-moddasiga binoan, notariusga, notarial harakatlarni bajaradigan mansabdor shaxslarga ularning xizmat vazifasini bajarishlari orqali ma'lum bo'lgan notarial harakatlar mazmunidagi ma'lumotlarni, hattoki, o'z mehnat shartnomalari bekor bo'lganidan so'ng ham oshkor qilish man etiladi.

Bajarilgan notarial harakatlar haqidagi ma'lumot faqat unga yoki uning nomidan, yoki uning topshirig'iga binoan notarial harakatlarni bajargan shaxslarga berilishi mumkin.

Fuqarolarning shaxsiy aloqa qilish vositalaridan foydalanishlarida daxlsizlik huquqining ma'nosi shundaki, qonunda to'g'ridan-to'g'ri ko'zda tutilgan holatlardan tashqari hech kimning shaxsiy irodasiga zid holda uning yozishmalari, telefon so'zlashuvlari, telegraf ma'lumotlari bilan tanishishga haqqi yo'q. Fuqarolarning shaxsiy hayotini qo'riqlash maqsadida ma'lum huquqiy me'riy vositalar mavjud xat yozishmalari, telefon so'zlashuvlari, telegraf ma'lumotlarini sir saqlash doirasi axborotlarning mazmuni yoki ularning bor yo'qligi yohud qaysi tilda kim bilan gaplashgani, kimni chaqirgani haqidagi ma'lumotlar bilan tanishish mumkin. Shaxsiy axborotnoma bilan tanishish tegishli vakolatga ega tor doiradagi shaxslar tomonidan qonunda ko'zda tutilgan mezon va tartiblar asosida amalga oshiriladi.

Jinoiy ish bo'yicha to'plangan dalillar, jinoiy ish uchun ahamiyatga molik xabarlarni olish mumkinligi telefon va boshqa so'zlashuv qurilmalari orqali olib boriladigan so'zlashuvlarni eshitib turish uchun yetarli darajada asos bo'lib xizmat qiladi. Gumon qilinuvchi, ayblanuvchi, sudlanuvchining telefon va boshqa so'zlashuv qurilmalari orqali olib boriladigan so'zlashuvlarini eshitib turish surishtiruvchi yoki tergovchi tomonidan prokurorning sanksiyasiga ko'ra amalga oshiriladi. Shuningdek, bunday harakatlar sud ajrimiga ko'ra ham amalga oshirilishi mumkin.

6-§. Fuqarolarning ko`chib yurish huquqi

O`zbekistonda fuqarolarning ko`chib yurish huquqi kafolatlanadi. "O`zbekiston Respublikasi fuqarosi Respublika hududida bir joydan ikkinchi joyga ko`chish, O`zbekiston Respublikasiga kelish va undan chiqib ketish huquqiga ega. Qonunda belgilangan cheklashlar bundan mustasnodir" (Konstitutsiyaning 28-moddasi).

Fuqarolarning mamlakatimiz hududida, shuningdek kelish va chiqib ketishdagi ko`chib yurish erkinligi - kishilarning shaxsiy nomulkiy huquqlaridan hisoblanib, ushbu huquq mutlaq konstitutsiyaviy xususiyatga ega. Shaxs ushbu huquqqa muvofiq o`z xohishiga ko`ra, O`zbekiston hududi doirasida bir joydan ikkinchi joyga ko`chib o`tishi, undan chiqib ketishi va qaytib kelishi mumkin. Qonunda belgilangan cheklash hollari bundan mustasnodir.

O`zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 1995-yil 6 - yanvardagi "O`zbekiston Respublikasi fuqarolarining chet elga chiqish tartibi va O`zbekiston Respublikasi diplomatik pasporti to`g`risidagi qoidalarini tasdiqlash to`g`risida"gi qarori bilan Respublika hududidan chiqish va unga kirish tartibi belgilangan.

Chiqib ketish hujjatlari fuqarolarning yashash joyidagi ichki ishlar idoralari tomonidan rasmiylashtiriladi.

Fuqarolarning chet elga chiqishi to`g`risidagi qoidalarda alohida toifadagi fuqarolarning chet elga chiqishida asoslangan cheklashlar o`rnatiladi.

Ichki ishlar organlari quyidagi toifadagi shaxslarning chet elga chiqish huquqini rad etishi mumkin:

a) davlat siri bo`lgan malumotlardan xabardor bo`lgan shaxslarga—bu holat bekor bo`lgunga qadar;

b) shartnoma majburiyatlari amal qilayotgan shaxslarga nisbatan-bu holatlar tugagunga qadar;

v) jinoiy ish qo`zg`atilgan shaxslarga nisbatan-ko`rib chiqish tugagunga qadar;

g) o`ta xavfli retsidivist deb tanilgan shaxslarga nisbatan – sudlanganligi bekor qilingunga qadar;

d) ustidan mamuriy nazorat o`rnatilgan shaxslarga nisbatan-mamuriy nazorat tugagunga qadar;

ye) sud tomonidan yuklatilgan majburiyatni bajarmasdan yurgan shaxslarga nisbatan - ushbu majburiyatni bajarguniga qadar;

j) o`zi haqida yolg`on malumotlar bergan shaxslarga;

z) sud tomonidan fuqarolik davosi e`lon qilingan shaxslar - ish yakunlangunga qadar;

i) chaqiruv bo`linmasiga yozilgan va haqiqiy harbiy xizmatga chaqiriladigan shaxslar-muddatli harbiy xizmatni o`taguniga yoki undan qonunga muvofiq ozod etilguniga qadar.

Fuqaro ko`chib yurish huquqining rad etilgani haqida yuqori idoralarga shikoyat qilishi mumkin. Bunday shikoyatga bir oy mobaynida javob berilishi shart. Agar fuqaro uning qaroridan ham norozi bo`lsa, sudga murojaat qilishi mumkin.

7-§. Fuqarolarning fikrlash, so`z va e'tiqod erkinligi

O`zbekistonda Konstitutsiyasining 29-moddasida, *Har kim fikrlash, so`z va e'tiqod erkinligi huquqiga ega. Har kim o`zi istagan axborotni izlash, olish va uni tarqatish huquqiga ega, amaldagi konstitutsiyaviy tuzumga qarshi qaratilgan axborot va qonun bilan belgilangan boshqa cheklashlar bundan mustasnodir.*

Fikr yuritish va uni ifodalash erkinligi faqat davlat siri va boshqa sirlarga taalluqli bo`lgan taqdirdagina qonun bilan cheklanishi mumkin.

1966-yilgi "Fuqaro va siyosiy huquqlar to'g'risida"gi xalqaro Paktning 18-moddasida har kimning erkin fikrlash huquqi mustahkamlangan bo'lib, uning 19-moddasida o'zining fikrini erkin ifoda qilish huquqi hech qanday cheklashlarsiz amalga oshirilishi ko'zda tutilgan.

Har kimning o'z fikrini erkin ifoda qilish huquqi o'z ichiga izlanish erkinligi, har qanday axborotni olish, tarqatish, yozma yoki nashr shaklida yohud badiiy shaklda ifodalash erkinligini amalga oshirish imkonini beradi.

Inson huquqlari umumjahon Deklaratsiyasining 19-moddasida:

"Har bir inson e'tiqod erkinligi va bularni erkin ifodalash huquqiga ega: ushbu huquq hech bir to'siqsiz o'z e'tiqodiga amal qilish erkinligini hamda axborot va g'oyalarni har qanday vositalar bilan, davlat chegaralaridan qat'iy nazar, izlash, olish va tarqatish erkinligini o'z ichiga oladi", deyiladi.

Bu moddada ushbu xuquqlardan foydalanish bilan birga, shuni alohida ta'kidlash joizki, unda ma'lum burch va javobgarlik ham mavjud. U, o'z navbatida, ayrim cheklashlarni ham talab qiladi:

a) boshqa shaxslar huquqi va obro'sini hurmat qilish.

b) davlat xavfsizligi, jamoat tartibi, aholi sog'lig'i va qadriyatlarini himoya qilish.

Shunday qilib, shaxsiy huquqga tegishli qabul qilingan konstitutsiyaviy me'yorlarimiz inson huquqlari sohasidagi xalqaro-huquqiy andozalarga to'la mos keladi.

Fikrlash va e'tiqod erkinligi so'z erkinligi orqali amalga oshiriladi, bu o'z fikrini ochiq so'zlash va boshqa shaxslarning e'tiboriga yetkazish deb tushuniladi. Ko'p holatlarda so'z erkinligi ommaviy axborot vositalari orqali amalga oshiriladi va ular har bir fuqaroning so'z erkinligini, ommaviy axborot vositalarida chiqish huquqini, o'z fikr va e'tirozlarini ochiq so'zlashni kafolatlaydigan "Ommaviy axborot vositalari to'g'risida"gi O'zbekiston Respublikasi Qonuni asosida faoliyat ko'rsatadilar.

Ma'lumot uchun manbalarni olish, ularni tegishli yo'nalishlar bo'yicha tarqatish va erkin izlanish bo'yicha berilgan erkinlikning konstitutsiyaviy asoslari O'zbekiston Respublikasi qonunchiligida inobatga olingan. Jumladan, gazetalar, jurnallar, televideniye va radio dasturlari va ommaviy axborot vositalari orqali ma'lumotlarni tarqatish va qabul qilish bilan bog'liq bo'lgan munosabatlarning ma'lum qismi "Ommaviy axborot vositalari to'g'risida"gi O'zbekiston Respublikasi Qonuni bilan tartibga solinadi.

Axborotlarni yig'ish, to'plash, qayta ishlash, uzatish va ruxsat etilmagan tanishuvdan himoya qilish bilan bog'liq bo'lgan hamda axborot tizimlarining ma'lumotlar bazalari va banklarini tashkil qilish, axborotlarni qayta ishlash va uzatishning boshqa tizimlarini yaratish, joriy etish va ulardan foydalanish sohasidagi munosabatlar "Axborot olish kafolatlari va erkinligi to'g'risida"gi, "Axborot erkinligi prinsiplari va kafolatlari to'g'risida"gi Qonuni bilan tartibga solinadi.

Har turdagi ma'lumotlarni yig'ish va tarqatishga bo'lgan huquq konstitutsiyaviy tizimga qarshi yo'naltirilgan, insoniyatning tinchligi va himoyasiga zid ravishda, jamiyat manfaatlariga qarama-qarshi maqsadda yoki boshqa insonlarning huquq va erkiga zid holatlarda qonun tomonidan cheklanadi.

O'zbekiston Respublikasi qonunchiligida bir qator cheklashlar mavjud bo'lib, ular mazmunan aholining manfaatlarini himoya qilish bilan shartlanadi va pornografik mazmunidagi materiallarni tarqatish uchun ma'muriy va jinoiy javobgarlikni belgilaydi.

Fikrlash va so'zlash erkinligi qonun tomonidan davlat yoki boshqa ijtimoiy manfaatlarini himoya qilish nuqtai nazaridan bilan cheklanishi mumkin. Bunday

cheklanishlar quyidagilar bilan izohlanadi: davlat sirlarini ovoza qilish davlatning iqtisodiy va siyosiy mustaqilligiga, mudofaa qudratiga va davlat hamda jamiyatning boshqa manfaatlariga putur yetkazishi mumkin.

1993-yilning 7 mayida qabul qilingan "Davlat sirlarini saqlash to'g'risida"gi O'zbekiston Respublikasi Qonunining 1-bandida davlat tomonidan qo'riqlanadigan va maxsus ro'yxat bilan chegaralab qo'yiladigan alohida ahamiyatli mutlaqo maxfiy-harbiy, siyosiy, iqtisodiy, ilmiy-texnikaviy va o'zga xil ma'lumotlar Respublikaning davlat sirlari deb ko'rsatilgan bo'lib, ular haqida ma'lumotlar to'plash va tarqatish cheklanadi. Davlat, harbiy va xizmat sirlarini o'z ichiga olgan ma'lumotlar davlat sirlari safiga kiradi.

Davlat sirlari bilan ishlash huquqi bo'lgan barcha davlat organlari, tashkilotlar, korxonalar, birlashmalar, shuningdek vakolatli shaxslar va O'zbekiston Respublikasi fuqarolari ularni saqlash va himoya qilish majburiyatini bajarishlari shart. Shundan kelib chiqqan holda, har bir fuqaro ma'lumotni izlash va tarqatish huquqini amalga oshirishda ulardan butun jamiyatning va boshqa fuqarolarning manfaatiga zid ravishda foydalanmasligi lozim.

O'zbekiston Respublikasi fuqarosi davlat sirlari haqida ma'lumotlarni to'plab, boshqa xorijiy davlatga topshirsa, uning bu harakatlaridagi holat jinoyat tarkibini keltirib chiqarib, davlatga xoinlik deb nomlanadi.

O'zbekiston Respublikasiga qarshi yo'naltirilgan jinoyatlar sifatida davlat yoki harbiy sirlar mavjud bo'lgan hujjatlarni tarqatish va yo'qotish kabi holatlar ko'rsatiladi.

Bu kabi jinoyatlar uchun faqat o'zining xizmat yoki kasb faoliyatlari orqali bu kabi ma'lumotlar bilan ishlagan shaxslar javobgardirlar.

O'zbekiston Respublikasining barcha davlat organlari, jamoat birlashmalari va mansabdor shaxslari fuqarolarga ularning huquq va manfaatlariga daxldor bo'lgan hujjatlar, qarorlar va boshqa materiallar bilan tanishib chiqish imkoniyatini yaratib berishi lozim (Konstitutsiyaning 30-moddasi).

O'zbekiston Respublikasi huquqni muhofaza qilish organlari davlat tizimiga Adliya, prokuratura, militsiya, sud organlari kiradi va ular O'zbekiston hududida istiqomat qilayotgan barcha fuqarolarning huquqlari himoyasini ta'minlaydilar.

Insonlarning sudda o'ziga nisbatan har qanday bir ish ko'rilayotganda o'z huquq va manfaatlariga ta'sir qiladigan hujjatlar, qarorlar va boshqa materiallar bilan tanishish huquqi amalga oshiriladi.

"Sudlar to'g'risida"gi O'zbekiston Respublikasi Qonunining 6-bandiga asosan "Hamma sud ishlari ochiq tartibda ko'rib chiqiladi. Masalalarni yopiq tartibda ko'rib chiqishga faqat qonunda ko'rsatilgan holatlarda ruxsat etiladi", deb ko'rsatilgan.

Konstitutsiyaviy sud ham fuqarolarga hujjatlar va materiallar bilan tanishish imkoniyatini berish huquqiga ega.

Jinoyat-protsessual Kodeksining 19-moddasi sudlarda jinoiy ishlarning ochiq tartibda ko'rib chiqilishini ta'minlaydi. Shuningdek, Jinoyat-protsessual Kodeksining sud jarayonining hamma ishtirokchilariga o'zlarining huquq va manfaatlariga tegishli hujjat va materiallar bilan tanishish imkoniyatini yaratadi.

Konstitutsiya va tegishli qonunlarga binoan ayrim shaxslarning tegishli hujjat va materiallar bilan tanishish huquqi ba'zi bir holatlarda cheklanadi, jumladan, bu kabi hujjat va materiallar kimning huquqi va manfaatiga tegishli bo'lsa, faqat shu shaxslar tegishli hujjat va materiallar bilan tanishish huquqiga egadirlar.

Fuqarolarning hujjatlar bilan tanishish huquqi fuqarolik, mehnat va xo'jalik huquqi qonunchiligida ko'rsatilgan.

Agar fuqarolarning yuqorida ko`rsatilgan huquqlari buzilgan bo`lsa, ular o`z shikoyatlari bilan sudga murojaat etish huquqiga egadirlar. Bu kabi shikoyatlar qonunda ko`rsatilgan tartibda ko`rib chiqilishi shart.

8-§. Fuqarolarning vijdon erkinligi

Vijdon erkinligini tartibga soluvchi me'yorlar muhim ahamiyatga ega. Vijdon erkinligi insonning dinga bo`lgan munosabatini ko`rsatadi.

Har bir inson o`zi xohlagan diniga e'tiqod qilishi yoki hech qaysi dinga e'tiqod qilmasligi va dinga nisbatan betaraf bo`lishi, shuningdek, u dinga qarshi bo`lishi ham mumkin. Bu faqat hech qanday dinga e'tiqod qilmaslik bo`lib qolmay, xudoning borligini rad etishi va umuman dinni tan olmasligi mumkin.

Vijdon erkinligining mazmuni insonning dinga e'tiqodi bor yoki yo`qligi, betaraf bo`lishi yoki ateist tushunchasiga ega bo`lishi huquqidan iborat. Konstitutsiyaning 31-moddasi bunday huquqni har bir fuqaro uchun kafolatlaydi. Shu bilan bir qatorda shuni nazarda tutish muhimki, Konstitutsiya tomonidan ko`rsatilgan insonlarning dinga nisbatan munosabatidan qat'iy nazar, huquq va erkinliklarda tengligi, vijdon erkinligining asosiy yuridik kafolatlaridan biri hisoblanadi.

O`zbekistonda hamma uchun vijdon erkinligi kafolatlanadi. Har bir inson xohlagan diniga e'tiqod qilish yoki hech qaysi dinga e'tiqod qilmaslik huquqiga ega. Diniy qarashlarni majburan singdirishga yo`l qo`yilmaydi.

Inson huquqlari umumjahon Deklaratsiyasining 18-moddasi hamda fuqaro va siyosiy huquqlar to`g`risidagi xalqaro Pakt quyidagilarni o`z ichiga oladi:

- o`z xohishiga ko`ra maslakka yoki dinga ega bo`lish;
- tushunchaga va dinga ega bo`lish;
- o`z maslagi va dinini o`zgartirish;
- dinga va maslakka bir o`zi, birgalikda e'tiqod qilish, ommaviy yoki shaxsiy tartibda dinni o`rganish va sig`inish;
- diniy rasm-rusum va toat-ibodat marosimlarini o`tkazish.
- ota-onalariga yoki qarovchilariga o`z tushunchalariga amal qilgan holda, o`zlarining bolalarini diniy va ma'naviy jihatdan tarbiyalashini ta'minlash. Shu kabi holatlar boshqa xalqaro huquqiy aktlarda ham fikr, vijdon va din erkinligi mazmunida aks etadi.

BMTning din va har xil ta'limotlarga asoslangan hamma turdagi kamsitishlarni tugatish to`g`risidagi Deklaratsiyasida vijdon erkinligining muhim tomonlari ko`rsatilgan (6-modda).

O`zbekiston Konstitutsiyasining 31-moddasi inson huquqlari bo`yicha xalqaro-huquqiy standartlarga javob beradi.

Har qanday dinga e'tiqod qilish yoki hech qanday dinga e'tiqod qilmaslik e'tiqod erkinligi mazmunini tashkil qiladi.

O`zbekiston Konstitutsiyasining 31-moddasi mazmunining amalga oshirilishi "Vijdon erkinligi va diniy tashkilotlar to`g`risida" gi O`zbekiston Respublikasi Qonunida aks etadi. U ushbu soha bo`yicha O`zbekiston tarixidagi birinchi qonun akti bo`lib, vijdon erkinligi borasida vujudga keladigan jamiyat munosabatlarining yangicha tartibini belgilab berdi.

Ushbu qonun vijdon erkinligi bilan bog`liq bo`lgan Inson huquqlari to`g`risidagi xalqaro Pakt va shartnomalar shartiga amal qilgan holda, xalqaro aktlarning asosiy me'yor va talablarini inobatga olib, vijdon erkinligining konstitutsiyaviy shaklda amalga oshirilishining tartib va tamoyillarini belgilaydi.

Diniy qarashlarning majburan singdirilishiga yo'l qo'yib bo'lmaydi. Vijdon va e'tiqod erkinligi huquqining amalga oshirilishiga qarshilik ko'rsatish (masalan, diniy marosimlarni o'tkazishga noqonuniy qarshiliklar ko'rsatish) jinoiy-huquqiy tartibda jazolanadi (masalan JKning 145-moddasi).

Din majburlash va siyosiy faoliyat bilan muvofiqlashmaydi. Dinga ishonish yoki ishonmaslik har bir fuqaroning shaxsiy ishidir.

Vijdon erkinligining cheklanishiga yo'l qo'yilmasligi uning ta'minlanishiga muhim kafolat hisoblanadi. Fuqaroviy va siyosiy huquqlar to'g'risidagi xalqaro Pakt bu huquqni cheklashning ikki asosini belgilagan:

- 1) qonun asosida;
- 2) jamiyat himoyasi, huquq-tartibot, sog'liqni saqlash, boshqa shaxslarning asosiy huquq va erkinligini ta'minlash maqsadida (18-modda).

O'zini-o'zi nazorat qilish savollari

1. O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasining bir qator moddalarida fuqarolarning shaxsiy huquq va erkinliklari mustahkamlangan. Bu qaysi qonunlar asosida kafolatlanishi ta'minlanadi?
2. O'zbekistonda har kim erkinlik va shaxsiy daxlsizlik huquqiga ega. Bu so'zning ma'nosini ochib bering.
3. Shaxsning aybsizlik prezumpsiyasi O'zbekiston Konstitutsiyasining qaysi moddasida mustahkamlangan va qaysi qonunlar asosida amalga oshirilishi belgilangan?
4. O'zbekistonda fuqarolarning konstitutsiyaviy sha'ni va qadr-qimmatini tavsifini ifodalab bering.
5. O'zbekiston fuqarolarining ko'chib yurish huquqi qaysi konstitutsiyaviy huquq turiga kiradi?
6. O'zbekiston Respublikasi fuqarolarining chet elga chiqish va kirish huquqlari qaysi hujjatda belgilangan?
7. O'zbekiston fuqarolarining chet elga chiqishi to'g'risidagi qoidalarda alohida toifadagi fuqarolarga chet elga chiqishga asoslangan cheklashlar o'rnatilgan. Ichki ishlar organlari qaysi toifadagi shaxslarning chet elga chiqish huquqini rad etish mumkin?
8. O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasining 29-moddasida fuqarolarning fikrlash, so'z va e'tiqod erkinligi mustahkamlangan. Bu huquqlarning amal qilish tartibi qaysi qonunlarda o'z aksini topgan?
9. O'zbekiston fuqarolarining konstitutsiyaviy-huquqiy vijdon erkinligini tartibga soluvchi me'yorlarni ta'riflab bering.
10. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2005 yil 1 avgustdagi "O'zbekistonda o'lim jazosini bekor qilish to'g'risida"gi Farmonini mohiyatini ayting?
11. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2005 yil 8 avgustdagi "Qamoqqa olishga sanksiya berish huquqini sudlarga o'tkazish to'g'risida"gi Farmonining asosiy maqsadi ayting?

XII BOB. O'ZBEKISTONDA INSON VA FUQAROLAR SIYOSIY HUQUQLARINING KONSTITUTSIYAVIY ASOSLARI

1-§. Siyosiy huquqlarning konstitutsiyaviy tizimi

2-§. Fuqarolarning jamiyat va davlat ishlarini boshqarishda ishtirok etish huquqi

3-§. Fuqarolarning mitinglar, yig'ilishlar va namoyishlar o'tkazish huquqi

4-§. Fuqarolarning siyosiy partiyalar va jamoat birlashmalariga uyushish huquqi

5-§. Fuqarolarning murojaat qilish huquqi

1-§. Siyosiy huquqlarning konstitutsiyaviy tizimi

Fuqarolarning huquqlari va erkinliklari tizimida siyosiy huquqlari alohida o'rin egallaydi, chunki bu huquqlar fuqarolarning davlatni va jamiyat ishlarini boshqarishdagi ishtiroki bilan bog'liqdir.

O'zbekiston Respublikasi Prezidenti I.A.Karimov ta'kidlaganidek, "Xalq davlat hokimiyatining manbaidir. Uning xohish-irodasi davlat siyosatini belgilab beradi. Bu siyosat inson va jamiyatning farovonligini, O'zbekiston barcha fuqarolarning munosib turmushini ta'minlashga qaratilgan bo'lishi kerak".¹

O'zbekiston Respublikasining fuqarolari jamiyat va davlat ishlarini boshqarishda bevosita hamda o'z vakillari orqali ishtirok etish huquqiga egadirlar. Bunday ishtirok etish o'zini-o'zi boshqarish, referendumlar o'tkazish va davlat organlarini demokratik tarzda tashkil etish yo'li bilan amalga oshiriladi.

Fuqarolar o'z ijtimoiy faolliklarini O'zbekiston Respublikasi qonunlariga muvofiq mitinglar, yig'ilishlar va namoyishlar shaklida amalga oshirish huquqiga ega. Hokimiyat organlari faqat xavfsizlik nuqtai nazaridagina bunday tadbirlar o'tkazilishini to'xtatish va tiklash huquqiga ega. Bunday to'xtatish va tiklash ustidan sudga arz qilinishi mumkin.

O'zbekiston Respublikasi fuqarolari kasaba uyushmalariga, siyosiy partiyalarga va boshqa jamoat birlashmalariga uyushish, ommaviy harakatlarda ishtirok etish huquqiga egadirlar. Siyosiy partiyalarda, jamoat birlashmalarida, ommaviy harakatlarda, shuningdek, hokimiyatning vakillik organlarida muholifatchi ozchilikni tashkil etuvchi shaxslarning huquqlari, erkinliklari va qadr-qimmatini hech kim kamsitishi mumkin emas.

Har bir shaxs bevosita o'zi va boshqalar bilan birgalikda vakolatli davlat organlariga, muassasalarga yoki xalq vakiliga yozma ravishda ariza, taklif va shikoyatlar bilan murojaat qilish huquqiga ega. Arizalar, takliflar va shikoyatlar qonunda belgilangan tartibda va muddatlarda ko'rib chiqilishi shart.

2-§. Fuqarolarning jamiyat va davlat ishlarini boshqarishda ishtirok etish huquqi

Fuqarolarning davlat va jamiyat ishlarini boshqarishda ishtirok etish huquqi demokratik huquqiy davlatning muhim tamoyillaridandir. Konstitutsiyada xalqning davlat va jamiyat ishlarini boshqarishda ishtirokini amalga oshirish shakllari ifodalangan. O'zbekiston fuqarolari xalq deputatlari Kengashi saylaydigan o'z vakillari orqali davlat hokimiyatini boshqarishda ishtirok etadilar, vakolatli organlar o'zini o'zi boshqarish organlari hisoblanadi.

Mazkur huquqning amalga oshirilishi kafolatlari saylovlar tizimi hisoblanadi, ya'ni fikrlar, so'z erkinliklari va boshqa tamoyillar, shuningdek, qonun doirasida harakat qiladigan jamoat birlashmalaridan chiqish erkinligi.

¹ I.A.Karimov: O'zbekiston: milliy istiqlool, iqtisod, siyosat, mafkura. T.: "O'zbekiston", 1993. 43-bet.

O'zbekiston Respublikasining fuqarolari jamiyat va davlat ishlarini boshqarishda bevosita hamda o'z vakillari orqali ishtirok etish huquqiga egadirlar. Bunday ishtirok etish o'zini o'zi boshqarish, referendumlar o'tkazish va davlat organlarini demokratik tarzda tashkil etish yo'li bilan amalga oshiriladi (Konstitutsiyaning 32-moddasi).

Konstitutsiyaga binoan O'zbekiston Respublikasi fuqarolari vakillik organlariga saylash va saylanish huquqiga egadirlar. Teng huquqlilik qonun tomonidan kafolatlangan. O'zbekiston Respublikasi Prezidenti lavozimiga hamda davlat hokimiyatining vakillik organlariga saylovlar umumiy, teng, yashirin ovoz berish va bevosita saylov huquqi asosida erkin amalga oshiriladi. 18 yoshga yetgan O'zbekiston Respublikasi fuqarolari saylash huquqiga egadirlar.

O'zbekiston Respublikasi fuqarolari passiv saylov huquqiga ham ega bo'lib, bu ularning vakillik organlariga saylanish huquqidir. Saylov kuniga qadar 25 yoshga yetgan har bir fuqaro oliy vakillik organi Oliy Majlis Qonunchilik palatasi va Senati a'zosi bo'lib saylanishi mumkin. Shuningdek, 35 yoshga yetgan, davlat tilida erkin so'zlasha oladigan, bevosita saylovgacha 10 yildan kam bo'lmagan vaqtda respublikamiz hududida muqim yashagan fuqaro O'zbekiston Respublikasi Prezidenti bo'lib saylanishi mumkin.

Demokratiyaning asosiy shakllaridan biri – davlat va jamiyat hayotining muhim muammolarining umumxalq muhokamasida o'z yechimini topishi - referendum hisoblanadi.

3-§. Fuqarolarning mitinglar, yig'ilishlar va namoyishlar o'tkazish huquqi

O'zbekistonda fuqarolar o'z ijtimoiy faolliklarini O'zbekiston Respublikasi qonunlariga muvofiq mitinglar, yig'ilishlar va namoyishlar shaklida amalga oshirish huquqiga egadirlar. Hokimiyat organlari faqat xavfsizlik nuqtai nazaridagina bunday tadbirlar o'tkazilishini to'xtatish yoki taqiqlash huquqiga ega (Konstitutsiyaning 33-moddasi).

Fuqarolarning o'z ijtimoiy faolligini mitinglar, yig'ilishlar, namoyishlar o'tkazish yo'li bilan amalga oshirish huquqlarini O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasi tan oladi va kafolatlaydi.

Miting – siyosiy masalalarning muhokamasi uchun yig'ilgan jamoa yig'ilishidir.

Yig'ilish – yopiq imoratda yoki biror xonada o'tkaziladigan, ma'lum yig'ilgan shaxslarning majlisidir. Majlis shaklidagi yig'ilishlar majlis tashkilotchilari tomonidan ishtirokchilar sonini chegaralash uchun tanlanishi mumkin, lekin bu yig'ilishning asosiy mohiyatini belgilamaydi.

Namoyish – ijtimoiy siyosiy norozilikning ochiq ko'rinishi bo'lib, namoyishchilarning u yoki bu masala bo'yicha namoyish a'zolarining ommaviy tarzdagi ochiq munosabatlaridir. Namoyish, asosan, miting bilan boshlanadi va tamom bo'ladi.

Davlat fuqarolarning bu huquqlarini ta'minlagan holda ularga bino, maydon va ko'chalar, shuningdek, televideniye, radio va boshqa ommaviy axborot vositalaridan foydalanish uchun sharoit yaratadi.

Hokimiyat organlari miting, yig'ilish va namoyishlar o'tkaziladigan joylarni ajratadilar va ularni boshidan oxirigacha nazorat qilib boradilar.

Fuqarolik va siyosiy huquqlar to'g'risidagi xalqaro Paktda belgilanishicha, tinch yig'ilishlar davlat va jamiyat, ommaviy tartib, aholi sog'lig'i, fuqarolarning huquq va erkinliklarini ko'zlash maqsadlarida cheklanishi mumkin (32-modda). Shuning uchun O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasining 33-moddasida miting, yig'ilish va namoyishlar o'tkazish jamiyat va davlat xavfsizligini ta'minlash maqsadlarida cheklanishi mumkinligi ta'kidlangan.

Amaldagi qonunchilikda yig'ilish, miting va namoyishlar tartibini buzganlik uchun yuridik javobgarlik belgilangan.

4-§. Fuqarolarning siyosiy partiyalar va jamoat birlashmalariga uyushish huquqi

O'zbekiston Respublikasi fuqarolari kasaba uyushmalari, siyosiy partiyalar va boshqa jamoat birlashmalariga birlashish hamda ommaviy harakatlarda ishtirok etishlari mumkin.

Hech kim siyosiy partiyalarda, jamoat birlashmalarida, ommaviy harakatlarda ozchilikni tashkil etuvchi muxolifatchi shaxslarning huquqlari va erkinliklari hamda qadr-qimmatini kamsitishi mumkin emas.

Kasaba uyushmalari, siyosiy partiyalar va boshqa jamoat birlashmalariga birlashish huquqi ommaning ma'lum bir maqsadlarni amalga oshirish va siyosiy faoliyatni rivojlantirishni ko'zlaydi. Fuqarolar siyosiy partiyalar va boshqa jamoat birlashmalariga birlashib, davlat ishlarini boshqarishda ishtirok etadilar.

Konstitutsiyada jamoat birlashmalari tomonidan amalga oshiriladigan masalalar kafolatlangan. Davlat fuqarolarning huquq va qonuniy manfaatlarini ta'minlaydi va ularga jamiyat hayotida ishtirok etishlari uchun teng sharoitlar yaratib beradi.

Davlat qonun orqali siyosiy partiyalar va jamoat birlashmalarining faoliyati, ularni moliyalashtirish, ro'yxatdan o'tkazish, boshqa davlat organlari bilan bo'ladigan munosabatlarini tartibga soladi. Jamoat birlashmalari o'z ichki tuzilishi va faoliyatini shakllantirish masalalarini mustaqil hal qiladilar.

O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasi fuqarolarga siyosiy partiyalar va jamoat birlashmalariga birlashish huquqini Konstitutsiya va qonunlarga zid kelmagan holatlarda amalga oshirishlari mumkinligini ta'kidlaydi.

Tinch muxolifatning mavjudligi barcha demokratik jamiyatlar uchun me'yoriy holat hisoblanadi. Mamlakatimizda demokratik jarayonlarni chuqurlashtirish, ko'ppartiyaviylik asosida jamiyat siyosiy hayotini erkinlashtirish, siyosiy tizimga bo'lgan e'tibor xalqaro umume'tirof etilgan talablar darajasida shakllanmoqda.

O'zbekistonda fuqarolarning siyosiy partiyalar va jamoat birlashmalariga oid konstitutsiyaviy qoida bir qator joriy qonunlarda rivojlantirilgan. Bunday qonunlar jumlasiga "Siyosiy partiyalar to'g'risida"gi (1996 yil), "Jamoat birlashmalari to'g'risida"gi (1991 yil), "Nodavlat notijorat tashkilotlar to'g'risida"gi (1999 yil) qonunlarni va boshqa bir qator qonuniy hujjatlarni kiritish mumkin.

Konstitutsiyaning 34-moddasida; "O'zbekiston Respublikasi fuqarolari kasaba uyushmalari, siyosiy partiyalar va boshqa jamoat birlashmalariga uyushish, ommaviy harakatlarda ishtirok etish huquqiga ega.

Siyosiy partiyalar, jamoat birlashmalari, ommaviy harakatlarda, shuningdek, hokimiyatning vakillik organlarida ozchilikni tashkil etuvchi muxolifatchi shaxslarning huquqlari, erkinliklari va qadr-qimmatini hech kim kamsitishi mumkin emas", deyiladi.

1996 yilning 26 dekabrda qabul qilingan "Siyosiy partiyalar to'g'risida"gi O'zbekiston Respublikasi qonuniga muvofiq siyosiy partiya fikrlarning umumligidan, maqsad va manfaatlaridan tashkil topgan, o'z oldilariga jamiyat a'zolarining ma'lum bir qismining siyosiy erkini amalga oshirishni maqsad qilib olgan va o'zlarining vakillari orqali davlat va jamiyat ishlarini boshqarishda ishtirok etadigan O'zbekiston Respublikasi fuqarolarining ixtiyoriy jamoasidir. Siyosiy partiyalar fuqarolarning huquq va erkinliklari amalga oshirish maqsadida tashkil topadi va faoliyat ko'rsatadi, ularda fikr erkinligi, so'z va e'tiqod huquqi asosiy o'rinlarni tutadi (qonunning 3-bandida ko'rsatilgan).

5-§. Fuqarolarning murojaat qilish huquqi

O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasida davlat organlari va fuqarolar o'rtasida kelib chiqadigan muayyan ziddiyatlarni hal etish tartibi ko'rsatilgan. Konstitutsiyada taraflarning faoliyatini tartibga soluvchi huquqiy asoslar yoritilgan.

Fuqarolarning murojaatlari, qanday shaklda, ya'ni ariza, shikoyat yoki taklif shaklida bo'lishidan qat'iy nazar, rasmiylashtiriladi.

O'zbekistonda har bir shaxs bevosita o'zi va boshqalar bilan birgalikda vakolatli davlat organlariga, muassasalariga yoki xalq vakillariga ariza, taklif va shikoyatlar bilan murojaat qilish huquqiga ega.

Arizalar, takliflar va shikoyatlar qonunda belgilangan tartibda va muddatlarda ko'rib chiqilishi shart (Konstitutsiyaning 35-moddasi).

Fuqarolarning vakolatli davlat organlari va xalq vakilliklariga ariza, taklif va shikoyat bilan murojaat etishi – bu ularning davlat va jamiyat boshqaruvida qatnashishining amaliy shaklidir. Bu huquqning mohiyati shundaki, vakolatli davlat organlariga fuqarolar ariza, taklif va shikoyat bilan murojaat qilganlarida bu organlarning rahbarlari tomonidan fuqarolarning taklif va arizalarini ko'rib chiqishlari rad etilishi mumkin emas.

Ariza, taklif, shikoyatlarda tashkilot, muassasalar faoliyatini yaxshilash bilan bir qatorda shunday takliflar ham berilishi mumkinki, ularning faoliyatidagi kamchiliklarni ko'rsatuvchi va davlat hayotiga oid ijtimoiy-siyosiy, ijtimoiy-madaniy tavsifdagi kamchiliklarni bartaraf etish yo'llari ham taklif etilishi mumkin. Bu fuqarolarning jamiyat ishlarini boshqarishdagi eng samarali usuldir. Ariza, taklif va shikoyatlar yozma shaklda hamda xalq deputatlari va mansabdor shaxslarning qabulida og'zaki ham bo'lishi mumkin. Shuningdek, ariza, taklif va shikoyat gazeta, radio, televideniye vositasida ham murojaat etish orqali ifodalanishi mumkin.

Bu huquq, birinchi o'rinda, boshqaruv madaniyati darajasi, vakolatli davlat organlaridagi ishchilarning ongi va mas'uliyatiga bog'liq.

2002 yil 11 mayda yangi tahrirda qabul qilingan O'zbekiston Respublikasining "Fuqarolarning murojaatlari to'g'risida"gi qonunning fuqarolarning murojaatlari huquqini belgilaydigan asosiy qoidalar, shuningdek, fuqarolarning murojaatlarini ko'rib chiqish muddati va tartibi belgilangan.

Murojaatlarda fuqaroning ismi, familiyasi, otasining ismi, fuqaroning turar joyi to'g'risidagi ma'lumotlar, taklif, ariza yoki shikoyatning mohiyati ko'rsatilgan bo'lishi kerak. Yuqorida ko'rsatilgan ma'lumotlarni o'z ichiga olmagan arizalar ko'rib chiqilmaydi. Murojaatlar individual va jamoa tomonidan berilishi mumkin bo'lib, og'zaki yoki yozma ravishda kiritiladi.

Qonunga ko'ra quyidagilar taqiqlanadi:

- 1) Fuqarolarning o'z murojaati uchun ta'qib ostiga olinishi yoki murojaatchining oila a'zolarini ta'qib qilish;
- 2) shaxslarni biron bir murojaatni himoya qilish hatti-harakatlarida ishtirok etishga majbur qilish;
- 3) fuqarolarning murojaatga taalluqli bo'lmagan fuqaro shaxsiyati haqida dalillarni aniqlash;
- 4) fuqarolarning shaxsiy hayoti haqida ularning rozilgisiz tegishli organlar va shaxslarga murojaat qilish.

Fuqarolar takliflar berish huquqiga egadirlar. Davlat organlari, jamoat birlashmalari, tashkilotlar, korxonalar faoliyatini yaxshilashga yo'naltirilgan fuqarolarning murojaatnomalarini ko'rib chiqishi va murojaat etuvchiga uning natijalarini bildirishlari shartdir.

Fuqarolarning qonuniy manfaatlari va huquqlarini amalga oshirish iltimosi bilan ariza (murojaat) kelib tushganda, arizalarni ko`rib chiqish vakolati bo`lgan mulkiy shaklidan qat'iy nazar, davlat organlari, jamoat tashkilotlari, korxonalar mas'ul xodimlari, rahbarlari yoki boshqa mas'ul xodimlar arizalarni obyektiv va o`z vaqtida ko`rib chiqish, qonuniy qarorlar qabul qilish va ularning ijrosini ta'minlash, shu murojaatlar bo'yicha qabul qilingan qarorlar to'g'risida fuqarolarga xabar berish kabi majburiyatlarni bajarishlari shartdir. Arizada ko`rsatilgan talablarga rad javob fuqarolar e'tiboriga yozma ravishda, sabablari ko`rsatilgan holda yetkaziladi.

Shikoyat – bu qaysidir bir organning yoki mansabdor shaxsning qarori yoki harakatlari bilan fuqarolarning huquqi va qonuniy manfaatlariga ziyon yetkazilganda o`z huquqi va qonuniy manfaatlarini tiklash talabi ko`rsatilgan murojaatdir. Shikoyat fuqaroning o`ziga nisbatan davlat organi yoki jamoat tashkilotlari qarori qabul qilingani yoki harakatlari haqida xabar topganidan so`ng, bir yildan kechikmagan holda bo`ysinish tartibiga qarab, vakolatli organlarga yoki vakolatli shaxslarga taqdim etadi. Arznoma qonunda ko`rsatilgan muddatlarda sudga taqdim etilishi mumkin.

Shikoyatga fuqaroning oldingi murojaatlari bo'yicha qabul qilingan qarorlar yoki uning nusxalari, shuningdek, arznomani ko`rib chiqish uchun kerakli bo`ladigan boshqa hujjatlar ilova qilinishi kerak.

Shikoyatlarning haqqoniy ko`rib chiqilishi maqsadida harakatlari va qarorlari o`zgartirilishi mumkin bo`lgan organlarga va vakolatli shaxslarga fuqarolarning shikoyatlarini qayta jo`natish qonun tomonidan taqiqlanadi.

Qonunda murojaat qilish bilan kelib chiqadigan fuqarolarning huquqlari va organlarning majburiyatlari aniq ko`rsatilgan. Fuqarolar shikoyatni tekshirayotgan shaxsga o`z talablarini shaxsan bildirish, tekshiruv materiallari bilan tanishish, qo`shimcha hujjatlar taqdim etish, advokat yoki boshqa shaxsning xizmatidan foydalanish, shikoyatini tekshirish natijasi haqida yozma ma'lumot olish, qonunda ko`rsatilgan tartibda yetkazilgan zararining undirilishini talab qilish huquqiga egadirlar.

Ariza, shikoyat va takliflar fuqarolar tomonidan individual shaklda, shuningdek, umumjamoa shaklida ham amalga oshirilishi mumkin.

Fuqarolarning ariza, taklif va shikoyatlari faktlarni yashirishni ko`zlamaganligi hamda yolg'on axborotlardan iborat bo`lmasligi kerak. Bunday harakatlar uchun O`zbekiston Respublikasi qonunchiligida javobgarlik ko`zda tutilgan.

O`zini-o`zi nazorat qilish savollari

1. Fuqarolarning siyosiy huquqlariga qaysi huquqlar kiradi?
2. Fuqarolar jamiyat va davlat ishlarini boshqarishda qanday usullardan foydalanashadilar?
3. Fuqarolar murojaatlarining qanday shakllari mavjud?
4. Siyosiy partiyalar tuzish tartibi qanday?
5. Siyosiy partiyalar faoliyatini moliyalashtirish tartibi qaysi qonun bilan tartibga soladi?
6. Fuqarolar murojaatlarini ko`rib chiqish muddati qancha?
7. Fuqarolar necha yoshdan aktiv saylov huquqiga ega bo`ladi?

XIII BOB. O`ZBEKISTONDA INSON VA FUQAROLAR IJTIMOIIY VA IQTISODIY HUQUQLARINING KONSTITUTSIYAVIY ASOSLARI

1-§. Fuqarolarning mulk huquqi

2-§. Fuqarolarning meros huquqi

3-§. Fuqarolarning mehnat qilish huquqi

4-§. Fuqarolarning dam olish huquqi

5-§. Fuqarolarning ijtimoiy ta'minot olish huquqi

6-§. Fuqarolarning tibbiy xizmatdan foydalanish huquqi

7-§. Fuqarolarning bilim olish huquqi

**8-§. Fuqarolarning ilmiy va texnikaviy ijod erkinligi hamda madaniyat
yutuqlaridan foydalanish huquqi**

1-§. Fuqarolarning mulk huquqi

Mulk huquqi har kimning o'ziga tegishli bo'lgan mol-mulkka bo'lgan o'z xohishiga ko'ra, o'z manfaatini ko'zlab egalik qilish, foydalanishi va tasarruf etishini anglatadi.

O'zbekistonda har bir shaxs mulkdor bo'lishga haqli. Bankka qo'yilgan omonatlar sir tutilishi va meros huquqi qonun bilan kafolatlanadi.

Bozor iqtisodiyoti asosida rivojlangan mamlakatlar tajribasi shuni ko'rsatadiki, faqatgina iqtisodiy jihatdan erkin fuqarogina haqiqiy mulk egasi bo'lib, u o'z mulkidan samarali foydalanishi va shu orqali mamlakat iqtisodiyotiga ijobiy ta'sir etishi mumkin.

O'zbekistonda o'tkazilayotgan iqtisodiy islohotlarning asosiy vazifasi davlat mulkini xususiylashtirish orqali monopoliyaga chek qo'yish va ko'p ukkladli iqtisodiyotni barpo etish, mulkni haqiqiy egasiga topshirish, mulkning barcha shakllarining rivojlanishiga bir xil shart-sharoit yaratib berish va rivojlantirishdan iborat. Bu vazifalarni bajarish, birinchi navbatda, mulk huquqini amalga oshirish mexanizmining huquqiy asoslarini yaratish, ayniqsa, uning muhim elementi bo'lgan har kimning o'z xususiy mulkiga erkin egalik qilish tamoyilini mustahkamlash edi.

Bu vazifalarni amalga oshirish maqsadida O'zbekiston Respublikasining "Mulkchilik to'g'risida"gi, "Tadbirkorlik to'g'risida"gi, "Fermer xo'jaligi to'g'risida"gi, "Dehqon xo'jaligari to'g'risida"gi qonunlar qabul qilindi.

O'zbekiston Konstitutsiyasi insonning asosiy huquqlaridan biri-mulk huquqini ham mustahkamlaydi. Konstitutsiyaning 36-moddasida insonning mulk huquqi mustahkamlangan bo'lib, ushbu modda "Inson huquqlari umumjahon Deklaratsiyasi" (1948-yil), "Iqtisodiy, ijtimoiy, madaniy huquqlar to'g'risidagi xalqaro Pakt" (1966-yil) va xalqaro huquqning umum e'tirof etgan normalariga asoslangan.

Mulk huquqiga oid konstitutsiyaviy normalarning rivojlanishi va uning huquqiy mexanizmini yaratishga doir bir qancha qonunlar qabul qilindi. "Fermer va dehqon xo'jaligi to'g'risida"gi, "Ijara to'g'risida"gi, "Valutani tartibga solish to'g'risida"gi, "Qimmatli qog'ozlar va fond birjalari to'g'risida"gi va boshqa qonunlar shular jumlasidandir.

Hozirgi kunda ixtisodiyotning nodavlat sektori tobora rivojlanib bormoqda.

Iqtisodiy islohotlarning hozirgi bosqichidagi asosiy vazifa davlat mulkining xususiylashtirilishini tezlashtirish, uni xaqiqiy mulk egasiga topshirish imkoniyatini topish, mulkdan o'z xohishi va irodasiga ko'ra davlat va jamiyat manfaatlariga mos holda egalik qilish, foydalanish va tasarruf etishini davlat tomonidan himoya etilishini ta'minlash hisoblanadi.

O'zbekiston Respublikasida, ayni vaqtda, mulkning xususiy va ommaviy (davlat) shakllari mavjud. O'zbekiston Respublikasida yashovchi har qanday shaxs mulkdor bo'lish

huquqiga ega. Ya'ni shaxsning o'z mulkiga egalik qilishi, foydalanishi va tasarruf etishi konstitutsiyaviy qoidalar bilan ta'minlanadi.

Shaxs o'zining mulkiy huquqlarini amalga oshirishda atrof-tabiiy muhitiga va kishilar sog'lig'iga zarar yetkazmasligi kerak.

Davlat mulkdorning qo'lidagi mulkni o'zgalar tomonidan chegaralanishini taqiqlaydi.

O'zbekiston Respublikasida barcha mulkdorlarning huquq va erkinliklari himoya etiladi. Mulkning barcha shakllari daxlsiz va qonun bilan himoyalangan. O'zbekiston Respublikasida jamg'arma omonatlari barcha tijorat banklari tomonidan qabul qilinishi mumkin. O'zbekiston Respublikasida bank omonatchilari O'zbekiston Respublikasi fuqarolari, chet el fuqarolari va fuqaroligi bo'lmagan shaxslar hisoblanadi.

Bank omonatining sir tutilishi O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasida mustaxkamlanganidek, insonlarning iqtisodiy huquqlari sirasiga kiradi. Bank tomonidan omonat sirlarini saqlashga oid munosabatlar O'zbekiston Respublikasining "Bank va bank faoliyati to'g'risida"gi, "Fuqarolarning banklardagi omonatlarini himoyalash kafolatlari to'g'risida"gi qonunlarini bilan tartibga solinadi.

O'zbekiston Respublikasining "Bank va bank faoliyati to'g'risida"gi Qonunining 38-moddasiga binoan moliyaviy operatsiyalarning sir tutilishi, xaridorlar va korrespondentlarning hisob omonatlarining sir saqlanishi ta'minlanadi.

2-§. Fuqarolarning meros huquqi

O'zbekistonda har bir inson meros qoldirish huquqiga ega ekanligi O'zbekiston Konstitutsiyasi tomonidan kafolatlanadi. Meros huquqiga oid fuqarolarning mulkiy munosabatlari fuqarolik qonunchiligi normalari bilan tartibga solinadi.

O'zbekiston Respublikasi Fuqarolik Kodeksiga binoan meros qoldiruvchining o'lguniga qadar meros qoldirish huquqi saqlanib qoladi. Fuqarolar, ya'ni meros ochilishida shu uyda yashagan shaxslar, farzandlar, qarindosh-urug'lar merosxo'rlar hisoblanadi.

Meros ikki yo'l bilan: qonun va vasiyat qilish orqali qoldiriladi.

Har bir shaxs o'z mulkini to'raligicha yoki mulkning ma'lum bir qismini bir kishiga yoki bir necha kishilarga, merosxo'rlar qatoriga kiruvchi yuridik shaxslarga yoki davlatga yohud o'zini-o'zi boshqarish organlariga meros qoldirishi, o'zining vasiyatnomasini har kanday vaqtda o'zgartirishi yoki bekor qilishi mumkin. Vasiyatnomani o'zgartirish yoki bekor qilish holatlarida, bu haqda nima uchun o'zgartirgani yoki bekor etganini ko'rsatishi shart emas.

Vasiyatnoma (vasiyat) meros qoldiruvchi tomonidan yozma shaklda amalga oshirilishi shart.

Davlat vasiyatnomaning sir tutilishini kafolatlaydi.

Fuqarolik qonunchiligiga, asosan, merosxo'rlar qonun bo'yicha navbatma-navbat meros olish yo'li bilan merosga ega bo'ladilar. Fuqarolik Kodeksi bo'yicha merosxo'rlarning besh darajasi belgilangan bo'lib, merosxo'rlar qonun bo'yicha merosni teng miqdorda bo'lib olishadi:

- 1) meros qoldiruvchining farzandlari, (farzandlikka olingan bolalari), shuningdek, meros qoldiruvchining o'limidan keyingi bolalari;
- 2) qarindoshlari, meros qoldiruvchining aka-ukalari va opa-singillari, buvisi va buvasi, ota tarafidan bo'lganidek, ona tarafdagi qarindoshlari;
- 3) meros qoldiruvchining tog'alari va amma-xolalari;
- 4) meros qoldiruvchining oltinchi avlodgacha bo'lgan uzoq qarindoshlari;

Aytish lozimki, navbatdagi merosxoʻrlar darajasi boʻyicha oldinda navbatda turgan merosxoʻrlar boʻlmagan taqdirda meros olish huquqiga ega. Davlat qonun boʻyicha meros olish huquqini kafolatlaydi.

3-§. Fuqarolarning mehnat qilish huquqi

Oʻzbekiston Respublikasi Konstitutsiyasining 37-moddasida "Har bir shaxs mehnat qilish, erkin kasb tanlash, adolatli mehnat sharoitlarida ishlash va qonunda koʻrsatilgan tartibda ishsizlikdan himoyalaniş huquqiga egadir.

Sud hukmi bilan tayinlangan jazoni oʻtash tartibidan yoki qonunda koʻrsatilgan boshqa hollardan tashqari majburiy mehnat taqiqlanadi",- deyiladi.

Oʻzbekistonda qonun boʻyicha toʻla erkin iqtisodiy faoliyat har bir inson uchun taʼminlanadi, muhit tanlash, oʻz mehnatini sarflash erkinligi, har bir shaxsning mehnat qilish huquqi, erkin ish joyini tanlash, adolatli mehnat sharoitlarida ishlash va ishsizlikdan himoyalaniş kabi shaxslarning konstitutsiyaviy huquqlari Oʻzbekiston Respublikasining "Aholini ish bilan taʼminlash toʻgʻrisida"gi, "Mehnat muhofazasi toʻgʻrisida"gi qonunlari va Oʻzbekiston Respublikasi Mehnat kodeksi bilan tartibga solinadi.

Oʻzbekiston Respublikasi Mehnat kodeksining 6-moddasiga binoan barcha fuqarolar mehnat qilish huquqlariga ega boʻlish va ulardan foydalanishda teng imkoniyatlarga ega. Jinsi, yoshi, irqi, millati, tili, ijtimoiy kelib chiqishi, mulkiy holati va mansab-mavqei, dinga boʻlgan munosabati, eʼtiqodi, jamoat birlashmalariga mansubligi, shuningdek xodimlarning ishchanlik qobiliyatlariga va ular mehnatining natijalariga aloqador boʻlmagan boshqa jihatlariga qarab mehnatga oid munosabatlar sohasida har qanday cheklashlarga yoki imtiyozlar belgilashga yoʻl qoʻyilmaydi va bular kamsitish deb hisoblanadi.

Mehnat sohasida oʻzini kamsitilgan deb hisoblagan shaxs kamsitishni bartaraf etish hamda oʻziga yetkazilgan moddiy va maʼnaviy zarar toʻlash toʻgʻrisidagi ariza bilan sudga murojaat etishi mumkin.

Har kim ijodiy ishlab chiqarish va ijodiy mehnat qilish huquqiga ega, qonunda taqiqlangan holatlar bundan mustasno. Har kim oʻzi xohlagan joyda ish beruvchi va ish beruvchi organlarga murojaat etgan holda erkin ish joyini tanlashi mumkin.

Mehnat Kodeksining 58-moddasiga koʻra, davlat har bir kishiga ish bilan taʼminlash turini, shuningdek, turli mehnat rejimidagi ishni tanlash erkinligini, ishga qabul qilish va mehnat shartnomasini noqonuniy bekor qilishdan himoyalashni taʼminlashi, har bir kishiga maʼlum bir kasb va ish oʻrganishda tenglik yaratish, mehnatga haq toʻlash, xizmat boʻyicha harakatlanish, yangi kasbga bepul oʻqitish, mahalliy organlar yoki ularning yoʻllanmasi bilan boshqa oʻquv yurtlarida boshqa joyga ishga oʻtganda moddiy xarajatlarni qoplash, jamoat ishlarida muddatli mehnat shartnomalari tuzish imkoniyatlarini kafolatlaydi.

Homilador yoki yosh bolalari boʻlgan ayollarni ishga qabul qilishni rad etish man etiladi.

Har bir ishchi mehnat muhofazasi huquqiga ega. Mehnatni muhofaza qilish deganda, amaldagi qonunchilik va boshqa meʼyoriy hujjatlarda mustahkamlangan insonning mehnat jarayonidagi xavfsizligi, sihat-salomatligi va ish qobiliyati saqlanishini taʼminlashga qaratilgan, ijtimoiy-iqtisodiy, tashkiliy, texnikaviy, sanitariya-gigiyena, davolash-profilaktika tadbirlari hamda vositalari tizimi tushuniladi. "Mehnatni muhofaza qilish toʻgʻrisida"gi Oʻzbekiston Respublikasi Qonuni mehnatni muhofaza qilishning yagona tizimi tartibini belgilaydi. Mazkur qonunga asosan Oʻzbekiston Respublikasi fuqarolari chet el fuqarolari va fuqaroligi boʻlmagan shaxslar xavfsizlik va gigiyena talablariga javob beradigan mehnat sharoiti bilan taʼminlanish huquqiga ega. Mehnat muhofazasi sohasida

davlat siyosati amalga oshirilib, u adolatli mehnat sharoiti, xavfsizlik va gigiyena talablariga javob beruvchi prinsiplarga asoslanadi.

Ellik nafar yoki undan ortiq bo'lgan ishchilarni birlashtirgan tashkilotlarda maxsus tayyorgarlikka ega bo'lgan shaxslardan iborat mehnatni muhofaza qilish xizmati tuziladi. 50 ta yoki undan ortiq transport vositalariga ega bo'lgan korxonalarda yo'l harakati xavfsizligi xizmati tashkil etiladi. Qonun ishga qabul qilishda mehnatni muhofaza qilish masalasiga oid normalarni kafolatlaydi. "Mehnatni muhofaza qilish to'g'risida"gi O'zbekiston Respublikasi Qonunining 16-moddasiga asosan mehnat shartnomasi shartlari mehnat muhofazasiga oid qonun va normativ-huquqiy aktlarga mos holda qabul qilinishi kerak. Fuqarolarni salomatligiga zid bo'lgan ishga qabul qilish man qilinadi.

Ma'muriyat ishchini ishga qabul qilayotgan paytda mehnat faoliyati jarayonida kasallik kelib chiqishi mumkinligi to'g'risida ogohlantirishga majbur.

Bundan tashqari mehnat shartnomasini tuzayotgan yoki boshqa ishga o'tayotgan paytda har bir ishchi ish sharoitlari, ma'lum imtiyozlar va muhofaza vositalari to'g'risida axborot bilan ta'minlanishi kerak.

Ish beruvchi tibbiy ko'riklarni tashkil etadi va bunday tartib sog'liqni saqlash idoralari tomonidan belgilanadi. Ishchi tibbiy ko'rik o'tkazishni talab etish, mazkur mehnat sharoiti natijasida uning sog'lig'i yomonlashishini aytish huquqiga ega. Og'ir mehnat sharoitida ishlovchi ishchilar bepul sut, tibbiy-profilaktika oziq-ovqatlari, gazli suv, maxsus kiyim, maxsus oyoq kiyimi va boshqa himoyalaniş hamda gigiyena normalarida belgilangan narsalar bilan ta'minlanadilar.

Mehnatni muhofaza qilishga doir qonunlar va boshqa me'yoriy hujjatlarga hamma joylarda rioya etilishi ustidan davlat nazoratini O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasi tasdiqlagan amaldagi nizomlarga muvofiq jamoat nazorati mehnat jamoasi va mehnatni muhofaza qilish uchun tashkil etilgan kasaba uyushmasi tashkilotlari tomonidan amalga oshiriladi. Dunyo tajribasi shuni ko'rsatadiki, bozor iqtisodiyotiga o'tish sharoitida, mehnat resurslari bilan ta'minlash muammosi vujudga keladi va ishsizlar sonining muttasil oshib borishi kuzatiladi. Shuning uchun, iqtisodiy islohotlarning birinchi bosqichida ishsizlar sonining ko'payishiga yo'l qo'ymaslik, uning oldini olish asosiy muammolardan biri hisoblanadi.

Shu maqsadda 1998-yil 1-mayda "Aholini ish bilan ta'minlash to'g'risida"gi O'zbekiston Respublikasining yangi tahrirdagi qonuni qabul qilindi. Ushbu qonunga 1993-yil 7-mayda o'zgartirish va qo'shimchalar kiritildi. Aholini ishsizlikdan himoya qilish maqsadida birinchi marta ish bilan ta'minlangan va ishni yo'qotgan, shuningdek uzoq muddatdan keyin (bir yildan ortiq muddatga) ish bilan ta'minlashni so'ragan shaxslar hamda ishsiz deb e'tirof etilganlarga quyidagi imtiyozlar belgilangan:

- 1) Ishsizlik nafaqasini olish;
- 2) Qaramog'idagi odamga moddiy yordam ko'rsatish;
- 3) Kasb tayyorgarligi davrida stipendiya to'lanishi, malaka oshirish yoki qayta tayyorlash va bu vaqtlarning mehnat stajiga qo'shilishi;
- 4) Xaq to'lanadigan jamoat ishlarida ishtirok etish imkoniyati.

Aholini ish bilan ta'minlash to'g'risidagi davlat siyosatini amalga oshirish natijasida 240 punktdan yuqori bo'lgan mehnat birja tizimlari tashkil etildi. Respublikaning har bir tumani bunday birjaga ega. Ishsizlarni ro'yxatdan o'tkazish, ularning kasb-mahoratini oshirish va ishsizlikning oldini olish mexanizmi tashkil etildi. Bugungi kunda ro'yxatga olingan ishsizlar soni mehnat resurslarining taxminan bir foizini tashkil etadi.

Majburiy mehnat yoki biron-bir jazo chorasini qo'llash orqali ish qilishga jalb etish taqiqlanadi.

Quyidagilar majburiy mehnat sifatida e'tirof etilmaydi: "Mudofaa to'g'risida"gi, "Umumiy harbiy majburiyat va harbiy xizmat to'g'risida"gi qonun asosida ko'rsatilgan holatlar, favqulodda holatlar sharoitlarida, sudning hukmi qonuniy kuchga kirganligi bois va qonunda belgilangan boshqa holatlar".

4-§. Fuqarolarning dam olish huquqi

O'zbekistonda yollanib ishlayotgan barcha fuqarolar dam olish huquqiga egadirlar. Ish vaqti va haq to'lanadigan mehnat ta'tilining muddati qonun bilan belgilanadi (Konstitutsiyaning 38-moddasi).

Ish vaqti deb, ma'lum bir grafik asosida tashkil etilgan, mehnat shartnomasi bilan belgilangan mehnat majburiyatlari bajariladigan vaqtga aytiladi. O'zbekiston Respublikasi Mehnat Kodeksining 115-moddasiga asosan xodim ish haftasida 6 kun ishlayotgan har bir ish kuniga yetti soatdan ko'p bo'lmagan, besh kunlik ish haftasida 8 soatdan ko'p bo'lmagan ish bilan ta'minlanadi. Ishchining ish vaqti haftasiga 40 soatdan oshmasligi kerak. Shuningdek sog'liqning ahvoli, mehnat sharoiti va boshqa holatlarini hisobga olgan holda qisqartirilgan ish vaqti belgilangan:

- 1) 18 yoshga yetmagan xodimlar, I va II guruh nogironi bo'lgan xodimlar;
- 2) noqulay mehnat sharoitlaridagi ishlarda band bo'lgan xodimlar;
- 3) alohida tushga ega bo'lgan ishlardagi xodimlar;
- 4) uch yoshga to'lmagan bolalari bor, budget hisobidan moliyaviy jihatdan ta'minlanadigan muassasa va tashkilotlarda ishlayotgan xodimlar.

Shuningdek mehnat shartnomasi shartlariga asosan ishga qabul qilinayotganda to'liq bo'lmagan ish kuni yoki to'liq bo'lmagan ish haftasi tashkil etilishi mumkin. Qonunlar va mehnat haqidagi boshqa normativ aktlarda nazarda tutilgan hollarda xodimning iltimosiga ko'ra ish beruvchi to'liqsiz ish vaqtini belgilab qo'yishi shart.

Xodim uchun belgilangan har kunlik ish vaqtining kamida yarmi tunggi vaqtga (22.00 dan 6.00 gacha) to'g'ri kelsa 1 soatga qisqartiriladi. Mehnat qonunchiligida xodimni asosiy ish vaqtdan tashqari ish bilan band etishga faqat ishchining roziligi bilan yo'l qo'yilishi belgilab qo'yilgan.

Barcha xodimlarga, shu jumladan vaqtinchalik ishlovchilarga ham har yilgi mehnat ta'tillaridan keyin ish joylarining saqlanib qolishi va qayta tiklanishi kafolatlanadi. Yillik ta'til xodimlarga 15 ish kunidan kam bo'lmagan muddatga belgilanadi. Dam olish va bayram kunlari ta'til davriga to'g'ri kelganda ular ta'til kunlari sifatida inobatga olinmaydi.

Mehnat qonunchiligi xodimlarga yillik asosiy uzaytirilgan va qo'shimcha mehnat ta'tillarini belgilaydi. Yillik qo'shimcha ta'tilning eng kam miqdori O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasi tomonidan belgilanadi.

Yillik ta'tilda ishchiga o'rtacha oylik ish haqi miqdorida haq to'lash kafolatlanadi. Ta'til uchun haq to'lash, jamoa shartnomasida belgilangan muddatlarda, lekin ta'til boshlanmasdan oldingi oxirgi ish kunidan kechikmay amalga oshiriladi.

Mehnat huquqi to'g'risidagi qonunlarda ishchilarga maxsus ta'tillar, ya'ni homiladorlik va tug'ish, bolalarga qarab turish, ijodiy ta'tillar berilishi nazarda tutilgan.

5-§. Fuqarolarning ijtimoiy ta'minot olish huquqi

O'zbekiston davlat qurilishidagi asosiy tamoyillardan biri-kuchli ijtimoiy himoya hisoblanadi. Ijtimoiy ta'minot olish huquqi fuqarolarning asosiy huquqlardan biridir.

"Har kim qariganda, mehnat layoqatini yo'qotganda, shuningdek boquvchisidan mahrum bo'lganda va qonunda nazarda tutilgan boshqa hollarda ijtimoiy ta'minot olish huquqiga ega.

Pensiyalar, nafaqalar, ijtimoiy yordam boshqa turlarining miqdori rasman belgilab qo'yilgan tirikchilik uchun zarur eng kam miqdordan oz bo'lishi mumkin emas",- deyiladi Konstitutsiyaning 39-moddasida.

"Ijtimoiy ta'minot" atamasi davlat tomonidan yaratib beriladigan, insonlarning hayotiy faoliyati uchun zarur ehtiyojini moddiy tomondan qondirish uchun moddiy va boshqa ijtimoiy himoya qilish tushuniladi. Bular sirasiga pensiya, nafaqa va ijtimoiy nochor fuqarolarni pul va shunga o'xshash shakllardagi moddiy ta'minotlar bilan ta'minlash kiradi.

O'zbekistonda bozor iqtisodiyotiga o'tishning besh tamoyillaridan biri davlat faoliyatini iqtisodiy va ijtimoiy isloh qilishga asoslangan kuchli ijtimoiy siyosat hisoblanadi. Davlat organlari, jumladan, Prezident, Oliy Majlis, Vazirlar Mahkamasi, vazirliklar va idoralar, hokimiyatlar, mahalliy vakillik organlari, shuningdek fuqarolarning o'zini o'zi boshqarish organlari o'z vakolatlari doirasida fuqarolarni ijtimoiy himoya qilishni amalga oshiradi. Bundan tashqari, shunday organlar tizimi mavjudki, ularning vakolat doirasiga avvalo yuqorida ko'rsatib o'tilgan vazifalar kiradi. Bu Mehnat va ijtimoiy ta'minot vazirligi va uning joylardagi tegishli organlari hisoblanadi. Pensiya fondi, bolalar fondi, "Mahalla" fondi va boshqa fondlar tashkil etilib, ular samarali faoliyat olib bormoqda. Respublika Prezidenti Farmoni bilan fuqarolarning ijtimoiy ta'minoti bilan shug'ullanish vazifasi ularning joylaridagi fuqarolarning o'zini-o'zi boshqarish organlariga berildi.

Respublikada fuqarolarning ijtimoiy ta'minotini amalga oshiradigan organlar tizimi va institutlar ishlamoqda. Davlat tomonidan ijtimoiy himoya qilishning konstitutsion huquqlarining amalga oshirilishi mazkur huquqlarni himoya qiladigan mexanizm yaratilganligidir. Ijtimoiy ta'minot huquqi bilan malakali tibbiy xizmatdan foydalanish huquqi bir-biri bilan uzviy bog'liqdir.

6-§. Fuqarolarning tibbiy xizmatdan foydalanish huquqi

O'zbekistonda har bir inson malakali tibbiy xizmatdan foydalanish huquqiga ega (Konstitutsiyaning 40-moddasi).

Malakali tibbiy xizmatdan foydalanish huquqi davlat tomonidan kafolatlangan, shaxslarga berilgan huquq sifatida, tibbiyot muassasalari va maxsus malakali shifokorlar yordamida kerakli tibbiy yordam olish bilan izohlanadi.

Malakali tibbiy xizmatni maxsus tibbiy bilimlarga ega, gippokrat qasamyodini qabul qilgan va yordamga muhtoj har qanday bemorga sidqidildan xizmat qiladigan shaxslar amalga oshiradi. Davlat tibbiyot xodimlarining malakasi ustidan qattiq nazorat olib boradi. Qonunchilik tibbiy faoliyat bilan yetarli malakaga ega bo'lmagan shaxslar shug'ullanishini taqiqlaydi.

Davlat xususiy sog'lomlashtirish muassasalarini ochishga hamda ular faoliyatini olib borishlari va ularning tibbiy xizmat ko'rsatish darajasi, sifati ustidan nazorat qiladi. Mabodo ular davlat standartlariga javob bermasa, faoliyat olib borishlari uchun berilgan litsenziya huquqidan mahrum qilinadi. Shuning uchun ham davlat tomonidan juda ko'p tibbiyot oliygohlari, o'rta-maxsus tibbiyot o'quv yurtlari barpo etilgan va ular soha uchun maxsus bilimlarga ega malakali mutaxassislar tayyorlaydi.

Malakali tibbiy xizmat ko'rsatishni ta'minlash huquqi quyidagi shart-sharoitlar bilan ta'minlanadi:

- 1) davlat davolash va sanatoriya-kurort muassasalari tarmog'ining mavjudligi (11000 dan ortiq);
- 2) nodavlat va idoraviy tibbiy muassasalarini rag'batlantirish va rivojlantirish. Ko'plab ishlab chiqarish tarmoqlari, tashkilotlar o'zlarining poliklinika, sanatoriya, kasalxona va sog'lomlashtirish markazlariga ega;

- 3) fuqarolarning barcha qatlamlarini o'z ichiga oladigan keng qamrovli emlash ishlarini olib borish hamda kasalliklarni aniqlash va oldini olish;
- 4) tibbiyot kadrlarini tayyorlash va malakasini oshirish, ular faoliyatining samaradorligi va malakasi ustidan davlat nazoratini o'rnatish;
- 5) tibbiy sug'urta tizimini yaratish. Mehnatga yaroqsiz yoki nogiron fuqarolarni moddiy qo'llab-quvvatlash va ularga to'lovlar ajratish;
- 6) fuqarolarga davlat tibbiy muassasalari tomonidan bepul tibbiy xizmat ko'rsatish. Nogironlar, 2 yoshgacha bo'lgan bolalar va og'ir bemorlarga dorixonalardan tekin dori-darmon olishga ko'maklashish;
- 7) tibbiyot muassasalarining zamonaviy texnika vositalari bilan jihozlash va ularda qulay shart-sharoitlar yaratish;
- 8) tez tibbiy yordam ko'rsatish muassasalarining mavjudligi.

Malakali tibbiy yordam ko'rsatish faoliyatini davlat tomonidan Sog'liqni saqlash vazirligi rahbarligidagi organlar tizimi olib bormoqda. Shuningdek, "Sog'lom avlod uchun" xalqaro fondi onalar va bolalar sog'ligini saqlash yo'lida samarali ish olib bormoqda.

Tibbiy yordam olishga oid konstitutsiyaviy normalarning huquqiy mexanizmini amalga oshirishda "O'zbekiston Respublikasi aholisining sog'lig'ini saqlash to'g'risida"gi, "OITS bilan kasallanishning oldini olish to'g'risida"gi, "Davlat sanitariya nazorati to'g'risida"gi qonunlar va ular asosida qabul qilingan boshqa huquqiy hujjatlar muhim o'rin egallaydi.

7-§. Fuqarolarning bilim olish huquqi

Shaxsning barkamol bo'lishida bilim olish huquqi katta ahamiyat kasb etadi. O'zbekiston Konstitutsiyasining 41-moddasida shunday deyilgan: "Har kim bilim olish huquqiga ega. Bepul umumiy ta'lim olish davlat tomonidan kafolatlanadi. Maktab ishlari davlat nazoratidadir."

O'zbekiston Respublikasi demokratik huquqiy davlat qurish yo'lidan borar ekan, uning asosiy vazifasi har tomonlama barkamol erkin shaxslarni kamol topishiga shart-sharoit yaratish va ta'minlash hisoblanadi. Shuning uchun ham ta'lim sohasiga davlat siyosati darajasida katta e'tibor berilmoqda.

1948-yilda qabul qilingan "Inson huquqlari Umumjahon Deklaratsiyasi prinsiplariga asosan O'zbekiston Respublikasi shaxsning bilim olish huquqini amalga oshirilishining harakatdagi samarali huquqiy mexanizmini yaratib berdi.

O'zbekiston Respublikasi Oliy Majlis ushbu Deklaratsiyaga, shu jumladan, Fuqarolik va siyosiy huquqlar va "Iqtisodiy, ijtimoiy va madaniy huquqlar to'g'risida"gi xalqaro paktlarga qo'shilish to'g'risida qator qarorlar qabul qildi. Bilim olish huquqiga tegishli bo'lgan xalqaro hujjatlarda (misol uchun, 1960 yil 14-dekabrda YUNESKO tomonidan qabul qilingan Ta'lim sohasini cheklashga qarshi kurash Konvensiyasi) "Ta'lim" termini ta'limning barcha turlariga va bosqichlariga tegishli bo'lib, bilimning sifati va darajasini, uning qanday sharoitlarda olib borilishi va unga keng yo'l ochish masalalarini qamrab oladi.

Xalqaro huquq normalariga muvofiq boshlang'ich ta'lim bepul va majburiy ekanligi, o'rta ta'lim va uning turli shakllari umumiylikini ta'minlash, oliy ta'limni barcha o'z qobiliyati asosida olishi "Ta'lim to'g'risida"gi qonun mazmunini belgilaydi.

O'zbekiston Respublikasida uzluksiz ta'lim tizimi yaratilib, uning asosida shaxs ta'lim olishining huquqiy mexanizmlari amalda mustahkamlanadi.

Ta'limning yagona tizimi quyidagilarni o'z ichiga oladi:

- maktabgacha tarbiya;
- umumiy ta'lim;

- maktabdan tashqari ta'lim;
- o`rta maxsus va kasb-hunar ta'lim;
- oliy ta'lim;
- oliy ta'limdan keyingi ta'lim;
- kadrlarning kasbiy malakasini oshirish va ularni qayta tayyorlash;
- oiladagi ta'lim;
- mustaqil ta'lim;

Ta'lim turlari va shakllarining turli-tumanligi shaxsning ta'lim olishga bo`lgan talab va ehtiyojlarini to`la qondirish imkonini beradi.

O`zbekiston Respublikasi qonunchiligida, xususan, "Ta'lim to`g`risida"gi qonunda har bir shaxs dini, tili, irqi, yashash joyi, millati, kelib chiqishi va qayerda ishlashidan qat'iy nazar teng ta'lim olish huquqiga ega deb ko`rsatib o`tiladi. Ta'lim olish huquqining mazmuni shundaki, O`zbekiston Respublikasi har bir fuqarosiga ta'lim va tarbiyaning barcha ko`rinishlaridan teng foydalanish imkoniyatlarini kafolatlaydi. Ta'lim olish huquqini amalga oshirishga mavjud kuchli moddiy texnika bazasi imkon yaratadi.

O`zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasining asosiy maqsadlaridan biri fuqarolik jamiyati qurish, uni har tomonlama rivojlangan, mustaqil va barkamol shaxslardan iborat bo`lishini ta'minlashdan iborat. Davlat faoliyatining ustivor yo`nalishi har bir insonning qobiliyatiga yarasha ta'lim olishi va uni jamiyat foydasiga, tarraqqiyotiga xizmat qilishini ta'minlashga qaratilgan. Texnika va fanning yuksak darajadagi rivojlanishi har bir kishi bilimini yuqori sifatda bo`lishini talab qilmoqda.

Shu bois kuchli ijtimoiy siyosat yo`nalishlaridan biri hisoblangan mamlakatimizda bepul ta'lim berish siyosatining amalga oshirilayotgani yuksak qadriyatlarimizdan biridir. Bunday deyishimizga sabab, rivojlangan davlatlarning barchasi ham shu tariqa bepul oliy va maxsus ta'lim siyosati olib borish imkoniyatiga ega emas.

Davlat tomonidan iqtidorli o`quvchi va talabalarni qo`llab- quvvatlash, ularga kerakli bilim saviyasini oshirish imkoniyatini yaratish, bilim olishni rag`batlantirish muhim ahamiyat kasb etadi. Buning uchun mamlakatimizda bir qancha turdagi stipendiyalar, fondlar, bolalar madaniyat uylari tashkil etilgan.

8-§. Fuqarolarning ilmiy va texnikaviy ijod erkinligi hamda madaniyat yutuqlaridan foydalanish huquqi

O`zbekiston Konstitutsiyasi har bir insonning qayerda yashashidan qat'iy nazar, unga ilmiy va texnikaviy ijod erkinligini va ma'naviyat yutuqlaridan foydalanishini kafolatlaydi.

"Har kimga ilmiy va texnikaviy ijod erkinligi, madaniyat yutuqlaridan foydalanish huquqi kafolatlanadi.

Davlat jamiyatning madaniy, ilmiy va texnikaviy rivojlanishiga g`amxo`rlik qiladi." (Konstitutsiyaning 42-moddasi).

1966-yil 4-noyabrda qabul qilingan Xalqaro madaniy hamkorlik qilish prinsiplari Deklaratsiyasida: "Har bir madaniyat o`z qadr - qimmatiga ega, uni saqlash va hurmat qilish lozim", degan so`zlar bitilgan.

O`zbekiston boy madaniy merosga ega. Konstitutsiyamiz madaniy boyliklarimizdan har bir kishining foydalanish huquqini kafolatlaydi. Madaniyat deganda inson tomonidan yaratilgan barcha boyliklar, yutuqlar yig`indisi tushuniladi va u ijtimoiy hayotda ko`pqirrali xususiyatga ega.

Madaniyatning tarkibiy qismlarini fan, ta'lim va san'at tashkil qiladi. Adabiy, musiqiy, badiiy asarlar va xalq eposi, ilmiy nazariya va hunarlar madaniyat fenomeniga kiradi. Har bir madaniyat elementi xalq hayotining u yoki bu ko`rinishini o`zida aks ettiradi.

Har birimizning san'at, kino, adabiyot, musiqa dunyosidan bahramand bo'lish huquqimiz asosiy qonunimizda mustahkamlanadi. Barcha uchun teatr, muzey, kutubxona va arxitektura yodgorliklari eshiklari hech bir to'siqsiz ochiqdir. Har bir shaxs istagan fan va texnika sohasi bilan shug'ullanishi mumkin. Buni davlatimiz huquqiy, tashkiliy, moddiy va siyosiy jihatdan kafolatlaydi.

Madaniyat muassasalari taraqqiyoti faoliyati tizimini boshqarish Madaniyat ishlari vazirligi tomonidan amalga oshiriladi.

Ilmiy-texnika sohasi faoliyati bilan Fan va texnika Davlat qo'mitasi shug'ullanadi.

"Ma'naviyat va ma'rifat" jamoatchilik markazi, O'zbekistonning yangi tarixini o'rganish markazi va shu kabi boshqa tashkilotlar madaniy yutuqlarni asrash va uni keyingi avlodga yetkazishga xizmat qilmoqda.

O`zini-o`zi nazorat qilish savollari

1. Mulk deganda nima tushuniladi?
2. O'zbekistonda qanlay mulk shakllari mavjud?
3. Meros qanday usullar asosida qondiriladi?
4. Qanday asoslarga ko'ra majburiy mehnatga yo'l qo'yiladi?
5. O'zbekistonda mehnat munosabatlari tartibga soluvchi qonunlarni sanab bering?
6. Qonunga ko'ra haftasiga xodimga necha soat ish vaqti belgilangan?
7. "Ijtimoiy ta'minot" atamasi tushunchasiga ta'rif bering?
8. O'zbekistonda ijtimoiy ta'minot bilan shug'ullanuvchi maxsus davlat organi ayting?
9. Malakali tibbiy xizmat ko'rsatish qanday usullarda amalga oshiriladi?
10. O'zbekistonda ta'lim turlarini sanab bering?
11. Kadrlar tayyorlash milliy dasturining asosiy vazifasi nialardan iborat?
12. O'zbekistonda avtorlik huquqi qanday ta'minlangan?

XIV BOB. O'ZBEKISTONDA INSON HUQUQLARI VA ERKINLIKLARINING KONSTITUTSIYAVIY KAFOLATLARI

1-§. Inson huquqlari va erkinliklarining kafolatlari tushunchasi

2-§. Inson huquqlari va erkinliklarining yuridik kafolatlari

3-§. Inson huquqlari va erkinliklarining ijtimoiy kafolatlari

1-§. Inson huquqlari va erkinliklarining kafolatlari tushunchasi

Inson huquqlari va erkinliklarining kafolatlari ikki ko'rinishiga ega: davlatning o'z ichki kafolatlari va xalqaro huquqiy kafolatlar. Inson huquqlari va erkinliklari kafolatlari institutlari sirasiga tobora ahamiyati oshib borayotgan Ombudsman ya'ni, Oliy Majlisning inson huquqlari bo'yicha vakilini va Inson huquqlari bo'yicha O'zbekiston Respublikasi Milliy markazini kiritish mumkin.

Inson huquq va erkinliklari kafolatlari malakali yuridik xizmat va malakali himoyachi (advokat) xizmatidan to'liq ravishda konstitutsiyaviy, jinoiy, fuqaroviy va ma'muriy ishlarda foydalanish imkoniyatida namoyon bo'ladi. Bu tushuncha O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasining 116-moddasida aniq ifodalangan.

Huquq va erkinliklarning kafolatlari bo'lib, ularni buzganlik uchun javobgarlik belgilangan. Bunda asosan hokimiyat vakillari va mansabdor shaxslarning javobgarligi haqida alohida to'xtalib o'tish joiz. Odatda, bunday javobgarlik umumiy xarakterga ega bo'lib, u oddiy qonunlarda aniq ifodalangan.

Xalqaro-huquqiy kafolatlar haqida to'xtalganimizda, bu holat xalqaro ommaviy huquq tomonidan tartibga solinishini eslatish lozim.

Ikkinchi jahon urushiga qadar davlat va shaxs o'rtasidagi munosabatlar, asosan, davlat miqyosida hal etilgan. Totalitar tuzumlarning yemirilishi oqibatida jahon jamoatchiligining e'tiborini inson huquqlari va erkinliklarining kafolatlanishi o'ziga qaratdi. Bular BMTning Ustavida (1945-yil), "Inson huquqlari to'g'risidagi Deklaratsiya"da (1948-yil), Inson huquqlari to'g'risidagi 1966 yilgi xalqaro Paktlarda o'z ifodasini topgan. Bu xalqaro hujjatlarda insonning global muammolari huquqiy jihatdan keng yoritilgan. Inson huquqlarining xalqaro himoyasini hozirda BMT va uning tegishli maxsus tashkilotlar amalga oshirmoqda. Ular Yevropa Kengashi tomonidan 1950-yilda qabul qilingan "Inson huquqlari himoyasi va asosiy erkinliklari to'g'risida"gi Yevropa Konvensiyasiga asosan ish olib borishadi. Agarda fuqaro o'z huquqi himoyasi yuzasidan o'z davlatida najot topmasa, unda inson huquqlari bo'yicha Yevropa sudiga murojaat qilishi mumkin.

O'zbekiston Konstitutsiyasining 43-moddasida "Davlat fuqarolarning Konstitutsiya va qonunlarda mustahkamlangan huquqlari va erkinliklarini ta'minlaydi",-deyilgan.

Ushbu modda Konstitutsiyaviy prinsiplarning asosi, o'zagi, xarakterini ifodalagan bo'lib, unda inson manfaatlariga xizmat qilish, erkinlik kafolati, davlatning ijtimoiy maqsadi va asl g'oyasi aks etgan.

Mustaqillikka erishilgach, O'zbekistonda umuminsoniy qadriyatlarni tiklash va demokratik jamiyat qurish yo'ldan borishda inson erkinligiga, jamiyat va davlatning birligida insonning tutgan o'rnini yuksak baholashga katta ahamiyat berildi. Demokratik davlatda jamiyat a'zolari huquq va erkinliklarining kafolatlari doimiy harakatdagi mexanizm singari bo'lmog'i lozim. O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasining mazmunida davlat fuqaroning huquq va erkinliklarini ta'minlashga, jamiyat uchun xizmat qilishga butun kuchini safarbar etishi lozimligi haqidagi g'oyalar mavjud.

Konstitutsiyaning 19-moddasida "hech kim sud qarorisiz fuqarolarni huquq va erkinliklaridan mahrum etishga yoki ularni cheklab qo'yishga haqli emas" deyilgan. Bu esa

agar javobgar bo'lsa, hattoki, davlat organlarini ham sud-huquqiy javobgarlikka tortish mumkinligini bildiradi. Kafolat tizimida iqtisodiy omil katta ahamiyatga egadir. Sababi iqtisodiy hayot qanchalik farovon bo'lsa, huquqning amaldagi kafolat darajasi shunchalik yuqori bo'ladi. Bularning barchasi davlatning asosiy qonuni bilan belgilanadi va kafolatlanadi.

2-§. Inson huquqlari va erkinliklarining yuridik kafolatlari

O'zbekistonda "Har bir shaxsga o'z huquq va erkinliklarini sud orqali himoya qilish, davlat organlari, mansabdor shaxslar, jamoat birlashmalarining g'ayriqonuniy xatti-harakatlari ustidan sudga shikoyat qilish huquqi kafolatlanadi." (Konstitutsiyaning 44-moddasi).

Bu konstitutsiyaviy qoidaning asosiy mohiyati shundaki, fuqarolarning konstitutsiyaviy huquqlari buzilganda, u sud orqali himoya qilinadi. Insonlarga tegishli huquq va erkinliklar ko'p qirrali xususiyatga egadir. Shaxsiy huquq va erkinliklar turkumiga misol uchun yashash huquqi, erkinlik huquqi, shaxsiy daxlsizlik huquqi kabilar kiradi.

Shaxs o'z vijdon erkinligi va harakatida erkindir. Misol uchun Konstitutsiyaning 24-moddasiga muvofiq, yashash huquqiga qilingan tajovuz eng og'ir jinoyat deb topilishini talab etadi. Har bir fuqaro o'z harakatidan kelib chiqib, asosiy huquq va erkinliklarini qonun himoyasi orqali amalga oshirishi mumkin. Demokratik huquqiy davlatda Konstitutsiya tomonidan sud himoyasining berilishi bu juda katta ahamiyat kasb etadi. Buning o'ta muhimligi Konstitutsiyaning "Muqaddima" qismida o'z ifodasini topgan.

3-§. Inson huquqlari va erkinliklarining ijtimoiy kafolatlari

O'zbekistonda voyaga yetmaganlar, mehnatga layoqatsizlar va yolg'iz keksalarning huquqlari davlat himoyasidadir.

O'zbekiston davlat mustaqilligiga erishganidan so'ng, yangi iqtisodiy sharoitga o'tish davrida ijtimoiy himoya qilish dasturini yaratdi. Davlat asosiy bosh islohotchi sifatida tanilgani bois asosiy ijtimoiy himoya mexanizmlari ham davlat tomonidan yaratilishi o'z vaqtida samara bera boshladi. Bu ijtimoiy siyosatda mamlakat aholisining eng muhtoj qatlamlariga katta e'tibor berilmoqda. Bu Konstitutsiyaning 45-moddasida o'z ifodasini topgan. Davlat o'z manfaatlaridan kelib chiqib, ana shu qatlam himoyasini o'z bo'yniga olgan. Bu esa Konstitutsiya orqali fuqarolar konstitutsiyaviy huquqlari kafolatlanishining amaliy ifodasidir.

Konstitutsiyaga muvofiq, erkak va xotin-qizlar teng huquqlidirlar.

Bu esa jamiyat a'zolari o'rtasidagi munosabatda fuqarolarning jinsidan qat'iy nazar, qonun oldida tengligini kafolatlaydi. Shuningdek, ularning hayotiy munosabatlarini tartibga soladi. Bular barchasining huquqiy tartibga solinishi g'oyatda ahamiyatlidir. Aks holda, bu yozilgan chiroyli so'zlar qog'ozda qolib ketishi mumkin. Shuning uchun ham O'zbekiston Respublikasi Asosiy Qonunida maxsus bob shaxs erkinligi va huquqining kafolati mavzusiga bag'ishlangan.

O`zini -o`zi nazorat qilish savollari

1. “Kafolat” deganda nima tushuniladi?
2. Inson huquq va erkinliklarining yuridik kafolatlariga nimalar kiradi?
3. Inson huquq va erkinliklarining ijtimoiy kafolatlariga nimalar kiradi?
4. Davlat inson huquq va erkinliklarining kafolati sifatidagi vazifalari nimalardan iborat?
5. Sud hokimiyatining inson va fuqaro huquq va erkinliklari ta'minlashda o`rni ayting?

XV BOB. O'ZBEKISTONDA FUQAROLAR BURCHLARINING KONSTITUTSIYAVIY ASOSLARI

1-§. Fuqarolarning burchlari tushunchasi

2-§. Fuqarolarning Konstitutsiya va qonunlarga rioya etish burchi

3-§. Fuqarolarning tarixiy, ma'naviy va madaniy merosni asrash majburiyati

**4-§. Fuqarolarning atrof, tabiiy muhitga ehtiyotkorona munosabatda bo'lish
majburiyati**

5-§. Fuqarolarning soliq to'lash majburiyati

6-§. Fuqarolarning Vatanni himoya qilish burchi

1-§. Fuqarolarning burchlari tushunchasi

O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasi nafaqat fuqarolarning asosiy huquqlari, va erkinliklarini, balki ularning burchlarini ham ko'rsatib o'tadi.

"Barcha fuqarolar Konstitutsiyada belgilab qo'yilgan burchlarni bajaradilar",- deyiladi Asosiy Qonunning 47-moddasida.

Subyektiv huquq va subyektiv burchlar ham huquqiy kategoriyalar hisoblanadi. Subyektiv huquq va yuridik majburiyat bir-biri bilan o'zaro aloqa va kelishuvchilik asosida paydo bo'ladi. Subyektiv huquqqa har doim tegishli yuridik majburiyat mos keladi. Subyektiv huquq va yuridik majburiyatlar turli xil huquqiy munosabatlarda birgalikda harakat qiladi. Barcha normativ aktlarda subyekt huquqining majburiyatlari va tegishli huquqlari ko'rsatib o'tiladi. Buning uchun eng asosiy huquqiy baza bo'lib O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasi xizmat qiladi. Shuning uchun O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasida mustahkamlangan fuqarolarning huquq va burchlari o'z huquqiy tabiatiga ko'ra asosiy huquq va burchlar bo'lib xizmat qiladi. Qolgan boshqa turli xil va juda ko'p huquq va burchlar mana shu asnoda kelib chiqadi va kelajakda fuqarolarning huquqiy hayotida katta rol o'ynaydi.

O'zbekiston Respublikasi Prezidenti I.A.Karimov Oliy Majlisning birinchi chaqiriq VI-sessiyasida qilgan ma'ruzasida, demokratik islohotlarning hozirgi bosqichidagi mohiyati masalalarida quyidagilarni keltirib o'tadi: "Insonning o'z huquq va burchlarini bilishi insonning konstitutsiyaviy huquqlarining ta'minlanishini kafolatlaydi. Biz odamlardagi eski tuzum psixologiyasini o'zgartirishimiz va yangi huquqiy ongni shakllantirishimiz lozim. Inson anglasinki, erkinlik – bu burch mas'uliyatidir". Konstitutsiyaning 19-moddasiga muvofiq O'zbekiston Respublikasi fuqarosi va davlat bir-biriga nisbatan bo'lgan huquqlari va burchlari bilan o'zaro bog'liqdir.

Konstitutsiyaga asosan demokratiya O'zbekiston Respublikasida umuminsoniy prinsiplarga, ya'ni inson eng oliy qadriyat degan g'oya asosiga quriladi. Har bir fuqaro qonun oldida tengdir va boshqa fuqarolarning millati, tili, dini va e'tiqodini hurmat qilishi shart.

Fuqaro o'z huquq va erkinliklaridan foydalanganida, uning harakatlari boshqa shaxs, davlat va jamiyat manfaatlariga ziyon yetkazmasligi lozim.

Shu bois, shaxs o'z huquq va erkinliklaridan qonun doirasidan chiqmagan holda foydalanishi lozim. Agarda qonundan tashqari hatti-harakat sodir etilsa, u holda, qonun tomonidan jazolanadi. Bu esa konstitutsiyaviy burchlarni bajarmasligidan kelib chiqadi.

2-§. Fuqarolarning Konstitutsiya va qonunlarga rioya etish burchi

"Fuqarolar Konstitutsiya va qonunlarga rioya etishga, boshqa kishilarning huquqlari, erkinliklari, sha'ni va qadr-qimmatini hurmat qilishga majburlar" (Konstitutsiyaning 48-moddasi).

O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasining 3-bobida Konstitutsiya va qonunlarning ustivorligi ko'rsatilgan. O'zbekiston Respublikasining barcha qonunlari Konstitutsiyaning norma va prinsiplari asosida yaratilishi lozim.

O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasining 48-moddasida fuqarolarning boshqa shaxslar erkinligi, sha'ni, qadr- qimmatini hurmat qilishi belgilangan. Boshqa fuqarolarning huquqlarini hurmat qilish, avvalo, fuqaro o'ziga tegishli burchlarini bajarish orqali kirishadigan huquqiy munosabatlarda: fuqarolik, uy-joy, oila-nikoh va boshqa masalalarda huquqiy subyekt sifatida qatnashadi. Fuqarolarning o'z burchlarini bajarmasligi O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasi va jinoiy-huquqiy, fuqaroviy, ma'muriy-huquqiy javobgarlikni keltirib chiqarishi mumkin.

3-§. Fuqarolarning tarixiy, ma'naviy va madaniy merosni asrash majburiyati

O'zbekiston xalqining tarixiy, madaniy va ma'naviy boyliklari bo'lgan moddiy va ma'naviy qadriyatlarni, madaniy yodgorliklarni ehtiyotlash va saqlash har bir fuqaroning burchidir.

Fuqarolar O'zbekiston xalqining tarixiy, ma'naviy va madaniy merosini avaylab asrashga majburlar.

Madaniyat yodgorliklari davlat muhofazasidadir.

Arxitektura yodgorliklari, tarixiy – madaniy hudud va obyektlar, badiiy va musiqiy asarlar, xalq og'zaki ijodiyoti O'zbekiston xalqining o'zligini anglashda xizmat qiladi hamda dunyo madaniyati sivilizatsiyasiga qo'shgan katta hissasini bildiradi. Qadimdan qolgan yodgorliklarni nafaqat saqlash, balki kelajak avlodga yetkazib, yangilarini yaratish lozim. Oliy Majlisning birinchi chaqiriq I-sessiyasida Prezident I.A.Karimov ta'kidlaganidek, "Tarixiy yodgorliklarni saqlash va qayta ta'mirlashimiz lozim, chunki ular o'zbek xalqi tomonidan yaratilgan milliy boyligimiz bo'lib, ma'naviy merosimizning ulkan qismidir. Demak, biz uni ko'z qorachig'idek saqlab, kelajak avlodga asrab yetkazmog'imiz lozim". Prezidentimizning bu so'zlari nafaqat davlatning tarixiy-madaniy, ma'naviy merosini saqlash sohasidagi siyosatidir, bu avvalo, o'zini vatanparvar deb hisoblagan har bir fuqaroning burchidir.

Tarixiy xotirasiz kelajak yo'q. O'zbekiston Respublikasining "Ma'muriy javobgarlik to'g'risida"gi Kodeksining 64-moddasida tarixiy-madaniy yodgorliklarni muhofaza qilish va ulardan foydalanish qoidalarini buzganlik uchun javobgarlik belgilangan. Tarixiy yodgorliklarni saqlashda fuqarolik va jinoiy-huquqiy normalar qo'llaniladi.

4-§. Fuqarolarning atrof, tabiiy muhitga ehtiyotkorona munosabatda bo'lish majburiyati

Fuqarolar atrof, tabiiy muhitga ehtiyotkorona munosabatda bo'lishga majburlar.

Fuqaroning bu konstitutsiyaviy majburiyati 1992 yil 9 dekabrda qabul qilingan va 1995 yil 6 mayda qo'shimchalar va o'zgartirish kiritilgan O'zbekiston Respublikasining "Tabiatni muhofaza qilish to'g'risida"gi Qonunida belgilangan.

Tabiatni muhofaza qilish va tabiat resurslaridan foydalanish O'zbekiston Respublikasi qonunlari bilan tartibga solinadi. Shuningdek yer, suv, o'rmon qonunchiligi, atmosfera havosini saqlash, o'simlik va hayvonot dunyosi va boshqalar O'zbekiston Respublikasi qonunlari bilan muhofaza qilinadi, deb belgilangan. Har bir fuqaroning burchi

atrof-muhit va tabiatni qo`riqlash, insonlar uchun shart-sharoitlar yaratish, ekologik muvozanatni saqlash, shuningdek respublikaning ijtimoiy-iqtisodiy manfaatlariga mos ravishda quyidagilarni amalga oshirishdan iboratdir:

- tirik tabiatning genetik fondi va boy turlarini saqlash;
- keng ko`lamli ekologik tizim, landshaftlar va tabiat obyektlarini saqlash;
- tabiat obyektlari bilan bog`liq madaniy boyliklarni saqlash;

Bu qonun mazmunini O`zbekiston Respublikasi fuqarolarining tabiat resurslaridan oqilona va tejamkorlik bilan foydalanishlari tashkil etadi.

5-§. Fuqarolarning soliq to`lash majburiyati

O`zbekistonda fuqarolar qonun bilan belgilangan soliqlar va mahalliy yig`imlarni to`lashga majburlar.

Soliqlar O`zbekiston Respublikasi qonunchiligi va davlat hokimiyatining mahalliy organlari tomonidan belgilanib, hududning ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanishiga xizmat qiladi.

O`zbekiston Respublikasi fuqarolari mahalliy yig`im va to`lovlarni to`lashga majburlar. 1997 yil 24 aprelda qabul qilingan Soliq kodeksi hamda boshqa qonuniy hujjatlar va aktlar orqali tartibga solinadi.

Soliq to`lashdan bosh tortgan shaxslar tegishli ma'muriy va jinoiy javobgarlikka tortiladilar.

6-§. Fuqarolarning Vatanni himoya qilish burchi

Vatanni himoya qilish- har bir fuqaroning burchi.

O`zbekiston Respublikasida fuqarolarning Vatanni himoya qilish burchi to`g`risida bir qancha qonun va huquqiy aktlar qabul qilingan. Bularda fuqarolarning harbiy yoki muqobil xizmat to`g`risidagi burchlari belgilangan. 2001 yil 11 mayda qabul qilingan "Mudofaa to`g`risidagi"gi qonunning katta ahamiyatga ega. O`zbekiston Respublikasining hududiy yaxlitligini, mustaqilligini himoya qilish respublika fuqarolarining Konstitutsiyaviy burchi hisoblanadi. Boshqa davlatlarning O`zbekistonda doimiy yashab turgan yoki vaqtincha turgan fuqarolari va fuqaroligi bo`lmagan shaxslar O`zbekiston respublikasida harbiy xizmatga tayyorgarlik ko`rishga majbur emas.

Konstitutsiyaga muvofiq O`zbekiston Respublikasini himoya qilish O`zbekiston Respublikasi har bir fuqarosining burchidir. Fuqarolar qonunda belgilangan tartibda harbiy yoki muqobil xizmatni o`tashga majburlar (52-modda).

Fuqarolarning harbiy va qurolli kuchlar rezevidagi xizmatini o`tashlari uchun xuquqiy asos bo`lib, "Umumiy harbiy majburiyat va harbiy xizmat to`g`risida"gi yangi tahrirdagi, shuningdek "Qurolli kuchlar rezervidagi xizmat to`g`risida"gi qonunlar xizmat qiladi.

O`zbekiston Respublikasining "Umumiy harbiy majburiyat va harbiy xizmat to`g`risida"gi Qonunining mazmuniga ko`ra mudofaa qilish davlatning eng muhim vazifalaridan biri bo`lib, O`zbekiston Respublikasi hududida istiqomat qiluvchi barcha fuqarolarning vazifasidir. O`zbekiston Respublikasini tashqaridan bo`ladigan qurolli tajovuzdan himoya qilish O`zbekiston Respublikasi fuqarolarining konstitutsiyaviy burchidir".

Harbiy xizmatga chaqiriluvchilarning harbiy tayyorgarligi chaqiriluvchi yoshlarni tayyorlash, harbiy-texnik tayyorgarlik, harbiy bilim yurtlarida o`qish, jismoniy tayyorgarlik, sog`lomlashtirish ishlari, umumiy harbiy malaka oshirish, davlat tilini o`rganish, ularni vatanparvarlik tuyg`usida tayyorlashni o`z ichiga oladi. Majburiy harbiy xizmatga 18 yoshga to`lgan erkak jinsidagi sog`lom fuqaro chaqiriladi.

Harbiy xizmatga chaqirish O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining qarori bilan yilda ikki marta: may-iyun, va noyabr-dekabr oylarida amalga oshiriladi. Bu qaror chaqiriqqacha bir oy qolganda ommaviy axborot vositalari orqali e'lon qilinadi.

Chaqirilgan har bir kishi uning qo'liga berilgan chaqiruv qog'ozi bilan ko'rsatilgan muddatda chaqiruv punktiga kelishi lozim. Tinchlik vaqtida harbiy chaqiriqqa O'zbekistonning quyidagi fuqarolari chaqirilmaydi:

- chaqirish muddati kechiktirilganlar;
- muddatli harbiy xizmatga chaqirishdan ozod etilgan fuqarolar;
- o'tkazilayotgan dastlabki surishtiruv yoki tergovga daxldor bo'lgan shaxslar; jinoiy ishga daxldor bo'lgan shaxslar to'ishi sudda uzil-kesil ko'rib chiqilib, ayblov yoki oqlov xulosasi chiqarilgunga qadar.

Qurolli kuchlar rezervidagi xizmat O'zbekiston Respublikasi fuqarolari o'taydigan davlat xizmatining alohida turidir. O'zbekiston Respublikasi fuqarolari uchun Konstitutsiyada ko'rsatilgan majburiyat va burchlar shulardan iboratdir.

O'zini – o'zi qilish nazorat savollari

1. “Burch” va “majburiyat” tushunchalarining farqi nimada?
2. O'zbekiston Respublikasi fuqarosi va davlatning o'zaro bog'liqligi nimada asoslanadin?
3. Ma'naviy boyliklar deganda nimani tushunasiz?
4. Tabiatni muhofaza qilish bo'yicha qaysi davlat organlarini bilasiz?
5. Soliq to'lash majburiyatini amalga oshirmagan shaxslarga qanday choralar belgilangan?

TO'RTINCHI BO'LIM
O'ZBEKISTONDA JAMIYAT VA SHAXS MUNOSABATLARINING
KONSTITUTSIYAVIY ASOSLARI

XVI BOB. O'ZBEKISTONDA JAMIYAT IQTISODIY TUZILISHINING
KONSTITUTSIYAVIY ASOSLARI

- 1-§. Fuqarolik jamiyatining konstitutsiyaviy asoslari**
- 2-§. Konstitutsiya va jamiyatning iqtisodiy negizlari**
- 3-§. Mulk shakllari, ularning obyektlari, subyektlari va muhofaza qilinishning konstitutsiyaviy asoslari**
- 4-§. Konstitutsiya va mulkdor huquqlari**
- 5-§. Davlat ekologik siyosatining konstitutsiyaviy asoslari**

1-§. Fuqarolik jamiyatining konstitutsiyaviy asoslari

O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasida muazzam umuminsoniy qadriyatlar teran ifodasini topdi. Unda o'zbek davlatchiligi rivojlanishining tarixiy tajribasiga tayanib, insonparvar, demokratik huquqiy davlatni shakllantirish bo'yicha muhim vazifa belgilandi.

Bugun O'zbekiston xalqi ulug' ajdodlarining an'alarini, urf-odatlarini davom ettirib, taqdirini o'z qo'liga olib, qaddini rostlab, el-yurtimizda osoyishtalik, barqarorlikni, millatlararo ahillikni va fuqarolarning totuvligini asrab-avaylab ya'ni tarixiy sharoitda o'z kelajagini qurmoqda, milliy davlatchiligini tiklamoqda¹. O'zbekiston Respublikasida insonparvar demokratik huquqiy davlat qurish muhim maqsadli vazifalardan biri bo'lib, u xalqaro huquqning umum e'tirof etilgan normalari asosida, taraqqiy topgan davlatlarning huquqiy davlat qurishdagi tajribalaridan yetarli me'yorda foydalanilib, mamlakatimizda fuqarolarning huquq va erkinliklari ta'minlangan holda amalga oshiriladi.

Rivojlangan fuqarolik jamiyati bo'lmagan joyda davlat va shaxs ziddiyati o'zaro huquq va majburiyatlarni biroz tenglashtirish to'g'risida gap ham bo'lishi mumkin emas. Qolaversa, huquqiy davlatni ham rivojlangan fuqarolik jamiyatisiz tasavvur qilish qiyin. Chunki, pirovard maqsadimiz ijtimoiy yo'naltirilgan barqaror bozor iqtisodiyotiga asoslangan kuchli demokratik huquqiy davlatni va fuqarolik jamiyatini barpo etishdan iboratdir².

Biz fuqarolik jamiyatini kengroq tasavvur etadigan bo'lsak, demokratiya, qonun ustuvorligi va inson huquqlari kabi tushunchalarni bu hodisaning belgilovchi kategoriyalari deyish mumkin. Islohotlarning amaliyotdagi tadbiqu ana shu tushunchalarning nazariy ishlanmalariga asoslanadi.

Fuqarolik jamiyati huquqiy davlatning negizi, bosh zaminidir. Fuqarolik jamiyatining mohiyati jamiyat va davlat bajaradigan vazifalar tizimining xilma-xilligi bilan belgilanadi. Faqat keng siyosiy, ijtimoiy iqtisodiy huquqlarga ega bo'lgan shaxsgina fuqarolik jamiyatini rivojlantirishi, binobarin, uning rivojlanish omili bo'lishi mumkin. Zero, fuqarolik jamiyatining ayrim tamoyillari o'tmishda o'tgan Sharqning buyuk mutafakkirlarimizning siyosiy-huquqiy qarashlarida o'z ifodasini topgan. Ularning siyosiy-huquqiy konsepsiyasi huquqning siyosiy tartibotlardan ustunligi haqidagi g'oya bilan yo'g'rilgan. Bu borada IX-XI asrlarning Muhammad al-Xorazmiy, Abu Nasr Farobiy, Abu Rayhon Beruniy, Abu Ali ibn Sino singari mutafakkirlari, faylasuflari, umuman, taraqqiyparvar allomalarining g'oyalari alohida qiziqish uyg'otadi.

¹ Karimov I.A. Bizdan ozod va obod vatan qolsin. 2 tom. -T.: "O'zbekiston", 1996, 92 - bet.

² Karimov I.A. Kuchli davlatdan kuchli jamiyat sari. - T. Sharq. 1998. 49 - bet.

Ularning fikricha, bunday davlatning asosiy vazifasi o'z fuqarolarining moddiy ahvolini yaxshilash, tarbiyalash haqida g'amxo'r bo'lish, adolat o'rnatish, xalqni ma'rifatli qilish, ezgulik va yuksak ma'naviyatni tarqatish, o'z fuqarolarining hayoti, sog'ligi, sha'ni, qadr-qimmatini, mol-mulkini muhofaza etish, fan rivoji uchun sharoit yaratish, tartibot va qonunchilikni ta'minlash, lavozimli shaxslar faoliyati ustidan nazoratni amalga oshirish va hokazolardan iborat.

Fuqarolik jamiyati - kishilar o'rtasidagi obyektiv, o'zaro zaruriy ta'sir doirasi bo'lib, unda huquq hamda qonun ustuvorligi asosida kishi bir vaqtning o'zida boshqa kishilarning maqsadlarini amalga oshirishga xizmat qilish barobarida, o'z manfaatlarini amalga oshiradi. Fuqarolik holatini birdamlikning ijtimoiy mexanizmlarisiz tasavvur etib bo'lmaydi. Zero, ular inson va jamiyat munosabatlarini uyg'unlashtiradi. Binobarin, jamiyat - guruhning barcha a'zolari uchun mushtarak bo'lgan diniy e'tiqod hamda his-tuyg'ularning uyushgan majmuasi hamdirki, u jamoaviylikning mohiyatini tashkil qiladi. Bundan tashqari, u - ijtimoiy munosabatlar orqali birlashgan turli ijtimoiy vazifalar tizimidir.

Shunday qilib, fuqarolik jamiyatining rivojlanishi shaxs manfaatlarining boshqa barcha manfaatlardan ustuvor darajada rivojlanishi bilan bog'liq, ya'ni bu "shaxs-jamiyat-davlat" ga oid konstitutsiyaviy prinsipning amaliy ifodasidir. Bunday holat huquqsiz, mazkur manfaatlarni qonunlar shaklida ifoda etadigan va himoya qila oladigan huquqiy davlatsiz mavjud bo'la olmaydi.

Huquqiy davlat - inson huquqlarini amaliy ta'minlash tamoyilini bajarishga qodir idoradirki, u rasmiy huquqlarni qayd etish bilangina cheklanmaydi, balki ana shu huquqlarni kafolatlaydi, ularni amalga oshirish vositalarini yuzaga chiqaradi. Bunday davlatda xalq hokimiyati yoki irodasi shaxs manfaatlarini amalga oshirishning asosiy yo'nalishlarini aks ettirib, uning majmuasi milliy manfaatlarni tashkil etuvchi qat'iy talabli bo'ladi. Inson manfaatlari ustuvor jamiyatda turli qatlamlarning ehtiyojlari, manfaatlari va qadriyatlaridan millat manfaatlari tarkib topadi. Shu asosda qonunlar, jamiyat va davlat tartibotlari shakllanadi, izchil islohot siyosati olib boriladi.

Fuqarolik jamiyatini inson erkinligi va huquqlari tushunchasidan ajralgan holda tasavvur qilib bo'lmaydi. Zero, jamiyat aynan shulardan tarkib topadi va ular uchun o'z tartibotlarini rivojlantira boradi. Faqat shunday holdagina, ayni paytda, xalqning o'z-o'zini boshqarishi asosida iqtisodiy erkinligi, inson huquqlari, shaxs qadr-qimmatini muayyan mazmun bilan boyiydi, davlat esa taraqqiyotning ilgarilab borishi uchun muayyan omilga ega bo'ladi. Shuning uchun "mulkdorlar toifasiga keng yo'l ochish kerak, toki u jamiyatning yetakchi xarakatlantiruvchi kuchiga, jamiyatning mas'ul shaxsiga aylansin"¹.

Umuman olganda, inson huquq va erkinliklarini himoya qilish - Asosiy qomusimizning eng buyuk maqsadidir. Konstitutsiyamizda inson huquq va erkinliklari g'oyasi o'z-o'zidan paydo bo'lgani yo'q, balki Inson huquqlari Umumjahon deklaratsiyasining barcha asosiy g'oya va qoidalarini o'ziga singdirganligi bilan ham ahamiyatlidir. Asosiy qomusimizda e'tirof etilgan inson huquqlari va erkinliklari g'oyasi keyingi vaqtlarda qabul qilinayotgan qonunlarda yanada mustahkamlanmoqda.

Mamlakatimizda qurilayotgan demokratik huquqiy davlat va insonparvar fuqarolik jamiyati mulk shakllarining yangi tizimi, qudratli ishlab chiqarish kuchlari va vositalari, ilg'or fan va madaniyat barpo etish, xalq faravonligini oshirish, takomillashtirish, erkin shaxsni har tomonlama kamol toptirishga qo'lay sharoitlar vujudga keltirayotgan jamiyatdir.

Mustaqillik O'zbekiston xalqlari hayotida yangi tarixiy davrni boshlab berdi va u O'zbekiston Respublikasining Konstutsiyasida o'zining huquqiy asosiga qo'yildi. O'zbekiston Respublikasi XII chaqiriq Oliy Kengashning XI sessiyasida 1992 yil 8

¹ I.A. Karimov. Biz kelajagimizni o'z qo'limiz bilan qurmoqdamiz. -T.: "O'zbekiston" 2000, 159 - bet.

dekabrda mustaqil O'zbekiston davlatining Konstitutsiyasi qabul qilindi. O'zbekiston xalqi ilk marotaba o'z davlat mustaqilligiga ega bo'ldi va bu buyuk tarixiy voqea uning Konstitutsiyasida tantanavor tarzda mustahkamlab qo'yildi.

2-§. Konstitutsiya va jamiyatning iqtisodiy negizlari

O'zbekiston mustaqillikka erishganidan so'ng, mulkchilik shakllari o'zgarishi bilan, insonning iqtisodiy va ijtimoiy huquqlari sohasida butunlay tub o'zgarishlar yasaldi.

Mamlakatimizda borpo etilayotgan fuqarolik jamiyatida inson huquq va erkinliklari alohida e'tirof etilgan bo'lib, Konstitutsiyaning 36-39 moddalarida uning iqtisodiy huquqlari belgilanib, ular davlat tomonidan kafolatlanadi. Jumladan Konstitutsiyaning 36-moddasida "har bir shaxs mulkdor bo'lishga haqli" ekanligi, ya'ni har bir inson dunyoga kelishi bilan, ba'zi hollarda ona qornidaligidayoq ma'lum miqdorda mulk huquqiga ega bo'lishi va vafot etgunga qadar bu huquq uning mutloq huquqi ekanligi konstitutsiyaviy norma tarzida mustahkamlangan.

Mulkka egalik huquqi, ishsizlikdan himoyalaniş huquqi, mehnatning oqilona shart-sharoitlariga ega bo'lish huquqi, madaniyat yutuqlaridan foydalanish huquqi va boshqalar Konstitutsiyamizda ilk bor mustahkamlandi. Boshqa huquq va erkinliklar (mehnat, ta'lim olish, ijtimoiy ta'minot huquqlari, ilmiy texnika, ijod erkinligi va boshqalar) hozirgi zamon va kelajakni hisobga olgan holda mazmunan boyitildi.

Insonning iqtisodiy huquqlari qonun hujjatlarida mustahkamlanib, mulkchilik munosabatlariga alohida e'tibor berildi. Shuning uchun mulkka bo'lgan huquq nafaqat Konstitutsiyaning 36, 53, 54-moddasida, balki Fuqarolik Kodeksida¹, "Mulkchilik to'g'risida"²gi, "Mulknı davlat tasarrufidan chiqarish va xususiyalashtirish to'g'risida"²gi, "Tadbirkorlik va tadbirkorlik faoliyatining erkinligi to'g'risida"²gi qonunlar va boshqa qonun hujjatlarida ham o'z aksini topgan.

O'zbekiston Konstitutsiyasining "Jamiyatning iqtisodiy negizlari"ga bag'ishlangan XII bobining 53-moddasida mamlakat iqtisodiy asosini tashkil etuvchi "bozor munosabatlarini rivojlantirishga qaratilgan O'zbekiston iqtisodiyotining negizini xilma-xil shakllaridagi mulk tashkil etishi, davlat iste'molchilarning huquqiy ustunligini hisobga olib, iqtisodiy faoliyat, tadbirkorlik va mehnat qilish erkinligi, barcha mulk shakllarining teng huquqliligi va huquqiy jihatdan bab-baravar muhofaza etilishi" kafolatlanishi to'g'risidagi konstitutsiyaviy norma belgilanib, u o'z o'rnida mamlakat iqtisodiy munosabatlarini tartibga soluvchi konstitutsiyaviy prinsip hisoblanadi.

O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasiga ko'ra har bir shaxs mulkdor bo'lishga haqli, ya'ni u biror bir nomoddiy, moddiy ne'matga egalik qilishi, undan foydalanishi va tasarruf qilishga haqli.

Ushbu qoida Asosiy qonunda belgilangan bo'lib, inson huquq va erkinliklarining uchinchi guruhi bo'lgan iqtisodiy va ijtimoiy huquqlarga mansub qoidalarda ham o'z aksini topdi. "Eng asosiy ijtimoiy institut bo'lgan mulkka (asosan, xususiy mulkka) munosabatning o'zgarishi - deb ta'kidlaydi I.Karimov, butun jamiyatni va xususan, iqtisodiy hayotni demokratiyalashning bosh bo'g'ini bo'ldi. Jamiyatni siyosiy, iqtisodiy va ijtimoiy yangilash asosan yangi mulkchilik munosabatlari orqali o'tadi"³.

O'zbekiston Respublikasida har bir shaxs mehnat qilish, erkin kasb tanlash, adolatli mehnat sharoitlarida ishlash va qonunda ko'rsatilgan tartibda ishsizlikdan himoyalaniş

¹ O'zbekiston Respublikasining Fuqarolik kodeksi. –T.: Adolat, 1996, 558 -b.

² O'zbekiston Respublikasining "O'zbekiston Respublikasida mulkchilik to'g'risida"gi Qonuni. (O'zbekiston Oliy Sovetining Vedomostlari, 1990, 31-33 son, 371-modda; 1993, 48-modda;)

³ Karimov I.A.O'zbekiston buyuk kelajak sari. T. «O'zbekiston» 1998, 558-559-betlar.

huquqiga ega. Har bir inson o'zi xohlagan ishda mehnat qiladi. Biror ishni qilishga hech kim majburlamaydi. Majburiy ishga jalb qilishga faqat qonunda ko'rsatilgan hollardagina yo'l qo'yiladi..

O'zbekiston Respublikasi va unda istiqomat qiluvchi barcha xalqlar bilan birgalikdagi umumiy manfaatlarini mos keluvchi jamiyat iqtisodiy taraqqiyoti uchun muhim bo'lgan ijtimoiy, iqtisodiy, huquqiy islohotlarni amalga oshirish zarur edi.

Iqtisodiy islohotlarni amalga oshirishning asosiy nuqtalaridan biri bozor iqtisodiyotining huquqiy negizlarini yaratishdan iboratdir. Avvalboshdanoq biz o'zimiz uchun muhim saboq chiqarib, zarur huquqiy omilni shakllantirgan holda, tegishli qonunlar va me'yoriy hujjatlarni qabul qilib, islohotlarni amalga oshirishning ishonchli kafolati, islohotlar ortga chekinmasligining kafolati amalda ta'minlandi. Chunki "bizning bosh strategik maqsadimiz qat'iy va o'zgarmas bo'lib, bozor iqtisodiyotiga asoslangan erkin demokratik davlat barpo etish, fuqarolik jamiyatining mustahkam poydevorini shakllantirishdan iborat"¹ dir.

Bozor iqtisodiyotini qaror toptirish yo'lida huquqiy jihatdan ko'p ishlar qilindi. Bozor munosabatlarini rivojlantirishga imkon beradigan Konstitutsiya normalari asosida yangi qonun xujjatlari majmui yaratilmoqda. Hozirgi vaqtda iqtisodiyot sohasiga tegishli bo'lgan, iqtisodiy munosabatlarni shakllantirishning huquqiy negizini barpo etadigan asosiy qonun hujjatlari qabul qilinib, islohotlarning huquqiy negizini yaratish bir qancha muhim yo'nalishlar bo'yicha amalga oshirildi.

O'zbekistonning davlat mustaqilligi, iqtisodiy mustaqilligining huquqiy negizlarini yaratish, davlatni boshqarish qoidalarini tartibga soluvchi qonunlar qabul qilindi. Ana shu yo'nalish doirasida "O'zbekiston Respublikasi Davlat mustaqilligining asoslari to'g'risida"gi Qonun, "Yer osti boyliklari to'g'risida"gi, "O'zbekiston Respublikasining Vazirlar Mahkamasi to'g'risida"gi, "Mahalliy davlat hokimiyati to'g'risida"gi, "Fuqarolarning o'zini-o'zi boshqarish organlari to'g'risida"gi va boshqa tarixiy ahamiyatga ega bo'lgan qonunlar qabul qilindi. Mazkur qonun xujjatlarining qabul qilinishi natijasida yer, yer osti boyliklari, tabiiy va mineral resurslar, yaratilgan ishlab chiqarish quvvati O'zbekiston xalqining ajralmas mulki ekanligi tan olindi.

Respublika va mahalliy darajadagi boshqaruv tuzilmalarining vazifalari aniq chegaralanib, milliy sharoitlarga mos keladigan va "o'zbek davlatchiligini rivojining tarixiy tajribasiga tayangan" holda, joylardagi vakolatli hokimiyatning birdan-bir to'la huquqli organi bo'lgan hokimlik instituti vujudga keldi. Fuqarolarning o'zini-o'zi boshqarishi sohasida noyob mexanizm tuzildiki, uning ildizlari xalq an'analari va tarixan tarkib topgan jamoa munosabatlari - mahallaga borib taqaladi. Shaharchalar, qishloqlar, mahallalar fuqarolarining yig'ini fuqarolarga davlat ishlarini boshqarishda ishtirok etish huquqini amalga oshirishga yordam beradi. Ularning o'z hududlaridagi ijtimoiy-iqtisodiy va ho'jalik vazifalarini mustaqil hal qilish uchun uyushtiradigan organ sifatida tan olinishi kuchli fuqarolik jamiyati barpo etish sari qo'yilgan qadamlardandir.

Ikkinchidan, tizimdagi o'zgarishlarga, sifat jihatidan yangi iqtisodiy munosabatlarga va, eng avvalo, mulkchilik munosabatlariga asos soladigan qonunlar majmui yaratildi. O'zbekiston Respublikasi Oliy Majlis tomonidan qabul qilingan ana shunday bazaviy, asoslarni belgilab beruvchi qonunlar jumlasiga mulkchilik to'g'risidagi, yer to'g'risidagi, davlat tasarrufidan chiqarish va xususiylashtirish to'g'risidagi, ijara to'g'risidagi, davlat uy-joy fondini xususiylashtirish to'g'risidagi va boshqa qonunlarni kiritish mumkin.

Ma'lumki, iqtisodiy o'zgarishlar va uning negizida shakllangan jamiyatning iqtisodiy asosi mulkchilik munosabatlariga bog'liq. Respublikada mulkdorning huquqi tan olinadi va

¹ Karimov. I.A. Ozod va obod Vatan, erkin va farovon hayot provard maqsadimiz. T. "O'zbekiston" 2000, 5-b.

qonun yo'li bilan himoya qilinadi. O'zbekiston birinchilardan bo'lib, xususiy mulkchilik huquqini e'tirof qildi, mulkchilikning hamma shakllari uchun teng sharoitlar yaratdi. Yuridik va tashkiliy shart-sharoitlar yaratildi, ya'ni, davlat mulkini xususiylashtirish, davlat korxonalarini mulkchilikning boshqa shakllariga aylantirishning samarali mexanizmi ishlab chiqildi va amaliyotga joriy qilindi. Bunda ayniqsa, qishloq xo'jaligini isloh qilishni chuqurlashtirishning ustuvor vazifalari mamlakatimiz iqtisodiy mustaqilligini ta'minlash, shu bilan birga xalq xo'jaligining barcha tarmoqlarida islohotni bosqichma-bosqich amalga oshirib borish va rivojlantirish muhim ahamiyatiga ega. O'zbekiston Respublikasi Prezidenti agrar sohadagi iqtisodiy islohotlar jarayonini chuqurlashtirishni ta'minlash, qishloq xo'jaligi kooperativlari (shirkatlar)ni shakllantirish, mulkiy paylar va oilaviy pudrat tizimini joriy etish asosida qishloqda haqiqiy mulkdorlar sinfini shakllantirish maqsadini amalga oshirish borasidagi vazifalarni belgilab berdi.

Qonun ishlab chiqarish jarayoning uchinchi va g'oyat faol rivojlanib borayotgan yo'nalish - xo'jalik yuritishning va institutsional o'zgarishlarning bozor sharoitlariga mos keladigan yangi mexanizmini yaratish edi. Bu yo'nalishda korxonalar va tashkilotlar yangi bozor infrastrukturasi vujudga kelishini ta'minlaydigan xo'jalik faoliyatining hamma tomonlarini tartibga soluvchi qonunlar va me'yoriy hujjatlarning ulkan majmuidan iboratdir.

Iqtisodiyotning turli sohalarida xo'jalik yurituvchi subyektlarning huquq va iqtisodiy erkinlik borasidagi maqomini belgilab beradigan qonunlar qabul qilindi. Kooperatsiya to'g'risidagi, qishloq xo'jalik kooperativi (shirkat xo'jaligi) to'g'risidagi, fermer xo'jaligi to'g'risidagi, dehqon xo'jaligi to'g'risidagi, xo'jalik jamiyatlari va shirkatlari to'g'risidagi qonunlar shular jumlasidandir. Ushbu qonunlarda mamlakat yangi xo'jalik mexanizmining asosiy qoidalari ilk bor bayon qilib berildi. Bu qoidalar iqtisodiy manfaatdorlikka, foydaga va o'z faoliyatining natijalari uchun moddiy javobgarlik mas'uliyatiga asoslanadi.

Bozor infrastrukturasi yaratish va uning faoliyatiga xos jarayonlarni tartibga solishni ta'minlaydigan qonun me'yorlari faol shakllantirib borildi. Ularning asosiy qoidalari banklar va bank faoliyati to'g'risidagi, pul tizimi to'g'risidagi, tadbirkorlik va tadbirkorlar faoliyatining erkinligi to'g'risidagi, sug'urta to'g'risidagi, tovar bozorlarida monopolistik faoliyatni cheklash va raqobat to'g'risida, birjalar va birja faoliyati to'g'risidagi qonun hujjatlari qabul qilinishiga qolmay, balki chuqur tarkibiy va muayyan tizimdagi o'zgarishlarning qudratli manbaidir.

Eng muhimi, "xalqaro huquqning umum e'tirof etilgan qoidalarini tan olgan holda" O'zbekiston Respublikasi ham xalqaro iqtisodiy munosabatlarda teng huquqli subyekt ekanligi e'tirof etildi.

Tashqi iqtisodiy faoliyat to'g'risida, O'zbekiston Respublikasining yetakchi xalqaro moliyaviy va iqtisodiy tashkilotlarga a'zoligi to'g'risida, valutani tartibga solish to'g'risida qabul qilingan qonunlar, asosiy xalqaro paktlar va bitimlarning O'zbekiston tomonidan imzolanishi mamlakatimiz tashqi aloqalarining rivojlanishi tarixida sifat jihatidan yangi sahifa ochdi.

Iqtisodiyotimizga chet el investitsiyalarini keng jalb etish, xorijiy investorlarning xuquqlari va manfaatlari ishonchli himoyalashining kafolatlari ta'minlanishi bo'yicha qonun asoslari qabul qilindi. Bu O'zbekistonning kelajagi uchun alohida ahamiyatga ega chet el investitsiyalari tashqi dunyo bilan jonli aloqada, bo'libgina qolmay, balki chuqur tarkibiy va muayyan tizimdagi o'zgarishlarning qudratli manbai hamdir.

Insonning konstitutsiyaviy huquqlari, ijtimoiy kafolatlarini va aholini ijtimoiy qo'llab-quvvatlashni ta'minlaydigan qonunlar ishlab chiqildi. Inson, jamoat tashkilotlarining huquqlari va erkinliklarini, vijdon va din erkinligini tartibga soluvchi asosiy qonunlarning tayyorlanishi, muhokama etilishi va qabul qilinishi qonun chiqarish faoliyatida jamoat

birlashmalari, nodavlat va notijorat tashkilotlari, aholining ish bilan bandligi, nogironlarni ijtimoiy himoyalash, fuqarolarning davlat pensiya ta'minoti, ta'lim, yoshlarga doir davlat siyosatining asoslari, vijdon erkinligi va diniy tashkilotlar to'g'risida qonunlar muhim ahamiyat kasb etadi.

Bu qonunlar bozor iqtisodiyotiga o'tishning murakkab sharoitlarida aholining eng muxtoj tabaqalari manfaatlarini qonun kuchi bilan himoya qilishgagina emas, balki odamlarning ma'naviy, ijodiy imkoniyatlarini namoyon qilishga, islohotlar uchun mustahkam ijtimoiy zamin yaratishga ham imkon berdi.

Ijtimoiy himoya vositalarining biri sifatida ish haqi muntazam ravishda oshirib borilmoqda. Barcha toifadagi maktablarning muallimlari, maktabdan tashqari muassasalar, oliy va o'rta maxsus o'quv yurtlarining professor-o'qituvchilari va ilmiy xodimlari, ijodiy va tibbiy hodimlarni ijtimoiy himoyalash va ularni qo'shimcha moddiy ta'minlash bo'yicha qo'shimcha imtiyozlar berildi.

Qabul qilingan normativ-huquqiy hujjatlarni izchillik bilan hayotga tatbiq etish ko'p jihatdan yangicha huquqiy ongni, huquqiy madaniyatni shakllantirish bilan bog'liq bo'lib, huquqiy madaniyat darajasi qabul qilingan qonunlar soni bilan emas, balki ularning bajarilishi bilan belgilanishi yaxshi ma'lum. Shuning uchun bozor iqtisodiyoti sari borayotgan yo'limiz biz uchun huquqiy tarbiya maktabi bo'lmog'i darkor. Binobarin, bundan kelib chiqadigan muhim saboq shuki, qonunga amal qilgan holda yashash va mehnat qilishni o'rganishimiz, o'z huquq va erkinliklarimizni qonun orqali himoyalashni, o'z majburiyatlarimizni og'ishmay bajarishni o'rganib olishimiz kerak. Boshqa odamlarning huquqlari, erkinliklari va manfaatlariga hurmat bilan munosabatda bo'lishni o'rganib olish lozim.

Hozirgi vaqtga kelib bozor munosabatlarining zarur sharti va negizi bo'lgan ko'p ukladli iqtisodiyotni shakllantirish uchun imkoniyatlar ochib beradigan barcha huquqiy me'yorlar yaratildi va yaratilmoqda. Bu jarayonda asosiy vazifa hozirgi sharoitlarga mos keladigan qonunlarni ishlab chiqish va qabul qilish bilangina cheklanmasdan, balki ularga og'ishmay amal qilinishini ta'minlashdan iborat bo'lgan davlatning turli funksiyalarni bajaruvchi davlat organlari tuzildi.

Iqtisodiyotni isloh qilish yo'lidan borayotgan mamlakatimizda tadbirkorlikni rivojlantirish, kichik va o'rta mulkdorlar sinfini shakllantirish, xususiy mulk manfaatlarini himoya qilish katta ahamiyatga ega. Ya'ni, iqtisodiy islohotlarning bugungi bosqichidagi eng muhim va dolzarb vazifa - mulkiy munosabatlarni tubdan o'zgartirmoqdir. Uning tub mohiyati mulkning haqiqiy egalari qo'lga berishni tezlashtirish, tadbirkorlik uchun keng yo'l ochib berish va mulkdorda yangi mulk egasi hissiyotini tarbiyalashdan iborat. Shuning uchun ham istiqlolimizning dastlabki yillaridan boshlab mulkchilikning turli shakllarini rivojlantirish davlatimiz tomonidan qo'llab-quvvatlab kelinmoqda.

Samarali islohotlar natijasida iqtisodiyotda davlat mulkini xususiylashtirish hamda tadbirkorlik tashabbusi uchun imkoniyatlar yaratib berish hisobiga mulkchilikning nodavlat xususiy va boshqa shakllari qaror topdi.

Bozor mexanizmlarini hamda xususiylashtirilgan mulkni shakllantirish bilan bog'liq birinchi guruh vazifalarini hal qilishda ommaviy suratda davlat tasarrufidan chiqarish jarayonining huquqiy jihatdan muvaffaqiyatli ta'minlanganligi alohida rol o'ynadi. Bunda "davlat mulkini davlat tasarrufidan chiqarish va xususiylashtirish ko'p ukladli bozor iqtisodiyotini shakllantirishda muhim o'rin tutishi kerak... Korxonalarni xususiylashtirish jarayoni ustun holatda ijaraga berish, aksiyalashtirish, korxonalarining jamoa mulki shakliga o'tishi prinsiplari asosida amalga oshirildi"¹.

¹ Karimov. I.A. O'zbekiston: milliy istiqlool, iqtisod, siyosat, mafkura. T.: O'zbekiston, 1996. 72 - b.

1991 yil 19 noyabrda ijtimoiy yo`nalishga ega bo`lgan bozor iqtisodiyotini vujudga keltirish maqsadida O`zbekiston Respublikasi davlat mulkini o`zgartirishning tashkiliy-huquqiy asoslarini belgilab beruvchi O`zbekiston Respublikasining "Davlat tasarrufidan chiqarish va xususiylashtirish to`g`risida"gi Qonuni qabul qilindi. Davlat tasarrufidan chiqarish va xususiylashtirish orqali ikki muhim vazifani hal etish maqsad qilib olingan edi.

Birinchidan - mulkni haqiqiy o`z egasiga topshirish ya'ni mulkdan samarali foydalanishni tashkil etish. Bu yerda to`la ma'noda xususiylashtirish amalga oshirilib, jismoniy shaxslarga va davlatga taluqli bo`lmagan yuridik shaxslarning davlat mulki obyektlarini yoki davlat xo`jalik jamiyatlarining aksiyalari davlatdan sotib olindi. Shu asnoda davlat va umumxalq mulki deb e'tirof etilgan, aslida esa egasi yo`q mulkning qarovsiz qolishi va uning taqdiri hech kimni qiziqitmasligi kabi boqimandalikka chek qo`yila boshladi. Bu jarayonning uzviy davomi bo`lgan "o`ziga qarashli bo`lgan mulkni saqlash, agar qonun xujjatalarida yoki shartnomada boshqacha tartib nazarda tutilgan bo`lmasa, mulkdor zimmasidir" degan qoida O`zbekiston Respublikasi Fuqarolik kodeksining 174-moddasida ham mustahkamlandi.

Ikkinchidan, bu ko`p ukladli bozor iqtisodiyotini hamda haqiqiy raqobatchilik muhitini vujudga keltirishning zaruriy sharti bulgan, davlat korxonalari va tashkilotlarini jamoa, ijara korxonalariga, xo`jalik jamiyatlari va shirkatlariga, davlatga qarashli bo`lmagan boshqa korxonalar va tashkilotlarga aylantirish yo`li bilan davlat monopoliyasida bo`lgan mulkchilikka barham berildi.

Xususiylashtirishni kengaytirish, mulk shakllarini tubdan o`zgartirishdan ko`zlangan maqsad mulkni chinakam mulkdorlar qo`liga topshirib, ularda mulkdorlik tuyg`usini shakllantirish va bozor infrastrukturasi tashkil etish qoidalarini uzida mujassam etib, mamlakat iqtisodiyotini olg`a siljitishning muhim sharti bo`lib qolmoqda.

3-§. Mulk shakllari, ularning obyektlari, subyektlari va muhofaza qilinishining konstitutsiyaviy asoslari

Jamiyatning iqtisodiy mustaqilligini ta'minlash mamlakatimizda bozor munosabatlarini shakllantirish bilan chambarchas bog`liq edi. Zero, hech qaysi bir jamiyatni mulkchilik munosabatlari tasavvur qilib bo`lmaydi.

Insoniyat yaralgandan buyon hozirgi davrgacha bo`lib o`tgan taraqqiyot jarayonida mulkning turli ko`rinishlari ma'lum bo`lib, mulkchilik munosabatlari ta'sirida har bir jamiyat ma'lum miqdordagi rivojlanishiga sezilarli ta'sir etib kelgan. Ma'lumki, kishilik taraqqiyoti dunyoning barcha mamlakatlari va mintaqalarida turli davrlarda, turli holatlarda yuz bergani bilan, shaklan va mazmunan ayni bir xil tartibda amalga oshgan. Jumladan, mulkchilik, mulkka munosabat jamiyat tabiiy taraqqiyotining va kishilar dunyoqarashi hamda ehtiyojlarining mahsuli sifatida shakllangan.

Demak, O`zbekiston Respublikasida ham jamiyatning iqtisodiy negizi iqtisodiy hayotning asosini tashkil etuvchi, xalqning moddiy manfaatlariga xizmat qiluvchi mulkiy munosabatlarga bog`liq.

Sobiq Ittifoq davrida mulk shakllarining asosiy va ko`p qismi faqat davlat qo`lida to`planib qolganligi respublikamizning iqtisodiy taraqqiyotiga to`squinlik qilayotganligi aniq sezildi. Shu sababli mulkni davlat tassarrufidan chiqarish va xususiylashtirish yuzaga kelib, u asosiy muammolardan biriga aylanib qoldi.

Bozor iqtisodiyoti ijtimoiy-iqtisodiy munosabatlarning eng murakkab va jamiyat iqtisodiy taraqqiyoti uchun o`ta muhim omildir.

Jamiyat iqtisodiy taraqqiyotining asosini tashkil etuvchi mulk - tabiat boyliklarini, ishlab chiqarish vositalarini hamda ishlab chiqarish faoliyati natijalarini muayyan shaxslar

yoki ularning jamoalari tomonidan ijtimoiy o'zlashtirishga asoslangan shaxslar o'rtasidagi munosabatlar natijasi bo'lib, bunda biror mol-mulkning kimga tegishliligi aniq belgilab qo'yiladi. Biz yashayotgan jamiyatning ijtimoiy-iqtisodiy tuzilishi ham mana shu mulk asosida, unga nisbatan mulk huquqining kimga tegishli ekanligi bilan belgilanadi.

Mamlakatimizda mulkiy munosabatlarni rivojlantirish mulkdorlar toifasini shakllantirish bo'yicha bir necha bosqichda islohotlar olib borildi. Chunki Sobiq Ittifoqda ma'muriy-buyruqbozlik iqtisodiyoti davlatning o'ta markazlashgan totalitar, byurokratik mulkka asoslangan, shaxslarda esa mulkka nisbatan xo'jasizlik, e'tiborsizlik hollari ko'payib, moddiy manfaat ko'rish omili cheklangan edi.

Endilikda esa ijtimoiy-siyosiy tuzum davlat boshqaruvi demokratik prinsiplar va xalqaro huquqning umum e'tirof etilgan normalariga asoslanganligi tufayli mulkka bo'lgan e'tibor o'zgardi. O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasining 36-moddasiga muvofiq "Har bir shaxs mulkdor bo'lishga haqli" bo'lib, unda xalqaro huquqning umum e'tirof etilgan normalardan biri hisoblangan "Inson huquqlari umumjahon deklaratsiyasi"ning 17-moddasida belgilangan qoida o'z ifodasini topgan. Barcha shakldagi mulkning daxlsizligi va tengligi alohida e'tirof etildi.

Mamlakatimizda mulkchilikning hamma shakllari bab-baravar himoya qilinishi qonun bilan kafolatlanadi va ularning teng rivojlanishiga sharoit yaratib berilgan. Mulkning daxlsizligi shuni anglatadiki, mulkdorning mulkiy huquqlari qonun bilan kafolatlanadi va mulkdor bu huquqlardan faqat qonunda nazarda tutilgan hollarda va tartibda o'z mulkidan mahrum etilishi mumkin. Mulk huquqi muddatsizdir. Ya'ni mulk egasi o'ziga tegishli bo'lgan mulkdan abadiy foydalanishi, o'zining mulk huquqini hohlagan vaqtda tasarruf qilishi mumkin. Chunki, mulk huquqi faqat mulkdorga tegishli bo'ladi.

Mulk huquqi tushunchasi zahirida shaxsning o'ziga qarashli mol-mulkka o'z xohishi bilan va o'z manfaatlarini ko'zlab egalik qilish, undan foydalanish va uni tasarruf etish, shuningdek, o'zining mulk huquqini kim tomonidan bo'lmasin, har qanday buzishni bartaraf etishni talab qilish huquqi yetadi. Demak, O'zbekiston Respublikasida mulk huquqiga ega bo'lgan har bir shaxs qonuniy asoslarda vujudga keltirgan mulkdan o'z xohishiga ko'ra va o'z manfaatlarini ko'zlab egalik qiladi, undan foydalanadi va uni tasarruf etadi.

Biroq, mulkdan foydalanish ekologik muhitga zarar yetkazmasligi, fuqarolar, yuridik shaxslar va davlatning huquqlarini hamda qonun bilan qo'riqlanadigan manfaatlarini buzmasligi shart. Shuning uchun har bir shaxs yaxshi anglab olishi kerakki, mulkka egalik qilish, undan foydalanish va uni tasarruf etish insonga berilgan huquq sifatida qaralsa-da, o'z o'rnida mulk huquqi, mulkdorlik tuyg'usi ma'lum darajada mas'uliyatni ham yuklaydi. Ya'ni mulk bu nafaqat huquq, balki mas'uliyat hamdir.

O'zbekiston Respublikasi fuqarolari, faoliyat ko'rsatayotgan yuridik shaxslar hamda davlat mulk huquqining subyektlari bo'lishi mumkin.

Mulk huquqining obyektlari: yer, yer osti boyliklari, suvlar, havo bo'shlig'i, o'simlik va hayvonot do'nyosi hamda boshqa tabiiy resurslar, korxonalar, ashyolar, shu jumladan binolar, kvartiralar, inshootlar, asbob uskunalar, xom ashyo va mahsulot, pul, qimmatli qog'ozlar va boshqa mol-mulk, shuningdek intellektual mulk obyektlari bo'ladi.

Mulk huquqining mazmuni uning obyektiv va subyektiv ma'nodagi tushunchasidan, shuningdek, mulkka egalik qilish, undan foydalanish va uni tasarruf qilish huquqlaridan iborat.

Mulk huquqining vujudga kelish va bekor bo'lish asoslari deganda, mulk huquqining vujudga kelishi yoki uning bekor bo'lishi bilan bog'liq bo'lgan yuridik faktlar nazarda tutiladi.

Mulk huquqining vujudga kelish asoslari jamiyatning iqtisodiy tizimida o'z ifodasini topadi. Mulk huquqining vujudga kelishi dastlabki va hosila asoslarga bo'linadi. Mulk huquqining vujudga kelishini bildiradigan dastlabki asoslar bo'yicha mulkka nisbatan egalik huquqi ilgari hech kimga tegishli bo'lmagan mulkka nisbatan yoki avvalgi mulk egasining huquqi bilan bog'liq bo'lmagan holda vujudga keladi. Bunda: tabiat ne'matlarini o'zlashtirish, ishlab chiqarish tadbirkorlik faoliyatini amalga oshirish natijasida yangi ashyolarni vujudga keltirish, xususiylashtirish, natsionalizatsiya (milliylashtirish) qilish, musodara qilish, egasiz mulkning sud qarori bilan davlat ixtiyoriga olinishi, egasi bo'lmagan mulkka yoki egasi bo'lsa ham xo'jasizlik bilan saqlanayotgan mulkka, egalari tomonidan belgilangan muddatlarda talab qilib olinmagan mulklarga, shu jumladan topilgan ashyolar, xazinalarga nisbatan mulk huquqini olish (boshqa usulda yashirilgan narsalar) asosida vujudga keladi. Shu singari bitim va shartnomalar tuzish, meros olish natijasida hosil qilish yo'li bilan vujudga keladi.

Mulk huquqi mulkdorning ixtiyoriy sur'atda majburiyatni bajarishi, mulkdorning mol-mulk taqdirini hal qiladigan bir tomonlama qaror qabul qilishi, sud qarori asosida mol-mulkni olib qo'yish (sotib olish) yo'li bilan, shuningdek mulk huquqini bekor qiluvchi qonun hujjatlariga asosan bekor bo'ladi. (FK 197-moddasi)

Davlat mulk shakllarini rivojlantirish uchun zarur huquqlarning tengligini ta'minlaydi va uning himoya qilinishini kafolatlaydi Mulk shakllarini bunday turkumlashtirish uchun mulk subyekti maqomi va mol-mulk rejimini uzviy birligi muhim ahamiyatga egadir.

O'zbekiston Respublikasida xususiy va ommaviy mulk mustahkamlangan.

Xususiy mulk: O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasida mulkchilikka bag'ishlangan normalar dastlabki yo'nalish beruvchi prinsip bo'lganligi uchun mulkchilik to'g'risidagi bir butun kompleks qoidalar Fuqarolik kodeksi va "Mulkchilik to'g'risida"gi qonunida mustahkamlangan.

O'zbekiston Respublikasining Konstitutsiyasida xususiy mulk haqida ko'rsatilib, "u boshqa mulk shakllari kabi daxlsiz va davlat himoyasida ekanligi hamda mulkdor faqat qonunda nazarda tutilgan hollarda va tartibdagina mulkdan mahrum etilishi mumkin" deb belgilangan. Xususiy mulkning Asosiy qonunda mustahkamlanishi, uning bozor munosabatlarida huquqiy tartibga solinishini belgilaydi, hamda uni boshqa mulk shakllari bilan teng sharoitlarda himoya qilinishini kafolatlaydi.

Asosiy Qonunda xususiy mulk boshqa mulk shakllari kabi daxlsiz va davlat himoyasida ekanligi belgilangan ilk kunlarda ko'pchilik bu qoida mazmunini tushuna olmadilar. Chunki, oldin ishbilarmonlik, tadbirkorlik yo'li bilan topilgan har qanday daromad mehnatsiz foyda hisoblanib, fuqarolardan tortib olinib, fuqarolarning tadbirkorlik faoliyati jinoyat deb hisoblangan. Endilikda "...biz ko'p ukladli iqtisodiyotni vujudga keltirish vazifasini qo'ymoqdamiz. Bunda ustuvorlik xususiy mulkka, kichik va o'rta biznesga beriladi"¹.

Xususiy mulkning mazmunini tashkil etuvchi norma "Xususiy mulk huquqi shaxsning qonun hujjatlariga muvofiq tarzda qo'lga kiritgan mol-mulkka egalik qilishi, undan foydalanish va uni tasarruf etish huquqidir" degan qoida O'zbekiston Respublikasi Fuqarolik kodeksining 207-moddasi belgilangan. Ya'ni meros tariqasida, ishlab chiqarishda o'z mehnati bilan shaxsan ishtirok etish, tadbirkorlik faoliyatini amalga oshirish, bitimlar tuzish, yollanma mehnatdan foydalanish tartibida hamda qonunda ta'qiqlab qo'yilmagan boshqa asoslarda olgan huquqidir.

¹ I.A. Karimov. O'zbekiston XXI asr bo'sag'asida: xavfsizlikka tahdid, barqarorlik shartlari va taraqqiyot kafolatlari. - T.: "O'zbekiston" 1997, 197-bet.

Xususiy mulk huquqining subyektlari fuqarolar, xo'jalik shirkatlari va jamiyatlari, kooperativlar, jamoat birlashmalari, ijtimoiy fondlar va davlatga qarashli bo'lmagan boshqa yuridik shaxslardir.

Xususiy mulk huquqining obyektlari doirasi juda keng bo'lib, ular: uy-joylar, xonadonlar, dala hovlilar, ekinlar, hayvon va parrandalar, uy-ro'zg'or buyumlari; aksiyalar, obligatsiyalar va boshqa qimmatbaho qog'ozlar; ishlab chiqarish, xizmat ko'rsatish, savdo va boshqa xo'jalik faoliyati sohasida korxonalar, mulkiy komplekslar, binolar, inshootlar, uskuna, transport va boshqa ishlab chiqarish vositalari; ixtirolar, seleksiya yutuqlari, sanoat namunalari va intellektual faoliyatning (mulkning) boshqa natijalari; iste'mol qilishga va ishlab chiqarishga mo'ljallangan har qanday mol-mulk qonunlarga muvofiq, xususiy mulk bo'lishi mumkin, ayrim mol-mulk turlari bundan mustasno. Ushbu obyektlar xususiy mulk huquqi asosida fuqarolarga ham, yuridik shaxslarga ham tegishli bo'lishi mumkin.

Ommaviy mulk: Ommaviy mulk tarkibiga quydagilar kiradi: O'zbekiston mulki; ma'muriy-hududiy tuzilmalar mulki.

O'zbekiston Respublikasida mavjud bo'lgan mulk shakllarining asosiy turlaridan biri O'zbekiston Respublikasi davlat mulkidir.

O'zbekiston Respublikasi xalqi davlat mulkining subyektidir. Mulkiy huquqni xalq nomidan O'zbekiston Respublikasi Oliy Majlisi, O'zbekiston Respublikasi Prezidenti va ular vakolat bergan davlat boshqaruvi organlari amalga oshiradi.

O'zbekiston Respublikasining mutloq mulkiga: yer (qonun hujatlarida nazarda tutilgan hollarda, tartibda va shartlarda mulk qilib berilgan yerlardan tashqari) yer osti boyliklari, ichki suvlar, respublika hududi doirasidagi havo havzasi, o'simlik va hayvonot dunyosidan iborat. O'zbekiston Respublikasi davlat hokimiyati va idora organlarining mol-mulki: respublika xalqlarining madaniy va tarixiy boyliklari: respublika budjetining mablag'lari, respublika va davlat ahamiyatidagi banklar, sug'urta zahira fondlari va boshqa davlat fondlari: davlat ahamiyatiga molik korxonalar, davlat oliy o'quv yurtlari, ijtimoiy-madaniy soha obyektlari hamda davlatning respublika istiqlolini va iqtisodiy mustaqilligini ta'minlovchi boshqa mol-mulklar kiradi.

Davlat talab-ehtiyojlarini ta'minlash uchun Qoraqalpog'iston Respublikasi tomonidan yer maydonlari hamda boshqa tabiiy zahiralar va obyektlarni berish tartibi Qoraqalpog'iston Respublikasi bilan O'zbekiston Respublikasi o'rtasidagi shartnomada belgilab qo'yiladi.

O'zbekiston Respublikasining davlat mulkiga ma'muriy-huquqiy tuzilmalarning mulki kiradi. Davlat mulkini tasarruf etish va boshqarishni xalq (ma'muriy-hududiy tuzilma aholisi) nomidan tegishli xalq deputatlari Kengashlari va ular vakolat bergan davlat boshqaruvi idoralari amalga oshiradilar.

O'zbekiston Respublikasining ma'muriy-hududiy tuzilmasi budjet yoki boshqa mablag'lar yoxud ular ixtiyoridagi korxonalar, tashkilotlar, muassasalarning mablag'i hisobiga hosil qilinadi yoki sotib olinadigan mulk tegishli ravishda O'zbekiston Respublikasining mulki yoki ma'muriy-hududiy tuzilmaning mulki bo'ladi.

Davlat mulkini ahamiyati shundaki, davlat tasarrufida strategik ahamiyatga molik masalalar muhim iqtisodiy va xo'jalik masalalari bo'yicha, pul va valuta muomalasi bo'yicha qarorlar qabul qilish, xo'jalik yurituvchi subyektlar faoliyatining huquqiy shart-sharoitlarini yaratish, ekologiya masalalari, umum respublika transport va muhandislik kommunikatsiyalarini rivojlantirish, yangi tarmoqlarni vujudga keltiradigan ishlab chiqarishni barpo etish kabi va boshqa masalalarni hal etish muhimdir.

Shirkat (jamoat) mulki: Bunday mulk shakllari umumiylik xususiyatiga ega bo'lib, egalik qilish, foydalanish va tasarruf etish huquqlariga ko'ra mol-mulk mulkdorlardan har birining mulk huquqidagi ulushi aniqlab qo'yilgan (ulushli mulk) yoki bunday ulushlar

aniqlab qo'yilmagan (birgalikdagi mulk) holda umumiy mulk bo'lishi mumkin. O'zbekiston Respublikasi Mulkchilik to'g'risidagi qonunning 8-moddasida shirkat (jamoat) mulkining subyektlari va obyektlari ko'rsatilgan. Shirkat (jamoat) mulki oilaviy mulkni, mahalla mulkini, shuningdek, kooperativlarning, ijara, jamoat korxonalarining mulkini, jamoat tashkilotlari va diniy tashkilotlarning, turli xo'jalik jamiyatlari va shirkatlarining, assotsiatsiyalar va yuridik shaxs hisoblangan boshqa birlashmalarning mulkini o'z ichiga oladi. Kollektiv mulkning hosil bo'lishi va ko'payib borishi davlat korxonalarini ijaraga berish, davlat korxonalarini xo'jalik jamiyatlariga aylantirish, fuqarolarning va yuridik shaxslarning mol-mulkini kooperativlar va boshqa xo'jalik jamiyatlari hamda shirkatlarni tuzish uchun ixtiyoriy birlashtirish bilan ta'minlanadi.

Shirkat mulkiga oilaviy mulk kiradi. Oila a'zolarining mulki oilaviy mulkdir. Bu mulk oila a'zolarining ehtiyojlarini qondirish, uy-ro'zg'or va yordamchi xo'jalikni yuritish uchun hamda daromad olish maqsadida qonunda ruxsat berilgan faoliyat uchun kerakli ishlab chiqarish vositalarini, is'temol buyumlarini, yaratilgan mahsulotlarni o'z ichiga oladi. Oilaviy mulk huquqi er-xotin va oiladagi boshqa a'zolarining birgalikdagi umumiy mulk huquqidan, huningdek, ularning har biriga tegishli bo'lgan xususiy mulkdan iborat bo'lishi mumkin.

Fuqarolik jamiyatining ostonasi bo'lgan mahallaning mulki ijtimoiy o'zini-o'zi boshqarishning boshlang'ich bo'g'inlari - mahallalar egalik qiladigan, foydalanadigan va tasarruf etadigan mol-mulk, mahalla aholisining birgalikdagi mehnat faoliyati yoki ularning mushtarak daromadlari, shuningdek, mol-mulkdan xo'jalik maqsadlarida foydalanishdan kelgan tushumlar, yuridik va jismoniy shaxslarning ixtiyoriy badallari, moddiy va xayriya yo'sinidagi yordamlar, xalq deputatlari mahalliy Kengashlari beradigan moddiy va moliyaviy resurslar asosida vujudga keltirilgan mol-mulkdan iborat. Mahallada istiqomat qiluvchi aholi mahalla mulkining subyektidir. Mahallaning saylab qo'yilgan organlari mahalla mulkiga to'la xo'jalik yuritish asosida egalik qiladi, undan foydalanadi va uni tasarruf etadi.

Yuridik shaxs hisoblangan xo'jalik jamiyati va shirkatning mulki qatnashchilarning qo'shgan hissasi hisobidan, xo'jalik faoliyati natijasida olingan hamda qonunda man etilmagan boshqa asoslarda ular tomonidan qo'lga kiritilgan mol-mulkdan hosil bo'ladi. Aksiyadorlik jamiyati aksiyalar sotish hisobiga hosil bo'lgan, shuningdek, o'z xo'jalik faoliyati natijasida olingan va qonunda man etilmagan boshqa asoslarga binoan qo'lga kiritgan mol-mulkning egasidir.

Mulkchilik to'g'risidagi qonunda ko'rsatilishicha, diniy tashkilotlarning mulkida binolar, diniy buyumlar, ishlab chiqarish, ijtimoiy va xayriya ahamiyatiga ega bo'lgan obyektlar, diniy tashkilotlarning faoliyatini ta'minlash uchun zarur bo'lgan pul mablag'lari va boshqa mol-mulklar bo'lishi mumkin.

Diniy tashkilotlar o'z mablag'iga sotib olgan va barpo etgan, fuqarolar, tashkilotlar ehson qilgan, man etilmagan boshqa asoslarga binoan qo'lga kiritilgan mol-mulkka egalik qilishga haqlidirlar.

Diniy tashkilotlarga tushadigan moliyaviy va mol-mulk tarzidagi xayr-ehsonlar, shuningdek, fuqarolardan keladigan pul tushumlarining hech bir turiga soliq solinmaydi.

O'zbekiston Respublikasida mulkning yana bir shakli bu **aralash mulk** sanaladi. Mulkchilik to'g'risidagi qonunning 27-moddasiga muvofiq, "Mulkning aralash shakllari mulkdorlarning moddiy va pul mablag'larini birlashtirish yo'li bilan hosil qilinadi. Aralash mol-mulkka egalik qilish hissa qo'shib ishtirok etish prinsipi asosida ham, shuningdek, o'z mablag'larini birlashtirgan mulkdorlar o'rtasida daromadlarni bir tekis taqsimlash va tomonlarning kelishuvi bilan ham amalga oshirilishi mumkin".

Undan tashqari, aralash mulkka qo'shma korxonalarning ham mulki kirishi mumkin. Mulkchilik to'g'risidagi qonunning 28-moddasiga muvofiq, "O'zbekiston Respublikasi va boshqa davlatlarning yuridik hamda jismoniy shaxslari ishtirokidagi qo'shma korxonalar O'zbekiston Respublikasi xududida xo'jalik jamiyatlari va shirkatlari shaklida barpo etilib, ular ta'sis hujjatlarida nazarda tutilgan faoliyatni amalga oshirish uchun zarur mol-mulkka egalik qilishlari mumkin".

O'zbekiston Respublikasi xalqaro huquqning subyekti sifatida o'z hududida davlatlar hamda xalqaro tashkilotlar yuridik va jismoniy shaxslarning mulki ham vujudga kelishiga yo'l qo'yadi va ularning teng muhofaza etilishini kafolatlaydi.

Chet el yuridik shaxslari ham O'zbekiston hududida xo'jalik faoliyatlari va respublika qonunlarida man etilmagan boshqa faoliyatni amalga oshirish uchun zarur bo'ladigan o'z mulklariga ega bo'lishlariga haqlidirlar. Chet el yuridik shaxslarining mulki davlat tamonidan muhofaza etiladi.

Xorijiy davlatlar va xalqaro tashkilotlar ham O'zbekiston hududida xalqaro shartnomalarida, O'zbekiston qonun hujjatlarida belgilangan tartibda diplomatik, konsullik, ijtimoiy-madaniy, xayriya va boshqa xalqaro munosabatlarni amalga oshirish uchun zarur mol-mulkka egalik qilishga haqlidirlar.

4-§. Konstitutsiya va mulkdor huquqlari

"Jamiyatning iqtisodiy negizlari" – deb, nomlangan XII bobda, respublikamiz hayotining iqtisodiy asoslari ya'ni mulkchilik masalalari, xo'jalik yuritish va tadbirkorlik faoliyatining kafolatlari belgilanib, hozirgi paytda bozor munosabatlarini rivojlantirish amalga oshirilayotgan islohotlarni chuqurlashtirishda ahamiyati beqiyosdir.

Konstitutsiyaning 54-moddasida quyidagicha belgilangan: "Mulkdor mulkiga o'z xohishicha egalik qiladi, undan foydalanadi va uni tasarruf etadi. Mulkdan foydalanish ekologik muhitga zarar yetkazmasligi, fuqarolar, yuridik shaxslar va davlatning huquqlarini hamda qonun bilan qo'riqlanadigan manfaatlarini buzmasligi shart".

Ushbu moddada birinchidan, mulk huquqining mazmuni e'tirof etilsa, ikkinchidan, mulkdan foydalanish huquqiga ega bo'lgan jismoniy va yuridik shaxslarning xo'jalik va ishlab chiqarish jarayonida ekologik muhitga ziyon yetkazmasligi ya'ni ularning ekologik majburiyatlari mustahkamlanadi.

Rivojlangan demokratik davlatlar kabi O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasida insonga bir qancha huquqlar in'om etilgan. Shu jumladan O'zbekiston Respublikasida har bir insonda mulkdor bo'lish huquqi mavjud.

Davlat va huquq tarixidan ma'lumki, har qanday demokratik huquqiy davlatda insonga mavjud bo'lgan huquqlar in'om etiladi. Xuddi mana shu huquqlar davlat tomonidan tan olinib, e'tirof etilishi va ularni amalda bajarilishini ta'minlab himoya etishi jamiyatdagi konstitutsiyaviy tuzumga bog'liqdir.

O'zbekiston Respublikasida boshqa huquqlar singari mulk huquqini ham himoya qilish qonuniy jihatdan mustahkamlangan va kafolatlangan. O'zbekiston Respublikasi Fuqarolik Kodeksi hamda "Mulkchilik to'g'risida"gi qonunlarda mulk huquqini himoya qilish usullari belgilangan.

O'zbekiston Respublikasi FKning XIX bobi "Mulk huquqini va boshqa ashyoviy huquqlarni himoya qilish"ga bag'ishlanib, unga ko'ra mol-mulkni boshqa shaxsning qonunsiz egaligidan talab qilib olish (vindikatsiya) hamda mulkdorning huquqlarini egalik qilishdan mahrum etish bilan bog'liq bo'lmagan huquqbuzarliklardan himoya qilish (negator da'vo) usullari belgilangan.

O'zbekiston Respublikasi mulkiy huquqni amalga oshirishni kafolatlaydi, mulkdorning konstitutsiyaviy huquqlarini ta'minlaydi. O'zbekiston Respublikasi qonunlarida nazarda tutilgan hollarni istisno etganda, mol-mulkni ko'paytirishni cheklashga hamda uni majburan tortib olishga yo'l qo'yilmaydi.

O'zbekiston Respublikasining va boshqa davlatlarning yuridik hamda jismoniy shaxslariga mulkiy huquqlarini himoya qilishida O'zbekiston Respublikasi teng sharoitlar yaratib beradi.

Mulkdor o'zga shaxs tomonidan qonunga xilof ravishda egallab olingan mol-mulkni O'zbekiston Respublikasi fuqarolik qonunlariga muvofiq talab qilib qaytarib olish huquqiga egadir.

Mulkdor o'z huquqini har qanday buzishlarni, garchi bunday buzishlar uni mulkka egalik qilish huquqidan mahrum etish bilan bog'liq bo'lmasa-da, bartaraf etishni talab qilishi mumkin.

Mulkiy huquqni himoya qilish sud yoki xo'jalik sudi tomonidan amalga oshiriladi.

O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasining 44-moddasida belgilangan har bir shaxsning o'z huquq va erkinliklarini sud orqali himoya qilish huquqi O'zbekiston Respublikasi Fuqarolik Protsessual Kodeksida ham o'z aksini topgan. Xususan, bu Kodeksning 1-moddasida har bir shaxsга o'z huquq va erkinliklarini sud orqali himoya qilish, davlat organlarining jamoat birlashmalarining g'ayriqonuniy hatti-harakatlari ustidan sudga shikoyat etish huquqi kafolatlanadi.

5-§. Davlat ekologik siyosatining konstitutsiyaviy asoslari

Ekologiya huquqining asosiy manbasi bo'lib O'zbekiston Respublikasining Konstitutsiyasi hisoblanadi. Konstitutsiyamizda shaxs, jamiyat va davlatning ijtmoiy, iqtisodiy, siyosiy-huquqiy, madaniy-ma'rifiy sohalaridagi asoslari mustahkamlangan bo'lib, atrof tabiiy muhitni muhofaza qilish, tabiiy resurslardan oqilona foydalanish bo'yicha davlat-huquqiy mexanizmining shakllantirishda muhim ahamiyatga ega hisoblanadi.

Shuning uchun ham Konstitutsiyada belgilangan qoidalar orqali jismoniy va yuridik shaxslar ekologik huquq, burchlari va erkinliklarini ifoda etadilar.

Shuni alohida ta'kidlash joizki, O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasida tabiat-jamiyat tizimidagi o'zaro munosabatlarni tartibga soluvchi maxsus qoida-talablar ham belgilangan bo'lib, ekologiya huquqi manbalarining poydevorini tashkil etadi.

Asosiy qonunimizning 50, 54, 55 va 100-moddalarida tabiatni muhofaza qilish, tabiiy boyliklarimizdan oqilona foydalanish bilan bog'liq ekologik huquqiy qoida-talablar mustahkamlangandir.

Konstitutsiyamizning 50-moddasida "Fuqarolar atrof tabiiy muhitga ehtiyotkorona munosabatda bo'lishga majburdirlar" – deb, belgilanib fuqarolarning ekologik majburiyatlarini konstitutsiya darajasida mustahkamlaydi.

Konstitutsiyaning 55-moddasida "Yer, yer osti boyliklari, suv, o'simlik va hayvonot dunyosi hamda boshqa tabiiy zahiralар umummilliy boylikdir, ulardan oqilona foydalanish zarur va ular davlat muhofazasidir" deb, ifodalangan bo'lib, davlat ekologik siyosatining asosiy tamoyillarini o'z ichiga oladi.

Ushbu konstitutsiyaviy qoidaning ahamiyati shundaki, birinchidan, mustaqilligimizning moddiy asosini tashkil etuvchi tabiiy boyliklari xalqimizning boyligi, mulki ekanligi, ikkinchidan, tabiiy resurslardan faqat oqilona foydalanish zarurligi, uchinchidan, respublikamiz tabiati davlat muhofazasiga olinganligi, ya'ni ekologik-huquqiy munosabatlarni davlat tomonidan kafolatlanishi kabi muhim tamoyillarni mustahkamlaydi.

O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasining qoida-talablari va tamoyillari asosida atrof, tabiiy muhitni muhofaza qilish, tabiiy resurslardan oqilona foydalanish va aholining ekologik xavfsizligini ta'minlashga qaratilgan qonunlar qabul qilinadi.

Asosiy qonunimizda davlat ekologiya siyosatining asosiy yo'nalishlari belgilansa, ushbu konstitutsiyaviy qoidalarga mos ravishda qabul qilinadigan qonunlarda atrof, tabiiy muhitni muhofaza qilish, tabiiy resurslardan oqilona foydalanishning talablari, mexanizmi mustahkamlanadi.

Respublikamiz mustaqillikka erishgandan so'ng, Konstitutsiyamiz qoida-talablari asosida O'zbekiston Respublikasi ekologiya sohasida quyidagi qonunlar qabul qilindi: O'zbekiston Respublikasining "Tabiatni muhofaza qilish to'g'risida"gi qonuni, O'zbekiston Respublikasining "Alohida muhofaza etiladigan tabiiy hududlar to'g'risida"gi qonuni, O'zbekiston Respublikasining "Davlat saniyatariya nazorati to'g'risida"gi qonuni, O'zbekiston Respublikasining "Suv va suvdan foydalanish to'g'risida"gi qonuni, O'zbekiston Respublikasining "Atmosfera havosini muhofaza qilish to'g'risida"gi qonuni, O'zbekiston Respublikasining "O'simlik dunyosini muhofaza qilish va ulardan foydalanish to'g'risida"gi qonuni, O'zbekiston Respublikasining "Hayvonot dunyosini muhofaza qilish va ulardan foydalanish to'g'risida"gi qonuni, O'zbekiston Respublikasining "Yer kodeksi", O'zbekiston Respublikasining "Yer osti boyliklari to'g'risida"gi qonuni, O'zbekiston Respublikasining "Davlat yer kadastri to'g'risida"gi qonuni, O'zbekiston Respublikasining "O'rmon to'g'risida"gi qonuni, O'zbekiston Respublikasining "Ekologik ekspertiza to'g'risida"gi qonuni, O'zbekiston Respublikasining "Metrologiya to'g'risida"gi qonuni, O'zbekiston Respublikasining "Standartlashtirish to'g'risida"gi qonuni, O'zbekiston Respublikasining "Xizmat va mahsulotlarni sertifikatlashtirish to'g'risida"gi qonuni, O'zbekiston Respublikasining "Aholini va hududlarni tabiiy hamda texnogen xususiyatli favqulodda vaziyatlardan muhofaza qilish to'g'risida"gi qonuni, O'zbekiston Respublikasining "Gidrotexnika inshootlarining xavfsizligi to'g'risida"gi qonuni, O'zbekiston Respublikasining "Radiatsiya xavfsizligi to'g'risida"gi qonuni va boshqalar.

Ushbu qonunlarda tabiatni muhofaza qilish, tabiiy obyektlardan oqilona foydalanish va aholining ekologik xavfsizligini ta'minlash bilan bog'liq ijtimoiy munosabatlarning maqsadi, vazifasi, obyekt va subyektlari, tabiiy resurslarning huquqiy holati, ushbu sohada yuridik va jismoniy shaxslarning huquqlari, majburiyatlari, erkinliklari, kafolatlari va vakolatlari, tabiiy resurslardan foydalanish va ularni muhofaza qilish tartibi, muddati va talablari, ekologik qonunchilik talablarini buzganlik uchun yuridik javobgarlik chora-tadbirlari kabi ekologik-huquqiy qoida talablari belgilangandir.

Konstitutsiyamizning XXI bobi 100-moddasida mahalliy davlat hokimiyat organlari vakolatlarining asosiy yo'nalishi sifatida - atrof muhitni muhofaza qilish kabi mas'uliyati e'tirof etilgan.

Konstitutsiyadagi qoida talablar ekologik huquqiy munosabatlar tizimidagi asosiy tamoyillarni mustahkamlaydi. Ushbu konstitutsiyaviy tamoyillar asosida atrof, tabiiy muhitni muhofaza qilish tabiiy resurslardan oqilona foydalanish va aholining ekologik xavfsizligini ta'minlashga qaratilgan qonun, farmon, qaror, nizomlar kabi me'yoriy-huquqiy hujjatlar qabul qilinadi.

O'zini – o'zi nazorat qilish savollari

1. Fuqarolik jamiyatining mohiyati nima bilan belgilanadi?
2. Jamiyatning iqtisodiy negizlari deganda nimani tushunasiz?
3. Mulkning qanday shakllari mavjud?
4. Ekologiya sohasidagi qaysi qonunlarni bilasiz?

XVII BOB. O`ZBEKISTONDA MOLIYA VA PUL-KREDIT TIZIMINING KONSTITUTSIYAVIY ASOSLARI

1-§. O`zbekiston Respublikasida moliya tizimining konstitutsiyaviy asoslari

2-§. O`zbekiston Respublikasida pul tizimining konstitutsiyaviy asoslari

3-§. O`zbekiston Respublikasida budget tizimining konstitutsiyaviy asoslari

4-§. O`zbekiston Respublikasida bank tizimining konstitutsiyaviy asoslari

5-§. O`zbekiston Respublikasining bank tizimi tushunchasi

1-§. O`zbekiston Respublikasida moliya tiziminng konstitutsiyaviy asoslari

Konstitutsiyaning 122-moddasida "O`zbekiston Respublikasi o`z moliya va pul-kredit tizimiga ega" deb belgilab qo`yilgan. Moliya tushunchasi juda keng tushuncha bo`lib, o`z mohiyatiga ko`ra iqtisodiy kategoriyalardan biri bo`lib hisoblanadi.

"Moliya" – lotincha ibora bo`lib, pul to`lovlari degan ma`noni bildiradi. Lekin moliyani pul to`lovlari deb tushuntirish yetarli emas, balki bu ibora uning tashqi ko`rinishini ifoda qilib, ichki mazmunini ifoda qilmaydi. Ana shunday to`lovlar bir tomondan budgetga, sug`urta organlariga, soliqlar, yig`imlar, to`lovlar o`tkazish, ikkinchi tomondan esa davlat budjeti va fondlar hisobida mablag`lar berish, bank orkali amalga oshiriladigan pul to`lovlari holida pul harakatini ifoda qilar ekan, bu harakatlarda ijtimoiy munosabatlar aks etadi. Iqtisodiyotni rivojlantirish pul mablag`larini talab qiladi.

Moliya tizimi yordamida davlat o`ziga kerakli bo`lgan pul mablag`ini yig`ib oladi – pul fondini tashkil qiladi va bu to`plangan pul mablag`i fondini qayta taqsimlaydi. Har bir davlat o`zining mustaqil moliyasiga ega bulmog`i kerak.

O`zbekiston Respublikasi siyosiy mustaqilligiga erishdi. Hozirgi kunda O`zbekiston Respublikasi boshqa mustaqil davlatlar qatori faqat siyosiy mustaqillikka erishib qolmasdan, iqtisodiy mustaqillikka ham erishmoqda, ya'ni o`zining moliyasiga va o`zining milliy daromadiga egadir. O`zbekiston Respublikasining moliyasi mamlakatimiz iqtisodiy tizimining muhim va ajralmas qismi, uning tarkibiy elementidir. Mamlakatimiz iqtisodining rivojlanishi, uning moliyasini yuksalish yo`nalishlarini belgilab beradi va mustahkamlab borishiga ijobiy ta'sir ko`rsatadi. Iqtisodimizning taraqqiyotini yakunlovchi ko`rsatkichlardan biri milliy daromaddir.

Milliy daromadning o`sishiga mamlakatimiz sanoati, qishloq xo`jaligi va boshqa tarmoqlarning uzluksiz taraqqiyoti sababchi bo`ladi. Moliyani mustahkamlash murakkab vazifalardan biri, bu vazifani bajarmasdan turib, mamlakatimizni himoya qilish, xo`jalik va madaniy rivojlanishini ta'minlash va bozor iqtisodi sharoitiga yirik qadam qo`yish mumkin emas.

Pul resurslarini hosil etish, ularni jamlash, taqsimlash va jamlash yuzasidan paydo bo`ladigan iqtisodiy munosabatlar moliya deyiladi.

Moliya pul munosabatlari bo`lsada, u ishlab chiqarishga bog`liq. Pul mablag`larini topish, ularning taqsimlanishi va qaysi maqsadlarda hamda qanday usullar bilan ishlatilishi moliya tizimini tashkil etadi. Agar moliyaning obykti pul mablag`lari bo`lsa, uning subyektlari ya'ni ishtirokchilari: firma, jamoat tashkilotlari, davlat idoralari, har xil muassasalar, turli oilalar va ayrim shaxslar bo`ladi. Ularning hammasi pul kirimi va chiqimiga ro`para bo`ladilar, shu bilan moliyaviy munosabatlarga kirishadilar. Moliyaning mazmuni uni bajaradigan vazifalarida ifoda etiladi.

Moliya quyidagi vazifalarni bajaradi:

1) *Taqsimlash vazifasi – har xil yaratiladigan milliy mahsulot va jamg`arilgan milliy boylik pul shaklida taqsimlanadi, turli moliya fondlariga aylantiriladi.*

2) Ragʻbatlantirish vazifasi – moliya vositasida iqtisodiy faollik qoʻllab-quvvatlanadi. Buning uchun soliqlardan imtiyoz beriladi. Soliqlar kamaytirilsa, firmaning xarajati qisqarib, uning foydasi koʻpayadi. Bu esa foydani ishlab chiqarishni rivojlantirish uchun sarflash imkonini beradi. Davlat tomonidan korxona va tashkilotlarga moliyaviy koʻmak berish ham ular ishini ragʻbatlantiradi.

3) Iqtisodiy axborot vazifasi – moliyada iqtisodiy faoliyatning yakuni jamlanadi va bu moliyaviy koʻrsatkichlar shaklini oladi. Bu foyda miqdori, rentabellik, korxonaning likvidligi, uning pul mablagʻlari va qarzining miqdori kabilardir. Shularga qarab korxonaning moliyaviy holatiga baho beriladi.

Moliya oʻz vazifalarini moliyaviy vositalar, chunonchi, soliqlar, har xil toʻlovlar, subsidiyalar, pul fondlari vositasida bajaradi. Jami moliya vositalari moliya mexanizmi deb yuritiladi. Oʻzbekistonda Moliya bir qancha boʻgʻinlardan iborat boʻlib, yagona moliya tizimini tashkil qiladi. Bu tizimga quyidagilar kiradi:

1) Oʻzbekiston davlat budjeti – buni tarkibiga Respublika budjeti, Korakalpogʻiston Respublika budjeti va mahalliy budjetlar kiradi.

2) Budjetdan tashqari fondlar: ijtimoiy sugʻurta fondi, pensiya fondi, aholi bandlik xizmati fondlari kiradi va budjetdan tashqari maqsadga yoʻnaltirilgan jamgarmalari. Masalan: Bobur nomidagi jamgʻarma, Xalqaro Amir Temur hayriya jamgʻarmasi, bu jamgarmalarning asosiy vazifasi Temur va Temuriylar davri tarixi hamda madaniyatini chuqurroq oʻrganish, uni keng xalq ommasi, ayniqsa yoshlar oʻrtasida faol targʻib qilish.

3) Korxonalar, birlashmalar va tashkilotlarning moliyasi.

4) Mulkiy va shaxsiy sugʻurta.

5) Davlat krediti va bank krediti – bular hammasi yigʻilib moliya tushunchasini beradi. Bu boʻgʻinlar moliya tizimini tashkil qilishi bilan birga, ham bir boʻgʻin oʻziga xos xususiyati bilan jamiyatning ijtimoiy-iqtisodiy holatiga oʻz taʼsirini koʻrsatadi.

Oʻzbekiston Davlat budjeti – moliya tizimi ichida markaziy oʻrinni egallaydi. Davlat budjetiga kelib tushadigan mablagʻni katta qismini korxonalar, birlashmalar va tashkilotlardan kelib tushadigan daromadlar tashkil qiladi. Undan keyin esa fuqarolardan olinadigan soliqlar hisobiga budjet daromadlari tashkil topadi. Davlat budjetining eng koʻp qismi Oʻzbekiston aholisini ijtimoiy himoya qilish, kam taʼminlangan oilalarga yordam berishga sarflanadi.

Korxonalar, birlashmalar va tashkilotlarning moliyasi – moddiy ishlab chiqarish bilan bevosita bogʻliq boʻlib, natijada milliy daromad hosil boʻladi. Bunga korxonalar, tashkilotlar, birlashmalar, jamoa xoʻjaliklari, kooperativ va jamoat tashkilotlari moliyasi kiradi. Oʻzbekiston Respublikasi bozor sharoiti munosabatlariga kirib borishida boʻlarning moliyasi asosiy moliya boʻgʻinlaridan boʻlib hisoblanadi. Korxona va tashkilotlarda hosil boʻlgan moliyaviy resurslar esa davlat budjetining asosiy daromadlar manbai boʻlib hisoblanadi.

Mulkiy va shaxsiy sugʻurta – asosan yuridik va jismoniy shaxslarning badal pullari hisobiga sugʻurta fondi tashkil qilinadi. Sugʻurta fondining asosiy vazifasi tabiiy ofat va boshqa baxtsiz xodisalar natijasida kelib chiqqan zararni qoplashdan iboratdir. Oʻzbekiston Respublikasida Sugʻurta ishlari Oʻzbekiston Respublikasining "Sugʻurta toʻgʻrisida"gi 1993 - yil 6- may qonuni asosida amalga oshiriladi.

Shu qonunga asosan sugʻurta – inson faoliyatining turli sohalarida sodir boʻladigan tabiiy ofatlar, favqulodda hodisa va boshqa voqealar natijasida yetkazilgan zarar, hamda talofatlarni jismoniy va yuridik shaxslar toʻlagan sugʻurta badallari (sugʻurta pullari) dan hosil qilingan pul fondlari hisobidan toʻliq yoki qisman qoplash yoʻli bilan jismoniy va yuridik shaxslar manfaatlar sugʻurtalanishini taʼminlashga doir munosabatlar demakdir.

Davlat krediti va bank krediti – bozor sharoitida juda katta ahamiyatga egadir. Davlat krediti orqali davlat aholining vaqtincha foydalanmay turgan pul mablagʻidan xalk xoʻjaligini kreditlashda foydalanadi. Davlat kreditida aholi, yaʼni fuqaro oʻz xohishi bilan pul mablagʻini davlat ixtiyoriga berib qoʻyadi. Masalan omonatga pul qoʻyishi, davlat zayomlarini sotib olishi misol boʻla oladi.

Bank krediti ikki xil, yaʼni qisqa muddatli va uzoq muddatli boʻladi. Davlat banklarida korxona, tashkilot hamda fuqarolarning pullari saqlanadi. Bu saqlanishga berilgan pullarni banklar muxtoj korxona, tashkilot va fuqarolar uchun qarzga, yaʼni kreditga qisqa yoki uzoq muddatga berishi mumkin. Qarzga berish hisobiga bank qarzga olingan summadan foiz hisobida daromad oladi. Davlat krediti va bank krediti ham oʻz navbatida moliya tizimining koʻzga koʻringan boʻgʻinini tashkil qiladi.

2-§. Oʻzbekiston Respublikasida pul tizimining konstitutsiyaviy asoslari

Oʻzbekiston Respublikasida pul tizimi – Oʻzbekiston Respublikasida pul muomalasini tartibga solish, Oʻzbekiston Respublikasining Konstitutsiyasining 122-moddasida hamda Oʻzbekiston Prezidentining 1994 – yil 16 - iyunda eʼlon qilingan "Oʻzbekiston Respublikasining milliy valutasini muomilaga kiritish toʻgʻrisida"gi farmoni hamda Oʻzbekiston Vazirlar Mahkamasi va Oʻzbekiston Respublikasi Markaziy banki tomonidan chiqarilgan normativ-huquqiy aktlar asosida tartibga solinadi.

Oʻzbekiston Respublikasi hududida pul siyosatini amalga oshirishda Oʻzbekiston Respublikasi bankining roli juda ham kattadir. Pul tizimi hamda pul muomalasini tashkil etish Oʻzbekiston Respublikasi Markaziy banki tomonidan olib boriladi.

Oʻzbekiston Respublikasining rasmiy pul birligi - soʻmdir. Bir soʻm yuz tiyindan iborat. Soʻm Oʻzbekiston Respublikasida yagona, cheklanmagan va qonuniy toʻlov vositasi boʻlib hisoblanadi. 1 iyuldan boshlab Oʻzbekiston Respublikasining Milliy valutasini - "soʻm" Oʻzbekiston Respublikasi Markaziy bankining qiymati 1, 3, 5, 10, 25, 50, 100 va 1996 yildan boshlab 200 soʻm, 2000 yildan 500 soʻm, 2001- yildan 1000 soʻm boʻlgan bank qogʻoz (banknotlar) va 1, 3, 5, 10, 20, 50 tiyin boʻlgan metal tangalar hamda naqd pul muomalaga chiqarildi.

Markaziy bank Oʻzbekiston Respublikasi hududida qonuniy toʻlov vositasi sifatida banknotlar va tangalar koʻrinishidagi pul belgilarini muomalaga chiqarishda mutloq huquqqa ega, ularni qalbakilashtirish va noqonuniy tarzda tayyorlash qonuniy hujjatlarga muvofiq javobgarlikka tortishga sabab boʻladi. Muomalada boʻlgan banknotlar va tangalar Markaziy bankning qatʼiy majburiyatlari hisoblanadi va uning jami aktivlari bilan taʼminlanadi. Shuning bilan birga Markaziy bank yoʻq qilib yuborilgan, qalbaki, yasama va qonuniy kuchini yoʻqotgan banknotlar va tangalarning oʻrnini qoplamaydi.

Markaziy bank banknotlar va tangalarning namunalari, shuningdek ularning dizaynini Oliy Majlisning Kengashi bilan kelishgan holda tasdiqlaydi. Banknotlar va tangalarning dizayni Markaziy bankning mulki hisoblanadi. Markaziy bank yangi namunalardagi banknot va tangalar muomalaga chiqarilishi toʻgʻrisidagi axborotni, shuningdek ularni tavsifini ommaviy axborot vositalarida eʼlon qiladi.

Pul – shunday maxsus tovar, u boshqa hamma tovarlar uchun umumiy ekvivalent vazifasini bajaradi. Hamma tovarlar singari pul ham, qiymat ham isteʼmol qiymatga ega. Shu maʼnoda u boshqa oddiy tovarlardan farq qilmaydi.

Pul bozor iqtisodiyotining muhim omilini tashkil qiladi. Hozirgi iqtisodiy hayot, xususan, bozor iqtisodiyoti pul bilan tirik. Pul boʻlmagan joyda bozor iqtisodiyoti boʻlishi mumkin emas. Bozor iqtisodi tovarlar va tovarlashgan xizmatlarni ishlab chiqarishdan boshlab, to isteʼmoligacha boʻlgan harakatdan iboratki, bu pul vositasida amalga oshadi.

Ishlab chiqarish resurslari bozorda pulga xarid qilinib, tovarlar yaratiladi va pul daromadlariga ayirboshlanib iste'molga o'tadi. Tovarlarni iste'mol yoki investitsiya (ishlab chiqarish) uchun sarf etiladimi, baribir pul yordamida harakatga keladi. Bozor iqtisodiyoti sharoitida pul muomalasini uyushtirish, pullarni ayirboshlash, ularni saqlash, taqsimlash, bo'sh pulni berish, ya'ni uni sotish, pul vositasida moliyani tashkil etish kabi iqtisodiy aloqalar yanada kuchayib, murakkablashib boradi. Pul shaklidagi mablag'lar bozor orqali resurslarga aylanadi va ular ishtirokida tovarlar yaratiladi hamda sotilib yana pul olinadi.

O'zbek so'mini joriy qilish zaruriyati. Sobiq Ittifoq parchalanib ketganidan so'ng MDHdagi yangi mamlakatlar yagona pul birligini saqlab qolishga aslo hojat kolmadi. Ayni paytda mustaqil davlatlar alohida moliyaviy siyosat yurgiza boshlandi.

Bunday sharoitda:

- 1) Rubl zonasidagi respublikalarda moliya sohasida yuz berishi mumkin bo'lgan o'zgarishlarni oldindan bilish mushkul bo'lib koldi;*
- 2) Nakd pulsiz mablag' harakati, o'tkazish yuli bilan to'lovlar ancha cheklanadi;*
- 3) Mintakalar aro foiz me'yorlari o'rtasidagi farq kuchaydi;*
- 4) Pulni qadrsizlanishi alohida respublikalar, shu jumladan, O'zbekiston xukumatini nazoratidan chiqa boshladi.*
- 5) Rossiya Markaziy banki tomonidan MDX mamlakatlarini nakd pul va kreditlar berishning muntazamligiga rioya qilinmagani mablag' yetishmasligi va iqtisodiy faoliyatda beqarorlikka olib keladi.*
- 6) Turli respublikalarda pulni har xil darajada qadrsizlanishi mintaqada iste'mol mollarini kamaytirib yubordi.*
- 7) Xukumatlar o'rtasida ishonch va hamjihatlik yo'qligi, shuningdek, ko'pincha unchalik muhim bo'lmagan masalalar bo'yicha xatti-harakatlar ahvolni battar ogirlashtirdi.*

So'mni joriy qilishda O'zbekiston o'zi tanlagan yo'ldan bordi. Bu xususiyatlar quyidagilardan iborat:

- 1) avvalo, u boshqa mamlakatlar tajribasiga o'xshamaydi.*
- 2) Xalol ishlab tanilgan pulni hammasi almashtiradigan bo'ldi.*
- 3) Yangi va eski pul nisbati 1:1. Boshqa davlatlarda esa bu turlicha bo'ldi: 1:100, 1:50, 1:10 va hokazo.*

"Birga bir" nisbat iqtisodiy jihatdan eng arzon ruhiy psixologik jixatdan eng qulaydir.

3-§. O'zbekiston Respublikasida budjet tizimining konstitutsiyaviy asoslari

Sobiq ittifoq hukumatini tugatilishi bilan O'zbekiston Respublikasining davlat va iqtisodiy holati tubdan o'zgardi. O'zbekiston Mustaqil suveren davlat bo'ldi. Bu davlatchilikning muhim atributi bo'lgan - budjetning o'zgarishiga olib keldi.

O'zbekiston Respublikasi qonunchiligiga binoan budjetlar ikkiga bo'linadi:

- davlat budjeti,
- mahalliy budjet.

O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasining 122-moddasiga binoan O'zbekiston davlat budjeti respublika budjetidan, Qoraqalpog'iston Respublikasi budjetidan va mahalliy budjetlardan iborat. O'zbekiston Respublikasining Fuqarolik Kodeksiga binoan davlat mulki respublika mulki va ma'muriy - hududiy tuzilmalar mulkidan (munitsipal mulkdan) iborat. Tegishli budjetning vositalari va boshqa davlat mol-mulki, agar ular davlat korxonasi va muassasasiga birkutilmagan bo'lsa, O'zbekiston Respublikasining davlat xazinasini, viloyat xazinasini tashkil qiladi. Respublika mulki respublika budjetiga tushadigan soliqlar,

yigimlar va boshqa majburiy to'lovlardan, shuningdek qonunlar nazarda tutilgan asoslarga muvofiq boshqa tushumlar hisobidan tashkil etiladi.

Munitsipal mulk - davlat hokimiyati mahalliy organlarining mol - mulki, mahalliy budjet mablag'lari, shuningdek uy - joy fondi va kommunal xo'jalik korxonalar va boshqa mulkiy komplekslar, xalq ta'limi, madaniyat, sog'liqni saqlash muassasalari, shuningdek boshqa mol-mulkdan iborat. Munitsipal mulk mahalliy budjetga tushadigan soliqlar, yig'imlar va boshqa majburiy to'lovlardan, shuningdek qonun hujjatlarida nazarda tutilgan asoslarga muvofiq boshqa tushumlar hisobidan tashkil etiladi.

Shunday qilib, davlat budjeti respublika budjeti, respublika tarkibiga kiruvchi Qorakalpog'iston Respublikasi budjeti va viloyatlar budjetidan tashkil topadi.

Mahalliy budjet esa, tuman, shahar, qishloq va boshqa ma'muriy-hududiy tuzilmalar pog'onasida tashkil topadi.

Budjetning qanday pog'onada tashkil topishidan qat'iy nazar, budjetni uch ma'noda tushunish mumkin:

- a) iqtisodiy ma'noda;
- b) moddiy ma'noda;
- v) huquqiy ma'noda.

Iqtisodiy ma'noda budjet - budjet fondlarini turli pog'onada tashkil etish, taqsimlash va foydalanish bilan bog'liq bo'lgan iqtisodiy (pul) munosabatlari tizimini anglatadi.

Moddiy ma'noda budjet - davlat yoki mahalliy hokimiyat organlari funksiyalarini ta'minlash maqsadida u yoki bu pog'onada tashkil qilinuvchi markazlashgan pul fondini anglatadi. Hujjatlar, u yoki bu tadbirlarni budjet hisobidan moliyalashtirish, budjet mablag'lari hisobidan organlar va muassasalarni ta'minlash, daromad manbaini budjet hisobiga o'tkazish to'g'risida so'z yuritganimizda, budjetning aynan shu jihati nazarda tutiladi.

Huquqiy ma'noda budjet - tegishli davlat hokimiyatining vakillik organi tomonidan tasdiqlangan, tegishli hududning markazlashgan pul fondini tashkil etish, taqsimlash va foydalanishning moliyaviy rejası bo'lib hisoblanadi.

Qonun bilan o'rnatilgan tartibda tasdiqlangan budjet - davlatning asosiy moliyaviy - rejali akti yoki mahalliy pog'ona dagi moliyaviy - rejali akt sifatida namoyon bo'ladi.

Asosiy moliyaviy reja sifatida budjet quyidagi xususiyatlarga ega:

a) budjet universal moliyaviy reja hisoblanib, o'z ko'rsatkichlari bilan ijtimoiy va iqtisodiy rivojlanishning barcha sohalarini qamrab oladi. Bu universallik xususiyati boshqa moliyaviy rejalarda uchramaydi, chunki ular juda tor doirada harakat qiladi.

b) boshqa moliyaviy rejalariga nisbatan budjet - yo'naltiruvchi xususiyatiga ega. Yo'naltirish - budjet ko'rsatkichi bilan boshqa moliyaviy rejalar ko'rsatkichining o'zaro bog'likligi orqali amalga oshiriladi. Korxonalarning moliyaviy rejalarida budjetga tulanadigan majburiy to'lovlar xajmi va budjetdan ajratiladigan mablag'lar ko'rsatiladi.

Davlat budjet tashkilotlari o'z faoliyatlarini amalga oshirishlari uchun kerak bo'lgan barcha mablag'larni tegishli budjetning (bo'ysunuviga karab) xarajatlar qismidan oladilar.

Yuqorida ko'rib chiqilgan barcha aspektlar budjet tushunchasini to'ldirib turadi. Budjet bu - davlat hokimiyati organlari funksiyalarini ta'minlash maqsadida pul mablag'larini tashkil etish va xarajat qilish shaklidir. Bu tushunchadan ko'rinib turibdiki:

birinchidan, budjet - pul mablag'larini tashkil etish va xarajat qilish shakli bo'lib hisoblansa,

ikkinchidan, budjet - davlat hokimiyati organlarining funksiyalarini ta'minlaydi.

Demak, budjet - davlat hokimiyati vakillik organi tomonidan tasdiqlanadigan markazlashgan pul fondlarining tashkil topishi, taqsimlanishi va foydalanishining asosiy

moliyaviy rejasi bo'lib, davlatning barcha vazifalari va funksiyalarini ta'minlashga xizmat qiladi.

Davlat budjeti har yili tasdiqlanadi va u 1- yanvardan 31- dekabrqa qadar harakatda bo'ladi.

Davlatning iqtisodiy - ijtimoiy rivojlanishida budjetdan foydalanish natijasida yuzaga keladigan munosabatlarni tartibga soluvchi huquqiy normalar maxsus guruh normalarini keltirib chiqaradi, hamda moliya huquqining bo'limi bo'lgan - budjet huquqini tashkil qiladi.

Budjet huquqi o'z tarkibiga bir necha moliyaviy institutlarni oladi. Budjet huquqi normalari moliyaviy tizimning ajralmas qismi bo'lib, budjetning tashkil topishi, taksimlanishi va undan foydalanilishi jarayonida yuzaga keluvchi ijtimoiy munosabatlarni tartibga soladi. Shuning uchun ham budjet huquqi - respublika hududida davlat va mahalliy budjetlarni tashkil etish, taqsimlash va foydalanish natijasida yuzaga keluvchi ijtimoiy (moliyaviy) munosabatlarni tartibga soluvchi moliyaviy - huquqiy normalar yig'indisidan iborat.

Budjet huquqining predmetini - budjet fondlarini tashkil etish, taqsimlash va foydalanish natijasida yuzaga keluvchi munosabatlar tashkil qiladi. Bu munosabatlar quyidagilardan iborat:

- a) respublikada budjet tuzilishi va budjet tizimini o'rnatish;
- b) budjet tizimi daromadlar va xarajatlarning strukturasini o'rnatish va ularni turli pog'onadagi budjetlar o'rtasida taqsimlash;
- v) budjet vakolat doirasini chegaralash (ya'ni davlat va uning subyektlari o'rtasida);
- g) budjet jarayonini tashkil etish bilan, ya'ni budjetlarni tuzish, ko'rib chiqish, tasdiqlash va ijro etishning tartibini joriy etish, shuningdek tegishli budjetlarning ijro etilishi to'g'risidagi hisobotlarni ko'rib chiqish va tasdiqlash,
- d) budjet ijrosini nazorat qilishni tashkil etish bilan bog'liq bo'lgan munosabatlar.

Yuqorida ko'rsatib o'tilgan budjet munosabatlarining ham bir guruhi o'zida aniq bo'lgan munosabatlar yig'indisini qamrab oladi, ular o'zaro bog'liqdir. Masalan, budjet tizimi daromadlar va xarajatlarning strukturasini o'rnatish bo'yicha yuzaga keladigan munosabatlar mazkur tizimni o'rnatish bo'yicha yuzaga keladigan munosabatlarsiz amalga oshirilishi mumkin emas, o'z navbatida bu ikkala guruh munosabatlari budjet tizimini o'rnatish bo'yicha davlat organlari kompetensiyasini belgilashsiz amalga oshirilishi mumkin emas.

Budjet huquqi me'yorlari bilan tartibga solingan ijtimoiy munosabatlar guruhlari - budjet huquqiy munosabatlari bo'lib hisoblanadi. Bu munosabatlar boshqa huquqiy munosabatlardan farq qilgan holda, o'ziga xos xususiyatlarga ega.

Bu munosabatlar budjet faoliyati jarayonida yuzaga keladi, ya'ni budjetni tashkil etish, taqsimlash va foydalanish faoliyatida yuzaga keladi. Budjet munosabatlarining boshqa bir xususiyati shundan iboratki, boshqa huquqiy munosabatlar subyektlaridan farq qilgan holda, ularning subyektlar doirasida juda tordir.

4-§. O'zbekiston Respublikasida bank tizimining konstitutsiyaviy asoslari

Mustaqil davlat iqtisodiyotini yetarli kredit resurslar bilan ta'minlay oladigan, turli mulk va tashkiliy-huquqiy shaklda paydo bo'lgan korxonalar xo'jalik faoliyati jarayonida hisob-kitoblarni uzluksiz amalga oshirishni ta'minlaydigan, mustaqillikning birinchi yillarida O'zbekiston Respublikasi birinchi navbatda rivojlanishini talab qilgan iqtisod sohalariga investitsiyalarni jalb etish imkoniyatini yaratadigan, tashqi savdo

munosabatlarini liberalizatsiyalangan sharoitlarda korxonalarning tashqi faoliyatiga xizmat ko'rsata oladigan bank tizimini butunlay boshidan tashkil qilish zarur edi.

Bank tizimidagi islohotlar davlat mustaqilligiga erishilgandan keyin olib boriladigan iqtisodiy islohotlarni ajralmas qismi edi.

Xalqaro standartlar talablariga javob beradigan bank tizimini tashkil etish moliya sohasini islohotlash maqsadlaridan biri edi. O'zbekiston Respublikasi Prezidenti I.A.Karimov o'zining "O'zbekiston iqtisodiy islohotlarni chukurlashtirish yo'lida" asarida "Markaziy bank tomonidan boshqariladigan va o'z ichiga mustaqil va xususiy banklarni kiritadigan bank tizimini shakllantirishni, O'zbekiston Respublikasi hududida chet davlatlar yirik banklarining bo'limlari va vakolatxonalarini ochilishi uchun yaxshi sharoitlarni yaratib berishni" bozorga o'tishni birinchi bosqichining asosiy tadbirlaridan deb ta'kidlaydi.

Bank tizimini islohotlash O'zbekiston Respublikasi Markaziy banki rahbarligi ostida amalga oshirilmoqda. 1992 - yilning sentabr oyida sobik Sovet Ittifoqi Davlat bankining O'zbekistondagi respublika bo'limi to'la O'zbekistonda bank tizimini tashkil etadigan va boshqaradigan O'zbekiston Markaziy bankiga aylantirildi.

Mustaqillikka erishilgan paytdan boshlab hozirgi davrgacha bank islohotlarini ikki bosqichini ajratsa bo'ladi. Birinchi bosqichda zamonaviy bank tizimining asoslari yaratiladi: kerakli me'yoriy hujjatlar qabul qilinadi, institutsion islohotlar o'tkaziladi, bank nazorati tashkil qilinadi, yangi tashkil qilingan banklar moddiy-texnik ta'minlandi.

Bank sohasi islohotlarida 1991 - yil 15- fevralda qabul qilingan O'zbekiston Respublikai "Banklar va bank faoliyati to'g'risida"gi Qonuni muhim rol o'ynadi. U Markaziy bankka ijro organlaridan mustaqillik berdi, respublikada tijorat banklarni tashkil qilish va ularga faoliyat ko'rsatish uchun huquqiy asos yaratdi.

1994- yil 1 - iyuldan boshlab respublika o'z valutasiga o'tishi ham bank islohotlari uchun muhim ahamiyatga ega bo'ldi. O'zbekiston Respublikasi Prezidenti I.Karimov o'zining "O'zbekiston iqtisodiy islohotlarni chuqurlashtirish yo'lida" nomli asarida 1994 - yil 1 - iyuldan boshlab O'zbekiston hududida muomalaga milliy valutasini – so'mni yagona to'lov vositasi sifatida kiritishi chindan revolyutsion qadam bo'ldi deb yozadi.

Milliy valutani kiritilishi O'zbekiston Respublikasi Markaziy banki qo'l ostida o'tkaziladigan juda ko'p tadbirlarni o'tkazishni talab qildi.

Bank tashkilotlari tomonidan mulkiy va huquqiy-tashkiliy shaklidan kat'iy nazar O'zbekiston hududida ro'yxatga olingan hamma yuridik shaxslarning hisob varaqlaridagi mablag'lari, butunlay asosiy va aylanma fondlar va boshqa moddiy boyliklari, kreditor va debitor qarzdorliklari, respublika va mahalliy budjet qoldiqlarining qiymati qayta hisoblangan.

1995 -yilga qadar O'zbekiston Respublikasida ikki pog'onali bank tizimi shakllanadi. Bank tizimini yuqori pog'ona sini egallagan Markaziy bank bank tizimiga rahbarlik qiladi, bank xizmatlari sohasidagi qoidalarini o'rnatadi, tijorat banklarini nazorat qiladi.

Bank tizimining ikkinchi pog'onasini turli tijorat banklar tashkil qiladi. Bu – universal, ya'ni bank operatsiyalarini hamma turlarini bajaradigan, va ixtisoslashgan, ya'ni iqtisodni aniq tarmoqlariga xizmat ko'rsatadigan yoki bank operatsiyalarini ba'zi bir turlarini bajaradigan banklar filiallarga ega bo'lgan va filiallari yo'q banklar; O'zbekiston banklari, qo'shma banklar va chet el banklarining sho'ba banklari va hokazo banklardir.

Markaziy bank o'zi ham kardinal o'zgardi. Uning huquqiy maqomi, maqsadlari va vazifalari o'zgardi. Agar Sovet Ittifoqi davrida O'zbekiston Respublikasi Markaziy banki rejaviy, iqtisodda ikkinchi darajali element hisoblangan bo'lsa, mustaqillikka erishilgandan so'ng iqtisodiy islohotlarda Markaziy bank asosiy o'rinni egalladi.

Islohotlarga davlat tomonidan rahbarlik qilish tamoyili O'zbekiston Respublikasi Prezidenti tomonidan taklif qilingan va jamiyatda islohotlarni o'tkazish paytida qo'llanadigan beshta tamoyildan biridir. Shu tamoyildan kelib chiqib, Markaziy bank moliya sohasida o'tkazilayotgan islohotlarga rahbarlik qiladi, boshqa sohalarda o'tkazilayotgan islohotlarda faol qatnashadi. Islohotlarni o'tkazish paytida o'z ma'muriy vakolatlari qatorida O'zbekiston Respublikasi Markaziy banki bozor instrumentlaridan ham foydalanadi. Bu uning ochiq bozordagi operatsiyalari (masalan, davlat qimmatli qog'ozlarini oldi-sotdi operatsiyalari), qayta moliyalash foizlari (bu foizlar tijorat banklar olgan kreditlari uchun to'lanadigan foizlardir), tijorat banklari uchun o'rnatilgan majburiy rezerv talablari (tijorat banklar uchinchi shaxslardan qabul qilingan mablag'larini O'zbekiston Respublikasi Markaziy banki tomonidan o'rnatilgan foizda O'zbekiston Respublikasi Markaziy banki o'tkazish Majburiyatlari)ning miqdorini tartibga solish bo'yicha choralardir.

Tashqi aloqalar rivojlanishi va dunyo iqtisodiga har tomonlama integratsiyalashga yo'naltirilgan davlat siyosatini amalga oshiradigan valuta operatsiyalarini va xalqaro hisob-kitoblarni birdan ko'payib ketishiga olib keldi. "Markaziy bank to'g'risida"gi Qonunning 40-moddasi va "Valutani tartibga solish to'g'risida"gi Qonun me'yorlariga binoan O'zbekiston Respublikasi Markaziy banki valutani tartibga soluvchi va valuta nazoratining asosiy organi hisoblanadi va tashqi aloqalarni tartibga solish bo'yicha faoliyatini yanada faollashtirdi.

Markaziy bankni tuzilmasi ham ancha o'zgardi. Valutani tartibga solish, bank nazoratini amalga oshirish, qimmatli qog'ozlar bozorini tartibga solish bo'yicha tuzilmalar tashkil qildi. O'zbekiston Respublikasi Markaziy banki xodimlarini tayyorlash va qayta tayyorlash bo'yicha choralar doimo amalga oshirilmoqda.

Agar bank islohotlarining birinchi bosqichini miqdoriy islohotlar bosqichi deb ataydigan bo'lsak, 1995-1996 - yillarda boshlangan islohotlarning ikkinchi bosqichida asosiy e'tibor islohotlarning sifatiga ajratilgan.

Bank islohotlarining ikkinchi bosqichi ikkita bank qonunlari "Markaziy bank to'g'risida"gi Qonun va "Banklar va bank faoliyati to'g'risida"gi Qonunning yangi taxrida qabul qilinishi bilan boshlandi. Bu ikki qonun bank faoliyatini huquqiy tartibga solish bo'yicha dunyo tajribasini o'rganib chiqilgandan so'ng xalqaro moliyaviy tashkilotlarning yetakchi mutaxassislari ishtirokida qabul qilingan.

Bank islohotlarining ikkinchi bosqichi tadbirlari asosan bank xizmatlarining sifatini xalqaro standartlargacha oshirish dunyo to'lov munosabatlariga integratsiya qilishga imkoniyat yaratib beradigan to'lov tizimiga o'tish, bank sohasiga chet el investitsiyalarini jalb etishga yo'naltirilgan. Tijorat banklarining qimmatli qog'ozlar bozorida, valuta bozorida faoliyatlari rivojlanmoqda, banklar bank operatsiyalarini yangi turlarini - lizing, faktoring, seyflar va maxsus xonalarni ijaraga berish kabi operatsiyalarni o'zlashtirmoqdalar.

Yetakchi dunyo banklarining O'zbekiston iqtisodiyotiga bo'lgan qiziqishlari oshmoqda. Ulardan bir kanchasi O'zbekistonda o'z vakolatxonalari va sho'ba banklarini ochdilar. O'zbekiston hududida qo'shma banklar tashkil qilinmoqda.

Bank tizimini axborot, ilmiy va xodimlar bilan ta'minlashga alohida e'tibor berilmoda. Bank tizimida yuqori rahbariyat uchun mutaxassislarni tayyorlash uchun Bank-moliya akademiyasi tashkil qilindi.

5-§. O'zbekiston Respublikasining bank tizimi

Faqat tijorat banklari bilan bir qatorda bank tizimiga rahbarlik qilish funksiyasini bajaradigan bosh davlat (markaziy, milliy) banklar paydo bo'lgandan so'ng bank tizimi to'g'risida gapirsa bo'ladi.

O'zbekiston Respublikasi bank tizimi – O'zbekiston Respublikasi hududida faoliyat ko'rsatayotgan banklar yig'ini va ular o'rtasidagi munosabatlar asoslaridir. Bizning respublikamiz hududida o'ttizdan ortiq banklar mijozlarga xizmat ko'rsatadi.

Bank tizimi tushunchasi o'z ichiga miqdoriy ko'rsatkichlardan tashqari banklar o'rtasidagi o'zaro munosabatlarni amalga oshirish tartibini kiritadi. Bank tizimi – bank tashkilotlarining oddiy yig'ini emas bu, shuningdek ular o'rtasidagi bog'liqlik, qaramliklardir. Yangi tashkil qilinayotgan banklar faoliyat ko'rsatayotgan banklar bilan yaqin bog'lanadilar. Bitta bankning muammosi boshqa banklarga ta'sir qiladi, agar muammo bir necha banklarda bo'lsa, bu butun bank tizimiga salbiy ta'sir ko'rsatishi mumkin.

Bank tizimi davlat xo'jaligini kerakli pul mablag'lar bilan ta'minlaydigan davlat iqtisodiyotini qon tomirlari tizimidir.

Ko'p davlatlar singari, O'zbekiston Respublikasi bank tizimi ikki pog'onalidir. Birinchi pog'onani O'zbekiston Respublikasi Markaziy Banki va uning hududiy Bosh boshqarmalari tashkil qiladi. Markaziy bank O'zbekiston Respublikasi bosh davlat banki hisoblanadi va bank tizimini yadrosini tashkil qiladi.

Ikkinchi pog'onani mijozlarga bank xizmati ko'rsatadigan hamma tijorat banklar tashkil qiladi. Jismoniy va yuridik shaxslar tijorat banklarga mijozlardir. Tijorat banklarining mijozlarining ko'pi davlat va nodavlat xo'jalik yurituvchi subyektlardir. Bu xo'jalik yurituvchi subyektlar tijorat banklarda o'z pul mablag'larini saqlaydilar, ular orqali hisob-kitoblarni amalga oshiradilar, bankning boshqa xizmatlaridan foydalanadilar. Bank xizmati pullik asosda taqdim etiladi. Bank xizmati uchun to'lovlar bank va mijoz o'rtasida imzolangan fuqarolik-huquqiy shartnomalar asosida belgilanadi.

Yana shuni aytib o'tish kerakki, bank tizimi o'z ichiga qator texnik va tashkiliy ko'rsatkichlarni ham kiritadi. Hamma banklar yagona bank aloqasi orqali bir-birlari bilan bog'langanlar. Bitta bankni xizmat uchun tanlagan mijoz nafaqat O'zbekiston banklari, balki butun dunyo banklari mijozlari bilan hisob-kitoblarni amalga oshirishlari mumkin.

Bundan tashqari bank tizimidagi etika talablari, bank xodimlarining xulqi, muomalasi va fikrlashi, bank xodimlarining boshqa sohalarga qaraganda malakali bo'lishi talab etiladi.

O'zini –o'zi nazorat qilish savollari

1. “ Moliya” so'zining lug'aviy ma'nosi nimani anglatadi?
2. Moliya qanday vazifalarini bajaradi?
3. O'zbekistonda moliya tizimiga nimalar kiradi?
4. O'zbekistonda pul siyosatini qaysi bank amalga oshiradi?
5. O'zbekistonda budjet necha xil bo'ladi?
6. O'zbekiston Respublikasida bank necha pog'onali tizim asosida shakllandi?

XVIII BOB. O'ZBEKISTONDA JAMOAT BIRLASHMALARI FAOLIYATINING KONSTITUTSIYAVIY ASOSLARI

1-§. Jamoat birlashmalarining jamiyatda tutgan o'rni

2-§. Jamoat birlashmalari tizimi

3-§. Jamoat birlashmalarini ro'yxatdan o'tkazish tartibi

4-§. Jamoat birlashmalarining turlari

5 §. Siyosiy partiyalarning konstitutsiyaviy maqomi

1-§. Jamoat birlashmalarining jamiyatda tutgan o'rni

O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasining 56-moddasiga asosan kasaba uyushmalar, olimlarning jamiyatlari, xotin-qizlar, faxriylar va yoshlar tashkilotlari, ijodiy uyushmalar, ommaviy harakatlar va fuqarolarning boshqa uyushmalari jamoat birlashmasi sifatida e'tirof etilgan.

O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasi jamoat birlashmalariga o'z ustavlarida nazarda tutilgan asosiy maqsad va vazifalarni bajarish imkonini kafolatlaydi. Bu kafolat fuqarolarning ixtiyoriy uyushishga bo'lgan huquqlarini ro'yobga chiqarish uchun huquqiy asos bo'lib xizmat qiladi.

O'zbekiston Respublikasida jamoat birlashmalarining huquqiy asosi yaratilgan. Konstitutsiyaning XIII bobi hamda fuqarolarning jamiyat va davlatni boshqarishda ishtirok etish (32-modda), kasaba uyushmalariga, siyosiy partiyalarga, jamoat birlashmalariga uyushish, ommaviy harakatlarda qatnashish (34-modda) huquqi kafolatlangan

O'zbekiston Respublikasining 1991 yil 15 fevralda qabul qilingan "O'zbekiston Respublikasida jamoat birlashmalari to'g'risida"gi Qonunida jamoat birlashmasi tushunchasi, maqsadi, shakllari, faoliyat doirasi va huquqlari, maqomi va ro'yxatga olinishi kabi normalar o'z ifodasini topgan.

O'z huquqlari, erkinliklarini hamda siyosat, iqtisodiyot, ijtimoiy rivojlanish, fan, madaniyat, ekologiya va hayotning boshqa sohalaridagi qonuniy manfaatlarini birgalikda ro'yobga chiqarish uchun birlashgan fuqarolarning xohish-irodalarini erkin bildirishlari natijasida vujudga kelgan ixtiyoriy tuzilma jamoat birlashmasi hisoblanadi.

Jamoat birlashmalari ustavida belgilangan maqsad va vazifalarni amalga oshirish uchun tashkil etiladi. "Jamoat birlashmalari to'g'risida"gi Qonunning 3-moddasiga ko'ra, "Jamoat birlashmalari fuqarolik, siyosiy, iqtisodiy, ijtimoiy va madaniy huquqlar hamda erkinliklarni ro'yobga chiqarish va himoya qilish, fuqarolarning faolligi va tashabbuskorligini, davlat va jamiyat ishlarini boshqarishda ularning ishtirok etishini rivojlantirish kasbkor va havaskorlik qiziqishlarini qondirish; ilmiy, texnikaviy va badiiy ijodkorlikni rivojlantirish; aholining sihat-salomatligini saqlash, xayriya faoliyatida qatnashish; madaniy-ma'rifiy, fizkultura-sog'lomlashtirish va sport ishlarini o'tkazish; tabiatni, tarix va madaniyat yodgorliklarni muhofaza qilish; vatanparvarlik va insonparvarlik tarbiyasi; respublikalararo va xalqaro aloqalarni kengaytirish, xalqlar o'rtasida tinchlik va do'stlikni mustahkamlash; qonunda taqiqlanmagan boshqa faoliyatni amalga oshirish maqsadida tuziladi".

Jamoat birlashmasi deganda uning mohiyatiga e'tibor berish kerak bo'ladi. Jamoat birlashmasi biron-bir shaxsni yoki oilani yoxud ayrim guruhlarining shaxsiy foyda olish istagini ifodalamaydi. Jamoat birlashmalari odatda g'oya, iroda bilan harakatga keladi, ularning yagona maqsadi-jamiyatni takomillashtirish. Ular o'z oldiga nazorat qilish yoki foyda olish vazifasini qo'ymaydi, balki ular jamiyatni mukammallashtirish yo'nalishi va

istagida faoliyat yuritadi. Demak, jamoat birlashmalari fuqarolarga o'zlariga o'zlari yordam berishlari, o'z hayotlarini jamiyatni takomillashtirish orqali yaxshilashlari imkonini beradi.

Jamoat birlashmalarining faoliyat ko'rsatishi quyidagi holatlarda yo'l qo'yilmaydi: axloq-odob qoidalarini buzilishiga olib kelsa, noqonuniy maqsadi bilan konstitutsiyaviy tuzumni o'zgartirishga; respublika hududi va birligini bo'lib tashlashga; Qoraqalpog'iston Respublikasi va O'zbekiston Respublikasi o'rtasidagi aloqalarni buzish uchun tashviqot olib borsa; zo'rlik, vaxshiylik, ijtimoiy kelishmovchilikni tashkillashtirish uchun tashviqotlar olib borishsa; turli, millatlar o'rtasida bir millatni yuqori qo'yish evaziga kelishmovchilik keltirib chiqarsa va jamiyatni bo'lib tashlash uchun dinga qarshi tashviqot olib borsa; harbiylashtirilgan birlashmalarni tashkil qilish hamda, diniy partiya xarakterida bo'lgan boshqa davlat tuzilmasidagi diniy partiya filiallarini tuzish qonunchilikda qat'iy man qilinadi. Shuningdek, jamoat birlashmalari demokratiyaga qarshi, davlat hokimiyati va boshqaruvida o'z vakillarini qonuniy qo'yish yo'li bilan hokimiyat vakolatiga ega bo'lib qonunlarni ma'naviy kuch bilan qabul qildirish va davlatning demokratik yo'lidan foydalanib, davlat hokimiyati va boshqaruvida o'z organlarini tashkil qilish qat'iy man qilinadi.

Jamoat birlashmalarining tashkil topish faoliyat tamoyillari Konstitutsiyaning XIII bobi bo'limida mukammal yoritilgan.

Jamoat birlashmalarining boshqaruv apparati o'zlari to'g'risidagi qonun va mehnat haqidagi qonunlari asosida, shuning bilan ijtimoiy ta'minot va fuqarolarning ijtimoiy sug'urta haqidagi qonunlarda mukammal tashkil topish tartibi qoidalari va ular faoliyatini yo'nalishlari berilgan.

Prezidentimiz I.A.Karimov, Oliy Majlisning ikkinchi chaqiriq, birinchi sessiyasida so'zlagan nutqida jumladan bu haqda shunday degan edilar: "Davlatning kuch-qudrati, demokratik institutlarning mustaqil faoliyat ko'rsatishi uchun shart-sharoit yaratish, fuqarolar va jamiyatning barcha siyosiy, ijtimoiy salohiyatini ro'yobga chiqarish, tadbirkorlik va iqtisodiy tashabbuslar erkinligi uchun zarur imkoniyatlarni tashkil etib borish qobiliyati bilan o'lchanadi. Shuningdek, o'z ma'ruzalarini davom ettirib; jamiyatimizda shakllanib borayotgan ko'ppartiyaaviylik, ko'p fikrlilik sharoitida har qaysi fuqaroning o'z fikrini, erkin ifoda etishi va uni himoya qila olishi jamiyatimizda ro'y berayotgan demokratik o'zgarishlarning negizi bo'lmog'i kerak. Lekin turli qarash va fikrga ega bo'lgan ijtimoiy qatlamlar, siyosiy kuch va harakatlarning o'ziga xos maqsad taqsimlarini uyg'unlashtiruvchi g'oya-yurt tinchligi Vatan ravnaqi, xalq manfaati-barchamiz uchun birdek muqaddas bo'lishi shart".¹

Davlat o'zining Asosiy qonunida va boshqa qonunlarida jamoat birlashmalarining qonuniy huquq va manfaatlariga shart-sharoitlar yaratish uchun va nizomiy vazifasini amalga oshirish uchun kafolatlar beradi.

Yoshlar va bolalar tashkilotlariga davlat moliyaviy va mol-mulk tomonidan yordam beradi. Soliq siyosatida imtiyozli munosabatlarni amalga oshirishni ta'minlaydi. Binolardan foydalanishda va boshqa sharoitlar yaratadi. Davlat organlarining, mansabdor shaxslarning ular faoliyatiga aralashishiga yo'l qo'yilmaydi. Albatta tegishli qonunlarda ko'rsatilgan nazorat funksiyalari bundan mustasnodir.

O'z huquqlari, erkinliklarini hamda siyosat, iqtisodiyot ijtimoiy rivojlanish, fan, madaniyat, ekologiya va hayotning boshqa sohalaridagi qonuniy manfaatlarni birgalikda ro'yobga chiqarish uchun birlashgan fuqarolarning xohish - irodalarini erkin bildirishlari natijasida vujudga kelgan ixtiyoriy tuzilma jamoat birlashmasidir.

¹ I.A.Karimov: "Ozod va obod Vatan, erkin va farovon hayot-pirovard maqsadimiz", T., "O'zbekiston", 2000, 15 -bet.

2-§. Jamoat birlashmalari tizimi

Jamoat birlashmalari tizimiga quyidagilar kiradi:

- 1) *siyosiy partiyalar;*
- 2) *ommaviy harakatlar;*
- 3) *kasaba uyushmalari;*
- 4) *xotin-qizlar jamiyatlari;*
- 5) *yoshlar va bolalar tashkilotlari;*
- 6) *fahriylar va nogironlar tashkilotlari;*
- 7) *ilmiy-texnikaviy;*
- 8) *madaniy-ma'rifiy;*
- 9) *fizkultura-sport;*
- 10) *ko'ngilli jamiyatlar, ijodiy uyushmalari;*
- 11) *yurtdoshlar uyushmalari;*
- 12) *jamg'armalar, assotsiatsiyalar va fuqarolarning boshqa birlashmalari, jamoat birlashmalari.*¹

Jamoat birlashmalari aholining ma'lum qismini o'zida birlashtirgan bo'lib, ularning ma'lum bir sohadagi manfaatlarini amalga oshirish uchun tashkil etiladi.

Masalan, Kasaba uyushmalari o'z a'zolarining ijtimoiy, iqtisodiy huquq va manfaatlarini ifoda etadilar va himoya qiladilar.

Siyosiy partiyalar esa turli tabaqa va guruhlarining siyosiy ifodasini ifodalaydi va o'zlarining demokratik yo'l bilan saylab qo'ygan vakillari orqali davlat hokimiyatini tuzishda ishtirok etadilar. Boshqa jamoat birlashmalari ham o'z nizomlarida belgilangan vazifalarni bajaradilar.

"Yaqin kelajakda, - deydi O'zbekiston Prezidenti I.A.Karimov Oliy Majlis birinchi chaqiriq birinchi sessiyasida so'zlagan nutqida; Fuqarolarning siyosiy jarayonlarda, davlat boshqaruvida qatnashuvini ta'minlaydigan huquqiy asoslarini takomillashtirishga alohida e'tibor berish zarur. Bunda men siyosiy partiyalar, birlashmalar, kasaba uyushmalari, yoshlar tashkilotlari, turli xil xayriya va ijodiy jamg'armalar hamda uyushmalar faoliyatini nazarda tutyapman"² - degan edi.

Demak, jamoat birlashmalarining davlat va jamiyat hayotidagi ahamiyati yanada ortib boradi. Tijorat maqsadlarini ko'zlaydigan yoki boshqa korxonalar va tashkilotlar foyda (daromad) undirib olishiga ko'maklashadigan kooperativ diniy tashkilotlar, hududiy jamoat o'zini - o'zi boshqarish idoralari va boshqalar jamoat birlashmalari hisoblanmaydi. Ularning tuzilishi va faoliyat tartibi boshqa qonunlarda belgilab berilgan.

3-§. Jamoat birlashmalarini ro'yxatdan o'tkazish tartibi

Jamoat birlashmasi birlashma sifatida tan olinishi uchun albatta O'zbekiston Respublikasi Adliya Vazirligi tomonidan ro'yxatga olinishi shart.

O'zbekiston Respublikasida jamoat birlashmalarini ro'yxatdan o'tkazish tartibi 1991 yil 15 fevralda qabul qilingan "O'zbekiston Respublikasida jamoat birlashmalari to'g'risida"gi qonunida belgilangan.

Jamoat birlashmasi kamida o'n nafar fuqaroning tashabbusi bilan tuziladi.

¹ O'zbekiston Respublikasida jamoat birlashmalari to'g'risida»gi qonuni// O'zbekiston yangi qonunlari.4- son. T.: «Adolat», 1993, 154-bet.

² Karimov I.A. «O'zbekistonni siyosiy ijtimoiy va iqtisodiy istiqbolining asosiy tamoyillari». -T.: «O'zbekiston», 1995, 19-bet.

Jamoat birlashmasini tuzish tashabbuskorlari ta'sis syezdini (konferensiyasini) yoki umumiy yig'ilishini chakiradilar, unda ustav (nizom, o'zga asosiy xujjat) qabul qilinadi va rahbar idoralar tuziladi.

O'zbekiston Respublikasida amal qiluvchi xalqaro, jamoat tashkilotlarining respublika, viloyatlararo birlashmalarining ustavlari O'zbekiston Respublikasi Adliya vazirligi tomonidan ro'yxatga olinadi. Qoraqalpog'iston Respublikasida jamoat birlashmasining ustavini ro'yxatga olish tartibi Qoraqalpog'iston Respublikasi qonunlari bilan belgilanadi.

Viloyat, noxiya, shaxar, poselka, qishloq xududida yoki ikki va undan ortiq noxiya, shaxar, poselka, qishloq xududida faoliyatini amalga oshiradigan jamoat birlashmalarining ustavlari viloyatlar, Toshkent shaxar xokimliklarining adliya boshqarmalari tomonidan ro'yxatga olinadi.

Jamoat birlamasi ustavini ro'yxatga olish uchun ustav qabul qilingan kundan boshlab bir oy muddat ichida mazkur jamoat birlashmasi raxbar idorasi a'zolari tomonidan imzolangan va shu a'zolar xar biring familiyasi, ismi, otasining ismi, to'g'ilgan yili, istiqomat joyi ko'rsatilgan ariza topshiriladi. Arizaga ustav, ustavni qabul qilgan ta'sis syezdi (konferensiyasi) yoki umumiy yig'ilish protokoli, ushbu Qonuning 6 va 8-moddalari talablari bajarilganligini tasdiqlovchi boshqa materiallar ilova qilinadi.

Ustavni ro'yxatga olish xaqidagi ariza u topshirilgan kundan boshlab ikki oy muddatda ko'rib chiqiladi.

Jamoat birlashmalari ustavlariga kiritilgan o'zgarishlar, qo'shimchalar xam ustavlarni ro'yxatga olish tartibi va muddatlariga muvofiq ro'yxatga olinishi lozim.

Jamoat birlashmalari ustavlarini ro'yxatga oluvchi idoralar ana shu birlashmalar ro'yxatini tuzib boradilar.

Jamoat birlashmasining ustavida qo'yidagilar ko'zda tutilishi kerak:

- 1) jamoat birlashmasining nomi, maqsadi va vazifasi;
- 2) jamoat birlashmasining ichki tuzilishi, uning o'z faoliyatini amalga oshiradigan xudud;
- 3) jamoat birlashmasi a'zoliciga qabul qilish shartlari va tartibi, agar birlashma ro'yxatda qayd etiladigan a'zolarga ega bo'lsa, bunday xollarda undan chiqish shartlari va tartibi;
- 4) jamoat birlashmasi a'zolari (qatnashchilari)ning xuquqlari va burchlari;
- 5) jamoat birlashmasi xamda uning tashkilotlari raxbar idoralarining vakolatlari va ularni tuzish tartibi, ularning vakolat muddati;
- 6) jamoat birlashmasi xamda uning tashkilotlarining mablag'lari va boshqa mol-mulkini xosil qilishning pul bilan taminlanish manbalari;
- 7) jamoat birlashmasining raxbar idorasi qayerda joylashganligi;
- 8) jamoat birlashmasi ustaviga o'zgartishlar, qo'shimchalar kiritish tartibi;
- 9) jamoat birlashmasi faoliyatini to'xtatish tartibi. Ustavda jamoat birlashmasi faoliyatiga taalluqli boshqa qoidalar xam ko'zda tutilishi mumkin. Jamoat birlashmasining ustavi amaldagi qonunlarga zid bo'lmasligi kerak.

Agar jamoat birlashmasining ustavi ushbu Qonunning 3, 4 yoki 10-moddalari qoidalariga zid bo'lsa, yoxud ilgari xuddi shu nomdagi jamoat birlashmasi ro'yxatga olingan bo'lsa, jamoat birlashmasi ustavini ro'yxatga olishni rad etish mumkin.

Ustavni ro'yxatga olish rad etilgan taqdirda bu xaqda taqdim etilgan ustav qaysi qonunning qoidalariga zid ekanligi ko'rsatilib, ariza beruvchiga yozma ravishda xabar qilinadi.

Jamoat birlashmasining ustavini ro'yxatdan o'tkazining rad etilishi ustidan sudga shikoyat qilish mumkin va bu ish O'zbekiston Respublikasi grajdanlik protsessual qonunida ko'zda tutilgan tartibda karab chiqiladi.

Xalqaro, respublika va viloyatlararo jamoat birlashmalarining ustavini ro'yxatdan o'tkazishning rad etilishi ustidan - O'zbekiston Respublikasi Oliy sudiga, maxalliy jamoat birlashmalari ustavini ro'yxatdan o'tkazishning rad etilishi ustidan esa - tegishli viloyat, Toshkent shahar sudiga shikoyat qilish mumkin.

O'zbekiston hududida faoliyat ko'rsatuvchi xalqaro, davlatlararo jamoat tashkilotlarining bo'g'inlarini shuningdek, respublika, viloyatlararo jamoat birlashmalari Nizomlari Adliya Vazirligi tomonidan ro'yxatga olinadi.

Qoraqalpog'iston Respublikasining jamoat birlashmalari Nizomlarini ro'yxatga olish tartibi Qoraqalpog'iston Respublikasi qonunlari bilan belgilanadi.

Viloyat, tuman, shahar, posyolka, qishloq, mahalla hududlarida harakat qiluvchi jamoat birlashmalari Nizomlari viloyat va Toshkent shahar hokimliklarining Adliya boshqarmalari tomonidan ro'yxatga olinadi.

4-§. Jamoat birlashmalarining turlari

O'zbekistonda jamoat birlashmalarining quyidagi turlari mavjud:

- 1) xalqaro jamoat birlashmalari;
- 2) respublika jamoat birlashmalari;
- 3) mahalliy jamoat birlashmalari;
- 4) viloyat;
- 5) Toshkent shahar;
- 6) tuman;
- 7) shaharcha, qishloq;
- 8) viloyatlararo va tumanlararo jamoat birlashmalari.

Agar O'zbekiston Respublikasida tuzilgan jamoat birlashmasining faoliyati, nizomiga muvofiq O'zbekiston Respublikasi hududida va bitta yoki undan ortiq xorijiy davlatlar hududida amal qilsa, u xalqaro jamoat birlashmasi deb e'tirof etiladi.

Ustavda belgilangan vazifalariga muvofiq faoliyati butun Respublika hududida amalga oshiriladigan jamoat birlashmalari Respublika jamoat birlashmalariga kiradi. Bunda siyosiy partiyaning kamida 20 ming a'zosi bo'lishi kerak.

Viloyat, shahar, tuman, posyolka va qishloq jamoat birlashmalari mahalliy jamoat birlashmalariga kiradi.

Nizomdagi belgilangan vazifalariga qarab qaysi hududda faoliyat yuritssa o'sha hudud ya'ni viloyat, shahar, tuman, posyolka va qishloq jamoat birlashmalari hisoblanadi.

Zarurat bo'lganda viloyatlararo va tumanlararo jamoat birlashmalari tuzilishi mumkin.

Jamoat birlashmalari qonun oldida teng huquqlarga ega bo'lib, ularning huquqlari nizomlarida belgilab qo'yiladi:

- 1) O'z faoliyati va maqsadlari to'g'risidagi axborotni erkin tarqatadi.
- 2) Qonunga muvofiq davlat hokimiyati va boshqaruv idoralarini tuzishda qatnashadi;
- 3) Davlat hokimiyati va boshqaruv idoralarining qarorlarini tayyorlashda ishtirok etadi;
- 4) Davlat va jamoat idoralarida o'z a'zolari nomidan ish yuritadi va qonuniy manfaatlarini himoya qiladi.

Biz adolatli fuqarolik jamiyatni shakllantirishni maqsad qilgan ekanmiz, jamoat birlashmalari, notijorat va nodavlat tashkilotlari, jumladan, turli fondlarning oilani muhofaza qilishdagi ahamiyati oshib boraveradi.

Mamlakatimizda jamoat birlashmalari har xil jamg'armalar hisobidan oilani mustahkamlash, bolalar manfaatini himoya qilish uchun turli moddiy va ma'naviy yordam ko'rsatib kelmoqda.

Jamoat tashkilotlari o'z maqsad va vazifalariga muvofiq ravishda respublikada o'tkazilayotgan keng ko'lamli islohotlarga munosib hissa qo'shib kelmoqda. Masalan, ekologiya va salomatlik sohasida "Ekosan", ehtiyojmand kishilarga va nogironlarga ijtimoiy yordam ko'rsatishda "Navro'z" jamg'armalari, nogironlar jamiyatlari, oilani va bolalikni muhofaza qilish xotin-qizlar qo'mitalari, mehnatkashlarning kasbiy va boshqa qonuniy manfaatlarini ifoda etishda kasaba uyushmalari, iste'dodli kadrlarni qo'llab-quvvatlashda "Iste'dod" jamg'armasi faoliyatini alohida ta'kidlab o'tish mumkin.

Bugungi kunda O'zbekistonda o'n mingga yaqin mahalla va qishloq fuqarolari yig'inlari oilalar bilan jamoatchilik asosida katta tashkiliy va oilaviy ishlarni olib bormoqdalar, oilalarni saqlab qolish va ularni mustahkamlashga, voyaga yetmagan bolalar manfaatlarini himoya qilishga o'z hissalarini qo'shib kelmoqdalar.

Moliya idoralari jamoat birlashmalarini mablag' bilan ta'minlash va ular daromadlarining manbaalarini, ular olgan mablag' miqdorini va soliqlar to'g'risidagi qonunlarga muvofiq soliq to'lashini nazorat qilib boradilar.

Nazorat idoralarini, qonunlarni qanday amalga oshirishlarini va bajarishlarini prokuratura organlari nazorat qilib boradilar.

Jamoat birlashmasi Nizomini ro'yxatga olgan Adliya Vazirligi va joylardagi adliya boshqarmalari jamoat birlashmalari faoliyatining maqsadlariga taalluqli Nizom qoidalariga rioya etilishini nazorat qiladilar.

Jamoat birlashmalari to'g'risidagi qoidalarni buzish amaldagi qonunlarga muvofiq jinoiy, ma'muriy-moddiy yoki o'zga javobgarliklarga sabab bo'ladi.

5 §. Siyosiy partiyalarning konstitutsiyaviy maqomi

Jamiyatning siyosiy tizimi ijtimoiy - siyosiy tuzdagi munosabatlarda qatnashuvchi tashkilotlardan iborat. Siyosiy tizimning ajralmas tarkibiy qismi va uning asosiy bo'g'inlaridan biri esa siyosiy partiyalardir.

Partiya- (lot. Partio -, bo'laman, ajrataman) g'oyaviy jihatdan maslakdosh, manfaatlari mushtarak bo'lgan, shuningdek, muayyan ishni bajarish uchun ajratilgan kishilar guruhi.¹

Siyosiy partiya jamiyatda kishilarni birlashtiradi va ularning maqsad - muddaolarini birligi ta'minlaydi, vakillik organlari uchun kurashib, o'z siyosiy guruhlarining manfaatlarini himoya kiladilar. Oliy Majlis, xalq deputatlari kengashlarini shakllantirishda ular ham eng asosiy siyosiy kuch sifatida maydonga chiqadilar hamda o'z nomzodlarining saylanishi bilan hokimiyatni tuzish va davlat boshqaruvida ishtirok etadilar.

Partiyalarning vujudga kelish tarixiga nazar tashlaydigan bo'lsak, ularning ko'rinishi qadimgi davrlardayoq mavjud bo'lganligiga guvoh bo'lamiz. Masalan, miloddan avvalgi V asrda Afina (Yunoniston)da aristokratik va demokratik guruhlar (bular o'ziga xos dastlabki partiyalar edi) o'rtasida siyosiy kurash boshlangan edi. Siyosiy partiyalar o'rta asrlarda ham mavjud bo'lgan. Shuni nazarda tutish kerakki, qadimgi davrda ham, o'rta asrlarda ham

¹ O'zbekiston milliy ensiklopediyasi. 6-tom. T.: 2003. 698-bet.

partiyalar faqat davlatni boshqarish rejimi (tartibi) ma'lum darajada demokratiya alomatlariga ega bo'lgan joylardagina tashkil topgan.

Faqat shunday sharoitlarda partiyalar qandaydir ijtimoiy manfaatlarni ifoda eta olishgan. Partiyalar, qachonki ularni turli ijtimoiy manfaatlarni tahlil qilish, bunday manfaatlarni ta'riflash va himoya qilishga majbur qiluvchi boshqa partiyalar, ya'ni raqiblar bo'lgandagina, o'z majburiyatlarini saqlab qoladilar, ularni amalga oshirishga harakat qiladilar va faoliyat ko'rsata oladilar. Partiyalar shu tarzda jamiyatning turli qatlamlari (tabaqalari) orasida o'z tarafdorlariga ega bo'ladilar.

Siyosiy partiyalar zamonaviy ma'noda dastlab Yevropadagi (burjua) inqiloblar munosabati bilan yuzaga keldi. O'sha inqiloblar chog'ida xalq vakillari tuzildi, ya'ni saylanadigan vakillar vositasida amalga oshiriladigan xalq hokimiyati tizimi barpo qilindi. Dastlab partiyalar safiga, bir tomondan monarx (yakka hokim) va feodallar, ikkinchi tomondan esa, teng huquqlilik va siyosiy erkinlik himoyachilari birlashdilar. Natijada, turli partiyalar yuzaga kela boshladi, ular jamiyatning ayrim ijtimoiy va mintaqaviy guruhlarini manfaatlarini himoya qilishga kirishdilar. Sinfiy guruhlariga bo'linishning kuchayishi, ijtimoiy ziddiyatlarning chuqurlashishi munosabati bilan siyosatga jamiyatning keng tabaqalari jalb qilinishi natijasida, partiyalarning roli yanada kuchaydi va ular siyosatning asosiy subyekti hamda demokratik davlatchilikning zarur elementi bo'lib qoldi.¹

Demokratik jamiyatda siyosiy partiyalarning roli shundaki, demokratiya faol siyosiy partiyalarning bo'lishini taqozo etadi. Siyosiy partiya – bu mukammal tashkilot bo'lib, demokratik boshqaruv jarayonida muhim bo'lgan bir qator o'zaro bog'langan funksiyalarni amalga oshiradi. Shulardan eng asosiysi davlat muassasalari va organlari ustidan ma'lum bir darajadagi nazoratni qo'lga kiritish maqsadida saylovlarda qatnashish va g'alaba qozonish hisoblanadi.

Konstitutsiyamizning 12-moddasida belgilanganidek, mamlakatda ijtimoiy hayot siyosiy institutlar, mafkuralar va fikrlarning xilma-xilligi asosida rivojlanadi. Bu esa o'z-o'zidan jamiyatda siyosiy plyuralizmning vujudga kelishini kafolatlaydi.

Demokratiyaning eng muhim belgilaridan biri bu – hokimiyat vakillik organlarining ko'ppartiyaviylik asosida shakllanishidir. Respublikamizda siyosiy hayotni demokratlashtirish borasida konstitutsiyaviy xuquqiy asos yaratildi. Bunga misol qilib, O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasi, "Jamoat birlashmalari to'g'risida", "Siyosiy partiyalar to'g'risida", "Nodavlat notijorat tashkilotlari to'g'risida", "Siyosiy partiyalarni moliyalashtirish to'g'risida"gi qonunlarni keltirish mumkin.

Hozirgi kunda respublikamizda O'zbekiston Xalq demokratik, "Adolat" sotsial-demokratik, "Milliy tiklanish" demokratik, Fidokorlar milliy demokratik partiyasi va Tadbirkorlar va ishbilarmonlar harakati – O'zbekiston Liberal-demokratik partiyalari faoliyat yuritib kelmoqdalar. Barcha siyosiy partiyalar o'z faoliyatlarini Konstitutsiya va qonunlar asosida amalga oshiradilar.

Konstitutsiyamizning 60-moddasida belgilanganidek, "Siyosiy partiyalar turli tabaqa va guruhlarining siyosiy irodasini ifodalaydilar va o'zlarining demokratik yo'l bilan saylab qo'yilgan vakillari orqali davlat hokimiyatini tashkil etishda ishtirok etadilar".

Prezidentimiz I.A.Karimov ta'kidlaganlaridek, "Hozirgi vaqtda biz huquqiy demokratik, bozor iqtisodiyotiga asoslangan davlat, hech kimdan kam bo'lmagan hayot qurish uchun intilmoqdamiz. Bu hayotning siyosiy-ijtimoiy asoslari bo'lgan demokratiya prinsiplarini, ko'ppartiyaviylik muhitini mustahkamlash, partiyalar faoliyatini tashkil qilish

¹ D.Q.Ahmedov. Xorijiy mamlakatlarda siyosiy partiyalar va partiyaviy tizim. T.: 2004.4-bet.

va rivojlantirish bugungi hayotimizning eng muhim vazifasi, ertangi taraqqiyotimizning garovi bo'lib qolmoqda.”¹

1996 yil 26 dekabrda qabul qilingan “Siyosiy partiyalar to'g'risida” gi Qonunning 1-moddasiga ko'ra, siyosiy partiya O'zbekiston Respublikasi fuqarolarining qarashlar, manfaatlar va maqsadlar mushtarakligi asosida tuzilgan, davlat hokimiyati organlarini shakllantirishda jamiyat muayyan qismining siyosiy irodasini ro'yobga chiqarishga intiluvchi hamda o'z vakillari orqali davlat va jamoat ishlarini idora etishda qatnashuvchi ko'ngilli birlashmasidir.

“Siyosiy partiyalar to'g'risida” gi Qonunning 6-moddasiga muvofiq siyosiy partiyaning tuzilish uchun kamida sakkizta hududiy subyektda (viloyatda), shu jumladan Qoraqalpog'iston Respublikasi va Toshkent shahrida yashayotgan hamda partiya birlashish istagida bo'lgan kamida yigirma ming fuqaroning imzosi bo'lishi talab etiladi. Siyosiy partiya tuzilish tashabbuskorlari kamida ellik kishidan iborat bo'lishi, ular partiya ta'sis hujjatlarini tayyorlash, a'zolar tarkibini shakllantirish hamda ta'sis syezdi yoki konferensiyasini chaqirish bo'yicha tashkiliy qo'mitani tuzishlari lozim.

Tashkiliy qo'mita o'zi tuzilgan kundan boshlab yetti kunlik muddatdan kechiktirmay O'zbekiston Respublikasi Adliya vazirligiga o'z tashabbusi, qo'mitaning tarkibi, rahbari (yetakchisi), joylashgan manzili hamda ta'sis syezdi yoki konferensiyasi chaqiriladigan sanani yozma ravishda xabar qilishi lozim. Tashkiliy qo'mita tuzilgan kundan boshlab uzog'i bilan uch oy faoliyat ko'rsatish huquqiga egadir. Siyosiy partiya ta'sis syezdida yoki konferensiyasida tuziladi. Ta'sis syezdi yoki konferensiyasi partiya ustavi va dasturini qabul qiladi, uning saylab qo'yiladigan organlarini tuzadi.

Siyosiy partiyalar O'zbekiston Respublikasi Adliya vazirligi tomonidan ro'yxatga olinadi.

Siyosiy partiyaning ro'yxatdan o'tkazish to'g'risidagi ariza u tushgan kundan boshlab bir oy muddat ichida ko'rib chiqiladi. Ko'rib chiqish natijalariga binoan siyosiy partiyaning ro'yxatga olish yoki ro'yxatga olishni rad etish to'g'risida qaror qabul qilinadi. Qaror qabul qilingach, uzog'i bilan uch kun muddat ichida u siyosiy partiya rahbar organiga beriladi yoki pochta orqali jo'natiladi. Siyosiy partiya ro'yxatdan o'tgan kundan e'tiboran yuridik shaxs maqomini oladi va u o'z faoliyatini amalga oshirishi mumkin. Siyosiy partiyalar ustavlariga kiritilgan o'zgartishlar va qo'shimchalar ularning ustavlarini ro'yxatga olish uchun ushbu moddada nazarda tutilgan tartibda va muddatlarda ro'yxatdan o'tkazilishi lozim. Siyosiy partiya ro'yxatga olinganligi to'g'risidagi xabar ommaviy axborot vositalarida e'lon qilinadi, agar siyosiy partiyaning ustavi, maqsadlari, vazifalari va faoliyat uslubi O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasiga, “Siyosiy partiyalar to'g'risida” Qonunga hamda boshqa qonun hujjatlariga zid bo'lsa yoki oldinroq xuddi shunday nomdagi siyosiy partiya yoki jamoatchilik harakati ro'yxatga olingan bo'lsa, bu partiya ro'yxatga olinmaydi. Siyosiy partiyaning ro'yxatga olishni rad etish ustidan O'zbekiston Respublikasi Oliy sudiga belgilangan tartibda shikoyat qilish mumkin.

O'zbekiston Respublikasining “Siyosiy partiyalar to'g'risida” gi Qonunida shuningdek, partiyalarning tashkil topishi, faoliyatining kafolatlari, ular faoliyatini to'xtatib turish va faoliyatini tugatish bilan bog'liq qoidalar o'z aksini topgan.

Respublikamizda siyosiy partiyalar fuqarolarning huquq va erkinliklarini amalga oshirish maqsadida, xohish-irodani erkin bildirish, partiya ixtiyoriy ravishda kirish va undan chiqish, a'zolariing teng huquqliligi, o'zini-o'zi boshqarish va oshkoralik asosida tuziladi va faoliyat ko'rsatadi.

¹ I.Karimov. Tadbirkorlar va ishbilarmonlar ijtimoiy qatlami O'zbekiston siyosiy maydonida o'z o'mini egallashi lozim. T. “O'zbekiston”. 2003. 7-bet.

Quyidagi siyosiy partiyalarni tuzish va ularning faoliyat ko'rsatishi ta'qiqlanadi:
konstitutsiyaviy tuzumni zo'rlik bilan o'zgartirishni maqsad qilib qo'yuvchi;
O'zbekiston Respublikasi suvereniteti, yaxlitligi va xavfsizligiga, fuqarolarning
konstitutsiyaviy huquq va erkinliklariga qarshi chiquvchi;
urushni, ijtimoiy, milliy, irqiy va diniy adovatni targ'ib qiluvchi ;
xalqning sog'ligi va ma'naviyatiga tajovuz qiluvchi;
milliy va diniy ruhdagi partiyalar.

Respublikamiz fuqarolari o'zlari xoxlagan bir paytning o'zida faqat bitta siyosiy partiyaga a'zo bo'lishlari mumkin.

Fuqarolarning partiyaga mansubligiga ko'ra huquqlarini har qanday cheklash, xuddi shuningdek unga imtiyozlar yoki ustunliklar berish ta'qiqlanadi.

Siyosiy partiyalarga a'zolik yakka tartibda qayd etilib, quyidagilar siyosiy partiyalarga a'zo bo'la olmaydilar: sudyalari, prokurorlar va prokuratura tergovchilari, ichki ishlar organlari, milliy xavfsizlik xizmati xodimlari, harbiy xizmatchilar, xorijiy davlatlarning fuqarolari va fuqaroligi bo'lmagan shaxslar.

“Siyosiy partiyalar to'g'risida”gi Qonunning 5-moddasiga ko'ra, davlat siyosiy partiyalar huquqlari va qonuniy manfaatlari muhofaza etilishini kafolatlaydi, ustavda belgilangan o'z maqsadlari va vazifalarini bajarishlari uchun ularga teng huquqiy imkoniyatlar yaratib beradi.

Davlat hokimiyati va boshqaruv organlari, korxonalar, muassasalar, tashkilotlarning va ular mansabdor shaxslarining siyosiy partiyalar ichki ishlariga aralashishlari yohud, agar faoliyat qonunga hamda o'z ustavlariga muvofiq amalga oshirilayotgan bo'lsa, ular faoliyatiga u yoki bu tarzda to'sqinlik qilishlari man etiladi.

Siyosiy partiyalar quyidagi huquqlarga ega;

o'z faoliyati to'g'risidagi axborotni erkin tarqatish, o'z g'oyalari va qarorlarini targ'ib qilish;

saylab qo'yiladigan davlat organlaridagi o'z vakillari orqali tegishli qarorlarini tayyorlashda ishtirok etish;

qonunda belgilab qo'yilgan tartibda O'zbekiston Respublikasi Prezidenti, davlat hokimiyati organlari saylovlarda ishtirok etish;

partiya faoliyati bilan bog'liq yig'ilishlar, konferensiyalar va boshqa tadbirlarni o'tkazish;

qonun hujjatlarida nazarda tutilgan tartibda ommaviy axborot vositalari ta'sis etish va boshqa ommaviy axborot vositalaridan foydalanish;

O'zbekiston Respublikasining siyosiy partiyalari bilan ittifoq tuzish, ular bilan va boshqa jamoat birlashmalari bilan shartnoma munosabatlari o'rnatish.

Har bir partiyaning o'z dasturi mavjud bo'lib, unga ko'ra ular siyosat maydonida ushbu dasturlarida nazarda tutilgan maqsad va vazifalarini amalga oshirish uchun faoliyat olib boradilar. Masalan, O'zbekiston Xalq demokratik partiyasi O'zbekiston mustaqilligini mustahkamlash, barqaror bozor iqtisodiyotiga asoslangan erkin demokratik jamiyat qurish, mamlakatning har bir fuqarosiga munosib turmush sharoitlari va uning farovonligini ta'minlay oladigan siyosatni olib borishni o'z faoliyatining bosh vazifalari, deb hisoblaydi. “Adolat” partiyasida –barqarorlikning va O'zbekiston bozor islohotlari modelini ro'yobga chiqarishning kafolati sifatida fuqarolarning huquqiy madaniyatini shakllantirish, “Fidokorlar”milliy demokratik partiyasi dasturida-mulkdorlar “sinfi”ning iqtisodiy va ijtimoiy- siyosiy mavqei oshirib borish, “Milliy tiklanish” partiyasida – xalq ma'naviyatini, tarixiy xotirasi va madaniyatini tiklash, Liberal-demokratik partiyasida-tadbirkorlar va ishbilarmonlarning yanada kengroq faoliyat olib borishlari uchun yangi

imkoniyatlar yaratish, ularning ertangi kunini ta'minlashdek maqsad, partiyaviy dastur sifatida ilgari suriladi.

Siyosiy partiya o'z oldidagi maqsadga erishish uchun ma'lum vazifalarni bajaradilar. Bularning orasida davlatni boshqarishda ishtirok etish, milliy integratsiya, mafkuraviy kabi vazifalarni ajratib ko'rsatish mumkin.

Har qanday siyosiy partiya o'z faoliyatini jamiyatda mavjud bo'lgan muammolarni hal etishga yo'naltirilgan siyosiy kursni ishlab chiqishdan boshlaydi. Ushbu maqsadda partiya faollari va jalb qilingan mutaxassislardan iborat tashabbuskor guruhlar, komissiyalar, jamoatyailik kengashlari tuziladi.

Siyosiy partiya o'zining dasturiy hujjatlarida o'ziga xos strategiya va usul tanlab, u orqali saylovchilarga ta'sir ko'rsatishga intiladi. Bu tashkiliy bosqichda partiyaga yangi a'zolari qabul qilish, faollarni tarbiyalash saylovchilarni partiya nomzodlarini qillab quvvatlashga safarbar qilish, yo'lboshchilarni tanlab olish va ularni davlat va ommaviy jamoat tashkilotlari organlarida yuqori lavozimlarga ilgari surish vazifalari yuzaga chiqadi.

Partiyaning eng muhim vazifasi hokimiyat organlarini shakllantirish va ular faoliyati ustidan nazorat olib borishda ishtirok etishdir.

Siyosiy partiyalarning bo'lishi, ularning davlat organlariga saylovlarda ishtirok etishlari ijtimoiy ixtiloflarning tinch yo'l bilan hal etilishiga yo'l ochib beradi. Bu zarur hollarda hukumatlarning almashtirilishi uchun, siyosiy arboblarning professional qobiliyatini qo'llab- quvvatlash uchun ijobiy shart- sharoitlar yaratadi va bu bilan jamiyatning davlat tomonidan boshqarilishining samaradorligi ta'minlanadi.

Demokratik rejimdagi ikki partiyaviy yoki ko'p partiyaviy tizimga ega bo'lgan davlatlarda hukmron partiyalar va muxolif partiyalar o'rtasida sog'lom raqobat mavjud bo'ladi. Muxolif partiyalar milliy taraqqiyot uchun muqobil dasturlar ishlab chiqadi va jamoatchilik muhokamasiga o'z takliflarini beradi, amaldagi hukumat faoliyatida mavjud bo'lgan xato, nuqsonlar, suiiste'molliklarni tanqid qiladi, bu bilan esa hukumatni jamiyatdagi mavjud muammolarni muvaffaqiyatli hal etish usullarini izlib topishga majbur qiladi. Masalan, Buyuk Britaniya, Hindiston va boshqa bir qator mamlakatlarda muxolif partiyalar tomonidan "yashirin kabinetlar" tuziladi, kabinet a'zolariga davlat xazinasidan mablag' to'lanadi va ular ba'zi imtiyozlardan ham foydalanadilar, shu tariqa davlat va jamiyat hayotidagi turli muammolarni hal etishda faol ishtirok etadilar.

Rivojlangan demokratik davlatlarda demokratiyaning bevosita shakli bilan birga vakillik demokratiyasi amaliyotda o'z samarasini berib kelmokda. Vakillik demokratiyasining eng muhim xususiyati bu xalqning vakillari bo'lmish deputatlarning oliy va mahalliy vakillik organlarida faoliyat yuritishi hisoblanadi. Vakillik organlarini shakllantirishda bevosita fuqarolar bilan birgalikda siyosiy partiyalarning ishtirok etishi ularning siyosiy tizimda qanchalik mavqega egaligidan dalolat beradi.

Konstitutsiyamizda o'rnatilgan normalar va "Siyosiy partiyalar to'g'risida"gi Qonun parlamentda va xalq deputatlari mahalliy kengashlarida faoliyat yuritishi uchun siyosiy partiyalarga keng imkoniyatlar beradi

2004 yil 30 aprelda II chaqirik Oliy Majlisning XIV sessiyasida "Siyosiy partiyalarni moliyalashtirish to'g'risida"gi qonunning qabul qilinishi siyosiy partiyalar huquqiy maqomida tub burilish yasashi shubhasiz.

Sessiyada mamlakatimiz rahbari partiyalar faoliyatiga alohida to'xtalib, har bir siyosiy partiya o'zining aniq yo'naltirilgan dasturiga ega bo'lishi siyosiy kuch sifatida saylovlarda asosiy o'rinda ishtirok etishi lozimligi haqida to'xtalib partiyalar faoliyatiga tanqidiy nuqtai nazardan qarash lozimligini uqtirdi.

“Oliy Majlisga saylov to`g`risida”gi Qonun asosida 1999 yil dekabrda o`tkazilgan parlament saylovlarining ahamiyati shundaki, avvalgi saylovlarda ikkita partiya ishtirok etgan bo`lsa, bu saylovlarda beshta partiya ishtirok etdi.¹ Bu holat shubhasiz nomzodlar o`rtasidagi raqobatni keskin oshirdi va saylovchilar uchun tanlov imkoniyatini kengaytirdi. O`tgan saylovlarda 250 ta deputatlik o`rni uchun 1010 ta nomzod kurash olib borganligining o`zi fikrimizning dalil isbotidir Biroq, shuni qayd etish lozimki, saylov yakunlariga ko`ra, jami deputatlik o`rinlarining faqat yarmiga yaqinini (49,16 foizi) siyosiy partiyalar vakillari egallagan. Aslida esa asosiy o`rinlarni siyosiy partiyalar egallashlari lozim edi.

Vakillik organlarini shakllantirishda ayniqsa Oliy Majlisning quyi palatasi – qonunchilik palatasining shakllanishida ishtirok etish siyosiy partiyalarimiz uchun yangilik hisoblanadi.

1993 yil 28 dekabrda qabul qilingan “Oliy Majlisga saylov to`g`risida”gi Qonun parlamentimizning bir palatali davri 1995-2004 yilgacha keng qo`llanildi. Parlamentimizning ikki palatali tizimga o`tishi va Oliy Majlisning ikkila palatasining shakllanishi ham o`ziga xos amalga oshirilishini inobatga olib, 2003 yil 29 avgustda yangi tahrirda “Oliy Majlisga saylov to`g`risida” Qonun qabul qilindi.

Siyosiy partiyalarning ishtiroki ayniqsa parlamentimizning qonunchilik palatasini shakllantirishda yaqqol ko`rinadi. O`zbekiston Respublikasining “Siyosiy partiyalar to`g`risida”gi Qonunining 12-moddasiga muvofiq siyosiy partiyalar qonunda belgilab qo`yilgan tartibda davlat hokimiyati organlari saylovlarida ishtirok etish huquqiga ega. 2003 yil 29 avgustda qabul qilingan “O`zbekiston Respublikasi Oliy Majlisga saylov to`g`risida”gi (yangi tahrir) Qonunning 1-moddasida O`zbekiston Respublikasi Oliy Majlisining Qonunchilik palatasi hududiy, bir mandatli saylov okruglari bo`yicha *ko`p partiyaviylik asosida* besh yil muddatga saylanadigan bir yuz yigirma deputatdan iboratligi belgilangan.

Siyosiy partiyalar odatda butun faoliyatlari davomida saylovlarda ishtirok etish va ijobiy yutuqlarni qo`lga kiritish uchun tayyorgarlik ko`rib yuradilar, ammo rasmiy ravishda saylov kampaniyasi boshlanganligi e`lon qilingandan so`ng ular asosiy etiborni faqat saylovchilar o`rtasida olib boriladigan targ`ibot-tashviqot ishlariga bag`ishlari lozim. Saylov kampaniyasi boshlanganligini e`lon qilish Markaziy saylov komissiyasi vakolatiga kirib, avvalgi chaqiriq Qonunchilik palatasi deputatlarining vakolat muddati tugashidan kamida uch oy oldin ommaviy axborot vositalarida e`lon qilinadi.

Agar ilgari Oliy Majlis deputatligiga nomzodlar ko`rsatish huquqiga hokimiyat vakillik organlari ham ega bo`lgan bo`lsa, yangi tahrirdagi qonun bo`yicha Qonunchilik palatasiga nomzodlar ko`rsatish huquqiga siyosiy partiyalar va bevosita fuqarolar egadirlar.

Nomzodlar ko`rsatish uchun siyosiy partiyalar ma`lum bir qonuniy talablarga javob berishlari shart, ya`ni, siyosiy partiya saylov kampaniyasi boshlanganligi e`lon qilingan kundan kamida olti oy oldin O`zbekiston Respublikasi Adliya vazirligi tomonidan ro`yxatga olingan, saylovda ishtirok etishini qo`llab-quvvatlovchi kamida ellik ming saylovchining imzosini to`plagan taqdirdagina deputatlikka nomzodlar ko`rsatishi mumkin.

Belgilangan namunadagi imzo varaqalari saylov kampaniyasi boshlanganligi e`lon qilingandan keyin Markaziy saylov komissiyasi tomonidan beriladi.

Ma`muriy-hududiy tuzilmalardan birida (Qoraqalpog`iston Respublikasi, viloyat, Toshkent shahri) siyosiy partiya ellik ming saylovchining ko`pi bilan sakkiz foizi imzosini to`plashi mumkin. Imzo varaqalarida imzolar soxtalashtirilgan taqdirda Markaziy saylov komissiyasi siyosiy partiyaning saylovda qatnashish huquqini rad etadi. Yuqoridagi talablar faqat saylov kezarigina siyosiy maydonda paydo bo`lib qoladigan va faoliyati shundan

¹ Odilqoriyev. X.. Konstitutsiya va fuqarolik jamiyati. T.:Sharq. 2002. 92-bet.

nariga o'tmaydigan, sonda bor, sanoqda yo'q qabilidagi partiyalarning sun'iy tarzda tashkil bo'lishidan saqlanish istagi taqozosidir. Bundan tashqari, saylovlarda qatnashish uchun saylochlarning ellik ming imzosi zarurligi siyosiy partiyaning siyosiy hokimiyat uchun munosib kurash olib borish imkoniyatidan hamda bunday hokimiyatni qo'lga kiritgan taqdirda uni xalq muayyan darajada qo'llab-quvvatlashidan dalolat beradi.¹ Qo'llab - quvvatlovchi imzoning ko'payishi:

Birinchidan, siyosiy partiyalarning hayotdagi o'rni ortishi va ularning mavqeining saylovlarda yanada oshishiga olib kelsa;

Ikkinchidan, partiyalarning siyosiy saviyasini hamda ular adolatli raqobatning kuchayishiga olib keladi.

Rivojlangan mamlakatlar tajribasi shuni ko'rsatadiki, siyosiy partiyalarning saylovdagi rolini unda ishtirok etuvchi subyektlarning qonuniy doirasi belgilab beradi. Ushbu ishtirokchilar jumlasiga siyosiy partiyalar (shu bilan birgalikda ularning koalitsiyalari), nosiyosiy ijtimoiy birlashmalar va saylovchilar kiradi. Aksariyat mamlakatlarning zamonaviy qonunchilik rivojlanish bosqichlarining xususiyatlari shundan iboratki, unda siyosiy partiyalarga saylov jarayonida, ayniqsa saylovga nomzodlarni taqdim etishda monopol mavqe' berilganligini kuzatishimiz mumkin. Bu holatni proporsional saylov tizimiga ega bo'lgan mamlakatlar (Avstriya, Portugaliya, Shvetsiya, JAR) qonunchiligida kuzatib qolmasdan, balki qolgan ikki saylov tizimiga, ya'ni aralash va majoritar saylov tizimi mavjud 60 ga yaqin mamlakatlar qonunchiligida ham ko'rish mumkin. Ba'zan siyosiy partiyalarning saylovdagi "monopolistik" mavqe'i, hatto Konstitutsiyada ham mustahkamlab qo'yilishi mumkin. Masalan, Gvineya Konstitutsiyasining 48-moddasiga ko'ra qonuniy faoliyat ko'rsatayotgan siyosiy partiyalarga parlament deputatligiga nomzodlarni taqdim etish huquqiga ega.

Biroq, bevosita saylovchilarning tashabbuskor guruhlar tomonidan ko'rsatilgan mustaqil nomzodlarni siyosiy partiyalar taqdim etgan nomzodlar bilan saylov jarayonida teng ishtirok etish huquqi mavjud bo'lgan davlatlar ham ko'pchilikni tashkil qiladi. Misol tariqasida GFR parlamentining quyi palatasiga o'tkaziladigan saylovlarda 200 ta saylovchi imzosini to'plagan shaxs bevosita deputatlikka nomzod sifatida ro'yxatga olinishi mumkin.² Faqatgina ba'zi bir mamlakatlarda, jumladan Buyuk Britaniya va boshqa bir qator Hamdo'stlik mamlakatlaridagi saylov qonunchiligi saylov jarayonining markaziga siyosiy partiyalarni emas, balki alohida shaxs sifatida rasman ishtirok etadigan mustaqil nomzodlarni chiqarishga harakat qilishadi.

Biroq bu mamlakatlarda saylov kompaniyasini olib borish amaliyoti shundan guvohlik beradiki, bu yerdagi har qanday saylovlarda, bevosita partiyalarning ishtiroki hal qiluvchi rolini yo'qotmayapti. Mustaqil nomzodlarga, siyosiy partiyalarga bog'lanmasdan turib saylovlarda g'alaba qozonishning real imkoniyatlari yo'q.

Masalan, Buyuk Britaniya parlamentining Umum palatasiga 1974 yildagi saylovlarda mustaqil nomzodlardan birorta ham nomzod deputatlikka saylanmagan edi.

Mustaqil nomzodlarni saylovda ishtirok etishlari bilan bog'liq qoidalar va talablar yuqorida ta'kidlangan davlatlarning qonunchiligi singari, mamlakatimizning saylov qonunchiligida ham yuqori demokratik saviyada mustahkamlanganini e'tirof etish mumkin.

Respublikamizda siyosiy partiyalar deputatlikka nomzodlar ko'rsatish uchun kamida yetmish kun qolganida Markaziy saylov komissiyasiga quyidagi hujjatlarni taqdim etishi kerak:

¹ Xalilov.E.H. Saylov to'g'risidagi O'zbekiston qonunlarining qaror topishi va rivojlanishi. T.; "O'zbekiston". 1999. 18-bet.

² Юдин Ю.А. Политические партии и право в современном государстве. М.; Инфра-М 1998. 189-бет

partiya rahbari tomonidan imzolangan saylovda qatnashish to'g'risidagi ariza;

O'zbekiston Respublikasi Adliya vazirligining siyosiy partiya saylov kampaniyasi boshlanganligi e'lon qilingankundan kamida olti oy oldin ro'yxatga olinganligini tasdiqlovchi ma'lumotnoma;

imzo varaqalari;

Yuqorida ko'rsatilgan hujjatlar taqdim etilgach, Markaziy saylov komissiyasi taqdim etilgan hujjatlar asosida besh kunlik muddat ichida siyosiy partiyaning saylovda qatnashishiga ijozat berish to'g'risida uzil-kesil qaror qabul qiladi. Saylovda ishtirok etuvchi siyosiy partiyalarning ro'yxati arizalar kelib tushish tartibiga qarab markaziy matbuotda e'lon qilinadi.

Siyosiy partiyalar tomonidan deputatlikka nomzodlar ko'rsatish saylovga oltmish besh kun qolganida boshlanadi va saylovga qirq besh kun qolganida tugaydi.

Deputatlikka nomzodlar siyosiy partiyalarning yuqori organlari(Masalan, qurultoy) tomonidan ko'rsatiladi.

Siyosiy partiyalar deputatlikka bir yuz yigirma nafar nomzod, ya'ni har bir saylov okrugidan bittadan deputatlikka nomzod ko'rsatishga vakolatlidir. Bir shaxs faqat bitta saylov okrugidan deputatlikka nomzod etib ko'rsatilishi mumkin. Deputatlikka nomzod tanlash tartibini siyosiy partiyalarning o'zlari hal etadilar.

Siyosiy partiyalar faqat o'z partiyasi a'zolarini yoki partiyasizlarni deputatlikka nomzod etib ko'rsatishga vakolatlidir. Deputatlikka nomzodlar ko'rsatish to'g'risida bayonnoma tuziladi.

Siyosiy partiyalar nomzodlar tanlayotgan paytda ularni har tomonlama qobiliyatlarini o'rganib chiqishlari lozim. Chunki, xuddi mana shu nomzodlar saylov jarayonida o'zlarining tashviqotlari orqali saylovchilarni o'zlariga qaratib bilishi va yetarli ovozlarni to'plashlari lozim bo'ladi.

Saylov jarayonida siyosiy partiyalarning rahbari amaldagi qonunchilikka ko'ra deputatlikka nomzodlarni ro'yxatga olishni iltimos qilib, Markaziy saylov komissiyasiga ariza bilan murojaat etadi. Arizaga quyidagilar ilova qilinadi:

siyosiy partiya yuqori organining deputatlikka nomzodlar ko'rsatish to'g'risidagi qarori;

siyosiy partiya yuqori organi majlisining deputatlikka nomzodlar ko'rsatish to'g'risidagi bayonnomasi, unda deputatlikka nomzodning familiyasi, ismi, otasining ismi, tug'ilgan sanasi, kasbi, lavozimi (mashg'ulotining turi), ish va yashash joyi, partiya mansubligi, shuningdek saylov okrugining nomi va tartib raqami ko'rsatiladi;

deputatlikka nomzodning o'z nomzodi tegishli saylov okrugidan ovozga qo'yilishiga rozi ekanligi to'g'risidagi arizasi;

deputatlikka nomzodning, basharti u Qonunchilik palatasi deputati etib saylangudek bo'lsa, bajarib turgan ishidan (xizmatidan) bo'shsh to'g'risidagi arizasi.

Hujjatlarni taqdim etgan shaxsga Markaziy saylov komissiyasi hujjatlar qabul qilib olingan sana va vaqt ko'rsatilgan ma'lumotnoma beradi.

Markaziy saylov komissiyasi taqdim etilgan hujjatlarni yetti kunlik muddat ichida tekshirib chiqadi va ularning ushbu Qonun talablariga muvofiqligi to'g'risida xulosa beradi.

Markaziy saylov komissiyasi ro'yxatga olish uchun taqdim etilgan hujjatlarda aniqlangan nomuvofiqliklar va "O'zbekiston Respublikasi Oliy Majlisiga saylov to'g'risida"gi Qonun talablaridan chetga chiqish hollari to'g'risida tegishli siyosiy partiyalarning rahbarlariga belgilangan tartibda ma'lum qiladi.

Siyosiy partiyalar tomonidan Qonunchilik palatasi deputatligi uchun ko`rsatiladigan nomzodlarga qonun tomonidan ma'lum bir talablar o`rnatilgan. Unga ko`ra quyidagilar deputatlikka nomzod etib ro`yxatga olinmaydi:

sodir etilgan jinoyati uchun sudlanganlik holati tugallanmagan yoki sudlanganligi olib tashlanmagan fuqarolar;

saylov kuniga qadar so`nggi besh yil mobaynida O`zbekiston Respublikasi hududida muqim yashamagan fuqarolar;

O`zbekiston Respublikasi Qurolli Kuchlarining harbiy xizmatchilari, Milliy xavfsizlik xizmati, boshqa harbiylashtirilgan bo`linmalarining xodimlari;

diniy tashkilotlar va birlashmalarning professional xizmatchilari.

“O`zbekiston Respublikasi Oliy Majlisiga saylov to`g`risida”gi Qonunning 26-moddasiga ko`ra, Markaziy saylov komissiyasi siyosiy partiyalardan, saylovchilar tashabbuskor guruhlaridan deputatlikka nomzodlarni ro`yxatga olish uchun hujjatlarni qabul qilishni ro`yxatga olish muddati tugashiga yetti kun qolganida to`xtatadi.

Deputatlikka nomzodlar Markaziy saylov komissiyasi tomonidan ro`yxatga olinganidan keyin besh kunlik muddat ichida tegishli okrug saylov komissiyasi ro`yxatga olinganlik to`g`risidagi xabarni deputatlikka nomzodning familiyasini, ismi va otasining ismini, tug`ilgan yilini, partiya mansubligini, egallab turgan lavozimini, ish va yashash joyini, shuningdek uni deputatlikka nomzod etib ko`rsatgan siyosiy partiyani yoki saylovchilar tashabbuskor guruhini ko`rsatgan holda mahalliy matbuotda e`lon qiladi.

Xorijiy mamlakatlar tajribasi shuni ko`rsatadiki, ayrim mamlakatlarda deputatlikka nomzodlarni ro`yxatga olishda saylov garovi qo`llaniladi. *Angliyada bu 150 funt sterlingni, Fransiyada Milliy majlis deputatligiga nomzodlar uchun-1000 frankni tashkil etadi. Agar nomzodlar okrugdagi ovozlarning juda kamchiligini to`playdigan bo`lsa (Zimbabveda-1 kam bo`lsa), garov puli qaytarilmaydi.*¹

Siyosiy partiyalarning saylovdagi g`alabasi ularning qanchalik saylovoldi tashviqoti olib borishiga bevosita bog`liq. “O`zbekiston Respublikasi Oliy Majlisiga saylov to`g`risida”gi Qonunning 27-moddasiga ko`ra saylovoldi tashviqoti deputatlikka nomzodlar Markaziy saylov komissiyasi tomonidan ro`yxatga olingan kundan e`tiboran boshlanadi.

Deputatlikka nomzodlarga, siyosiy partiyalarga, mustaqil tashabbuskor guruhlariga Markaziy saylov komissiyasi tomonidan belgilanadigan tartibda ommaviy axborot vositalaridan foydalanishda teng huquq beriladi. Saylovchilarning yig`ilishlari uchastka saylov komissiyasi tomonidan barcha nomzodlar uchun mutlaq teng sharoitlarga rioya etilgan holda tashkil qilinadi. Mahalliy hokimiyat organlari va jamoat tashkilotlari, shuningdek fuqarolarning o`zini o`zi boshqarish organlari deputatlikka nomzodlarga yig`ilishlar o`tkazish uchun jihozlangan binolar ajratishlari, deputatlikka nomzodlarga saylovchilar bilan uchrashuvlar o`tkazishni tashkil etishda, zarur ma'lumot va axborot materiallari olishda yordam ko`rsatishlari shart. Yig`ilishlar va uchrashuvlar o`tkaziladigan vaqt hamda joy saylovchilarga barvaqt xabar qilinadi.

Xorijiy mamlakatlarnig ko`pchiligida ham, saylovoldi tashviqotlarini olib borish shartlari qonun bilan belgilangan. *Masalan, Yaponiyada saylovchilarga sovg`alar ulashish, ish yuzasidan va'dalar berish va ularning uylariga tashviqot maqsadida borish qat'iy man etiladi.*

Siyosiy partiyalarga o`zining kelgusi faoliyat dasturi bilan chiqish huquqi beriladi. Partiyalar va deputatlikka nomzodlarning dasturlari davlatning suvereniteti, yaxlitligi va xavfsizligiga qarshi qaratilgan bo`lmasligi, xalqning sog`lig`i va ma'naviyatiga tajovuz qilmasligi, ularda urush, milliy, irqiy va diniy adovat targ`iboti, konstitutsiyaviy tuzumni

¹ Арановский.К.В. Государственное право зарубежных стран. М.; «Форум»- «Инфра-М» 1998. 303-бет.

zo'rlik bilan o'zgartirishga, fuqarolarning konstitutsiyaviy huquqlari va erkinliklarini kamsituvchi xatti-harakatlarga da'vat bo'lmasligi kerak.

Tashviqotning saylovchilarga bepul yoki imtiyozli shartlarda tovarlar berish, xizmatlar ko'rsatish (axborot xizmatlari bundan mustasno), shuningdek pul mablag'lari to'lash bilan qo'shib olib borilishi taqiqlanadi. Saylov kuni tashviqot yuritishga yo'l qo'yilmaydi.

Xorijiy mamlakatlar tajribasida partiyalar tomonidan saylovchilar ishonchini qozonish uchun turli xil ta'qiqlangan va tavsiya etilgan psixologik usul va vositalardan foydalanishini kuzatishimiz mumkin. Ijtimoiy-psixologik mazmundagi ishontirishning mohiyati shundaki, bunda saylovchilar ongiga manfaatdor guruhlar, partiyalar tomonidan ma'lum maqsadga erishish uchun ta'sir ko'rsatiladi. Shaxs saylovchi ta'sir doirasida ushlab turilsa, fikr, g'oya, mazmunini tanqidsiz, tahlilsiz qabul qiladi. *Mazkur jarayon suggestiya, ta'sir ko'rsatuvchi suggestor, ta'sir ko'rsatish obyektiga esa suggerend deb ataladi.*¹ Respublikamiz saylov qonunchiligiga ko'ra har qanday saylov jarayonidagi noqonuniy harakatlar uchun javobgarlik belgilangan.

“O'zbekiston Respublikasi Oliy Majlisiga saylov to'g'risida”gi Qonunning 65-moddasida ushbu Qonunni buzganlik uchun javobgarlik masalasi belgilangan bo'lib unga ko'ra, fuqarolarning O'zbekiston Respublikasi Oliy Majlisiga saylash va saylanish, saylovoldi tashviqoti olib borish huquqlarini amalga oshirishlariga zo'ravonlik, aldash, tahdid qilish yoki boshqa yo'l bilan qarshilik ko'rsatuvchi shaxslar, shuningdek soxta saylov hujjatlari tuzgan, ovozlarni atayin noto'g'ri sanab chiqqan, ovoz berish yashirinligini buzgan yoki ushbu Qonun boshqacha tarzda buzilishiga yo'l qo'ygan saylov komissiyalarining a'zolari, boshqa mansabdor shaxslar, siyosiy partiyalarning vakillari, saylovchilar tashabbuskor guruhlarining a'zolari qonunga muvofiq javobgar bo'ladilar. Qonunchilik palatasi deputatligiga nomzod yoki Senat a'zoligiga nomzod to'g'risida soxta ma'lumotlarni e'lon qilgan yoki o'zgacha tarzda tarqatgan shaxslar ham javobgarlikka tortiladilar. *O'zbekiston Respublikasi Jinoyat kodeksining 147-moddasiga muvofiq saylov huquqining yoki ishonchli vakillar vakolatlarining amalga oshirilishiga to'sqinlik qilish jinoiy javobgarlikka sabab bo'ladi.*

Demak partiyalarga saylovlarda munosib ishtirok etish uchun teng imkoniyatlar yaratilgan. Siyosiy partiyalarning qonunchilik palatasini shakllantirishda o'zni faqat yuqoridagilar bilan cheklanib qolmaydi. 2003 yil 29 avgustda qabul qilingan “Oliy Majlis qonunchilik palatasi Reglamenti to'g'risida”gi Qonunga binoan, palata spikeri va uning o'rinbosarlarini saylashda nomzodlar oqsoqollar kengashi tomonidan qoida tariqasida eng ko'p deputatlik o'zini olgan siyosiy partiyalar yoki saylovchilar tashabbuskor guruhlaridan saylangan deputatlar orasidan ko'rsatiladi. Demak, saylovlarda eng ko'p nomzodlari saylangan siyosiy partiyalar deputatlari hatto palata spikerligi va uning o'rinbosarligiga saylanishlari mumkin. Bundan tashqari siyosiy partiyalar o'z partiyalaridan ko'rsatiladigan deputatlar tomonidan partiya manfaatlarini Qonunchilik palatasida ifodalash maqsadida tuziladigan va belgilangan tartibda ro'yxatdan o'tkaziladigan fraksiyalarni tashkil etadilar.

Siyosiy partiyalarning moliyaviy jihat bilan bog'liq muammolari nafaqat saylovlar paytida, balki, butun faoliyatlari davomida asosiy masala bo'lib kelgan. Agar dastlab siyosiy partiyalarning moliyalashtirilishi faqat ularning xususiy faoliyatiga oid bo'lsa, yillar o'tishi bilan esa ularning saylov korpusi va ommaviy hokimiyat orasidagi zarur va muqarrar vositachilarga aylanish, siyosiy faoliyatlarga juda katta miqdordagi sarf-xarajatlarning o'sishi, ayniqsa, saylov xarajatlari ushbu faoliyatning moliyalashtirilishining huquqiy tartibga solinishiga olib keldi.

¹ Qodirov.U. Saylov uchun kurash. XXI ASR gazetasi. 2004. 10 iyun.

O'zbekiston Respublikasi Oliy Majlisi sayloviga tayyorgarlik ko'rish va uni o'tkazish bilan bog'liq xarajatlar davlat mablag'lari hisobidan amalga oshiriladi. Qonunchilik palatasi deputatligiga va Senat a'zolariga nomzodlarni boshqa mablag'lar hisobidan moliyaviy ta'minlash va moddiy jihatdan o'zga tarzda qo'llab-quvvatlash taqiqlanadi.

Siyosiy partiyalar va boshqa jamoat birlashmalari, korxonalar, muassasalar, tashkilotlar va fuqarolar saylov o'tkazish uchun o'z mablag'larini ixtiyoriy ravishda berishlari mumkin. Bu mablag'larni Markaziy saylov komissiyasi saylov kampaniyasi vaqtida foydalanish uchun qabul qilib oladi.

Ushbu huquqiy tartibga solish hozirgi vaqtga kelib bir qator yangi qonunlarni yaratilishiga olib keldi. Jumladan, "Siyosiy partiyalarni moliyalashtirish to'g'risida"gi O'zbekiston Respublikasi Qonunining qabul qilinishidir. Ushbu qonun qabul qilinganiga qadar siyosiy partiyalarning moliyaviy ta'minotiga oid masalalar "Siyosiy partiyalar to'g'risida"gi Qonunning 15-16-moddalarida belgilangan normalar orqali tartibga solinar edi.

Siyosiy partiyalar faqat ustavda nazarda tutilgan vazifalarni bajarish maqsadida qonun hujjatlarida belgilangan tartibda tadbirkorlik faoliyatini amalga oshiradi. Siyosiy partiyaning tadbirkorlik faoliyati natijalari uning moliyaviy hisobotida aks ettirilishi kerak.

Siyosiy partiyalarning tadbirkorlik faoliyatidan olgan daromadlari partiya a'zolari o'rtasida taqsimlanishi mumkin emas va ulardan faqat ustavda nazarda tutilgan vazifalarni bajarish uchun foydalaniladi. Siyosiy partiyalar har yili barchaning e'tibori uchun o'z budjetlarini e'lon qilib boradi va o'z faoliyatini moliyalashtirish manbalari to'g'risida O'zbekiston Respublikasi Oliy Majlisining Qonunchilik palatasiga yoki u vakolat bergan organga belgilangan tartibda hisobot taqdim etadi. Siyosiy partiyalarning mulki qonun bilan muhofaza qilinadi.

Siyosiy partiyalarni moliyalashtirish to'g'risidagi ma'lumotlarning mazkur partiyalar a'zolari va jamoatchilik uchun ochiqligi siyosiy partiyalarning o'zi tomonidan ta'minlanadi. Siyosiy partiyalar o'z faoliyatining moliyalashtirilishi hajmi va manbalari haqida axborot e'lon qilib turishi kerak.

"Siyosiy partiyalarni moliyalashtirish to'g'risida"gi O'zbekiston Respublikasi Qonunining 7-moddasiga muvofiq siyosiy partiya, agar u O'zbekiston Respublikasi Oliy Majlisining Qonunchilik palatasiga saylov yakunlari bo'yicha "O'zbekiston Respublikasi Oliy Majlisining Qonunchilik palatasi to'g'risida"gi O'zbekiston Respublikasining Konstitutsiyaviy qonuniga muvofiq Qonunchilik palatasida siyosiy partiya fraksiyasini tuzish uchun zarur miqdorda deputatlik o'rinlarini olgan bo'lsa, o'zining ustavda nazarda tutilgan faoliyatini moliyalashtirish uchun davlat mablag'larini olish huquqiga ega bo'ladi. Ushbu norma siyosiy partiyalarni Qonunchilik palatasida ko'proq o'rin olishga undaydi.

Siyosiy partiyalarning ustavda nazarda tutilgan faoliyatini moliyalashtirish uchun ajratiladigan davlat mablag'larining yillik hajmi shu mablag'larni ajratish mo'ljallanayotgan yildan oldingi yilning 1 yanvaridagi holatga ko'ra belgilangan eng kam ish haqining ikki foizini Qonunchilik palatasiga o'tkazilgan oxirgi saylovda saylovchilar ro'yxatiga kiritilgan fuqarolar soniga ko'paytmasi miqdorida shakllantiriladi.

Davlat mablag'larini O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasi belgilaydigan tartibda O'zbekiston Respublikasi Adliya vazirligi Qonunchilik palatasiga oxirgi saylovning O'zbekiston Respublikasi Markaziy saylov komissiyasi tomonidan aniqlangan natijalari asosida bu mablag'larni olish huquqiga ega bo'lgan siyosiy partiyalar o'rtasida ularning Qonunchilik palatasida olgan deputatlik o'rinlari miqdoriga mutanosib ravishda taqsimlaydi.

Siyosiy partiyalarning Qonunchilik palatasiga va davlat hokimiyatining boshqa vakillik organlariga saylovda ishtirok etishini moliyalashtirish belgilangan tartibda faqat ana shu maqsadlar uchun ajratiladigan davlat mablag`lari hisobidan amalga oshiriladi. Siyosiy partiyalarni saylovda boshqa mablag`lar hisobidan moliyalashtirish va moddiy jihatdan o`zgacha tarzda qo`llab-quvvatlash taqiqlanadi.

Siyosiy partiyalarning Qonunchilik palatasiga saylovda ishtirok etishini moliyalashtirish uchun ajratiladigan davlat mablag`larining bir deputatlikka nomzod hisobiga to`g`ri keladigan miqdori O`zbekiston Respublikasi Markaziy saylov komissiyasi tomonidan belgilanadi. Siyosiy partiyaning Qonunchilik palatasiga saylovda ishtirok etishini moliyalashtirish uchun ajratiladigan davlat mablag`lari shu partiya Qonunchilik palatasi deputatligiga ko`rsatilgan nomzodlar ro`yxatga olingandan keyin ro`yxatga olingan nomzodlar soniga muvofiq hajmda siyosiy partiyaning hisob-kitob varag`iga belgilangan tartibda o`tkaziladi.

Qonunchilik palatasiga saylovda siyosiy partiyalarning ishtirok etishini moliyalashtirish uchun ajratilgan davlat mablag`lari siyosiy partiya tomonidan:

saylovoldi ko`rgazmali tashviquot vositalarini nashr qilishga;

Qonunchilik palatasi deputatligiga nomzodlarning televideniye, radio orqali va boshqa ommaviy axborot vositalarida chiqishlarini tashkil etishga;

Qonunchilik palatasi deputatligiga nomzodlarning saylovchilar bilan uchrashuvlarini tashkil etishga;

Qonunchilik palatasi deputatligiga nomzodlarning ishonchli vakillari va bevosita saylov okrugida saylovoldi tashviquotini o`tkazish uchun jalb qilinadigan boshqa faollar ishini tashkil etishga;

saylov kampaniyasini o`tkazishga doir umumpartiyaviy tadbirlarga sarflanishi kerak.

Agar Qonunchilik palatasiga saylov yakunlari bo`yicha siyosiy partiya fraksiya tuzish uchun zarur miqdorda deputatlik o`rinlarini olmagan bo`lsa, siyosiy partiyaning Qonunchilik palatasiga saylovda ishtirok etishini moliyalashtirish uchun ajratilgan davlat mablag`lari mazkur partiyaning boshqa manbalardan olgan mablag`lari hisobidan O`zbekiston Respublikasi Davlat budjetiga qaytarilishi kerak. Qonunchilik palatasidagi siyosiy partiya fraksiyalarining faoliyatini tashkiliy, texnikaviy jihatdan va boshqa tarzda ta'minlash uchun ajratiladigan davlat mablag`lari Qonunchilik palatasining xarajallar smetasida nazarda tutiladi.

Siyosiy partiyalar faqat ustavda nazarda tutilgan faoliyatni amalga oshirish uchun O`zbekiston Respublikasi yuridik shaxslari (chet el investitsiyalari ishtirokidagi korxonalar bundan mustasno) va fuqarolaridan pul shaklida hamda mol-mulk berish, xizmatlar ko`rsatish, ishlar bajarish tarzida xayriya yordamini olish huquqiga ega.

Siyosiy partiya xayriya yordamini qabul qilishni rad etishga haqli.

Siyosiy partiyalar O`zbekiston Respublikasining bir yuridik shaxsidan bir yil mobaynida olgan xayriya yordami summasi xayriya yordami berilgan yilning 1 yanvaridagi holatga ko`ra belgilangan eng kam ish haqining besh ming baravaridan O`zbekiston Respublikasining bir fuqarosidan esa besh yuz baravaridan oshmasligi lozim.

Siyosiy partiyalarga xayriya yordami berishdagi cheklashlar "Siyosiy partiyalarni moliyalashtirish to`g`risida"gi Qonunning 15-moddasida sanab o`tilgan. Unga ko`ra siyosiy partiyalarga pul mablag`lari shaklidagi, mol-mulk berish, xizmatlar ko`rsatish, ishlar bajarish tariqasidagi (shu jumladan grantlar ajratish, texnik yordam ko`rsatish, safarlar bilan, shuningdek O`zbekiston Respublikasi hududida va undan tashqarida o`tkaziladigan treninglar, seminarlar, konferensiyalar bilan bog`liq xarajatlarga haq to`lash orqali) xayriya yordami quyidagilar tomonidan berilishiga yo`l qo`yilmaydi: chet davlatlar; chet

davlatlarning yuridik shaxslari, ularning vakolatxonalari va filiallari; xalqaro tashkilotlar, ularning vakolatxonalari va filiallari; chet el investitsiyalari ishtirokidagi korxonalar; chet el fuqarolari; fuqaroligi bo'lmagan shaxslar; fuqarolarning o'zini o'zi boshqarish organlari, diniy tashkilotlar va nomi yashirilgan yoki faqat taxallusi ko'rsatilgan shaxslar.

Siyosiy partiyalarga xayriya yordami berishdagi cheklovlar ko'pchilik davlatlar qonunchiligida mavjud. Masalan, anonim xayriya mablag'lari olish Avstriya, Rossiya, Bolgariya kabi davlatlarda mutlaqo ta'qiqlansa, bir qator mamlakatlarda ularning miqdori cheklangan tarzda ruxsat etiladi (Germaniyada-1000 markagacha, Ispaniya va Meksikada davlat tomonidan partiyalarga beriladigan subsidiya miqdorining belgilangan foizidan oshmasligi shart.)¹

Fransiyada 90-yillardagi yirik kompaniyalar tomonidan siyosiy partiyalarni moliyalashtirish bilan bog'liq siyosiy kelishmovchiliklardan so'ng, 1994 yil dekabrda parlament saylov kampaniyasi va partiyalarni moliyalashtirishni mutlaqo cheklovchi qonun qabul qildi.

Siyosiy partiya har yili qonun hujjatlarida belgilangan muddatlarda hamda tartibda moliya organlariga, davlat soliq xizmati organlariga, O'zbekiston Respublikasi Hisob palatasi va Adliya vazirligiga hisobot davrida olingan hamda sarflangan moliyaviy va boshqa mablag'lar to'g'risida moliyaviy hisobot taqdim etishi shart. Siyosiy partiyaning moliyaviy hisobotida davlat mablag'larining kelib tushishi va sarflanishi alohida qismda nazarda tutiladi. Bunda siyosiy partiya tomonidan Qonunchilik palatasiga saylovda ishtirok etish uchun sarflangan mablag'lar alohida hisobga olinadi.

Xorijiy mamlakatlarda partiyaning moliyaviy mablag'lardan foydalanishi haqida hisobotlar berishi uchun, odatda, qonunlarda hisobot hujjatlarining muddati va shakli belgilab qo'yiladi. *Bu muddatlar turli mamlakatlarda turlicha bo'ladi: Italiyada hisobot tugaganidan keyin bir oy, Vengriyada –to'rt oy, Ispaniyada-olti oy, Avstriya va Germaniyada- to'qqiz oy. Siyosiy partiyalar moliyaviy hisobotlar bilan bir qatorda ba'zan qonunlarga muvofiq nazorat organlariga boshqa hisobot hujjatlarini ham taqdim etishga majburdir: partiya mulki haqida hisobot (Germaniyada), xayri-exsonlar ro'yxati (Avstriya, Ispaniya), partiya budjeti (Italiya), shuningdek, saylov kompaniyalari bilan bog'liq daromad va chiqimlar haqida ma'lumotlar berilishi ko'pincha talab etiladi.*

Moliyaviy va boshqa mablag'larning kelib tushishi hamda siyosiy partiyalarning ulardan belgilangan maqsadda foydalanishi ustidan nazoratni O'zbekiston Respublikasi Hisob palatasi amalga oshiradi.

Moliyaviy va boshqa mablag'larning kelib tushishini hamda siyosiy partiyalarning ulardan belgilangan maqsadda foydalanishini tekshirish Qonunchilik palatasi deputatlari umumiy sonining kamida o'ndan bir qismidan iborat deputatlar guruhining murojaatiga binoan Qonunchilik palatasi tomonidan ham amalga oshirilishi mumkin.

Xorijiy mamlakatlarda siyosiy partiyalarning moliyaviy mablag'lari ustidan nazorat turli organlar tomonidan amalga oshiriladi: Avstriyada- ichki ishlar vazirligi qoshidagi hay'at tomonidan, Meksika va AQShda- federal saylov komissiyasi tomonidan, Vengriyada –davlat hisob palatasi tomonidan, Ispaniyada esa – hisob tribunali (sudi) tomonidan.²

Siyosiy partiya o'z faoliyatining moliyalashtirilishi masalalari yuzasidan tegishli davlat organlarining qarorlari va ular mansabdor shaxslarining harakatlari (harakatsizligi) ustidan O'zbekiston Respublikasi Oliy sudiga shikoyat qilishi mumkin.

¹ Юдин Ю.А. Политические партии и право в современном государстве. М.; Инфра-М 1998. 159-бет

² Ahmedov.D.Q.Xorijiy mamlakatlarda siyosiy partiyalar va partiyaviy tizim. T.; 2004. 34-bet.

O`zini-o`zi nazorat qilish savollari

1. Jamoat birlashmalarining faoliyati qanday prinsiplarini o`z ichiga oladi?
2. O`zbekistonda qanday jamoat birlashmalari tizimi faoliyat yurgizadi?
3. Jamoat tashkilotlarini qaysi davlat organi ruyxatdan o`tkazishadi?
4. O`zbekistonda qanday jamoat birlashmalari mavjud?
5. “Siyosiy partiya” deganda nima tushuniladi?
6. Siyosiy partiya qanday tartibda tuziladi?
7. Siyosiy partiyaning faoliyati qaysi hollarda to`xtatiladi?
8. O`zbekistonda siyosiy partiyalar qanday moliyalashtiriladi?

XIX BOB. OILA VA OMMAVIY AXBOROT VOSITALARINING KONSTITUTSIYAVIY MAQOMI

1-§. O'zbekistonda oilaning konstitutsiyaviy maqomi

2-§. Ommaviy axborot vositalarining konstitutsiyaviy - huquqiy maqomi

1-§. O'zbekistonda oilaning konstitutsiyaviy maqomi

O'zbekistonda oila haqida g'amxo'rlik konstitutsiyaviy yo'l bilan amalga oshiriladi. O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasining uchinchi bo'lim XIV bobi "Oila" deb nomlanib, unga to'rt modda – 63-66-moddalar bag'ishlangan.

"Oila jamiyatning asosiy bo'g'inidir hamda jamiyat va davlat muhofazasida bo'lish huquqiga ega.

Nikoh tomonlarning ixtiyoriy roziligi va teng huquqliligiga asoslanadi", deyiladi Konstitutsiyaning 63-moddasida.

O'zbekistonda 25 milliondan ortiq aholi yashaydi. Ayni paytda 4 million 800 mingga yaqin oila bo'lib, aholining 98 foizini ana shu oilalarning oila a'zolari tashkil etadi. Har yili 540-550 ming bola tug'ilmoqda.

Aholini o'rta yoshi 70 yosh. Ayollar 72 yosh, erkaklar 68 yosh.

Mamlakatimizda 5 milliondan ortiq tug'ish yoshidagi ayollar mavjud. Yiliga o'rta hisobda 170 ming yosh oila vujudga kelmoqda.

O'zbekistonda har bir oila va har bir insonning turmush farovonligini oshirish, fuqarolar totuvligini mustahkamlash davlat siyosati darajasiga ko'tarilgan. Prezident I.A.Karimov bu boradagi vazifalari haqida gapirib: "Eng muhim vazifa – xalqchil, adolatparvar jamiyatni vujudga keltirish. Bu jamiyat poydevorini, eng avvalo, boy va badavlat, mehnat qadrini biladigan, ma'naviy sog'lom hamda madaniy saviyasi baland minglab va millionlab oilalar tashkil etadi"¹, -deb ta'kidlaydi.

O'zbekiston Respublikasida oilaga jamiyat va davlat g'amxo'rliigi kun sayin oshib bormoqda. Chunki katta-kichik jilg'alar va irmoqlardan ulkan daryo hosil bo'lgani kabi, oilalar majmuidan jamiyat paydo bo'ladi. Muayyan jamiyatning hayot tizimi, ong yuksakligi mana shu oilalar majmuining darajasiga bog'liq. Shunday ekan, jamiyatni rivojlantirish uchun barcha diqqat-e'tibor, eng avvalo, oilaga qaratilmog'i lozim. Har bir oila a'zosining jamiyatni tushunishi, hayot, mehnat, qonun va huquqni qay darajada anglashi va unga rioya qilishi jamiyat ravnaqini belgilovchi muhim omildir.

Oilaning jamiyat tomonidan muhofaza qilinishi unga nisbatan g'amxo'rlikning yangi shakli hisoblanib, bunga alohida e'tibor berish kerak.

Davlatning oila to'g'risidagi g'amxo'rliigi katta hajmda uy-joy qurilishi, bolalar muassasalarining keng shahobchalarini barpo etish va rivojlantirish, maishiy xizmat, bola tug'ilganda nafaqa to'lash, ko'p bolali oilalarga nafaqalar va imtiyozlar berish, shuningdek, oilaga nafaqa va yordam berishning boshqa turlarini rivojlantirish orqali namoyon bo'lmoqda.

Oilani himoya qilishning konstitutsiyaviy qoidalari deganda, davlat organlarining onalik va bolalikni muhofaza qilish, oilani mustahkamlash, oila a'zolarining qonuniy huquq va manfaatlarini himoya qilish, oilaviy munosabatlarga mas'uliyatsizlik bilan qarashga qarshi kurashish tushuniladi. Bu tadbirlar iqtisodiy, ma'naviy va huquqiy vositalar yoramida bejariladi.

Davlat tomonidan oilaga kun sayin g'amxo'rlik qilish unga har taraflama moddiy yordam berish insonparvar demokratik huquqiy davlatning muhim vazifalaridan biridir.

¹ Karimov I.A. O'zbekiston milliy istiqloq, iqtisod, siyosat, mafkura. T.:O'zbekiston, 1993, 14-bet.

Respublikamiz Prezidentining "Ko'p bolali oilalarga nafaqa miqdorini ko'paytirish to'g'risida"gi 1990 yil birinchi farmoni oilaning davlat muhofazasida ekanligidan dalolatdir.

Unda ko'p bolali oilalarning moddiy ahvolini, yosh avlodning o'sish sharoitlarini yaxshilash maqsadida onalarga to'lanadigan oylik nafaqa ikki martaga ko'paytirildi. Mazkur farmon o'zbek xalqining bolajonlik tabiatini ko'rsatadi.

Keyingi yillarda ham Respublika Prezidentining oilaga aloqador bir qator farmonlari qabul qilindi.

Mustaqillik yillarida 2,5 million oila birinchi marta yer uchastkalari oldilar va o'z yer uchastkalarini kengaytirdilar.

O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasi 63-moddasining ikkinchi qismida "Nikoh tomonlarning ixtiyoriy roziligi va teng huquqliligiga asoslanadi" deyilgan. Zero, nikoh oila poydevoridir. O'zbekiston Respublikasining amaldagi Oila kodeksi 1998 yil 30 aprel kuni birinchi chaqiriq O'zbekiston Respublikasi Oliy Majlisining o'n birinchi sessiyasida qabul qilindi va 1 sentabrdan e'tiboran amalga kiritildi. Ushbu kodeks 8 bo'lim, 30 bob, 238 moddadan iborat.

Kodeksning II bo'limi "Nikoh" (13-56-moddalar) masalasiga bag'ishlangan. Qonunda bu bo'lim salmog'li o'rin egallaydi. Nikohga alohida bo'lim ajratilishi maqsadga muvofiq bo'ldi, chunki oila vujudga kelishining birdan-bir asosi, poydevori nikohdir. U odamzod hayotidagi muhim ma'naviy kashfiyotdir.

Oila kodeksining 13-moddasiga binoan nikoh fuqarolik holati dalolatnomalarini qayd etish organlarida tuziladi. Shunday nikohgina huquq va majburiyatlar vujudga keltiradi. Nikohning tegishli davlat organida qayd etilishi uning vujudga kelganligini isbotlovchi birdan-bir dalildir.

Diniy rasm-rusumlarga binoan tuzilgan nikoh huquqiy ahamiyatga ega emas.

Nikohni tuzish nikoxlanuvchilarning fuqarolik holati dalolatnomalarini qayd etish organlariga ariza berganlaridan keyin bir oy muddat o'tgach, shaxsan ularning ishtirokida amalga oshiriladi.

Bunday muddatni belgilashdan maqsad bir-birlari bilan yaxshi tanish bo'lmagan shaxslarning yengiltaklik qilib, shoshmashosharlik bilan nikohdan o'tishlariga yo'l qo'ymaslikdan iborat.

Nikoh davlat va jamoat manfaatlarini ko'zlab, shuningdek, er bilan xotinning va bolalarning shaxsiy va mulkiy huquqlari hamda manfaatlarini muhofaza etish maqsadida qayd etiladi.

Nikohni uning ijtimoiy mohiyati va maqsadiga ko'ra hamda oilani mustahkamlash ehtiyojini, yosh avlodning ahloqi va sihat-salomatligini hisobga olib, bir qator shartlarga rioya qilgan holda tuzish zarurligi belgilandi. Bu talablar nikohdan o'tish shartlari deb yuritiladi. Ular quyidagilardan iborat: nikoh tuzish ixtiyoriydir; nikoh tuzish uchun bo'lajak er-xotin o'z roziligini erkin ifoda etish qobiliyatiga ega bo'lishi kerak; nikoh tuzishga majbur qilish ta'qiqlanadi (Oila kodeksining 14-moddasi).

Navbatdagi shart nikoh yoshiga to'lishlik. Nikoh yoshi erkaklar uchun o'n sakkiz yosh, ayollar uchun o'n yetti yosh qilib belgilangan.

Uzrli sabablar bo'lganida alohida alohida hollarda nikohga kirishni xohlovchilarning iltimosiga ko'ra, nikoh davlat ro'yxatidan o'tkaziladigan joydagi tuman, shahar hokimi nikoh yoshini ko'pi bilan bir yilga kamaytirishi mumkin (Oila kodeksining 15-moddasi). Qonunda nikoh tuzishga monelik qiladigan quyidagi holatlar ko'rsatilgan:

- 1) loaqal bittasi ro'yxatga olingan boshqa nikohda turgan shaxslar o'rtasida nikoh tuzishga yo'l qo'yilmaydi. Respublikada har bir fuqaro faqat yakka nikohda bo'lishi mumkin;

- 2) nasl-nasab shajarasi bo'yicha to'g'ri tutashgan qarindoshlar o'rtasida, tug'ishgan va o'gay aka-ukalar bilan opa-singillar o'rtasida, shuningdek, farzandlikka oluvchilar bilan farzandlikka olinganlar o'rtasida nikoh tuzishga yo'l qo'yilmaydi.
- 3) loaqal bittasi ruhiyat buzilishi (ruhiy kasalligi yoki aqli zaifligi) sababli sud tomonidan muomalaga layoqatsiz deb topilgan shaxslar o'rtasida nikoh tuzishga yo'l qo'yilmaydi (Oila kodeksining 16-moddasi).

Qonunga binoan nikohlanuvchi shaxslarni tibbiy ko'rikdan o'tkazish, shuningdek, tibbiy irsiy hamda oilani rejalashtirish masalalari bo'yicha maslahat berish nikohlanuvchi shaxslarning roziligi bilan davlat sog'liqni saqlash tizimi muassasalari tomonidan amalga oshiriladi.

Nikohlanuvchi shaxsni ko'rikdan o'tkazish natijalari shifokor siri hisoblanadi va u nikohlanuvchi shaxsga faqat ko'rikdan o'tgan shaxsning roziligi bilan bildirilishi mumkin. Basharti nikohlanuvchi shaxslardan biri tanosil kasalligi yoki odam immuniteti taqchilligi virusi (OITS infeksiyasi) borligini boshqasidan yashirgan bo'lsa, shu shaxs nikohni haqiqiy emas deb topishni talab qilib sudga murojaat etishga haqlidir. Bunday qoidalarini o'rnatuvchi modda O'zbekistonning oila qonunchiligi tarixida birinchi marta paydo bo'ldi.

Oila kodeksida belgilangan shartlarning buzilishi sud tomonidan ushbu nikohni haqiqiy emas deb topish uchun asos bo'lishi mumkin.

O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasida davlatning bolalar haqidagi g'amxo'rligi alohida mustahkamlangan.

Ota-onalar o'z farzandlarini voyaga yetgunlariga qadar boqish va tarbiyalashga majburlar.

Davlat va jamiyat yetim bolalarni va ota-onalarining vasiyligidan mahrum bo'lgan bolalarni boqish, tarbiyalash va o'qitishni ta'minlaydi, bolalarga bag'ishlangan xayriya faoliyatlarini rag'batlantiradi (Konstitutsiyaning 64-moddasi).

Ota-ona va bolalarning bir-biriga nisbatan huquq va majburiyatlari bolalarning nasl-nasabiga qarab belgilanadi.

Ota-ona va bolalar o'rtasidagi huquqiy munosabatlarni kelib chiqishiga asos bo'lib bolaning otadan paydo bo'lganligi va onadan tug'ilganligi qonun bilan belgilanganligi hisoblanadi.

Oila kodeksining 60-moddasiga binoan bolaning shu onadan tug'ilganligi (onalik) fuqarolik holati dalolatnomalarini qayd qilish organi tomonidan tibbiy muassasaning hujjatlariga ko'ra, bola tibbiy muassasada tug'ilmagan holda esa, boshqa dalillarga asosan belgilanadi.

Agar bola tibbiy muassasadan tashqari joyda tug'ilgan bo'lsa, u holda bu yuridik fakt guvohlar ko'rgazmalari va boshqa dalillar bilan belgilanadi.

Qonunlarga binoan bolalarning huquqlari ularning tug'ilishi bilan vujudga keladi.

Voyaga yetmaganlar quyidagi shaxsiy huquqlarga ega: oilada yashash va tarbiyalanish; ota-onasi va boshqa qarindoshlari bilan ko'rishish; o'zini himoya qilish; o'z fikrini ifoda etish; ism, ota ismi va familiya olish va boshqalar.

Oila kodeksini 67-moddasiga ko'ra, bola o'z huquqi va qonuniy manfaatlarini himoya qilish huquqiga ega.

Bolaning huquqi va qonuniy manfaatlarini himoya qilish uning ota-onani (ularning o'rnini bosuvchi shaxslar), qonunda nazarda tutilgan hollarda esa vasiylik va homiylik organi, prokuror va sud tomonidan amalga oshiriladi.

Oila kodeksining 90-moddasiga binoan, voyaga yetmagan bolalar o'z ota-onasidan va boshqa shaxslardan qonunda nazarda tutilgan miqdorda va tartibda ta'minot olish

huquqiga ega. Voyaga yetmagan bolalar ta'minoti uchun olingan mablag`, pensiya, nafaqa uning otasi yoki onasi tasarrufida bo`lib, bolaning ta'minoti, tarbiyasi va ta'lim olishi uchun sarflanadi.

Oila kodeksini 71-moddasi ota-onaning o`z bolalariga nisbatan teng huquq va majburiyatlarga ega ekanligini belgilaydi (ota-onalik huquqlari).

Ota-ona o`z bolalarini tarbiyalash huquqiga ega. Ota-ona o`z bolalarining tarbiyasi, kamoloti uchun javobgardir. Ular o`z bolalarining sog`lig`i, jismoniy, ruhiy, ma'naviy va ahloqiy kamoloti haqida g`amxo`rlik qilishlari lozim.

Ota-ona o`z bolalarini tarbiyalashda boshqa barcha shaxslarga nisbatan ustunlik huquqiga ega.

Oila kodeksining 79-moddasiga ko`ra ota-onalar o`zlarining ota-onalik majburiyatlarini bajarmasalar u holda ular ota-onalik huquqidan mahrum etiladilar. Ota-onalik huquqidan mahrum qilish ularga ta'sir qiladigan hamma tadbir-choralar tegishli natija bermagandan so`ng qo`llaniladi.

Oila kodeksini 96-moddasiga binoan ota-ona voyaga yetmagan bolalarga ta'minot berishi shart. Agar voyaga yetmagan bolalariga ta'minot berish haqida ota-ona o`rtasida kelishuv bo`lmasa, ularning ta'minoti uchun aliment sud tomonidan ota-onaning har oydagi ish haqi va (yoki) boshqa daromadlarining bir bola uchun to`rt dan bir qismi; ikki bola uchun uchdan bir qismi; uch va undan ortiq bola uchun yarmisi miqdorida undiriladi. Bu to`lovlarning miqdori taraflarning moddiy yoki oilaviy ahvolini va boshqa e'tiborga loyiq holatlarni hisobga olgan sud tomonidan kamaytirilishi yoki ko`paytirilishi mumkin.

Har bir bola uchun undiriladigan aliment miqdori qonun hujjatlari bilan belgilangan eng kam ish haqining uchdan bir qismidan kam bo`lmasligi kerak (Oila kodeksining 99-moddasi).

Qonunlarimizda davlatimizning bolalar va farzandlar to`g`risidagi g`amxo`rlik siyosati aks etar ekan, o`z navbatida farzandlarning teng huquqli ekanligi ham o`rnatilgan.

Farzandlar ota-onalarning nasl-nasabidan va fuqarolik holatidan qat'i nazar, qonun oldida tengdirlar.

Onalik va bolalik davlat tomonidan muhofaza qilinadi.

Ota-onalarning fuqarolik holati qanday bo`lishidan qat'i nazar farzandlar qonun oldida tengdirlar. O`zbekistonda onalik va bolalikni himoya qilishga juda katta e'tibor berilmoqda. Onalik ayol kishining eng zo`r his-tuyg`ularidan biri va uning hayotidagi zo`r baxt, juda buyuk shodlik hisoblanadi. Davlat ko`p bolali, serfarzand oilalarga va bolali yolg`iz onalarga katta moddiy yordam bermoqda.

Bizda bolalarning huquq va manfaatlarini himoyalashga juda katta e'tibor berilib, bu yo`lda bir qancha tadbir va choralar amalga oshirib kelinmoqda.

Ayni paytda Konstitutsiyada farzandlari voyaga yetganlaridan so`ng ota-onalari oldida ma'lum majburiyatlarga ega ekanligi mustahkamlangan.

Voyaga yetgan, mehnatga layoqatli farzandlar o`z ota-onalari haqida g`amxo`rlik qilishga majburdirlar.

Voyaga yetgan farzandlar o`z ota-onalari to`g`risida g`amxo`rlik qilishlari lozim. Ular o`z ota-onalariga ma'naviy yordam berishga hamda ko`maklashishga majburdirlar. Ota-onalar turmushidan xabardor bo`lib, sihat-salomatligiga katta e'tibor berishlari kerak.

Bolalarning ota-onalari to`g`risida g`amxo`rlik qilish majburiyatlari ilgari ularning ahloqiy majburiyati bo`lib hisoblanadi. Mustaqil respublikamiz yangi Konstitutsiyasini qabul qilish bilan bolalarning bu majburiyati qonuniy konstitutsiyaviy majburiyatga aylanadi. Farzandlar ota-onalarini mehnatga layoqatsiz bo`lib qolganlarida, ayniqsa betob

bo`lib qolganlarida ularga har xil yordam berishlari, ular nimaga muhtoj bo`lsalar, shularni muhayyo qilib turishlari lozim.

Voyaga yetgan farzandlarning ota-onalari to`g`risida g`amxo`rlik qilishlari nafaqa majburiyati vujudga kelganmi yoki yo`qmi undan qat'i nazar, paydo bo`ladi. Ko`pincha ota-onalar qarilik yoki kasal bo`lgan davrlarida yaxshigina pensiya olib moddiy tomonidan yaxshi ta'minlangan bo`lsalar-da, ammo ular o`z farzandlarining ular to`g`risida g`amxo`rlik qilishlariga, ma'naviy a'tiborlariga muhtoj bo`ladilar. Aksariyat holatlarda ota-onalar bunday bolalardan nafaqa undirish haqida da'vo qilmaydilar. Ammo bolalarni muhtoj va mehnatga layoqatsiz ota-onalari to`g`risida g`amxo`rlik qilmasliklari ularni nafaqa undirish haqida sudga da'vo arizasi bilan murojaat etishga majbur etadi.

Farzandlar ota-onalari to`g`risida g`amxo`rlik qilmasalar, ularga nisbatan qonuniy kafolatlar belgilanmaydi. Biroq insofsiz, ota-onalariga nisbatan o`z farzandlik burchlarini eslaridan chiqarib qo`ygan bolalarga nisbatan ular to`g`risida sud xususiy ajrim chiqarib, ularning yashash yoki ishlash joylarida ma'naviy qiyofasini muhokama qilishlikka yuborishi mumkin.

2-§. Ommaviy axborot vositalarining konstitutsiyaviy - huquqiy maqomi

O`zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasining XV bobi, ommaviy axborot vositalariga bag`ishlangan. Bu bobda faqatgina bitta modda tushunchasida, bir-butun hokimiyatning to`rtinchi tarmog`i sifatida o`rin olishga intilayotgan, sohaning huquqiy maqomiga, qisqa, aniq barcha talablarga to`liq javob beradigan qoida mustahkamlangan: "Ommaviy axborot vositalari erkindir va qonunga muvofiq ishlaydi. Ular axborotning to`g`riligi uchun belgilangan tartibda javobgardirlar. Senzuraga yo`l qo`yilmaydi".¹

Mazkur me'yorning Asosiy Qonun darajasida mustahkamlanganligi, birinchidan, fuqarolarning o`z fikrlarini erkin tarzda matbuotda, radio-televideniye orqali yozma yoki og`zaki chiqishlarda ifodalash huquqini kafolatlansa, ikkinchidan, ommaviy axborot vositalariga berilgan benazir ahamiyat, yuksak e'tibordir. Ushbu konstitutsiyaviy normada uchta muhim prinsip: ommaviy axborot vositalarining erkinligi, ular faoliyatida qonun ustivorligi hamda senzura qilishga yo`l qo`ymaslik o`z ifodasini topgan. Ayni vaqtda axborotning haqqoniyligi uchun mas'uliyat yuklanib, yuridik javobgarlik belgilanishi nazarda tutilgan. Bundan ko`zlangan maqsad ommaviy axborot vositalari tomonidan ehtirosga berilish oqibatida nojo`ya axborot tarqatilishining oldini olish, ularga chek qo`yishdir.

Ommaviy axborot vositalari faoliyatini isloh qilish, ularning samarali ishlashiga ko`mak beruvchi mexanizmlarni tartibga soluvchi qonunchilik bazasini yaratish borasida muayyan ishlar qilindi. Shu sababdan, bu muammo O`zbekiston Respublikasining bir qator boshqa qonunlarida ham o`z ifodasini topgan. «Ommaviy axborot vositalari to`g`risida»gi 1997 yil 26 dekabr)"Noshirlik faoliyati to`g`risida"gi (1996 yil, avgust), "Mualliflik huquqi va turdosh huquqlar to`g`risida"gi (1996 yil, sentabr), "Axborot olish kafolatlari va erkinligi to`g`risida"gi (1997 yil, aprel), "Jurnalistlik faoliyatini himoya qilish to`g`risida"gi, (1997 yil, aprel ), "Axborot erkinligi prinsiplari va kafolatlari to`g`risida"gi (2002 yil, dekabr) qonunlar hamda O`zbekiston Respublikasi Prezidentining " O`zbekistonning ijtimoiy taraqqiyotida televideniye va radioning rolini oshirish chora-tadbirlari to`g`risida"gi (1996 yil may) Farmoni va boshqa bir qator normativ-huquqiy hujjatlar shular jumlasidandir.

Shubhasiz, yaratilgan qonunlar davlat hamda nodavlat shakldagi, televideniye kanallari ishini tashkil qilish, shuningdek, jurnalistlarning professional jihatdan kamol

¹ O`zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasi. T., «O`zbekiston», 2003.

O`zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasiga sharh. T., «O`zbekiston», 1995.

topishiga keng ko'lamda yordam berish, matbuot va ommaviy axborot vositalari erkinligini ta'minlashda, jamiyatda demokratik muhitni qaror toptirishda katta ahamiyatga ega bo'lmoqda.

«Ommaviy axborot vositalari to'g'risida»gi qonunida ommaviy axborot vositalarining turlari ko'rsatilgan. Ular gazetalar, jurnallar, axborotnomalar, bulletinlar, axborot agentliklari, televideniye (kabelli, efir-kabelli televideniye) va radioeshittirishlar, hujjatli kino, elektron axborot tizimi, shuningdek, doimiy nomga ega bo'lgan, davlat tasarrufidagi, mustaqil va boshqa ommaviy davriy nashrlar ommaviy axborot vositalaridir.

Ommaviy axborot vositalari qonun hujjatlarida belgilangan tartibda ilovalar nashr etishi mumkin.

Demokratik davlatlarda ommaviy axborot vositalari erkinligini, ular-ning faoliyat ko'rsatishi sharoitlarini ta'minlash bilan birga, bu erkinliklarning suiste'mol qilinishiga yo'l qo'yilmaydi. Birinchi navbatda ommaviy axborot vositalari va jurnalistlar yuqorida aytib o'tganimizdek, berilayotgan axborotning to'g'riligi uchun javobgardirlar. Ikkinchidan, O'zbekiston Respublikasining mavjud konstitutsiyaviy tuzumini, hududiy yaxlitligini zo'rlik bilan o'zgartirishga da'vat qilish, urush va zo'ravonlikni, shafqatsizlikni, milliy, irqiy va diniy adovatni targ'ib etish, davlat sirini yoki qonun bilan qo'riqlanadigan o'zga sirni oshkor etish, jinoiy javobgarlikka sabab bo'ladigan hatti-harakatlar sodir qilishni targ'ib qilishga ruxsat berilmaydi. Uchinchidan, fuqarolarning sha'ni va qadr-qimmatini tahqirlash, ularning shaxsiy hayotiga aralashish ham taqiqlanadi. Ushbu cheklashlar yana bir marotaba huquqiy davlatda so'z erkinligi, ommaviy axborot vositalari erkinligi istalgan fikr yoki qarash ifoda etilishiga yo'l qo'yilmasligidan, lekin bu cheklashlar kichik va aniq bo'lishidan dalolat beradi. Demokratik huquqiy davlatning mavjud bo'lishi, qo'lga kiritilayotgan muvaffaqiyatlarni asta-sekinlik bilan bo'lsa ham asrab-ardoqlash uchun so'z erkinligi huquqining kichik bir qismini cheklash talab qilinadi. Bu hol yuqorida ko'rib chiqqanimizdek, rivojlangan mamlakatlarda ham mavjud.

Ma'lumki, axborotni birinchi navbatda jurnalistlar qidiradilar, oladilar va ommaviy axborot vositalari orqali tarqatadilar. Shu sababdan, jurnalistlar faoliyatini ham ko'rib chiqish lozim. Yuqorida aytib o'tganimizdek, "Jurnalistlik faoliyatini himoya qilish to'g'risida" qonun jurnalistning faoliyati bilan bog'liq holda yuzaga keladigan munosabatlarni tartibga soladi, uning huquq va majburiyatlarini belgilaydi, unga huquqiy va ijtimoiy kafolatlar beradi, jurnalistlik faoliyatini himoya qilish to'g'risidagi Qonun hujjatlarini buzganlik uchun javobgarlik choralarini belgilaydi.

Jurnalist - O'zbekiston Respublikasining yoki xorijiy davlatning ommaviy axborot vositalarida xizmat qiladigan yoxud ularda shartnoma asosida ishlaydigan va ma'lum mavzudagi axborotni to'plash, tahlil etish hamda tarqatish bilan shug'ullanuvchi shaxsdir. Qonunning 5-moddasida aytilishicha:

- "jurnalist o'z kasbiga doir faoliyatni amalga oshirish chog'ida:
- axborot to'plash, uni tahlil etish va tarqatish;
 - axborot olish uchun davlat organlari, fuqarolarning o'zini o'zi boshqarish organlari, jamoat birlashmalari, korxonalar, muassasalar va tashkilotlarga murojaat etish;
 - davlat siri yoki qonun bilan qo'riqlanadigan boshqa sirni istisno etgan holda hujjatlar, materiallar va axborotdan foydalanish;
 - jurnalist tekshiruvini o'tkazish;
 - o'zi tayyorlagan xabarlar va materiallarni ommaviy axborot vositalari orqali imzosini yoki taxallusini qo'yib tarqatish, ularda o'z fikr-mulohazasini ifodalash;
 - jurnalistlik faoliyatini amalga oshirish yuzasidan mansabdor shaxs qabulida bo'lish;

- ma'lumotlarni belgilangan tartibda yozib olish, shu jumladan zarur texnika vositalaridan foydalangan holda yozib olish;
- sudlarning ochiq majlislarida, harbiy harakatlar maydonlarida, tabiiy ofat yuz bergan hududlarda, ommaviy tadbirlarda hozir bo'lish;
- e'lon qilishga tayyorlangan ma'lumotlarni tekshirish uchun mutaxassislarga murojaat qilish;
- basharti qonunni buzishga olib keladigan bo'lsa, ommaviy axborot vositasi tomonidan berilgan topshiriqni bajarishni rad etish;
- o'zi tayyorlagan xabar yoki materialning mazmuni tahrir jarayonida buzilgan degan fikrga kelsa, unga imzo qo'ymaslik yoxud uni nashrdan olib qolishni (efirga bermaslikni) talab etish;
- axborot manbai yoki muallifning nomi sir saqlanishini talab qilish;
- taqdim etgan xabarning mazmunini ommaviy axborot vositasi buzib e'lon qilishi oqibatida o'ziga yetkazilgan ma'naviy zarar va moddiy ziyon qoplanishini sud orqali talab qilish;
- jamoat birlashmalariga, shu jumladan jurnalistlarning xalqaro tashkilotlariga kirish huquqlariga ega.

Jurnalist o'ziga qonun hujjatlari bilan berilgan boshqa huquqlardan ham foydalanadi."

6-moddada jurnalistning majburiyatlari quyidagicha bayon qilingan:

"O'z kasbiga doir faoliyatni amalga oshirish chog'ida jurnalist:

- qonun hujjatlari hamda O'zbekiston Respublikasining xalqaro shartnomalari talablariga rioya etishi;
- o'zi tayyorlayotgan materiallarining to'g'ri yoki noto'g'ri ekanligini tekshirishi va xolis axborot taqdim etishi;
- aybsizlik prezumpsiyasi prinsipiga amal qilishi;
- shaxsning huquqlari va erkinliklarini, sha'ni va qadr-qimmatini hurmat qilishi shart.

Jurnalist o'z kasbiga doir axborotdan shaxsiy maqsadlarda foydalanishi, axborot manbai yoki muallif roziligisiz jismoniy shaxsning shaxsiy hayotiga taalluqli ma'lumotlarni e'lon qilishi mumkin emas.

Jurnalist qonun hujjatlarida nazarda tutilgan boshqa majburiyatlarni ham bajarishi shart."

Jurnalistlik faoliyatini amalga oshirish chog'ida u Konstitutsiyada belgilab qo'yilgan shaxs daxlsizligi kafolatidan foydalanadi.

Tanqidiy materiallar e'lon qilganligi uchun, agar ular haqqoniy bo'lsa, jurnalistni ta'qib qilishga yo'l qo'yilmaydi.

Fuqarolar yoki boshqa axborot manbalari tomonidan ixtiyoriy ravishda ma'lum qilingan maxfiy xabar, shuningdek fakt yoki voqealar jurnalistika sohasining siri hisoblanadi.

Jurnalistning jurnalistika sohasining siri hisoblanadigan ma'lumotlarni bu ma'lumotlar manbaining roziligisiz oshkor etishi, shuningdek ulardan o'zining g'arazli manfaatlari yoki uchinchi shaxslarning manfaatlarini ko'zlab foydalanishi taqiqlanadi.

Jurnalist axborot to'plash va jurnalist tekshiruvni o'tkazish huquqiga ega. O'z tekshiruvlarining natijalarini u ommaviy axborot vositalari orqali tarqatishi, ularni davlat organlari, fuqarolarning o'zini o'zi boshqarish organlari, jamoat birlashmalari, korxonalar, muassasalar, tashkilotlar va mansabdor shaxslarga ixtiyoriy ravishda taqdim etishi mumkin. Jurnalist tekshiruvni davrida u qo'lga kiritgan materiallar va hujjatlar olib qo'yilishi yoki ko'zdan kechirilishi mumkin emas.

Jurnalistning kasbiga doir faoliyati Qonunning 10-moddasida shunday kafolatlangan:

"Jurnalistning huquqlari, sha'ni va qadr-qimmatini qonun bilan qo'riqlanadi.

Davlat jurnalistga axborotni erkin olishi va tarqatishini kafolatlaydi, o'z kasbiga doir faoliyatni amalga oshirishda uning himoya qilinishini ta'minlaydi.

Jurnalistning jurnalistik faoliyatiga aralashish, undan o'z kasbiga doir vazifalarni bajarish chog'ida olgan biror bir ma'lumotni talab etish taqiqlanadi."

Davlat organlari, fuqarolarning o'zini o'zi boshqarish organlari, jamoat birlashmalari, korxonalar, muassasalar va tashkilotlarning mansabdor shaxslari:

- senzura qilganlik;

- jurnalist o'z kasbiga doir qonuniy faoliyatni amalga oshirishiga akkreditatsiya qilishni asossiz ravishda rad etish yoki akkreditatsiyani noo'rin bekor qilish yo'li bilan to'sqinlik qilganlik;

- jurnalistning so'rov bilan murojaat qilish va zarur axborotni olish huquqini buzganlik;

- jurnalistga tazyiq o'tkazganlik, uning jurnalistlik faoliyatiga aralashganlik;

- jurnalistning materiallari va zarur texnika vositalarini g'ayriqonuniy ravishda olib qo'yganlik;

axborot manbaini yoki muallif nomini uning roziligisiz oshkor etganlik uchun javobgarlikka tortiladilar.

Jurnalistning ushbu Qonunda belgilangan huquqlarini buzganlik, uning kasbiga doir faoliyati bilan bog'liq holda sha'ni va qadr-qimmatini haqorat qilganlik, uning hayoti, sog'lig'i va mol-mulkiga tahdid, zo'ravonlik yoki tajovuz qilganlik qonun hujjatlariga muvofiq javobgarlikka sabab bo'ladi.

Jurnalistning javobgarligi Qonunda shunday ta'riflangan:

"Jurnalist o'zi tayyorlayotgan va tarqatayotgan xabarlar hamda materiallarning haqqoniy bo'lishi uchun qonun hujjatlarida belgilangan tartibda javobgardir.

Jurnalist rasmiy xabarlarda bayon etilgan axborotni tarqatganlik uchun javobgar bo'lmaydi."

Yurtimizda ommaviy axborot vositalarini qo'llab-quvvatlashga, jurnalistlar faoliyatini har tomonlama rag'batlantirishga alohida e'tibor berilmoqda. Shu maqsadda 1997 yilda Ommaviy axborot vositalarini demokratlashtirish va qo'llab-quvvatlash fondi tashkil etilgandi. Jurnalistlar huquqlariga doir qonunlar qatorida O'zbekiston Respublikasining Jinoyat va Jinoyat-protsessual kodekslari, Ma'muriy javobgarlik to'g'risidagi kodeks va boshqa normativ-huquqiy hujjatlarni keltirish mumkin.

Ularda qonun va huquq nuqtai nazaridan ommaviy axborot vositalaridan qonunga xilof ravishda foydalanish bilan bog'liq jinoiy harakatlar va huquqbuzarliklar uchun aniq javobgarliklar belgilangan, zero "Inson huquqlarini va asosiy erkinliklarini himoya qilish to'g'risida"gi Yevropa konvensiyasining 10-moddasida aytilganidek "so'z va matbuot erkinligi demokratik jamiyatda milliy xavfsizlik, ijtimoiy osoyishtalik manfaatlari yo'lida, tartibsizliklarning oldini olish, axloqni himoya qilish, boshqa shaxslarning obro'-e'tibori va huquqlarini himoya qilish yoxud odil sudlovni ta'minlash maqsadlarida majburiyat va javobgarlik yuklash imkoniyatini keltirib chiqaradi." Chop etilgan axborotning xolisligi va ishonchiligi prinsipi buzilgan taqdirda, uni buzgan shaxslar javobgarlikka tortiladilar.

O'zbekiston Respublikasida ommaviy axborot vositalarini senzura qilishga yo'l qo'yilmaydi. E'lon qiliniyotgan xabarlar yoki materiallar oldindan kelishib olinishi, shuningdek, ularning matni o'zgartirilishini yoki butunlay nashrdan olib qolinishini (efirga berilmasligini) talab qilishga hech kimning haqqi yo'q. Senzura, oddiy qilib aytganda, bu muayyan axborot berilishiga (nashr qilinishiga) to'sqinlik qilish, unga nisbatan ta'qib va

cheklov o'rnatishdir. So'z erkinligi fikr bildirish erkinligini har qanday cheklash demokratiyaga xilofdir. Va aksincha, senzuraning olib tashlanganligi jurnalistlar, ommaviy axborot vositalari orqali istagan xabar, ma'lumot va materialni e'lon qilaveradi degan gap emas, albatta. Masalan, «Jurnalistlik faoliyatini himoya qilish to'g'risida»gi Qonunning 5-moddasiga muvofiq jurnalist o'z kasbiga doir faoliyatni amalga oshirish chog'ida davlat siri yoki qonun bilan qo'riqlanadigan boshqa sirni istisno etgan holda hujjatlar, materiallar va axborotdan foydalana olish huquqiga ega.

Ommaviy axborot vositalari «Davlat sirlarini saqlash to'g'risida»gi Qonun¹ bilan taqiqlangan hamda Vazirlar Mahkamasi tomonidan alohida tasdiqlangan davlat sirlari hisoblangan obyektlar ro'yxatidan tashqari masalalar xususida erkin tarzda xabarlar e'lon qilishi mumkin. Qonunga binoan, davlat tomonidan qo'riqlanadigan va maxsus ro'yxatlar bilan chegaralab qo'yiladigan alohida ahamiyatli, mutlaqo maxfiy va maxfiy harbiy, siyosiy, iqtisodiy, ilmiy texnikaviy va o'zga xil ma'lumotlar O'zbekiston Respublikasining davlat sirlari hisoblanadi (1-modda).

Ommaviy axborot vositalaridan mavjud konstitutsiyaviy tuzumni, respublika hududiy yaxlitligini zo'rlik bilan o'zgartirishga da'vat qilish, davlat sirini oshkor etish, jinoiy javobgarlikka sabab bo'ladigan boshqa hatti-harakatlarni sodir qilish maqsadida foydalanishga yo'l qo'yilmaydi.

Qonunda yana bir muhim jihat borki, u ham bo'lsa, jurnalist yoki ommaviy axborot vositasi prokuror, tergovchi yoki surishtiruvchining yozma ruxsatisiz dastlabki tergov materiallarini e'lon qilishi, muayyan ish bo'yicha sud qarori chiqmasdan turib yoki sudning hal qiluv qarori yohud hukmi konuniy kuchga kirmay turib, uning natijalarini tahmin qilishi yoki sudga o'zgacha yo'l bilan ta'sir ko'rsatishi taqiqlanadi.

Mazkur ta'qiq fuqarolarning aybsizlik prezumsiyasi prinsipi buzilmasligi uchun belgilangandir. Zero, jinoyat sodir etganlikda ayblanayotgan (gumon kilinayotgan) hech bir shaxsning ishi sudda ko'rilib, uning aybi isbotlanmagunicha u aybdor hisoblanmaydi. Shu bois, sud qarori yoki hukmi chiqmaguncha jurnalistlar va ommaviy axborot vositalari ish bo'yicha oldindan xulosa chiqarishlari, shaxsning hatti-harakatlariga baho berishlari joiz emas. Aks holda, shaxsning sha'ni va obro'si asossiz zavol topib qolishi mumkin.

Ommaviy axborot vositalari to'g'risidagi qonun talablarini buzishda aybdor deb topilgan shaxslar belgilangan tartibda javobgar bo'ladilar. Muharrir yoki jurnalist ommaviy axborot vositalarida haqiqatga to'g'ri kelmaydigan materiallarni tarqatganligi uchun, agar ma'lumotlar: rasmiy xabarlardan olingan bo'lsa; axborot agentliklari yoki davlat organlarining matbuot xizmatlari orqali olingan bo'lsa yoxud muallifning oldindan yozib olinmay, to'g'ridan-to'g'ri efirga berilayotgan nutqlarida aytilgan bo'lsa, javobgar bo'lmaydi.

Demokratik jamiyatda ommaviy axborot vositalari «to'rtinchi hokimiyat», deb ta'riflanadi. Bu «hokimiyat»ni ro'yobga chiqarishda jurnalist, uning kasb mahorati, umumiy saviyasi va madaniyati katta rol o'ynaydi. Jurnalistlik faoliyatining davlat darajasida muhofazalanishi, jurnalistning huquq va majburiyatlari tartibga solinishi «to'rtinchi hokimiyat» uchun mustahkam zamindir.

Davlat organlari, jamoat birlashmalari, korxona, muassasa va tashkilotlarning mansabdor shaxslari senzura qilganlik, jurnalistning qonuniy faoliyatiga to'sqinlik qilganlik, uning so'rov va axborot olish huquqini buzganlik, jurnalistga tazyiq o'tkazganlik va faoliyatiga aralashganlik uchun javobgarlikka tortiladilar. Jurnalistning materiallari va texnika vositalarini g'ayriqonuniy ravishda olib qo'yish mumkin emas. Jurnalist sha'ni va

¹ O'zbekiston Respublikasi Oliy Kengashining axborotnomasi, 1993 yil 5-son, 232-modda.

qadr-qimmatini haqorat qilish, uning hayoti, sog'lig'i va mol-mulkiga tahdid, zo'ravonlik yoki tajovuz qilish qonunga muvofiq javobgarlikka sabab bo'ladi.

O'zbekiston Respublikasida ommaviy axborot vositalari va jurnalistlarning axborot olish huquqi maxsus qonunlar bilan ham mustahkamlab qo'yilgan. 1997 yil 24 aprelda qabul qilingan O'zbekiston Respublikasining «Axborot olish kafolatlari va erkinligi to'g'risida»gi qonuni bevosita ushbu huquqni amalga oshirish bilan bog'liq masalalarni tartibga solish maqsadida ishlab chiqilgan va qabul qilingan. Ushbu qonun har kimning axborotni erkin va moneliksiz izlash, olish, tadqiq etish, uzatish hamda tarqatishga doir konstitutsiyaviy huquqini amalga oshirish jarayonida yuzaga keladigan munosbatlarni tartibga soladi.

Davlat organlari, fuqarolarning o'zini o'zi boshqarish organlari, jamoat birlashmalari, korxonalar, muassasalar, tashkilotlar va mansabdor shaxslar har kimga o'zining huquqlari va qonuniy manfaatlariga dahldor bo'lgan qonun hujjatlari bilan, shuningdek, hujjatlar, qarorlar va boshqa materiallar bilan tanishib chiqish imkoniyatini yaratib berishga majburdir. Axborot olish imkoniyati qonun hujjatlarini va tegishli materiallarni e'lon qilish va tarqatish yo'li bilan ta'minlanadi¹.

Davlat organlari, fuqarolarning o'zini o'zi boshqarish organlari, jamoat birlashmalari, korxonalar, muassasalar, tashkilotlar va mansabdor shaxslar davlat siri yoki qonun bilan qo'riqlanadigan boshqa sirlardan iborat axborotni berishi mumkin emas. Davlat organlarining, fuqarolarning o'zini o'zi boshqarish organlarining, jamoat birlashmalarining, korxonalar, muassasalar, tashkilotlar va mansabdor shaxslarning fuqarolarning axborot olishga doir huquqlarini kamsituvchi hatti-harakatlari yoki harakatsizligi ustidan sudga shikoyat qilinishi mumkin.

O'zini-o'zi nazorat qilish savollari

1. Oilani himoya qilishning konstitutsiyaviy qoidalari deganda nimani tushunasiz?
2. "Nikoh" nima?
3. "Nikoh" yoshi necha yosh?
4. Senzura nima?
5. Jurnalistning huquqlari qaysi qonun bilan tartibga solinadi?

¹ O'zbekiston Respublikasining «Axborot olish kafolatlari va erkinligi to'g'risida»gi Qonuni. 7-modda. 15 dekabr 2000 yildagi 175-II-son qonuni tahriridagi modda.

BESHINCHI BO'LIM MA'MURIY-HUDUDiy VA DAVLAT TUZILISHI

XX BOB. O'ZBEKISTON RESPUBLIKASINING MA'MURIY-HUDUDiy TUZILISHI VA DAVLAT TUZILISHINING KONSTITUTSIYAViy ASOSLARI

- 1-§. Ma'muriy-hududiy va davlat tuzilishi tushunchasi
- 2-§. O'zbekiston Respublikasining ma'muriy-hududiy tuzilishi
- 3-§. Ma'muriy-hududiy qismlarni tashkil qilish, o'zgartirish va tugatish tartibi

1-§. Ma'muriy-hududiy va davlat tuzilish tushunchasi

O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasining 1-moddasiga muvofiq u suveren demokratik respublika bo'lib, mustaqil davlat hisoblanadi. "Mustaqilik" esa Prezidentimiz I.A.Karimov iborasi bilan aytganda, avvalom bor "huquq" demakdir. Chunki davlatimizning hozirgi ma'muriy-hududiy chegarasida birinchi bor O'zbekiston xalqi o'z moddiy va ma'naviy boyliklaridan o'z hoxishicha, ya'ni o'zining Konstitutsiyasi va uning asosida qabul qilingan qonun hujjatlariga muvofiq ravishda jamiyatdagi ijtimoiy munosabatlarni tartibga solish imkoniyati – "huquqi" yuzaga keldi. Endilikda, biz va bizning xalqimiz hom ashyo yetkazib beradigan chekka o'lkada emas, balki mustaqil ravishda o'z huquqimizni amalda tatbiq qila oladigan milliy suveren davlatda yashayotganimizni alohida takidlash joizdir.

O'zbekiston Respublikasi "...O'zbekiston xalqining munosib turmushini, huquqlarini va erkinliklarini kafolatlash, milliy qadriyatlarimiz va madaniyatimiz qayta tiklanishi, insonning ma'naviy-ahloqiy barkamolligini ta'minlash..."¹ ga qaratilgandir.

Mustaqil milliy davlatchiligimiz, avvalambor daxlsiz yer kengliklariga ega bo'lishimiz, so'ngra, davlat tili sifatida – o'zbek tilini qabul qilishimiz, Prezidentlik institutini ta'sis etishimiz, ma'muriy-hududiy qismlarni o'z tariximizga suyangan holda – viloyat va tuman deb atashimiz hamda ularda hokimlik lavozimini o'rnatishimiz, xalqaro hamjamiyat tomonidan suveren davlat sifatida tan olinishimiz va albatta, o'z Konstitutsiyamizga ega bo'lishimizdadir.

O'zbekiston milliy davlatining shakllanishi oxir-oqibatda ijtimoiy, iqtisodiy, ma'naviy, istiqlool va taraqqiyot yo'lidagi "o'zbek modeli"ni ishlab chiqishga imkon berdi. Ushbu model mustaqil O'zbekistonimizning uzoq davrga mo'ljallangan ichki va tashqi rivojlanish strategiyasini yaratishga asos bo'ldi. Uning mazmuni va mohiyati Prezidentimiz I.A.Karimov asarlari, risolalari, maqolalari va nutqlarida o'z aksini topgan. Bu yo'l O'zbekistonning o'ziga xosligi va manfaatlariga, uning tabiiy va ijtimoiy sharoitlariga, o'zbek xalqining azaliy an'analariga, demografik va etnografik holatiga mos tushadi. Mazkur milliy davlat tuzilishi va uning rivojlanish asoslari Prezidentimiz asarlarida chuqur yoritib berilgan va O'zbekistonning o'z ijtimoiy-iqtisodiy va siyosiy yo'lining besh asosiy tamoyillarida aks ettirilgandir.

Har bir mustaqil davlatning umumiy e'tirof etilgan asosiy belgilaridan biri – o'z chegarasi doirasidagi yagona ma'muriy hududiga ega bo'lishidir.

1991 yil 31 avgustda bo'lib o'tgan O'zbekiston Respublikasi Oliy Kengashining XII chaqiriq, navbatdan tashqari 6-sessiyasida qabul qilingan "O'zbekiston Respublikasining davlat mustaqilligi asoslari to'g'risida"gi konstitutsiyaviy qonunining 4 va 17-moddalariga binoan Respublikamiz davlat chegarasi va hududi dahlsiz va bo'linmasdir. Uning xalqi o'z xohish-irodasini erkin bildirmasdan turib, davlat chegarasi va hududining o'zgartirilishi mumkin emas. O'zbekiston tarkibida bo'lgan Qoraqalpog'iston Respublikasining hududiy

¹ Karimov I.A. O'zbekiston: milliy istiqlool, iqtisod, siyosat, mafkura. T.1. – T.: O'zbekiston, 1996 – 123-bet.

butunligi va mustaqilligi e'tirof etiladi. Ushbu huquqiy holat Birlashgan Millatlar Tashkiloti Nizomiga va Mustaqil Davlatlar Hamdo'stligining 1991 yil 21 dekabrda Olmaotada imzolangan xalqaro shartnomasiga to'la ravishda mos tushadi.

Xalqaro huquq me'yorlariga ko'ra har bir davlatning hududi – davlat chegarasi doirasidagi yer kengliklaridan iboratdir. Yer kengliklariga esa ushbu hududlarning quruqlik qismi, suv akvatoriyasi, yer osti boyliklari va atmosfera havosi kiradi. Mazkur tabiiy obyektlar har bir davlatda yashovchi insonlar uchun moddiy baza hisoblanadi. Shuning uchun ham har bir davlat, jumladan, O'zbekiston Respublikasining hududi uning siyosiy-ijtimoiy hayotida muhim o'rin egallaydi va mustaqilligining real ifodasi deb qaraladi.

Hududi katta, aholisi zich va milliy-etnik tarkibi turli-tuman bo'lgan davlatlarda ma'muriy boshqaruv samaradorligini oshirish va mahalliy sharoitlardan kelib chiqqan holda huquqiy demokratik prinsiplarni tabaqalashgan tarzda shakllantirish kabi bir qancha masalalarni xal qilish uchun yagona davlat yer kengliklari ma'lum bir qism (bo'linma)larga ajratiladi.

Davlat tuzilishi shakli – davlat hokimiyatining ma'muriy-hududiy tashkil etilishi, davlat bilan uni tashkil etuvchi qismlar va ushbu qismlar hamda markaziy va mahalliy organlar o'rtasidagi o'zaro munosabatlar xarakteridir¹. Demak, davlat tuzilishida davlatning ma'muriy-hududiy tashkil etilishi eng birlamchi ko'rsatkich va asosiy elementlaridan biridir.

Davlatning ma'muriy-hududiy tuzilishi – har bir davlatni hududiy tashkillashtirishning ijtimoiy-iqtisodiy tarkibiy qismi bo'lib, u davlat qurilishining umumiy masalalarini to'laqonli amalga oshirish uchun tashkiliy jihatdan ajratilgan davlat hududining qismlaridir.

Davlatni hududiy jihatdan tashkilashtirish o'z maqsadi va vazifalariga ko'ra nafaqat ma'muriy-hududiy, balki:

iqtisodiy-hududiy (masalan, erkin savdo qiluvchi zonalar);

harbiy-hududiy (masalan, O'zbekistonda tashkil etilgan Toshkent, Markaziy, Shimoliy, Janubiy, Farbiy, Sharqiy harbiy okruglar);

siyosiy-hududiy (masalan, barqarorlikni saqlash va etnik masalalarni hal qilish uchun ajratiladigan mintaqalar);

ekologik-hududiy (masalan, Orol va Orol bo'yi ekologik inqiroz holatidagi alohida muhofozaga muhtoj bo'lgan yer kengligining quruqlik qismi va suv akvatoriyasi) shakllarda namoyon bo'lishi mumkin.

Davlatning ma'muriy jihatdan ajratilgan ma'muriy-hududiy tuzilishi davlat bilan uning tarkibiy qismlari o'rtasida yuzaga keladigan ijtimoiy munosabatlarni hamda ushbu qismlarning har birini huquqiy holatiga doir masalalarni qamrab oladi. Shuning uchun ham rivojlanishning qanday bosqichida turmasin yoki davlat tuzilishining qanday shakllaridan iborat bo'lmasin har bir suveren davlatning yer kengliklarini ma'muriy-hududiy jihatdan ma'lum bir qismlarga ajratib olish juda katta siyosiy, ijtimoiy, iqtisodiy, ma'naviy hamda huquqiy ahamiyat kasb etadi.

Har bir davlatning maydoni, aholisining soni, milliy-etnik tarkibi, siyosiy, ijtimoiy va iqtisodiy rivojlanishi kabi omillarga ko'ra uning yer kengliklari ma'lum bir qismlarga ajratiladi. Bunday ma'muriy-hududiy qismlarga ajratish aksariyat hollarda davlatning markazdan turib ijtimoiy munosabatlarni samarali tartibga solish imkonini bo'lmagan tarzda amalga oshiriladi. Ajratilgan qismlar mexanik tarzda emas, balki biron bir maqsadni ko'zlab va ma'lum bir prinsiplarga asoslangan holda bo'linadi. Shuning uchun ham

¹Davlat va huquq nazariyasi / H.B.Boboyev va H.T.Odilqoriyevlar umumiy tahriri ostida-T.: Iqtisodiyot va huquq dunyosi, 2000. 141-bet.

Konstitutsiyamizning 4-bo'lim XVI bobi O'zbekiston Respublikasining ma'muriy-hududiy "bo'linishi" emas, balki "tuzilishi" deb nomlandi.

Davlatning ma'muriy-hududiy bo'linishi davlat boshqaruvini osonlashtirish uchun, uning yer kengliklarini siyosiy nuqtai nazardan ma'lum bir qismlarga ajratib olish deb tushunish mumkin. Ma'muriy-hududiy tuzilish esa davlatning yer kengliklarini huquqiy davlat subyektlari, ya'ni mustaqil ijtimoiy-siyosiy qismlar tariqasida tashkillashtirilishidir.

"Tuzilish" degan yuridik atama "bo'linish" degan atamaga nisbatan kengroq, huquqiy jihatdan esa mustaqilroq qismlarga ajratish desa bo'ladi. Shu sababli O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasining XVI bobi "O'zbekiston Respublikasining ma'muriy-hududiy tuzilishi" deb nomlanib, u 1927, 1937, 1978 yillarda qabul qilingan O'zbekiston SSR Konstitutsiyalarida belgilangan huquqiy me'yorlardan tubdan farq qiladi. Masalan, yangi qomusimizda mahalliy boshqaruv organlari – viloyat, tuman va shahar hokimiyatlariga o'zlarining ma'muriy-hududiy bo'linmalarida ijtimoiy-iqtisodiy munosabatlarni turli jihatlarini har tomonlama tartibga solishda katta vakolatlar berilgan.

O'zbekiston Respublikasi Prezidenti I.A. Karimov davlat qurilishi va uning tuzilishi asoslariga bag'ishlangan bir qator asarlarida, xususan "O'zbekiston XXI asrga intilmoqda" degan kitobida bizda davlat tuzilishi yer kengliklarini viloyat, tuman va shaharlarga bo'linishi sun'iy ravishda, o'z-o'zidan kelib chiqqan "texnik" jarayon bo'lmay, balki respublikaning ijtimoiy-iqtisodiy rivojlantirishdagi asosiy strategik maqsadni amalga oshiruvchi tayanch qismlariga ajratilishi ekanligiga alohida urg'u bergan.¹ Shuning uchun ham yurtboshimiz davlat tuzilishi va boshqaruvida markazdan quyi bo'linmalarga tomon harakat yo'nalishi, ya'ni: *birinchisi* – markaziy boshqaruv organlari vakolatlarining anchagina qismini mahalliy hokimiyatlarga; *ikkinchisi* – mahalliy boshqaruv organlaridan qator vakolatlarni fuqarolarning joylardagi jamoat birlashmalariga va o'zini-o'zi boshqaruv organlariga berish kerakligini bir necha bor ta'kidlaydi.

O'zbekistonning markaziy davlat apparatida asosan konstitutsiyaviy tuzumni, mamlakatning mustaqilligi va hududiy yaxlitligini himoya qilish, inson huquqlari va erkinliklarini, huquq-tartibot va mudofaa qobiliyatini ta'minlash, mulk egalarining huquqlarini, iqtisodiy faoliyat erkinligini himoya qilish, samarali tashqi siyosat o'tkazish kabi vazifalar qolishi kerak. Strategik, ya'ni uzoqqa mo'ljallangan va davlatning suveren huquqini ta'minlovchi :

- 1) muhim iqtisodiy va xo'jalik ahamiyatiga ega masalalar, (masalan, pul va valuta muomalasi bo'yicha ijtimoiy munosabatlarni tartibga solish, xo'jalik yurituvchi subyektlar faoliyatining huquqiy shart-sharoitlarini yaratish);
- 2) tabiatni muhofaza qilish va ekologik xavfsizlikni regional va global miqyosda xal qiluvchi masalalar (masalan, alohida muhofaza etiladigan tabiiy hududlarni tashkil etish, ekologik inqirozli hududlarni mo'tadillashtirish);
- 3) respublika va xalqaro ahamiyat kasb etuvchi transport, aloqa va muxandislik kommunikatsiyalarini shakllantirish va rivojlantirish;
- 4) yangi tarmoqlarni vujudga keltiradigan ishlab chiqarishni barpo etish;
- 5) mudofaa, energetika va boshqa maxsus vazifalarni bajarish kabi masalalar davlatning markaziy apparatlari darajasida xal etilishi lozim bo'ladi.

Yuqorida sanab o'tilgan *umumiqtisodiy, umumekologik, umumsiyosiy* masalalardan tashqari barcha masalalar mahalliy boshqaruv organlar vakolatlariga kiritilishi hozirgi zamon ma'muriy-hududiy tuzilishning asosiy yutuqlaridandir. Endilikda bozor islohotlarini chuqurlashtirish, tadbirkorlikni qo'llab quvvatlash va rag'batlantirish, xususi mulkni turli ko'rinishlarini va shakllarini rivojlantirish, aholini ish bilan ta'minlash, iste'mol bozorini

¹ Karimov I.A. O'zbekiston XXI asrga intilmoqda. –T.:O'zbekiston, 1999, 117-bet

to'ldirish, ijtimoiy infratuzilmani rivojlantirish, kishilarning yashash darajasini va hayot farovonligini oshirish, aholini ijtimoiy muhofaza qilish mahalliy-hududiy tuzilmalarda xalq etilishi lozim bo'ladi. Xuddi ana shunday jarayonni og'ishmay amalga oshirish O'zbekistonda fuqarolik jamiyatining mustahkam asoslarini yaratish va ma'muriy-hududiy tuzilmalarning huquqiy-iqtisodiy mustaqilligini ta'minlashga olib keladi.

Konstitutsiyaviy huquq nuqtai nazaridan qaraganda kelajakda ma'muriy-hududiy tuzilmalarda, yuqorida sanab o'tilgan vazifalarni amalga oshirish uchun qonun kuchiga ega bo'lgan huquqiy-me'yoriy xujjatlarni qabul qilish va albatta, ularni amalga oshirishning ta'sirchan mexanizmini yaratish talab qilinadi. Binobarin, ma'muriy-hududiy tuzilmalarda konstitutsiyaviy tamoyillarga asoslangan huquqiy boshqaruv funksiyalarini tadbiq qilish uchun ular yetarli moliyaviy resurslarga ega bo'lishlari kerak. Buning uchun esa ularning moliyaviy jamg'armalarini shakllantiruvchi huquqiy manbalarini muntazam kengaytirib borishimiz zarurdir. Mahalliy hokimiyat organlari va fuqarolarni o'zini-o'zi boshqarish idoralari Soliq kodeksi va unga asosan ishlab chiqilgan yoki ishlab chiqilayotgan normativ xujjatlarda barcha mahalliy soliqlardan tushadigan pul mablag'larining ma'lum bir qisminigina emas, balki umumdavlat soliqlarining ham anchagina qismini mahalliy budjetlarga yo'naltirilishi kerak bo'ladi. Natijada, davlat budjeti barcha daromadlarining 60 foizdan ko'proq qismini ma'muriy-hududiy tuzilmalarning budjetiga tushishini ta'minlash davlat siyosatida ham ko'zda tutilgan. Budjet xarajatlarining ham xuddi shuncha qismini ushbu ma'muriy-hududiy tuzilmalarda amalga oshirilishi maqsadga muvofiqdir.

Qoraqalpog'iston Respublikasining viloyat, tuman, shahar, qishloq va ovullarida amalga oshiriladigan huquq doirasidagi vakolatlarni kengaytirilishi aholining kasbiy va ijtimoiy tarkibi manfaatlarini yanada chuqurroq ifodalash va atroflicha himoya qilishda nodavlat va jamoat tuzilmalarining mavqelarini oshirishga qaratilishi nazarda tutilgan.

O'zbekiston Respublikasi mustaqilligi e'lon qilingach, sho'rolar davrida ommaviy tus olgan va sho'rolar tuzimini madh etuvchi joy nomlari bekor qilinib, aholi yashaydigan joylarning tarixiy nomlari tiklanmoqda yoki ularga yangi, o'z millatimizning urf-odatlariga va an'analariga xos bo'lgan nomlar berilmoqda.

2-§. O'zbekiston Respublikasining ma'muriy-hududiy tuzilishi

O'zbekiston Konstitutsiyasi viloyatlar, tumanlar, shaharlar, shaharchalar, qishloqlar, ovullar, shuningdek Qoraqalpog'iston Respublikasidan iborat (Konstitutsiyaning 68-moddasi).

Har bir davlatning ma'muriy-hududiy tuzilishini ilmiy asosda tashkil qilmaslik uning xavfsizligiga, barqarorligiga va albatta, taraqqiyotiga o'z salbiy ta'sirini o'tkazmay qolmaydi. Shuning uchun ham Prezidentimiz I.A.Karimov 1999-2000 yillarda bo'lib o'tgan viloyatlar va Qoraqalpog'iston Respublikasi saylovchilari bilan uchrashuvlarida ma'muriy-hududiy tuzilishni to'g'ri tashkil etish, joylardagi vakillik va ijroiya hokimiyati organlarining huquqiy vakollatlarini oshirish Konstitutsiyamizda belgilangan imperativ shartlarni amaliy tadbiq qilishga olib kelishini bir necha bor uqtirib o'tganlar. Konstitutsiyamiz me'yorlariga asoslangan holda O'zbekiston Respublikasi yer kengligini ma'muriy-hududiy qismlarga bo'linishi aholini davlat bilan yaqinlashuvida, fuqarolarni davlat va jamiyat qurilishidagi faolligini oshirishda, bozor iqtisodiyotini rivojlantirishda, aholining milliy-etnik huquqlarini tenglashtirishda va ularning xohish-irodalarini inobatga olishda xizmat qildi.

O'zbekiston Respublikasining ma'muriy-hududiy tuzilish tizimi hokimiyat va boshqaruv organlarining huquqiy holatiga, ularning huquq va majburiyatlarini ifoda etilishiga ko'ra tashkil etilgandir. Unda har bir ma'muriy-hududiy birlik xo'jalik

yurgazishning o'ziga xos tomonlari, aholisining milliy va etnik tarkibi, soni, madaniyati, azaliy urf-odatlari va an'analari, ishlab chiqarish salohiyati va ijtimoiy qudratiga qarab ham ajratilgandir (1-jadval).

№ k/k	Viloyatlar, Toshkent sh. va Qorak.alprg`iston Respublikasi	Tumanlar			Shaharlar			Shahar-chalar	Qishloq va ovullar fuqaro-lar yig`ini	Hammasi bo`lib
		Qishloq tuman-lari	Shahar tuman-lari	Jami	Viloyat bo`ysinu- vidagi	Tuman bo`ysi- nuvidagi	Jami			
1	Andijon	14	-	14	5	6	11	5	95	125
2	Buxoro	11	3	14	3	8	11	2	121	148
3	Jizzax	12	-	12	2	5	7	8	103	130
4	Navoiy	8	-	8	3	3	6	2	48	64
5	Namangan	11	1	12	6	2	8	12	99	131
6	Samarqand	16	3	19	4	7	11	12	125	167
7	Sirdaryo	9	-	9	5	-	5	5	72	91
8	Surxandaryo	14	-	14	2	6	8	6	114	142
9	Toshkent	15	-	15	7	9	16	18	147	196
10	Farg`ona	15	1	16	5	4	9	10	163	198
11	Xorazm	10	-	10	3	-	3	7	100	120
12	Qashqadaryo	14	-	14	2	10	12	5	144	175
13	Toshkent sh.	-	11	11		-		-	-	11
14	Qoraqalpog`iston Respublikasi	15	-	15	7	5	12	16	120	163
Respublika buyicha		164	19	183	28	91	119	108	1451	1875*

* Viloyatlar, Toshkent shahri va Qoraqalpog`iston Respublikasi bilan birga.

O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasining 68-moddasiga binoan O'zbekiston Respublikasi viloyatlar, tumanlar, shaharchalar, qishloqlar, ovullar, shuningdek Qoraqalpog'iston Respublikasidan iborat. Respublika Makroiqtisodiyot va statistika vazirligi tomonidan chop etilgan "O'zbekiston Respublikasi aholisi – 2000" nomli statistik to'plamga muvofiq 2000 yil 1 yanvarga kelib respublikamiz 1826 ta ma'muriy-hududiy qismlardan iborat. Ulardan 12 tasi viloyat va Qoraqalpog'iston Respublikasi, 182 tasi qishloq va shahar tumanlari, 55 tasi respublika va viloyat bo'ysunuvidagi shaharlar, 120 tasi shaharchalar hamda 1456 tasi qishloq va ovullar fuqarolar yig'inidan iborat bo'lgan.

Vazirlar Mahkamasining 1997 yil 30 sentabr "Shahar va tuman hokimliklari apparati tuzilishini takomillashtirish to'g'risida"gi qaroriga muvofiq 26 ta viloyat bo'ysunuvidagi shaharlar tuman bo'ysunuviga o'tkazildi va ularning soni 28 taga tushib qoldi. Tuman bo'ysunuvidagi shaharlarda shahar hokimligi lavozimlari qisqartirilib, ular tuman hokimligi qoshida faoliyat yurgazadigan bo'ldilar.

Viloyat bo'ysunuvidagi shaharlarning huquqiy maqomidagi ushbu o'zgartirishlar davlat siyosatidan kelib chiqqan holda, mahalliy hokimiyatlarning ko'pgina vakolatlarini fuqarolarning o'zini o'zi boshqarish idoralariga, xususan mahallalarga topshirish oqibatida yuz berdi.

O'zbekiston Respublikasida ma'muriy-hududiy tuzilish, toponomik obyektlarga nom berish va ularning nomlarini o'zgartirish masalalarini hal etish tartibi to'g'risidagi qonunning 10-moddasiga ko'ra "... viloyat bo'ysunuvidagi shaharlar turkumiga, qoida tariqasida, kamida 30 ming aholisi bo'lgan, muhim ma'muriy ahamiyat kasb etadigan, istiqbolli iqtisodiy va madaniy markazlar deb hisoblangan shaharlar kiritilishi mumkin". Shunisi e'tiborliki, qonunda shaharlarning huquqiy maqomini ko'tarish haqida huquqiy me'yorlar mavjud, ammo ularning maqomini tushirish haqida hech qanday me'yorlar berilmagan.

Yuqorida qayd etilgan Qonunning IV bobiga muvofiq "*aholi punktlarini ma'lum bir turkumdan ikkinchi bir turkumga o'tkazish tegishli viloyat hokimlarining iltimosiga asosan O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining taklifiga muvofiq Oliy Majlis tomonidan amalga oshiriladi*". Ushbu holat haqidagi qarorlar, albatta, *O'zbekiston Respublikasi Oliy Majlis Axborotnomasida e'lon qilinishi shart*" (30-modda).

Davlatning ma'muriy-hududiy tuzilishi davlat qurilishining umumiy masalalarini to'laqonli amalga oshirish nuqtai nazaridan hududiy tashkillashtirish ekan, ularda davlat boshqaruvi markaziy davlat organlari ® mahalliy hokimiyatlar ® o'zini o'zi boshqarish organlari orqali amalga oshiriladi. O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyaning 68-moddasiga muvofiq ravishda ma'muriy-hududiy tuzilishga qishloq va ovullarning soni emas, ulardagi balki o'zini-o'zi boshqaruvchi qishloq va ovullarning fuqarolar yig'ini sonining keltirilishi to'g'ri bo'ladi. Chunki 1999 yil 14 aprelda qabul qilingan yangi tahrirdagi "Fuqarolarning o'zini o'zi boshqarish organlari to'g'risida"gi qonunning 5-moddasiga binoan ma'muriy-hududiy boshqarish vakolati qishloq va ovullarga emas, balki ulardagi fuqarolarning o'zini o'zi boshqarish organlarining hududiy birliklariga topshirilgandir.

O'zbekiston Respublikasining ma'muriy-hududiy qismlarini, ularning huquqiy maqomiga ko'ra 3 toifaga ajratib guruhlashtirish mumkin (1-rasm):

1. *Yuqori toifadagi qismlar* – Qoraqalpog'iston Respublikasi, viloyatlar va Toshkent shahri;
2. *O'rta toifadagi qismlar* – qishloq va shahar tumanlari, viloyat bo'ysunuvidagi shaharlar;

3. *Quyi toifadagi qismlar* – tuman bo'ysunuvidagi shaharlar, shaharchalar, qishloq va ovullarning fuqarolar yig'ini.

Yuqori toifadagi qismlar. Davlat qurilishi shakliga ko'ra O'zbekiston Respublikasi unitar davlatdir. Shuning uchun ham o'ziga xos alohida huquqiy maqomga ega bo'lgan Qoraqalpog'iston Respublikasi, viloyatlar va Toshkent shahri darajasidagi maqomga tenglashtirilgandir. Davlatning ma'muriy-hududiy qismlari ijtimoiy hayotning hamma jabhalarini o'z ichiga oladi. Milliy-etnik, ijtimoiy-iqtisodiy salohiyati va siyosiy ahamiyatiga ko'ra yuqori toifadagi qismlar bir-biriga yaqin turadi.

Viloyatlar eng yirik ma'muriy-hududiy qismlardan bo'lib, O'zbekistonda ularning soni 12 ta. "Viloyat" atamasi "oblast" so'zining sinonimi bo'lib, oblastdan ko'ra ma'muriy-hududiy tuzilishning aynan ma'nosini beradi. Chunki "oblast" nafaqat ma'muriy birlikka nisbatan, balki tabiiy, iqtisodiy, harbiy birliklarga nisbatan ham qo'llaniladi. "Viloyat" esa ma'lum bir hududga nisbatan qo'llanilib, milliy qadriyatlarimizni hamda tariximizni to'liq aks ettiruvchi atamadir. Mamlakatimiz viloyatlari ishlab chiqarish kuchlarining ahvoli, ularning joylanish xarakteri, transport va aloqa kommunikatsiyalarining rivojlanishi, joylardagi boshqaruvning tashkiliy tuzilishini aks ettiradi.

O'rta va quyi toifadagi ma'muriy – hududiy qismlar viloyatlar tarkibiga kirib, muhim tashkiliy vazifalarni bajaradi. Ular davlat vakillik organlari va boshqaruv idoralari bilan aloqa bog'lovchi yagona tizim hisoblanadi va mahalliy hokimiyatlarga rahbarlik qilishning hamda ularni vatanimiz manfaatlaridan kelib chiqqan holda birlashtirishni amalga oshiradi.

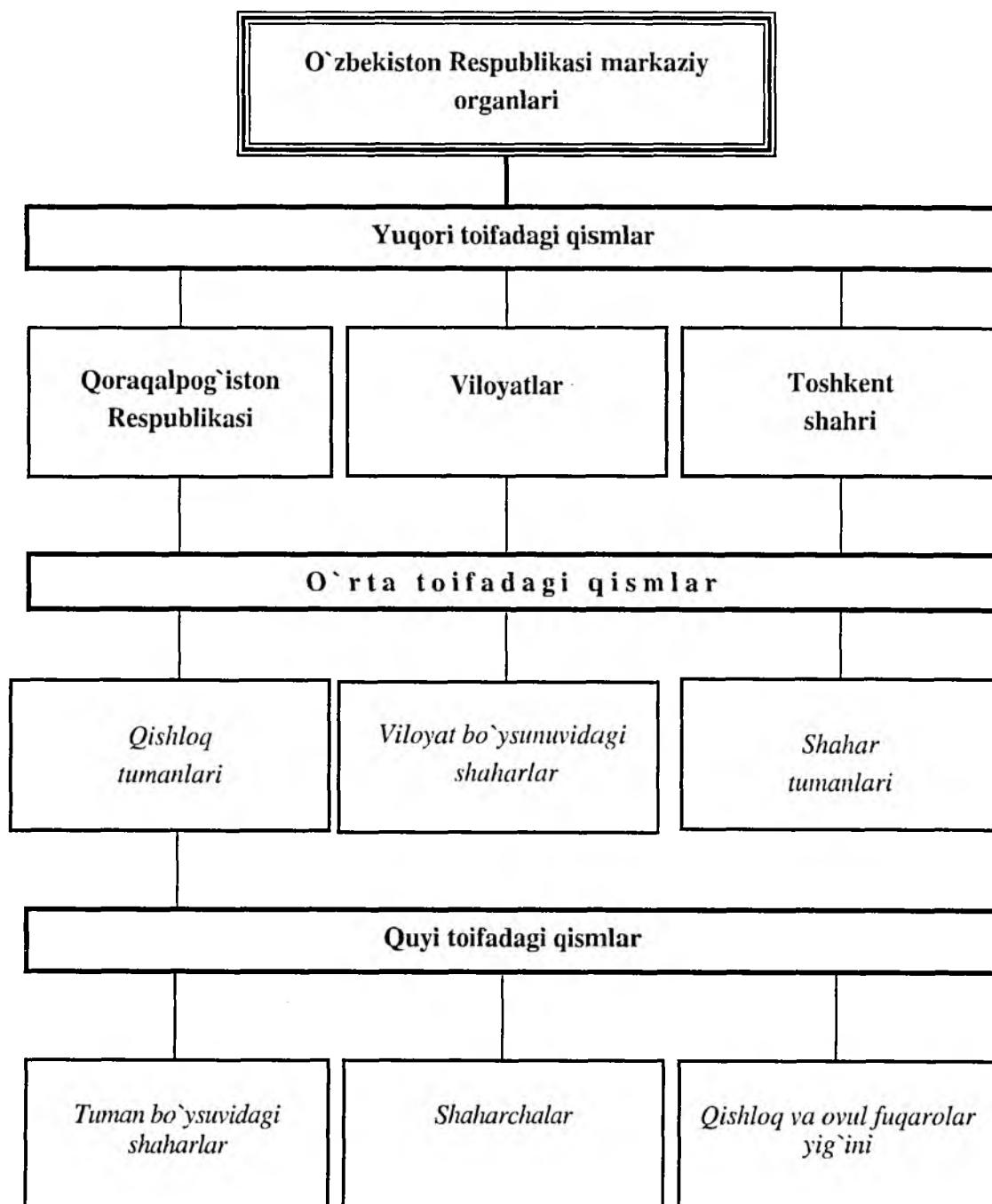
Toshkent shahri. Aholisining soni 2,3 million kishidan iborat bo'lib, unda 100 dan ziyod millat va elatlar yashaydi. Iqtisodiy salohiyati (mamlakatimiz yalpi ichki mahsulotining 16%, sanoat mahsulotining 20%), fan va madaniyat o'chog'i (6 ta universitet va 23 ta institut), markaziy davlat boshqaruv idoralarining deyarli barchasi joylashganligi uchun ham poytaxt shahar huquqiy maqomiga ko'ra viloyat darajasidadir. Uning tarkibida 11 ta shahar tumani va 445 ta o'zini o'zi boshqaradigan fuqarolar yig'ini – mahallalar mavjud.

Qoraqalpog'iston Respublikasi – O'zbekiston Respublikasi tarkibiga kiruvchi suveren respublika. U ham o'zining ijtimoiy – iqtisodiy salohiyati va milliy tarkibiga ko'ra yuqori toifadagi huquqiy maqomga ega. Ushbu huquqiy maqom Qoraqalpog'iston Respublikasi Konstitutsiyasi biln belgilangan. Maydoni 164,9 ming kv. km. aholisi 1,5 million kishi. U 15 qishloq tumani, 12 shahar, 16 shaharcha va 120 ovullarni birlashtiruvchi fuqarolarning o'zini o'zi boshqaruvchi ma'muriy – hududiy qismlarga bo'lingan. Poytaxti – Qoraqalpog'iston Respublikasi bo'ysunuvidagi Nukus shahridir.

O'rta toifadagi qismlardagi ma'muriy-hududiy birliklarning boshqaruvida ham mahalliy hokimiyatlar o'z tuzilmasiga ega bo'lib, ularning tarkibida o'zini o'zi boshqaruv idoralari faoliyat yurgizadilar. 2001 yil 1 martga kelib O'zbekistonda 164 qishloq va 19 ta shahar tumanlari mavjud bo'lgan.

Tuman – temuriylar davrida qo'llanilgan turkiy ibora bo'lib, 10 ming va undan ortiq askar yetkazib berish imkoniyatiga ega bo'lgan ma'muriy-hududiy qismlar tushiniladi. Tumanlar joylardagi ijtimoiy, iqtisodiy, xo'jalik va madaniy masalalarni hal qilishga bevosita rahbarlik qiladigan bo'g'inlardir. Mamlakatimizda ma'muriy-hududiy o'zgarishlar avvalom bor qishloq tumanlari chegarasining o'zgarishi bilan amalga oshiriladi.

O'zbekiston Respublikasi ma'muriy-hududiy tuzilishining tizimi

Viloyatlar bo'ysinuvidagi shaharlar. Umuman shaharlar aholi manzilgohlari bo'lib, u boshqa ma'muriy – hududiy bo'linmalarga nisbatan yaxlitligi, sanoat va xizmat ko'rsatish sohasining agrar sohaga nisbatan ustun turishi bilan ajralib turadi. Qonun bo'yicha 30 ming kishidan ko'p aholisi bo'lgan bunday ijtimoiy-iqtisodiy shaharlar o'z huquqiy maqomiga ko'ra ikki guruhga ajratiladi: 1) viloyat markazlari hisoblangan shaharlar; 2) viloyat bo'ysinuvidagi shaharlar. Ulardagi boshqaruv idoralarining tuzilishi va tarkibi bir-biridan farq qiladi.

Quyi tofidagi qismlarga o'z mahalliy hokimiyatlariga ega bo'lmagan va asosan, mahalliy o'zini o'zi boshqaruv idoralari orqali ijtimoiy munosabatlarni tartibga soladigan ma'muriy-hududiy bo'linmalar kiradi.

Tuman bo'ysinuvidagi shaharlarga sanoat korxonalari, kommunal xo'jalik, uy-joy jamg'armasi, ijtimoiy va madaniy muassasalari, savdo va maishiy xizmat ko'rsatish korxonalari mavjud bo'lgan, aholisi 7 ming kishidan kam bo'lmagan va ularning aksariyati noqishloq xo'jaligi tarmoqlarida band bo'lgan aholi punktlari kiradi. Ushbu huquqiy maqomga ega bo'lish uchun aholi punkti ma'muriy ahamiyat kasb etishi va istiqbolli yo'nalishlari ham bo'lishi talab etiladi. Ularning soni 2001 yilga kelib 91 taga yetgan.

Shaharchalar. Aholisining soni 2 000 kishidan kam bo'lmagan sanoat korxonalari, qurilishlar, temir yo'l stansiyalari va boshqa muhim obyektlar yaqinida joylashgan aholi punktlari kiradi. Ularning soni birmuncha kamayib Vazirlar Mahkamasining 1997 yil 30 sentabrdagi 459-sonli qaroriga muvofiq 113 tadan 108 taga tushib qolgan.

Qishloq va ovullarning shaharchalardan farqi ularda yashovchi aholi sonining eng kam miqdori belgilanmaganligi va mehnatga qobiliyatli kishilarning aksariyat qismi qishloq xo'jaligi bilan band bo'lganligidadir. Qoraqalpog'iston Respublikasi va Navoiy viloyati aholi punktlarining aksariyati "ovul" deb nomlansa, qolgan viloyatlarda "qishloq" deb yuritiladi. O'zbekistonda 11,8 mingdan ortiq qishloq va ovullar 1451 o'zini o'zi boshqaruvi fuqarolar yig'inlariga birlashtirilgan.

3-§. Ma'muriy-hududiy qismlarni tashkil qilish, o'zgartirish va tugatish tartibi

O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasining 69-moddasiga binoan Qoraqalpog'iston Respublikasi, viloyatlar, Toshkent shahrining chegaralarini o'zgartirish, shuningdek viloyatlar, shaharlar, tumanlar tashkil qilish va ularni tugatish O'zbekiston Respublikasi Oliy Majlisining roziligi bilan amalga oshiriladi.

1999 yil 20 avgustda qabul qilingan O'zbekiston Respublikasi "Davlat chegarasi to'g'risida"gi qonunning 3-moddasiga muvofiq, davlat chegarasi uning hududi doirasidagi yer kengliklarini (quruqlikda, suvda, yer ostida, havo bo'shlig'ida) belgilovchi chiziqdan va bu chiziq bo'ylab o'tuvchi vertikal (ko'ndalang) satxdan iboratdir.

Mamlakatimizning yuqori toifadagi ma'muriy-hududiy qismlari-viloyatlar va Qoraqalpog'iston Respublikasi chegaralarining aksariyat qismi davlat chegaralaridan iboratdir. Shuning uchun ham "Davlat chegarasi to'g'risida"gi qonun me'yorlari ma'muriy-hududiy qismlarning chegaralariga oid masalalarni ham qamrab oladi. Ushbu Qonunning 5-moddasiga binoan Qoraqalpog'iston Respublikasi, viloyat, qishloq tumanlari chegaralari davlat chegaralaridan o'tadigan bo'lsa, ularni belgilash va o'zgartirish xalqaro shartnomalarga asosan O'zbekiston Respublikasi Oliy Majlisi tomonidan amalga oshiriladi.

Davlat chegarasi delimitatsiya (lotincha tilida "delimitatio" –chegaralash, ayirboshlash) va demarkatsiya (fransuz tilida "demarcation" – chegara belgilarini qo'yish) qilinadi, ya'ni ikki davlat o'rtasida chegara chiziqlari o'tkaziladi va tegishli belgilar qo'yiladi. Davlat chegarasini belgilash, o'zgartirish, himoya qilish va qo'riqlash

umumsiyosiy masalalar toifasiga kirib, O'zbekiston Respublikasi markaziy davlat organlari tomonidan belgilangan normalarda va tartiblarda amalga oshiriladi.

O'zbekiston Respublikasi ma'muriy-hududiy qismlarning ichki chegaralarini o'zgartirish milliy qonunchilikka asosan tartibga solinadi. Masalan, "O'zbekiston Respublikasida ma'muriy-hududiy tuzilish, topologik obyektlarga nom berish va ularning nomlarini o'zgartirish masalalarini hal etish tartibi to'g'risida"gi qonuning 5-moddasiga ko'ra, yuqori huquqiy toifaga kiruvchi viloyatlar chegaralarini belgilash, o'zgartirish, tashkil qilish va tugatish ushbu ma'muriy-hududiy qismlarning mahalliy boshqaruv organlari iltimosnomasiga ko'ra va Vazirlar Mahkamasining taklifiga muvofiq Oliy Majlis tomonidan amalga oshiriladi.

Ko'p bosqichli tizimga ega bo'lgan ushbu huquqiy jarayon o'ta nozik davlat ahamiyatiga molik masalalar toifasiga kiradi. Chunki viloyat va respublika chegaralarini o'zgartirish, ya'ni viloyatlarning bo'linishi yoki qo'shilishi nafaqat ijtimoiy-iqtisodiy, balki siyosiy va milliy-etnik muammolarni keltirib chiqarishi mumkin.

Qoraqalpog'iston Respublikasi chegaralarini o'zgartirish Juqorg'i Kenges qarori asosida Oliy Majlis tomonidan amalga oshiriladi. Chunki, O'zbekiston Respublikasi yagona unitar shakldagi mustaqil davlat bo'lgani uchun ham Qoraqalpog'iston Respublikasi uning davlat qurilishi, iqtisodiy rivojlanishi, xo'jalik va ijtimoiy-madaniy qurilishi kabi barcha jabhalardagi umumiy masalalarni birgalikda hal qilishi maqsadga muvofiqdir.

Viloyatlarni tuzish, tashkil qilish, chegaralarini o'zgartirish yoki tugatish masalalari tegishli viloyat vakillik idoralarning tavsiyasi asosida Vazirlar Mahkamasining taklifiga ko'ra Oliy Majlis tomonidan amalga oshiriladi. Zarur hollarda mazkur masala bo'yicha tegishli viloyatlarda referendum o'tkazilishi mumkin.

Viloyat eng yirik ma'muriy-hududiy bo'linma sifatida o'rta va quyi qismlarga nisbatan bir muncha barqaror hisoblanadi. Viloyat ularning tashkil etilishi, chegaralarining o'zgartirilishi va tugatilishi uchun ham siyosiy, ham iqtisodiy, ham ijtimoiy, ham ma'naviy, ham milliy-etnik, ham huquqiy asoslar mavjud bo'lishi talab qilinadi.

Qishloq va shahar tumanlarini tuzish ham muhim huquqiy, iqtisodiy va siyosiy masalalar darajasidagi davlat faoliyatiga kiradi. Shuning uchun ularni tuzish yoki tugatish yiriklashtirilayotgan yoki tugatilayotgan tuman Kengashlari tavsiyasi va Vazirlar Mahkamasining taklifiga binoan Oliy Majlis tomonidan amalga oshiriladi.

Shaharlarni Respublika miqyosidagi shaharlar toifasiga kiritish tegishli shahar va viloyat xalq deputatlari Kengashi tavsiyasiga binoan Vazirlar Mahkamasini kiritadigan taklifiga ko'ra Oliy Majlis tomonidan amalga oshiriladi. Xuddi shunday jarayon shaharlarni viloyat toifasidagi shaharlarga kirgazishda ham qo'llaniladi.

Qoraqalpog'iston Respublikasida shaharlarni quyi toifdan yuqori toifaga o'tkazish Juqorg'i Kengesning tavsiyasiga asosan Vazirlar Mahkamasini kiritadigan taklifiga ko'ra Oliy Majlis tomonidan amalga oshirish qonunchilikda ko'zda tutilgan.

O'zini -o'zi nazorat qilish savollari

1. Davlatning ma'muriy-hududiy tuzilishi deganda nimani tushunasiz?
2. Demarkatsiya nima?
3. Qishloq tuzish tartibi qanday amalga oshiriladi?
4. Qoraqalpog'iston Respublikasida tuman tuzish tartibi qanday?
5. Ovullar odatda qayerda tuziladi?

XXI BOB. QORAQALPOFISTON RESPUBLIKASINING KONSTITUTSIVIY MAQOMI

1-§ Qoraqalpog'iston Respublikasi - O'zbekiston Respublikasi tarkibidagi suveren davlat

2-§. Qoraqalpog'iston Respublikasi Konstitutsiyasi va davlat tuzilishi

1-§. Qoraqalpog'iston Respublikasi - O'zbekiston Respublikasi tarkibidagi suveren davlat

O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasining XVII bobi "Qoraqalpog'iston Respublikasi" deb nomlangan. Mazkur bob 6 moddadan iborat bo'lib, O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasining 70-moddasiga ko'ra, "Suveren Qoraqalpog'iston Respublikasi O'zbekiston Respublikasi tarkibiga kiradi va Qoraqalpog'iston Respublikasining suvereniteti O'zbekiston Respublikasi tomonidan muhofaza etiladi" deyiladi. Asosiy qonunning 70-moddasi 1992 yil 9 yanvarda Qoraqalpog'iston Respublikasi tashkil topganligini va 1993 yil 9 aprelda qabul qilingan Asosiy Qonuni bilan uning O'zbekiston Respublikasi tarkibida suverenligini tasdiqlaydi. Suveren Qoraqalpog'iston Respublikasi Konstitutsiyasi qabul qilingan kun xalq bayrami deb e'lon qilindi. Qoraqalpog'iston Respublikasi Konstitutsiyasining I bobi "Davlat suvereniteti" deb nomlanib, uning 1-moddasida Qoraqalpog'iston - O'zbekiston Respublikasi tarkibiga kiruvchi suveren demokratik respublikadir, deb belgilangan.

O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasining 71-moddasida, Qoraqalpog'iston Respublikasining o'z Konstitutsiyasiga ega bo'lishligi, uning O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasiga zid bo'lmasligi ko'rsatilgan. Shuni ta'kidlash joizki Sobiq Ittifoq davrida Avtonom Respublikalarning Konstitutsiyalari ular qaysi Respublikalar tarkibiga kiritilgan bo'lsa o'sha davlat hokimiyatining oliy organlari tomonidan tasdiqlanishi shart edi. O'zbekiston o'z mustaqilligini qo'lga kiritib bu adolatsizlikka chek qo'ydi. Qoraqalpog'iston suveren Respublikasi bilan mustaqil O'zbekiston Respublikasining bir-butun yaxlitligi mustahkamlangan.

Qoraqalpog'iston Respublikasi Konstitutsiyasining 70-moddasining 15-bandida "O'zbekiston Respublikasining Oliy davlat hokimiyati va boshqaruvi organlari hujjatlarining O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyaga muvofiqligi haqida O'zbekiston Konstitutsiyaviy sudiga taklif kiritish" huquqi belgilangan. 81-moddasida esa Qoraqalpog'iston Respublikasi Jo'qorg'i Kengesi raisining vakolatlari jumlasiga, "O'zbekiston Respublikasi qonunlarini va Oliy Majlisning boshqa qarorlari, O'zbekiston Respublikasi Prezidentining farmonlari va boshqa hujjatlarini turmushga tatbiq etishni tashkil qiladi" deyilgan.

Ushbu konstitutsiyaviy normalardan xulosa qilib aytish mumkinki, O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasi va qonunlariga zid kelsa, O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasi va qonunlari amalda bo'ladi. Qoraqalpog'iston Respublikasida O'zbekiston va Qoraqalpog'iston Respublikasining Konstitutsiyalari va qonunlarining ustunligi so'zsiz tan olinadi. O'zbekiston fuqarolari uchun majburiy bo'lgan qonunlar uning tarkibiga kiruvchi Qoraqalpog'iston hududida ham majburiydir.

Qoraqalpog'iston Respublikasining ma'muriy-hududiy tuzilishini uning o'zi ko'rib chiqadi, davlat hokimiyati organlari va boshqaruv tizimini belgilaydi. O'zbekiston Respublikasi davlat siyosatiga mos holda o'z siyosatini yurgizadi. Qoraqalpog'iston Respublikasining hududi bo'linmas va daxlsizdir.

Qoraqalpog'istonda davlat tili - qoraqalpoq va o'zbek tillardir. Ayni vaqtda Qoraqalpog'iston Respublikasi hududida iste'qomat qiluvchi barcha millat va ellatlarning tillari, urf-odatlar va an'analari hurmat qilinishi ta'minlanadi ularning rivojlanishi uchun shart-sharoitlar yaratib beriladi va suveren Respublikaning davlat ramzlari hurmat qilinadi, va davlatning xalq irodasini ifoda etishi, xalq manfaatlariga xizmat qilishi, davlat organlari hamda mansabdor shaxslarning jamiyat va fuqarolar oldida javobgar ekanligi qayd etiladi.

O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasining 74-moddasi g'oyat muhim siyosiy mazmun kasb etadi. Unda O'zbekiston tarkibidagi Qoraqalpog'istonning chinakam suverenligini tasdiqlovchi qoida mustahkamlangan: "Qoraqalpog'iston Respublikasi O'zbekiston Respublikasi tarkibidan Qoraqalpog'iston Respublikasi xalqining umumiy referendumida asosida ajralib chiqish huquqiga ega". Bu konstitutsiyaviy norma Qoraqalpog'iston Respublikasi Konstitutsiyasining 9-moddasida: "Jamiyat va davlat hayotining eng muhim masalalari xalq muhokamasiga taqdim etiladi, umumiy ovozga, ya'ni referendumga qo'yiladi. Referendum o'tkazish tartibi qonun bilan belgilanadi" deb mustahkamlangan.

O'zbekiston Respublikasi referendumida davlat hayoti va ijtimoiy hayotning eng muhim masalalari bo'yicha, shu jumladan, O'zbekiston Respublikasining qonunlarini va o'zga qarorlarini qabul qilish, ularni o'zgartirish, jamoatchilik fikrini aniqlash maqsadida umumxalq ovoz berishi bo'lib, xalq hokimiyatini amalga oshirish vositasidir" deb belgilangan. Referendum o'tkazish tashabbusi huquqiga ega bo'lgan subyektlarning tarkibida Qoraqalpog'iston Respublikasi nomidan uning davlat hokimiyatining Oliy organi - Jo'qorg'i Kengesi chiqishi mumkin. Qoraqalpog'iston Respublikasining Jo'qorg'i Kengesi O'zbekiston Respublikasining Oliy Majlisi bilan kelishilgan holatda referendum o'tkazishni tayinlash to'g'risida qaror qabul qilishi mumkin. Qoraqalpog'iston Respublikasining hududiy o'zgartirish soliqlar, budjet, afv etish (amnistiya), jamoat tartibini saqlash, aholining sihat-salomatligini va xavfsizligini ta'minlash, favqulodda va shoshilinch choratadbirlar ko'rish, O'zbekiston Respublikasi tuzgan xalqaro shartnomalardan kelib chiqadigan majburiyatlarning bajarilishi masalalari, mansabdor shaxslarni tayinlash va ozod etish bilan bog'liq masalalar referendumga qo'yilishi mumkin emas. Referendum o'tkazish tartibi hududiy vakillik organlarini saylovlarni o'tkazish talablariga muvofiq ravishda fuqarolarning umumiy, teng va demokratik huquqiy prinsiplari asosida yashirin ovoz berish yo'li orqali amalga oshiriladi. Fuqarolarning o'z xohish-irodalarini izhor etishlarini nazorat etishga yo'l qo'yilmaydi.

O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasining 75-moddasida va Qoraqalpog'iston Respublikasi Konstitutsiyasining 1-moddasining 2-bandida mustahkamlangan bo'lib, unda jumladan shunday deyiladi: O'zbekiston Respublikasi bilan Qoraqalpog'iston Respublikasining o'zaro munosabatlari O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasi doirasida va ular o'rtasida tuzilgan shartnomalar va bitimlar orqali" tartibga solinadi. Shuningdek, Qoraqalpog'iston Respublikasining davlat huquqi O'zbekiston Respublikasi tomonidan kafolatlanishi har ikkala suveren davlatlarni Konstitutsiyalarida belgilangan.

Hozirgi kunda dolzarb bo'lib turgan masalalardan biri - O'zbekiston bilan Qoraqalpog'iston Respublikalari o'rtasidagi turli sohalarida ayniqsa iqtisodiy masalalarda o'zaro munosabatlarni keng tarmoqli rivojlantirishga erishishdir.

Bozor iqtisodiyotiga o'tish jarayoni xalq xo'jaligining to'laqonli ishlashini ta'minlash uchun muayyan iqtisodiy poydevor qurishni va uni mustahkamlashni talab qiladi. Bu esa xususiylashtirishni jadallashtirish va mulkchilikning barcha shakllarini amalga tatbiq qilish imkoniyatlarini yaratish majburiyatini qo'yadi. Buning uchun birinchi navbatda huquqiy asoslarni mustahkamlash zarur bo'ladi. Talab darajasida bo'lmagan

normativ hujjatlarni bozor munosabatlari ehtiyojlaridan kelib chiqib, unga moslashtirish yoki yangilash, davlat qurilishiga oid qonunlar yaratish joiz, ya'ni, Qoraqalpog'iston o'z huquqiy bazasini mustahkamlashi va rivojlantirishi muhim masaladir. Bunda milliy va xorijiy tajriba muhim ahamiyat kasb etadi. Yosh suveren respublika oldida turgan eng murakkab muammolardan biri, yuqorida aytganimizdek, mulkchilik munosabatlarini har taraflama takomillashtirishdir. Ayniqsa, mulkdorning mulkka egalik qilishi, undan foydalanishi, daromad olishi, mulkni tassarruf qilishi bilan bog'liq barcha huquqlarini qonuniy mustahkamlash asosiy tadbirlardandir.

O'zbek xalqi bilan qoraqalpoq xalqi azaldan do'st, birodar, qon-qarindosh va muruvvatlidir. Ularning ma'naviyat birligi va xo'jalik yuritish usul va shakllarining yakdilligi, har ikki xalq o'rtasida qardoshlik rishtalarini yanada mustahkamladi va bu holat o'zining konstitutsiyaviy ifodasini topdi. O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasi 21-moddasining 3-bandida Qoraqalpog'iston Respublikasining fuqarosi ayni vaqtda O'zbekiston Respublikasining fuqarosi hisoblanadi, 68-moddasida esa Qoraqalpog'iston Respublikasi O'zbekiston Respublikasining ma'muriy, hududiy birliklari qatoriga kiritilishi, bu ikki xalq deb hisoblangan bir millat ekanligini mustahkamlaydi.

O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasida aniq belgilab qo'yilgan: "Qoraqalpog'iston suveren Respublika." - O'zbekiston Respublikasi o'z tarkibida Qoraqalpog'iston Respublikasi bo'lgan unitar davlatdir. Shu bilan birga yana ta'kidlash lozimki, O'zbekiston Respublikasining tuzilishida federalizmga xos belgilar mavjud bo'lib, ular Qoraqalpog'iston Respublikasi suverenitetga ega ekanligida ko'rinadi.

Ularga quyidagilar kiradi:

a) O'zbekiston Respublikasi tarkibida Qoraqalpog'iston Respublikasining o'z hududi va aholisiga ega bo'lgan alohida davlat huquqiy tizim sifatida konstitutsiyaviy mustahkamlanishi;

b) O'zbekiston qonunchilik tizimida Qoraqalpog'iston Respublikasining qonunchilik aktlarining mustaqil tizimi, shu jumladan alohida normativ akt bo'lgan Qoraqalpog'iston Konstitutsiyasining mavjudligi;

v) Qoraqalpog'iston mustaqil faoliyat ko'rsatadigan davlatning huquqiy institutlari tuzilmasi; Juqorg'i Kenges, ministrlar soveti, Oliy sud, Konstitutsiyaviy nazorat qo'mitasi, Xo'jalik sudi va boshqalarning ish olib borishi;

g) Qoraqalpog'iston Respublikasi chegaralari va hududi daxlsizligi;

d) Qoraqalpog'iston Respublikasi o'zining ma'muriy-hududiy qurilishi masalalarini mustaqil hal qilish huquqi, mahalliy soliqlar va yig'imlar miqdori belgilashi, respublika budjetini mustaqil qabul qilish huquqi;

ye) Qoraqalpog'istonning O'zbekiston Respublikasi tarkibidan referendum asosida chiqib ketish huquqi;

j) O'zbekiston Respublikasi va Qoraqalpog'iston Respublikasining o'zaro munosabatlarini shartnoma va bitimlar yordamida tartibga solib turish;

z) Qoraqalpog'iston Respublikasining o'z davlat ramzlari; bayroq, madxiya, gerbiga ega ekanligi;

Oxirgi ikki suverentlik belgisi odatda mustaqil davlatlarga xosdir.

Qoraqalpog'iston Respublikasi suvereniteti O'zbekiston Respublikasi tomonidan ta'minlanadi degan holat O'zbekiston va Qoraqalpog'iston Respublikalari Konstitutsiyalarining moddalariga binoan izohlanishi lozim. Fuqarolarning huquq va erkinliklariga O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasi va qonunlariga rioya etilishining kafili O'zbekiston Respublikasi Prezidenti hisoblanadi.

Qoraqalpog'iston suverenitetini O'zbekiston Respublikasi tomonidan himoya qilish omillari quyidagilarni tashkil etadi:

- 1) Qoraqalpog'iston Respublikasining mustaqil huquq va vakolatlarini O'zbekiston Konstitutsiyasida qayd etilishi;
- 2) O'zbekiston Davlat hokimiyatining oliy organlari: Oliy Majlisda, Vazirlar Mahkamasida, Konstitutsiyaviy, Oliy va Oliy xo'jalik sudlarida Qoraqalpog'iston vakilligining mavjudligi;
- 3) hududiy ustivorlik tamoyili, unga binoan Qoraqalpog'iston hududiy tuzilishining rozilgisiz o'zgartirilishi mumkin emasligi;
- 4) Qoraqalpog'istonning O'zbekiston tarkibidan chiqish masalasi bo'yicha referendum o'tkazish huquqi;
- 5) qoraqalpog'iston tiliga davlat tili maqomining berilganligi;
- 6) Qoraqalpog'iston Respublikasining boshqa davlatlar bilan tashqi, iqtisodiy, madaniy, ilmiy va boshqa aloqalar o'rnatish huquqi.

Shunday qilib, yuqorida keltirilgan konstitutsiyaviy normalar Qoraqalpog'iston Respublikasi O'zbekiston Respublikasining tarkibiga o'z xohishi bilan kiruvchi va muhofaza qilinuvchi suveren davlat ekanligi mustahkamlangan.

2-§. Qoraqalpog'iston Respublikasi Konstitutsiyasi va davlat tuzilishi

Konstitutsiyaning mavjudligi davlat suverenitetining eng muhim belgilaridan biridir. Ayrim mualliflar Konstitutsiyani mutlaq asoslagan holda davlat ramzlari qatoriga kiritadilar. Qoraqalpog'iston Respublikasida davlat hokimiyati manbai xalq bo'lganligi sababli Konstitutsiya qoraqalpog'iston xalqi davlatchiligidan qonuniy ekanligini tasdiqlaydi.

Qoraqalpog'iston Respublikasi Konstitutsiyasi davlat tuzilishi, davlat hokimiyati tizimi va davlat, jamiyat va shaxsning o'zaro munosabatlari asoslarining bosh tamoyillarini aniqlab beradi. Qoraqalpog'iston Respublikasi Konstitutsiyasi O'zbekiston tarkibiga kiruvchi respublikaning Asosiy Qonuni bo'lganligi sababli O'zbekiston Konstitutsiyasining tamoyillariga to'liq mos keladi. Qoraqalpog'iston Respublikasi Konstitutsiyasining ahamiyati quyidagilarda o'z aksini topadi:

- davlat shaklining, yuridik xususiyati va O'zbekiston Respublikasi tarkibidagi o'rni hamda o'zaro munosabatlarning huquqiy asosi;
- suverenitetining yuridik kafolati;
- mustaqil, to'la huquqli davlatligi;
- davlat va ma'muriy - hududiy tuzilish xususiyatlarini hisobga olinishi;

Qoraqalpog'iston Respublikasi O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasining ustivorligini tan oladi. Bu birinchi navbatda Qoraqalpog'iston Konstitutsiyasi va qonunlarini tamoyil va moddalari mos kelishi kerakligini anglatadi. Qoraqalpog'iston Respublikasi Konstitutsiyasi, O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasiga mos kelishi O'zbekiston va Qoraqalpog'iston o'rtasidagi davlat-huquqiy munosabatlari bilan chambarchas bog'liq. O'zbekiston Respublikasi qonunlari Qoraqalpog'iston Respublikasi hududida ham amal qilishi majburiydir. Huquqiy davlatning asosiy belgilaridan biri-davlat yagona huquqiy siyosat va qonun qo'llash bilan har ikkala respublikada ham yagona qonunlarga tayanishni talab qiladi. Huquqning barcha tarmoqlari o'zagida O'zbekiston qonunlari mujassamlashtirilgan bo'lib, Qoraqalpog'iston hududida ham amal qilishi mustahkamlangan.

Qoraqalpog'iston Respublikasida davlat hokimiyati xalq manfaatlarini ko'zlab, Konstitutsiyasi hamda uning asosida qabul qilingan qonunlariga binoan vakolat berilgan idoralari tomonidagina amalga oshiriladi. Konstitutsiyada nazarda tutilmagan tartibda

davlat hokimiyati vakolatlarini o'zlashtirish, hokimiyat idoralari faoliyatini to'xtatib qo'yish yoki tugatish, hokimiyatning yangi tarkiblarini tuzish Konstitutsiyaga xilof hisoblanadi va qonunga binoan javobgarlikka tortishga asos bo'ladi.

Qoraqalpog'iston xalqini, millatidan qat'i nazar, Qoraqalpog'iston Respublikasining fuqarolari tashkil etadi. Qoraqalpog'iston xalqi nomidan faqat u saylagan Oliy hokimiyat organi Jo'qorg'i Kengesi ish olib boradi. Uning davlat hokimiyati tizimi qonun chiqaruvchi, ijro etuvchi va sud hokimiyatiga bo'linish tamoyillariga asoslanadi.

Qoraqalpog'iston Respublikasida O'zbekiston Respublikasining Konstitutsiyasi va qonunlarining ustunligi so'zsiz tan olinadi. Davlat, uning organlari, mansabdor shaxslar, jamoat birlashmalari, fuqarolar Konstitutsiya va qonunlarga muvofiq ish ko'radilar.

Qoraqalpog'iston Respublikasining xalqaro, ilmiy, madaniy va tashqi iqtisodiy aloqalari O'zbekiston Respublikasining va Qoraqalpog'iston Respublikasining qonunlariga muvofiq amalga oshiriladi.

O'zbekiston va Qoraqalpog'iston Respublikalarining barcha fuqarolari bir xil huquq va erkinliklarga ega bo'lib, jinsi, irqi, millati, tili, dini, ijtimoiy kelib chiqishi, e'tiqodi, shaxsi va ijtimoiy mavqeidan qat'iy nazar qonun oldida tengdirlar.

Fuqarolarning Konstitutsiya va qonunlarda mustahkamlab qo'yilgan huquq va erkinliklari daxlsizdir. Ulardan sud qarorisiz mahrum etishga va ularni cheklab qo'yishga hech kim haqli emas.

Qoraqalpog'iston Respublikasi qonunlarda belgilagan tartibda ro'yxatdan o'tkazilgan kasaba uyushmalar, ommaviy harakat, siyosiy partiyalar, olimlarning jamiyatlari, xotin-qizlar, faxriylar, yoshlar tashkilotlari, ijodiy uyushmalar va fuqarolarning jamoat birlashmalari sifatida e'tirof etiladi.

Davlat jamoat birlashmalarining huquqlari va qonuniy manfaatlariga rioya etilishini ta'minlaydi. Ularga ijtimoiy hayotda ishtirok etish uchun teng huquqiy imkoniyatlar yaratib beradi. Qoraqalpog'iston Respublikasi tumanlardan, shaharlardan, shaharchalardan, ovullardan iborat.

Tuman va shaharlarni tashkil qilish va ularni tugatish shuningdek, ularning chegaralarini o'zgartirish Qoraqalpog'iston Respublikasi Jo'qorg'i Kengesi tomonidan amalga oshiriladi.

Qoraqalpog'iston Respublikasi Jo'qorg'i Kengesi oliy davlat vakillik organi bo'lib, qonun chiqaruvchi hokimiyatni amalga oshiradi. Qoraqalpog'iston Respublikasining Jo'qorg'i Kengesi hududiy saylov okruglari bo'yicha ko'p partiyaviylik asosida besh yil muddatda saylanadigan 75 nafar deputatdan iboratdir. Qoraqalpog'iston Respublikasi Jo'qorg'i Kengesining mutloq vakolatlari uning Konstitutsiyasi 70-moddasida ifoda etilgan.

Qoraqalpog'iston Respublikasi Konstitutsiyaviy nazoratni Qoraqalpog'iston Respublikasining Konstitutsiyaviy nazorat qo'mitasi amalga oshiradi.

Konstitutsiyaviy nazorat qo'mitasi Qoraqalpog'iston Respublikasi Jo'qorg'i Kengesi tomonidan siyosat va huquq sohasidagi mutaxassislar orasidan Konstitutsiyaviy nazorat qo'mitasining raisi, uning o'rinbosari va qo'mitaning a'zolari tarkibida saylanadi. Konstitutsiyaviy nazorat qo'mitasiga saylangan sudyalarning vakolat muddati 5 yildir.

Konstitutsiyaviy nazorat qo'mitasiga saylangan shaxslar o'z vazifalarini bajarishda daxlsizdirlar va faqat Qoraqalpog'iston Respublikasi Konstitutsiyasiga bo'ysunadilar. Uni tashkil etish va ish tartibini belgilash Qoraqalpog'iston Respublikasining Konstitutsiyaviy nazorat qo'mitasi to'g'risidagi qonuni bilan belgilangan.

Qoraqalpog'iston Respublikasida mahalliy davlat hokimiyat organlari tumanlar va shaharlarda hokimlar boshchilik qiladigan xalq deputatlari Kengashlari hokimiyatning

vakillik organlari bo`lib, ular davlat va fuqarolarning manfaatlarini ko`zlab o`z vakolatlariga taalluqli masalalarni hal etadilar.

Qoraqalpog`iston Respublikasining fuqarolari vakillik organlariga saylash va saylanish huquqiga egadirlar. Har bir saylovchi bir ovozga ega. Mahalliy hokimiyatning vakillik organlari yashirin ovoz berish yo`li bilan umumiy teng va to`g`ridan-to`g`ri saylov huquqi asosida o`tkaziladi, 18 yoshga to`lgan har bir fuqaro saylash huquqiga ega bo`ladi.

Sud tomonidan muomalaga layoqatsiz deb topilgan fuqarolar, shuningdek, ozodlikdan mahrum etish joylarida saqlanayotganlar saylovlarda qatnashmaydilar.

Mahalliy hokimiyat organlari ixtiyoriga quyidagilar kiradi:

qonuniylik, huquqiy-tartibotni va fuqarolarning xavfsizligini ta'minlash;

hududlarni iqtisodiy, ijtimoiy va madaniy rivojlantirish;

mahalliy budjetni shakllantirish va uni ijro etish, mahalliy soliqlarni, yig`imlarni belgilash, budjetdan tashqari jamg`armalarni hosil qilish;

fuqarolik kommunal xo`jalikka rahbarlik qilish, atrof muhitni muhofaza qilish;

fuqarolik holati aktlarini qayd etishni ta'minlash;

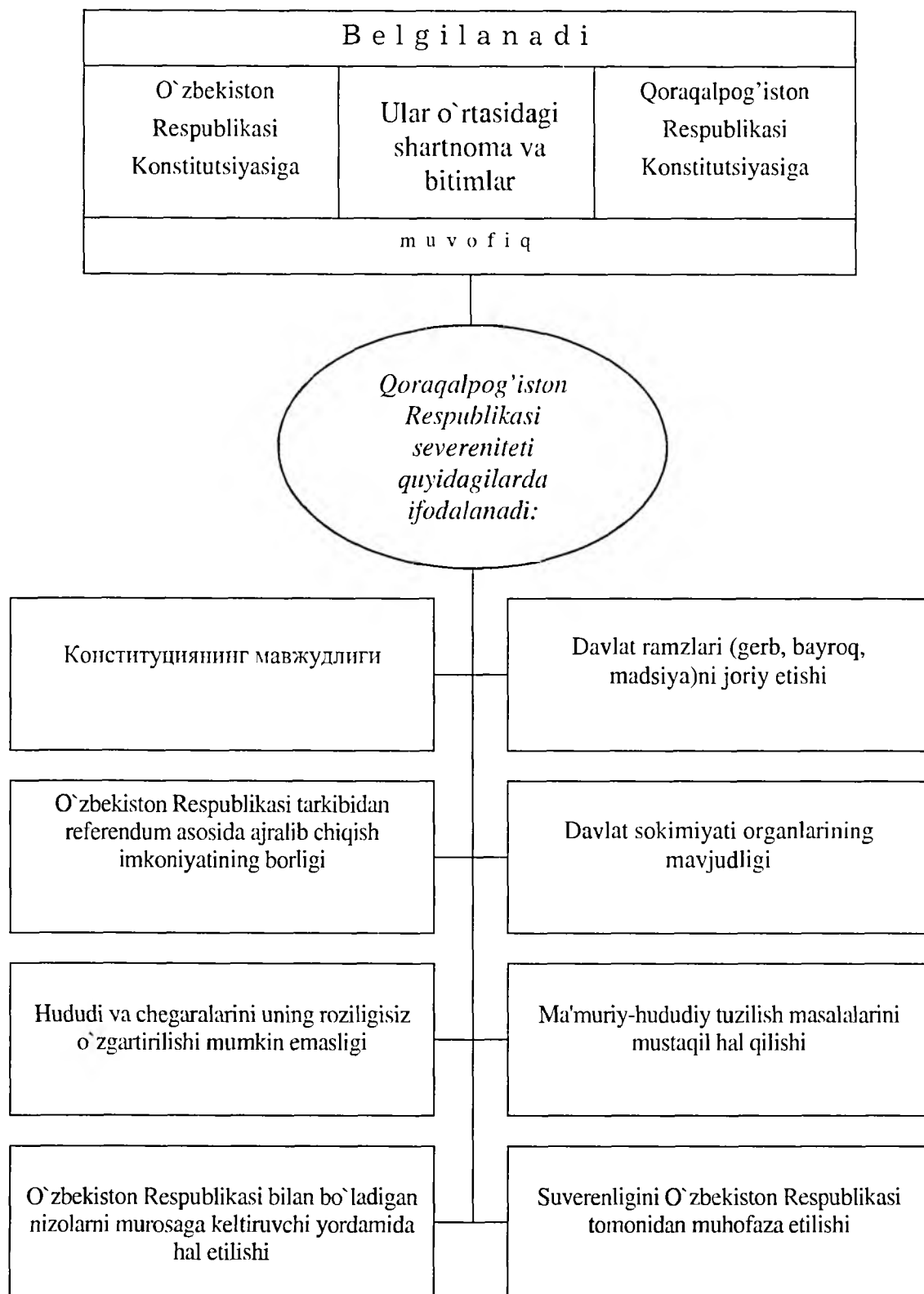
normativ hujjatlarni qabul qilish, Qoraqalpog`iston Respublikasi Konstitutsiyasiga va qonunlariga zid kelmaydigan boshqa vakolatlarni amalga oshirish.

Xalq deputatlari Kengashlari va hokimlarining vakolat muddati – 5 yil, vakillik va ijroiya hokimiyatini tegishliligiga qarab, tuman va shahar hokimlari boshqaradi.

Qoraqalpog`iston Respublikasining sud tizimi besh yil muddatga saylanadigan Qoraqalpog`iston Respublikasining Oliy Sudi, Xo`jalik sudi, shu muddatga tayinlanadigan tuman, shahar sudlaridan iborat. Ular O`zbekiston Respublikasining "Sudlar to`g`risida"gi qonuniga muvofiq o`z faoliyatini olib boradilar. Ushbu qonunda jumladan, "Qoraqalpog`iston Respublikasi Oliy sudi, fuqarolik va jinoyat ishlari bo`yicha, fuqarolik ishlari bo`yicha tumanlararo sudlari, Qoraqalpog`iston Respublikasi xo`jalik sudi faoliyat ko`rsatadi" deb belgilangan. Ular faoliyatining tashkil etilishi O`zbekiston Respublikasi Prezidentining vakolatlari jumlasiga kirib unga ko`ra, O`zbekiston Respublikasi Prezidenti roziligi bilan Qoraqalpog`iston Respublikasi Jo`qorg`i Kengesida, Qoraqalpog`iston Respublikasi Oliy sudi raisi va a'zolari, shuningdek, tuman, shahar sudlarining sudyalari, lavozimlariga nomzodlarni tavsiya qiladi.

Qoraqalpog`iston Respublikasi Oliy sudi jinoiy, fuqaroviy va ma'muriy sud ishlarini yuritish borasida, sud hokimiyatining oliy organi hisoblanadi. Tuman, shahar sudlari sudlov faoliyati ustidan nazorat olib boradi.

Қорақалпоғистон Республикасининг ҳуқуқий мақоми

O`zini-o`zi nazorat qilish savollari

1. O`zbekiston Respublikasi va Qoraqalpog`iston Respublikasining o`zaro munosabatlari qanday tartibga solingan?
2. Qoraqalpog`iston Respublikasining huquqiy maqomi qanday huquqiy xujjatlar bilan belgilanadi?
3. Qoraqalpog`iston Respublikasida qonun chiqaruvchi hokimiyat organi qanday nomlanadi?
4. Qoraqalpog`iston Respublikasi Vazirlar Kengashi qanday davlat organi hisoblanadi?
5. Qoraqalpog`iston Respublikasida Konstitutsiyaviy nazoratni qaysi organ amalga oshiradi?
6. Qoraqalpog`iston Respublikasining sud tizimi qanday?

OLTINCHI BO`LIM
O`ZBEKISTON RESPUBLIKASI DAVLAT HOKIMIYATI ORGANLARI
FAOLIYATINING TASHKIL ETILISHI

XXII BOB. XALQARO STANDARTLAR VA O`ZBEKISTON RESPUBLIKASI
SAYLOV QONUNCHILIGI

- 1-§. Saylovlar – demokratik institut sifatida
- 2-§. Demokratik islohotlar va saylov qonunchiligi
- 3-§. O`zbekistonda saylov qonunchiligining rivojlanish bosqichlari
- 4-§. O`zbekiston Respublikasi saylov qonunchiligi tizimi
- 5-§. Konstitutsiya-saylov qonunchiligi tizimining o`zagi
- 6-§. Xalqaro andozalar va O`zbekiston saylov qonunchiligining xususiyatlari
- 7-§. Saylovlar bo`yicha xalqaro tamoyillar

1-§. Saylovlar – demokratik institut sifatida

Demokratiyaning eng muhim tamoyili – odamlarning saylov huquqini, o`z xohish-irodasini erkin ifodalash, o`z manfaatlarini ro`yobga chiqarish va himoya qilish huquqini ta`minlash uchun haqiqiy shart-sharoit, qonuniy-huquqiy zamin yaratib berish lozim.

Haqiqatan ham demokratiyaning bosh talabi bu erkin va adolatli saylovlardir. Demokratik saylovlar ko`ppartiyaviylik asosidagina bo`ladi.

Ko`ppartiyaviylik bo`lgandagina har bir fuqaro tom ma`nodagi tanlash huquqiga ega bo`ladi.

Hozirgi kunda O`zbekistonda xalqaro huquq andozalari va talablariga va ilg`or chet el tajribasiga mos saylov qonunchiligi yaratildi. Asosiy maqsad amaldagi qonunlarni hayotga tatbiq qilish mexanizmlarini yaratishdir.

O`zbekistonda saylov qonunchiligining rivojlanishi, avvalambor, fuqarolarning aktiv va passiv saylov huquqlaridan foydalanish imkoniyatlarini yaratishga qaratilgandir.

O`zbekistonda saylov huquqidan foydalanishning huquqiy protseduralari va texnikasi takomillashtirildi. Bu fuqarolarning saylov huquqidan foydalanish madaniyati darajasiga bog`liqdir. Saylov huquqi har bir fuqaro uchundir. Undan to`liq foydalanish imkoniyatlarini yaratish saylov qonunchiligining asosiy maqsadidir.

O`zbekistonda nafaqat saylov qonunchiligi yangilandi, balkim saylovlarga yondashuv falsafasi ham o`zgardi. Ya`ni saylov qonunchiligida xalqaro standartlar to`la o`z aksini topdi.

Va nihoyat, saylovlar demokratiyaning yuragi, uzviy bo`lagidir. XX asrning so`nggi o`n yilligini Ri Erme aytganidek «demokratiyaga burilish» davri deb baholasa bo`ladi. O`zbekiston ham demokratiyaga yuz tutdi. Shu yerda YUNESKO Bosh direktori Federiko Mayorning quyidagi so`zlari o`rinlidir: **«Demokratiya boshdan kechirilgan tajribaga to`liq o`zaro kelishuvga, mas`uliyatga asoslangandagina yashaydi. Bunda demokratiya olinadigan foyda yoki ko`riladigan zararga bog`liq bo`lmaydi. Demokratiya – faqatgina saylovlar protsedurasi yoki boshqarish shakli emas, balkim turmush tarzi hamdir».**

O`zbekistonda fuqarolarning saylov madaniyati milliy turmushimiz tarziga aylanib bormoqda.

2-§. Demokratik islohotlar va saylov qonunchiligi

Saylov qonunchiligi va amaliyoti O'zbekistonda amalga oshirilayotgan demokratik islohotlarning tarkibiy qismidir. O'zbekiston- yosh mustaqil demokratik davlat. Mustaqillik yillari – bu ma'muriy-buyruqbozlik tizimidan demokratik huquqiy davlat sari qo'yilgan dadil qadamlar yillaridir. Sovet imperiyasida saylov tizimi ham totalitar tuzumning tarkibiy qismi edi. Saylovchi psixologiyasida demokratik saylovlarga ishonch ruhi yo'q edi. Bu psixologiyani o'zgartirish O'zbekistonda amalga oshirilayotgan saylov borasidagi demokratik islohotlarning ustuvor maqsadidir.

O'zbekistonda amalga oshirilayotgan demokratik o'zgartishlarning mantig'i, tamoyillari quyidagilarda namoyon bo'ladi:

birinchidan, asta-sekinlik va bosqichma-bosqich harakat qilish va islohotlarni amalga oshirish;

ikkinchidan, demokratik o'zgarishlar darajasining xalq ruhiyatiga, mentalitetiga mosligi;

uchinchidan, tarixiy-milliy tajribaga tayanish;

to'rtinchidan, xalqaro huquq andozalari va talablarini e'tiborga olish;

beshinchidan, ilg'or xorijiy tajribani hisobga olish.

Shuning uchun, yangi saylov qonunchiligi va amaliyoti taraqqiyotini mamlakatimizda amalga oshirilayotgan demokratik siyosiy va huquqiy islohotlarning uzviy tarkibiy qismi deb qarash kerak.

3-§. O'zbekistonda saylov qonunchiligini rivojlanish bosqichlari

O'zbekiston saylov qonunchiligining asosiy maqsadi: samarali, ishchan, professional vakillik organlarini saylash va yuqori fuqarolik va huquqiy madaniyatli saylovchilarni shakllantirishdir.

Istiqlol yillarida O'zbekistonda saylov qonunchiligi uch bosqichni bosib o'tdi.

Birinchi bosqich: bir palatali parlamentga saylovlar bosqichi, ya'ni bu bosqich Sobiq Ittifoq davridan boshlangan bo'lib, to 2004 yilga qadar davom etgan. Bu bosqichda ilk bor O'zbekistonda muqobil (alternativ) ko'ppartiyaviylik asosida Prezidentlik saylovlari bo'lib o'tdi va saylovlar to'g'risidagi bir qator qonunlar qabul qilindi.

Bu bosqichda Konstitutsiyada saylov tizimining asoslari mustahkamlandi, saylovlar to'g'risidagi qonunlar asosida, ko'ppartiyaviylik asosida birinchi marta o'zbek parlamenti – Oliy Majlis saylandi.

Ikkinchi bosqich: ikki palatali parlamentga saylovlar bosqichi, ya'ni 2004 yildan boshlandi. Bu bosqichda amaldagi saylov qonunlari asosan Oliy MAJlis Qonunchilik palatasi va Senatiga saylovlar bo'lib o'tdi. O'zbekistonda saylov tizimi har bir bosqichda huquqiy asosda amalga oshirildi va jamiyatda, davlatda muayyan institutsiyaviy o'zgarishlar bilan davom ettirildi.

Saylov huquqining rivojlanishi va uning qo'llanilishi bu demokratik islohotlarning tarkibiy qismi sifatida qaralmog'i kerak. O'tgan davrda nafaqat saylov qonunchiligimiz o'zgardi, rivojlandi, balkim saylov tizimining asosiy «figurasi» saylovchi, ongi, ruhiyati o'zgardi.

4-§. O'zbekiston Respublikasi saylov qonunchiligi tizimi

Mustaqillik yillarida O'zbekistonda yangi saylov qonunchiligi tizimi yaratildi. Shuni alohida ta'kidlash joizki, O'zbekistonning yangi saylov qonunchiligi tizimi nafaqat bevosita saylov to'g'risidagi qonunlarni, balkim saylovlarga bevosita taaluqli yana bir qator qonunlarni o'z ichiga oladi.

Yangi saylov qonunchiligi tizimiga qaysi qonunlar kiradi?

Birinchidan, O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasi kiradi. Konstitutsiya - saylov qonunchiligi tizimining o'zagini, yadrosini, umurtqasini tashkil etadi.

Saylov qonunchiligi tizimiga, **ikkinchidan**, O'zbekiston Respublikasi Oliy Majlisiga saylov to'g'risidagi qonun; **uchinchidan**, O'zbekiston Respublikasi Prezidenti saylovi to'g'risidagi qonun; **to'rtinchidan**, xalq deputatlari viloyat, tuman va shahar kengashlariga saylov to'g'risidagi qonun; **beshinchidan**, Markaziy saylov komissiyasi to'g'risidagi qonun; **oltinchidan**, fuqarolar saylov huquqlarining kafolatlari to'g'risidagi qonun kiradi.

Sanab o'tilgan 5 ta qonun bevosita saylovlarga bag'ishlangan qonunlardir. Ularni bevosita saylov to'g'risidagi qonunlar deb atash mumkin.

Bundan tashqari saylov qonunchiligi tizimiga yana bir qator boshqa qonunlar kiradi. Bu ikkinchi guruh qonunlarning huquqiy tartibga solish predmeti bevosita saylovlar bo'lmasada, ular saylovlarni u yoki bu jihatlarini tartibga soladi. Bunday qonunlar jumlasiga quyidagilar kiradi: "Ommaviy axborot vositalari to'g'risida"gi qonun, Ma'muriy huquqbuzarlik to'g'risidagi kodeks, Jinoyat Kodeksi, "Siyosiy partiyalar to'g'risida"gi qonun, "Siyosiy partiyalarni moliyalashtirish to'g'risida"gi qonun, "Jamoat birlashmalari to'g'risida"gi qonun, "Fuqarolarning o'zini-o'zi boshqarish organlari to'g'risida"gi qonun, "Vijdon erkinligi va diniy tashkilotlar to'g'risida"gi qonun, "Prokuratura to'g'risida"gi qonun, Fuqarolik protsessual Kodeksi. Yana shu kabi bir qator qonunlarni saylov qonunchiligi tizimiga kiritish mumkin.

Demak, O'zbekiston saylov qonunchiligi tizimi ikki guruh qonunlardan tashkil topadi: birinchisi, Konstitutsiya va bevosita saylov to'g'risidagi qonunlar; **ikkinchisi**, u yoki bu jihatdan saylov masalalarini tartibga soladigan qonunlar.

5-§. Konstitutsiya – saylov qonunchiligi tizimining o'zagidir

O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasida saylov tizimiga bag'ishlangan maxsus XXIII bob bor va u «Saylov tizimi» deb nomlanadi. Bunday bob ko'pgina davlatlar Konstitutsiyalarida yo'q. Saylov huquqiga bag'ishlangan Konstitutsiyaning 118-moddasi katta ijodiy salohiyatga egadir. Bu modda ma'lum sharoitlar yetilganda tegishli qonunlar qabul qilish yo'li bilan harakatga keltirilmoqda.

Aristotel aytganidek, huquq fuqarolarning yetukligidan oldinda boradi, lekin fuqarolarning yetukligi huquqni tatbiq qilishni ta'minlaydi.

Shu yerda bir tarixiy fakti eslatib o'tish kerak.

O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasi loyihasini tayyorlash va muhokama qilish davrida bir qator chet ellik ekspertlar Konstitutsiya matniga saylov tizimiga bag'ishlangan maxsus bobni qo'shmaslikni taklif etgan edilar.

Ammo biz saylov tizimiga bag'ishlangan bobni Konstitutsiyamizga ongli ravishda qo'shdik. Nima uchun?. Bir tomondan, saylov tizimiga konstitutsiyaviy yondashuv saylov huquqining fundamental prinsiplarini kafolatlaydi. Ikkinchi tomondan esa, joriy saylov qonunlariga asos bo'lib xizmat qiladi. Fikrimizcha, Konstitutsiya qabul qilingandan beri o'tgan vaqt bizning qarorning to'g'riligini tasdiqladi.

6-§. Xalqaro andozalar va O'zbekiston saylov qonunchiligining xususiyatlari

Saylov huquqi – saylov qonunchiligidan kengroq tushunchadir.

Saylov huquqi – bu huquqning kompleks sohasi bo'lib, konstitutsiyaviy huquq normalaridan tashqari, ma'muriy, jinoiy va boshqa huquq sohalari normalarini o'z ichiga oladi. Saylov huquqining rivojlanishi o'zbek milliy huquqiy tizimining taraqqiyot qonunlariga to'la mos keladi.

Hozirgi zamon O'zbekiston saylov qonunchiligi xalqaro andozalarga to'la mos keladi. O'zbekiston saylov qonunchiligining eng birinchi va asosiy xususiyati – bu uning umum e'tirof etilgan xalqaro andozalarga mosligidir.

Saylovlar to'g'risidagi jahon andozalari (standartlari) qaysi xalqaro hujjatlarda o'z aksini topgan?

Birinchidan, Inson huquqlariga oid BMTning xalqaro hujjatlarida. Bu Inson huquqlari umumjahon Deklaratsiyasi, Fuqarolarning shaxsiy va siyosiy huquqlari to'g'risidagi xalqaro Pakt (1966).

Ikkinchidan, YEXHTning insoniylik mezonlariga oid hujjatlarida. Bulardan eng asosiysi 1990 yilgi Kopengagen anjumani hujjatlaridir.

Uchinchidan, Parlamentlararo Ittifoq hujjatlari. Bu Ittifoqqa 145 davlat a'zo, shu jumladan O'zbekiston ham. Parlamentlararo Ittifoq Kengashi 1994 yilgi Erkin va adolatli saylovlar mezonlari to'g'risida Deklaratsiya qabul qilgan.

Ushbu xalqaro hujjatlarda demokratik saylovlarning 4 ta umum e'tirof etilgan prinsiplarga asosan o'tkazilishi ko'rsatilgan. Bu prinsiplar quyidagilardan iborat:

1. Umumiy saylov huquqi;
2. Teng saylov huquqi;
3. To'g'ri-to'g'ri saylov huquqi;
4. Yashirin ovoz berish huquqi.

Bu 4 prinsip O'zbekistonning Konstitutsiyasi va saylov to'g'risidagi qonunlarida to'liqligicha o'z aksini topgan.

O'zbekiston saylov qonunchiligi va tizimining ikkinchi muhim xususiyati Markaziy saylov komissiyasi to'g'risidagi qonunning mavjudligi va Markaziy saylov komissiyasi tarkibining tuzilganligidir. Markaziy saylov komissiyasini tuzishlik Parlamentlararo Ittifoq Kengashi qabul qilgan Erkin va adolatli saylovlar mezonlari to'g'risidagi Deklaratsiya talablaridan kelib chiqadi. Markaziy Saylov komissiyasi saylovlarni o'tkazuvchi asosiy tashkilotchidir. U fuqarolarning saylov huquqini to'liq amalga oshirishning garovidir.

Jahon amaliyotida saylovlarni tashkil etishning to'rtta turi bor.

Birinchisi, saylovlar hukumat tomonidan tashkil etiladi. Masalan, Germaniyada saylovlarni Ichki ishlar vazirligi tashkil etadi. Saylov uchastkalarida ishlovchi mansabdor shaxslar davlat xizmatchilari orasidan tanlanadi.

Ikkinchisi, saylovlar sud organlari tomonidan tashkil etiladi. Masalan, Pokistonda Markaziy saylov komissiyasi Oliy va boshqa sudlar raislari tomonidan tanlangan uch sudyadan iborat bo'ladi. Ruminiyada qur'a tashlash yo'li bilan Oliy sudning 7 a'zosi Markaziy Saylov komissiyasiga tanlab olinadi.

Uchinchisi, ko'ppartiyaviy yondashuv bo'lib, manfaatdor siyosiy partiyalar o'z vakillarini Markaziy saylov komissiyasiga tayinlaydilar.

To'rtinchisi, mustaqil Markaziy saylov komissiyasini tuzishdir. O'zbekiston aynan shu to'rtinchi turdagi Markaziy saylov komissiyasi tuzish yo'lini tanladi.

O'zbekistonda 1998 yili 30 aprelda qabul qilingan Markaziy saylov komissiyasi to'g'risidagi Qonunda ushbu komissiyani tuzish, uning vakolatlari va ish tartibi batafsil tartibga solingan.

O'zbekiston saylov qonunchiligining o'ziga xos xususiyati – bu saylov kompaniyasi jarayonida fuqarolar tashabbuskor guruhining tashkil etilishidir. Bu saylov huquqini va qonunchiligini demokratlashtirishga qaratilgan muhim qadamidir. Saylov huquqida bu yo'l bilan fuqarolar huquqi siyosiy partiyalar bilan tenglashtirildi. Saylov kompaniyasining barcha bosqichlardagi fuqarolar tashabbuskor guruhlarining huquqlari Oliy Majlisga saylovlar to'g'risidagi qonunning mustahkamlangan..

O'zbekiston saylov qonunchiligining yana bir xususiyati – bu o'zini-o'zi boshqarish organlarining saylov jarayonlaridagi ishtiroki. Bu – O'zbekistondagi demokratlashtirish jarayonining eng ustuvor yo'nalishlaridan biri. Fuqarolarning o'zini-o'zi boshqarish organlari saylov huquqi subyektiga aylandilar. Bu bizning huquqiy hayotimizdagi yangilikdir.

Saylov qonunchiligimizning yana bir, o'ziga xos xususiyati – bu Oliy Majlis Qonunchilik palatasi deputatligiga va O'zbekiston Respublikasi Prezidentligiga nomzodlarni bevosita fuqarolar tomonidan ko'rsatilishidir. Bu modda klassik rim huquqi talablaridan kelib chiqadi. Endilikka nomzodlarni ikkita subyekt ko'rsatadi

1. Siyosiy partiyalar.

2. Saylovchilarning tashabbuskor guruhlar.

Saylov huquqiga ega har bir fuqaro 300 kishidan kam bo'lmagan tashabbuskor guruh tuzishi mumkin. Bu fuqarolarning siyosiy-huquqiy faolligini oshirishga qaratilgan muhim qadamdir.

Saylovlar to'g'risidagi qonunlarda yana bir qator o'ziga xos xususiyatlari bor. Ular xalqaro standart va me'yor talablariga to'liq javob beradi.

7-§. Saylovlar bo'yicha xalqaro tamoyillar

Saylovlar bo'yicha xalqaro tamoyillar quyidagilar.

Birinchisi, umumiylik tamoyili deyilganda ham saylovchilar uchun, ham nomzodlar uchun kamsitishlikdan holi bo'lgan samarali, g'arazsiz qayd etishlik tushuniladi. Yoshi yetgan fuqarolar saylovlarga qatnashish huquqiga ega bo'lishlari lozim. Bu huquqlarning de facto fuqarolarga aloqadorligi qo'llab-quvvatlanadi.

Ikkinchisi, tenglik tamoyili barcha ovozlarni teng vakolatni ta'minlash uchun teng salmoqqa ega bo'lishini talab etadi. Bu hol ovoz berishning majoritar tizimida turli saylov okruglaridagi saylovchilar miqdori orasidagi farq 10% dan ortiq bo'lmashiga lozim. Proporsional vakillik tizimida saylov uchastkalaridagi saylovchilar miqdori turlicha bo'lishi mumkin, lekin har bir okrugdan vakillar miqdori saylovchilar miqdoriga proporsional bo'lishi kerak. Saylovchilar saylov uchastkalarida tenglik va samarali asosda bo'lishlari lozim.

Uchinchisi, Adolatlilik tamoyili saylov jarayoni barcha qatnashchilari uchun teng sharoitlarni, lekin kamida, u saylovchilarni barcha nomzodlar va ularning programmalari xususidagi axborotga ega bo'lishlarini ta'minlashi kerak.

To'rtinchisi, yashirinlik tamoyili shu vaqtga ta'minlanishi mumkin, qachonki, faqat saylovchilar bulletenni tashlash yopiq xonada, to'ldirilgan bulletin saylov qutisiga tashlanish jarayonida ko'rib qolinmaydigan sharoitda tashlangan taqdirdagina ta'minlangan bo'lishi mumkin.

Beshinchisi, erkinlik tamoyili fuqarolarga o'z saylashligini qo'rquv tufayli amalga oshirmasligi, shuningdek ularning o'zining namoyon etishi, yig'inlar va assosatsiyalarda qatnashish erkinligi huquqi butun saylov jarayoni mobaynida amal qilinishiga bo'lgan ishonchni ta'minlash lozim.

Oltinchisi, oshkoralik tamoyilida barcha uchun umumiy va oshkoralik tamoyillari asosida qonunga muvofiq tarzda saylovlar o'tkazishni ko'zda tutadi. Oshkora jarayon saylov vaqtida aldashlik imkoniyatlarini cheklaydi; shunday qilib, ovozlarni sanash saylov uchastkasi darajasidan boshlanib, saylov komissiyasi o'rta bo'g'inida davom etib davlat saylov hokimiyatida tugallanguncha oshkora va tasdiqlay olinadigan bo'lishi shart.

Yettinchisi, **ma'sullik tamoyili barcha saylanuvchilar o'zlari saylangan lavozimni egallar ekanlar, saylovchilar oldida o'z mas'uliyatlarini tan olishlari lozim.**

O`zini- o`zi nazorat qilish savollari

1. Davlat hokimiyati vakillik organlarini shakllantirishda saylovlar qanday ahamiyatga ega?
2. O`zbekistonda saylov qonunchiligi rivojlanishi necha bosqichdan iborat?
3. O`zbekiston saylov qonunchiligi tizimiga qaysi qonunlar kiradi?
4. Nima maqsadda O`zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasida saylov tizimi bobi kiritilgan?
5. Saylov to`g`risidagi jahon andozalari qaysi xalqaro hujjatlarda o`z aksini topgan?
6. Oliy Majlis Qonunchilik palatasi deputatligiga kimlar nomzod ko`rsatish huquqiga ega?
7. Saylov bo`yicha qanday xalqaro saylov tamoyillari mavjud?

XXIII BOB. SAYLOV HUQUQI VA SAYLOV TIZIMI

1-§. Saylov huquqi tushunchasi va uning konstitutsiyaviy kafolatlanishi

2-§. Saylov tizimi tushunchasi va asosiy prinsiplari

3-§. Saylovlar va ularni o'tkazish tartibi

1-§. Saylov huquqi tushunchasi va uning konstitutsiyaviy kafolatlanishi

O'zbekiston Respublikasi fuqarolarining eng muhim siyosiy huquqlaridan biri davlat vakillik organlariga saylash va saylanish huquqidir (Konstitutsiyaning 117-moddasi). Fuqarolar ushbu huquq orqali davlat ishlarini boshqarishda bevosita hamda o'z vakillari orqali davlatning eng muhim siyosiy masalalarini muhokama qilish va hal etishda faol ishtirok etadilar (Konstitutsiyaning 32-moddasi).

Saylov tushunchasi vakillik organi ovoz berish yo'li bilan tashkil toptirish tartibidir. Vakillik organlarini saylash jarayonida vujudga keladigan munosabatlarni tartibga soluvchi huquqiy normalar saylov huquqi deb ataladi. Saylov huquqi O'zbekiston Respublikasining konstitutsiyaviy huquqining muhim institutidir.

Saylov huquqi tushunchasining yana bir ma'nosi ham bor. Bu tushuncha fuqaroning saylovdagi ishtiroki, vakillik organlariga saylash va saylanish kabi subyektiv huquqini ta'riflab berish uchun ishlatiladi.

Bu borada aktiv saylov huquqi bilan passiv saylov huquqini bir-biridan farq qilish kerak. Aktiv saylov huquqi fuqaroning saylash, vakillik organlarini saylashda bevosita qatnashish huquqini bildiradi. Passiv saylov huquqi – saylanish huquqidir. Professor A.Saidov ta'kidlashicha "Saylov huquqi" tushunchasi va iborasi ikki ma'noda ishlatiladi deb izohlaydi. *Birinchisi*, bu saylov huquqi saylov qo'yiladigan davlat organlarini shakllantirishni tartibga soluvchi huquqiy me'yorlar tizimidir. Saylov huquqining manbalari Konstitutsiya, davlatning oliy va mahalliy vakillik organlariga saylovlar haqidagi qonunlardir. *Ikkinchisi*, bu saylov huquqi fuqarolarning saylab qo'yiladigan organlarini tuzishda qatnashish, ya'ni unga o'zlarining saylanish (passiv saylov huquqi) va ularning tarkibini saylash (faol saylov huquqi) huquqlaridir."¹

Davlat organlari o'zining tuzilish tartibi jihatidan turli xususiyatlarga egadir. O'zbekiston Respublikasining Konstitutsiyasiga muvofiq davlatning ba'zi organlari saylanadi, boshqalari tuziladi. Davlat hokimiyati organlariga o'tkaziladigan saylovlar demokratik asosda o'tkaziladi. O'zbekistonda ildiz otib borayotgan demokratiya jahonda tan olingan demokratik an'analarni o'zida mujassamlashtiradi. Bu demokratiya hech qanday milliy, irqiy va boshqa cheklashlarni bilmaydi. Shu bilan birga, davlat organlarini saylash va tuzish tartibi ularning har qaysisining o'ziga xos xususiyatlariga muvofiq ravishda amalga oshiriladi.

O'zbekiston Respublikasi davlat vakillik organlariga saylovlar O'zbekiston Respublikasining Konstitutsiyasi, "O'zbekiston Respublikasi Oliy Majlisiga saylov to'g'risida"gi, "O'zbekiston Respublikasi Prezidenti saylovi to'g'risida"gi, "Xalq deputatlari viloyat, tuman va shahar Kengashlariga saylov to'g'risida"gi va "O'zbekiston Respublikasi Markaziy saylov komissiyasi to'g'risida"gi qonunlar tashkil qilinadi va o'tkaziladi.

Davlatdagi eng muhim masalalarning fuqarolar xohish-irodasi bilan hal etilishi demokratiyaning yaqqol namoyon bo'lishidir. Davlat hokimiyatini shakllantirishda saylovlar va demokratik tamoyillar muhim ahamiyatga ega. O'zbekistonda eng muhim masalalarning asosan referendum yo'li bilan hal etilishi bevosita demokratiya namunasidir. Shuni ham ta'kidlab o'tish kerakki, O'zbekistonda barcha davlat organlarini demokratik

¹ Saidov A.X. Qiyosiy konstitutsiyashunoslik. T., 1993, 52-bet.

asoslarda tuzish tartibi va chinakam xalqchilligi bilan ham ajralib turadi. Xalqchillik shu narsada o'z ifodasini topadiki, butun davlat apparatining negizini tashkil etgan davlat organlari uning xalq deputatlari bevosita saylovchilar tomonidan umumiy saylov yo'li bilan saylanadilar.

O'zbekistonda saylovlar ochiqligi, oshkoraligi saylov tizimining eng muhim tamoyillaridan bo'lib hisoblanadi.

Vakillik organlarining umumiy saylov yo'li bilan tashkil etilishi alohida va ko'p qirrali ahamiyatga ega. Umumxalq saylovlar davlat hokimiyatini amalga oshirishda fuqarolar ishtirokining eng muhim shakllaridan biridir.

O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasining XXIII bobida fuqarolarning saylov huquqi kafolatlanishi alohida mustahkamlangan. Konstitutsiyaning 117-moddasida shunday deyiladi: "O'zbekiston Respublikasining fuqarolari vakillik organlariga saylash va saylanish huquqiga egadirlar. Har bir saylovchi bir ovozga ega. O'z xohish-irodasini bildirish tengligi va erkinligi qonun bilan kafolatlanadi.

O'zbekiston Respublikasida Prezident saylovi, hokimiyatning vakillik organlari saylovi umumiy, teng, to'g'ridan-to'g'ri saylov huquqi asosida yashirin ovoz berish yo'li bilan o'tkaziladi. O'zbekiston Respublikasining 18 yoshga to'lgan fuqarolari saylash huquqiga egadirlar.

Sud tomonidan muomalaga layoqatsiz deb topilgan fuqarolar, shuningdek ozodlikdan mahrum etish joylarida saqlanayotganlar saylanishi mumkin emas va saylovda qatnashmaydilar. Boshqa har qanday hollarda fuqarolarning saylov huquqlarini to'g'ridan-to'g'ri yoki bilvosita cheklashga yo'l qo'yilmaydi.

Saylov o'tkazish tartibi qonun bilan belgilanadi."

2-§. Saylov tizimi tushunchasi va asosiy prinsiplari

Saylovlar fuqarolarning davlat va jamiyat ishlarini boshqarishga faol jalb qilishning eng muhim shakllaridan biridir. O'zbekistonda saylov tizimi va saylov huquqi chinakam demokratik prinsiplarga asoslangan bo'lib, prinsiplar O'zbekiston fuqarolarining davlat suverenitetini to'liq amalga oshirishni ta'minlaydi.

Davlatda vakillik organlarini shakllantirish yuzasidan mavjud bo'lgan va fuqarolarni saylovga jalb etish, saylovni tashkil qilish va deputatning saylovchilar bilan o'zaro munosabatlarini belgilaydigan tartibi saylash tizimi deyiladi.

Saylov tizimi tushunchasi – davlatning demokratik yoki demokratik emasligini ko'rsatuvchi asosiy omildir. Professor A.Saidov "Saylov tizimi tushunchasi" bu fuqarolik jamiyatida davlatning vakillik organlarini saylash yo'li bilan yuzaga keluvchi davlat jamoat munosabatlari tizimidir¹ deb fikr bildiradi.

Saylov tizimining asosiy prinsiplari quyidagilardan iborat:

Birinchisi: umumiy saylov huquqi prinsipi. Bu prinsip shundan iboratki, O'zbekistonning 18 yoshga to'lgan barcha fuqarolari saylash huquqiga egadirlar, aqldan ozganligi qonunda belgilangan tartibda aniqlangan fuqarolar bundan mustasnodir. O'zbekiston Respublikasi Prezidenti lavozimiga o'ttiz besh yoshdan kichik bo'lmagan, davlat tilini yaxshi biladigan, bevosita saylovgacha kamida o'n yil O'zbekiston hududida muqim yashagan O'zbekiston fuqarosi saylanishi mumkin.

O'zbekistonning 25 yoshga to'lgan fuqarosi Oliy Majlis Qonunchilik palatasi deputatligiga saylanishi mumkin.

¹ Saidov A.X. Qiyosiy konstitutsiyashunoslik. T., 1993, 52-bet.

Xalq deputatlari viloyat, tuman va shahar Kengashlariga deputatlar saylovi umumiydir. Saylov kunigacha 21 yoshga to'lgan O'zbekiston fuqarolari saylanish huquqiga egadirlar.

Saylovda qatnashish uchun yosh senzidan boshqa cheklovchi senzlarning yo'qligi saylov huquqining chinakam va real umumiyligini ko'rsatadi. Bu huquq demokratiyaning eng muhim prinsiplariga - xalq suverenitetiga, O'zbekiston fuqarolarining huquqiy jihatdan tengligiga asoslanadi. Aqldan ozganligi qonunda belgilangan tartibda aniqlangan shaxslarning mustasno qilinganligi tamomila tabiiy va qonuniyatli bir holdir. Buning boisi shuki, bunday shaxslar o'z hatti-harakatlari to'g'risida o'zlariga hisob berolmaydilar va saylovda qatnashish huquqidan ongli ravishda foydalana olmaydilar. O'zbekistonda saylovda qatnashish uchun yosh darajasi oqilona kamaytirilib, 18 yosh qilib belgilangan.

Saylovda qatnashish uchun boshqa senzlar yo'qligi O'zbekistonda keng xalq ommasi saylovlarda faol qatnashish imkoniyatiga egadir. Masalan, 1999 yil 5 dekabrda Oliy Majlisga o'tkazilgan saylov vaqtida saylovchilarning 95,03 foizi ovoz berishda ishtirok etdi.

2004 yilning 26 dekabrda mamlakatimizda ilk bor O'zbekiston Respublikasining ikki palatali parlamenti – Oliy Majlisning Qonunchilik palatasiga saylovlar bo'lib o'tdi. Mazkur saylovlarda yuqoridagi partiyalar O'zlarining deputatlikka qo'ygan nomzodlari uchun kurash olib boradilar.

Umumiy saylov huquqi O'zbekistonning barcha fuqarolariga nisbatan joriy etiladi. Fuqaroligi bo'lmagan shaxslar va O'zbekiston hududida yashovchi ajnabiylar saylovda qatnashish va vakillik organlariga saylanish huquqiga ega emas. Umumiy saylov huquqi O'zbekiston Respublikasining xorijiy davlatlardagi vakolatxonalarida, kasalxonalarda, tug'ruqxonalarda, sanatoriylarda va boshqa shifoxonalarda, kemalarda, yirik temir yo'l stansiyalarida, aeroportlarda va shu singarilarda saylov uchastkalarini tashkil etish yo'li bilan ham ta'minlanadi. Tegishli organlar saylov uchastkalarini tuzish va ovoz beriladigan joylarni belgilash vaqtida saylovchilar uchun eng ko'p qulaylik vujudga keltirish zarurligini ko'zda tutadi.

Saylov dam olish kuni o'tkaziladi. Xalq deputatlariga saylov bilan bog'liq xarajatlar davlat hisobidan bo'lib, bu qoida saylov to'g'risidagi qonunlarda mustahkamlab berilgan. Saylov o'tkazish uchun eng yaxshi jamoat binosi ajratib beriladi. Fuqarolarning o'z saylov huquqini amalga oshirishiga hech narsa xalaqit bera olmaydi.

Qonunda fuqarolarning saylov huquqlarini buzganlikda aybdor shaxslarni javobgarlikka tortilishi nazarda tutilgan. Umumiy saylov huquqining keng kafolatlanganligi fuqarolarning ovoz berishda deyarli yoppasiga ishtirok etishlarini ta'minlaydi.

Ikkinchisi: teng saylov prinsipi. Saylov tizimining demokratik mohiyati saylovning umumiy bo'lishida, ya'ni barcha fuqarolarning saylovda ishtirok etishidagina emas, shuningdek saylovning teng bo'lishida hamdir. Umumiy va teng saylov prinsiplari o'zaro chambarchas bog'liq bo'lib, bir-birini to'ldiradi. Umumiy saylov bo'lmasa, teng saylov ham bo'lishi mumkin emas. O'zbekiston Respublikasining Konstitutsiyasining 117-moddasida hamda "Oliy Majlisga saylov to'g'risida"gi qonunida "Har bir fuqaro – saylovchi bir ovozga ega. O'zbekiston Respublikasi fuqarolari ijtimoiy kelib chiqishi, ijtimoiy va mulkiy mavqei, irqi va milliy mansubligi, jinsi, ma'lumoti, tili, dinga munosabati, mashg'ulotining turi va xususiyatidan qat'i nazar teng saylov huquqiga egadirlar", deb belgilangan.

Saylov huquqining tengligi, saylovchi faqat bitta saylovchilar ro'yxatiga kiritilishi va ovoz berishi bilan ta'minlanadi.

Uchinchisi: to'g'ridan-to'g'ri saylov prinsipi. O'zbekiston Respublikasida saylov umumiy va teng bo'libgina qolmay, shu bilan birga to'g'ridan-to'g'ri hamdir, ya'ni vakillik organlarga deputatlar to'g'ridan-to'g'ri saylanadi, xalq deputatlarining barcha vakillik

organlarga fuqarolar bevosita saylaydilar. To'g'ridan-to'g'ri saylov to'g'ridan-to'g'ri bo'lmagan saylovdan shu bilan farq qiladiki, birinchi holda deputat saylovchilar tomonidan bevosita xohish-irodalarini erkin ifoda etishlari yo'li bilan saylanadi.

To'g'ridan-to'g'ri saylovlarning joriy etilishi saylovchilarning deputat bilan bevosita aloqasini kuchaytiradi. To'g'ridan-to'g'ri saylov ko'p bosqichli saylovdan shu bilan farq qiladiki, bunda saylovchilar o'z deputatini yaqin biladilar, undan hisob berib turishini talab qila oladilar.

To'rtinchisi: yashirin ovoz berish prinsipi. O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasining 117-moddasida O'zbekiston Respublikasida Prezident saylovi, hokimiyatning vakillik organlariga saylovlar yashirin ovoz berish yo'li bilan o'tkaziladi.

Saylovchilarning saylovlarda yashirin ovoz berishlari demokratiyani amalga oshirish shakllaridan biridir. Zero, bunday ovoz berishda huquqlar o'z xohish-istaklarini erkin ifoda etish imkoniyatiga ega bo'ladilar.

Konstitutsiyada saylov huquqining prinsiplarining mustahkamlanishi O'zbekiston Respublikasida saylovchilar uchun barcha imkoniyatlarning yaratilganligi, ularning saylovlarda qatnashish huquqlari hech qanday senzlar bilan cheklanmaganligi va fuqarolarning davlatni idora etishda aktivligi oshganligining yaqqol namunasidir.

3-§. Saylovlar va ularni o'tkazish tartibi

2002 yil 27 yanvarda bo'lib o'tgan referendum natijasida O'zbekiston Respublikasining davlat hokimiyatini amalga oshirilishida muhim o'zgarishlar yuz berdi. O'zbekiston Respublikasi Oliy Majlisining II-chaqiriq, sakkizinchi sessiyasida, "Referendum yakunlari hamda davlat hokimlari tashkil etilishining asosiy prinsiplari to'g'risida"gi Konstitutsiyaviy Qonuni qabul qilindi. Bu esa yuqorida ko'rsatib o'tilganidek, O'zbekiston hayotida davlat boshqaruvini amalga oshirilish borasida tub islohotlarni boshlab berdi.

Davlat hokimiyati organlarini shakllantirish tartibi jamiyat a'zolarining diqqat e'tiborida, bo'lib hozirgi kunda ham har doimgidan ko'ra ham ko'proq e'tiborni o'ziga jalb etmoqda.

Jamiyat hayotidagi o'zgarishlar va jamiyat munosabatlaridagi siyosiy, iqtisodiy, ijtimoiy-madaniy aloqalar rivoji, har bir shaxsning ijtimoiy ongiga ta'sir etib, uning siyosiy-huquqiy ongini shakllanishiga olib kelmoqda. Shunday jarayonlardan biri, albatta saylovga bo'lgan munosabatlarda ko'rinadi.

Demokratik jarayonlarning izchil rivoji o'zbek xalqining asriy orzularini yuzaga chiqishiga omil bo'lib kelmoqda.

"Sovetlar davri"dagi soxta saylovlar mazmunini chuqur anglagan xalqimiz, o'z taqdirini o'zi belgilash imkoniga ega bo'lganidan so'ng, haqiqiy xalq hokimiyatchiligi tamoyilini o'z hayotlarida ko'rish maqsadida, davlat hokimiyatining manbai faqat o'zi ekanligiga ishonch bilan qarab, bugungi siyosiy jarayonlarda faol ishtirok etmoqda.

Saylov instituti konstitutsiyaviy huquqning asosiy instituti bo'lib, bevosita va bilvosita demokratiya shakllaridan biri hisoblanadi.

Xalq o'z hokimiyatini o'zi shakllantirar ekan, bu orqali o'z kelajak taqdirini ham shu hokimiyatga ishonib topshirdi. Hokimiyat ushbu ishonch va orzu-umidlarni ro'yobga chiqishiga mas'uldir.

Shuning uchun ham saylov jarayonlarini huquqiy tartibga solish saylovlarni o'tkazishdan ko'zlangan maqsadga erishishda muhim vositadir.

O'zbekiston Konstitutsiyasida belgilangan saylov o'tkazish tamoyillarni yanada hayotga keng va chuqur tadbqiq etish uchun ham ushbu moddada aks etgan qoida juda ham muhimdir.

"O'zbekiston Respublikasi Prezidenti saylovi, Oliy Majlis Qonunchilik palatasiga hamda Qoraqalpog'iston Respublikasi Jo'qori Kengesiga, viloyatlar, tumanlar, shaharlar davlat hokimiyati vakillik organlariga saylov tegishincha ularning konstitutsiyaviy vakolat muddati tugaydigan yilda – dekabr oyi uchinchi o'n kunligining birinchi yakshanbasida o'tkaziladi.

O'zbekiston Respublikasi Prezidenti saylovi hamda davlat hokimiyati vakillik organlariga saylov muddatlari bir paytga to'g'ri kelib qolgan taqdirda davlat hokimiyati vakillik organlarining vakolat muddati bir yilga uzaytiriladi."¹

Shunday qilib, ushbu modda Prezident saylovini, Oliy Majlisning quyi palatasiga hamda Qoraqalpog'iston Respublikasi Jo'qorg'i Kengesi, viloyatlar, tumanlar, shaharlardagi davlat hokimiyatining vakillik organlariga o'tkaziladigan saylovlarni aniq ma'lum kunda o'tkazilishini belgilab berdi. Ushbu organlar vakolat muddati tugaydigan yil saylov yili hisoblanib, shu yilning dekabr oyi uchinchi o'n kunligining birinchi yakshanbasi saylov o'tkaziladigan kun deb olindi. Bunga ham ma'lum asoslar bor. Avvalo, dekabr yilning yakunlovchi oyi hisoblanganligi uchun, saylovchilarning yillik rejadagi asosiy vazifalari bajarilgan bo'ladi.

Yakshanba kuni saylov kuni deb belgilanishi ham aksariyat davlatlarda ma'qullangan. Masalan, Germaniya Federativ Respublikasi qonunchiligi saylovni yakshanba yoki ish kuni hisoblanmagan kunda o'tkazishni taqazo etadi. Chunki, yakshanba kuni saylovchilarning deyarli barchasi o'zlarining doimiy istiqomat joylarida bo'lib, saylov uchastkalari saylovchilarning doimiy yashash joyini hisobga olib, tashkil qilinadi. Ma'lumki, saylov uchastkalari, saylovchilarning bevosita erkini-irodasini belgilovchi ovoz berish joyidir. Saylovni ish kuniga to'g'ri kelishi ularning ham, davlatning ham iqtisodiy manfaatlarini biroz bo'lsada cheklashi mumkinligi e'tiborga molikdir. Qolaversa, mehnatkashlarning individual manfaatlarini ham hisobga olib saylovning yakshanba kuni o'tkazilishi maqsadga muvofiq deb topildi.

Uchinchi o'n kunlikning birinchi yakshanbasi dekabrning quyidagi raqamli kunlariga to'g'ri keladi: 21, 22, 23, 24, 25, 26, 27.

Demak, saylovlar yangi yil kirib kelishidan kamida 4 kun oldin o'tkazaladi.

Konstitutsiyaviy qonun davlat boshlig'i hamda vakillik organlari saylanadigan vaqtni bir davrda bo'lmashligini ta'minlashga qaratilgan ushbu sa'i-harakatdan ko'zlangan maqsad quyidagilarda ifodalanadi:

birinchidan, ma'lum bir shart-sharoitlarda shakllangan kayfiyat ta'sirida bo'lgan saylovchilar bir vaqtda ham ijro hokimiyatiga boshchilik qilish lozim bo'lgan Prezidentni va davlat hokimiyatining vakillik organlari deputatlarini tanlab olishi orqali vujudga kelishi mumkin bo'lgan salbiy holatlarni oldini olishga qaratilgan. Chunki, ma'lum davrdagi shart-sharoitlar masalan davlat xavfsizligini ta'minlash tabiiy sharoitlar va iqtisodiy muammolar yuzaga kelgan davrlardagi saylovlar salbiy oqibatlarni yuzaga keltirishi mumkin;

ikkinchidan, turli davrda shakllangan hokimiyat tarmoqlari turli siyosiy-huquqiy-falsafiy fikrlarga ega bo'lib mavjud muammolar yechimini topishga turlicha yondoshishlari

¹ O'zbekiston Respublikasi Oliy Majlisining II-chaqiriq sakkizinchi sessiyasida qabul qilingan: "Referendum yakunlari hamda davlat hokimiyati tashkil etilishining asosiy prinsiplari to'g'risida"gi O'zbekiston Respublikasining Konstitutsiyaviy Qonuninin 3-moddasi. O'zbekiston Respublikasi Oliy Majlisining Axborotnomasi, 2002, №4-5, 60-modda

tufayli jamiyat va davlat hayotini rivojiga ijobiy hissalarini ko`shadigan muqobil tizim yarata oladi;

uchinchidan, hokimiyat bor joyda muholif kuchlar mavjudligini hisobga olsak, muholifat ham u yoki bu hokimiyat tarmog`idan o`rin olishga doimiy harakat qiladi;

to`rtinchidan, demokratik mamlakatlarning davlatchilik tajribasi shuni ko`rsatadiki, hokimiyat tarmoqlarining turli davrlarda shakllanishi hokimiyat taqsimlanishi va ularning birini-biri tiyib turish hamda muvozanatda ushlash tamoyilini ta`minlashiga qaratilgan tadbirlardan biri hisoblanadi.

Umuman olganda, saylov o`tkazish muddatlarini aniq belgilash demokratik jarayonlarni uzluksizligini ta`minlaydi, xalqimizning siyosiy huquqiy qarashlarini yanada kengaytiradi, pirovardida saylovlar natijasiga bog`liq orzu istaklarimizni ro`yobga chiqishida amaliy yordam beradi. Shuningdek, "Referendum yakunlari hamda davlat hokimiyati tashkil etilishining asosiy prinsiplari to`g`risida"gi Konstitutsiyaviy Qonunning 6-moddasida hamda " Oliy Majlissalovi to`g`risida"gi qonunida O`zbekiston Respublikasi Oliy Majlisining yuqori palatasi Senatning tashkil etilish prinsiplari mustahkamlangan:

"Senat hududiy vakillik palatasi bo`lib, Senat a'zolaridan (senatorlardan) tarkib topadi.

Senat a'zolari Qoraqalpog`iston Respublikasi, viloyatlar va Toshkent shahridan teng miqdorda – olti kishidan saylanadilar. Senatga saylov Qoraqalpog`iston Respublikasi Juqorg`i Kengesi, viloyatlar, tumanlar va shaharlar davlat hokimiyati vakillik organlari deputatlarining tegishli qo`shma majlislarida mazkur deputatlar saylanganidan so`ng bir oy ichida ular orasidan yashirin ovoz berish yo`li bilan o`tkaziladi.

Senatning o`n olti nafar a'zosi fan, san'at, adabiyot, ishlab chiqarish sohasida hamda davlat va jamiyat faoliyatining boshqa tarmoqlarida katta amaliy tajribaga ega bo`lgan va alohida xizmat ko`rsatgan eng obro`li fuqarolar orasidan O`zbekiston Respublikasi Prezidenti tomonidan tayinlanadi.

Saylov kuni yigirma besh yoshga to`lgan hamda kamida besh yil O`zbekiston Respublikasi hududida muqim yashagan O`zbekiston Respublikasi fuqarosi Senat a'zosi bo`lishi mumkin.

Senatning vakolat muddati – besh yil."

Mazkur moddaga binoan Oliy Majlisning yuqori palatasi Senat deb nomlandi. «Senat» termini yuridik atama sifatida ko`pchilikka tanish. Deyarli barcha ilmiy, siyosiy, huquqiy adabiyotlarda parlamentning yuqori palatasi Senat deb nomlanadi. AQSH, Fransiya, Italiya kabi davlatlar parlamentlarining yuqori palatasi ham rasman «Senat» nomi bilan ataladi.

Senat – yuqori palata sifatida barcha federativ davlatlarda mavjud, u federatsiya subyektlarining vakillaridan iborat tarzda tuzilib, parlamentning mustaqil tarkibiy tuzilmasi hisoblanadi. Avvalo AQSH davlat tarixida ilk bor, federatsiya subyektlarining manfaatini himoya qilish maqsadida tuzilgan parlamentning yuqori palatasi keyinchalik boshqa federativ davlatlar parlamentlarining tashkil etilishida namuna bo`ldi. Unitar davlatlarning aksariyat ko`pchiligida ma'muriy-hududiy birliklarning manfaatlarini himoya qilish maqsadida, yuqori palata - Senat hududiy birliklarning vakillaridan iborat tarzda tuziladi. Bunga Italiya, Fransiya davlatlarining parlamentlari misol bo`la oladi.

Oliy Majlis Senatining tashkil etilishi Qoraqalpog`iston Respublikasi, Toshkent shahri va viloyatlarning har biridan vakil qilib yuboriladigan a'zolaridan iborat holda tuziladi. Har bir ma'muriy-hududiy birlik, tenglik tamoyili asosida o`zlarining olti nafardan iborat vakillarini Senat a'zoliciga taqdim etadi.

Senatga saylanadigan a'zolar nomzodini ko'rsatuvchi organlar, faqat o'z tarkibiga kirgan deputatlar orasidan Senat a'zoligiga nomzod tanlab olish huquqiga ega ekanligi ko'rsatilgan. Demak, saylov asosida senator bo'ladigan shaxs, avvalo tegishincha tuman, shahar, viloyat yoki Qoraqalpog'iston Respublikasi Jo'qorg'i Kengesi deputati bo'lishi lozim.

Ushbu moddaga binoan Senat a'zoligiga nomzod har bir viloyatda tegishincha viloyat hamda shu viloyat hududidagi shahar va tumanlar vakillik organlari deputatlarining qo'shma majlisida ko'rsatiladi, qo'shma majlis a'zolari o'z oralaridan olti nafar deputatni Senat a'zoligiga viloyat vakillari sifatida saylaydi.

Toshkent shahri hamda Qoraqalpog'iston Respublikasi ham o'z hududiy vakillik organlari deputatlarining qo'shma majlisida oltitadan o'z vakillarini saylab Senat tarkibiga kiritadi.

Demak, viloyatlar, Toshkent shahri va Qoraqalpog'iston Respublikasining har biridan oltitadan saylab olingan jami – 84 nafar kishi saylov asosida Oliy Majlisning yuqori palatasi - Senat a'zosi hisoblanadi.

Senat tarkibini shakllantirishda tayinlash prinsipi asosida ham o'n olti nafar kishini Senat tarkibiga kiritish belgilangan.

Senat tarkibiga O'zbekiston Respublikasi Prezidenti tomonidan tayinlanadigan ushbu nomzodlikka talablar shundan iboratki, nomzodlar mamlakat ahamiyati darajasidagi amaliy tajribaga ega bo'lgan, elu-yurtning hurmati, e'tibori va ishonchini qozongan, ijtimoiy hayotning barcha sohalaridan boxabar shaxslar bo'lishi lozim. Shunday shaxslar ichidan tanlab olinib, davlat boshlig'i tomonidan tayinlangan Senat a'zolari Senat faoliyatida katta xizmat ko'rsatishi tabiiy hol. Shu bilan birga ushbu tarkibdan o'rin olgan shaxslar ma'muriy-hududiy birliklar vakillarining hudud manfaatlari borasidagi tortishuv hamda bahslar yechimini topishida amaliy yordam beradi. Binobarin elning nufuzli vakillari bo'lmish ushbu tarkibdagi shaxslar, davlat boshlig'i singari, xalq va davlat manfaatlarining mushtarakligini ta'minlash, mamlakat taqdiri, kelajagi masalalarida ham ulkan mas'uliyatni his etadilar.

Horiijiy davlatlarda tayinlash usuli orqali yuqori palata tarkibini shakllantirish GFR, Kanada, Iordaniya mamlakatlarida mavjud.

Senat a'zosi bo'lishlik uchun nomzodga nisbatan ba'zi talablar mavjud. Bu esa saylov kuniga qadar 25 yoshga to'lgan, shu bilan birga, O'zbekiston hududida kamida 5 yil muqim yashagan O'zbekiston Respublikasi fuqarosi bo'lgan shaxslargagina Senat a'zosi bo'lish imkoniyatini beradi.

Senat a'zosi bo'lish uchun ma'lum yosh belgilanishi tabiiy, chunki yuqori palataning o'ziga xos xususiyatlari bo'lib, barcha mamlakatlarda yuqori palataga a'zolik uchun yuqori yosh belgilangan. Masalan, Turkiya Senatiga a'zo bo'lishlik uchun nomzod saylov kuni kamida 40 yoshda bo'lishi lozim. Bunday holat AQSH, Hindiston, Yaponiya davlatlarida – 30 yosh, Braziliya, Fransiya davlatlarida – 35 yoshni talab qiladi.

Senatning vakolat muddati – besh yil qilib belgilangan. Oliy Majlis vakolat muddati besh yil qilib belgilanganligi, uning har ikki palatasiga ham tegishlidir.

Senat yuqori palata sifatida o'ziga xos xususiyatlar hamda vakolatlarga ega bo'ladi. Senatning asosiy ish faoliyati ma'lum davrlarda chaqirilib turiladigan sessiyalarida namoyon bo'ladi. Senat qonunchilik jarayonida o'ziga xos funksiyani amalga oshirib qonunlarni puxta va pishiq yaratilishiga, shuningdek shoshma-shosharlik bilan qabul qilingan qonunlarni qayta ishlanishi uchun mas'uliyat bilan qarovchi hamda hududlar manfaatining mushtarakligini ta'minlovchi organ sifatida faoliyat yuritadi.

Senatning O'zbekiston Respublikasi Prezidenti tomonidan taqdim etiladigan ma'lum mansabdor lavozimlariga nomzodlarni tasdiqlash, mamlakat tashqi siyosiy faoliyatining ustuvor yo'nalishlarini belgilash, shuningdek davlat mudofaasiga doir masalalarda ayrim vazifalarni amalga oshirish funksiyalari ham mavjud.

Oliy Majlis Qonunchilik palatasiga saylovni o'tkazuvchi saylov okruglari, Qoraqalpog'iston Respublikasi Juqorg'i Kengesi raisining, viloyatlar va Toshkent shahri hokimlarining taqdimnomasiga binoan Markaziy saylov komissiyasi tomonidan tuziladi. Saylov okruglarining chegaralari Qoraqalpog'iston Respublikasi, viloyatlar va Toshkent shahrining ma'muriy-hududiy tuzilishini inobatga olgan holda belgilanadi. Saylov okruglari, qoida bo'yicha, O'zbekiston Respublikasining butun hududida saylovchilar soni teng holda tuziladi.

Markaziy saylov komissiyasining qarori asosida saylov okruglarining ro'yxatini ularning chegaralari va saylovchilar sonini ko'rsatilgan holda saylov tayinlanganidan keyin kechi bilan o'n besh kun ichida e'lon qiladi. Saylov okrugi – saylov o'tkazish uchun Konstitutsiya va saylov to'g'risidagi qonunlar asosida belgilab qo'yilgan hududiy saylov birligidir.

Deputat qaysi okrugdan saylangan bo'lsa, u shu okrug aholisining vakili deb hisoblanadi. O'zbekiston Respublikasi Oliy Majlisiga saylov to'g'risidagi qonunga asosan, Oliy Majlisga saylov o'tkazish uchun bir yuz yigirmata saylov okrugi tuziladi.

O'zbekiston Respublikasi mahalliy xalq deputatlar kengashlariga saylov to'g'risidagi qonunga asosan xalq deputatlar viloyat va Toshkent shahar kengashlariga deputatlar saylashda - 60-tadan saylov okruglari tuziladi. Xalq deputatlari tuman va shahar kengashlariga deputatlar saylashda - 30 tadan saylov okrugi tuziladi.

Har bir saylov okrugidan bitta deputat saylanadi. O'zbekiston Respublikasida saylovlarni tashkil qilish hududiy prinsipga asoslanadi, shuning uchun saylovlar saylov okruglari orqali amalga oshiriladi.

Saylov to'g'risidagi qonunlarga asosan saylov uchastkalari shahar, tuman hokimlarining taqdimnomasiga asosan okrug saylov komissiyalari tomonidan tuziladi. Harbiy qismlarda saylov uchastkalari qismlar yoki harbiy qo'shilmalar komandirlarining taqdimnomasiga binoan okrug saylov komissiyalari tomonidan tuziladi. O'zbekiston Respublikasining xorijiy davlatlardagi vakolatxonalarida saylov uchastkalari Tashqi ishlar vazirligining taqdimnomasiga binoan Markaziy saylov komissiyasi tomonidan tuziladi.

Saylov uchastkalari saylov tayinlangandan keyin o'ttiz kundan kechikmay tuziladi. Saylov uchastkalari kamida 20 nafar va ko'pi bilan 3000 nafar saylovchilardan iborat tuziladi. O'zbekiston Respublikasida saylovni tashkiliy ravishda o'tkazish uchun quyidagicha saylov komissiyalari tashkil etildi:

1. Markaziy saylov komissiyasi;
2. Okrug saylov komissiyasi;
3. Uchastka saylov komissiyasi.

O'zbekiston Respublikasi Markaziy saylov komissiyasi O'zbekiston Respublikasi Prezidenti, Oliy Majlis Qonunchilik palatasiga saylovlarini, shuningdek O'zbekiston Respublikasi Referendumini tashkil etish va o'tkazish uchun tuziladi hamda u o'z faoliyatini doimiy asosda amalga oshiradi.

Markaziy saylov komissiyasi o'z faoliyatida O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasiga, Saylov to'g'risidagi qonunlarga, referendum to'g'risidagi qonunga va boshqa qonunlarga amal qilib ish olib boradi. Markaziy saylov komissiyasi Oliy Majlis palatalari tomonidan o'n besh nafar a'zodan iborat tarkibda tuziladi. Markaziy saylov

komissiyasining a'zolari Qoraqalpog'iston Respublikasi Juqorg'i Kengesi, xalq deputatlari, viloyatlar va Toshkent shahar kengashlarining tavsiyasi bo'yicha Oliy majlis palatalari tomonidan tasdiqlanadilar. Markaziy saylov komissiyasining raisi komissiya a'zolari orasidan Prezidentning taqdimnomasi bilan komissiya majlisida saylanadi. Raisning o'rinbosari va komissiya kotibi komissiya a'zolari orasidan komissiya majlisida saylanadilar. Markaziy saylov komissiyasi respublika hududida saylov to'g'risidagi qonunning ijro etilishini nazorat qiladi va uning hamma joyida bir xilda qo'llanishini ta'minlaydi.

Okrug saylov komissiyasi saylov e'lon qilingandan keyin Markaziy saylov komissiyasi tomonidan yigirma kundan kechikmay rais, rais o'rinbosari, kotib va yana kamida 6 nafar a'zodan iborat tarkibda tuziladi. Okrug saylov komissiyalarining vakolatlari O'zbekiston Respublikasi Oliy Majlisiga saylov to'g'risidagi qonunda to'liq ko'rsatilgan. Saylov okrugi saylov to'g'risidagi qonunning ijrosini nazorat qiladi, saylov uchastkalarini tuzadi va ularga rahbarlik qiladi, deputatlikka nomzodlarga saylov kompaniyasida ishtirok etishlari uchun teng sharoit yaratilishini ta'minlaydi, Markaziy saylov komissiyasi tomonidan ro'yxatga olingan deputatlikka nomzodlar to'g'risidagi ma'lumotlarni e'lon qiladi va bu nomzodlarga tegishli guvohnomalar beradi, saylov okrugi bo'yicha saylov natijalarini aniqlaydi va Markaziy saylov komissiyasiga taqdim etadi va qonunda ko'rsatilgan boshqa vakolatlarni amalga oshiradi.

Uchastka saylov komissiyasini okrug saylov komissiyasi tuzadi. Uchastka saylov komissiyasi saylov tayinlangandan keyin ellik kundan kechikmay 5-19 nafar a'zodan, shu jumladan rais, rais o'rinbosari va kotibdan iborat tarkibda tuziladi. O'zbekiston Respublikasining xorijiy davlatlardagi vakolatxonalari hududida uchastka saylov komissiyasi raisning vazifalarini idora rahbari amalga oshiradi.

O'zbekiston Respublikasi vakillik organlari saylovlariga tayyorgarlik ko'rish, ovoz berishni tashkil qilish va berilgan ovozlarni sanab chiqish uchun saylov uchastkalariga bo'linadi. Uchastka saylov komissiyasi aholini saylov kuni va ovoz berish joyi to'g'risida xabardor qiladi. Ovoz berish binolari va saylov qutilari hamda boshqa saylov ashyolari tayyorlab qo'yilishini ta'minlaydi. Oliy Majlisga saylov to'g'risidagi qonunda uchastka saylov komissiyasining vakolatlari to'liq ko'rsatilgan.

O'zbekiston Respublikasida saylovga tayyorgarlik ko'rish va ularni o'tkazish bilan bog'liq bo'lgan tadbirlar orasida deputatlikka nomzodlar ko'rsatish eng muhim va ma'suliyatli tadbirlar hisoblanadi.

Qonunchilik palatasi deputatligiga nomzodlar ko'rsatish huquqiga siyosiy partiyalar va fuqarolar ko'satish huquqiga egalar. Siyosiy partiya, saylov kampaniyasi boshlaganligi e'lon qilingan kundan kamida olti oy oldin O'zbekiston Respublikasi Adliya vazirligi tomonidan ro'yhatga olingan, saylovda ishtirok etishini qo'llab-quvvatlovchi kamida ellik ming saylovchining imzosini to'plagan taqdirdagina deputatlikka nomzodlar ko'rsatishi mumkin.

O'zbekiston Respublikasi Oliy Majlisining qonunchilik palatasiga nomzodlar ko'rsatish siyosiy partiyalar tomonidan saylovga oltmish besh kun qolganida boshlanadi va qirq besh kun qolganida tugaydi. Deputatlikka nomzod tanlash tartibi siyosiy partiyalarning o'zlari hal qilgani holda, har bir okrugdan bitta deputat, ya'ni 120 deputat ko'rstatishga vakolatlidir.

O'zbekiston Respublikasi Oliy Majlisi qonunchilik palatasi deputatligiga nomzodlar ko'rsatish uchun saylash huquqiga ega ega bo'lgan har bir fuqaro yoki fuqarolar guruhi deputatlikka nomzod ko'rsatish uchun tegishli saylov okrugining kamida uch yuz nafar saylovchisidan iborat saylovchilar tashabbuskor guruhini tuzishi mumkin. Deputatlikka

nomzod ko'rsatgan saylovchilar tashabbuskor guruhi okrug saylovchilari umumiy sonining kamida sakkiz foizi miqdorida nomzodni qo'llab – quvvatlovchi imzoni to'plashi (imzolayotgan fuqarolar miqdori har bir mahalla, qishloq yoki ovul bo'yicha mutanosib ravishda taqsimlangan bo'lishi shart) kerak.

O'zbekiston Respublikasi Xalq deputatlari viloyat, tuman va shahar Kengashlarining deputatligiga nomzodlar ko'rsatish, siyosiy partiyalar, fuqarolarning o'zini-o'zi boshqarish organlari tomonidan saylovga oltmish besh kun qolganida boshlanadi va qirq besh kun qolganida tugallanadi.

O'zbekiston Respublikasi Oliy Majlisi Qonunchilik palatasi deputatligiga nomzodlar Markaziy saylov komissiyasi tomonidan ro'yxatga olingan kundan boshlanib, Markaziy saylov komissiyasi tomonidan belgilanadigan tartibda ommaviy axborot vositalaridan foydalanishda teng huquq va sharoitlar yaratib berilib, deputatlikka nomzod besh nafarga qadar ishonchli vakilga ega bo'lishi, nomzod ro'yhatga olinganidan keyin o'z ishonchli vakillarini o'zi belgilashi, deputatlikka nomzod qilib ro'yxatga olingan shaxs saylovchilar bilan uchrashuvlar o'tkazishi, saylovoldi yig'ilishlarida so'zga chiqish huquqiga egadirlar. Televideniye ko'rsatuvlari va radio eshittirishlarida qatnashish vaqtida, o'rtacha oylik ish haqi saylov o'tkazish uchun ajratiladigan mablag'lar hisobidan saqlangan holda, ishlab chiqarish yoki xizmat vazifalarini bajarishdan ozod bo'lish huquqiga ega.

O'zbekiston Respublikasi Prezidentligiga nomzod 15 nafarga qadar ishonchli vakillarga ega bo'lishga haqlidirlar. Ishonchli vakillar nomzodga saylov kampaniyasini o'tkazishda yordam beradilar, uni O'zbekiston Respublikasining Prezidenti etib saylash uchun targ'ibot olib borib, davlat va jamoat tashkilotlari, saylov komissiyalari bilan bo'ladigan munosabatlarda nomzodning manfaatini himoya qiladilar.

Xalq deputatlari viloyat, tuman va shahar Kengashlari deputatligiga nomzodlar tegishli viloyat, tuman, shahar saylov komissiyasi tomonidan ro'yxatga olingan kundan e'tiboran boshlanadi. Deputatlikka nomzodlarga, siyosiy partiyalarga, mustaqil tashabbuskor guruhlarga tegishli viloyat, tuman, shahar saylov komissiyasi tomonidan belgilanadigan tartibda ommaviy axborot vositalaridan foydalanishda teng huquq beriladi va saylovchilarning yig'ilishlari uchastka saylov komissiyasi tomonidan barcha nomzodlar uchun mutlaq teng sharoitlarga rioya etilgan holda tashkil qilinadi.

Xalq deputatlari viloyat, tuman, shahar Kengashi deputatligiga nomzod uch nafarga qadar ishonchli vakilga ega bo'lishi mumkin. Ular nomzod deputat etib saylanishi uchun tashviqot yuritadilar, mahalliy davlat organlari va jamoat birlashmalarining organlari, saylovchilar bilan o'zaro munosabatlarda, shuningdek saylov komissiyalarida nomzodning manfaatlarini himoya qiladilar. Shu bilan birga, saylov kompaniyalarida, xalqning siyosiy irodasini shakllantirish va ifoda etishda partiyalarning roli doim ham bir xilda baholanavermaydi. Ko'p partiyalilik prinsipi partiya ro'yxatlari (fraksiyalari) bo'yicha saylangan deputatlar jumlasidan siyosiy uyushmalar tashkil etishda o'z aksini topadi. Mazkur uyushmalar aholi turli tabaqalarining parlamentdagi siyosiy vakilligini ta'minlabgina qolmasdan, balki butun parlament ishining tashkil etilishini yaxshilashga ham ko'maklashadi. Bunda, tabiiyki, jamiyatning bir nechta kichik siyosiy partiya va guruhlarga parchalanishi va parlamentda ularning ancha to'liq vakilligi parlament ishiga salbiy ta'sir ko'rsatishi: qarama-qarshiliklar natijasida (agar parlamentda barqaror ko'pchilik bo'lmasa) parlamentning vakolatlari jumlasiga kiritilgan muayyan masalani hal qilishning iloji bo'lmasligi mumkinligini ham e'tiborga olish lozim.

2004 yil 26 dekabr va 2005 yil 9 yanvarda takroriy ovoz berish natijalariga ko'ra, O'zbekiston Respublikasi Oliy Majlisi Qonunchilik palatasining barcha 120 deputati saylandi va ro'yxatga olindi. Saylovda 489 deputatlikka nomzod, shu jumladan siyosiy

partiyalardan 435 va saylovchilarning tashabbuskor guruhlardan mustaqil nomzodlar 56 kishi ishtirok etdi. 2004 yil 26 dekabrda asosiy saylovda 12197159 (85,1%) saylovchi, joriy yil 9 yanvarida esa 5400000 dan ortiq, kishi yoki takroriy ovoz berishda ishtirok etish xuquqiga ega saylovchilarning qariyb 80 % qatnashdi.

Saylovlar natijasida O'zbekiston Liberal-demokratik partiyasi saylovchilarning eng ko'p ovozini oldi, bu partiyadan deputatlarning 34,3% saylandi, O'zbekiston Xalq demokratik partiyasidan deputatlarning 23,3% saylandi. Shuningdek, Fidokorlar partiyasining 11 a'zosi, "Adolat" partiyasining 10 a'zosi saylandi. Tashabbuskor guruhlardan ko'rsatilgan 56 nomzoddan 14 kishi deputatlikka saylandi, Qonunchilik palatasiga saylangan deputatlar orasidan ular 11,6 foizni tashkil etdi.

Ta'kidlash joizki, ikki palatali parlament tizimida faqat Qonunchilik palatasigina siyosiylashgan xususiyatga ega bo'lgani bois, deputatlar birlashmalari-fraksiya va deputatlar guruhlarini aynan mazkur palatada tuziladi.

“ O'zbekiston Respublikasi Oliy Majlisi Qonunchilik palatasi to'g'risida”gi qonunning 23-moddasiga ko'ra, Qonunchilik palatasi deputatlari siyosiy, professional va boshqa asosda fraksiyalar va deputatlar guruhlarini shaklida deputatlar birlashmalarini tuzishi mumkin.

Demak, mamlakatimiz parlamenti faoliyati bilan bog'liq qonun hujjatlariga muvofiq, deputatlar birlashmalarining ikki shakli-fraksiyalar va deputatlar guruhlarini mavjud.

Fraksiya siyosiy partiyadan ko'rsatiladigan deputatlar tomonidan partiya manfaatlarini Qonunchilik palatasida ifodalash maqsadida tuziladigan va belgilangan tartibda ro'yxatdan o'tkazilgan deputatlar birlashmasidir. Deputatlar guruhlarini Qonunchilik palatasi tarkibiga saylangan, siyosiy partiyadan ko'rsatilmagan deputatlar tuzishi mumkin.

Qonunchilik palatasiga nomzod qo'yilgan xotin – qizlar jami 159 kishi kuchli intiluvchanlik va yuksak professionalizmni namoyish etdi, siyosiy yetuklik, akl zakovat raqiblaridan qolishmadi. Natijada qonunchilik palatasiga saylangan deputatlarning qariyb 18%ni xotin — qizlar tashkil etdi, bu esa 1999 yilda Oliy Majlisga bo'lgan saylovlaridagidan ikki yarim baravar ko'pdir.

Tashabbuskor guruhlardan ko'rsatilgan 56 nomzoddan 14 kishi deputatlikka saylandi, qonunchilik palatasiga saylangan deputatlar orasidan ular 11,6%ni tashkil etdi.

Saylangan deputatlar orasida 18,3% – yuristlar, 21,7% – iqtisodchilar. Deputatlarning 10% sanoat, qurilish, transport va aloqa sohasi vakillari, 7,5% qishloq xo'jaligi vakillari, 12,5% tadbirkorlar, 20% ta'lim, fan, madaniyat va sog'liqni saqlash xodimlari, 16% nodavlat notijorat tashkilotlar vakillari.

Bu o'zgarishlar eng avvalo Qonunchilik palatasining doimiy, professional asosida ish olib borishidir. Bu palataga a'zo bo'lish uchun asosiy da'vogarlar sifatida siyosiy partiyalar va saylovchilarning tashabbus guruhlarini maydoniga chiqadi», - deb ko'rsatadi I.A.Karimov.

Bu palataga saylangan deputat siyosiy jarayonda faol ishtirok etib, professional nuqtai-nazardan mana shu qonun chiqaruvchilik, qonun yaratuvchilik va qonun ijod qilish ishi mukammal yetarli tayyorgarlikka ega bo'lgan shaxslar bo'lishi lozim.

Ovoz berish. Ovoz berish saylov jarayonining eng muhim bosqichi bo'lib aynan shu bosqichda xalqning xoxish irodasi amalga oshadi. Odatda ovoz berish tadbiri saylov qonunchiligida batafsil bayon etiladi.

Ovoz berishga saylovchilar ro'yxatida turuvchi fuqarolar shaxsini tasdiqlovchi hujjatlar bilan (qator mamlakatlarda saylov kartochkasi yoki ovoz berish huquqini beruvchi guvohnomalar) yo'l qo'yiladi. Shuni alohida ta'kidlash lozimki bir qator mamlakatlarda an'anaviy saylov bulletinlari orqali ovoz berish bilan birga maxsus mashinalar vositasida

ham ovoz berish amaliyoti mavjud. Maxsus mashinalar orqali ovoz berish saylovchilarni xoxish irodasini qanday kechayotganligini kuzatish bilan birga saylov natijalarini tezlik bilan aniqlash imkonini beradi, bu esa saylov qonunchiligini buzilishini oldini oladi deb hisoblanadi. Lekin mashinalar ham odamlarga bo'ysunadi. Shuning uchun mutlaq qonuniy ovoz berish jarayonini kafolatlamaydi.

Saylov kunida o'zi ro'yhatdan o'tgan doimiy yashash joyida bo'lmagan saylovchilarni ovoz berishda qatnashishini hal qilish masalasi ham jahonning turli mamlakatlari qonunchiligida turlicha hal qilingan. Ba'zi davlatlarda bu masala (maslan Rossiya, Avstriya) shaxs agar saylov kunida o'zi yashash joyida bo'lmasligi mumkinligini tasdiqlovchi hujjatni (masalan, xorijiy davlatga билет) taqdim qilsa, saylovga qadar ovoz berishi mumkin bo'ladi. Xorijiy davlatlarda doimiy yashovchi fuqarolar ham saylovdan oldin o'z davlati elchixonasida ovoz berishi mumkin. Ko'pchilik davlatlarda shunday xolatni hisobga olib pochta orqali ovoz berish amaliyoti ham mavjud. Masalan, Germaniyada pochta orqali ovoz berishda saylovchi o'z vaqtida saylov okrugi rahbariga (ya'ni okrug saylov organining raisiga) pochta orqali ovoz berish huquqini beruvchi guvohnomasi va alohida muhrlangan konvertida saylov bulletinini to'ldirilgan holatda jo'natishi lozim. Agar pochta saylov kunida soat 18.00 ga qadar yetib kelsa ovoz berilgan hisoblanadi. Saylovchi o'z guvohnomasini saylov bulletinini o'z qo'li bilan to'ldirganligi haqida qasamyod bilan imzolashi lozim.

Saylov kunida o'z doimiy yashash joyida bo'lmaydigan saylovchilarni ovoz berishining yana bir usuli – ishonchli vakil orqali ovoz berishdir. Fransuz Saylov kodeksi ishonchnoma orqali ovoz berishi mumkin bo'lgan shaxslar doirasini batafsil belgilagan, unga ko'ra xorijda bo'lgan, xizmat safarida bo'lgan, saylovda bevosita qatnashishga sog'lig'i yo'l qo'ymaydigan va boshqa fuqarolar ishonchnoma orqali ovoz berishlari mumkin. Umumiy saylovlardagi ovoz berish odatda bir kunda o'tkaziladi.

O'zbekiston Respublikasida saylovlarda ovoz berish jarayoni saylov kuni ovoz berish binosi uchastka saylov komissiyasi a'zolarining kamida uchdan ikki qismi hozir bo'lganda ochiladi hamda saylov kuni soat 6 dan 20 gacha o'tkaziladi. Ovoz berish vaqti va joyi to'g'risida uchastka saylov komissiyasi saylovchilarni kechi bilan saylovga o'n kun qolganida xabardor qiladi¹.

Saylov komissiyasining raisi komissiya a'zolari hozirligida saylov qutisini muhrlaydi, saylov bulletinlari va saylovchilarning ro'yhatlarini komissiya a'zolari o'rtasida taqsinlaydi hamda saylov boshlanganligini e'lon qiladi. Saylovchi ovoz berish binosiga kelgach, uchastka saylov komissiyasining a'zosiga o'z shaxsini tasdiqlovchi xujjatni ko'rsatadi hamda saylovchilar ro'yhatiga imzo qo'yadi. Shundan keyin unga saylov bulletinini beriladi. Saylov bulletinini ovoz beruvchi tomonidan yashirin ovoz berish kabinasida to'ldiriladi. Saylovda saylovchi o'zi qarshi ovoz berayotgan deputatlikka nomzodlarning saylov bulletinidagi familiyasini o'chiradi va to'ldirilgan saylov bulletinini saylov qutisiga tashlaydi. Harbiy qismlarda, sanatoriylar dam olish uylarida, kasalxonalar va boshqa statsionar davolash muassasalarida, shuningdek olis va borish qiyin bo'lgan yerlardagi fuqarolar turgan joylarda tuzilgan saylov uchastkalarida, basharti ro'yhatga kiritilgan barcha saylovchilar ovoz berib bo'lgan bo'lsa, uchastka saylov komissiyasi istalgan vaqtda ovoz berish tugaganligini e'lon qilishi mumkin.

Saylov natijalarini aniqlash. Berilgan ovozlarni hisoblash avval saylov uchastkalarida saylov tugashi bilan darhol boshlanadi. Dastlab har bir saylov okrugida berilgan barcha ovozlarni hisoblanadi, so'ngra bulletinlar orasidan haqiqiy emas deb topilganlari chiqarib

¹ Qarang. O'zbekiston Respublikasi "Oliy Majlisiga saylov to'g'risida"gi yangi tahrirdagi qonuni O'zbekiston Respublikasi Oliy Majlisining Axborotnomasi, 2003, №9-10, 132-modda

tashlanadi. Odatda qonunchilik bilan qanday saylov bulletinlari haqiqiy emas deb topilishi mumkinligi belgilangan bo'ladi, shubhali holatlar uchastka saylov organining maxsus bayonnomasi orqali hal qilinadi.

Saylov uchastkasida hisoblab chiqilgan ovozlar yuqori turuvchi saylov organiga yuboriladi. Saylov natijalari saylov okrugi miqyosida, tegishli holatlarda hududiy va markaziy organlar miqyosida e'lon qilinadi. Turli mamlakatlarda bir xil ovoz berish jarayoni bo'lib, unda teng miqdorda saylovchilar qatnashgan bo'lsa ham saylov natijalari qo'llaniladigan saylov tizimiga ko'ra turlicha bo'lishi mumkin.

Takroriy shuningdek, navbatdan tashqari va alohida bir okruglarda saylov o'tkazilganda saylov jarayonining bir muncha soddalashtirilgan tartibi qo'llanilishi mumkin.

Respublikamizda saylov natijalari quyidagi tartibda aniqlanadi, ya'ni O'zbekiston Respublikasi Oliy Majlisi Qonunchilik palatasiga deputatlar saylovining natijalarini aniqlash uchastka saylov komissiyalari tomonidan taqdim etilgan bayonnomalar asosida aniqlanadi. Okrug saylov komissiyasi; okrug bo'yicha saylovchilar umumiy sonini; saylov bulletinlari va varaqalari olgan saylovchilarning sonini; ovoz berishda ishtirok etgan saylovchilarning sonini; har bir deputatlikka nomzodni yoqlab va unga qarshi berilgan ovozlar sonini; haqiqiy emas deb topilgan saylov bulletinlari varaqlari soni aniqlanadi va Markaziy saylov komissiyasiga belgilangan tartibda taqdim etiladi. O'z navbatida Markaziy saylov komissiyasi okrug saylov komissiyalaridan olingan bayonnomalar asosida okrug saylov komissiyasi singari hisoblash jarayonini amalga oshirgandan so'ng, ovoz berishda ishtirok etgan saylovchilar yarmidan ko'pining ovozini olgan deputatlikka nomzod deputat etib saylangan hisoblanadi. Agar saylovda saylovchilar ro'yxatiga kiritilgan saylovchilarning o'ttiz uch foizidan kami ishtirok etgan bo'lsa, saylov o'tmagan hisoblanadi. Xuddi mana shunday saylov natijalarini aniqlash qoidasi O'zbekiston Respublikasi Prezidentligiga saylov o'tkazishda hamda xalq deputatlari viloyat, tuman va shahar Kengashlariga o'tkaziladigan saylovlarda ham amalga oshiriladi.

Takroriy ovoz berish. O'zbekiston Respublikasi Prezidentligiga, Oliy Majlis Qonunchilik palatasi va xalq deputatlari viloyat, tuman, shahar Kengashlari deputatligiga saylash uchun ikki nafardan ortiq nomzod qo'yilgan bo'lsa va nomzodlardan xech biri talab qilingan miqdordagi ovozni olmagan bo'lsa saylovchilarning ovozini eng ko'p olgan ikki nomzod ishtirokida takroriy ovoz berish o'tkaziladi. O'zbekiston Respublikasi Prezidentligiga saylovlarda Markaziy saylov komissiyasi, Oliy Majlis Qonunchilik palatasi va xalq deputatlari viloyat, tuman, shahar Kengashlari deputatligiga saylovlarda okrug komissiyasi tegishincha viloyat, tuman, shahar saylov komissiyasi mazkur qaror haqida okrug saylovchilarini xabardor qiladi.

O'zbekiston Respublikasi Prezidentligiga takroriy saylovlar asosiy saylov o'tkazilgan kundan boshlab bir oy ichida, lekin kamida o'n besh kun keyin o'tkaziladi, Oliy Majlis Qonunchilik palatasi va xalq deputatlari viloyat, tuman, shahar kengashlari deputatligiga takroriy saylovlar asosiy saylov kundan keyin ikki hafta ichida o'tkaziladi.

Takroriy ovoz berish chog'ida ovoz berishda qatnashgan saylovchilarning ovozini boshqa nomzodga nisbatan ko'p olgan Respublika Prezidentligiga, Oliy Majlis Qonunchilik palatasi va xalq deputatlari viloyat, tuman, shahar Kengashlari deputatligiga nomzod, takroriy ovoz berishda ro'yhatga kiritilgan saylovchilarning yarmidan ko'pi qatnashgan va bu nomzodni yoqlab berilgan ovozlar unga qarshi berilgan ovozlardan ortiq bo'lgan taqdirdagina saylangan hisoblanadi.

O'zbekiston Respublikasi Oliy Majlisi Senati a'ziligiga takroriy ovoz berish, agar ovoz berish chog'ida belgilangan miqdorda Senat a'zolari saylanmagan bo'lsa, saylanmay qolgan miqdordagi Senat a'zoligi uchun ovozlarining zarur miqdorini to'plamagan

nomzodlar bo'yicha davlat hokimiyati vakillik organlarining (xalq deputatlari viloyat, tuman va shahar kengashlari) qo'shma majlislarining o'zida o'tkaziladi.

Takroriy saylovlar. O'zbekiston Respublikasi qonunchiligiga binoan O'zbekiston Respublikasi Prezidentligiga takroriy saylovlar saylov o'tkazilmagan yoki haqiqiy emas deb topilsa yohud agar O'zbekiston Respublikasi Prezidentligiga saylash uchun ikkitadan ko'p nomzod qo'yilmagan bo'lsa va ulardan hech biri saylovchilarning ovozini zarur miqdorda olmagan bo'lsa, Markaziy saylov komissiyasi takroriy saylov tayinlaydi. Bunda komissiya saylovni yangi tarkibdagi okrug va uchastka saylov komissiyalari o'tkazishi zarurligi to'g'risida qaror qabul qilishi mumkin. Ovoz berish asosiy saylov o'tkazilgan saylov uchastkalarida va saylovchilarning avval tuzilgan ro'yhatlari bo'yicha o'tkaziladi.

Komissiyalar tuzish, O'zbekiston Respublikasi Prezidentligiga nomzodlar ko'rsatish va ularni ro'yhatga olish, O'zbekiston Respublikasi Prezidenti saylovini takror o'tkazish bilan bog'liq boshqa chora-tadbirlar «O'zbekiston Respublikasi Prezidenti saylovi to'g'risida»gi qonunda belgilangan tartibda amalga oshiriladi.

Takroriy saylov asosiy saylov o'tkazilganidan keyin qirq kun ichida o'tkaziladi.

O'zbekiston Respublikasi Oliy Majlisining Senati a'zolarining takroriy saylovi quyidagi hollarda o'tkaziladi:

A) Agar saylov haqiqiy emas deb topilgan bo'lsa;

B) Agar takroriy ovoz berish natijasida belgilangan miqdorda Senat a'zolari saylanmagan bo'lsa.

Ikkinchi holatda nazarda tutilgan vaziyatlarda takroriy saylov saylanmay qolgan miqdordagi Senat a'zolari uchun o'tkaziladi. Senat a'zolarining takroriy saylovi Senatga o'tkazilgan asosiy saylovdan keyin ko'pi bilan o'n besh kunlik muddat ichida o'tkaziladi.

Saylanmay qolgan miqdordagi Senat a'zolariga nomzodlar ko'rsatish va takroriy saylov o'tkazish qonunchilik bilan belgilangan tartibda amalga oshiriladi.

O'zbekiston Respublikasi Oliy Majlisi Qonunchilik palatasi va xalq deputatlari viloyat, tuman va shahar Kengashlariga takroriy saylovlar quyidagi hollarda o'tkaziladi:

A) Basharti, saylov okrugi bo'yicha saylov o'tmagan yohud emas deb topilgan bo'lsa;

B) Agar takroriy ovoz berish saylangan deputatni aniqlash imkonini bermagan bo'lsa;

V) Agar saylov okrugi bo'yicha deputatlikka ko'pi bilan ikki nomzod ovozga qo'yilgan bo'lsa va ulardan birortasi ham saylanmagan bo'lsa¹.

Takroriy saylov tegishincha Markaziy, viloyat, tuman va shahar saylov komissiyasining topshirig'iga binoan okrug saylov komissiyasi tomonidan o'tkaziladi. Bunda tegishli saylov komissiyasi takroriy saylov yangi tarkibdagi okrug va uchastka saylov komissiyalari tomonidan o'tkazilishi to'g'risidagi qaror qabul qilinishi mumkin. Ovoz berish asosiy saylov o'tkazish uchun tuzilgan avvalgi saylov uchastkalarida va saylovchilar ro'yhatlari bo'yicha o'tkaziladi.

O'zbekiston Respublikasi Oliy Majlisi Qonunchilik palatasi va xalq deputatlari viloyat, tuman, shahar Kengashlari deputatligiga takroriy saylov kechi bilan bir oylik muddat ichida o'tkaziladi.

O'zbekiston Respublikasi Prezidenti I.A.Karimov deputatlikka nomzodlarga qo'yiladigan talablar haqida to'xtab, quyidagilarni ta'kidlaydi: "Deputat bo'lishni istagan odam, avvalo, halol-pokligi, ma'naviy yetukligi, teran bilimi, qobiliyati, el-yurt manfaatini

¹ Qarang. O'zbekiston Respublikasi "Oliy Majlisiga saylov to'g'risida"gi yangi tahrirdagi qonuni. 2004 yil. 27-avgust 46-modda.

shaxsiy manfaatidan ustun qo'yish kabi xususiyatlari bilangina saylovchilarning ishonchiga sazovor bo'lishi mumkin".¹

Siyosiy partiyalar faqat o'z partiyasi a'zolarigina emas, balki partiyasizlarni ham deputatlikka nomzod etib ko'rsatishlari mumkin. Quyidagilar Oliy Majlis Qonunchilik palatasi deputatligiga nomzod etib ro'yxatga olinmaydilar:

1. Qasddan sodir etilgan jinoyat uchun ilgari sudlangan fuqarolar.
2. Saylov tayinlangan kunga qadar besh yil mobaynida O'zbekiston Respublikasi hududida doimiy yashamagan fuqarolar.
3. O'zbekiston Respublikasi Qurolli Kuchlarining harbiy xizmatchilari, Milliy xavfsizlik xizmati, Ichki ishlar vazirligi va boshqa harbiylashtirilgan bo'linmalarning xodimlari.
4. Diniy tashkilotlar va birlashmalarning professional xizmatchilari.
5. Hukumat a'zolari, sudyalari, bosh prokuror va prokuratura organlarining mansabdor shaxslari, vazirliklar, idoralar rahbarlari va ularning o'rinbosarlari, hokimiyat ijroiya organlarining mansabdor shaxslari (viloyatlar, tumanlar va shaharlarning hokimlaridan tashqari) deputat etib saylangudek bo'lsalar, egallab turgan lavozimlaridan bo'shash to'g'risida ariza berganlari taqdirdagina Oliy Majlis deputatligiga nomzod etib ro'yxatga olinadilar.

Deputatlikka nomzodlarni ro'yxatga olish saylovga o'ttiz besh kun qolganda to'xtatiladi. Deputatlikka nomzodlar Markaziy saylov komissiyasi ro'yxatga olganidan keyin besh kun ichida deputatlikka nomzod to'g'risidagi ma'lumot okrug saylov komissiyasi tomonidan mahalliy matbuotda e'lon qilinadi. Deputatlikka nomzodlar ko'rsatish, nomzodni keng muhokama qilish saylov oldi muhim bosqichi hisoblanadi. Deputatlikka nomzodlar Markaziy saylov komissiyasi tomonidan ro'yxatga olingan kundan boshlab saylov oldi tashviqotlar boshlanadi.

Oliy Majlis Qonunchilik palatasi deputatligiga nomzod beshtagacha ishonchli vakilga ega bo'lishi mumkin. Mahalliy vakillik organlariga deputatlikka nomzodlar uchtagacha ishonchli vakilga ega bo'lishi mumkin. Ishonchli vakillar nomzod deputat etib saylanishi uchun tashviqot ishlari olib boradilar. Ishonchli vakillarni deputatlikka nomzodlarning o'zi tanlaydi va ularni ro'yxatga olish uchun tegishli okrug saylov komissiyasiga taqdim qiladi.

O'zbekiston Respublikasida hokimiyat vakillik organlariga saylovchilar ro'yxatini uchastka saylov komissiyalari tuzadilar va uni har bir uchastkada tegishli uchastka saylov komissiyasining raisi va kotibi imzolaydi.

Saylovchi faqat bitta saylovchilar ro'yxatiga kiritilishi mumkin. Uchastka saylov komissiyasi saylovchilar ro'yxatlarini tuzish ishiga jamoatchilik vakillarini jalb qilish asosida ish olib boradilar.

Saylov kunigacha yoki saylov o'tkazilayotgan kunda 18 yoshga to'lgan barcha fuqarolar saylovchilar ro'yxatiga kiritiladi.

O'zbekiston Respublikasining xorijiy davlatlardagi vakolatxonalari huzurida, sanatoriylar, kasalxonalarda, invalidlar uylarida, dam olish uylarida va boshqa davolash muassasalarida tuzilgan saylov uchastkalari bo'yicha saylovchilarning ro'yxatlari mazkur muassasalar rahbarlarining taqdim etilgan ma'lumotlari asosida tuziladi.

Harbiy qismlarda saylovchilar ro'yxatlari harbiy qismlarning komandirlari taqdim etgan ma'lumotlar asosida tuziladi.

Saylovchilar ro'yxatida har bir saylovchining familiyasi, ismi, otasining ismi tug'ilgan yili va turar joyi ko'rsatiladi. Saylovchilar ro'yxati saylovga 15 kun qolganda saylov uchastka hududida hamma tanishishi uchun taqdim qilinadi. Saylovchilar ro'yxatidan

¹ Karimov I.A. Ozod va obod Vatan, erkin va farovon hayot – pirovard maqsadimiz. T.8. T: O'zbekiston, 2000. 63-bet.

tushib qoldirilgan saylovchilar uchastka saylov komissiyasiga arz qilishi mumkin. Uchastka saylov komissiyasi yigirma to'rt soat ichida uni ko'rib chiqib saylovchilar ro'yxatiga kiritadi. Uchastka saylov komissiyalari ro'yxatlar bilan tanishiladigan joyni va vaqtni saylovchilarga xabar qiladi. Agar saylov komissiyasi noto'g'ri qaror qabul qilsa, bu holda saylovchi saylov komissiyasi qarori ustidan qonunda ko'rsatilgan tartibda sudga shikoyat qilishi mumkin.

Saylov bulletinlari saylovga kamida uch kun qolganda yetkazib beriladi. Saylov bulletinlari uchastka saylov komissiyalariga qat'iy hisob bilan beriladi. Saylov bulletinlari davlat tilida, shuningdek okrug saylov komissiyasining qaroriga binoan saylov okrugi aholisining ko'pchiligi muomala qiladigan tillarda nashr etiladi.

Saylov to'g'risidagi qonunlarga binoan saylov kuni ovoz berish ertalab soat 6.00 dan kechqurun 20.00 gacha o'tkaziladi. Ovoz berish odatda maxsus ajratilgan binoda o'tkaziladi. Shuning uchun ovoz beradigan joylarni jihozlab qo'yiladi, saylov bulletinlari beriladigan joy belgilanadi va saylov qutilari o'rnatiladi.

Saylov qutilari shunday o'rnatiladiki, ovoz beruvchilar uning oldiga borish uchun yashirin ovoz beradigan kabina yoki xonalar orqali o'tadilar. Ovoz berish kabinalari yoki xonalarining nechta bo'lishi saylov uchastkalaridagi saylovchilarning soniga qarab belgilanadi. Saylovchi ovoz berish binosiga kelgach, uchastka saylov komissiyasining a'zosi o'z shaxsini tasdiqlovchi hujjatni ko'rsatadi hamda saylovchilar ro'yxatiga imzo qo'yadi. Shundan keyin unga saylov bulleteni beriladi. Agarda saylovchi bir sababga ko'ra saylovchilar ro'yxatiga familiyasi kirmay qolgan bo'lsa uning shaxsi, fuqaroligi va turar joyini tasdiqlovchi hujjatga asosan saylovchilar ro'yxati ilovasiga kiritiladi. Ovoz berish vaqtida saylovchi qarshi ovoz berayotgan nomzodlarning saylov bulletinidagi familiyalarini o'chiradi.

Saylov kuni ovoz berish binosi uchastka saylov komissiyasi a'zolarining kamida uchdan ikki qismi hozir bo'lgandagina ochiladi. Uchastka saylov komissiyasi saylov kunidan oldin saylov kunini o'tkazish uchun tashkiliy vazifalarni ko'rib chiqadi va har bir saylov komissiyasi a'zosi qanday ishlarni bajarishi kerak, ariza va shikoyatlarni qabul qilish tartibi, tegishli ma'lumotlarni kim tayyorlaydi kabi vazifalar oldindan belgilab olinadi va javobgar a'zolar aniqlanadi. Uchastka saylov komissiyasining raisi soat 20.00-da ovoz berish tamom bo'lganligini e'lon qiladi. Ovoz berish tugagach, saylov qutilarini ochishdan oldin uchastka saylov komissiyasining a'zolari ishtirokida saylov varaqalari solingan yopiq konvertlar qutilarga tashlanadi, foydalanilmagan barcha saylov bulletinlari uchastka saylov komissiyasi tomonidan sanab chiqiladi va bekor qilinadi. Uchastka saylov komissiyasi shu uchastkada ovozga qo'yilgan barcha saylov uchastkasi bo'yicha saylov natijalarini alohida-alohida bayonomasiga yozadi. Okrug saylov komissiyasi uchastka saylov komissiyalari yuborgan saylov bayonotiga asosan okrug bo'yicha berilgan ovozlarni hisoblab chiqadi. Deputatlikka nomzod okrugdagi barcha saylovchilar ovozlarning yarmidan ko'prog'ini olgan taqdirdagina saylangan deb hisoblanadi.

Okrug saylov komissiyasi hokimiyat vakillik organi deputati qilib saylanganlik to'g'risidagi guvohnoma beradi. Markaziy saylov komissiyasi okrug saylov komissiyalaridan olingan bayonlar asosida va saylov to'g'risidagi qonunlar asosida quyidagi vazifalarni amalga oshiradi:

1. Respublika bo'yicha saylovchilarning umumiy sonini;
2. Saylov bulletinlari va varaqalari olgan saylovchilarning sonini;
3. Ovoz berishda ishtirok etgan saylovchilarning sonini;
4. Har bir deputatlikka nomzodni yoqlab va unga qarshi berilgan ovozlarning sonini;

5. Deputatlikka nomzodlar ko'rsatilgan har bir siyosiy partiyani yoqlab berilgan ovozlarining umumiy sonini;
6. Haqiqiy emas deb topilgan saylov bulletinlari va varaqalari sonini aniqlaydi.

Ovoz berishda ishtirok etgan saylovchilarning yarmidan ko'pining ovozini olgan Oliy Majlis Qonunchilik palatasi deputatligiga nomzod saylangan deb hisoblanadi. Agar saylovchilarning ro'yxatiga kiritilgan saylovchilarning yarmidan kam saylovda ishtirok etgan bo'lsa, saylov o'tmagan deb hisoblanadi.

Agar saylov okrugi bo'yicha ikkitadan ortiq nomzod ovozga qo'yilgan bo'lsa va ulardan birontasi ham ko'pchilik ovozni ololmasa, ya'ni deputat bo'lib saylanmay qolsa, okrug saylov komissiya eng ko'p ovoz olgan ikki nafar nomzodni okrugda takroriy ovozga qo'yishni o'tkazish to'g'risida qaror qabul qiladi. Bu qaror Markaziy saylov komissiyasiga yuboriladi. Markaziy saylov komissiyasining qarori asosida ikki hafta ichida takroriy ovoz berish o'tkaziladi.

Saylov okrugi xalq deputatligiga ko'pi bilan ikkita nomzod ovozga qo'yilgan bo'lsa va ulardan birontasi ham belgilangan miqdorda ovoz ololmay saylanmagan bo'lsa yoki saylov okrugi bo'yicha ovoz berishga umumiy saylovchilarning yarmidan ozi qatnashganligi uchun shu okrugda saylov bo'lmagan deb hisoblansa yohud saylov haqiqiy emas deb topilsa, Markaziy saylov komissiyasi tegishli okrug saylov komissiyasiga shu okrugda takroriy saylov o'tkazishni topshiradi.

O'zbekiston Respublikasi hokimiyat vakillik organiga saylangan ayrim deputatlarning vakolatlarini haqiqiy emas deb topilgan taqdirda, saylovchilar tomonidan deputat chaqirib olinganda va boshqa sabablarga ko'ra deputatlik vakolatlari muddatidan oldin to'xtatilgan hollarda tegishli saylov okruglarida yangi saylov o'tkaziladi. Xalq deputati o'zni bo'shab qolganda uning o'rniga saylov Markaziy saylov komissiyasi tomonidan saylov kunidan kamida bir oy oldin belgilanadi va saylov to'g'risida qonunlar talablari asosida saylov o'tkaziladi. Okrug saylov komissiyasi bo'shab qolgan deputatlar o'rniga saylov o'tkazishda okrug saylov komissiyalari saylov kuniga yigirma besh kun qolganida tuziladi. O'zbekiston Respublikasi Oliy Majlisi va xalq deputatlari mahalliy Kengashlarining vakolat muddati bir xil - besh yil bo'lganligi uchun deputatlik o'zni vakillik organining vakolat muddati tugashiga olti oydan kam vaqt qolganda bo'shab qolsa, yangi deputat saylovi o'tkazilmaydi. Okrug saylov komissiyalari saylov bo'lib o'tgandan keyin deputat bo'lib saylangan deputat to'g'risida Markaziy saylov komissiyasiga bayonot beradi. Markaziy saylov komissiyasi bayonotni olgandan keyin saylangan deputatlarni ro'yxatga oladi, bu haqda deputatni xabardor qiladi va Markaziy saylov komissiyasi o'n kun ichida saylangan deputatlar to'g'risida e'lon qiladi. O'zbekiston Respublikasi mustaqilligi davrida ikki marotaba vakillik organlariga saylovlar o'tkazildi, har qanday davlat o'z erkini, huquqini qo'lga kiritar ekan, unda davlat hokimiyatini amalga oshirilishi vaqt o'tgan sari rivojlanib takomillashib boradi hamda yangi islohotlarga talab va ehtiyojlar ortadi.

O`zini- o`zi nazorat qilish savollari

1. Saylov huquqi necha xil ma'noda ishlatiladi ?
2. Saylov tizimining qanday tamoyillarini bilasiz?
3. Qaysi qonunda saylovlarni o`tkazish kuni belgilangan?
4. Qonunchilik palatasi deputatligiga necha yoshdan saylanish mumkin?
5. Oliy Majlis Senatining o`n olti nafar a'zosi kim tomonidan tayinlanadi?
6. Oliy Majlis Senati qanday tartibda shakllantiriladi?
7. Markaziy saylov komissiyasi qanday shakllantiriladi?
8. Kimlar Qonunchilik palatasi deputatligiga nomzod etib ruyxatga olinmaydi?
9. Qonunchilik palatasiga saylovchilar tashabbuskor guruhlar tomonidan ko`rsatilgan nomzod qanday tartibda ruyxatga olinadi.
10. Saylovlarda kuzatuvchilar qanday huquqlar foydalanadilar?
11. Saylov blyuteni qaysi davlat organi tomonidan namunasi tasdiqlanadi?
12. Ovoz berish tartibi qanday amalga oshiriladi?
13. Takroriy ovoz va takroriy saylov qaysi vaqtda amalga oshiradi?
14. Saylov qonunchiligi buzilganda qaysi davlat organiga murojaat qilinadi?

XXIV. O'ZBEKISTON RESPUBLIKASI QONUN CHIQARISH HOKIMIYATINING KONSTITUTSIYAVIY ASOSLARI

1-§. Qonun chiqaruvchi hokimiyat tushunchasi va uni tashkil qilish tartibi

2-§. O'zbekiston Respublikasi Oliy Majlisi Qonunchilik palatasi va Senatining konstitutsiyaviy vakolatlari

3-§. O'zbekiston Respublikasi Oliy Majlisi Qonunchilik palatasi faoliyatining tashkiliy -huquqiy masalalari

4-§. O'zbekiston Respublikasi Oliy Majlisi Senati faoliyatini tashkil etish tartibi

5- §.O'zbekiston Respublikasida qonunchilik jarayoni

1-§. Qonun chiqaruvchi hokimiyat tushunchasi va uni tashkil qilish tartibi

O'zbekiston mustaqillik yillari davomida umuminsoniy qadriyatlar va boy milliy an'analar bilan yo'g'rilgan o'ziga xos rivojlanish yo'lini aniqlab oldi. Shu asosda davlat-huquqiy amaliyotda jahon parlamentarizmining boy tajribasidan unumli foydalanilib, respublika konstitutsiyaviy tuzumida xalq hokimiyatchiligi, hokimiyatlarning bo'linishi prinsiplariga mos davlat organlari tizimini shakllantirildi.

Insoniyat huquqiy tafakkurining mahsuli hisoblangan hamda jamiyatning umummilliy vakillik muassasasi sifatida dunyoga kelgan parlament uzoq yillar davomidagi tarixga ega va uning ildizlari XII-XIII asrlardagi ingliz parlamenti va ispan korteslariga borib taqaladi. Parlament so'zining lug'aviy ma'nosi fransuz tilidan olingan bo'lib, "gapirmoq" ma'nosini anglatadi. Parlamentarizm katta taraqqiyot bosqichini bosib o'tdi va uning chinakam tarixi burjua inqiloblari davridan boshlanadi.

Endilikda aksariyat mamlakatlarning parlament institutiga ega ekanligini ta'kidlab o'tmoq joiz. Hozir yer kurrasidagi 200 ga yaqin davlatning qariyb 177 tasida oliy qonun chiqaruvchi vakillik organi-parlamentlar bor.

Hozirgi zamon parlamentlari o'zlarining tuzilishi, vakolatlarining hajmi, ijtimoiy tarkibi, o'z mamlakatlari siyosiy tizimida tutgan o'rni, saylanish tartibi mavqei bilan bir-birlaridan ajralib turadilar. Ular hatto nomlanishi, deputatlarining soni bilan ham farq qiladilar, masalan: AQShda 535 deputatdan iborat Kongress, Xitoy Xalq Respublikasidagi Umumxitoy Xalq vakillari majlisida 2979 a'zo, Rossiyada 626 deputatdan iborat Federal Majlis, Misrda 454 deputatli Xalq Assambleyasi, Isroilda 120 a'zodan iborat Knesset, Islandiyada 63 a'zodan iborat Altningni misol qilib ko'rsatish mumkin. Jahon parlamentlarining ko'pchiligi bir palatali tuzilishga ega. Yer kurrasidagi 65 ta davlatda esa, ikki palatali oliy vakillik organlari mavjud. Odatda, ikki palatali parlamentning palatalaridan biri ko'pincha "quyi palata" deb yuritilib, u xalqning yagona irodasini ifodalaydi. (AQShda - Vakillar palatasi, Fransiya - Millat Majlisi), boshqasi esa "yuqori palata" deb atalib, u davlatning tarkibiy qism (hudud)larining manfaatlarini ifodalaydi. Parlamentlarning bunday tuzilishi muqim demokratik an'analar hamda federativ davlat tuzilishiga ega bo'lgan mamlakatlarga xosdir. Masalan, shu kabi parlamentlar AQSH, GFR, Braziliya, Fransiya, Buyuk Britaniya, Yaponiya va boshqalarda faoliyat yurgizmoqdalar.

Jamiyat manfaatlarining ifodachisi bo'lmish parlamentlar, aholining turli ijtimoiy qatlamlari guruhlarining vakillaridan tashkil topadilar. Ko'rinib turibdiki, dunyodagi parlamentlar rang-barang, ammo ular o'z mamlakatlarida muhim ijtimoiy vazifa-qonun chiqaruvchi hokimiyatni amalga oshiradilar.

O'zbekiston Konstitutsiyasining 10-moddasida, davlat hokimiyatining birdan-bir manbai – xalq nomidan faqat u saylagan Respublika Oliy Majlisi va Prezidenti ish olib borishligi qayd etilgan.

O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasining 11-moddasida aytilganidek, davlat hokimiyatining tizimi-qonun chiqaruvchi, ijro etuvchi va sud hokimiyatiga bo'linish prinsipiga asoslanadi. Unga ko'ra, davlat funksiyalari qonun chiqaruvchi organ Oliy Majlis, davlat va ijroiya hokimiyati rahbari O'zbekiston Respublikasining Prezidenti va sud hokimiyati o'rtasida taqsimlanadi. O'zbekiston Oliy Majlisi esa davlatning boshqa idoralari bilan hamkorlik qilish bilan birga, qonun chiqaruvchi hokimiyatni amalga oshiradi.

Hokimiyatlar taqsimlanishi nazariyasida qonun chiqaruvchi hokimiyat alohida o'rin tutadi. Konstitutsiyamizda kuchli qonun chiqaruvchi hokimiyatni tashkil etishga alohida e'tibor berilgan.

O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasining 76- moddasiga muvofiq O'zbekiston Respublikasining Oliy Majlisi oliy davlat vakillik organi bo'lib, qonun chiqaruvchi hokimiyatni amalga oshiradi.

O'zbekiston Respublikasi Oliy Majlisi ikki palatadan - Qonunchilik palatasi (quyi palata) va Senatdan (yuqori palata) iborat.

O'zbekiston Respublikasi Oliy Majlisining Qonunchilik palatasi va Senati vakolat muddati besh yil.

Ikkinchi chaqiriq Oliy Majlisning X sessiyasi (2002 yil 12 dekabr) «O'zbekiston Respublikasi Oliy Majlisining Qonunchilik palatasi to'g'risida» va «O'zbekiston Respublikasi Oliy Majlisining Senati to'g'risida»gi Konstitutsiyaviy Qonunlarning qabul qilinishi bilan ikki palatali parlament shakllantirishning asosiy huquqiy asoslarini yaratish jarayoni muhim ahamiyat kasb etdi.

"O'zbekiston Respublikasi Oliy Majlisining Qonunchilik palatasi to'g'risida"gi Konstitutsiyaviy Qonunga binoan "Qonunchilik palatasi" O'zbekiston Respublikasi Oliy Majlisining quyi palatasidir. Qonunchilik palatasi saylov okruglari bo'yicha ko'ppartiyaviylik asosida saylanadigan bir yuz yigirma deputatdan iborat. Qonunchilik palatasining ishi palata barcha deputatlarining professional, doimiy faoliyat ko'rsatishiga asoslanadi»¹.

O'zbekiston Respublikasi Oliy Majlisining Senati hududiy vakillik palatasi bo'lib, Senat a'zolaridan (senatorlardan) iborat.

O'zbekiston Respublikasi Oliy Majlisining Senati a'zolari Qoraqalpog'iston Respublikasi Jo'korg'i Kengesi, viloyatlar, tumanlar va shaharlar davlat hokimiyati vakillik organlari deputatlarining tegishli qo'shma majlislarida mazkur deputatlar orasidan yashirin ovoz berish yo'li bilan Qoraqalpog'iston Respublikasi, viloyatlar va Toshkent shahridan teng miqdorda - olti kishidan saylanadi. O'zbekiston Respublikasi Oliy Majlisi Senatining o'n olti nafar a'zosi fan, san'at, adabiyot, ishlab chiqarish sohasida hamda davlat va jamiyat faoliyatining boshqa tarmoqlarida katta amaliy tajribaga ega bo'lgan hamda alohida xizmat ko'rsatgan eng obro'li fuqarolar orasidan O'zbekiston Respublikasi Prezidenti tomonidan tayinlanadi.

Konstitutsiya parlament deputatlarining hududiy saylov okruglari bo'yicha ko'p partiyalilik asosida saylanishini muhim konstitutsiyaviy prinsip sifatida mustahkamlaydi.

Oliy Majlis Qonunchilik palatasi saylovini o'tkazuvchi saylov okruglari O'zbekistonning butun hududida saylovchilar soniga qarab teng holda tuziladi.

O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasining 77-moddasida Saylov kuni yigirma besh yoshga to'lgan hamda kamida besh yil O'zbekiston Respublikasi hududida muqim yashayotgan O'zbekiston Respublikasi fuqarosi O'zbekiston Respublikasi Oliy Majlisining Qonunchilik palatasi deputati, shuningdek O'zbekiston Respublikasi Oliy Majlisining

¹ O'zbekiston Respublikasining «O'zbekiston Respublikasi Oliy Majlisining Qonunchilik palatasi to'g'risida» Konstitutsiyaviy Qonuni.- O'zbekiston Respublikasi Oliy Majlisining Axborotnomasi. 2002. dekabr № 12 215 modda

Senati a'zosi bo'lishi mumkin. Deputatlikka nomzodlarga qo'yiladigan talablar qonun bilan belgilanadi.

Ayni bir shaxs bir paytning o'zida O'zbekiston Respublikasi Oliy Majlisining Qonunchilik palatasi deputati va Senati a'zosi bo'lishi mumkin emas, deb ko'rsatilgan.

Oliy Majlis Qonunchilik palatasiga saylanish huquqiga saylov kumiga 25 yoshga to'lgan fuqarolar ega bo'lishi mumkin. Yosh senzining bunday belgilanishi shu bilan izohlanadiki, deputat ozmi-ko'pmi ma'lum hayot tajribasiga ega bo'lishi, o'zini davlat va jamoat faoliyatida ko'rsata olishi lozim. Bu masala bir qancha xorijiy mamlakatlarning Konstitutsiyalari va qonunchiligida ham deyarlik shunday hal etilgan. AQSH Konstitutsiyasida 25 yoshga to'lmagan shaxs Kongressning Vakillar palatasining a'zosi bo'lishi mumkin emas. Yaponiya parlamentining vakillar palatasiga 25 yoshga to'lmagan, maslahatchilar palatasiga esa 30 yoshga to'lgan fuqarolar passiv saylov huquqidan foydalana olishlari mumkin. Shuni ham aytish joizki, jahon tajribasida passiv saylov huquqining bundan ham yuqori senzlari ma'lum.

2004 yil 26 dekabr va 2005 yil 9 yanvarda takroriy ovoz berish natijalariga ko'ra, O'zbekiston Respublikasi Oliy Majlisi Qonunchilik palatasining barcha 120 deputati saylashdi va ro'yxatga olindi. Saylovda 489 deputatlikka nomzod, shu jumladan siyosiy partiyalardan 435 va saylovchilarning tashabbuskor guruhlardan mustaqil nomzodlar 56 kishi ishtirok etdi. 2004 yil 26 dekabrda asosiy saylovda 12197159 (85,1%) saylovchi, joriy yil 9 yanvarida esa 5400000 dan ortiq, kishi yoki takroriy ovoz berishda ishtirok etish huquqiga ega saylovchilarning qariyb 80% qatnashdi.

Saylovlar natijasida O'zbekiston Liberal — demokratik partiyasi saylovchilarning eng ko'p ovozini oldi, bu partiyadan deputatlarning 34,3% saylandi, O'zbekiston Xalq demokratik partiyasidan deputatlarning 23,3% saylandi. Shuningdek, Fidokorlar partiyasining 11 a'zosi, "Adolat" partiyasining 10 a'zosi saylandi.

Qonunchilik palatasiga nomzod qo'yilgan xotin-qizlar jami 159 kishi kuchli intiluvchanlik va yuksak professionalizmni namoyish etdi, siyosiy yetuklik, aql zakovat raqiblaridan qolishmadi. Natijada qonunchilik palatasiga saylangan deputatlarning qariyb 18%ni xotin-qizlar tashkil etdi, bu esa 1999 yilda Oliy Majlisga bo'lgan saylovlaridagidan ikki yarim baravar ko'pdir.

Tashabbuskor guruhlardan ko'rsatilgan 56 nomzoddan 14 kishi deputatlikka saylandi, qonunchilik palatasiga saylangan deputatlar orasidan ular 11,6%ni tashkil etdi.

Saylangan deputatlarning 18,3% — yuristlar, 21,7% — iqtisodchilar. Deputatlarning 10% sanoat, qurilish, transport va aloqa soxasi vakillari, 7,5% qishloq xo'jaligi vakillari, 12,5% tadbirkorlar, 20% ta'lim, fan, madaniyat va sog'liqni saqlash xodimlari, 16% nodavlat notijorat tashkilotlar vakillari.

Bu o'zgarishlar eng avvalo Qonunchilik palatasining doimiy, professional asosida ish olib borishidir. Bu palataga a'zo bo'lish uchun asosiy da'vogarlar sifatida siyosiy partiyalar va saylovchilarning tashabbus guruhlari maydoniga chiqadi», - deb ko'rsatadi I.A.Karimov.

Bu palataga saylangan deputat siyosiy jarayonda faol ishtirok etib, professional nuqtai nazardan qonun yaratuvchilik va qonun ijod qilish ishida mukammal yetarli tayyorgarlikka ega bo'lgan shaxslar bo'lishi lozim.

O'zbekiston Respublikasi Oliy Majlisining yuqori palatasi Senat esa territorial subyektlar - Qoraqalpog'iston Respublikasi, Toshkent shahri va viloyatlarning har biridan 6 tadan, hamda Prezidentning o'zi tomonidan tayinlanadigan o'n olti nafar el-yurt obro'-e'tiborini qozongan, ko'zga ko'ringan kishilardan tarkib topadi.

Prezident I.A.Karimovning Oliy Majlisning sessiyadagi ma'ruzasida, «yuqori palata a'zolari joylardagi vaziyatdan yaxshi xabardor,...ularni saylangan Kengashlar bilan uzviy

aloqa bog`lib turuvchi», ko`proq minatdorlar manfaatlarini ifoda etadigan va himoya qiladigan deputatlardan iborat bo`ladi. «Senat qo`yi palata bilan birgalikda bevosita qonun yaratish ishi bilan shug`ullanmasligi lozim», balki unga saylangan har bir Senator Qonunchilik palatasi ishlab chiqqan va taqdim etgan qonunlarni ma`qullashi yoki rad qilish orqali, ham o`z mintaqasi manfaatlarini hisobga olgan holda, hamda butun mamlakatimiz - O`zbekiston taraqqiyoti manfaatlarini hisobga olgan holda qonunlarni yaratishda ishtirok etadi” deb ko`rsatib o`tgandilar.

O`zbekiston Parlamentidagi Qonunchilik palatasi va Senat o`rtasidagi oqilona muvozanat ana shunday konstitutsiyaviy-huquqiy nazariy, hamda huquq amaliyoti asosiga tayanadi. Bu esa bozor iqtisodiyotiga o`tish, erkinlashtirilgan «Ochiq demokratik jamiyat» qurishning birinchi konstitutsiyaviy huquqiy asosi va kafolati bo`lib xizmat qiladi.

2-§. O`zbekiston Respublikasi Oliy Majlisi Qonunchilik palatasi va Senatining konstitutsiyaviy vakolatlari

Mamlakatda parlamentarizmning qaror topishi va rivojlanishida mustaqil O`zbekiston milliy davlatchiligi taraqqiyotida, O`zbekiston Respublikasi Prezidenti I.Karimovning roli benihoya katta. Oliy Majlis tashkil qilingan birinchi kunlardan oq Yurtboshimiz yangi tipdagi parlamentni tuzishga shaxsan alohida e`tibor berdi, oliy qonun chiqaruvchi organ mustaqil O`zbekistonning yangi davlatchiligi tarkibida munosib o`rin egallashi to`g`risida muntazam g`amxo`rlik qildi. Oliy Majlis umume`tirof etilgan, to`g`ri ma`noda qonun chiqaruvchi organ – parlament bo`lib qolishiga va maqomi jihatidan hokimiyatning boshqa tarmoqlari bilan tenglashib, zarur konstitutsiyaviy-huquqiy muvozanatni ta`minlashiga aynan Prezidentimiz bevosita ko`maklashdi¹.

Oliy Majlis Qonunchilik palatasi deputatlari O`zbekiston Respublikasi fuqarolari tomonidan umumiy, teng, to`g`ridan-to`g`ri saylash huquqi asosida yashirin ovoz berish yo`li bilan saylanishi tufayli qonun chiqaruvchi hokimiyat katta vakolatlarga ega. Xalq hokimiyatni ayni saylov asosida o`z vakillariga topshiradi va vakolatli organlarni davlat hokimiyatini amalga oshirishga vakil qiladi. Bu vakolatli organlar davlat hokimiyati mexanizmida birlamchi ekanligi, ularning ustuvorligi hamda ustunligi to`g`risida fikr yuritish imkonini beradi.

Konstitutsiya va «O`zbekiston Respublikasi Oliy Majlisi Qonunchilik palatasi to`g`risida»gi qonunida Qonunchilik palatasining vakolatlari ikki turga ajratiladi. Bular O`zbekiston Respublikasi Oliy Majlisi Qonunchilik palatasi va Senatining birgalikdagi hamda Qonunchilik palatasining mutlaq vakolatlaridir.

Ikkinchi chaqiriq Oliy Majlisining X sessiyasida (2002 yil 12 dekabr) «O`zbekiston Respublikasi Oliy Majlisining Qonunchilik palatasi to`g`risida» va «O`zbekiston Respublikasi Oliy Majlisining Senati to`g`risida»gi Konstitutsiyaviy qonunlarning qabul qilinishi bilan ikki palatali parlament shakllantirishning huquqiy asoslari yaratildi. O`zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasining 78-moddasi va mazkur Konstitutsiyaviy qonunning 8-moddasiga binoan, Qonunchilik palatasining Senat bilan birgalikdagi vakolatlari quyidagicha belgilandi:

1) O`zbekiston Respublikasining Konstitutsiyasini qabul qilish, unga o`zgartish va qo`shimchalar kiritish;

2) O`zbekiston Respublikasining konstitutsiyaviy qonunlarini, qonunlarini qabul qilish, ularga o`zgartish va qo`shimchalar kiritish;

¹ Qarang: Oliy Majlis raisi E.X.Xalilovning ikkinchi chaqiriq Oliy Majlisining yettinchi sessiyasida O`zbekiston Respublikasi referendumini o`tkazish to`g`risidagi nutqi //Xalq so`zi. – 2001. – 11 dekabr.

3) O'zbekiston Respublikasining referendumini o'tkazish to'g'risida va uni o'tkazish sanasini tayinlash haqida qaror qabul qilish;

4) O'zbekiston Respublikasi ichki va tashqi siyosatining asosiy yo'nalishlarini belgilash hamda davlat strategik dasturlarini qabul qilish;

5) O'zbekiston Respublikasi qonun chiqaruvchi, ijro etuvchi hamda sud hokimiyati organlarining tizimini va vakolatlarini belgilash;

6) O'zbekiston Respublikasi tarkibiga yangi davlat tuzilmalarini qabul qilish va ularning O'zbekiston Respublikasi tarkibidan chiqishi haqidagi qarorlarni tasdiqlash;

7) boj, valuta va kredit ishlarini qonun yo'li bilan tartibga solish;

8) O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining taqdimiga binoan O'zbekiston Respublikasining Davlat budgetini qabul qilish va uning ijrosini nazorat etish;

9) soliqlar va boshqa majburiy to'lovlarni joriy qilish;

10) O'zbekiston Respublikasining ma'muriy-hududiy tuzilishi masalalarini qonun yo'li bilan tartibga solish, chegaralarini o'zgartirish;

11) tumanlar, shaharlar, viloyatlarni tashkil etish, tugatish, ularning nomini hamda chegaralarini o'zgartirish;

12) davlat mukofotlari va unvonlarini ta'sis etish;

13) O'zbekiston Respublikasi Prezidentining vazirliklar, davlat qo'mitalari va davlat boshqaruvining boshqa organlarini tuzish hamda tugatish to'g'risidagi farmonlarini tasdiqlash;

14) O'zbekiston Respublikasi Markaziy saylov komissiyasini tuzish;

15) O'zbekiston Respublikasi Prezidentining taqdimiga binoan O'zbekiston Respublikasi Bosh vaziri nomzodini ko'rib chiqish va tasdiqlash;

16) O'zbekiston Respublikasi Oliy Majlisining Inson huquqlari bo'yicha vakili va uning o'rinbosarini saylash;

17) O'zbekiston Respublikasi hisob palatasining hisobotini ko'rib chiqish;

18) O'zbekiston Respublikasi Prezidentining O'zbekiston Respublikasiga hujum qilinganda yoki tajovuzdan bir-birini mudofaa qilish yuzasidan tuzilgan shartnoma majburiyatlarini bajarish zaruriyati tug'ilganda urush holati e'lon qilish to'g'risidagi farmonini tasdiqlash;

19) O'zbekiston Respublikasi Prezidentining umumiy yoki qisman safarbarlik e'lon qilish, favqulodda holat joriy etish, uning amal qilishini uzaytirish yoki tugatish to'g'risidagi farmonlarini tasdiqlash;

20) xalqaro shartnomalarni ratifikatsiya va denonsatsiya qilish;

21) ushbu Konstitutsiyada nazarda tutilgan boshqa vakolatlarni amalga oshirish.

Palatalarning birgalikdagi vakolatlariga kiradigan masalalar, qoida tariqasida, avval O'zbekiston Respublikasi Oliy Majlisining Qonunchilik palatasida, so'ngra Senatida ko'rib chiqiladi.

Shuningdek, O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasining 79-moddasi va "O'zbekiston Respublikasi Oliy Majlisining Qonunchilik palatasi to'g'risida"gi Konstitutsiyaviy qonunning 9-moddasiga binoan, Qonunchilik palatasi mutlaq vakolatlariga:

1) O'zbekiston Respublikasi Oliy Majlisining Qonunchilik palatasi Spikeri va uning o'rinbosarlarini, qo'mitalarning raislari va ularning o'rinbosarlarini saylash;

2) O'zbekiston Respublikasi Bosh prokurorining taqdimiga binoan O'zbekiston Respublikasi Oliy Majlisining Qonunchilik palatasi deputatini daxlsizlik huquqidan mahrum etish to'g'risidagi masalalarni hal etish;

3) o'z faoliyatini tashkil etish va palataning ichki tartib qoidalari bilan bog'liq masalalar yuzasidan qarorlar qabul qilish;

4) siyosiy, ijtimoiy-iqtisodiy hayot sohasidagi u yoki bu masalalar yuzasidan, shuningdek davlat ichki va tashqi siyosati masalalari yuzasidan qarorlar qabul qilish kiradi.

Qonunchilik palatasining mutlaq va Senat bilan birgalikdagi vakolatlarini amalga oshirish tartibi, "O'zbekiston Respublikasi Oliy Majlisi Senatining reglamenti to'g'risida"gi va "O'zbekiston Respublikasi Qonunchilik palatasining Reglamenti to'g'risida"gi qonunlarining alohida normalarida mustahkamlangan. Masalan, O'zbekiston Respublikasining Konstitutsiyasini qabul qilish, unga o'zgartirish va qo'shimchalar kiritish "O'zbekiston Respublikasi Oliy Majlisi Qonunchilik palatasi Reglamenti to'g'risida"gi qonunning 18-moddasida, "O'zbekiston Respublikasi Oliy Majlisi Senatning Reglamenti to'g'risida"gi qonunning 14-moddasiga ko'ra tartibga solinadi

Qonunchilik palatasi O'zbekiston Respublikasining Konstitutsiyasiga o'zgartirish va qo'shimchalar kiritish to'g'risidagi qonun loyihasini tegishli taklif kiritilganidan keyin olti oy ichida uning keng muhokamasini inobatga olgan holda ko'rib chiqishi mumkin.

Agar Qonunchilik palatasi O'zbekiston Respublikasining Konstitutsiyasiga o'zgartirish va qo'shimchalar kiritish to'g'risidagi qonun loyihasini qabul qilmasa, uni ko'rib chiqish bir yildan keyin qayta boshlanishi mumkin", deb belgilangan. Xuddi shu tartibda Asosiy qonunning 78-moddasidagi keyingi bandlarining amaldagi ifodasi Oliy Majlis palatalarining Reglamenti to'g'risidagi qonunlarida mustahkamlangan.

O'zbekiston Respublikasining referendumini o'tkazish to'g'risida va uni o'tkazish sanasini tayinlash haqida qaror qabul qilish vakolati va uni amalga oshirish tartibi Qonunchilik palatasi Reglamenti to'g'risidagi qonunning 27-moddasida mustahkamlangan. Unga ko'ra Qonunchilik palatasi O'zbekiston Respublikasining referendumini o'tkazish kerakligi to'g'risidagi materiallarni va mas'ul qo'mitaning xulosasini ko'rib chiqib, quyidagi qarorlardan birini qabul qilishi mumkin:

- 1) referendum tayinlash va uni ta'minlash chora-tadbirlari to'g'risida;
- 2) referendumni o'tkazish to'g'risidagi tashabbusni rad etish haqida;
- 3) referendum o'tkazmasdan turib, referendum o'tkazish to'g'risidagi tashabbusda taklif qilingan qonunni yoki boshqa qarorni qabul qilish haqida.

Qonunchilik palatasining O'zbekiston Respublikasining referendumini masalasi yuzasidan qarori mazkur qaror qabul qilingan kundan e'tiboran uch kun ichida Senatga, shuningdek referendum o'tkazish tashabbuskorlariga yuboriladi.

Agar Qonunchilik palatasi O'zbekiston Respublikasining referendumini o'tkazish to'g'risidagi tashabbusni rad etish haqida qaror qabul qilsa, ayni shu mazmun yoki ma'nodagi ta'rif bilan referendum o'tkazish to'g'risidagi masala kamida bir yildan keyin Qonunchilik palatasiga ko'rib chiqish uchun takroran kiritilishi mumkin.

O'zbekiston Respublikasi Oliy Majlisi Palatalarning O'zbekiston Respublikasi ichki va tashqi siyosatining asosiy yo'nalishlarini belgilash hamda davlat strategik dasturlarini qabul qilish tartibi ularning reglamentlari to'g'risidagi qonunlarda to'g'ridan-to'g'ri belgilanmagan. Lekin bu masalalarni "O'zbekiston Respublikasi Oliy Majlisi Qonunchilik palatasining Reglamenti to'g'risida"gi qonunning 19-moddasiga muvofiq amalga oshirilishi mumkin. Chunki Qonunchilik palatasi qonunlar qabul qilinishi talab etilmaydigan masalalar yuzasidan qarorlar qabul qiladi.

Respublika ichki va tashqi siyosatining asosiy yo'nalishlarini belgilash hamda davlat strategik dasturlarini qabul qilish to'g'risidagi qaror loyihasi Qonunchilik palatasiga kiritilayotganda unga qisqacha tushuntirish xati va boshqa zarur materiallar ilova qilinadi.

Qonunchilik palatasi Spikeri Qonunchilik palatasi qarorining loyihasini dastlabki tarzda ko`rib chiqish uchun mas'ul qo`mita va muddat belgilaydi.

Qonunchilik palatasi Kengashi mas'ul qo`mita vakilining axborotini eshitib, qaror loyihasini Qonunchilik palatasi majlisining kun tartibiga kiritish to`g`risida qaror qabul qiladi va ma'ruzachini belgilaydi.

Qonunchilik palatasi majlisida mas'ul qo`mita vakilining axboroti eshitaladi va muhokama natijalari yuzasidan deputatlar umumiy sonining ko`pchilik ovozi bilan Qonunchilik palatasi qarori qabul qilinadi.

Agar ovoz berish yakunlariga ko`ra qaror loyihasini qabul qilish to`g`risidagi taklif zarur miqdorda ovoz to`plamagan bo`lsa, taklif rad etilgan hisoblanadi.

Qabul qilingan qaror mazkur qaror qabul qilingan kundan e'tiboran besh kun ichida, agarda ba'zi masalalar uchun Qonunda boshqacha qoida belgilangan bo`lmasa, Senatga yuboriladi.

Aytish lozimki, palatalarning nafaqat boj, valuta va kredit ishlari, balki soliqlar va boshqa majburiy to`lovlarni joriy qilish, O`zbekiston Respublikasining ma'muriy-hududiy tuzilishi masalalari, chegaralarini o`zgartirish, davlat mukofotlari va unvonlarini ta'sis etish, O`zbekiston Respublikasi qonun chiqaruvchi, ijro etuvchi hamda sud hokimiyati organlarining tizimini va vakolatlarini belgilash qonun yo`li bilan tartibga solinadi. Oldingi paragrafda ko`rib chiqqanimizdek, qonun bilan tartibga solish, bu masalalarni samarali hal qilishga xizmat qiladi.

O`zbekiston Respublikasi Oliy Majlisi Palatalarning O`zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining taqdimiga binoan O`zbekiston Respublikasining Davlat budjetini qabul qilish va uning ijrosini nazorat etish vakolatini amalga oshirish tartibi "O`zbekiston Respublikasi Oliy Majlisi Qonunchilik palatasi Reglamenti to`g`risida"gi qonunning alohida to`rtinchi bobida tartibga solingan. Ushbu qonunning 20-moddasiga ko`ra navbatdagi moliya yili uchun Davlat budjeti loyihasi O`zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasi tomonidan joriy yilning 15 oktabridan kechiktirmay Qonunchilik palatasiga kiritiladi.

Davlat budjeti loyihasi mas'ul qo`mitaga beriladi va u tomonidan dastlabki tarzda ko`rib chiqiladi.

Davlat budjeti loyihasiga doir materiallar Qonunchilik palatasi deputatlariga oldindan, mazkur loyiha Qonunchilik palatasi majlisida ko`rib chiqilgunga qadar yuboriladi.

Davlat budjeti loyihasini Qonunchilik palatasining majlisida muhokama qilish O`zbekiston Respublikasi moliya vazirining yoki uning vazifasini bajaruvchi shaxsning ma'ruzasi bilan boshlanadi.

Davlat budjeti loyihasi bo`yicha Qonunchilik palatasining mulohazalari va takliflari uch kunlik muddatda O`zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasiga yuboriladi.

O`zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasi o`n to`rt kun ichida Qonunchilik palatasining mulohazalari va takliflarini inobatga olgan holda Davlat budjeti loyihasini maromiga yetkazadi va Davlat budjetining maromiga yetkazilgan loyihasini Qonunchilik palatasiga yuboradi.

Davlat budjetining loyihasi Qonunchilik palatasi tomonidan joriy yilning 15 noyabridan kechiktirmay ko`rib chiqilishi kerak.

Qonunchilik palatasi tomonidan qabul qilingan Davlat budjeti mazkur budjet qabul qilingan kundan e'tiboran besh kun ichida ko`rib chiqish uchun Senatga yuboriladi.

Parlamentning tumanlar, shaharlar, viloyatlarni tashkil etish, tugatish, ularning nomini hamda chegaralarini o`zgartirish vakolatini ro`yobga chiqarish tartibi "O`zbekiston Respublikasi Oliy Majlisi Qonunchilik palatasi Reglamenti to`g`risida"gi qonunning 29-moddasida belgilangan. Unga ko`ra Qonunchilik palatasi O`zbekiston Respublikasi Vazirlar

Mahkamasining belgilangan tartibda kiritilgan taklifiga binoan tumanlar, shaharlar, viloyatlarni tashkil etish, tugatish, ularning nomini va chegaralarini o'zgartirish to'g'risidagi masalalarni ko'rib chiqadi.

Tumanlar, shaharlar, viloyatlarni tashkil etish, tugatish, ularning nomini va chegaralarini o'zgartirish to'g'risidagi masala rad etilgan taqdirda, u Qonunchilik palatasi ko'rib chiqishi uchun kamida bir yildan keyin qayta kiritilishi mumkin.

O'zbekiston Respublikasi Prezidentining vazirliklar, davlat qo'mitalari va davlat boshqaruvining boshqa organlarini tuzish hamda tugatish to'g'risidagi farmonlarini tasdiqlash palatalarning O'zbekiston Respublikasi ijro etuvchi hokimiyat organlarining tizimini va vakolatlarini belgilash imkoniyatidir. "O'zbekiston Respublikasi Oliy Majlisi Qonunchilik palatasi Reglamenti to'g'risida"gi qonunning 25-moddasiga ko'ra palata O'zbekiston Respublikasi Prezidentining vazirliklar, davlat qo'mitalarini va davlat boshqaruvining boshqa organlarini tuzish hamda tugatish to'g'risidagi o'zining tasdig'iga kiritilgan farmonlari yuzasidan qarorlar qabul qiladi. Qonunchilik palatasining O'zbekiston Respublikasi Prezidentining vazirliklar, davlat qo'mitalarini va davlat boshqaruvining boshqa organlarini tuzish hamda tugatish to'g'risidagi farmonlarini tasdiqlash masalasi yuzasidan qarorlari mazkur qarorlar qabul qilingan kundan e'tiboran uch kun ichida Senatga, shuningdek O'zbekiston Respublikasi Prezidentiga yuboriladi. Ushbu moddaga ham ayrim to'ldirishlar kiritilsa maqsadga muvofiq bo'lar edi. Misol uchun, Qonunchilik palatasining Prezidentning farmonini tasdiqlamasa, uni qayta ko'rish mexanizmi albatta ishlab chiqilishi lozim.

O'zbekiston Respublikasi Prezidentining O'zbekiston Respublikasiga hujum qilinganda yoki tajovuzdan bir-birini mudofaa qilish yuzasidan tuzilgan shartnoma majburiyatlarini bajarish zaruriyati tug'ilganda urush holati e'lon qilish to'g'risidagi farmonini tasdiqlash palatalarning o'ta mas'uliyatli vakolatidir. "O'zbekiston Respublikasi Oliy Majlisi Qonunchilik palatasi Reglamenti to'g'risida"gi qonunning 26-moddasiga ko'ra Qonunchilik palatasiga ko'rib chiqish uchun kiritilgan O'zbekiston Respublikasi Prezidentining urush holati e'lon qilish to'g'risidagi farmonini ushbu farmon kelib tushgan paytdan e'tiboran 48 soatdan kechiktirmay, O'zbekiston Respublikasi Prezidentining umumiy yoki qisman safarbarlik e'lon qilish to'g'risidagi, favqulodda holat joriy etish, uning amal qilishini uzaytirish va tugatish to'g'risidagi farmonlarini esa ular kelib tushgan paytdan e'tiboran 72 soatdan kechiktirmay ko'rib chiqadi.

O'zbekiston Respublikasi Prezidentining urush holati, umumiy yoki qisman safarbarlik e'lon qilish to'g'risidagi, favqulodda holat joriy etish, uning amal qilishini uzaytirish va tugatish to'g'risidagi farmonlarini tasdiqlash haqidagi masala Qonunchilik palatasi qo'mitalarida dastlabki tarzda muhokama qilinmasdan Qonunchilik palatasi tomonidan ko'rib chiqarilishi ham bu masalada operativ qaror qabul qilinishiga xizmat qiladi.

Qonunchilik palatasining O'zbekiston Respublikasi Prezidentining urush holati, umumiy yoki qisman safarbarlik e'lon qilish to'g'risidagi, favqulodda holat joriy etish, uning amal qilishini uzaytirish va tugatish to'g'risidagi farmonlarini tasdiqlash masalasi yuzasidan qarorlari darhol O'zbekiston Respublikasi Prezidentiga yuboriladi.

Palatalarning O'zbekiston Respublikasi Prezidentining taqdimiga binoan O'zbekiston Respublikasi Bosh vaziri nomzodini ko'rib chiqish va tasdiqlash ijroiya etuvchi hokimiyat ustidan parlament nazoratini ta'minlashga xizmat qiladi. "O'zbekiston Respublikasi Oliy Majlisi Qonunchilik palatasi Reglamenti to'g'risida"gi qonunning 22-moddasiga ko'ra O'zbekiston Respublikasi Prezidentining O'zbekiston Respublikasi Bosh vaziri nomzodini

tasdiqlash to'g'risidagi taqdimnomasi Qonunchilik palatasi tomonidan taqdimnoma kiritilgan kundan e'tiboran yetti kun ichida ko'rib chiqiladi.

Qonunchilik palatasining O'zbekiston Respublikasining Bosh vaziri nomzodini tasdiqlash masalasi yuzasidan qarori mazkur qaror qabul qilingan kundan e'tiboran uch kun ichida O'zbekiston Respublikasi Prezidentiga yuboriladi.

Qonunchilik palatasi taqdim etilgan O'zbekiston Respublikasi Bosh vaziri nomzodini uch marta rad etgan taqdirda, O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Bosh vazirni tayinlaydi, Qonunchilik palatasini tarqatib yuboradi va yangi saylov tayinlaydi.

Qonunchilik palatasining O'zbekiston Respublikasi Markaziy saylov komissiyasini tuzishi "O'zbekiston Respublikasi Oliy Majlisi Qonunchilik palatasi Reglamenti to'g'risida"gi qonunning 24-moddasida tartibga solingan. Unga ko'ra O'zbekiston Respublikasi Markaziy saylov komissiyasi a'zoligiga nomzodlar to'g'risidagi takliflar Qonunchilik palatasi ko'rib chiqishi uchun Qoraqalpog'iston Respublikasi Jo'qorg'i Kengesi, xalq deputatlari viloyatlar va Toshkent shahar Kengashlari tomonidan kiritiladi.

Qonunchilik palatasining O'zbekiston Respublikasi Markaziy saylov komissiyasi a'zolarini saylash masalasi yuzasidan qarori mazkur qaror qabul qilingan kundan e'tiboran uch kun ichida Senatga yuboriladi.

O'zbekiston Respublikasi Oliy Majlisining Inson huquqlari bo'yicha vakili va uning o'rinbosarini saylashi inson huquqlarini ta'minlash borasidagi katta ahamiyatga ega. Chunki O'zbekiston Respublikasi Oliy Majlisining Inson huquqlari bo'yicha vakili (ombudsman) mansabdor shaxs bo'lib, unga davlat organlari, korxonalar, muassasalar, tashkilotlar va mansabdor shaxslar tomonidan inson huquqlari hamda erkinliklari to'g'risidagi qonun hujjatlariga rioya etilishi ustidan parlament nazoratini ta'minlash vakolatlari berilgan¹.

"O'zbekiston Respublikasi Oliy Majlisi Qonunchilik palatasi Reglamenti to'g'risida"gi qonunning 23-moddasiga ko'ra O'zbekiston Respublikasi Oliy Majlisining Inson huquqlari bo'yicha vakili nomzodi Qonunchilik palatasi ko'rib chiqishi uchun O'zbekiston Respublikasi Prezidenti tomonidan kiritiladi.

Qonunchilik palatasining O'zbekiston Respublikasi Oliy Majlisining Inson huquqlari bo'yicha vakilini saylash masalasi yuzasidan qarori Senatga yuboriladi.

O'zbekiston Respublikasi Oliy Majlisining Inson huquqlari bo'yicha vakili nomzodi O'zbekiston Respublikasi Oliy Majlisi palatalarining majlislarida ko'rib chiqilganidan keyin ushbu masala yuzasidan qabul qilingan uzil-kesil qaror qonunda belgilangan tartibda O'zbekiston Respublikasi Prezidentiga yuboriladi.

Xalqaro shartnomalarni ratifikatsiya va denonsatsiya qilish vakolati Oliy Majlisning davlatning tashqi siyosatini belgilashdagi muhim vakolatidir. "O'zbekiston Respublikasi Oliy Majlisi Qonunchilik palatasi Reglamenti to'g'risida"gi qonunning 28-moddasiga ko'ra O'zbekiston Respublikasining xalqaro shartnomasini ratifikatsiya qilish, denonsatsiya qilish, tugatish yoki uning amal qilishini to'xtatib turish to'g'risidagi qaror loyihasi Qonunchilik palatasiga O'zbekiston Respublikasi Prezidenti yoki O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasi tomonidan shu shartnoma rasmiy matnining tasdiqlangan nusxasi va uni ratifikatsiya qilish, denonsatsiya qilish, tugatish yoki uning amal qilishini to'xtatib turish maqsadga muvofiqligining asoslarini o'z ichiga olgan hujjatlar bilan birgalikda kiritiladi.

O'zbekiston Respublikasining xalqaro shartnomasini ratifikatsiya qilish, denonsatsiya qilish, tugatish yoki uning amal qilishini to'xtatib turish to'g'risidagi Qonunchilik palatasi tomonidan qabul qilingan qaror Senatga yuboriladi.

Agar O'zbekiston Respublikasining xalqaro shartnomasini ratifikatsiya qilish, denonsatsiya qilish, tugatish yoki uning amal qilishini to'xtatib turish to'g'risidagi qaror

¹ Qarang: O'zbekiston Respublikasi Oliy Majlisining Axborotnomasi, № 9, 169

loyihasi Qonunchilik palatasi deputatlarining zarur ovozlari sonini to'plamagan bo'lsa va shu majlis jarayonida mazkur qaror loyihasini Qonunchilik palatasining qayta ko'rib chiqishi uchun kiritish zarurligi to'g'risida qaror qabul qilinmagan bo'lsa, O'zbekiston Respublikasining xalqaro shartnomasi ratifikatsiya qilish, denonsatsiya qilish, tugatish yoki uning amal qilishini to'xtatib turish taomilidan o'tmagan hisoblanadi.

O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasining 79-moddasida Qonunchilik palatasining mutlaq vakolatlari quyidagicha belgilandi:

1) Qonunchilik palatasining Spikeri va uning o'rinbosarlarini, qo'mitalarning raislari va ularning o'rinbosarlarini saylash;

2) O'zbekiston Respublikasi Bosh prokurorining taqdimiga binoan Qonunchilik palatasi deputatini daxlsizlik huquqidan mahrum etish to'g'risidagi masalalarni hal etish;

3) reglamentni hamda o'z faoliyatini tashkil etish va palataning ichki tartib qoidalari bilan bog'liq masalalar yuzasidan boshqa qarorlarni qabul qilish;

4) siyosiy, ijtimoiy-iqtisodiy hayot sohasidagi u yoki bu masalalar yuzasidan, shuningdek davlat ichki va tashqi siyosati masalalari yuzasidan Qonunchilik palatasining qarorlarini qabul qilish kiradi.

Spiker va uning o'rinbosarlarini, qo'mitalarning raislari va ularning o'rinbosarlarini Qonunchilik palatasining mutlaq o'zi saylashi uning mustaqil hokimiyati organi sifatidagi faoliyatining kafolatlaridan biridir. O'zbekistonda Qonunchilik palatasi Spikeri va uning o'rinbosarlarini saylashning o'ziga xos tartibi ishlab chiqildi. Markaziy saylov komissiyasi raisining boshchiligidagi saylangan deputatlardan shakllantiriladigan Oqsoqollar Kengashi palata Spikeri va uning o'rinbosarlarini saylovini obyektiv o'tkazilishini ta'minlaydi.

«Referendum yakunlari hamda davlat hokimiyati tashkil etilishining asosiy prinsiplari to'g'risida»gi konstitutsiyaviy Qonunda yuqori palataning asosiy vazifasi Senatning hududiy vakillik palatasi sifatida ta'riflanishi orqali ifodalangan.

Barqarorlik va nazorat omili sifatida konservativ element muayyan normalarda o'z ifodasini topdi. Birinchidan, Senatning o'n olti nafar a'zosi fan, san'at, adabiyot, ishlab chiqarish sohasida hamda davlat va jamiyat faoliyatining boshqa tarmoqlarida katta amaliy tajribaga ega bo'lgan va alohida xizmat ko'rsatgan eng obro'li fuqarolar orasidan O'zbekiston Respublikasi Prezidenti tomonidan tayinlanishi haqidagi normada aks etdi. Ikkinchidan, qonunni qabul qilish tartibida aks etgan bo'lib, unga ko'ra, Qonunchilik palatasi tomonidan qabul qilingan qonunni Senat ko'rib chiqadi hamda uni ma'qullash yoki rad etish to'g'risida qaror qabul qiladi. Senat tomonidan rad etilgan va Qonunchilik palatasiga qaytarilgan qonun, agar quyi palata deputatlar umumiy sonining uchdan ikki qismidan iborat ko'pchilik ovozi bilan shu qonunni yana ma'qullasa, O'zbekiston Respublikasi Oliy Majlisi tomonidan qabul qilinishi mumkin. Shuningdek konservativ elementning demokratikligi yuzaga kelgan kelishmovchiliklarni kelishuv komissiyalarini tuzish orqali bartaraf etish tartibida aks etgan.

«O'zbekiston Respublikasining Konstitutsiyasiga o'zgartishlar va qo'shimchalar kiritish to'g'risida»gi O'zbekiston Respublikasi Qonunida (78,80-moddalar) va «O'zbekiston Respublikasi Oliy Majlisining Senati to'g'risida»gi O'zbekiston Respublikasining Konstitutsiyaviy Qonunida (8, 9-moddalar) Senatning asosiy vazifalari mutlaq vakolatlarida va Qonunchilik palatasi bilan birgalikdagi tasarrufiga kiruvchi vakolatlarida aks ettirilgan.

Avvalo, shuni ta'kidlash kerakki, mutlaq vakolatlar jumlasiga, birinchidan, Senatning ichki ishini tashkil etish (masalan, Raisni, uning o'rinbosarlarini, qo'mitalarning raislari va ularning o'rinbosarlarini saylash; palata faoliyatini tashkil etish va ichki tartib qoidalari) masalalari kiritilgan. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining takdimiga binoan:

O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyaviy sudini, O'zbekiston Respublikasi Oliy sudini, O'zbekiston Respublikasi Oliy xo'jalik sudini saylash haqida bormoqda. Ana shu vakolatlar jumlasiga shuningdek O'zbekiston Respublikasi Prezidentining O'zbekiston Respublikasi Bosh prokurori va uning o'rinbosarlarini tayinlash hamda ularni lavozimlaridan ozod etish to'g'risidagi farmonlarini tasdiqlashni ham kiritish kerak bo'ladi. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining taqdimiga binoan Senat O'zbekiston Respublikasi Tabiatni muhofaza qilish davlat qo'mitasining raisini va O'zbekiston Respublikasi Markaziy banki boshqaruvining raisini tayinlaydi va lavozimidan ozod qiladi.

O'zbekiston Prezidentining O'zbekiston Respublikasi Milliy xavfsizlik xizmati raisini tayinlash va uni lavozimidan ozod etish to'g'risidagi farmonlarini tasdiqlashni, shuningdek O'zbekiston Respublikasi Prezidentining taqdimiga binoan O'zbekiston Respublikasining chet davlatlardagi diplomatik va boshqa vakillarini tayinlash hamda ularni lavozimidan ozod etishni kiritish mumkin. Shu bilan birga O'zbekiston Respublikasi Prezidentining taqdimiga binoan amnistiya to'g'risidagi hujjatlarni qabul qilish Senatga berilgan yangi parlament vakolati hisoblanadi.

Sud va ijro etuvchi hokimiyat organlarining oliy mansabdor shaxslarini saylash, tayinlash va lavozimidan ozod etish masalalari bo'yicha vakolatlarning o'ziga xosligi shundaki, ular vakillik hokimiyatini amalga oshirish nuqtai nazaridan ham, ijro etuvchi hokimiyatni amalga oshirishda qatnashish jihatidan ham siyosiy xususiyatga ega. Prezidentning taqdimiga binoan saylaydigan va hal qiladigan yoki Prezidentning kadrlarga oid qarorlarini mustahkamlaydigan organ huquqida ishtirok etar ekan, Senat shu asnoda mazkur qarorlar bo'yicha Prezident bilan ma'suliyatni bo'lashishadi va, ayniqsa, Senat o'zi saylash va tayinlashda bevosita ishtirok etadigan mansabdor shaxslarga nisbatan nazorat qilishga oid vazifalar amalga oshirilishiga ko'maklashadi. O'zbekiston Respublikasi Bosh prokurori, O'zbekiston Respublikasi Tabiatni muhofaza qilish davlat qo'mitasining raisi, O'zbekiston Respublikasi Markaziy banki boshqaruvining raisiga taalluqli bo'lib, ular Konstitutsiyaga muvofiq Senat oldida hisobot beradilar.

Mazkur holat «O'zbekiston Respublikasi Oliy Majlisining Senati to'g'risida»gi Konstitutsiyaviy Qonunning hududiy belgiga ko'ra hamda siyosiy va boshqa asosda guruhlar tuzilishini istisno etadigan norma bilan mustahkamlanadi. Qonunlarning loyihalarida va quyi palataning boshqa qarorlarida o'z aksini topadigan partiyaviy va boshqa guruhlarining siyosiy manfaatlari ularning mintaqaviy va umumdavlat manfaatlariga muvofiqligi jihatidan saralashdan o'tkaziladi. Umumdavlat manfaatlar va hududlarning manfaatlarini O'zbekiston Respublikasi Oliy Majlisining qonunchilik va vakillik ishida aks ettirish bilan bog'liq boshqa vazifalarni Senat Qonunchilik palatasi bilan hamkorlikda bajaradi.

Palatalarning birgalikdagi tasarrufiga kiritilgan vakolatlar, aslini olganda, parlamentning qonun chiqaruvchi hokimiyatni amalga oshiruvchi yagona oliy davlat vakillik organi sifatidagi asosiy vazifasini aks ettiradi. Bular ikkala palataning tegishli tartib-taomillar asosida o'zaro muvofiqlashtirilib kelishilgan qarori talab qilinadigan masalalardir. Mazkur tartib-taomillar (palatalarni shakllantirishning turli usullari bilan bir qatorda) ikki palatali tizimga nisbatan uyushtiruvchi elementlar hisoblanadi va bu tizim ularsiz o'zining bajaradigan mazmunini yo'qotadi. Mazkur tartib-taomillar yordamida birgalikdagi tasarrufdagi quyidagi masalalar hal etilib, ularni to'rt guruhga bo'lish kerak bo'ladi: 1) qonunchilikka oid; 2) vakillikka oid; 3) nazoratga oid; 4) ma'muriy-hududiy tuzilishga oid. Bunday bo'lish shartlidir va u tegishli vakolatlarni ancha qulay - tartibli tasavvur etish uchun xizmat qiladi. Birinchi guruhni O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasini qabul qilish, unga o'zgartishlar va qo'shimchalar kiritish; O'zbekiston

Respublikasining konstitutsiyaviy qonunlarini qabul qilish, ularga o'zgartish va qo'shimchalar kiritish; xalqaro shartnomalarni ratifikatsiya va denonsatsiya qilish tashkil etadi. Oxirgi vakolat nazorat qilish xususiyatiga ham ega. Yana shuni ta'kidlash kerakki, palatalarning birgalikdagi tasarrufidagi sohalar bo'yicha bir qator qarorlari qonun vositasida amalga oshiriladi. Shu sababli vakolatlarining qolgan toifalari ularning amalga oshirilishi maqsadlari asosida farqlanadi. Jumladan, ikkinchi guruhni vakillik vazifalari bilan bog'liq va ijtimoiy-iqtisodiy yoki siyosiy ahamiyatga molik vakolatlar tashkil etadi. Chunonchi gap O'zbekiston Respublikasining referendumini o'tkazish to'g'risida va uni o'tkazish sanasini tayinlash haqida qaror qabul qilish ; O'zbekiston Respublikasi ichki va tashqi siyosatining asosiy yo'nalishlarini belgilash hamda davlat strategik dasturlarini qabul qilish to'g'risida bormoqda. Bu shuningdek: O'zbekiston Respublikasi qonun chiqaruvchi, ijro etuvchi hamda sud hokimiyati organlarining tizimini va vakolatlarini belgilash; boj, valuta va kredit ishlarini qonun yo'li bilan tartibga solish; soliqlar va boshqa majburiy to'lovlarni joriy qilish; davlat mukofotlari va unvonlarini ta'sis etish; O'zbekiston Respublikasi Markaziy saylov komissiyasini tuzish hamdir.

Vakolatlarining uchinchi guruhi parlamentning vakillik vazifalari jumlasiga kiritilishi va Prezidentning siyosiy qarorlari qabul qilinishida ishtirokchi sifatida ta'riflanishi mumkin. Mazkur vakolatlar jumlasiga: O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining taqdimiga binoan O'zbekiston Respublikasining Davlat budjetini qabul qilish va uning ijrosini nazorat etish; O'zbekiston Respublikasi Oliy Majlisining Inson huquqlari bo'yicha vakili va uning o'rinbosarini saylash; O'zbekiston Respublikasi Prezidentining vazirliklar, davlat qo'mitalari va davlat boshqaruvining boshqa organlarini tuzish hamda tugatish to'g'risidagi farmonlarini tasdiqlash; O'zbekiston Respublikasi Prezidentining taqdimiga binoan O'zbekiston Respublikasi Bosh vaziri nomzodini ko'rib chiqish va tasdiqlash; O'zbekiston Respublikasi Hisob palatasining hisobotini ko'rib chiqish; O'zbekiston Respublikasi Prezidentining O'zbekiston Respublikasiga hujum qilinganda yoki tajovuzdan bir-birini mudofaa qilish yuzasidan tuzilgan shartnoma majburiyatlarini bajarish zaruriyati tug'ilganda urush holati e'lon qilish to'g'risidagi farmonini tasdiqlash; O'zbekiston Respublikasi Prezidentining umumiy yoki qisman safarbarlik e'lon qilish, favqulodda holat joriy etish, uning amal qilishini uzaytirish yoki tugatish to'g'risidagi farmonlarini tasdiqlashni kiritish kerak bo'ladi.

Nihoyat, vakolatlarining to'rtinchi guruhi, bular: O'zbekiston Respublikasi tarkibiga yangi davlat tuzilmalarini qabul qilish va ularning O'zbekiston Respublikasi tarkibidan chiqishi haqidagi qarorlarni tasdiqlash; O'zbekiston Respublikasining ma'muriy-hududiy tuzilishi masalalarini qonun yo'li bilan tartibga solish, chegaralarini o'zgartirish; tumanlar, shaharlar, viloyatlarni tashkil etish, tugatish, ularning nomini hamda chegaralarini o'zgartirishdir.

Palatalarning birgalikdagi vakolatlariga kiradigan masalalar asosan avval O'zbekiston Respublikasi Oliy Majlisining Qonunchilik palatasida, so'ngra Senatida ko'rib chiqilishi kerak. Mazkur qoida Senatning Qonunchilik palatasi qarorlarini tasdiqlash yo'lini tiyib turish, muvozanatni saqlash, shu tariqa, butun O'zbekiston Respublikasi Oliy Majlisi faoliyatining samaradorligini oshirishga da'vat etilgan organ sifatidagi mavqeini mustahkamlaydi. Muvofiq ravishda yuqori palataning faoliyati pirovard natijada hokimiyat bo'linishi tizimida qonunchilik hokimiyatining rolini kuchaytirishga va aholining siyosiy faolligini oshirishga ko'maklashmog'i lozim. O'zbekiston Respublikasi Prezidenti I.A.Karimov ikkinchi chaqiriq O'zbekiston Respublikasi Oliy Majlisining o'n birinchi sessiyasidagi ma'ruzasida ta'kidlaganidek, «Bugungi kunda hokimiyat tuzilmalarini tashkil etish va muvozanatni saqlashning yangi, yanada mukammal demokratik tizimini

shakllantirish bo'yicha ko'rilayotgan choralar, Konstitutsiyamizga kiritilayotgan o'zgartirish va qo'shimchalar jamiyat siyosiy hayotini faollashtirish, fuqarolarimizda ijtimoiy va siyosiy jihatdan o'zligini anglash tuyg'usining kuchayishi uchun jiddiy omil bo'lmog'i kerak».¹

Demak, yuqori palatani tashkil etish g'oyasiga, avvalo, butun parlament faoliyati samaradorligini oshirishning, birinchi navbatda, huquqiy davlat va fuqarolik jamiyatini barpo etish manfaatlariga javob beradigan maqsadi asos qilib olingan.

Senat O'zbekiston Respublikasi Oliy Majlisi vazifalari qatoriga hududiy vakillik vazifalari, o'zaro nazorat va tiyib turish elementlari, ilgari Prezidentga tegishli bo'lgan va ijro etuvchi hokimiyat faoliyati ustidan tegishli nazoratni amalga oshirish imkoniyatini beradigan ayrim siyosiy vakolatlari qo'shiladi.

Yuqori palataga qonunchilik yo'li bilan berib qo'yilgan vakolatlar parlamentarizmning demokratik mohiyatini aks ettiradi hamda huquqiy davlat va fuqarolik jamiyati institutsional negizini rivojlantirishdagi yangi bosqichni ifodalaydi. Bu parlamentning qonunchilikka oid va boshqa qarorlarini mushohada qilishning partiyaviylikdan, guruhlariga mansublikdan xoli shaklda ifodalangan demokratizmning ancha yuksak mezonidir.

O'zbekiston Respublikasi Oliy Majlisining Qonunchilik palatasi va Senati alohida-alohida majlis o'tkazadilar.

O'zbekiston Respublikasi Oliy Majlisi Qonunchilik palatasi va Senatining qo'shma majlislari O'zbekiston Respublikasi Prezidenti qasamyod qilganda, O'zbekiston Respublikasi Prezidenti mamlakat ijtimoiy-iqtisodiy hayotining, ichki va tashqi siyosatining eng muhim masalalari yuzasidan nutq so'zlaganda, chet davlatlarning rahbarlari nutq so'zlaganda o'tkaziladi. Palatalarning kelishuviga binoan qo'shma majlislar boshqa masalalar yuzasidan ham o'tkazilishi mumkin.

O'zbekiston Respublikasi Oliy Majlisining Qonunchilik palatasi va Senati o'z vakolatlariga kiritilgan masalalar yuzasidan qarorlar qabul qiladi.

O'zbekiston Respublikasi Oliy Majlisi Qonunchilik palatasi va Senatining qarorlari Qonunchilik palatasi deputatlari yoki Senat a'zolari umumiy sonining ko'pchilik ovozi bilan qabul qilinadi, ushbu Konstitutsiyada nazarda tutilgan hollar bundan mustasno.

Konstitutsiya va konstitutsiyaviy qonunlarda palatalar vakolatlari, shakllantirilishi va faoliyatining eng muhim prinsiplari va normalari to'la-to'kis mustahkamlab qo'yiladi.

3-§. O'zbekiston Respublikasi Oliy Majlisi Qonunchilik palatasi faoliyatining tashkiliy huquqiy masalalari

O'zbekiston Respublikasi Oliy Majlisi palatalarining birinchi qo'shma majlisidayoq yurtboshimiz I.A.Karimov "Bizning bosh maqsadimiz sifatida jamiyatni demokratlashtirish va yangilash, mamlakatni modernizatsiya qilish va isloh etish" ma'ruzasida davlatning keyingi strategik yo'nalishlarini deputatlar va Senatorlar e'tiboriga taqdim etdi. Ma'ruzasida qonunchilik hokimiyati bo'lmish mamlakat Parlamentining roli va ta'sirini kuchaytirish, Qonunchilik palatasini shakllantirish, uning vakolat va huquqlarini kengaytirish davlat qurilishi va boshqaruvi sohasi"

Darhaqiqat, qonun chiqaruvchi organ davlat mexanizmida asosiy o'rin tutishi isbot talab qilmaydigan hol. Buning sababi shundaki, u ijro etuvchi hokimiyat amalga oshirishi lozim bo'lgan va sud hokimiyatining faoliyati uchun qonunchilik asosi bo'lib xizmat qiladigan umummajburiy talablarni o'rnatadi. Shuningdek, Oliy Majlis nazorat-tahlil,

¹ Karimov I.A. Biz tanlagan yo'l - demokratik taraqqiyot va ma'rifiy dunyo bilan hamkorlik yo'li. -T. 11. - T.: O'zbekiston, 2003. - 224-bet.

parlamentlararo aloqalarni mustahkamlash, fuqarolar murojaatlarini ko`rib chiqish bo`yicha faoliyat olib boradi”¹.

Shubhasiz, parlamentimizning faoliyatini takomillashtirish hamda demokratiyalashga yo`naltirilgan yirik tashkiliy-huquqiy chora-tadbirlarni amalga oshirishni taqozo qildi. Shu maqsadda O`zbekiston Respublikasi Oliy Majlisi Qonunchilik palatasining 2005 yilga mo`ljallangan faoliyatining asosiy yo`nalishlari qabul qilindi². Lekin mazkur hujjatda Oliy Majlis faoliyatining faqat qonunchilik, nazorat-tahlil faoliyati va o`tkazadigan tadbirlari ko`rsatilgan. Fuqarolarning murojaatlari bilan ishlashni tashkil etish O`zbekiston Respublikasi Oliy Majlisi Qonunchilik palatasi devonining Nazorat-axborot bo`limi tomonidan amalga oshiriladi.

2005 yilda Oliy Majlis Qonunchilik palatasi tomonidan 63 ta qonun loyihalarini qabul qilish rejalashtirilgan. Shulardan 25 tasi ishlab chiqiladigan, 6 tasi yangi tahrirda kiritiladigan va 32 tasi amaldagi qonunlarga o`zgartishlar kiritishga oid qonunlar loyihalaridir.

Demokratik islohotlarni chuqurlashtirish Qonunchilik palatasi ishini to`g`ri tashkil etish masalalari bilan bevosita bog`liqdir. Qonunchilik palatasi vakolatlarining samarali bajarilishi ularning faoliyatini to`g`ri tashkil etilishini taqozo etadi.

Qonunchilik palatasi ishini tashkil qilishning muhim jihatlaridan biri – bu deputatlar o`rtasida vazifalarning to`g`ri taqsimlanishidir. Odatga ko`ra, boshqa davlatlarda ham vazifalar quyi palata tarkibidagi rahbar shaxslar va devon xodimlari borligini nazarda tutgan holda taqsimlanadi. Palataning yuqoridagi tarkibi chet davlatlar tajribasiga xos bo`lib, uning ishini unumli tashkil etishda raisning roli ayniqsa muhim.

O`zbekiston Respublikasi Oliy Majlisining Qonunchilik palatasi Spikeri:

Qonunchilik palatasi va uning Kengashi majlislarini chaqiradi, ularda raislik qiladi;

Qonunchilik palatasi muhokamasiga kiritiladigan masalalarni tayyorlashga umumiy rahbarlik qiladi;

- Qonunchilik palatasi tomonidan qabul qilingan qonunlarni ma`qullash uchun Senatga yuboradi;

- Qonunchilik palatasi qo`mitalari va komissiyalarining faoliyatini muvofiqlashtirib boradi;

- O`zbekiston Respublikasi qonunlarining va Qonunchilik palatasi hujjatlarining ijrosi ustidan nazoratni tashkil etadi;

- Qonunchilik palatasi Spikerining o`rinbosarlari o`rtasida vazifalarni taqsimlaydi;

- parlamentlararo aloqalarni amalga oshirish ishlariga hamda xalqaro parlament tashkilotlari ishi bilan bog`liq Qonunchilik palatasi guruhlarining faoliyatiga rahbarlik qiladi;

- Qonunchilik palatasi matbuot organlarining ustavlarini va tahrir hay`atlari tarkibini hamda ularning ishlashi uchun zarur xarajatlar smetalarini tasdiqlaydi;

- Kengash bilan kelishilgan holda Qonunchilik palatasi matbuot organlarining bosh muharrirlarini tayinlaydi va ularni lavozimidan ozod qiladi;

Qonunchilik palatasi matbuot organlarining faoliyatiga rahbarlikni amalga oshiradi;

- Senat, boshqa davlat organlari, chet davlatlar, xalqaro va boshqa tashkilotlar bilan o`zaro munosabatlarda Qonunchilik palatasi nomidan ish ko`radi;

- Qonunchilik palatasi va uning Kengashi qarorlarini imzolaydi;

¹ Bu haqda batafsilroq qarang: Халилов Э.Х. Парламент Узбекистана на современном этапе развития страны. // Право. №1. - 1998. – 8-11-бетлар.

² “O`zbekiston Respublikasi Oliy Majlisi Qonunchilik palatasining 2005 yilga mo`ljallangan faoliyatining asosiy yo`nalishlari to`g`risida”gi O`zbekiston Respublikasi Oliy Majlisi Qonunchilik palatasining 2005 yil 20 apreldagi 50-I-sonli Qarori

- Qonunchilik palatasi devoni faoliyatiga rahbarlikni amalga oshiradi, deputatlar va Qonunchilik palatasi devoni ishlashi uchun zarur xarajatlar smetalarini tasdiqlaydi va h.k.

Qonunchilik palatasi Spikeri o'zining vakolatiga taalluqli masalalarni Kengash muhokamasiga kiritishga haqli. Qonunchilik palatasi Spikeri vakolatlarining kengligi uning o'rinbosarlari o'rtasida vazifalarini to'g'ri taqsimlashni taqozo qiladi.

Qonunchilik palatasi Spikerining o'rinbosarlari Qonunchilik palatasi Spikerining topshirig'iga binoan uning ayrim vazifalarini bajaradi va Qonunchilik palatasi Spikeri yo'qligida yoki o'z vazifalarini amalga oshirishi mumkin bo'lmagan hollarda uning vazifasini bajarib turadi degan qoida mustahkamlangan. Umuman, qonunchilik palatasi, uning organlari va deputatlarining vazifalarni bajarish Qonunchilik palatasi devoni xodimlari tomonidan qator tadbirlarni amalga oshirishini taqozo qiladi.

Qonunchilik palatasi faoliyatini tashkil etishda uning devonining o'rni kattadir. Chunki Qonunchilik palatasi, uning organlari va deputatlar faoliyatining tashkiliy, axborot, moddiy-texnika ta'minotini Qonunchilik palatasi devoni amalga oshiradi. Qonunchilik palatasining devoni palata rahbariyati huzuridagi kotibiyatni, qo'mitalar bilan ishlash, yuridik, nazorat-axborot xalqaro aloqalar, matbuot va tarjimalar, umumiy bo'lim va buxgalteriyani o'z ichiga oladi

Qonunchilik palatasining devoni bo'limlar shuningdek, qo'mitalar bilan ishlash, yuridik xulosa berish, nazorat-axborot, xalqaro aloqalarni yo'lga qo'yish va boshqa muhim tashkiliy va axborot vazifalarini amalga oshiradi. Parlament ishini tashkil etishning O'zbekiston va xorijiy davlatlar tajribasidan ma'lumki, parlament devoni ishini to'g'ri tashkil etish uning vazifalarini samarali amalga oshirishning kafolatidir. Parlament apparati xodimlari mansab instruksiyalarini ishlab chiqish bu boradagi dolzarb vazifalardan biridir.

O'zbekiston Respublikasi Oliy Majlis Qonunchilik palatasi faoliyatining asosiy shakli – bu uning majlislaridir.

O'zbekiston Respublikasi Oliy Majlisi Qonunchilik palatasi va Senatining birinchi majlislari tegishincha Qonunchilik palatasiga saylovdan keyin ikki oydan kechiktirmay va Senat tarkib topganidan keyin bir oydan kechiktirmay Markaziy saylov komissiyasi tomonidan chaqiriladi.

O'zbekiston Respublikasi Oliy Majlisining Qonunchilik palatasi majlislari sessiyalar davrida o'tkaziladi. Sessiyalar, qoida tariqasida, sentabrning birinchi ish kunidan boshlab kelgusi yilning iyun oyi oxirgi ish kuniga qadar o'tkaziladi.

O'zbekiston Respublikasi Oliy Majlisi palatalarining majlislari, agar ular ishida barcha deputatlar umumiy sonining kamida yarmi ishtirok etayotgan bo'lsa, vakolatli hisoblanadi.

Konstitutsiyaviy qonunlarni qabul qilishda barcha deputatlar umumiy sonining kamida uchdan ikki qismi ishtirok etishi shart.

O'zbekiston Respublikasi Oliy Majlisining Qonunchilik palatasi majlislarida, shuningdek ularning organlari majlislarida O'zbekiston Respublikasi Prezidenti, Bosh vazir, Vazirlar Mahkamasining a'zolari, Respublika Konstitutsiyaviy sudi, Oliy sudi, Oliy xo'jalik sudi raislari, Bosh prokurori, Markaziy bank boshqaruvining raisi ishtirok etishlari mumkin.

O'zbekiston Respublikasi Oliy Majlisining Qonunchilik palatasi va uning organlari majlislarida Senat Raisi, O'zbekiston Respublikasi Oliy Majlisining Senati va uning organlari majlislarida Qonunchilik palatasi Spikeri ishtirok etishi mumkin.

O'zbekiston Respublikasi Oliy Majlisining Qonunchilik palatasi va Senati alohida-alohida majlis o'tkazadilar. O'zbekiston Respublikasi Oliy Majlisi Qonunchilik palatasi va Senatining qo'shma majlislari O'zbekiston Respublikasi Prezidenti qasamyod qilganda, O'zbekiston Respublikasi Prezidenti mamlakat ijtimoiy-iqtisodiy hayotining, ichki va tashqi

siyosatining eng muhim masalalari yuzasidan nutq soʻzlaganda, chet davlatlarning rahbarlari nutq soʻzlaganda oʻtkaziladi. Palatalarning kelishuviga binoan qoʻshma majlislar boshqa masalalar yuzasidan ham oʻtkazilishi mumkin.

Oʻzbekiston Respublikasi Oliy Majlisi Qonunchilik palatasi va Senatining qarorlari Qonunchilik palatasi deputatlari yoki Senat aʼzolari umumiy sonining koʻpchilik ovozi bilan qabul qilinadi. Shuning uchun deputatlarni majlislarda muntazam va samarali ishtirokini taʼminlash dolzarb masalalardan biri hisoblanadi. Zero, Qonunchilik palatasi kollegial organ boʻlib, uning vakolatlariiga doir masalalar albatta deputatlarning birgalikdagi muhokamasi uning faoliyati asosiy prinsiplaridan biri hisoblanadi.

Qonunchilik palatasi majlislaridagi masalalar boʻyicha ovoz berish shakl va uslublarini belgilash katta ahamiyatga ega. “Oʻzbekiston Respublikasi Oliy Majlisi Qonunchilik palatasi Reglamenti toʻgʻrisida”gi qonunning 11-moddasiga koʻra Qonunchilik palatasining qarorlari uning majlislarida ochiq yoki yashirin ovoz berish orqali qabul qilinadi. Ochiq ovoz berish nomma-nom, ovozlarni hisoblashning elektron tizimidan foydalangan holda yoki yashirin ovoz berish bulletinlaridan foydalangan holda amalga oshirilishi mumkin.

Qoida tariqasida, Qonunchilik palatasi majlisida ovozlarni hisoblashning elektron tizimidan foydalanilishi ustidan nazoratni Qonunchilik palatasi deputatlari jumlasidan boʻlgan guruh amalga oshiradi.

“Oʻzbekiston Respublikasi Oliy Majlisi Qonunchilik palatasi toʻgʻrisida”gi qonunning 17-moddasiga koʻra Qonun loyihalarini tayyorlash ishini olib borish, Qonunchilik palatasi muhokamasiga kiritiladigan masalalarni dastlabki tarzda koʻrib chiqish va tayyorlash, Oʻzbekiston Respublikasi qonunlari hamda palata tomonidan qabul qilinadigan qarorlarning ijrosini nazorat qilish uchun Qonunchilik palatasining vakolatlari muddatiga Qonunchilik palatasi deputatlari orasidan rais, uning oʻrinbosari va aʼzolaridan iborat tarkibda qoʻmitalar saylanadi.

Milliy qonunchiligimizda bu vazifalarni amalga oshirish uchun qoʻmitalar tashkil qilinsa, bir qancha xorijiy mamlakatlarda (Yaponiya, Fransiya, Italiya) bu vazifalar komissiyalar tomonidan amalga oshiriladi¹.

Qoʻmita raisi, uning oʻrinbosari va qoʻmita aʼzolari lavozimlari deputatlarning qaysi partiya yoki guruhga mansubligini hamda saylovda saylovchilarning qancha ovozini olganligini inobatga olgan holda yaxlit (umumiy) qaror bilan belgilanadi.

“Oʻzbekiston Respublikasi Qonunchilik palatasi Reglamenti toʻgʻrisida”gi qonuni 7-moddasining uchinchi qismiga koʻra Qonunchilik palatasida reglament; budjet, bank va moliya masalalari; iqtisodiy masalalar va tadbirkorlik; qonunchilik va sud-huquq masalalari; mehnat va ijtimoiy masalalar; mudofaa va xavfsizlik masalalari; xalqaro ishlar va parlamentlararo aloqalar qoʻmitalari tuzilishi shart. Qonunchilik palatasida boshqa qoʻmitalar ham tuzilishi mumkinligi koʻrsatilib, ularning umumiy soni, qoida tariqasida, oʻntadan oshmasligi kerakligi mustahkamlangan.

Mazkur qoidaga asosan Qonunchilik palatasida Budjet va iqtisodiy islohotlar, Qonunchilik va sud-huquq masalalari, Mehnat va ijtimoiy masalalar, Mudofaa va xavfsizlik masalalari, Xalqaro ishlar va parlamentlararo aloqalar, Sanoat, qurilish, va savdo masalalari, Agrar, suv xoʻjaligi masalalari va ekologiya, Fan, taʼlim, madaniyat va sport masalalari, Demokratik institutlar, nodavlat tashkilotlar va fuqarolarning oʻzini oʻzi boshqarish organlari qoʻmitalari tuzilgan².

¹ Конституции зарубежных государств. Учебное пособие. Москва: “Бек”, стр.50-55, 60-61.

² Oʻzbekiston Respublikasi Qonunchilik palatasining “Oʻzbekiston Respublikasi Qonunchilik palatasining qoʻmitalari toʻgʻrisida”gi 2005 yil 27 yanvardagi 14-I-sonli qarori.

Shuningdek, Qonunchilik palatasi Normativ-huquqiy atamalar komissiyasini tuzilgan. Qonunchilik palatasi muayyan vazifalarni bajarish uchun komissiyalar tuzishi mumkinligi mustahkamlangan.

Parlamentlardagi qo'mitalar soni, nomi va vakolatlarini belgilashda ularning faoliyati davlat siyosatining barcha jabhalarini qamrab olishidan kelib chiqiladi. Bunday yondashuv natijasida xorijiy davlatlar parlamentlari qo'mita va komissiyalarining soni aytarli darajada salmoqli bo'ladi. Misol uchun, Yaponiya "Parlamenti to'g'risida"gi qonunning 42-moddasiga ko'ra Maslahatchilar palatasida adliya, tashqi siyosat, moliya, maorif, Vazirlar Mahkamasi, mahalliy ma'muriyat, ijtimoiy muammolar, mehnat, qishloq xo'jaligi, o'rmon va suv xo'jaligi, savdo va sanoat, aloqa, transport, qurilish, shuningdek, budget, taftish, intizomiy va parlamentda ishni tashkil etish masalalari bo'yicha komissiyalar tuziladi. AQSH Kongressida palatalarning (soliqqa tortish, iqtisod, Kongress kutubxonasi, nashrlar bo'yicha) 4 ta umumiy va har birining tarkibida (Senatda – 16 ta, Vakillar Palatasida – 22 ta) ko'plab qo'mitalar tuzilgan.

Italiya, Fransiya va boshqa davlatlarning parlamentlarida ham turli komissiyalar tuziladi. Biroq, komissiyalarning soni qanchalik ko'p bo'lmasin, ular davlat tomonidan tartibga solinishi lozim bo'lgan ijtimoiy munosabatlarni qamrab ololmaydilar. Shuning uchun komissiyalarning nomi ularning faoliyat sohalaridan kengroq bo'lishi mumkin. Misol uchun, qurilish bo'yicha komissiyalar nafaqat qurilish, balki yerdan foydalanishni rejalashtirish, kartografiya, topografiya masalalari bilan ham shug'ullanadilar¹.

O'z zimmasiga yuklangan vazifalarni samarali bajarishi uchun O'zbekiston qonunchiligida qo'mitalarga keng vakolatlar berilgan. "O'zbekiston Respublikasi Oliy Majlisi Qonunchilik palatasi to'g'risida"gi qonunning 18-moddasiga ko'ra Qonunchilik palatasi qo'mitalari:

o'z tashabbusi bilan yoki Qonunchilik palatasining topshirig'iga binoan O'zbekiston Respublikasi qonunlarining hamda o'zining vakolatlariga kiradigan masalalar yuzasidan Qonunchilik palatasi boshqa qarorlarining loyihalarini ishlab chiqadi;

qonun loyihalarining dastlabki tarzda ko'rib chiqilishini va ularni Qonunchilik palatasida ko'rib chiqishga tayyorlashni amalga oshiradi;

qonunlarning loyihalari yuzasidan xulosalar beradi, qonun loyihasini Qonunchilik palatasining majlisi kun tartibiga kiritish, uning ustida ishlashni davom ettirish yoki asoslantirilgan holda uni rad etish to'g'risida Kengashga takliflar kiritadi;

O'zbekiston Respublikasining Davlat budjeti loyihasi yuzasidan xulosalar va takliflar beradi;

Qonunchilik palatasining topshirig'iga yoki palata Kengashining tavsiyasiga binoan muayyan qonun loyihasi yoki palata vakolatlariga kiradigan boshqa masala yuzasidan mas'ul bo'ladi;

kiritilgan qonun loyihalarini ko'rib chiqish bo'yicha ishchi guruhlarini tuzadi, ularning tarkibiga davlat organlari va nodavlat notijorat tashkilotlarining, ilmiy muassasalarning vakillarini, mutaxassislar va olimlarni, xo'jalik yurituvchi subyektlarning rahbarlarini jalb etadi;

qonunchilik tashabbusi huquqi subyektlari vakillarining ular tomonidan kiritilgan qonun loyihasiga taalluqli masalalar yuzasidan fikrlarini eshitadi;

kiritilgan O'zbekiston Respublikasi qonunlari, shuningdek Qonunchilik palatasi tomonidan qabul qilinayotgan qarorlar matniga o'zgartish yoki qo'shimchalar kiritish yuzasidan takliflar tayyorlaydi;

¹ Конституционное (государственное) право зарубежных стран. Т. Москва "Бек". 1 – 2.- М., 1996, С. 456.

davlat organlari va boshqa tashkilotlardan, mansabdor shaxslardan hujjatlarni, ekspert xulosalari, statistika ma'lumotlari va boshqa ma'lumotlarni talab qilib oladi;

davlat hokimiyati va boshqaruvi organlari rahbarlarining O'zbekiston Respublikasi qonunlari, boshqa qonun hujjatlari hamda qo'mitalarning qarorlari ular tomonidan qanday bajarilayotgani haqidagi axborotlarini eshitadi. Rivojlangan davlatlar tajribasidan ayon bo'ladiki, ushbu vakolatlarni amalga oshirish jarayonida parlament qo'mitalari qonunchilik, nazorat va axborot to'plash funksiyalarini amalga oshiradilar.

O'zbekistonda qonun matni ko'rib chiqish uchun qo'mitaga berilganidan so'ng, u o'z tarkibidan ma'ruzachini tayinlaydi. Ma'ruzachi ushbu qonunning mohiyatini ko'rib chiquvchi qo'mita majlisida maslahat ovozi bilan qatnashishi va qo'mita tomonidan kiritilgan tuzatishlarni himoya qilishi mumkin. Tayinlanishi bilanoq ma'ruzachi matn ustida ishlashni boshlaydi. Unga palata devonining xodimlari salmoqli yordam ko'rsatadi. U matn mualliflari, shuningdek, lozim deb topgan boshqa mansabdor va jismoniy shaxslarni eshitadi. Bular davlat mansabdor shaxslari, xususiy sektor, kasaba va boshqa jamoat tashkilotlari vakillari bo'lishlari mumkin. Zarur bo'lgan barcha axborotlarni to'plab, qonun matnining har bir moddasini tahlil qilib, ma'ruzachi o'z fikrini taqdim qiladi, shundan keyin masala qo'mita kun tartibiga qo'yiladi.

Umumiy muhokamani boshlashdan oldin, odatda, qo'mita majlisida manfaatdor shaxs o'z fikrini bayon qiladi va deputatlar savollariga javob beradi. Keyin ma'ruzachining nutqi har bir a'zo o'z fikrini bayon qilishi mumkin bo'lgan umumiy muhokamani ochib beradi. Muhokamadan so'ng doimiy qo'mita matnni moddama-modda o'rganishga o'tadi. U ma'ruzachi va doimiy komissiyaning boshqa a'zolari tomonidan bildirilgan takliflar bo'yicha qaror qabul qiladi. Yakunida matn ovozga qo'yiladi va qo'mita qarori qabul qilinadi.

Qonunchilik palatasi deputatlari siyosiy, professional va boshqa asosda fraksiyalar va deputatlar guruhlarini shaklida deputatlar birlashmalarini tuzishi mumkin.

Demak, mamlakatimiz parlamenti faoliyati bilan bog'liq qonun hujjatlariga muvofiq, deputatlar birlashmalarining ikki shakli-fraksiyalar va deputatlar guruhlarini mavjud.

Fraksiya siyosiy partiyadan ko'rsatiladigan deputatlar tomonidan partiya manfaatlarini Qonunchilik palatasida ifodalash maqsadida tuziladigan va belgilangan tartibda ro'yxatdan o'tkazilgan deputatlar birlashmasidir. Deputatlar guruhlarini Qonunchilik palatasi tarkibiga saylangan, siyosiy partiyadan ko'rsatilmagan deputatlar tuzishi mumkin.

"O'zbekiston Respublikasi Oliy Majlisi Qonunchilik palatasining Reglamenti to'g'risida"gi qonunning 9-moddasiga muvofiq, Qonunchilik palatasining kamida 9 nafar deputati fraksiya yoki deputatlar guruhini tuzish huquqiga ega. Qonunchilik palatasining deputati faqat bir fraksiya yoki deputatlar guruhining a'zosi bo'lishi mumkin. Lekin, bundan Oliy Majlis Qonunchilik palatasi deputatlarining har biri fraksiya yoki deputatlar guruhi a'zosi bo'lishi kerak, deb xulosa qilish kerak emas. Binobarin, saylangan deputat hech bir fraksiya yoxud deputatlar guruhiga kirmaslikka ham haqli.

"O'zbekiston Respublikasi Oliy Majlisi Qonunchilik palatasi to'g'risida"gi qonunning 24-moddasiga binoan Qonunchilik palatasida bugungi kunga qadar beshta siyosiy partiya fraksiyalari tuzildi. Bular O'zbekiston Liberal-demokratik partiyasi – 40 kishidan iborat¹, O'zbekiston Xalq demokratik partiyasi – 27 kishidan iborat², Fidokorlar

¹ O'zbekiston Respublikasi Oliy Majlisining Qonunchilik palatasining "O'zbekiston Respublikasi Oliy Majlisining Qonunchilik palatasiga O'zbekiston Liberal-demokratik partiyasidan saylangan deputatlar fraksiyasini ro'yxatga olish to'g'risida"gi 2005 yil 27 yanvardagi 9-I-sonli qarori.

² O'zbekiston Respublikasi Oliy Majlisining Qonunchilik palatasining "O'zbekiston Respublikasi Oliy Majlisining Qonunchilik palatasiga O'zbekiston Xalq-demokratik partiyasidan saylangan deputatlar fraksiyasini ro'yxatga olish to'g'risida"gi 2005 yil 27 yanvardagi 10-I-sonli qarori.

milliy demokratik partiyasi – 18 kishidan iborat¹, Milliy tiklanish partiyasi – 11 kishidan iborat², "Adolat" sotsial demokratik partiyasi – 10 kishidan iborat³ fraksiyalaridir.

Qonunchiligidimizning e'tiborga loyiq jihatlaridan yana biri shuki, Qonunchilik palatasidagi deputatlar guruhlarining vakolatlari doirasi siyosiy partiyalar farksyailari vakolatlari doirasiga tenglashtirildi. Ayni chog'da, ularning fraksiyalar bilan bir qatorda va ular bilan teng ravishda ish yurita olishining huquqiy asoslari mustahkamlandi. Bular, xususan, "O'zbekiston Respublikasi Oliy Majlis Qonunchilik palatasi to'g'risida"gi Konstitutsiyaviy qonunning 25-moddasida mufassal ifodasini topdi. Unga ko'ra, fraksiya va deputatlar guruhi:

1) Qonunchilik palatasi majlisining kun tartibi, muhokama qilinayotgan masalalarni ko'rib chiqish tartibi va mohiyati yuzasidan takliflar hamda fikr-mulohazalar kiritadi;

2) Qonunchilik palatasi majlisida muhokama qilinayotgan har bir masala yuzasidan muzokaralarda fraksiya, deputatlar guruhi vakiliga kafolatlangan tarzda so'z berilishi huquqidan foydalanadi;

3) kelishuv komissiyasi va boshqa komissiyalar tuzish to'g'risida masala qo'yadi;

4) Qonunchilik palatasi majlisida davlat hokimiyati va boshqaruvi organlarining mansabdor shaxslariga ularning tasarrufiga kiradigan masalalar yuzasidan asoslantirilgan tushuntirish berish yoki nuqtai nazarini bayon qilish talabi bilan murojaat etadi;

5) Qonunchilik palatasi majlisida muhokama qilinayotgan masala yuzasidan fraksiyaning, deputatlar guruhining fikrini Qonunchilik palatasi deputatlari o'rtasida tarqatadi;

6) palataning Kengashi, qo'mitalari va komissiyalari ishida ishtirok etadi;

7) Qonunchilik palatasida muhokama qilinayotgan qonun loyihalari va boshqa qarorlarning loyihalari yuzasidan o'z takliflarini kiritadi;

8) hukumat a'zolarini ularning faoliyati masalalari yuzasidan eshitish to'g'risida masala qo'yadi;

9) fraksiyaning, deputatlar guruhining faoliyati uchun zarur materiallar va hujjatlarni davlat organlari hamda ularning mansabdor shaxslaridan talab qilib oladi;

10) qonun hujjatlariga muvofiq boshqa vakolatlarni amalga oshiradi.

Qo'mita raisi, uning o'rinbosari va qo'mita a'zolari lavozimlari deputatlarning qaysi partiyaga yoki guruhga mansubligini hamda saylovda saylovchilarning qancha ovozi o'lganligini inobatga olgan holda yaxlit (umumiy) qarori bilan belgilanadi.

O'zbekiston Liberal-demokratik partiyasi fraksiyasi - Mehnat va ijtimoiy masalalar, Xalqaro ishlar va parlamentlararo aloqalar, Agrar, suv xo'jaligi masalalari va ekologiya qo'mitalari; O'zbekiston Xalq demokratik partiyasi fraksiyasi – Qonunchilik va sud-huquq masalalari, Sanoat, qurilish, va savdo masalalari qo'mitalari; Fidokorlar milliy-demokratik partiyasi - Mudofaa va xavfsizlik masalalari, Fan, ta'lim, madaniyat va sport masalalari qo'mitalari, "Milliy tiklanish" partiyasi fraksiyasi – Axborot va kommunikatsiya texnologiyalari masalalari, "Adolat" sotsial-demokratik partiyasi fraksiyasi – Budjet va iqtisodiy islohotlar, saylovchilar tashabuskor guruhlar uchun – demokratik institutlar,

¹ O'zbekiston Respublikasi Oliy Majlisining Qonunchilik palatasining "O'zbekiston Respublikasi Oliy Majlisining Qonunchilik palatasiga Fidokorlar milliy-demokratik partiyasidan saylangan deputatlar fraksiyasini ro'yxatga olish to'g'risida"gi 2005 yil 27 yanvardagi 11-I-sonli qarori.

² O'zbekiston Respublikasi Oliy Majlisining Qonunchilik palatasining "O'zbekiston Respublikasi Oliy Majlisining Qonunchilik palatasiga "Milliy tiklanish" partiyasidan saylangan deputatlar fraksiyasini ro'yxatga olish to'g'risida"gi 2005 yil 27 yanvardagi 12-I-sonli qarori.

³ O'zbekiston Respublikasi Oliy Majlisining Qonunchilik palatasining "O'zbekiston Respublikasi Oliy Majlisining Qonunchilik palatasiga "Adolat" sotsial-demokratik partiyasidan saylangan deputatlar fraksiyasini ro'yxatga olish to'g'risida"gi 2005 yil 27 yanvardagi 13-I-sonli qarori.

nodavlat tashkilotlar va fuqarolarning o`zini o`zi boshqarish organlari qo`mitalari raislari lavozimi taqsimlandi¹.

Parlament ishchi organlarini shakllantirish va tarkibini belgilashda partiyalar ishtirokini ta'minlash ularning faoliyatini tashkil etishda muhim o`rin tutadi. Misol uchun, Fransiya quyi palatasi reglamenti bilan doimiy komissiyalar a'zolarining soni turlicha belgilangan. Madaniyat, oila va ijtimoiy muammolar hamda ishlab chiqarish va ayirboshlash bo'yicha komissiyalarda Milliy Majlis tarkibining to'rtidan biri, ya'ni 145 ta deputat, qolgan to'rttasida esa uning sakkizdan bir qismi faoliyat yuritishi mumkin. Odatda, ularning tarkibini siyosiy partiyalar belgilab, parlamentdagi a'zolarining to'rtidan birini ikkita komissiyaga, qolganlarini boshqa komissiyalarga teng taqsimlashadi. Ya'ni, parlament siyosiy partiyalar guruhlarining rahbarlari quyi palata raisiga o`z nomzodlarini taqdim qilishadi. Deputatlarning ismi-shariflari «Journal Officiel»da nashr qilinishi bilan ular tayinlangan deb hisoblanadi. Ushbu qoida har bir siyosiy partiya, ya'ni turli ijtimoiy tabaqalar manfaatlarini ro'yobga chiqarish uchun qulay sharoit yaratadi. Bunday yo'l bilan shakllangan komissiyalarda ish jadal olib boriladi.

Shuningdek, "Siyosiy partiyalar to'g'risida"gi O'zbekiston Respublikasi Qonunining 13-moddasiga muvofiq O'zbekiston Respublikasi Oliy Majlisining Qonunchilik palatasidagi siyosiy partiya fraksiyasi quyidagi huquqlarga ega:

- Qonunchilik palatasi majlisining kun tartibini tuzishda ishtirok etish;
- Qonunchilik palatasi majlisining kun tartibidagi har bir masala bo'yicha muzokaralarda fraksiya vakiliga kafolatlangan so'z berilishi;
- tegishli ravishda O'zbekiston Respublikasi Oliy Majlisining Qonunchilik palatasi Spikeriga va O'zbekiston Respublikasi Hukumatiga, vazirlarga, shuningdek boshqa davlat organlarining rahbarlariga so'rov bilan murojaat etish;
- Qonunchilik palatasining qo'mitalari va komissiyalari raisligiga nomzodlar bo'yicha takliflar kiritish;
- Qonunchilik palatasining majlisida muhokama qilinayotgan masala bo'yicha fraksiya fikrini deputatlar orasida tarqatish;
- Qonunchilik palatasi deputatlari uchun qonun hujjatlarida nazarda tutilgan boshqa vazifalarni amalga oshirish.

Siyosiy partiya fraksiyasining rahbari O'zbekiston Respublikasi Oliy Majlisi Qonunchilik palatasi Kengashi tarkibiga kiradi.

Fraksiyalarning faoliyatiga tashkiliy, texnikaviy jihatdan va boshqa xizmatlar ko'rsatish O'zbekiston Respublikasi Oliy Majlisi Qonunchilik palatasining devoni tomonidan ta'minlanadi.

Fraksiya va deputatlar guruhi o`z tashabbusi bilan, Qonunchilik palatasining vakolat muddati tugaganda, ular tarkibiga kiruvchi deputatlar soni ularni tuzish uchun zarur bo'lgan miqdor chegarasidan kamayib ketganda tugatilishi mumkin.

4-§. O'zbekiston Respublikasi Oliy Majlisi Senati faoliyatini tashkil etish tartibi

Senat faoliyatini tartibga soluvchi hujjat «O'zbekiston Respublikasi Oliy Majlisi Senatining Reglamenti to'g'risida»gi O'zbekiston Respublikasining Qonunidir. Qonun to'qqizta bo'limdan iborat va o'ttiz to'rtta moddani birlashtiradi.

Ushbu Qonun Senat tomonidan o`z faoliyatini tashkil etish hamda palataning ichki tartib qoidalari bilan bog'liq masalalar yuzasidan qarorlar qabul qilish uchun asos

¹ O'zbekiston Respublikasi Qonunchilik palatasining "O'zbekiston Respublikasi Qonunchilik palatasining qo'mitalari to'g'risida"gi 2005 yil 27 yanvardagi 14-I-sonli qarori.

hisoblanadi. Senat faoliyatini tashkil etish prinsiplari va tashkiliy shakli, Raisni va uning o'rinbosarlarini saylash va muddatidan ilgari lavozimidan ozod qilish tartibi, Senat Kengashi, uning qo'mitalari va komissiyalarini tuzish to'g'risidagi qoidalar aks ettirilgan. Qonunda Senat majlisida masalalarni, qonunlarni va palata qarorlarini ko'rib chiqish tartibi belgilangan. Shuningdek, O'zbekiston Respublikasining Davlat budjetini qabul qilish, mansabdor shaxslarni o'z vakolatlariga muvofiq tayinlash (saylash); O'zbekiston Respublikasi Prezidentining farmonlarini tasdiqlash to'g'risidagi masalalarni ko'rib chiqish hamda Konstitutsiya bilan palataning birgaligidagi va mutlaq vakolatiga kiritilgan boshqa masalalarni ko'rib chiqish tartibi belgilangan. Shuningdek, qonunda Senat tomonidan nazorat qilish sohasidagi vakolatlarini, xalqaro aloqalarni amalga oshirish tartibi va xarajatlar smetasining tasdiqlanishi tartibga solingan.

Senatga doir huquqiy manbalar tizimida O'zbekiston Respublikasining 2003 yil 29 avgustda yangi tahrirda qabul qilingan «O'zbekiston Respublikasi Oliy Majlisiga saylov to'g'risida»gi Qonuni¹ alohida o'rin tutadi. Qonun uchta bo'limdan iborat bo'lib, 65 ta moddani qamrab oladi.

Mazkur bo'limda Senatni shakllantirishning umumiy konstitutsiyaviy ta'rifi berilgan. Quyidagi, ya'ni: saylov o'tkazish muddatlari; Senat a'zolariga saylanadigan nomzodlarga qo'yiladigan talablar; saylovni tashkil etishning umumiy tartibi kabi normalar belgilangan. Saylov yakunlari xususida yakunlarni chiqarish, ular ustidan shikoyat berish va Senatni shakllantirish yakunlarini e'lon qilish tartibi belgilangan. Takroriy saylov o'tkazish zaruriyati yuzaga keladigan shart-sharoitlar va uni o'tkazish tartibi aniqlangan. Bo'shab qolgan o'rinlarga Senat a'zolarining saylovini o'tkazish tartibi belgilab qo'yilgan. Shuningdek belgilab qo'yilganki, Qoraqalpog'iston Respublikasi Jo'qorg'i Kengesi, viloyatlar, tumanlar va shaharlar davlat hokimiyati vakillik organlari deputatlarining tegishli qo'shma majlislarida Senat a'zolarini saylash tartibi to'g'risidagi nizom Markaziy saylov komissiyasi tomonidan ishlab chiqiladi.

Bundan tashqari, Qoraqalpog'iston Respublikasi, viloyatlar, tumanlar va shaharlar davlat hokimiyati vakillik organlariga saylov «Xalq deputatlari viloyat, tuman va shahar Kengashlariga saylov to'g'risida»gi O'zbekiston Respublikasi Qonuniga hamda O'zbekiston Respublikasi va Qoraqalpog'iston Respublikasining boshqa qonun hujjatlariga muvofiq o'tkaziladi.

O'zbekiston Respublikasining Konstitutsiyasi, «Referendum yakunlari va davlat jamiyati tashkil etishning asosiy prinsiplari», «O'zbekiston Respublikasi Oliy Majlisining Senati to'g'risida», «O'zbekiston Respublikasi Oliy Majlisiga saylovlar to'g'risida»gi Konstitutsiyaviy Qonunlar hamda «O'zbekiston Respublikasi Oliy Majlisi Senatining Reglamenti to'g'risida»gi Qonunlar Senatni huquqiy jihatdan tartibga solib turuvchi manbalardir.

Senatning tuzilmaviy-funksional tizimi asoslari O'zbekiston Respublikasining Konstitutsiyasida aks ettirilgan. Jumladan. O'zbekiston Respublikasining 2003 yil 24 aprelda qabul qilingan «O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasiga o'zgartish va qo'shimchalar kiritish to'g'risida»gi Qonuniga asosan tuzatish va ko'shimchalar kiritilgan O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasining 86-moddasi Senat Raisi va uning o'rinbosarlari misolida palata rahbariyatini shakllantirish tartibini, Raisning vakolatlarini belgilab beradi. 87-modda esa Senatning muhokamaga kiritiladigan masalalarni dastlabki tarzda ko'rib chiqish va tayyorlash, shuningdek O'zbekiston Respublikasi qonunlari hamda Senat tomonidan qabul qilinadigan qarorlarning ijrosini nazorat qilish uchun o'z vakolatlari

¹ O'zbekiston Respublikasi Oliy Kengashining Axborotnomasi. - 1994. - №1. - 6-modda; O'zbekiston Respublikasi Oliy Majlisining Axborotnomasi. - 1998. - №3. - 38-modda; 1999. - №9. 206-modda; 2000. - № 5-6, - 153-modda.

muddatiga senatorlar orasidan qo'mitalarni saylashini (shakllantirishni) tartibga soladi. Senat zarur hollarda muayyan vazifalarni bajarish uchun senatorlar orasidan komissiyalar ham tuzishi mumkin.

Senatning o'z tarkibida Senat Raisi, uning o'rinbosarlari, Kengash, qo'mita va komissiyalarni qamrab oladi.

«O'zbekiston Respublikasi Oliy Majlisi Senatining Reglamenti to'g'risida»gi O'zbekiston Respublikasi Qonunining 3-moddasiga binoan Senatning O'zbekiston Respublikasi Markaziy saylov komissiyasining Raisi ochadigan va Senat Raisi saylangunga qadar unga raislik qiladigan birinchi majlisida muvaqqat kotibiyat va sanoq komissiyasi saylanadi. Keyin elektron tizimdan foydalanish ustidan muvaqqat nazorat qilish guruhi saylanadi va Senat Raisi hamda uning o'rinbosarlarini saylash marosimiga kirishiladi.

Senat Raisligiga va uning o'rinbosarligiga nomzodlar O'zbekiston Respublikasi Prezidenti tomonidan senatorlar orasidan ko'rsatiladi.

Nomzod, agar u yashirin ovoz berish natijasida senatorlar umumiy sonining yarmidan ko'p ovozini olgan bo'lsa Senat Raisi yoki uning o'rinbosari etib saylangan hisoblanadi. Senat Raisining o'rinbosarlaridan biri Qoraqalpog'iston Respublikasi vakili bo'lishi lozim.

Senat Raisi o'z lavozimidan yashirin ovoz berish orqali senatorlar umumiy sonining uchdan ikki qismidan ko'prog'ining ovozi bilan uning o'rinbosarlari esa yashirin ovoz berish orqali senatorlar umumiy sonining ko'pchilik ovozi bilan qabul qilingan qaroriga binoan muddatidan oldin ozod etilishi mumkin. Senat Raisi yoki uning o'rinbosarlarini lavozimidan muddatidan oldin ozod etish to'g'risidagi masala O'zbekiston Respublikasi Prezidentining taqdimiga yoki senatorlar umumiy sonining kamida uchdan bir qismining taklifiga binoan Senat tomonidan ko'rib chiqiladi.

Senat Raisi Senat va uning Kengashi majlislarini chaqiradi, ularda raislik qiladi; Senat muhokamasiga kiritiladigan masalalarni tayyorlashga umumiy rahbarlik qiladi; Senat ma'qullagan qonunlarni imzolash uchun O'zbekiston Respublikasi Prezidentiga yuboradi; Senat qo'mitalari va komissiyalarining faoliyatini muvofiqlashtirib boradi; Senat Raisining o'rinbosarlari o'rtasida vazifalarni taqsimlaydi: parlamentlararo aloqalarni amalga oshirish ishlariga hamda xalqaro parlament tashkilotlari ishi bilan bog'liq Senat guruhlarining faoliyatiga rahbarlik qiladi; Qonunchilik palatasi. boshqa davlat organlari, chet davlatlar, xalqaro va boshqa tashkilotlar bilan o'zaro munosabatlarda Senat nomidan ish ko'radi; Senat va uning Kengashi qarorlarini imzolaydi.

Senat faoliyatini samarali tashkil etish, qo'mitalar ishini muvofiqlashtirib borish, kun tartibi yuzasidan takliflar tayyorlash, qonunlarni dastlabki tarzda ko'rib chiqishni tashkil etish maqsadida Senat Kengashi tuziladi.

Senat Kengashining tarkibiga Senat Raisi, uning o'rinbosarlari va Senat qo'mitalarining raislari kiradi.

Senat Kengashiga Senat Raisi rahbarlik qiladi, u Kengashning majlislarini olib boradi va uning qarorlarini imzolaydi.

Kengashning qator aniq funksiyalari «O'zbekiston Respublikasi Oliy Majlisi Senatining Reglamenti to'g'risida»gi O'zbekiston Respublikasi Qonunida ham nazarda tutilgan. Ulardan biri masalan. palata majlisining kun tartibi loyihasini tayyorlashdan iboratdir. Senat majlisining kun tartibi loyihasi Senat majlisida ko'rib chiqilishi lozim bo'lgan masalalar va ularning ko'rib chiqilishi navbati har bir masalani ko'rib chiqishga tayyorlash uchun mas'ul bo'lgan palata qo'mitalari, ma'ruzachi shuningdek boshqa ma'lumotlar ko'rsatilgan holda Senat Kengashi tomonidan shakllantiriladi. Senat Majlisining kun tartibi palataning qarori bilan tasdiqlanadi.

Konstitutsiya, qonunlar va karorlarning ko`rib chikilishi tartibiga binoan mas'ul qo`mitaning xulosasi Senat Kengashiga takdim etilib, Kengash Qonunni Senat majlisining kun tartibi loyihasiga kiritish-kiritmaslik to`g`risida qaror qabul kiladi.

Shuningdek, Senat majlislarining oralig`ida uning Kengashi tomonidan O`zbekiston Respublikasi Bosh prokurorining senatorni jinoiy javobgarlikka tortish, ushlab turish, qamoqqa olish yoki unga nisbatan sud tartibida qo`llaniladigan ma'muriy jazo choralarini qo`llashga rozilik olish to`g`risidagi taqdimnomalari ham ko`rib chiqiladi.

Xulosa qilib ta'kidlash lozimki, O`zbekiston Respublikasi Oliy Majlisining Senatini tuzish O`zbekiston Respublikasi Oliy Majlisi tizimidagi palataning maqsad va vazifalari bilan chambarchas bog`liq holda olib boriladi. O`z faoliyatini tashkil etish va ichki tartib koidalariga bog`liq masalalar yuzasidan yuqori palata mutlaq vakolatlarga ega ekanligi, shuningdek, ularning reglament shaklida tasdiqlanipsh munosabati bilan ushbu tuzilma nihoyatda ixcham tarkib topadi. Shuning uchun uning Senat Raisi, Rais o`rinbosarlari. Kengash. qo`mitalar va komissiyalardan iborat bazaviy tuzilmasi Senat ishi davomida yuzaga kelgan ehtiyojlarga bog`liq holda qo`shimcha shtatlarga ega bo`lishi mumkin.

Senat qo`mitalari va komissiyalari konstitutsiyaviy maqomga ega. Bunda qo`mitalar amalda Senatning doimiy faoliyat yurituvchi tarkibiy birligi hisoblanadi.

Birinchisi - Senatga kiritiladigan masalalarni dastlabki tarzda ko`rib chiqish va tayyorlash. Ikkinchisi - O`zbekiston Respublikasi qonunlari va Senat tomonidan qabul qilinadigan qarorlarning ijrosini nazorat qilib borish.

Qo`mitalar rais, uning o`rinbosarlari va qo`mita a'zolaridan iborat tarkibda senatorlar orasidan palataning vakolatlari muddatiga saylanadi.

O`zbekiston Respublikasi Oliy Majlisining Senatida reglament bo`yicha, budjet va ijtimoiy-iqtisodiy masalalar bo`yicha. tashkiliy-ma'muriy masalalar bo`yicha, qonunchilik va sud huquq masalalari bo`yicha, mudofaa va xavfsizlik masalalari bo`yicha, tashqi siyosiy masalalar bo`yicha qo`mitalar tuziladi.

«O`zbekiston Respublikasi Oliy Majlisi Senatining Reglamenti to`g`risida»gi O`zbekiston Respublikasi Qonunining 7-moddasi uchinchi qismida nazarda tutilgan qo`mitalardan tashqari boshqa qo`mitalar ham tuzilishi mumkinligiga yo`l qo`yadi, ammo baribir ularning sonini, qoida tariqasida, sakkiztadan ko`paytirmasligi shart.

Senat qo`mitalarini shakllantirishning huquqiy tartibga solinishi shu bilan kifoyalanadi.

5- §.O`zbekiston Respublikasida qonunchilik jarayoni

Qonun chiqarish funksiyalarini amalga oshirish parlament, parlament palatalarining asosiy vazifasi hisoblanadi. Hokimiyatni taqsimlash prinsipi shuni nazarda tutadiki, jamiyat barcha ijtimoiy tabaqalarining manfaatlarini, butun millat manfaatlarini to`liq ifoda etuvchi parlamentlar boshqa davlat organlari tomonidan chiqariladigan boshqa huquqiy hujjatlarga nisbatan kattaroq yuridik kuchga ega bo`lgan normativ huquqiy hujjatlarni qabul qilishlari lozim. Aynan parlamentlar tomonidan qabul qilinuvchi qonunlar boshqa barcha davlat organlari uchun zarur huquqiy negizni vujudga keltiradi, mazkur organlarning o`zaro hamda fuqarolar va ularning birlashmalari bilan munosabatlarini belgilab beradi. Xullas, qonunlar davlat va jamiyat hayotida juda muhim rol o`ynaydi. Shuning uchun ham qonun chiqarish jarayonini, uning subyektlari maqomini, qonun chiqarish jarayonining bosqichlarini huquqiy tartibga solish muhim ahamiyatga ega.

Rasmiy nuqtai nazardan qonun chiqarish jarayoni tashkiliy-huquqiy tadbirlar (tartib-qoidalar)ning murakkab tizimi bo'lib, ularning natijasi o'laroq qonun yaratiladi¹. Mazkur tartib-qoidalar majmui qonun chiqarish jarayonining bosqichlarini tashkil etadi.

Qonun chiqarish jarayoni bosqichlarining ahamiyati shundaki, mazkur bosqichlarning har birining mazmunini tashkil etuvchi, huquq normalari bilan tartibga solingan barcha tadbirlarini amalga oshirishgina yuqorida zikr etilgan jarayonning navbatdagi bosqichiga o'tish imkonini beradi. Qonun chiqarish jarayonining bosqichlariga olim P.A. Rustamov tomonidan berilgan ta'rifga umuman olganda qo'shilish mumkin: «Mazkur jarayon bosqichlari qonun loyihalarini tayyorlash, kiritish, muhokama qilish, qabul qilish va qonunlarni e'lon qilish bo'yicha yuridik ahamiyatga ega bo'lgan va tartib-qoidalarga asosan rasmiylashtirilgan tadbirlar majmui». To'g'ri, mazkur ta'rif qonun chiqarish jarayonining bosqichlariga qonun loyihasini tayyorlash bosqichini ham kiritadi. Yuqorida qayd etib o'tilganidek, bu qarash bahsli bo'lib, u «qonun chiqarish jarayoni» tushunchasining keng talqinidan kelib chiqadi. Qonun loyihasini parlamentga kiritish mazkur jarayonning dastlabki bosqichidir.

Qonun ijodkorligi faoliyatining asoslarini belgilaydigan muhim qoidalar, avvalambor, konstitutsiyalarda, maxsus qonunlarda mustahkamlanadi, qonun chiqarish jarayonining bosqichlari parlament va uning palatalari reglamentlarida mufassalroq tartibga solinadi.

Qonunchilik tashabbusi huquqini ro'yobga chiqarish qonun chiqarish jarayonining birinchi bosqichi deb e'tirof etiladi.

Avvalambor, qonunchilik tashabbusi huquqi deganda nima tushunilishini aniqlab olish kerak. Yuridik adabiyotlarda mazkur masala yuzasidan yakdillik mavjud emas.

Birinchidan, yuqorida qayd etib o'tilganidek, ayrim mualliflar qonun loyihasini ishlab chiqish bosqichini qonun chiqarish jarayonining birinchi bosqichi deb ajratishni taklif qiladilar, boshqa mualliflar esa qonun qabul qilish ehtiyojini aniqlash, qonun chiqarish jarayonini prognoz qilish to'g'risida so'z yuritadilar². Ammo shuni nazarda tutish kerakki, bu yerda ikki tushuncha: qat'iy yuridik ahamiyatga ega bo'lgan «qonun chiqarish jarayoni» tushunchasi hamda umumijtimoiy ahamiyatga ega bo'lgan «qonun ijodkorligi» tushunchasi aralashtirib yuborilyapti. Qonun qabul qilish ehtiyojini aniqlash, prognoz qilish qonun chiqarish jarayonining bosqichlariga emas, balki qonun ijodkorligi sohasiga kiradi.

O'zbekiston Respublikasi Oliy Majlisi Qonunchilik palatasi (2003 yilgi) Reglamentining 66-moddasida mazkur masala quyidagicha hal qilinadi: qonunchilik tashabbusi huquqi yangi qonunlar loyihalarini, amaldagi qonunlarga o'zgartishlar kiritish to'g'risidagi qonunlar loyihalarini, yangi qonunlarni qabul qilish yoki amaldagi qonunlarga o'zgartishlar kiritish to'g'risidagi takliflarni (qonun chiqarish to'g'risidagi takliflarni) kiritish shaklida amalga oshiriladi³.

Konstitutsiyaning 83-moddasida «qonunchilik tashabbusi huquqi subyektlari tomonidan qonun loyihasini O'zbekiston Respublikasi Oliy Majlisining Qonunchilik palatasiga kiritish orqali amalga oshiriladi», deb ko'rsatilgan. Qonunchilik tashabbusi huquqining mazmunini yorituvchi mazkur ta'rif yangi parlament palatalarining reglamentlarida o'z aksini topgan. Jumladan, Qonunchilik palatasi Reglamentining 12-moddasiga muvofiq, qonun loyihasi palataga qonunchilik tashabbusi huquqiga ega bo'lgan subyektlar tomonidan kiritiladi. Bunda quyi-dagilar taqdim etilishi kerak: a) qonun

¹ Бу хақда қаранг: Законодательный процесс. Понятия. Институты. Стадии. Научно-практическое пособие / Отв. ред. Р.Ф. Васильев. – М., 2000.

² Қаранг: Законодательный процесс, с. 179.

³ Shunday qilib, qonun loyihasini ishlab chiqish bosqichlari qonun chiqarish jarayoni doirasidan chetda qoladi. Qonunchilik tashabbusi huquqining mazmunini yoritishga nisbatan mazkur yondoshuvga qo'shilish lozim.

loyihasiga uning konsepsiyasi bayon qilingan holdagi tushuntirish xati; b) o'zgartishlar va qo'shimchalar kiritish to'g'risidagi, shuningdek qonun loyihasi kiritilishi bilan bog'liq qonunlarni o'z kuchini yo'qotgan deb topish to'g'risidagi qonun loyihasi; v) o'zgartirilishi, qo'shimchalar kiritilishi, o'z kuchini yo'qotgan deb topilishi yoki qabul qilinishi lozim bo'lgan qonunosti hujjatlarining ro'yxati; g) moddiy xarajatlarni talab qiladigan qonun loyihalari uchun moliyaviy-iqtisodiy asoslar; d) moliyaviy qonunlarnig loyihalari yuzasidan O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining xulosasi.

Qonunchilik tashabbusi huquqi mazkur huquq subyektlari tomonidan kiritilgan qonun loyihasi parlament tomonidan ko'rib chiqilishi shartligini bildiradi. To'g'ri, qonunni qabul qilish yoki qabul qilmaslik masalasini parlament hal qiladi: parlament mazkur qonunni qabul qilishga majbur emas, ammo u (uning vakolatli organi) kiritilgan loyihani ko'rib chiqishi shart. Shuning uchun ham *qonunchilik tashabbusi huquqi subyektlari* doirasi to'g'risidagi masala muhim ahamiyatga ega. Mazkur huquq subyektlari ro'yxati, qoida tariqasida, konstitutsiyalarda belgilanadi.

O'zbekiston Respublikasining Konstitutsiyasida ham qonunchilik tashabbusi huquqi subyektlarining ancha keng doirasi belgilangan. Konstitutsiyaning 83-moddasiga muvofiq, qonunchilik tashabbusi huquqiga O'zbekiston Respublikasi Prezidenti, o'z davlat hokimiyatining oliy vakillik organi orqali Qoraqalpog'iston Respublikasi, O'zbekiston Respublikasi Oliy Majlisining Qonunchilik palatasi deputatlari, O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasi, O'zbekiston Respublikasining Konstitutsiyaviy sudi, Oliy sudi, Oliy xo'jalik sudi, Bosh prokurori ega.

Qonun bilan tasdiqlangan Qonunchilik palatasining Reglamentining 13-moddasiga muvofiq, palataga kelib tushgan qonun loyihasini palata Spikeri qonun loyihasini dastlabki tarzda ko'rib chiqadigan mas'ul qo'mitaga topshiradi. Mazkur qo'mita qonun loyihasini ko'rib chiqishga qabul qilish mumkinligi yoki uni qonunchilik tashabbusi huquqi subyektiga qaytarish zarurligi to'g'risida palata Kengashiga belgilangan muddatda xulosa taqdim etadi. Palata Kengashi mas'ul qo'mitaning xulosasi asosida qonun loyihasini palata ko'rib chiqishi uchun qabul qilish yoki u belgilangan talablarga nomuvofiq bo'lsa, uni qonunchilik tashabbusi huquqi subyektiga qaytarish to'g'risida qaror qabul qiladi. Aniqlangan kamchiliklar bartaraf etilgandan keyin qonun loyihasi palata ko'rib chiqishi uchun yangitdan kiritilishi mumkin. Agar tegishli masala bo'yicha qonun loyihasi palata tomonidan birinchi o'qishda qabul qilingan bo'lsa, ayni shu masala bo'yicha boshqa qonun loyihasi palata ko'rib chiqishi uchun qabul qilinmaydi. Qonun loyihasi ko'rib chiqish uchun qabul qilinganda palata Kengashi qonun loyihasini palata majlisida ko'rib chiqishga tayyorlash muddatini belgilaydi. Ko'rib chiqish uchun qabul qilingan qonun loyihasi tegishli materiallar bilan palata qo'mitalariga yuboriladi. Qonunchilik palatasining Reglamentiga «Qonun loyihasini dastlabki tarzda muhokama qilish» deb nomlangan maxsus modda kiritilgan bo'lib, unda qonun loyihasini mas'ul qo'mita tomonidan dastlabki tarzda muhokama qilish va uni palatada birinchi o'qishda ko'rib chiqishga tayyorlash tartibi belgilab qo'yilgan. Qonun loyihasini qo'mitada muhokama qilish ochiq, qonun loyihasini kiritgan qonunchilik tashabbusi huquqi subyektining vakili taklif etilgan holda o'tkaziladi. Agar palata Kengashi tomonidan boshqa muddat belgilangan bo'lmasa, mas'ul qo'mita qonun loyihasi olingan kundan e'tiboran ikki oy ichida uni o'z xulosasini hamda palata Kengashining qonun loyihasini birinchi o'qishda ko'rib chiqish uchun palata kiritish to'g'risidagi qarorining loyihasini ilova qilib, palata Kengashi ko'rib chiqishi uchun taqdim etadi.

Xulosa qilib aytish mumkinki, bir qator davlatlar (Rossiya, O'zbekiston va boshqalar)da qonunlarni ko'rib chiqish va qabul qilish parlament tajribasi qonunchilik tashabbusi bosqichidan keyin *qonun loyihasini dastlabki tarzda ko'rib chiqish bosqichini*

ajratish imkonini beradi. Mazkur bosqich asosan kiritilgan qonun loyihasi yuzasidan bildirilgan taklif-mulohazalar va takliflarni palataning bosh (mas'ul) qo'mitasi tomonidan umumlashtirish hamda qonun loyihasi haqida xulosa tayyorlashni nazarda tutadi. Mazkur bosqich qonun loyihasining keyingi taqdiri uchun muhim ahamiyatga ega: salbiy xulosa chiqarilgan taqdirda qonun loyihasi palatada qo'llab-quvvatlanishi ehtimoli juda kam.

Qonun loyihasini parlament (uning palatasi)da ko'rib chiqish va muhokama qilish hamda uni takomiliga yetkazish qonun chiqarish jarayonining navbatdagi bosqichidir. Mazkur bosqich parlament, uning palatalari majlislarida qonun loyihasi ustida ishlashni (odatda bu ish qonun loyihasini o'qish deb ataladi), shuningdek qonun loyihasi ustida parlament qo'mitalari va komissiyalarida ish olib borishni o'z ichiga oladi.

Qonun loyihalari plenar majlislarda, qoida tariqasida, bir nechta (ikki, uch, to'rt) o'qishda ko'rib chiqiladi. Har bir o'qishning o'z maqsadi va o'z vazifalari bo'ladi.

Masalan, GFR Bundestagining reglamentiga muvofiq, qonun uch o'qishda ko'rib chiqiladi. Birinchi o'qish taklif qilinayotgan qonunning ma'nosi va maqsadini muhokama qilishga mo'ljallangan. Birinchi o'qishdan keyin qonun loyihasi ovozga qo'yilmasdan tegishli qo'mitaga yuboriladi. Ikkinchi o'qishda loyiha moddama-modda muhokama qilinadi va ovozga qo'yiladi. Uchinchi o'qishda muhim masalalar va tuzatishlar muhokama qilinadi va shundan so'ng loyiha yakuniy ovozga qo'yiladi¹.

Qabul qilingan qonun loyihasini parlamentning ikkinchi palatasida ko'rib chiqish ikki palatali parlamentlardagi qonun chiqarish jarayonining navbatdagi bosqichidir. Zero, bir palatali parlamentda qonunni qabul qilish oxirgi marta ovozga qo'yish orqali amalga oshiriladi (u birinchi o'qishdan keyin ham, ikkinchi, uchinchi, to'rtinchi o'qishdan keyin ham o'tkazilishi mumkin). Ikki palatali parlamentda esa qonun loyihasi ayni bir tahrirda ikkala palata tomonidan qabul qilingan holdagina qonunga aylanadi (ammo ba'zan palatalardan biri qayta ovozga qo'yish orqali boshqa palata tomonidan qabul qilingan qonun loyihasini ma'qullamagan ikkinchi palataning «veto»sini yengishi ham mumkin).

Qonun ijodkorligi sohasida parlament palatalarining vakolatlari teng bo'lishi yoki jiddiy farq qilishi mumkin. Masalan, AQSH Kongressining palatalari umuman olganda har xil vakolatlarga ega. Aytaylik, moliya sohasidagi qonun loyihalari faqat vakillar palatasiga kiritilishi mumkin. Senat xalqaro shartnomalarni ratifikatsiya qilish, prezident tomonidan tayinlangan davlatning oliy mansabdor shaxslarini tasdiqlash huquqiga ega. Ammo qonun ijodkorligi sohasida palatalar deyarli teng huquqlidir: barcha qonunlar ikkala palataning roziligi bilan qabul qilinadi. Barcha qonun loyihalari uch o'qishdan o'tadi. Bir palata tomonidan ma'qullangan qonun loyihasi boshqa palataga ko'rib chiqish uchun yuboriladi va bu yerda ko'rib chiqish va muhokama qilishning ayni o'sha bosqichlaridan o'tadi. Agar loyiha matniga tuzatishlar kiritilgan bo'lmasa, u palatalarning raislari tomonidan imzolanganidan so'ng Prezidentga topshiriladi. Rossiyada parlament palatalari qonun chiqarish faoliyati sohasida ham har xil vakolatlarga ega: barcha qonunlar quyi palata (Davlat Dumasi) tomonidan qabul qilinadi, ya'ni ayni holda qonun loyihasi haqida emas, balki Davlat Dumasi tomonidan qabul qilingan qonun haqida so'z yuritiladi («Davlat Dumasi tomonidan qabul qilingan qonun» tushunchasi qonun chiqarish jarayonidagi muhim bosqichni aks ettiradi). Yuqori palata (Federatsiya Kengashi)ning vazifasi shundan iboratki, mazkur palata Davlat Dumasi tomonidan qabul qilingan qonunni ma'qullaydi (ovoz berish orqali yoki «sukut saqlash» orqali (ya'ni o'n to'rt kun ichida Federatsiya Kengashi tomonidan ko'rib chiqilmasa) yoki rad etadi. Bunda qaysi masalalarga taalluqli qonunlarni Federatsiya Kengashida ko'rib chiqish majburiyligi Konstitutsiyada belgilab qo'yilgan

¹ Каранг: Конституционное (государственное) право зарубежных стран. Т. 3. Особенная часть, М. "Бек"с. 387.

(federal budget, federal soliqlar va yig'imlar, urush va tinchlik masalalari va boshqa shunga o'xshash masalalar).

Palatalar qonun chiqarish faoliyati sohasida teng huquqlarga ega bo'lgan va ular o'rtasida qonunni qabul qilish yuzasidan kelishmovchiliklar chiqqan hollarda murosaga keltirish tartib-qoidalarini qo'llanadi.

Konstitutsiyaning 84-moddasiga muvofiq: a) qonun Qonunchilik palatasi tomonidan qabul qilinib, Senat tomonidan ma'qullanishi lozim; b) Senat tomonidan rad etilgan qonun Qonunchilik palatasiga qaytariladi va agar qonunni qayta ko'rib chiqishda palata deputatlar umumiy sonining uchdan ikki qismidan iborat ko'pchilik ovozi bilan qonunni yana ma'qullasa, qonun parlament tomonidan qabul qilingan hisoblanadi hamda imzolanishi va e'lon qilinishi uchun O'zbekiston Respublikasi Prezidentiga palata tomonidan yuboriladi; v) Senat tomonidan rad etilgan qonun yuzasidan palatalar yuzaga kelgan kelishmovchiliklarni bartaraf etish uchun tenglik asosida kelishuv komissiyasini tuzishi mumkin. Palatalar kelishuv komissiyasi takliflarini qabul qilganda qonun odatdagi tartibda ko'rib chiqilishi kerak. Konstitutsiyaga o'zgartishlar kiritish, konstitutsiyaviy qonunni qabul qilish parlamentning har bir palatasidagi umumiy ovozlarning uchdan ikki qismidan iborat ko'pchilik ovozini talab etadi. Odatdagi qonunlar oddiy ko'pchilik ovoz bilan qabul qilinadi.

Oliy Majlis palatalarining qonunlar bilan tasdiqlangan reglamentlari, Konstitutsiya, konstitutsiyaviy qonunlarning qoidalariga muvofiq, Qonunchilik palatasi qabul qilgan qonun loyihasining Senatda o'tishini, yuzaga kelgan kelishmovchiliklarni bartaraf etish uchun tuziladigan kelishuv komissiyasi ishining tartib-qoidalarini (qonun Senat tomonidan rad etilgan holda), shuningdek qonunni palatalar tomonidan qayta ko'rib chiqish tartibini va boshqa masalalarni tartibga soladi.

Senatga kelib tushgan qonun ro'yxatga olinadi va Senat Raisi tomonidan qonunni ko'rib chiqadigan hamda uning yuzasidan xulosa tayyorlaydigan qo'mitaga topshiriladi. Senatning majlisida qonunni ko'rib chiqish ma'ruzachining mas'ul qo'mita xulosasini o'qib eshittirishdan boshlanadi. Shundan so'ng qonun muhkamasi tartibida senatorlar so'zga chiqishlari mumkin. Qonun Senat tomonidan belgilangan ko'pchilik ovoz bilan ma'qullansa, imzolanishi va e'lon qilinishi uchun belgilangan tartibda respublika Prezidentiga yuboriladi. Rad etilgan qonun yuzasidan palatalar yuzaga kelgan kelishmovchiliklarni bartaraf etish uchun kelishuv komissiyasi tuzishi mumkin.

Mazkur komissiya tenglik asosida tuziladi. Kelishuv komissiyasining har bir palatadan saylangan a'zolari o'z tarkibidan ko'pchilik ovoz bilan komissiya hamraislarini saylaydilar. Kelishuv komissiyasi qonunning yagona matnini ishlab chiqish maqsadida Senatning har bir e'tirozini alohida-alohida ko'rib chiqadi. Kelishuv komissiyasi o'z ishining natijalari yuzasidan kelishmovchiliklarni bartaraf etish bo'yicha takliflarni o'z ichiga olgan xulosa qabul qiladi. Xulosaga qonunga doir o'zgartishlar va qo'shimchalar loyihasining matni ilova qilinadi. Xulosa Senat va Qonunchilik palatasiga topshiriladi. Senat kelishuv komissiyasining takliflarini qabul qilgan taqdirda qonun Qonunchilik palatasi tomonidan odatdagi tartibda qayta ko'rib chiqilishi kerak. Qonunni Qonunchilik palatasida qayta ko'rib chiqishda kelishuv komissiyasining bayonnomasida mavjud bo'lgan takiflarga muhokama qilinadi. Kelishuv komissiyasining loqal bitta taklifi rad etilgan taqdirda Qonunchilik palatasi, Senat kelishuv komissiyasiga yangi takliflarni taqdim etish uchun palata tomonidan ma'qullangan tuzatishlarni inobatga olgan holda ishni davom ettirishni taklif qilishi mumkin. Agar Senat qonunni kelishuv komissiyasining tahririda ma'qullamasa, u rad etilgan qonun sifatida Qonunchilik palatasiga qaytarilishi kerak. Senat tomonidan rad etilgan, shuningdek respublika Prezidenti tomonidan e'tirozlar bilan

qaytarilgan qonunni Qonunchilik palatasi tomonidan qayta ko'rib chiqish tartibi belgilangan. Mazkur tartibga muvofiq, mas'ul qo'mita rad etilgan qonun yuzasidan xulosa beradi. Mas'ul qo'mitaning xulosasini olganidan so'ng palata qonunni qayta ko'rib chiqish masalasini o'z majlisining kun tartibiga kiritadi. Agar Qonunchilik palatasi Senat tomonidan rad etilgan qonunni palata deputatlari umumiy sonining uchdan ikki qismidan iborat ko'pchilik ovozi bilan yana ma'qullasa, qonun Oliy Majlis tomonidan qabul qilingan hisoblanadi va Prezidentga imzolash va e'lon qilish uchun yuboriladi.

Qonunni imzolash va e'lon qilish - qonun chiqarish jarayonining oxirgi bosqichi. Mohiyat e'tibori bilan, mazkur bosqich ikki yoki uch bosqichni o'z ichiga oladi. Mazkur bosqichni tavsiflovchi yuqorida zikr etilgan tadbirlar parlamentdan tashqarida amalga oshiriladi. Faqat Buyuk Britaniyada hamda parlament tushunchasiga nafaqat uning palatalari, balki davlat boshlig'i ham kiradigan mamlakatlarda qonunni imzolash va e'lon qilish bosqichi parlament doirasida amalga oshiriladi¹.

Parlament tomonidan qabul qilingan *qonunni imzolash* masalasiga to'xtalamiz. Odatda, bu davlat boshlig'ining vakolatlariga kiradi. Chet el davlatlarining konstitutsiyalarida, yuridik adabiyotlarda «*promulgatsiya*» atamasini uchratish mumkin. "Promulgatsiya" deganda ba'zan qonunni imzolash va e'lon qilish tushuniladi. Ammo mazkur atamaning yanada aniqroq ma'nosi shundan iboratki, "promulgatsiya" davlat boshlig'ining, shu jumladan, qonunni rasmiy e'lon qilish to'g'risidagi farmoyishi ifodalangan maxsus hujjat chiqarishini nazarda tutadi. Davlat boshlig'i tomonidan chiqarilgan mazkur hujjat (farmon, buyruq)ning matni rasmiy nashrlarda e'lon qilinayotgan qonun matnidan oldin keladi².

Bir qator davlatlarning konstitutsiyalari davlat boshlig'iga qonunni imzolamasdan unga *veto* qo'yish, ya'ni qonunni parlamentga qaytarish huquqini beradi. Bunda konstitutsiyalar qonunni rad etish uchun asoslarni ko'rsatmasligi, davlat boshlig'idan o'z qarorini asoslashni talab qilishi mumkin. Hozirgi parlamentarizm amaliyotiga vetoning faqat bir turi – parlament tomonidan bekor qilinishi mumkin bo'lgan *nisbiy veto* ma'lum. Mutlaq veto (u Buyuk Britaniyada ma'lum bo'lib, oxirgi marta 1707 yilda qo'llanilganiga qaramay, hozirgacha rasman saqlanib kelmoqda) qonunni uzil-kesil rad etadi va parlament tomonidan bekor qilinishi mumkin emas. Ba'zi bir mamlakatlar (Portugaliya, Meksika va boshqalar)da qisman veto qo'llaniladi. Mazkur veto butun qonunga emas, balki uning alohida moddalariga tegishli bo'ladi. Rossiyada Konstitutsiyaga muvofiq prezidentga berilgan veto huquqidan, amaliyotga qaraganda, prezident butun qonun bilan ham, uning alohida moddalari bilan ham kelishmagan hollarda foydalaniladi. O'zbekiston Respublikasi Prezidenti taqdim etilgan qonunni imzolamaslik va unga o'z e'tirozlarini ilova etib, uni takroran muhokama qilish va ovozga qo'yish uchun parlamentga qaytarish huquqiga ega. Prezident vetosi nisbiy xususiyatga ega va parlament tomonidan bekor qilinishi mumkin. Oliy Majlisning Qonunchilik palatasi to'g'risidagi Konstitutsiyaviy qonunga muvofiq, O'zbekiston Respublikasi Prezidenti tomonidan qaytarilgan qonun palatada qayta ko'rib chiqilib, quyidagi qarorlardan biri qabul qilinadi: 1) qonunni Prezidentning mulohazalarini va takliflarini inobatga olgan holda qabul qilish; 2) qonunni bundan buyon ko'rib chiqmaslik; 3) qonunni avvalgi qabul qilingan tahririda ma'qullash. Agar qonun avvalgi qabul qilingan tahririda palata deputatlari umumiy sonining kamida uchdan ikki qismidan iborat ko'pchilik ovozi bilan ma'qullansa, Senatga ma'qullash uchun yuboriladi. Senat (senatorlar umumiy sonining kamida uchdan ikki qismidan iborat ko'pchilik ovozi bilan) qonunni ma'qullash yoki rad etish to'g'risida qaror qabul qiladi. Agar qonun Senat

¹ Qarang: Конституционное (государственное) право зарубежных стран.Т. 1-2. Общая часть, М." Бек" с. 547.

² Qarang: Конституционное (государственное) право зарубежных стран.Т. 1-2. Общая часть, М." Бек" с. 550.

tomonidan ma'qullansa, O'zbekiston Respublikasi Prezidenti tomonidan o'n to'rt kun ichida imzolanishi va e'lon qilinishi kerak. O'zbekiston Respublikasi (o'zgartishlar va qo'shimchalar kiritilgan) Konstitutsiyasining 84-moddasiga muvofiq, qonunlarning e'lon qilinishi ular qo'llanilishining majburiy shartidir. Mazkur qoidalar Oliy Majlis palatalarining qonunlar bilan tasdiqlangan reglamentlarida ham o'z aksini topgan.

O'zini o'zi nazorat qilish savollari

1. O'zbekiston Respublikasi qonun chiqaruvi organ nomi nima deb ataladi?
2. O'zbekiston Respublikasi Oliy Majlisi Qonunchilik palatasi qanday shakllantiriladi?
3. O'zbekiston Respublikasi Oliy Majlisi Qonunchilik palatasi Spikeri vakolatlarini sanab bering?
4. Senat so'zining lug'aviy ma'nosi nima?
5. O'zbekiston Respublikasi Oliy Majlisi Senati qanday shakllanadi?
6. O'zbekiston Respublikasi Oliy Majlisi Senati faoliyatini tashkil etish tartibi qanday?
7. O'zbekiston Respublikasi Oliy Majlisi Qonunchilik palatasi qanday qo'mitalari mavjud?
8. O'zbekiston Respublikasi Oliy Majlisi Qonunchilik palatasi faoliyatini tashkil etish tartibi qanday?
9. O'zbekiston Respublikasi Oliy Majlisi Senati va Qonunchilik palatasining qanday vakolatlarini bilasiz?
10. Oliy Majlis palatalari qanday huquqiy hujjatlar qabul qiladi?
11. O'zbekiston Respublikasi Oliy Majlisi Qonunchilik palatasida qonun loyihasi qanday ko'rib chiqiladi?
12. O'zbekiston Respublikasi Oliy Majlisi Qonunchilik palatasida fraksiya va bloklar qanday tartibda tuziladi?
13. O'zbekiston Respublikasi Oliy Majlisi Senati Raisi qanday saylanadi?
14. O'zbekiston Respublikasi Oliy Majlisi Senatida qanday qo'mitalar mavjud?

XXV-BOB. O'ZBEKISTON RESPUBLIKASIDA DAVLAT HOKIMIYATI VAKILLIK ORGANLARINING DEPUTATLARI VA SENATORNING HUQUQIY HOLATI

1-§. O'zbekiston Respublikasi Oliy Majlisi Qonunchilik palatasi deputati va Senat a'zosining huquqiy maqomi

2-§. Xalq deputatlari viloyat, tuman va shahar Kengashri deputatlarining huquqiy holati

3-§. Qonunchilik palatasi deputati va Senator faoliyatining asosiy kafolatlari

4-§. Deputat va Senatorni chaqirib olish asoslari va tartibi

1-§. O'zbekiston Respublikasi Oliy Majlisi Qonunchilik deputati va Senat a'zosining huquqiy maqomi

Mustaqillikka erishilgandan keyin qisqa davr ichida O'zbekistonda parlament vakolatlarini takomillashtirishga qaratilgan, deputatlar huquqlari, majburiyatlar hamda vakolatlarini to'ldiradigan qator huquqiy hujjatlar qabul qilindi. Jumladan, bu islohotlar:

birinchidan, qonunchilik faoliyatini samaradorligini oshirish;
ikkinchidan, parlament nazorati vazifalarini kengaytirish va kuchaytirish;
uchinchidan, parlament faoliyatida regionlar rolini kuchaytirish;
to'rtinchidan, parlamentni barqaror ishlashi uchun kafolatlar tizimini yaratish;
beshinchidan, deputatlarning professional sifatlarini va umuman, parlamentarizm madaniyatini rivojlantirishga qaratilgandir.

Parlament tashkiliy jihatdan keng tarmoqli bo'lganligi sababli ham davlat hokimiyati tizimida, umuman davlatchilikda alohida o'rin tutadi.

Parlament palatalarini shakllantirish usuli parlament a'zosining nomlanishida ham ma'lum darajada aks etadi: odatda, quyi palatalarning a'zolarigina deputat deb, aksariyat mamlakatlarda yuqori palatalarning a'zolari esa – senatorlar deb ataladi (ular o'z mandatlarini nafaqat saylash, balki tayinlash orqali va boshqa usullarda ham oladilar).

Qonunchilik palatasi deputatlari xalqning hokimiyat vakillik organlarida faoliyat ko'rsatuvchi to'laqonli vakildir. Respublikamizning mustaqilligini mustahkamlashda, huquqiy davlat qurishda, chin ma'nodagi demokratiyaga erishishda deputatlarning faoliyati muhim ahamiyat kasb etadi. Huquqshunos olim R.Qayumov “deputatning huquqiy maqomi-bu deputatlarning huquqiy normalarda belgilangan huquqlari, majburiyatlari va burchlari, ular faoliyatining shakllari va vakolatlarini yig'indisi demakdir”¹ deb ta'kidlagan.

Shunday qilib, deputatning huquqiy maqomi ko'p hollarda unga yuklangan vazifalarni sifatli va belgilangan tartibda amalga oshirishi uning huquqiy kafolatini qay darajada belgilab berilganligi bilan chambarchas bog'liqdir.

Deputatlik maqomi bilan bog'liq masalalar tegishli tartibda huquqiy tartibga solinishi deputatlik faoliyatini to'siqlarsiz va samarali amalga oshirilishini ta'minlaydi, uning ijtimoiy-huquqiy himoyasini ta'minlash bilan bir qatorda deputatning xalq va jamiyat oldidagi majburiyatini kuchaytiradi.

Qonunchilik palatasi deputati va senator faoliyatining huquqiy asoslari O'zbekiston Respublikasining Konstitutsiyasida va qator qonun normalarida: “Referendum yakunlari hamda davlat hokimiyatini tashkil etishning asosiy prinsiplari to'g'risida”gi, “O'zbekiston Respublikasi Oliy Majlisi Qonunchilik palatasi deputatining va Senati a'zosining maqomi to'g'risida”gi, “O'zbekiston Respublikasi Oliy Majlisiga saylov to'g'risida”gi, “O'zbekiston Respublikasi Oliy Majlisining Qonunchilik palatasi to'g'risida”gi, “O'zbekiston

¹ Qayumov R. O'zbekiston Respublikasining Konstitutsiyaviy huquqi. T.: Adolat. 1998 y 300bet

Respublikasi Oliy Majlisining Senati to'g'risida"gi, "O'zbekiston Respublikasi Oliy Majlisi Qonunchilik palatasining reglamenti to'g'risida"gi, O'zbekiston Respublikasi Oliy Majlisi Senatining reglamenti to'g'risida"gi qonunlarida va boshqa qonun hujjatlarida aniq belgilab berilgan.

O'zbekiston Respublikasi Oliy Majlisi Qonunchilik palatasi deputati senator faoliyatining huquqiy asoslarini ifodalovchi huquqiy normalar ichida konstitutsiyaviy normalar alohida ahamiyatga ega.

Konstitutsiyaning 87-88-moddalarida deputat va senatorlarning huquqiy maqomining umumiy asoslari belgilab berilgan, ya'ni deputat va senatorlarning asosiy vazifalari qayd qilinib, daxlsizlik huquqi, deputatlik va senatorlik faoliyatiga haq to'lash kabi umumiy masalalar tartibga solingan.

Deputat va Senator maqomi 2004 yil 2 dekabrda qabul qilingan O'zbekiston Respublikasining "O'zbekiston Respublikasi Oliy Majlisi Qonunchilik palatasi deputatining va Senati a'zosining maqomi to'g'risida"gi qonunida kengroq va to'laroq tartibga solingan. Ushbu qonunda deputat va senatorlarning maqomiga tegishli barcha masalalarni kimlar deputat va senator bo'lishi, ularning vakolat muddati, deputatlikni tasdiqlovchi vositalar, deputatning Oliy Majlisdagi ishi kabi masalalarni qonuniy asosda mustahkamlagani, deputatning huquq hamda majburiyatlarini, deputatlarning saylovchilar, siyosiy partiyalar bilan olib boradigan ishlarini, deputatning parlament so'rovini, deputat odobini o'z ichiga qamrab olgan.

Oliy Majlis Qonunchilik palatasi deputatini huquqiy maqomini asosiy xarakterli tomonlarini aniqlashdan oldin, deputat - parlamentariy yoki o'zining saylovchilarining yoxud uning nomzodini ilgari surgan tashkilotning vakilimi degan savolning yechimini topish lozim. Bu savolga aniq javob berish uchun deputatlik mandatining tabiatini ochish lozim.

Shu qatorda bu savolning javobi deputatning huquqiy maqomining mazmuni, uning vazifalari va funksiyalari, davlat xizmatchilari tizimida tutgan o'rnini aniqlash bilan uzviy bog'liqdir.

Suverenitetni fransuz mutafakkuri J.J.Russo o'z asarida "Xalq deputatlari xalqning bevosita vakili bo'la olmaydilar, ular faqat undan vakolat olgan kishilardir"¹, deb ta'kidlagan. Xalq deputatlarga hokimiyat vakolatlarini beriladi, deputatlar esa o'z navbatida qonun qabul qilish orqali xalqning umumiy irodasiga muvofiq harakat qiladilar.

Yuqoridagi fikrdan deputatning huquqiy maqomini belgilovchi muhim prinsip - ya'ni imperativ mandat prinsipi kelib chiqadi. Mandatining ikki turi: *imperativ deputat mandati* va *erkin deputat mandati* mavjud. Ular bir – biridan farqlanishi, uning xususiyati deputat va unga ovoz bergan saylovchilarning o'zaro munosabatlari prinsiplari bilan belgilanishini ko'rsatadi.

Deputat mandati muammosi deputat parlament a'zosi sifatida kimning xohish-irodasini ifoda etishi, parlament, uning palatalari qarorlarini qabul qilishda ishtirok etar ekan, u kimning manfaatlarini himoya qilishi lozim, o'zining parlamentdagi faoliyati uchun deputat o'z saylovchilari oldida siyosiy-huquqiy javobgar bo'ladimi, saylovchilar deputatlarga ijro etish majburiy bo'lgan yo'l-yo'riqlar berish va uni chaqirib olishga haqlimi, degan savollar bilan bog'liq.

O'zbekiston qonunchiligiga muvofiq, Qonunchilik palatasi deputatlari ham o'z saylovchilar manfaatlarini, ham butun xalq manfaatini aks ettiradilar, xalq irodasini ifoda etuvchi qonunlar qabul qiladilar.

¹ Руссо Ж.Ж. Трактаты. Москва: Наука, 1969, с222.

Shuning uchun, Qonunchilik palatasi deputatlariga qonun chiqaruvchi organga saylangan, o'z saylovchilari oldida to'g'ridan-to'g'ri javobgar bo'lmagan, o'z faoliyatini ma'lum bir guruhning vakili sifatida emas, balki mamlakatning barcha fuqarolari, boshqacha so'z bilan aytganda butun xalqning vakili sifatida qarash maqsadga muvofiqdir.

Shunday holatda deputat o'z harakatlarida juda keng mustakillikka ega bo'ladi, o'z faoliyat ko'rsatishida shaxsiy fikr va qarashlariga asoslangan

holda butun xalq manfaatidan kelib chiqadi. Deputatning bunday maqomi huquqiy fan tizimida erkin mandat deb yuritiladi.

Jahondagi rivojlangan mamlakatlarning parlamentlarida deputatlar odatda professional tarzda ish olib boradilar va erkin mandatga egadirlar. Bu mamlakatlarning konstitutsiyalarida imperativ mandat harakati to'g'ridan-to'g'ri taqiqlangan. Masalan, Bolgariya Respublikasi Konstitutsiyasining 67-moddasida "deputatlar nafaqat o'z saylovchilarining, balki butun xalqning vakili hisoblanadi. Majburiy vakolatlar belgilanishi qonuniy kuchga ega emas", - deb belgilangan. Bunday normalarni, Fransiya (27-modda), Italiya (67-modda), Ispaniya (67-modda) konstitutsiyalarida va Germaniya Federativ Respublikasining Asosiy Qonunida (38-modda) uchratish mumkin¹.

Ayrim xorijiy mamlakatlarida esa, imperativ mandat harakati Konstitutsiyada taqiqlanmagan bo'lsada, deputatlarning maqomini belgilashda muhim bo'lgan qonun hujjatlarida taqiqlangan. Xususan, Qozog'iston Respublikasining 1995 yil 16 oktabrdagi "Qozog'iston Respublikasi parlamenti va uning deputatlarining maqomi to'g'risida"² gi Konstitutsiyaviy Qonunining 24-moddasida parlament deputati biror-bir imperativ mandat bilan bog'liq emasligi va parlamentda o'z fikri bo'yicha ovoz berishi belgilangan.

Бунда ушбу мамлакатлар эркин мандат, яъни мажбурий ваколатлар белгиланмаслиги парламентар тизимнинг демократиклигининг асосий белгиси эканлигидан келиб чиқишган. Бундай мандатли депутат мамлакатнинг барча фуқароларини манфаатларини ҳифодалайди ва ўз сайловчиларининг иродасига бевосита тобе ҳисобланмайди.

Асосий қонунда таъкидланишича, Олий Мажлис Қонунчилик палатаси ва Сенатига сайланиш ҳуқуқига 25 ёшга тўлган Ўзбекистон Республикасининг фуқарolari эгадирлар. Депутатлар фуқаролар томонидан бевосита сайланадилар. Сенаторлар эса халқ депутатлари вилоят, туман ва шаҳар Кенгашларининг қўшма мажлисида ҳар бир ҳудудий бирликдан 6 нафардан сайланадилар. Сенатнинг ўн олти нафар аъзоси фан, санъат, адабиёт, ишлаб чиқариш соҳасида ҳамда давлат ва жамият фаолиятининг бошқа тармоқларида катта амалий тажрибага эга бўлган ҳамда алоҳида хизмат кўрсатган энг обрўли фуқаролар орасидан Ўзбекистон Республикаси Президенти томонидан тайинланади.

Конституциянинг 88-моддасига кўра, Қонунчилик палатаси депутатлар ва сенаторларга уларнинг депутатлик фаолияти билан боғлиқ харажатлар қопланади. Мазкур конституциявий қондани изоҳлашда шуни таъкидлаш жоизки, конституциявий ҳуқуқда депутатнинг ҳуқуқий мақоми индемнитет ва иммунитет орқали тавсифланади¹.

Олий Мажлис Қонунчилик палатаси депутати фаолиятининг ҳуқуқий асослари ва ҳуқуқий мақомининг таркибий қисми сифатида иммунитет ва индемнитет ҳисоблаш мақсадга мувофиқдир.

¹ Конституция мира : Сб. Конституции госуларста мира / Сост. У.Таджиханов, А.Сандов/ Т. 1997 том 1-8

² Конституционный закон Республики Казахстан от 16 октября 1995 г № 2529 О Парламенте Республики Казахстан и статусе его депутатов (с изменениями, внесенными Конституционными законами РК от 11.04.97г.№ 91-1; от 12.03.99г. № 348-1; от 06.05.99г № 377-1) <http://www/5 baiiov/ru/>

Indemnitet deputatga parlamentdagi ishi uchun turli moddiy rag'batlar berilishi tushuniladi, bunda avvalo, professional parlament faoliyati uchun haq-to'lovlar ajratilishi nazarda tutiladi¹.

Ko'pgina huquqiy adabiyotlarda indemnitetni deputatni o'z faoliyatini amalga oshirishda moddiy ta'minot bilan ta'minlash deb ta'riflash maqsadga muvofiqligi belgilangan².

Indemnitetning moddiy jihatida parlament faoliyati uchun to'lanadigan haq bilan bog'liq. Xorijiy mamlakatlarning amaliyoti parlament a'zolari o'z faoliyati uchun, qoida tariqasida, to'laqonli haq olishlarini ko'rsatadi. Mazkur haq miqdori odatda vazirlar, davlatning boshqa oliy mansabdor shaxslariga to'lanadigan maosh miqdoriga teng. Masalan, AQSHda Kongress palatalarining a'zolari o'z xizmati uchun qonunda belgilangan va AQSH g'aznasi tomonidan to'lanadigan haq oladilar. 1990 yildan kongress a'zolariga 120 ming dollar miqdorida yillik maosh belgilangan³. Rossiyaning amaldagi qonun hujjatlariga muvofiq, parlament a'zolari, egallagan lavozimidan qat'i nazar (palatalarning raislaridan tashqari), federal vazirning oylik maoshi miqdorida haq oladilar. Rossiya parlamenti palatalarining raislari hukumat raisining maoshi miqdorida haq oladilar. Bundan tashqari, Rossiya parlamenti palatalarining a'zolariga har oyda ularning o'z vakolatlarini amalga oshirishlari bilan bog'liq qo'shimcha xarajatlar eng kam ish haqining besh baravari miqdorida qoplanadi.

Parlament a'zolari oylik maoshdan tashqari, qoida tariqasida, turli kompensatsiya to'lovlari olib turadilar, har xil moddiy va ijtimoiy imtiyozlardan foydalanadilar. Masalan, AQSHda parlament a'zolari o'z saylov okruglariga 15 marta safar qilishlari uchun yo'l xarajatlari qoplanadi. Ularga shuningdek Vashington va o'z okruglaridagi ofislarini mebel va texnika uskunolari bilan jihozlash xarajatlari ham qoplanadi. Parlament a'zolari saylovchilarga o'z faoliyati haqida axborot berish maqsadida tegishli materiallarni pochta orqali bepul yuborish huquqiga egadirlar. Ular telegraf va telefon aloqasidan ham bepul foydalanadilar. AQSH qonunlari to'plami, rang-barang ma'lumotnomalar parlament a'zolariga bepul beriladi. AQSHda parlament a'zolari ijtimoiy imtiyozlar: o'z hayotini davlat hisobidan sug'urta qilish, o'z sog'lig'ini imtiyozli shartlarda sug'urta qilish, birinchi tibbiy yordamni bepul olish huquqiga ham ega bo'ladi. Har bir parlament a'zosi o'z xodimlari devoniga: okrug va shtatning kattaligiga qarab, Vakillar palatasining deputatgi 18 tagacha, senator esa 20 dan 30 tagacha xodimdan iborat devonga ega bo'ladi⁴. Rossiyada ham parlament a'zolari ancha keng ijtimoiy va boshqa kafolatlariga ega. Ijtimoiy kafolatlarining hajmiga ko'ra ular federal vazirga tenglashtirilgan. «Rossiya Federatsiyasi Federal Yig'ilishining Federatsiya Kengashi a'zosi va Davlat Dumasi deputatining maqomi to'g'risida»gi 1994 yil 8 may Qonuniga muvofiq, ijtimoiy kafolatlariga, oylik maosh va qonunda nazarda tutilgan boshqa to'lovlardan tashqari, quyidagilar kiritilgan: a) haq to'lanadigan yillik mehnat ta'tili; b) parlament vakolatlarini amalga oshirish davrini davlat xizmati stajiga kiritish; v) parlament a'zosiga hamda uning oila a'zolariga tibbiy, sanitariya-kurort xizmatlari ko'rsatish; g) pensiya ta'minoti; d) o'z vakolatlarini amalga oshirish davrida kasallanish yoki mehnat layoqatini yo'qotishini davlat tomonidan majburiy sug'urta qilish; ye) Moskva shahrida turar joy maydoniga ega bo'lmagan parlament a'zolarini uy-joy va maishiy sharoitlar bilan ta'minlash.

¹ O'sha joyda

² Конституция Российской Федерации: Энциклопедический словарь. В. А. Туманов, В.Е. Чиркин, Ю.А.Юдин и др. Москва 1997 с 109

³ Qarang: Лафитский В.И. Основы конституционного строя США. – М., 1998, с. 147.

⁴ Qarang: Конституционное (государственное) право зарубежных стран. Т. 4, М." Бек"с. 101.

Rossiya parlamentining a'zolari mehnat shartnomasiga binoan ishlaydigan beshtagacha va jamoatchilik asosida ishlaydigan qirqtagacha yordamchiga ega bo'lishga haqli. Bundan tashqari, Qonun parlament a'zolarining mehnat huquqini kafolatlaydi, ularni harbiy yig'inlar chaqirilishdan ozod qiladi, davlat hokimiyati organlari va mahalliy o'zini o'zi boshqarish organlarining ixtiyoridagi (shu jumladan hukumat) aloqa vositalaridan bepul foydalanish, taksidan tashqari, barcha transport vositalarida tekin yurish huquqini beradi, mehmonxonaga navbatdan tashqari joylashtirish huquqini kafolatlaydi.

Immunitet - deputatning daxlsizligi, ya'ni deputatlik faoliyatining eng muhim kafolatining huquqiy ifodasidir. Immunitet deputatning javobgarlikka tortilmasligi va daxlsizligini anglatadi¹.

Deputatning javobgarlikka tortilmasligi uning so'z va ovoz berish erkinligida ifodalanib, parlament a'zosi oliy vakillik organi majlislarida bildirgan fikri va bergan ovozi uchun javobgarlikka tortilmaydi. Javobgarlikka tortilmaslik deputat uchun imtiyoz emas, balki xalq manfaatini ifoda etishdagi mas'uliyatdir.

Qayd etilganlardan kelib chiqqan holda immunitetni deputatlarga o'z faoliyatlarini tazyiqsiz, to'siqlarsiz amalga oshirishi uchun qonun bilan belgilangan imtiyozlar yig'indisi deb aytyshimiz mumkin.

O'zbekiston Respublikasining "O'zbekiston Respublikasi Oliy Majlisi Qonunchilik palatasi to'g'risida"gi Konstitutsiyaviy Qonuni, "O'zbekiston Respublikasi Oliy Majlisi Qonunchilik palatasining reglamenti to'g'risida"gi Qonunida² "Qonunchilik palatasining ishi palata barcha deputatlarining professional, doimiy faoliyatiga asoslanadi", - deb belgilangan.

Bu holatni ham deputat faoliyatining huquqiy asosi va maqomining muhim belgisi sifatida qarash mumkin. Bu norma bir tomondan Oliy Majlisni professional parlament sifatida faoliyat ko'rsatishini belgilasa, ikkinchi tomondan har bir deputatga uning faoliyat ko'rsatishiga yordam beruvchi ta'minot bilan ta'minlanishi lozimligini keltirib chiqaradi.

Oliy Majlis Qonunchilik palatasi deputati Qonunchilik palatasining vakolatlari muddatiga, ya'ni besh yil muddatga saylanadi. Shu boisdan deputatning vakolatlari saylangan kundan boshlanadi va Qonunchilik palatasi vakolatlari tugagandan so'ng yangi chaqiriq saylovlar o'tkazilganda tugaydi.

Shuni alohida ta'kidlash lozimki, O'zbekiston Respublikasi qonunchiligiga muvofiq Oliy Majlis Qonunchilik palatasi deputatlarining vakolatlari muddatidan oldin ham tugatilishi mumkinligi belgilangan. Xususan, "O'zbekiston Respublikasi Oliy Majlisi Qonunchilik palatasi deputatining va Senati a'zosining maqomi to'g'risida"gi Qonunining 4-moddasiga asosan Qonunchilik palatasi deputatining vakolatlari quyidagi hollarda muddatidan ilgari tugatilishi mumkin:

- u o'z vakolatlarini zimmasidan soqit qilish haqida yozma ariza bergan taqdirda;
- u qonunga ko'ra deputatlik, senatorlik vakolatlarini amalga oshirishiga nomuvofiq bo'lgan lavozimga saylangan yoki tayinlangan taqdirda;
- unga nisbatan sudning ayblov hukmi qonuniy kuchga kirgan taqdirda;
- u chaqirib olingan taqdirda;
- sud uni muomalaga layoqatsiz deb topgan taqdirda;
- u sudning qonuniy kuchga kirgan qarori asosida bedarak yo'qolgan deb topilgan yoxud vafot etgan deb e'lon qilingan taqdirda;
- u O'zbekiston Respublikasi fuqaroligini yo'qotgan taqdirda;
- u vafot etgan taqdirda;

¹ Tojixonov U. Odilqorev X., Saidov A. O'zbekiston Respublikasining Konstitutsiyaviy huquqi. T. 2001 y 509 bet

² O'zbekiston Respublikasi Qonunlar to'plami 2003 y 9-10 son

- palata tarqatib yuborilgan taqdirda.

Qoraqalpog'iston Respublikasi Jo'qorg'i Kengesining, xalq deputatlari viloyat, tuman, shahar Kengashining senator etib saylangan deputati vakolatlarining muddatidan ilgari tugatilishi uning senatorlik vakolatlari tugatilishiga olib keladi.

Alohida hollarda deputatning, senatorning vakolatlari tegishincha Qonunchilik palatasining, Senatning qaroriga binoan muddatidan ilgari tugatilishi mumkin. Deputat, senator degan yuksak nomga dog' tushiruvchi xulq-atvor bunday masalani ko'rib chiqish uchun asos bo'lishi mumkin.

Deputatning, senatorning vakolatlarini boshqa shaxsga topshirish mumkin emas.

Oliy Majlis Qonunchilik palatasi deputatining huquqiy maqomining muhim elementi

- bu uning deputatlik huquq va majburiyatlaridir. Deputatning huquq va majburiyatlari doirasi "O'zbekiston Respublikasi Oliy Majlisi Qonunchilik palatasi deputatining va Senati a'zolarining maqomi to'g'risida"gi Qonunida to'liq aniqlangan. Shu bilan bir qatorda ularning huquqlari va majburiyatlari xususidagi moddalarni aniqlashtirish hamda ularning ro'yxatini alohida belgilash maqsadga muvofiq bo'lar edi.

Aytish lozimki, deputatlarning ayrim vakolatlari, huquqlari ularning majburiyatlari sifatida ham tushunilishi mumkin.

Masalan, bunday norma sifatida deputatning o'ziga saylovchilardan tushgan murojaatlarni qonun hujjatlarida belgilangan tartibda ko'rib chiqishi, ularni hal etish chora-tadbirlarini ko'rishi, fuqarolarni qabul qilish xususidagi normani ko'rsatish mumkin. Bu normani bir tomonidan deputatning huquqi, ikkinchi tomondan uning majburiyati sifatida baholash mumkin.

Mamlakatimiz qonunchiligiga asosan Qonunchilik palatasi deputatlari faoliyatlarini asosan ikki shaklda amalga oshiradilar.

Bu ularning Oliy Majlis Qonunchilik palatasidagi faoliyati va saylov okruglaridagi faoliyatidir. Shu sababdan ham deputatlarning huquq va majburiyatlarini 2 guruhga, ya'ni Qonunchilik palatasidagi faoliyatiga doir hamda saylov okruglaridagi faoliyatiga doir huquq va majburiyatlari guruhiga bo'lanadi.

Deputatlar o'z vakolatlarining asosiy qismini o'zlari saylangan Qonunchilik palatasi orqali amalga oshiradilar.

Deputat va senatorlarning huquqlari va majburiyatlari "O'zbekiston Respublikasi Oliy Majlisi Qonunchilik palatasi deputatining va Senati a'zosining maqomi to'g'risida"gi Qonunining 7-moddasida berilgan.

Bu qonunga ko'ra, palatasining majlisida ko'rib chiqilayotgan barcha masalalar bo'yicha hal qiluvchi ovoz huquqidan foydalanadi.

Shuningdek, deputat va senator:

- palataning organlariga saylash va saylanishga;
- palata majlisida ko'rib chiqilishi uchun masalalar taklif etishga;
- palata majlisining kun tartibi, muhokoma qilinayotgan masalalarni ko'rib chiqish tartibi hamda bu masalalarning mohiyati yuzasidan takliflar kiritish va mulohazalar bildirishga, qaror loyihalari va ularga tuzatishlar kiritishga, palata tomonidan tuziladigan organlarning shaxsiy tarkibi hamda saylanadigan, tayinlanadigan yoki tasdiqlanadigan mansabdor shaxslarning nomzodlari bo'yicha fikr bildirishga;
- munozoralarda ishtirok etishga, ma'ruzachi va raislik qiluvchiga savollar berishga;
- parlament so'rovi bilan murojaat etishga;
- o'z takliflarini asoslab berish uchun so'zga chiqishga va ovoz berish sabablari yuzasidan izoh berishga;

- palata majlisida raislik qiluvchiga palata majlisida muhokoma qilinayotgan masala yuzasidan o'z nutqi, taklif yoki mulohazasi matnini topshirishga;
- palata tarkibidagi o'zi a'zo bo'lgan tegishli organning qaroriga qo'shilmagan taqdirda o'z nuqtai nazarini palata majlisida bayon qilishga yoki bu haqida tegishincha Qonunchilik palatasining spikeriga, Senat raisiga yozma ravishda ma'lum qilishga;
- palataga hisobdor yoki uning nazorat ostidagi har qanday organ yoxud mansabdor shaxsning hisoboti yoki axborotini palata majlislarida eshitish to'g'risida taklif kiritishga;
- O'zbekiston Respublikasi qonunlarining ijro etilishini, shuningdek, palata qarorlarining bajarilishini tekshirish haqida ko'rib chiqilishi uchun masalalar taklif etishga;
- palata majlislarining stenogrammalari bilan tanishishga;
- fuqarolarning huquqlari va qonun bilan muhofoza qilinadigan manfaatlarini buzish hollari yoki qonun hujjatlarini buzishning boshqa hollari ma'lum bo'lib qolgan taqdirda ularga darhol chek qo'yish choralarini ko'rish talabi bilan tegishli organlar hamda mansabdor shaxslarga murojaat etishga hakli.

Deputatlar qayd etilgan huquqlaridan ijodiy yondashgan holda tashabbus ko'rsatib, Oliy Majlis Qonunchilik palatasi ishida qatnashib, davlat, xo'jalik va ijtimoiy-iqtisodiy qurilishning muhim masalalarini hal etadilar, qonunlarni va Qonunchilik palatasi qarorlarini qabul qilishda ishtirok etadilar hamda davlat organlari, korxonalar, muassasalar va tashkilotlarning ishini nazorat qilib boradilar.

Bu o'rinda, Qonunchilik palatasi deputatining eng muhim huquqlaridan biri sifatida Qonunchilik tashabbusi huquqini alohida ta'kidlash lozim. Oliy Majlis Qonunchilik palatasi deputatining Qonunchilik tashabbusi huquqi O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasining 83-moddasida va tegishli qonunlarda belgilangan tartibda amalga oshiriladi.

Konstitutsiya va "O'zbekiston Respublikasi Oliy Majlisining Qonunchilik palatasi to'g'risida"gi Konstitutsiyaviy qonun normasiga ko'ra, Qonunchilik palatasi deputatlari Qonunchilik tashabbusi huquqiga egadirlar va bu huquq deputatlar tomonidan qonun loyihasini O'zbekiston Respublikasi Oliy Majlisining Qonunchilik palatasiga kiritish orqali amalga oshiriladi.

Deputat Qonunchilik palatasida Qonunchilik tashabbusi huquqini amalga oshirib, yangi qonun ishlab chiqarish zarurligi to'g'risida masala qo'yish, yangi qonun loyihalarini, amaldagi qonunlarga o'zgartirish kiritish haqidagi takliflar bilan chiqishi mumkin.

Oliy Majlis Qonunchilik palatasi deputati Qonunchilik tashabbusi huquqi asosida kiritgan qonun loyihasini Qonunchilik palatasi tomonidan birinchi o'qishda qabul qilinguniga qadar loyiha matnini o'zgartirish yoki o'zi kiritgan qonun loyihasini chaqirib olish huquqiga ham egadir.

Oliy Majlis Qonunchilik palatasi deputatining Qonunchilik tashabbusi huquqi tartibida kiritilgan taklifni Qonun loyihasining Qonunchilik palatasi qo'mitasi dastlabki tarzda ko'rib chiqish, Qonunchilik palatasida qonun qabul qilish, yangi qonun loyihasini ishlab chiqishni boshlash haqida qaror qabul qilish, taklif qilingan qonun loyihasini takomiliga yetkazish uchun tegishli qo'mitalar va komissiyalarga yuborish, qonun loyihasini, taklifni asosli rad qilish singari qarorlardan birini qabul qilish bilan kafolatlanadi.

Qonunchilik palatasi deputatlari va senatorlari davlat hokimiyati va boshqaruv organlari, ularning mansabdor shaxslari ustidan nazoratni amalga oshirishning shakli sifatida parlament so'rovi huquqiga egadir.

Deputat va senatorning parlament so'rovi, qonunda ko'rsatilishicha¹, davlat hokimiyati va boshqaruvi organlarining mansabdor shaxslariga ularning vakolatlariga kiradigan masalalar yuzasidan asoslantirilgan tushuntirish berish yoki o'z nuqtai nazarini bayon qilish haqida qo'yilgan talabidir.

Parlament so'rovi parlament nazoratining eng samarali vositasidir. Shu sababli uni amaliyotda keng qo'llash lozim. U deputatlarga berilgan eng kuchli, ta'sirchan imkoniyatdir. Parlament so'rovi orqali deputatlar saylovchilarning talab va hoxishlarini ro'yogba chiqarishga ko'maklashadi.

Parlament so'rovi deputat yoki bir guruh deputatlar tomonidan yozma ravishda yoki og'zaki ravishda kiritilishi mumkin.

Qonunchilik palatasi deputati va senatorning O'zbekiston Respublikasi Oliy sudining raisi, Oliy xo'jalik sudining raisi, Bosh prokurori, surishtiruv va tergov organlarining rahbarlari nomiga yo'llangan parlament so'rovi ularning ish yurituvdagi muayyan ishlar va materiallarga taalluqli bo'lishi mumkin emas

Qonunchilik palatasining deputatlari talab qilib oladigan axborotni tegishli davlat organi, boshqa tashkilot, mansabdor shaxs murojaat olingan kundan e'tiboran o'n kundan kechiktirmay taqdim etishi kerak.

Deputatlar faoliyati amalga oshirilishining muhim shakllaridan biri ularning saylov okruglaridagi faoliyatidir. O'zbekiston qonunchiligida deputatlarning bu sohadagi faoliyati uchun ham ma'lum bir huquqlardan foydalanish imkoni yaratilgan. Bu deputatlarning ularni saylovchilar bilan doimiy mustahkam aloqani o'rnatishi bilan bog'langan deb hisoblash mumkin¹.

Xususan, deputat saylovchilar bilan aloqa o'rnatar ekan, ularni Oliy Majlis Qonunchilik palatasi ishi bilan batafsil tanishtirib boradi, bunda deputatning saylovchilar bilan uchrashuvi muhim ahamiyat kasb etadi.

O'zbekiston Respublikasining "O'zbekiston Respublikasi Oliy Majlisi Qonunchilik palatasi deputatining va Senat a'zosining maqomi to'g'risida"gi Qonuniga asosan deputat saylovchilar bilan uchrashuvlar o'tkazish uchun zarur shart-sharoit bilan ta'minlanishi shart.

Ushbu qonunning 9-moddasiga asosan "Deputatlarga saylovchilar bilan olib boriladigan ishlar uchun Qonunchilik palatasining reglamentida belgilanadigan tartibda muayyan kunlari ajratiladi", - deb ko'rsatilgan. Deputatlar saylov okruglarida o'z vakolatlarini amalga oshirish uchun tegishli hokimiyat vakillik organi nazorati ostidagi tashkilotlarda o'z saylov okrugidagi fuqarolarning muhim manfaatlariga taalluqli bo'lgan har qanday masala ko'rib chiqilishi chog'ida ishtirok etish, okrug saylovchilari bilan yig'ilishlar, mehnat jamoalari, fuqarolarning o'zini o'zi boshqarish organlari, siyosiy partiyalarning tashkilotlari bilan yig'ilish o'tkazish huquqiga egadir.

Amaldagi Qonunchilikda deputatlarning o'z saylovchilaridan tushgan taklif, ariza va shikoyatlarni ko'rib chiqishi, ularni o'z vaqtida hal etish choralarini ko'rishi, saylovchilar oldida o'z faoliyati xususida vaqti-vaqti bilan axborot berib turishi ko'rsatilgan. Masalan, Oliy Majlis Qonunchilik palatasi deputati yiliga kamida bir marta o'z ishi to'g'risida saylovchilarga o'z faoliyati va o'zi saylangan Qonunchilik palatasi faoliyati haqida axborot berib turishi shart.

Bu maqsadlarni amalga oshirish uchun esa, ijro etuvchi hokimiyat organlari deputatning iltimosiga ko'ra bino ajratilishini tashkil etishlari, deputatning saylovchilar bilan uchrashuvlari o'tkaziladigan, deputat tomonidan fuqarolar qabul qilinadigan vaqt va joy haqida fuqarolarga xabar berishlari, qabul va uchrashuvlarda ishtirok etish uchun deputatning taklifiga binoan o'zlarining mas'ul vakillarini yuborishlari, shuningdek, deputatning joylardagi ishiga ko'maklashish yuzasidan boshqa chora-tadbirlar ko'rishlari lozim.

¹ To'laganov A. Davlat hokimiyatining vakillik va o'zini-o'zi boshqarish organlari faoliyatini tashkil etish Darslik T.: 2002 161bet

Shuningdek, deputat o'z deputatlik faoliyatiga doir masalalar yuzasidan matbuot organlarida chiqish, radio va televideniye orqali so'zlash borasida ham ma'lum darajada imtiyozli huquqlarga egadir¹.

Fuqarolarning huquqlari va manfaatlari buzilgan taqdirda yoki qonuniylik buzilgan boshqa hollarda deputat davlat hokimiyatining vakili sifatida, o'sha joyning o'zida bunday qoidabuzarliklar to'xtatilishini talab qilishga yoki tegishli organlar va mansabdor shaxslarga murojaat qilishga haklidir. Qonunbuzarlik holati deputatning talabi bilan tegishli huquqni muhofaza qiluvchi organ yoki nazorat organining vakili tuzgan bayonnomada qayd etilishi mumkin¹.

Deputat talab bilan murojaat etgan davlat organlarining mansabdor shaxslari, fuqarolarning o'zini o'zi boshqarish organlari va jamoat birlashmalarining rahbarlari, korxona va tashkilotlarning ma'muriyati, shuningdek, ichki ishlar vazirligi tizimi xodimlari qonun buzilgan hollarni bartaraf etish va aybdorlarni javobgarlikka tortish uchun zudlik bilan chora ko'rishlari, ko'rilgan choralar haqida deputatga ma'lum qilishlari shart.

Qonunchilik palatasining faoliyat olib borishida ham deputatlar fraksiyalari salmoqli rol o'ynaydi. Xususan, O'zbekiston Respublikasining "O'zbekiston Respublikasi Oliy Majlisi Qonunchilik palatasining reglamenti to'g'risida"gi Qonuniga ko'ra "Deputatlar guruhlarini Qonunchilik palatasi tarkibiga saylangan, siyosiy partiyalardan ko'rsatilmagan deputatlar tuzishga haqlidir" deb belgilangan. Ushbu normani xam deputatlarning huquqlaridan biri sifatida qarash lozim.

O'zbekiston Respublikasi Oliy Majlisining 2002 yil 4 apreldagi 351-II-sonli Qarori bilan tasdiqlangan "2002 yil 27 yanvarda o'tkazilgan O'zbekiston Respublikasi Referendumining yakunlari bo'yicha amalga oshiriladigan Qonunchilik ishlarining asosiy yunalishlari"da qonunda fraksiyalarui tuzish tartibi, ularning parlament faoliyatidagi ishtiroki shakllari nazarda tutilishi kerakligi ko'zda tutilgan.

Ta'kidlash joizki, ikki palatali parlament tizimida faqat quyi palatagina siyosiylashgan xususiyatga ega bo'lgani bois, deputatlar birlashmalari (siyosiy partiyalar fraksiyalari va deputatlar guruhlari) aynan mazkur palatada tuziladi. Qonunchilik palatasi deputatlari siyosiy, professional va boshqa asosda fraksiyalar hamda deputatlar guruhlari shaklida deputatlar birlashmalarini tuzishi mumkin. Demak, mamlakatimiz parlamenti faoliyati bilan bog'liq qonun hujjatlariga muvofik, deputatlar birlashmalarining uch shakli - fraksiyalar va deputatlar guruhlari mavjud.

Fraksiya - Qonunchilik palatasida siyosiy partiyadan ko'rsatiladigan deputatlar tomonidan partiya manfaatlarini ifodalash maqsadida tuziladi.

Deputatlar guruhlari esa, Qonunchilik palatasi tarkibiga saylangan, siyosiy partiyadan ko'rsatilmagan deputatlar tomonidan tuzilishi mumkin.

Bloklar-fraksiyalar, deputatlar guruhlari birlashuvi asosida tuzilishi mumkin.

Siyosiy partiyadan ko'rsatilgan va Qonunchilik palatasiga saylangan deputat faqat shu partiya fraksiyasining a'zosi bo'lishi mumkin yoki hech bir fraksiya yoxud deputatlar guruhiga kirmaslikka haqli.

Ushbu qonunga ko'ra, Qonunchilik palatasining kamida to'qqiz nafar deputati fraksiya yoki deputatlar guruhini tuzish huquqiga ega³.

Fraksiya yoki deputatlar guruhini tuzish uchun quyidagi ishlar amalga oshirilishi lozim:

- fraksiya yoki deputatlar guruhining ta'sis yig'ilishini o'tkazish;
- fraksiya yoki deputatlar guruhini tuzish haqida ta'sis bayonnomasini qabul qilish;
- fraksiya yoki deputatlar guruhining rahbarini saylash.

¹ Qayumov R. O'zbekiston Respublikasining Konstitutsiyaviy huquqi T.: Adolat, 1998 300-310b

Konstitutsiyaviy qonundagi e'tiborga molik tomon shundaki, deputatlar birlashmalarining, ular hoh fraksiya, hoh guruh tarzida shakllanganidan qat'iy nazar, ro'yxatdan o'tkazilishi belgilangan. Bu esa, birinchidan deputatlar uyushqoqligini huquqiy kafolatlasa, ikkinchidan, parlament tuzilmalari ishining samaradorligi oshiradi.

Qonunchilik palatasi Spikeri va uning o'rinbosarlari o'z vakolatlarini bajarish davrida siyosiy a'zolikni to'xtatib turadilar, shuningdek ular fraksiya yoxud deputatlar guruhi tarkibiga kirishlari mumkin emas.

Qonunchilik palatasining deputati faqat bir fraksiya yoki deputatlar guruhining a'zosi bo'lishi mumkin. Lekin, bundan Qonunchilik palatasining deputatlarining har biri fraksiya yoki deputatlar guruhi a'zosi bo'lishi kerak, degan xulosa kelib chiqmaydi. Binobarin, saylangan deputat hech bir fraksiya yoxud deputatlar guruhiga kirmaslikka ham haqlidir.

Qonunchilik palatasi deputatining fraksiyaga yoki deputatlar guruhiga kirishi to'g'risidagi qaror ularning majlislarida qabul qilinadi.

2005 yilning 26 yanvar kuni Qonunchilik palatasiga siyosiy partiyalardan saylangan deputatlarning majlislari bo'lib o'tib, mavjud siyosiy partiyalarning barchasi o'z fraksiyalarini tuzishga muvaffaq bo'ldilar. Tadbirkorlar va ishbilarmonlar harakati O'zbekiston liberal demokratik partiyasining 41 nafar a'zosidan iborat, Xalq demokratik partiyasining 28 nafar deputatidan iborat, O'zbekiston Fidokorlar milliy demokratik partiyasining 18 nafar vakilidan iborat, O'zbekiston "Milliy tiklanish" partiyasining 11 nafar deputatidan iborat, "Adolat" sotsial-demokratik partiyasining 10 nafar saylangan deputatidan iborat fraksiyalar tuzildi hamda fraksiyalar rahbarlari saylandi¹.

Qonunchiligimizning e'tiborga loyiq jihatlaridan yana biri shuki, Qonunchilik palatasidagi deputatlar guruhlarining vakolatlari doirasi siyosiy partiyalar fraksiyalari vakolatlari doirasiga tenglashtirildi. Ayni chog'da, ularning fraksiyalar bilan bir qatorda va ular bilan teng ravishda ish yurita olishining huquqiy asosi yaratildi. Bular, xususan, "O'zbekiston Respublikasi Oliy Majlis Qonunchilik palatasi to'g'risida"gi Konstitutsiyaviy qonunning 25-moddasida mufassal ifodasini topdi.

Deputatlar fraksiyasi yoki deputatlar guruhi tarkibiga kirgan Qonunchilik palatasi deputati ma'lum bir darajada qo'shimcha huquqlardan foydalanish imkoniga ega bo'ladi, deb aytish mumkin. Chunki, deputat fraksiya yoki guruh tarkibida:

- Qonunchilik palatasi majlisining kun tartibi, muhokama qilinayotgan masalalarni ko'rib chiqish tartibi va mohiyati yuzasidan takliflar hamda fikr-mulohazalar kiritish;
- Qonunchilik palatasi majlisida muhokama qilinayotgan har bir masala yuzasidan muzokaralarda fraksiya, deputatlar guruhi vakiliga kafolatlangan tarzda so'z berilishi huquqidan foydalanish;
- kelishuv komissiyasi va boshqa komissiyalar tuzish to'g'risida masala qo'yish;
- Qonunchilik palatasi majlisida davlat hokimiyati va boshqaruvi organlarining mansabdor shaxslariga ularning tasarrufiga kiradigan masalalar yuzasidan asoslantirilgan tushuntirish berish yoki nuqtai nazarini bayon qilish talabi bilan murojaat etish;
- Qonunchilik palatasi majlisida muhokama qilinayotgan masala yuzasidan fraksiyaning, deputatlar guruhining fikrini Qonunchilik palatasi deputatlari o'rtasida tarqatish;
- Qonunchilik palatasining Kengashi, qo'mitalari va komissiyalari ishida ishtirok etish;
- Qonunchilik palatasida muhokama qilinayotgan qonun loyihalari va boshqa qarorlarning loyihalari yuzasidan o'z takliflarini kiritish;

¹ Husanova M. Ikki palatali parlament: deputatlar birlashmalari. // "Hayot va qonun", 2005 I. 15bet

- hukumat a'zolarini ularning faoliyati masalalari yuzasidan eshitish to'g'risida masala qo'yish;

- fraksiyaning, deputatlar guruhining faoliyati uchun zarur materiallar va hujjatlarni davlat organlari hamda ularning mansabdor shaxslaridan talab qilib olish huquqiga ham ega bo'ladi.

Shuni alohida ta'kidlash kerakki, deputatlik faoliyatining kafolatlari qonun bilan muhofoza qilinadi va uni buzganlik uchun tegishli javobgarlik choralari belgilanganligi ham ular o'z huquqlaridan to'la imkon darajasida foydalanishini kafolatlaydi.

Qonunchilik palatasi deputati va senator qaysi qo'mitasi, komissiyasi tarkibiga, kelishuv komissiyasi tarkibiga saylangan bo'lsa, shu qo'mita, komissiyaning majlislarida qatnashishi, ovoz berishda Qonunchilik palatasining reglamentlarida belgilangan tartibda shaxsan ishtirok etishi shart. Bu majburiyat juda muhim ahamiyatga ega.

Chunki "O'zbekiston Respublikasi Oliy Majlisi Qonunchilik palatasining Reglamenti to'g'risida"gi Qonunga ko'ra, Qonunchilik palatasining majlislari, agar ularning ishida palata deputatlari umumiy sonining kamida yarmi ishtirok etsa, vakolatli hisoblanadi². O'zbekiston Respublikasining Konstitutsiyasini, konstitutsiyaviy qonunlarni qabul qilishda, ularga o'zgartishlar va qo'shimchalar kiritishda deputatlar umumiy sonining kamida uchdan ikki qismi hozir bo'lishi shart. Bundan tashqari, Qonunchilik palatasi qo'mitalarining majlislari, agar ularda qo'mita a'zolarining kamida yarmi hozir bo'lsa, vakolatli hisoblanadi.

Deputat o'z vakolatlarining ko'pchiligini Qonunchilik palatasi majlislarida amalga oshiradi¹. Deputat Qonunchilik palatasi ishida doimiy ravishda va intizomli qatnashishi juda katta ahamiyatga ega, chunki bir qism deputatlar majlislarga kelmay qolsalar qonun talab qilgan kворum yig'ilmaydi va Qonunchilik palatasi o'z faoliyatini to'liq amalga oshira olmay qoladi.

Shu sababdan, Qonunchilik palatasi, qo'mita, komissiya, kelishuv komissiyasi majlisida ishtirok etish imkoniyati bo'lmagan taqdirda,

deputatlar bu haqda Qonunchilik palatasining Spikeriga, qo'mita, komissiya raisiga, kelishuv komissiyasining tegishli palatadan saylangan hamraisiga oldindan xabar qilishi shart.

Agar Qonunchilik palatasining ishi palata barcha deputatlarining professional, doimiy faoliyatiga asoslanganligini e'tiborga olsak, intizomning bu tarzda buzilishi Qonunchilik palatasi faoliyatini ma'lum bir darajada izdan chiqarishgacha olib kelishi mumkin.

Shu sababli, deputatning Qonunchilik palatasiga majlislariga bir necha marotaba uzrsiz sabablarga ko'ra kelmaganligi holatlari bo'yicha ham deputatning vakolat muddatlarini ilgaridan tugatishni qonun darajasiga ko'tarish maqsadga muvofiq bo'ladi.

Qonunchilik palatasi deputati vaqti-vaqti bilan, ammo yiliga kamida bir marta, saylovchilarga o'z faoliyati haqida axborot berishi shart.

Deputat o'z maqomidan fuqarolarning, jamiyat va davlatning qonuniy manfaatlariga ziyon yetkazadigan tarzda foydalanishi mumkin emas.

Deputatlik odobi buzilgan taqdirda deputatning xulq-atvori to'g'risidagi masala tegishli palata tomonidan yoki uning topshirig'iga binoan palataning organi tomonidan ko'rib chiqilishi mumkin.

Shuningdek, ular tadbirkorlik faoliyati bilan shug'ullanishlari ham mumkin emas. Mazkur konstitutsiyaviy qoida deputatlikning boshqa mansab bilan nomutanosibligi

¹ To'laganov A. Davlat hokimiyatining vakillik va o'zini-o'zi boshqarish organlari faoliyatini tashkil etish. Darslik T. 2002 y 160-165b

prinsipini mustahkamlaydi¹. Bir qator mansab lavozimlarining deputatlik bilan nomutanosibliyi prinsipi deputatning moliyaviy va iqtisodiy jihatdan muayyan ta'sir doirasiga tushib qolishining oldini olishga qaratilgan. Deputat bunday omillar ta'siridan holi bo'lsa, xususiy manfaatlarini cheklay olsa, xalq, jamiyat manfaatlarini xolis va to'la-to'kis ifodalash imkoniyatiga ega bo'ladi.

Agarda yig'ilishda raislik qiluvchi so'zga chiqqan deputatga murojaat qilsa, u o'z nutqini darhol to'xtatishi lozim.

Qonunchilik palatasi reglamentida majburiyat va javobgarlik turlarini aniq belgilanishi, ularni qo'llash tartibi belgilanishi bevosita palata ish faoliyatiga ijobiy ta'sir ko'rsatib, deputatlarning faolligini oshirishga, deputatlik etikasiga qat'iy rioya qilishiga olib keladi.

2-§ Xalq deputatlari viloyat, tuman va shahar Kengashlari deputatlarining huquqiy holati

Davlat hokimiyati vakillik organlari tizimida xalq deputatlari viloyat, tuman va shahar Kengashi muhim o'rin tutadi. Viloyat va Toshkent shahar xalq deputatlari Kengashlariga 60 ta, tuman va shahar xalq deputatlari Kengashlariga 30ta deputatlar bevosita xalq tomonidan to'g'ridan-to'g'ri saylanadilar.

Viloyat, tuman va shahar Kengashining deputati faoliyatining huquqiy asoslari O'zbekiston Respublikasining Konstitutsiyasi, "Mahalliy davlat hokimiyati to'g'risida"gi, "Xalq deputatlari viloyat, tuman va shahar Kengashi deputatining maqomi to'g'risida"gi qonunlarida o'z ifodasini topgan.

Deputat tegishli xalq deputatlari Kengashining vakolatlari muddatiga saylanadi. Deputatning vakolatlari muddatidan ilgari tugatish asoslari "Xalq deputatlari viloyat, tuman va shahar Kengashi deputatining maqomi to'g'risida"gi qonunlarining 3 - moddasida ko'rsatib o'tilgan.

Alohida hollarda deputatning vakolatlari tegishli xalq deputatlari Kengashi qaroriga binoan muddatidan ilgari tugatilishi mumkin. Deputat degan yuksak nomga dog' tushiruvchi xulq-atvor bunday masalani ko'rib chiqish uchun asos bo'lishi mumkin.

Xalq deputatlari viloyat, tuman va shahar Kengashi deputatining maqomi to'g'risidagi qonunlarida deputatning huquqlari ko'rsatib o'tilgan.

Qonunga ko'ra deputat:

- tegishli xalq deputatlari Kengashining doimiy hamda muvaqqat komissiyalariga saylash va saylanishga;
- tegishli xalq deputatlari Kengashining majlisida ko'rib chiqilishi uchun masalalar taklif etishga;
- tegishli xalq deputatlari Kengashi majlisining kun tartibi, muhokama qilinayotgan masalalarni ko'rib chiqish tartibi hamda bu masalalarning mohiyati yuzasidan takliflar kiritish va mulohazalar bildirishga;
- tegishli xalq deputatlari Kengashi tomonidan saylanadigan, tayinlanadigan yoki tasdiqlanadigan mansabdor shaxslarning nomzodlari bo'yicha fikr bildirishga;
- tegishli xalq deputatlari Kengashining majlisida munozaralarda ishtirok etishga, ma'ruzachi va raislik qiluvchiga savollar berishga;
- deputat so'rovi bilan murojaat etishga;
- o'z takliflarini asoslab berish uchun so'zga chiqishga va ovoz berish sabablari yuzasidan izoh berishga;

¹ Tojixonov U va boshqalar, O'zbekiston Respublikasining Konstitutsiyaviy huquqi T. 2001 510 b

- tegishli xalq deputatlari Kengashining majlisida raislik qiluvchiga majlisda muhokama qilinayotgan masala yuzasidan o'z nutqi, taklifi yoki mulohazasi matnini topshirishga;

- tegishli xalq deputatlari Kengashi tarkibidagi o'zi a'zo bo'lgan organning qaroriga qo'shilmagan taqdirda o'z nuqtai nazarini tegishli xalq deputatlari Kengashining majlisida bayon etishga yoki bu haqda mazkur xalq deputatlari Kengashi rahbariga yozma ravishda ma'lum qilishga;

- tegishli xalq deputatlari Kengashiga hisobdor yoki uning nazorati ostidagi har qanday organ yoxud mansabdor shaxsning hisoboti yoki axborotini mazkur xalq deputatlari Kengashining majlislarida eshitish to'g'risida taklif kiritishga;

- O'zbekiston Respublikasi qonunlarining ijro etilishini, shuningdek, tegishli xalq deputatlari Kengashi qarorlarining bajarilishini tekshirish to'g'risida ko'rib chiqilishi uchun masalalar taklif etishga;

- tegishli xalq deputatlari Kengashi majlislarining stenogrammalari bilan tanishishga;

- saylovchilar bilan, fuqarolarning o'zini o'zi boshqarish organi, siyosiy partiya tashkiloti bilan uchrashuvlar o'tkazishga;

- fuqarolarning huquqlari va qonun bilan muhofaza qilinadigan manfaatlarini buzish hollari yoki qonun hujjatlarini buzishning boshqa hollari ma'lum bo'lib qolgan taqdirda ularga darhol chek qo'yish choralarini ko'rish talabi bilan tegishli organlar hamda mansabdor shaxslarga murojaat etishga haqli.

Deputat huquqlari bilan bir qatorda majburiyatlarga ham ega. Ya'ni, deputat tegishli xalq deputatlari Kengashining majlislarida hamda mazkur Kengash tomonidan tuzilgan qaysi komissiya tarkibiga saylangan bo'lsa, shu komissiyaning majlislarida qatnashishi, ovoz berishda tegishli xalq deputatlari Kengashining reglamentida belgilangan tartibda shaxsan ishtirok etishi shart.

Deputatning tegishli xalq deputatlari Kengashining hamda qaysi komissiya tarkibida bo'lsa, shu komissiyaning majlisida ishtirok etish imkoniyati bo'lmagan taqdirda, bu haqda mazkur xalq deputatlari Kengashi yoki komissiya rahbariga oldindan xabar qilishi shart.

Xalq deputatlari Kengashining deputati o'z okrugi saylovchilari bilan, uni deputatlikka nomzod qilib ko'rsatgan siyosiy partiya va fuqarolarning o'zini o'zi boshqarish organi bilan muntazam aloqa bog'lab turadi, tegishli xalq deputatlari Kengashida ularning manfaatlarini ifoda etadi.

Deputat belgilangan kunlarda fuqarolarni qabul qiladi. Saylovchilardan tushgan murojaatlarni qonun hujjatlarida belgilangan tartibda ko'rib chiqadi, ularni hal etish chora-tadbirlarini ko'radi.

Deputat vaqti-vaqti bilan, lekin yiliga kamida ikki marta saylovchilarga o'z faoliyati to'g'risida axborot beradi.

Ijro etuvchi hokimiyat organlari deputatga saylovchilar bilan uchrashuvlar o'tkazish uchun zarur shart-sharoit ta'minlaydi. Saylovchilarning ishonchini oqlay olmagan deputat qonunda belgilangan tartibda chaqirib olinishi mumkin.

Deputat tegishli hududda joylashgan davlat hokimiyati va boshqaruvi organlarining mansabdor shaxslariga ularning vakolatlariga kiradigan masalalar yuzasidan asoslantirilgan tushuntirish berish yoki o'z nuqtai nazarini bayon qilish talabi bilan deputat so'rovi yuborishga haqlidir.

So'rovnoma og'zaki yoki yozma shaklda bo'lishi mumkin.

Davlat hokimiyati va boshqaruvi organlarining mansabdor shaxslari deputat so'roviga javobni deputatga mazkur so'rov olingan kundan e'tiboran o'n kundan kechiktirmay yuboradilar.

Sudlarning raislariga, prokurorlarga, surishtiruv va tergov organlarining rahbarlariga yo'llangan deputat so'rovi ularning ish yurituvdagi muayyan ishlar va materiallarga taalluqli bo'lishi mumkin emas.

Deputat so'rovlari bo'yicha axborot tegishli xalq deputatlari Kengashining majlisida muhokama qilinadi.

Deputat xalq vakili ekan, albatta odob qoidalariga qat'iy rioya etishi lozim. Deputatlik odobi buzilgan taqdirda deputatning xulq-atvori to'g'risidagi masala tegishli xalq deputatlari Kengashi tomonidan yoki uning topshirig'iga ko'ra tegishli xalq deputatlari Kengashining organi tomonidan ko'rib chiqiladi.

Xalq deputatlariga o'z vakolatlarini moneliksiz hamda samarali amalga oshirishi uchun shart-sharoit kafolatlanadi, uning huquqlari, sha'ni va qadr-qimmati qonun bilan muhofaza qilinadi.

Deputatning sha'ni va qadr-qimmatiga tajovuz qilgan shaxslar qonunga muvofiq ma'muriy, jinoiy yoki o'zga tarzda javobgar bo'ladilar. Deputatni haqorat qilish, shuningdek, unga nisbatan tuhmat qilish qonunda belgilangan javobgarlikka sabab bo'ladi.

Deputatlik vakolatlarini amalga oshirishiga to'sqinlik qilish maqsadida deputatga qanaqa tarzda bo'lmasin ta'sir ko'rsatishga yo'l qo'yilmaydi.

Deputat oldidagi o'z vazifalarini bajarmaydigan, uning ishiga to'sqinlik qiladigan, bila turib unga yolg'on axborot beradigan, deputat faoliyatining kafolatlarini buzadigan mansabdor shaxslar qonun hujjatlariga muvofiq javobgar bo'ladilar.

Deputat o'zining vakolatlari muddati mobaynida daxlsizlik huquqiga ega bo'ladi.

Tegishli xalq deputatlari Kengashining roziligisiz deputat mazkur hududda jinoiy javobgarlikka tortilishi, ushlab turilishi, qamoqa olinishi yoki sud tartibida beriladigan ma'muriy jazoga tortilishi mumkin emas. Deputat o'zining deputatlik daxlsizligi to'g'risidagi masala ko'rib chihayotgan majlisda ishtirok etishga haqli.

Deputat tegishli xalq deputatlari Kengashida tegishli masala yuzasidan ovoz berish chog'ida fikr bildirganligi yoki nuqtai nazarini bayon etganligi uchun hamda o'z vakolatlarini amalga oshirishi bilan bog'liq boshqa harakatlari uchun javobgarlikka tortilishi, shu jumladan, vakolatlari muddati tugaganidan keyin ham javobgarlikka tortilishi mumkin emas. Agar shunday xatti-harakatlar munosabati bilan deputat haqorat qilishga, tuhmat qilishga yoki qonun hujjatlarida javobgarlik nazarda tutilgan boshqa qonunbuzarliklarga yo'l qo'yan bo'lsa, u daxlsizlik huquqidan mahrum qilingan taqdirdagina javobgarlikka tortiladi.

Deputatni daxlsizlik huquqidan mahrum qilish to'g'risidagi masala tegishincha viloyat, tuman, shahar prokurorining yoki yuqori turuvchi prokurorning taqdimnomasiga binoan xalq deputatlari Kengashi tomonidan o'n kun ichida hal etiladi. Senator etib saylangan deputatni daxlsizlik huquqidan mahrum qilish masalasi "O'zbekiston Respublikasi Oliy Majlisi Qonunchilik palatasi deputatining va Senati a'zosining maqomi to'g'risida"gi O'zbekiston Respublikasi Qonunida belgilangan tartibda hal etiladi.

Deputatni javobgarlikka tortishga rozilik olish to'g'risida quyi prokuror tomonidan kiritilgan taqdimnomani yuqori turuvchi prokuror chaqirtirib olishi mumkin.

Deputatni jinoiy javobgarlikka tortishga, ushlab turishga, qamoqqa olishga yoki unga nisbatan sud tartibida beriladigan ma'muriy jazoni qo'llashga rozilik olish to'g'risidagi prokuror taqdimnomasi tegishli xalq deputatlari Kengashi tomonidan ko'rib chiqiladi, sessiyalar oralig'idagi davrda esa mazkur xalq deputatlari Kengashi rahbari yoki uning vazifasini bajaruvchi mansabdor shaxs tomonidan ko'rib chiqilib, qabul qilingan qaror keyinchalik tegishli xalq deputatlari Kengashi tomonidan tasdiqlanadi.

Xalq deputatlari Kengashining deputatni daxlsizlik huquqidan mahrum qilishga rozilik berish masalasiga doir qarori darhol tegishli prokurorga yuboriladi.

Deputatni daxlsizlik huquqidan mahrum qilishga rozilik olgan prokuror ish yuritish tamomlangan kundan e'tiboran uch kunlik muddat ichida tegishli xalq deputatlari Kengashiga ishni tergov qilish, sudda ko'rib chiqish natijalari to'g'risida xabar qilishi shart.

Tegishli xalq deputatlari Kengashining deputatni daxlsizlik huquqidan mahrum qilishga rozilik berishni rad etishi unga nisbatan jinoyat ishini yuritishni yoki sud tartibida beriladigan ma'muriy jazoni nazarda tutadigan ma'muriy huquqbuzarlik to'g'risidagi ishni yuritishni istisno etadigan va bunday ishlarni tugatishga sabab bo'ladigan holat hisoblanadi.

Xalq deputatlari Kengashining qaroriga rozi bo'lmagan taqdirda, yuqori turuvchi prokuror tegishincha yuqori Kengashga, Qoraqalpog'iston Respublikasi Jo'qorg'i Kengesiga yoki O'zbekiston Respublikasi Oliy Majlisining Qonunchilik palatasiga qarorni bekor qilish va masalani tegishli xalq deputatlari Kengashi qayta ko'rib chiqishi uchun topshirish to'g'risida taqdimnoma kiritishga haqlidir.

Agar deputat o'zi xalq deputatlari Kengashi deputati bo'lgan viloyat, tuman yoki shahar hududidan tashqarida jinoyat yoki ma'muriy huquqbuzarlik sodir etgan bo'lsa, deputatni jinoiy javobgarlikka tortishga, ushlab turishga, qamoqqa olishga yoki unga nisbatan sud tartibida beriladigan ma'muriy jazoni qo'llashga rozilik olish talab qilinmaydi.

Deputat o'z vakolatlarini amalga oshirayotganda guvohnomasini ko'rsatib, tegishli viloyat, tuman va shahar hududida joylashgan korxonalar, muassasalar hamda tashkilotlarga moneliksiz kirish huquqidan, shuningdek, ularning rahbarlari hamda boshqa mansabdor shaxslari tomonidan darhol qabul qilinish huquqidan foydalanadi.

Faoliyati davlat siri hamda qonun bilan qo'riqlanadigan boshqa sir bilan bog'liq korxonalar, muassasalar, tashkilotlarga deputatning kirish tartibi qonunda belgilanadi.

Deputat o'z vakolatlarini ishlab chiqarish yoki xizmat vazifalaridan ajralmagan holda amalga oshiradi.

Korxonalar, muassasalar va tashkilotlarning rahbarlari deputatni u o'z deputatlik vazifalarini bajaradigan vaqtda, uning ish joyini (lavozimini) saqlagan holda, ishdan ozod qilishlari shart. Deputatlik vazifalarini bajarayotgan vaqtda deputatning o'rtacha ish haqi saqlanib qoladi.

Viloyat, tuman, shahar hokimliklari tegishli xalq deputatlari Kengashi deputatini hujjatlar, zarur axborot va ma'lumot materiallari bilan ta'minlaydi, shuningdek, deputatlik faoliyati bilan bog'liq masalalar bo'yicha mutaxassislarning maslahatlarini uyushtiradi.

Deputatga texnik vositalar, aloqa vositalari va ma'lumotlar bazalaridan foydalanish uchun shart-sharoit yaratiladi.

Deputat tegishli viloyat, tuman, shahar hududida havo, temir yo'l, avtomobil yo'lovchilar transportida (taksi va shahar yo'lovchilar transporti bundan mustasno) tekin yurish, shuningdek, yo'l pattalarini navbatsiz sotib olish huquqidan foydalanadi.

Deputatning transportda tekin yurish tartibi va shartlari, transport tashkilotlari bilan bu borada hisob-kitob qilish tartibi O'zbekiston Respublikasi Hukumati tomonidan belgilanadi.

3-§ Qonunchilik palatasi deputati va Senator faoliyatining asosiy kafolatlari

"O'zbekiston Respublikasi Oliy Majlisi Qonunchilik palatasi deputatining va Senati a'zosining maqomi to'g'risida"gi Qonunida deputat va senatorlarning o'z vakolatlarini to'liq hajmda va mustaqil ravishda amalga oshirishlar uchun ma'lum bir darajada kafolatlar belgilangan.

Ayrim huquqshunos olimlar “ deputatlik kafolatlarini amalga oshirishga imkon yaratadigan sharoitlar yig'indisi deputatlik kafolatlari” deb atalishini ta'kidlaganlar. O'zbekiston Respublikasining amaldagi qonunchiligiga ko'ra, har bir deputatga o'z vakolatlarini moneliqsiz hamda samarali amalga oshirishi uchun shart-sharoitlar kafolatlanadi, uning huquqlari, sha'ni va qadr-qimmatini muhofaza qilinadi.

Deputatlik vakolatlarini amalga oshirishga to'sqinlik qilish maqsadida deputatga ta'sir ko'rsatishga yo'l qo'yilmaydi.

Oliy Majlis Qonunchilik palatasi deputati va senatorning sha'ni va qadr- qimmatiga tajovuz qilgan shaxslar qonunga muvofiq ma'muriy, jinoiy javobgar bo'ladilar. Deputat va senatorni xaqorat qilgan, unga nisbatan tuhmat qilgan, unga ataylab soxta ma'lumot bergan mansabdor shaxslar tegishli javobgarlikka tortilishi ham qonun hujjatlarida mustahkamlab qo'yilgan.

Ayrim xorijiy mamlakatlarda parlament deputatlarini sha'ni va qadr-qimmatiga tajovuz qilish aybini og'irlashtiruvchi holat hisoblanadi. Xususan, Finlyandiya qonunchiligiga ko'ra, parlament, deputatini sessiyaga borish yoki qaytish davrida uni deputatligini bilgan holda sha'ni va qadr-qimmatiga tajovuz qilib, haqorat qilgan shaxslarni javobgarlikka tortishda ushbu holat og'irlashtiruvchi holat deb hisoblanishi lozimligi belgilangan.

“O'zbekiston Respublikasi Oliy Majlisi Qonunchilik palatasi deputatining va Senati a'zosining maqomi to'g'risida”gi Qonunining 13-moddasiga asosan Qonunchilik palatasi deputati va senator o'zining vakolatlari muddati mobaynida daxlsizlik huquqiga ega.

Deputatning daxlsizligi uning huquqiy holatini belgilanishida muhim ahamiyat kasb etishi shunda ko'rinadiki, Oliy Majlis Qonunchilik palatasi deputati senat a'zosining daxlsizlik huquqidan foydalanishi O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasida (88-modda) mustahkamlanganligidan ko'rish mumkin.

Ushbu konstitutsiyaviy qoida O'zbekiston Respublikasi Oliy Majlisi Qonunchilik palatasi deputati va senat a'zosining sha'ni va qadr-qimmatini, shaxsini muhofoza etish maqsadida, uning muayyan yuridik javobgarlikka tortilmasligini nazarda tutadi.

Tegishli palataning rozilgisiz deputat, senator jinoiy javobgarlikka tortilishi, ushlab turilishi, qamoqqa olinishi yoki sud tartibida beriladigan ma'muriy jazoga tortilishi mumkin emas.

Deputatni, senatorni majburiy keltirishga, shuningdek, uning uy-joyi, xizmat xonasini, yuki, shaxsiy va xizmat transporti vositalarini, yozishmalarini, u foydalanayotgan aloqa vositalarini, shuningdek, unga tegishli hujjatlarni ko'zdan kechirishga yo'l qo'yilmaydi.

Shuningdek, qayd etilgan qonunda deputat, senator tegishli palatada ovoz berish chog'ida fikr bildirganligi yoki nuqtai nazarini bayon etganligi uchun hamda o'z vakolatlarini amalga oshirishi bilan bog'liq boshqa harakatlari uchun javobgarlikka tortilishi mumkin emas, shu jumladan vakolatlari muddati tugaganidan keyin ham javobgarlikka tortilishi mumkin emas. Agar shunday xatti-harakatlar munosabati bilan deputat, senator haqorat qilishga, tuhmat qilishga yoki qonun hujjatlarida javobgarlik nazarda tutilgan boshqa qonunbuzarliklarga yo'l qo'ygan bo'lsa, u daxlsizlik huquqidan mahrum qilingan taqdirda javobgarlikka tortiladi.

Deputatlar daxlsizligiga taalluqli bu normalarni boshqa Qonun normalarida ham uchratish mumkin.

Xususan, O'zbekiston Respublikasi Jinoyat kodeksida ham deputatlar daxlsizligi bo'yicha aniq tartib belgilangan.

Respublikamizda deputatni, senatorni daxlsizlik huquqidan mahrum qilish to'g'risidagi masala O'zbekiston Respublikasi Bosh prokurorining taqdimnomasiga binoan O'zbekiston Respublikasi Oliy Majlisining tegishli palatasi tomonidan o'n kun ichida hal etiladi.

O'zbekiston Respublikasi Bosh prokurorining deputatni jinoiy javobgarlikka tortish, ushlab turish, qamoqqa olish yoki sud tartibida beriladigan ma'muriy jazoni qo'llashga rozilik olish to'g'risidagi taqdimnomasi Qonunchilik palatasi tomonidan ko'rib chiqiladi, Qonunchilik palatasining sessiyalari oralig'idagi davrda esa, uning Kengashi tomonidan ko'rib chiqilib, Qonunchilik palatasi Kengashining ushbu masalaga doir qarori keyinchalik Qonunchilik palatasining sessiyasida tasdiqlanadi. Senatorni daxlsizlik huquqidan mahrum qilish to'g'risidagi masala Senat tomonidan uning majlisida, Senatning majlislari oralig'idagi davrda esa, Senatning Kengashi tomonidan ko'rib chiqiladi.

Qonunchilik palatasining, Senatning yoki palatalar Kengashlarining deputatni, senatorni daxlsizlik huquqidan mahrum qilishga rozilik berish masalasiga doir qarori darhol O'zbekiston Respublikasi Bosh prokuroriga yuboriladi.

Deputatni, senatorni daxlsizlik huquqidan mahrum qilishga rozilik olgan O'zbekiston Respublikasi Bosh prokurori ish yuritish tamomlangan kundan e'tiboran uch kunlik muddat ichida Qonunchilik palatasiga yoki Senatga ishni tergov qilish, sudda ko'rib chiqish natijalari to'g'risida xabar qilishi shart.

O'zbekiston Respublikasi Oliy Majlisi tegishli palatasining deputatni, senatorni daxlsizlik huquqidan mahrum qilishga rozilik berishni rad etishi unga nisbatan jinoyat ishini yuritishni yoki sud tartibida beriladigan ma'muriy jazoni nazarda tutadigan ma'muriy huquqbuzarlik to'g'risidagi ishni yuritishni istisno etadigan va bunday ishlarni tugatishga sabab bo'ladigan holat hisoblanadi. Tegishli ishni tugatish to'g'risidagi qaror faqat yangi ochilgan holatlar mavjud bo'lgan taqdirda bekor qilinishi mumkin.

Deputat, senatorlik faoliyatining tashkiliy kafolatlariga deputat va senatorning mansabdor shaxslar tomonidan darhol qabul qilinishi, deputat va setatorga o'z vakolatlarini amalga oshirish uchun zarur shart-sharoitlar yaratilishi lozim.

“O'zbekiston Respublikasi Oliy Majlisi Qonunchilik palatasi deputatining va Senati a'zosining maqomi to'g'risida”gi Qonunining 15-moddasiga asosan deputat va senator o'z vakolatlarini amalga oshirayotganda guvohnomasini ko'rsatib, O'zbekiston Respublikasi hududidagi korxonalar, muassasalar va tashkilotlarga moneliqsiz kirish huquqidan, shuningdek ularning rahbarlari hamda boshqa mansabdor shaxslari tomonidan darhol qabul qilinish huquqidan foydalanadilar.

Qonun normalaridan kelib chiqqan holda deputat va senatorlik faoliyatining kafolatlarini ma'lum bir guruhlariga ajratish mumkin. Xususan, bu kafolatlarni siyosiy, ijtimoiy-iqtisodiy, tashkiliy va shaxsiy daxlsizlik kabi guruhlariga ajratish mumkin.

Oliy Majlis Qonunchilik palatasi deputati va Senat a'zosi faoliyatining ijtimoiy-iqtisodiy kafolatlari sifatida harbiy yig'inlardan ozod qilish, transportda tekin yurish, xizmat turar joyi berish, pul to'lanadigan yillik ta'tillarni berilishini va mehnat huquqlari kafolatlarini ko'rsatish mumkin.

“O'zbekiston Respublikasi Oliy Majlisi Qonunchilik palatasi deputatining va Senati a'zosining maqomi to'g'risida”gi Konunining 16-moddasiga asosan, deputat senatorning Qonunchilik palatasida ishlagan vaqti umumiy ish stajiga va avvalgi ixtisosi bo'yicha ish stajiga qo'shib hisoblanishi ko'zda tutilgan.

Qonunchilik palatasi yoki Senat tarqatib yuborilgan taqdirda deputatga ishdan bo'shatish nafaqasi to'lanadi hamda ishga joylashish davrida qonunda belgilangan tartibda o'rtacha ish haqi saqlanib qolinadi.

Deputat va senatorga har yili o'ttiz olti ish kunidan iborat haq to'lanadigan mehnat ta'tili beriladi. Har yilgi mehnat ta'tili, odatda, Qonunchilik palatasi sessiyalari oralig'idagi davrda beriladi.

Deputat, senator O'zbekiston Respublikasi hududida havo, temir yul va taksi hamda shahar yo'lovchilar transportidan tashqari avtomobil yo'lovchi transportida tekin yurish huquqi kafolatlangan.

Shuningdek, deputat, senator aeroportlar va aerovokzallar, temir yul vokzallari hamda stansiyalarning rasmiy shaxslar va delegatsiyalar uchun mo'ljallangan zallaridan tekin foydalanish huquqiga ega.

O'z o'rnida temir yul vokzallari va stansiyalarining chipta sotadigan kassalari, fuqaro aviatsiya agentligi yoki aeroportlar deputat o'z guvohnomasini ko'rsatganidan so'ng unga poyezdning yotoqli yoki yumshoq o'rindiqli vagonidan, samolyot salonidan navbatsiz joy berishlari shart.

Bundan tashqari, chiptasida o'rindiqlarning tartib raqami ham ko'rsatiladigan shaharlararo, shuningdek shahar atrofiga qatnaydigan avtobuslarda deputat avtovokzallar va avtostansiyalarning kassalaridan navbatsiz olinadigan tekin chipta bilan yurish huquqi kafolatlangan.

Deputat, senator har bir transport turida qo'l yukini tekin olib yurish huquqiga egadir.

Bundan tashqari, O'zbekiston Respublikasi Oliy Majlisi Qonunchilik palatasining raisi, rais o'rinbosarlari, qo'mitalari va komissiyalarining raislari, parlamentlararo aloqalar bo'limining mudiriga o'z faoliyatlarini yanada to'laroq amalga oshirish maqsadida diplomatik pasportlar berilishi ham qonun normalarida belgilab qo'yilgan.

Qonunchilik palatasi deputati, Senatda doimiy asosda ishlovchi senatorga Toshkent shahrida turar joyga ega bo'lmasa, ular bergan arizalariga ko'ra vakolat muddatiga oila a'zolari bilan yashash uchun Toshkent shahrida xizmat turar joyi beriladi.

Lekin shu bilan bir qatorda deputat, senator faoliyatining ijtimoiy-iqtisodiy kafolatlari sifatida deputatning hayotini majburiy sug'urtalash, deputat, senatorni vakolat muddati tugagandan so'ng uning saylangunga qadar ishlagan lavozimiga tavsiya etish yoki bu lavozimga teng ish bilan ta'minlash, tibbiy va maishiy xizmat ko'rsatishni ta'minlash kabi ijtimoiy-iqtisodiy kafolatlarni qonunda mustahkamlash lozim.

4-§ Deputat va Senatni chaqirib olish asoslari va tartibi

“Deputat” yuksak nomni obro'sizlantiruvchi xatti-harakatlari, uning davlat tuzilishi asoslariga, ijtimoiy-siyosiy vaziyatni mushkullashtirishga, shuningdek, davlat hokimiyati va boshqaruv organlarining qonunga muvofiq qabul qilingan qarorlariga, fuqarolarning huquq va erkinliklariga qarshi qaratilgan g'ayri konstitutsiyaviy harakatni sodir etishi yoki shunday harakatlarga da'vat etishi shunday masalaning qarab chiqilishi uchun asos bo'lishi mumkin.

Qonunchilik deputatlarga ko'plab vakolat va qonuniy imtiyozlar berish bilan birga ularga katta mas'uliyat ham yuklaydi. Deputatlarning xalq hamda davlat oldidagi mas'uliyati amalda bo'lishi uchun qonuniy choralar belgilangan.

Ana shunday choralardan biri, deputatning vakolat muddati tugamasdan muddatidan ilgari chaqirib olish mumkinligidir.

Respublikamizda deputatni chaqirib olishning qonuniy mustahkamlanganligi xalq hokimiyatchiligining to'la namoyon bo'lishi va deputatning o'z saylovchilari oldidagi javobgarligini tasdiqlovchi holat deb aytish mumkin. Bu masala 2004 yil 2 dekabrda qabul qilingan “Xalq deputatlari mahalliy Kengashi deputatini, O'zbekiston Respublikasi Oliy Majlisining Qonunchilik palatasi deputatini va Senati a'zosini chaqirib olish to'g'risida”gi qonun bilan tartibga solinadi.

Ushbu qonunda deputatni chaqirib olish asoslari, chaqirib olish zarurligi to'g'risida qaror qabul qilish, deputatni chaqirib olish bo'yicha ovoz berishni tashkil etish tartibi, chaqirib olish masalasi ko'rilayotganda deputatning huquqlarini kafolatlari, chaqirib olish bo'yicha ovoz berishni o'tkazish tartibi, ovoz berish natijalarini aniqlash, chaqirib olish jarayoni bilan bog'liq xarajatlar kabi masalalar aniq belgilab qo'yilgan.

Qonunchilik palatasi deputati saylangunga qadar murakkab jarayonlarni boshidan kechiradi. Har bir deputat orqasida saylovchilar, siyosiy partiyalar turadi. Ular ko'p sonli kishilar orasidan tanlab olingan, ularga katta ishonch va umid bildirilgan. Ularning faoliyati esa kishilar taqdiriga ta'sir qiladi. Shuning uchun, deputatni chaqirib olish, asosli va ishonarli, ahamiyatli dalil va asoslar bo'lganda, oxirgi chora sifatida qo'llaniladigan og'ir ta'sir chorasi hisoblanadi.

2004 yil 2 dekabrda qabul qilingan "Xalq deputatlari mahalliy Kengashi deputatini, O'zbekiston Respublikasi Oliy Majlisining Qonunchilik palatasi deputatini va Senati a'zosini chaqirib olish to'g'risida"gi qonunida deputatni chaqirib olish uchun quyidagi asoslar belgilangan:

- deputatning qonun hujjatlarini jinoiy, fuqaroviy, ma'muriy hamda qonunda nazarda tutilgan boshqa turdagi javobgarlikka olib kelishi mumkin bo'lgan tarzda buzgani;

- deputatning axloq, deputatlik axloqini umume'tirof etilgan me'yorlarini qo'pol ravishda buzuvchi, deputat nomiga dog' tushiruvchi hamda davlat hokimiyati vakillik organlarining obro'siga putur yetkazuvchi harakatlar, nojo'ya ishlar sodir etgani;

- deputatning qonun hujjatlarida nazarda tutilgan o'z vazifalarini muntazam ravishda, uzrli sabablarsiz bajarmagani, shu jumladan, Oliy Majlis Qonunchilik palatasi majlisida, ularning organlari ishida ishtirok etmaganligi, topshiriqlarni bajarmagani.

Deputat qonunchilarni javobgarlikka olib kelish darajasida buzsa, o'z hatti-harakatlari bilan deputatlik nomiga dog' tushirsa, Oliy Majlis Qonunchilik palatasi obro'siga putur yetkazsa, o'z deputatlik vazifasini bajarishga mas'uliyat bilan yondashmasa deputatlikdan chaqirib olinishi mumkin.

Deputatni chaqirib olish haqida qaror yetarli asoslar bo'lganda, Qonunchilik palatasi tomonidan qabul qilinadi. Bu qarordan so'ng chaqirib olish jarayoni boshlanadi.

Oliy Majlis Qonunchilik palatasi chaqirib olish to'g'risidagi qaror qabul qilish masalasini o'z tashabbusi bilan ham hal qilishi mumkin.

Shuningdek, bunday qaror qabul qilinishiga huquqni muhofoza qiluvchi idoralar va prokuratura organlari tomonidan belgilangan tartibda bergan so'rovlari ham asos bo'lishi mumkin.

Deputatning qonun hujjatlarini buzgani haqida ma'lumot Qonunchilik palatasi tomonidan Respublika Bosh prokuroriga dastlabki tarzda ko'rib chiqish, shu masala yuzasidan Qonunchilik palatasi deputatlik odobi qo'mitasiga (komissiya) xulosa taqdim etish uchun topshiriladi. Prokuror xulosasi va deputatlik odobi komissiyasi (qo'mita) xulosalarini eshitish yakuni bo'yicha deputatni chaqirib olish to'g'risida qaror qabul qilinadi. Mazkur masalani o'rgangan prokuror fikri Qonunchilik palatasi majlislarida eshutilishi mumkin.

Chaqirib olish taklifi asosli deb topilib, tegishli qaror qabul qilingach, ushbu qaror Markaziy saylov komissiyasiga yuboriladi.

Deputatni chaqirib olish tashabbusi bilan huquqni muhofaza qiluvchi idoralar rahbarlari, prokuror chiqishi mumkin. Chaqirib olish to'g'risidagi qaror Qonunchilik palatasi tomonidan prokuror va deputatlik odobi komissiyasi (qo'mita)ning xulosalariga asosan qabul qilinadi.

Markaziy saylov komissiyasi deputatni chaqirib olish to'g'risidagi qarorga binoan shu deputat saylangan okrugda ovoz berishni tashkil etadi. Deputatlarni chaqirib olish ular saylangan okruglarda yashirin ovoz berish yo'li bilan amalga oshiriladi. Deputatni chaqirib olish bo'yicha ovoz berishni Markaziy saylov komissiyasi saylov qonunlariga asosan tashkil qiladi. Markaziy saylov komissiyasi chaqirib olish to'g'risidagi qarorni olgach, o'n kunlik muddat ichida deputatni chaqirib olish bo'yicha okrug komissiyasini tuzilishini ta'minlaydi va ovoz berish vaqti hamda joyini tayinlaydi. Bu haqda qaror qabul qilgan Oliy Majlis Qonunchilik palatasi xabardor qilinadi.

Shuni ta'kidlash lozimki, chaqirib olindigan deputat huquqi qonun bo'yicha kafolatlanadi. Bu chaqirib olish uchun asoslar mavjud materiallar uch kun ichida deputatga hujjatlar ilova qilingan holda xabar qilinishida, chaqirib olish uchun masalasi quyilgan deputat saylovchilar bilan uchrashishga, saylovchilarning yig'ilishlarida, Qonunchilik palatasi sessiya va majlislarida chaqirib olish masalasi ko'rilayotganda ishtirok etish va o'zini himoya qilib so'zga chiqishga haqli ekanida namoyon bo'ladi.

Chaqirib olish masalasi qo'yilishiga sabab bo'lgan yolg'on axborotlar bila turib taqdim etilgan bo'lsa, bunday axborot taqdim etgan shaxs qonunga muvofiq jazolanadi.

Chaqirib olish haqida ovoz berishni tashkil qilish okrug komissiyasi zimmasiga yuklatiladi. Ovoz berish o'tkazish uchun, ovoz berishga kechi bilan yigirma besh kun qolganda ovoz berish uchastkalari, kechi bilan yigirma kun qolganda uchastka komissiyalari tuziladi. Okrugdagi saylovchilarning ro'yxati ovoz berish kuniga kechi bilan o'n kun qolganda tanishish uchun taqdim qilinadi.

Chaqirib olish bulletin asosida o'tkazilib, unda deputatning familiyasi, ismi, otasining ismi, tug'ilgan sanasi, lavozimi (mashg'ulotning turi) ko'rsatiladi. Bulletin matnida "Deputatning chaqirib olinishini yoqlayman" va "Deputatning chaqirib olinishiga qarshiman" degan so'zlar alohida-alohida yozilib, har bir qatorning ro'parasiga bo'sh kataklar joylashtiriladi.

Saylovchi shu kataklardan biriga maxsus belgi qo'yadi. Ovoz berish uchastkalari va komissiyalarini tuzish, ularning vakolatlari, saylovchilarning ro'yxatlarini tuzish, ovoz berishni o'tkazish qonunga muvofiq belgilanadi. Okrug va uchastka komissiyalarining vakolatlari chaqirib olish bo'yicha yakunlar chiqarilgandan so'ng tugaydi. Ovoz berish o'tkazilgan kunning ertasiga okrug komissiyasi majlisida ovoz berish natijalari aniqlanib, bayonnomaga kiritiladi. Bayonnoma Markaziy saylov komissiyasiga yuboriladi. Ovoz berishda ishtirok etgan saylovchilarning yarmidan ko'pi chaqirib olishni yoqlab ovoz bergan bo'lsa yoki ovoz berishda ro'yxatdan o'tgan saylovchilarning o'ttiz uch foizidan kami ovoz berishda ishtirok etgan bo'lsa, deputatni chaqirib olish rad etilgan hisoblanadi.

Ovoz berishda yoqlangan va qarshi ovozlar teng bo'lib qolgan vaqtda deputat o'z vakolatini saqlab qoladi. Tegishli saylov komissiyalari okrug komissiyasidan olingan bayonnoma asosida ovoz berish natijalarini besh kunlik muddat ichida ro'yxatga oladi va bu haqda ommaviy axborot vositalari orqali xabar qilinadi. Ovoz berishda qonun talablari buzilgan taqdirda takroran saylov o'tkazilishi mumkin. Kechi bilan ikki haftalik muddat ichida ovoz berish natijalari Oliy Majlis Qonunchilik palatasiga xabar qilinadi. Ovoz berish natijasida deputat chaqirib olingan bo'lsa, ovoz berish natijalari ro'yxatga olingan paytdan boshlab deputatning vakolati muddatidan ilgari tugatilgan hisoblanadi. Deputatni chaqirib olish bilan bog'liq xarajatlar davlat budjeti hisobidan amalga oshiriladi.

Deputatni chaqirib olish haqidagi qaror tegishli asoslar bo'lganda Qonunchilik palatasi tomonidan qabul qilinadi. Lekin, bu qaror deputatning vakolatini tugatmaydi. Ularning vakolati ovoz berish natijasiga ko'ra tugatilishi mumkin. Qonunchilik palatasi

qanday qaror qabul qilganidan qat'i nazar, hal qiluvchi so`zni saylovchilar aytadi. Ularning fikri deputatning taqdirini uzil-kesil hal qiladi.

“O`zbekiston Respublikasi Oliy Majlisi Qonunchilik palatasi deputatining va Senati a'zolarining maqomi to`g`risida”gi qonunning 4-moddasiga binoan, alohida hollarda deputat vakolati Qonunchilik palatasi qaroriga binoan tugatilishi mumkin. Deputat degan yuksak nomga dog` tushiruvchi xulq-atvor bunday masalani ko`rib chiqish uchun asos bo`ladi.

Xulosa qiladigan bo`lsak, deputatning vakolatini muddatidan avval tugatish deputatga nisbatan qo`llaniladigan og`ir majburiy choradir. Bu esa deputatlikning katta mas'uliyat ekanini ko`rsatadi.

O`zini o`zi nazorat qilish savollari

1. Deputat va senator tushunchasiga ta'rif bering?
2. Deputat va senator maqomi qaysi qonunlar bilan tartibga solinadi?
3. “ Indemnitet” nima?
4. Deputat va senatorning vakolati qaysi hollada tugatiladi?
5. Deputat va senatorning huquq va majburiyatlarini ayting?
6. Deputat va senatorning faoliyat shakllari sanab bering?
7. O`zbekiston Respublikasi Prezidenti qaysi ma'ruzasida deputat haqida atroflicha ta'rif bergan?
8. Deputat va Senator faoliyatining asosiy kafolatlarini ayting??
9. Parlament so`rovi nima?
10. Deputat va senatorga nisbatan javobgarlikni belgilanishi tartibini ayting?

XXVI BOB. O'ZBEKISTON RESPUBLIKASI PREZIDENTINING KONSTITUTSIYAVIY-HUQUQIY MAQOMI

1-§. O'zbekistonda Prezidentlik lavozimining joriy qilinishi va konstitutsiyaviy mustahkamlanishi

2-§. O'zbekistonda Prezidentlik saylovlarini o'tkazish tartibi

3-§. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining konstitutsiyaviy-huquqiy maqomi

4-§. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining konstitutsiyaviy vakolatlari

5-§ O'zbekiston Respublikasi Prezidenti qabul qiladigan normativ-huquqiy hujjatlar

1-§. O'zbekistonda Prezidentlik lavozimining joriy qilinishi va konstitutsiyaviy mustahkamlanishi

Sobiq Ittifoq respublikalari orasida O'zbekiston birinchi bo'lib, davlat boshqaruvning prezidentlik shaklini joriy qildi. Prezidentlik instituti O'zbekistonda 1990 yil martida "O'zbekiston SSR Prezidenti lavozimini ta'sis etish va O'zbekiston SSR Konstitutsiyasi (Asosiy Qonuni) ga o'zgartirish va qo'shimchalar kiritish to'g'risida"gi Qonun bilan joriy etildi. Oliy Sovet 12-chaqiriq birinchi sessiyasida O'zbekiston Prezidenti etib Islom Abdug'aniyevich Karimov saylandi. 1991 yil 29 dekabr va 2000 yil 9 yanvarda to'g'ridan-to'g'ri umumxalq Prezidenti saylovlari o'tkazildi. Saylovlar muqobilik asosida o'tkazilib, I.A.Karimov Prezident etib saylandi.

Shuni alohida ta'kidlash lozimki, O'zbekistonning Prezidentlik institutini joriy qilish tajribasi, deyarli barcha sobiq ittifoq respublikalarda qabul qilindi.

Davlat boshqaruvining prezidentlik shaklida Prezident umumxalq saylovlarida saylanadi va davlat boshlig'i hisoblanadi, ayni vaqtda u ijro hokimiyatni ham boshqaradi, faqat o'zi oldida javobgar bo'lgan hukumatni tuzadi.

"Prezident" tushunchasi konstitutsiyaviy - huquqiy ma'noda davlat boshlig'ini anglatadi. Aynan shuning uchun bu institut jahon davlat - huquqiy amaliyotida yaratilgan edi. Uning bunday roli Prezidenti bo'lgan har qanday zamonaviy demokratik respublikaga xosdir. Prezident davlatni jipslashtirishi, davlat hokimiyati mexanizmining barqarorligi va harakatchanligini ta'minlashi lozim.

O'zbekiston Respublikasining Konstitutsiyasiga muvofiq Prezident – hokimiyatlar bo'linishi prinsipiga rioya qilinishida davlat mexanizmi uchun eng muhim institutdir.

Konstitutsiyaning 89-moddasida "O'zbekiston Respublikasining Prezidenti O'zbekiston Respublikasida davlat va ijro etuvchi hokimiyat boshlig'idir. ", deyilgan.

Davlat boshlig'i sifatida Prezident davlat hokimiyati organlari tizimida yetakchi va muvofiqlashtiruvchi rol o'ynaydi. Prezident davlat ichida va xalqaro munosabatlarda O'zbekistonning Oliy vakilligini amalga oshiradi. Davlat boshlig'i o'zida u yoki bu hokimiyat tarmog'ini emas, balki davlat va butun davlat hokimiyatining birligini namoyon etadi.

Konstitutsiyaga muvofiq O'zbekiston Respublikasining Prezidenti ijro hokimiyatning boshlig'i ham hisoblanadi. Ijro hokimiyatiga bevosita iqtisodiyotga, ijtimoiy va ma'naviy sohalarga boshchilik qilish yuklatilgan. Buning uchun unga ko'rsatma, farmoyish beruvchilik vazifalari taqdim etilgan. Ijro hokimiyatiga qonunlarni ijro etish yuklangan, bu hokimiyatning nomi shundan kelib chiqqan.

O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasining 19-bobi O'zbekiston Respublikasi Prezidenti deb nomlanadi. Bu bob 9 ta moddadan iborat bo'lib, ularda O'zbekiston Respublikasi Prezidentining konstitutsiyaviy maqomi belgilab berilgan.

2-§. O'zbekistonda Prezidentlik saylovlarini o'tkazish tartibi

O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasining 90-moddasiga muvofiq, O'zbekiston Respublikasining Prezidenti O'zbekiston Respublikasining fuqarolari tomonidan umumiy, teng va to'g'ridan-to'g'ri saylov huquqi asosida yashirin ovoz berish yo'li bilan yetti yil muddatga saylanadi. Prezidentni saylash tartibi "O'zbekiston Respublikasi Prezident saylovi to'g'risida"gi Qonuni bilan belgilangan¹ (1991 yil 18 noyabrda qabul qilingan).

O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasining 90 – moddasiga asosan Prezident lavozimiga nomzodlarga quyidagi talablar qo'yiladi:

birinchidan, 35 yoshdan kichik bo'lmagan, faqat O'zbekiston Respublikasining fuqarosi Prezident etib saylanishi mumkin;

ikkinchidan, O'zbekiston Respublikasining Prezidenti bo'lib, O'zbekiston Respublikasining fuqarosigina saylanishi mumkin;

uchinchidan, Prezidentlikka nomzodga O'zbekiston Respublikasi hududida kamida 10 yil yashagan O'zbekiston Respublikasi fuqarosi saylanishi mumkin. Bu muddat - Prezidentlikka nomzod faqat bilimlar va amaliy tajribaga ega bo'libgina qolmay, balki O'zbekistondagi hayotning o'ziga xos sharoitlarini tushunish uchun ham zarur va yetarlidir;

to'rtinchidan, davlat tilini yaxshi biladigan O'zbekiston Respublikasining fuqarosi Prezidentlikka saylanishi mumkin. Tillardan foydalanishni tartibga solish O'zbekistonda konstitutsiyaviy ahamiyatga ega. U yoki bu tilning davlat tili sifatidagi maqomi Konstitutsiya bilan belgilanadi. Masalan, Konstitutsiyaning 4-moddasida "O'zbekiston Respublikasining davlat tili o'zbek tilidir" – deb belgilab qo'yilgan. Davlat hokimiyati organlari, rasmiy ish yuritish, sud ishlarini olib borish majburiy ravishda davlat tilida olib boriladi, normativ-huquqiy hujjatlar va rasmiy nashrlar e'lon qilinadi.

O'zbek tili – O'zbekiston Respublikasi aholisining mutlaq ko'pchiligi bo'lmish o'zbek xalqining ona tilidir. U O'zbekiston birligi va yaxlitligi, jamiyat jipsligining muhim omilidir. Aynan shuning uchun Konstitutsiya va O'zbekiston suverenitetining kafili bo'lmish Prezident o'zbek tilini yaxshi bilishi shart;

beshinchidan, O'zbekistonda bir shaxs surunkasiga ikki muddatdan ortiq Prezident bo'lib saylanishi mumkin emas..

O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasi 90-moddasining 2-qismida O'zbekiston Respublikasi Prezidentini saylashning asosiy prinsiplari aniq belgilab qo'yilgan. Prezidentlik Respublikalarida Prezident mamlakatning barcha saylovchilari tomonidan umumxalq saylovlari yo'li bilan saylanadi.

O'zbekistonda Prezident saylovlari umumiy, teng, to'g'ridan-to'g'ri va yashirin ovoz berish yo'li bilan amalga oshiriladi. Prezidentning o'z lavozimida bo'lish muddati 5 yildir. O'zbekistondagi 1991 va 2000 yillardagi Prezident saylovlari aynan shu yo'l bilan o'tkazildi.

Prezident saylovlarini o'tkazish tartibi 1991 yil 18 noyabrdagi "O'zbekiston Respublikasi Prezidenti saylovlari to'g'risida"gi Qonun bilan belgilab qo'yilgan. Bu qonunga 2004 yil 2 dekabrdagi Qonunini bilan o'zgartirish kiritilgan..

3-§. O'zbekiston Respublikasi Prezidentning konstitutsiyaviy-huquqiy maqomi

O'zbekiston Respublikasining saylangan Prezidenti qasamyod qabul qilgan paytdan boshlab, o'z lavozimini bajarishga kirishadi. Qasamyod – tantanali va'da, Konstitutsiya va xalqqa xizmat qilish yuzasidan Prezident o'z lavozimiga kirishganda beradigan qasamyoddur. O'zbekiston Respublikasi Prezidenti qasamyodining matni Konstitutsiyaning 92-moddasida berilgan:

¹ O'zbekiston Respublikasi Oliy Majlisining Axborotnomasi, 1998, 3-son, 38-modda.

"O'zbekiston xalqiga sadoqat bilan xizmat qilishga, Respublikaning Konstitutsiyasi va qonunlariga qat'iy rioya etishga, fuqarolarning huquq va erkinliklariga kafolat berishga, O'zbekiston Respublikasi Prezidenti zimmasiga yuklatilgan vazifalarni vijdonan bajarishga tantanali qasamyod qilaman."

O'zbekiston Respublikasi Prezidenti parlament deputatlari oldida tantanali ravishda qasamyod qabul qiladi. Qasamyod qabul qilishda Prezidentning qo'l ostida Konstitutsiya matni bo'ladi. Prezident O'zbekiston xalqiga sadoqat bilan xizmat qilishga, Respublikaning Konstitutsiyasi va qonunlariga qat'iy rioya etishga, fuqarolarning huquq va erkinliklariga kafolat berishga, o'z zimmasiga yuklatilgan vazifalarni vijdonan bajarishga qasamyod qiladi. Prezident qasamyod qabul qilishi bilan, davlat madhiyasi ijro etiladi.

O'zbekistonda umumxalq saylovida saylangan Prezident I.A.Karimov birinchi bo'lib qasamyod qabul qildi. Agar bir shaxs ikkinchi marta Prezident bo'lib saylansa, qasamyod takroran qabul qilinadi.

Prezidentning qasamyodi faqat rasmiy tantanali marosim sifatidagina qabul qilinmaydi. Shuningdek, u yuridik ahamiyatga ham ega.

Prezident qasamyodining yuridik ahamiyati quyidagilardan iborat:

birinchidan, Prezident qasamyod qabul qilishi bilan o'z lavozimiga kirishadi va o'zining konstitutsiyaviy vakolatlarini bajara boshlaydi. Shu vaqtdan boshlab, oldingi Prezident o'z vakolatini tugatadi;

ikkinchidan, qasamyodning matni odatda Konstitutsiyada beriladi, xalqqa e'lon qilinadi va parlament oldida Prezident tomonidan tantanali qabul qilinadi. Qasamyod matnida Konstitutsiyaga sadoqat, xalq va davlatga xizmat qilish bilan birga, ko'pincha diniy tushdagi ifodalar bo'ladi yoki qasamyod Qur'onda yoxud Injilda qabul qilinadi;

uchinchidan, qasamyodni buzish Prezidentni javobgarlikka olib keladi, bu uning o'z lavozimidan chetlatilishi uchun asos bo'lishi mumkin (bunday marosim ko'p mamlakatlarda impeachment nomini olgan);

to'rtinchidan, Prezident o'ziga bevosita berilmagan vakolatlarga asoslangan harakatlarida unga qasamyod yuklagan majburiyatlarini ro'kach qilish imkoniga ega.

O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasining 91-moddasida Prezident o'z lavozimida ishlayotgan vaqtda quyidagi vazifalarni birga olib bormasligi nazarda tutilgan:

birinchidan, boshqa haq to'lanadigan lavozimni egallash;

ikkinchidan, vakillik organining deputati (parlament, mahalliy o'zini o'zi boshqarish) bo'lish;

uchinchidan, tadbirkorlik faoliyati bilan shug'ullanish.

O'zbekiston Respublikasining Prezidenti daxlsizlik huquqiga ega. Prezidentning daxlsizligi mutlaq bo'lib, u bajaradigan majburiyatlardan kelib chiqib, Prezidentning qonunlar bilan alohida muhofaza etilishini anglatadi. Prezident shaxsining daxlsizligi uning butun vakolatlari davomida alohida kafolatlarni ta'minlanishi bilan bog'liq.

2003 yil 25 aprelda qabul qilingan "O'zbekiston Prezidenti faoliyatining asosiy kafolatlari to'g'risida"gi qonun bilan kafolatlanadi¹.

Prezident shaxsining daxlsizligi unga qarshi jinoyat ishi qo'zg'atilishi mumkin emasligini bildiradi. Prezident majburiy ravishda, masalan, guvoh sifatida sudga chaqirilishi, ma'muriy javobgarlikka tortilishi mumkin emas. Prezident hibsga olinishi, tintuv etilishi va shaxsiy ko'zdan kechirilishi mumkin emas. Shu ma'noda Prezidentning shaxsi daxlsizdir.

¹ "O'zbekiston Respublikasi Prezidenti faoliyatining asosiy kafolatlari to'g'risida"gi Qonun // O'zbekiston Respublikasi Oliy Majlisi Axborotnomasi, 2003, № 3g'4, 34-modda

4-§. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining konstitutsiyaviy vakolatlari

Prezident konstitutsiyaviy vakolatlarining ko'lamini uning davlat va ijroiya hokimiyatining boshlig'i ekanligidan kelib chiqadi.

O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasi O'zbekiston Respublikasi Prezidentiga uning davlat hokimiyati organlari tizimidagi ko'plab vakolatlarni beradi. Prezident faqat O'zbekiston Respublikasining Konstitutsiyasida o'rnatilgan doiralardagina faoliyat ko'rsatadi. Prezidentning konstitutsiyaviy vakolatlari davlat va jamiyat hayoti faoliyatining eng muhim sohalarini qamrab oladi.

Ko'pgina xorijiy mamlakatlar tajribasida davlat boshlig'ining konstitutsiyaviy vakolatlari tarixiy rivojlanish bosqichlarining, shu davlatda istiqomat qilayotgan xalqlarning milliy kelib chiqish xususiyatlari va jug'rofiy joylashuvining ta'sirida turli xil belgilangan bo'ladi. Asosan, davlat boshlig'ining konstitutsiyaviy vakolat muddatlari diqqatga sazovordir. Masalan: AQSH, Rossiyada – 4 yil, Fransiya, Ukraina, Germaniya, Braziliyada – 5 yil, Meksika, Misrda – 6 yil, Italiya, Isroilda – 7 yil. Prezident vakolat muddatlarining bunday tartibda belgilanganligi yuqorida ta'kidlab o'tganimizdek, har bir millat va elatlarning tarixiy rivojlanish bosqichlari bilan bog'liqdir. O'zbekiston Respublikasida o'tkazilgan 2002 yil 27 yanvardagi referendum, mustaqillikdan keyingi davrning eng muhim O'zbekiston tarixida munosib o'rin egallaydigan davlat boshqaruvining takomillashtirish rejalarini belgilab berdi.

O'zbekiston Respublikasi Oliy Majlisining II-chaqiriq sakkizinchi sessiyasida qabul qilingan: O'zbekiston Respublikasining, "Referendum yakunlari hamda davlat hokimiyati tashkil etilishining asosiy prinsiplari to'g'risida"gi Konstitutsiyaviy Qonunning 8-moddasida O'zbekiston Respublikasi Prezidentining konstitutsiyaviy vakolat muddati mustahkamlangan: umumiy, teng va to'g'ridan-to'g'ri saylov huquqi asosida yashirish ovoz berish yo'li bilan saylanadigan O'zbekiston Respublikasi Prezidentining konstitutsiyaviy vakolat muddati – yetti yil", deb belgilanganligi davlat boshlig'ining o'z xalqi oldiga qo'ygan vazifasini bajarish uchun keng imkoniyatlar yaratib beradi. Ushbu norma 2003 yil 24 aprelda O'zbekiston Konstitutsiyasiga kiritildi.¹

Prezidentning asosiy vazifasi – davlatning birligini mamlakat ichida va tashqarisida namoyon qilishdir.

O'zbekiston Respublikasi Prezidenti faoliyatining quyidagi yo'nalishlarida uning konstitutsiyaviy vakolatlari yaqqol namoyon bo'ladi.

1. Avvalambor, O'zbekiston Prezidenti fuqarolar huquq va erkinliklarining kafilidir. Bu shuni bildiradiki, O'zbekiston Respublikasi Prezidenti inson huquqlarini himoya qilish mexanizmining uzluksiz ishlashi uchun shaxsan javobgar, biror sabab bilan ushbu huquq va erkinliklar amalga oshirilishi buzilgan hollarda tegishli choralar ko'rishga majbur. Inson huquq va erkinliklarini himoya qilishning ta'sirchan mexanizmini yaratish, xalqaro huquqni himoya qiluvchi tashkilotlar bilan hamkorlikni kengaytirish, davlat organlari xodimlari va butun aholining inson huquqlari masalalari bo'yicha madaniyatini oshirish maqsadida, BMTning demokratiyalash, inson huquqlari va boshqaruv tizimini qo'llab-quvvatlash borasidagi tavsiyalariga muvofiq, O'zbekiston Prezidenti 1996 yilning 31 oktabridagi farmoni bilan Inson huquqlari bo'yicha O'zbekiston Respublikasi Milliy markazini tashkil qildi.

Prezident inson huquqlari va erkinliklarini himoya qilishga qaratilgan hamda aholining alohida ijtimoiy himoyaga muhtoj guruhlarini, masalan pensionerlar, nogironlar va davlat tomonidan himoyaga muhtoj fuqarolarni muhofaza qilishga yo'naltirilgan

¹ O'zbekiston Respublikasining Konstitutsiyasiga o'zgartirish va qo'shimchalar kiritish to'g'risida // O'zbekiston Respublikasi Oliy Majlis Axborotnomasi, 2003, № 3-4, 27-modda

qonunlar, farmonlar chiqarish orqali o'zining inson huquq va erkinliklarining kafili sifatidagi funksiyasini bajarib kelmoqda.

2. O'zbekiston Respublikasining Prezidenti Konstitutsiya va qonunlarga rioya etilishining kafilidir. Prezident o'z vakolatlarini amalga oshira borib, barcha davlat organlari, mansabdor shaxslar va fuqarolarining o'z konstitutsiyaviy majburiyatlarni zarur darajada bajarishlarini ta'minlaydi. U xatti-harakatlari Konstitutsiya talablariga javob bermayotgan organlar va shaxslarga bevosita murojaat qilish orqali ham, shu sohadagi vakolatli organlar, xususan sudlar vositasida ham bunga erishadi.

O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Konstitutsiyada belgilangan tartibda O'zbekiston Respublikasining suvereniteti, xavfsizligi va hududiy yaxlitligini muhofaza etish yuzasidan zarur chora-tadbirlarni ko'radi. Suverenitetni muhofaza qilish davlat hokimiyati barcha tarmoqlarining faoliyat ko'rsatishi orqali ta'minlanadi. Shuning uchun Prezident maxsus vakolatlarga ega, xususan, favqulodda vaziyatlar (real tashqi xavf, ommaviy tartibsizliklar, yirik halokat, tabiiy ofat, epidemiyalar) yuz berganda shaxsan o'zi tezkor qarorlar qabul qiladi. Masalan, u fuqarolarning xavfsizligini ta'minlashni ko'zlab, O'zbekiston Respublikasining butun hududida yoki uning ayrim joylarida favqulodda holat joriy etadi, qabul qilgan qarorini uch kun mobaynida Respublika Oliy Majlisining tasdig'iga kiritadi.

3. Prezident davlat boshlig'i sifatida xalqaro munosabatlar sohasida muhim vakolatlarga ega. Bunda u muhim vakillik funksiyasini bajaradi. Bu funksiyani u yakka o'zi shaxsan amalga oshiradi.

Prezident mamlakat ichida va xalqaro munosabatlarda O'zbekiston Respublikasi nomidan ish yuritadi.

Prezident xalqaro munosabatlarda O'zbekiston Respublikasining vakilidir. Bu yerda Prezident O'zbekiston Respublikasini xalqaro munosabatlari subyekti, suveren va mustaqil mamlakat sifatida namoyon qiladi. Bu shuni anglatadiki, faqat Prezidentgina shartnoma va bitimlarga imzo chekishi, muzokaralarda O'zbekiston nomidan qatnashishi, Respublikaning xalqaro majburiyatlari bajarilishini ta'minlashi mumkin.

O'zbekiston Respublikasining xalqaro shartnoma va bitimlari qonun qabul qilish orqali O'zbekiston Oliy Majlis palatalari tomonidan ratifikatsiya qilinishi kerak. Xalqaro shartnoma va bitimning ratifikatsiya qilinganligi ratifikatsiya yorlig'i bilan tasdiqlanadi. Ratifikatsiya yorlig'iga O'zbekiston Respublikasi Prezidenti imzo chekadi. Ikki tomonlama shartnoma va bitimlar tuzilganda uning ishtirokchilari ratifikatsiya yorliqlarini almashadilar. Ko'p tomonlama shartnomalarda ratifikatsiya yorlig'i depozitariy davlatga yoki xalqaro shartnoma matnini saqlovchi xalqaro tashkilotga berib qo'yiladi.

Prezidentning tashqi siyosat sohasidagi muhim vakolatlari jumlasiga qo'yidagilar kiradi:

Akkreditatsiyadan o'tgan elchilar va boshqa diplomatik vakillarga ishonch va chaqirib olish yorliqlarini topshirish;

O'zbekiston Respublikasi Oliy Majlis Senatiga O'zbekiston Respublikasining chet el davlatlari va xalqaro tashkilotlardagi elchilari va boshqa diplomatik vakillari nomzodlarini tayinlash va vazifasidan ozod qilish to'g'risida taqdim kiritadi.

Yorliqlar topshirilayotganda, odatda tashqi ishlar vaziri qatnashadi. Diplomatik vakil o'zining nomini, davlatning nomini, davlat boshlig'ining nomini aytadi, yorliqni O'zbekiston Respublikasi Prezidentiga topshiradi. Ko'pincha yorliqlar topshirish uchun bir nechta yangi elchilar yig'ilishadi. Yorliqlar topshirilgach, O'zbekiston Prezidenti yangi elchi bilan qisqacha suhbatlashadi. Prezidentning ishonch yorlig'ini qabul qilishi shuni anglatadiki, tayinlangan va O'zbekiston Respublikasiga kelgan xorijiy davlat elchisi yoki

diplomatik vakil yoxud xalqaro tashkilot vakili akkreditatsiyadan o'tgan, ya'ni rasmiy ravishda mamlakatimizda o'z majburiyatlarini bajarishga kirishgan deb hisoblanadi.

Xorijiy davlat elchisi yoki xalqaro tashkilot hamda xorijiy davlatning diplomatik vakili funksiyasini bajarishining to'xtatilishi Prezidentga chaqiruv yorlig'ini topshirish orqali rasmiylashtiriladi.

Chet el davlatlarida O'zbekiston Respublikasi diplomatik vakolatlarining boshliqlarini tayinlash va chaqirib olishning tartibi "Xorijiy davlatlardagi O'zbekiston Respublikasi diplomatik vakolatxonalarining boshliqlarini tayinlash va ularni chaqirib olish to'g'risida" gi 1992 yil 3 - iyuldagi qonun bilan belgilanadi. Bu qonun "Diplomatik aloqalar to'g'risida" gi 1961 yilgi Vena konvensiyasi hamda boshqa umume'tirof etgan xalqaro - huquqiy normalar va qoidalariga to'la mos keladi.

Xorijiy davlatdagi O'zbekiston Respublikasining diplomatik vakolatxonasining boshlig'i O'zbekiston Respublikasi Prezidenti taqdimi bilan Senat tomonidan tayinlanadi. Diplomatik vakolatxona boshlig'i lavozimiga nomzodni Tashqi ishlar vazirligi manfaatdor organlarning kelishuvini olgan holda tavsiya etadi. Favqulodda va muxtor elchi yoki favqulodda va muxtor vakilning belgilangan mamlakatga jo'nab ketishidan oldin Tashqi ishlar vazirligi O'zbekiston Respublikasi Prezidenti imzo chekkan va tashqi ishlar vazirining imzosi qo'yilgan, belgilangan davlat boshlig'iga berish uchun mo'ljallangan ishonch yorlig'ini tayyorlaydi.

O'zbekiston Respublikasi diplomatik vakolatxonasining boshlig'ini chaqirib olish quyidagi hollarda amalga oshiriladi:

birinchidan, diplomatik vakolatxona boshlig'i almashtirilganda;

ikkinchidan, diplomatik vakolatxona boshlig'i nomaqbul shaxs (person non grata) deb e'lon qilinganda;

uchinchidan, davlatlar o'rtasidagi diplomatik munosabatlar uzilganda;

to'rtinchidan, davlatlar o'rtasida urush holati e'lon qilinganda;

beshinchidan, davlat xalqaro huquq subyekti sifatida mavjudligini tugatganda.

4. Konstitutsiyada belgilab qo'yilganidek, Prezident mamlakat ijtimoiy-iqtisodiy hayotning, ichki va tashqi siyosatining eng muhim masalalari yuzasidan Oliy Majlis palatalariga har yili ma'ruzalar taqdim etadi Uning ma'ruzasi normativ hujjat hisoblanmaydi. Bu axborot siyosiy tusga ega bo'lib, mamlakatni rivojlantirishning dasturiy prinsiplari va strategik vazifalarini o'z ichiga oladi.

Ma'ruzada O'zbekiston Prezidentining mamlakat kelajagini qanday tasavvur qilayotganligi bayon etiladi. Jumladan, O'zbekiston Prezidenti I. A. Karimovning quyidagi chiqishlarini ko'rsatib o'tish mumkin: 1995 yil 23 fevraldagi birinchi chaqiriq Oliy Majlis birinchi sessiyasidagi "O'zbekiston ijtimoiy - siyosiy va iqtisodiy rivojlanishining asosiy tamoyillari", 1996 yil 29 avgustdagi milliy parlamentning oltinchi sessiyasidagi, "Hozirgi bosqichda demokratik islohotlarni chuqurlashtirishning eng muhim vazifalari", 1999 yil 14 aprelda o'n to'rtinchi sessiyadagi, "O'zbekiston XXI asrga intilmoqda"; 2000 yil 22 yanvarda ikkinchi chaqiriq Oliy Majlis birinchi sessiyasidagi, "Oliy maqsadimiz - Vatan ozodligi va obodligi, xalq erkinligi va farovonligi", 2005 yil 28 yanvarda Oliy Majlis Qonunchilik palatasi va Senatning qo'shma majlisida "Bizning bosh maqsadimiz- jamiyatni demokratlashtirish va yangilash, mamlakatni modernizatsiya va isloh etishdir" mavzusidagi chiqishlari davlatning tashqi va ichki siyosatining asosiy yo'nalishlarini ko'rsatib o'tildi. Prezidentning bu ma'ruzalarida mamlakat taraqqiyotining strategik ustuvor yo'nalishlari belgilab berildi. Hozirgi kunda O'zbekiston Respublikasi Prezidenti mamlakat ijtimoiy-iqtisodiy hayotining, ichki va tashqi siyosatining eng muhim masalalari yuzasidan Oliy Majlis Qonunchilik palatasi va Senatning qo'shma majlisida nutq so'zlaydi.

5. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining ijroiya hokimiyatini tuzish bilan bog'liq vakolatlari ancha keng bayon qilingan. Bunday vakolatlarning ko'pchiligiga quyidagi ikkita sabab bor:

birinchidan, Prezident bo'lib saylangan shaxsning dasturi umumxalq saylovlari orqali qo'llab - quvvatlangani uchun u ijro hokimiyat organlarini tuzishda ma'lum vakolatlarga ega bo'lishi kerak. Chunki uning dasturini bajarish asosan, ijro hokimiyati organlari zimmasiga tushadi, ularni tuzishda Prezidentning vakolatlari juda muhim o'rin tutadi;

ikkinchidan, O'zbekiston Respublikasi konstitutsiyaviy tuzumining asoslaridan biri bo'lmish hokimiyatlarning bo'linishi prinsipi davlat hokimiyatining biror organi faqat bir hokimiyat tarmog'i tomonidan tuzilishini istisno qiladi. Shuning uchun davlat hokimiyatining markaziy organlarini tuzishga ham Prezident, ham Oliy Majlis jalb qilingan. Bunga quyidagi ikki yo'l bilan erishiladi: Prezident muayyan mansabdor shaxslarni tayinlaydi, Oliy Majlis esa ma'qullaydi, yoxud Oliy Majlis tayinlaydi, nomzodni esa Prezident taklif qiladi.

Ijro hokimiyati organlarini tashkil qilishda Prezidentning vakolatlari juda keng. Prezidenti O'zbekiston Respublikasi Oliy Majlisining palatalari ko'rib chiqishi va tasdiqlashi uchun O'zbekiston Respublikasi Bosh vaziri nomzodini taqdim etadi. Bosh vazirning taqdimiga binoan Prezident O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasi a'zolarini tasdiqlaydi va lavozimlaridan ozod qiladi. Bundan tashqari Prezident ijro etuvchi hokimiyat devonini tuzadi va unga rahbarlik qiladi. Prezident vazirliklar, davlat qo'mitalari hamda davlat boshqaruvining boshqa organlarini tuzadi va tugatadi hamda shu masalalarga doir farmonlarni keyinchalik Oliy Majlis palatalar tasdig'iga kiritadi. Prezident Bosh prokurori va uning o'rinbosarlarini tayinlaydi va ularni lavozimidan ozod qiladi, keyinchilik bu masalalarni Oliy Majlis Senatining tasdig'iga kiritadi. Shuningdek, Prezident viloyatlar hokimlarini va Toshkent shahar hokimini tayinlaydi va lavozimidan ozod qiladi, keyinchalik bu masalalarni tegishli xalq deputatlari Kengashining tasdig'iga kiritadi. Prezident o'z qarori bilan Konstitutsiyani, qonunlarni buzgan yoki o'z sha'ni va qadr - qimmatiga dog' tushiradigan xatti - harakat sodir etgan tuman va shahar hokimlarini lavozimidan ozod etishga haqli. O'zbekiston Respublikasi Milliy xavfsizlik xizmatini tuzadi. Milliy xavfsizlik xizmati raisini tayinlaydi va lavozimidan ozod etadi, keyinchalik shu masalaga doir farmonlarni O'zbekiston Respublikasi Oliy Majlisining Senati taqdimiga kiritadi.

6. Sud hokimiyati organlariga kelganda, shuni aytish mumkinki, Prezident Oliy Majlis Senatiga Konstitutsiyaviy sud raisi va sudyalari, Oliy sud raisi va sudyalari, Oliy xo'jalik sud raisi va sudyalari nomzodlarni taqdim etadi. Ularni Oliy Majlis Senati saylaydi. Shuningdek, Prezident viloyat, tumanlararo, tuman, shahar, harbiy va xo'jalik sudi sudyalarini tayinlaydi va lavozimlardan ozod qiladi. Prezidentning taqdimiga binoan, Oliy Majlis Senati Markaziy Bank boshqaruvi raisi, Tabiatni muhofaza qilish davlat qo'mitasi raisini tayinlaydi va lavozimidan ozod etadi.

Faqat ijro hokimiyati organlarini tuzishgina emas, balki ularning faoliyati bilan bog'liq sohada ham Prezidentga katta vakolatlar berilgan. Konstitutsiyaga muvofiq Prezident ijro hokimiyatining boshlig'i hisoblanadi. Bosh vazir taqdimiga binoan hukumat a'zolarini tasdiqlaydi va ularni lavozimidan ozod etadi.

Agar respublika boshqaruv organlarining, shuningdek, hokimlarning qabul qilgan hujjatlari Konstitutsiya va qonunlarga, O'zbekiston Respublikasining xalqaro majburiyatlariga zid bo'lsa yoki ular inson va fuqarolarning huquq va erkinliklarini poymol

qilsa, ushbu masala tegishli sudda hal qilinmagunicha Prezident bu hujjatlarni to'xtatish yoki bekor qilishga haqli.

7. Prezidentning respublika davlat va boshqaruv oliy organlarining o'zaro hamkorligini ta'minlashdagi vakolatlari ham bor. Buning uchun u Konstitutsiyada o'rnatilgan, Oliy Majlisga ta'sir o'tkazish (XVIII bob), Vazirlar Mahkamasiga ta'sir o'tkazish (XX bob) dastaklaridan foydalanishi, ba'zi hollarda sudga murojaat qilishi, masalani Konstitutsiyaviy sud ko'rib chiqishi uchun taqdim etishi mumkin

Prezident O'zbekiston Respublikasi vazirliklarini, davlat qo'mitalarini hamda davlat boshqaruvining boshqa organlarini tuzadi va tugatadi, buni Oliy Majlis palatalarining tasdig'iga kiritadi.

Davlat hokimiyati va boshqaruv organlarining bahamjihat ishlashini ta'minlash uchun Prezident Konstitutsiyada ko'rsatilgan boshqa vositalardan ham foydalanish imkoniga ega. Lekin Prezidentning davlat va ijro hokimiyati boshlig'i sifatidagi obro'si hal qiluvchi omil hisoblanadi. Chunki u to'g'ridan - to'g'ri umumiy saylovlarda xalq topshirgan siyosiy mandatga ega.

8. O'zbekiston Respublikasining Prezidenti qonunlarni imzolaydi.

Prezidentning imzosi bo'lmasa, qonun kuchga kirmaydi. Bu davlat boshlig'ining an'anaviy funksiyasi bo'lib, qonunga majburiy kuch beradi va qonun chiqaruvchilik jarayonini yakunlaydi. O'zbekiston Respublikasi Oliy Majlisining Senati ma'qullagan qonun imzolanishi va e'lon qilinishi uchun Prezidentga o'n kun ichida yuboriladi. Prezident esa o'ttiz kun ichida qonunni imzolaydi hamda matbuotda e'lon qilinadi

Qonunni imzolash rasmiy akt emas. Qonunni imzolash uning xalqqa e'lon qilinganligini, ya'ni uni ommaga bildirganligini anglatadi. Bunday rasmiy e'lon qilish - Oliy Majlis qabul qilgan va Prezident imzolagan qonun matnini rasmiy maqom berilgan matbuot organida nashr etishdir. Qonunlarning va boshqa normativ-huquqiy hujjatlarning matbuotda e'lon qilinishida ular qo'llanilishining majburiy shartidir. Qonun butun O'zbekiston Respublikasi xududida kuchga kiradi.

O'zbekiston Respublikasining Prezidenti qonunga o'z e'tirozlarini ilova etib, uni takroran muhokama qilish va ovozga qo'yish uchun Oliy Majlisga qaytarishga haqli. Konstitutsiyaviy huquqda bu " Prezident vetosi " nomini olgan bo'lib, boshqaruvning prezidentlik shaklidagi davlatlarga xosdir.

Veto - davlat boshlig'ining parlament qabul qilgan, lekin hali kuchga kirmagan qonunga e'tiroz bildirish huquqidir. O'zbekiston Konstitutsiyasida "Veto" atamasi ishlatilmagan. O'zbekiston Konstitutsiyasida Prezidentning asoslangan e'tirozini bildirib, qonunni takroran muhokama qilish va ovozga quyish uchun Oliy Majlisga qaytarish huquqi haqida gapiriladi.

Qaytarish uchun asoslar ro'yxati Konstitutsiyada ko'rsatilmagan, lekin qonunni qaytarar ekan, Prezident bunday qarorning sababini asoslab beradi. Bunda Prezident umuman qonunga va e'lon qiladi yoki uning biror qoidasiga e'tiroz bildirishi mumkin.

Agar Prezident tomonidan qaytarilgan qonunni Oliy Majlis Qonunchilik palatasi va Senati a'zolarining umumiy sonining uchdan ikki qismidan iborat ko'pchilik ovozi ma'qullasa, qonun o'n to'rt kun ichida Prezident imzolashi va e'lon qilishi kerak bo'ladi.

9. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining favqulodda holat masalasidagi vakolatlari Konstitutsiya 93-moddasining 19-bandida aniq ifodalangan. Faqat Prezidentgina butun respublika hududida yoki uning ayrim joylarida favqulodda holat joriy etishga haqli. U qabul qilgan qarorini uch kun mobaynida Oliy Majlisning palatalari tasdig'iga kiritadi. Lekin Prezident bunday qarorni qabul qilishda erkin emas, chunki

favqulodda holat faqat qonunda belgilangan hollarda va tartibdagina joriy etiladi. Prezident bu haqda qabul qilgan qarorini uch kun ichida Oliy Majlis palatalarining tasdig'iga kiritadi.

10. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining harbiy sohadagi vakolatlari ancha keng. U respublika Qurolli Kuchlarining Oliy Bosh qo'mondoni hisoblanadi, Qurolli Kuchlarning Oliy qo'mondonlarini tayinlaydi va vazifasidan ozod qiladi, Xavfsizlik Kengashini tuzadi va unga rahbarlik qiladi, oliy harbiy unvonlarni beradi.

Prezidentning Oliy Bosh qo'mondon ekanligi Mudofaa vazirligiga har qanday buyruqlar berishiga imkon tug'diradi. Mudofaa vaziri amalda bevosita Prezident rahbarligida ishlaydi. Urush yoki agressiya holatida Prezident har qanday vaqtda Qurolli kuchlarga boshchilik qilishni o'z qo'liga olishi mumkin.

O'zbekiston Respublikasi Prezidenti tajovuzdan, bir - birini mudofaa qilish yuzasidan tuzilgan shartnoma majburiyatlarini bajarish zaruriyati tug'ilganda urush holati e'lon qilishga haqli, u bu qarorini uch kun mobaynida mamlakat Oliy Majlisi palatalarining tasdig'iga kiritadi.

11. Davlat boshlig'i sifatida O'zbekiston Respublikasi Prezidentining vakolatlari jumlasiga fuqarolik, siyosiy boshpana berish, O'zbekiston Respublikasining davlat mukofotlari bilan taqdirlash, amnistiya to'g'risidagi hujjatlarni qabul qilish haqida Oliy Majlis Senatiga taqdimnoma kiritish va avf etish kabi masalalarni hal qilish kiritilgan.

O'zbekistonda yagona fuqarolik o'rnatilgan bo'lib, unga qanday asoslarda ega bo'lishidan qat'iy nazar barcha uchun tengdir (Konstitutsiyaning 21-moddasi). Fuqarolikka ega bo'lish va uni yo'qotishning asos va tartiblari O'zbekiston Respublikasining "Fuqarolik to'g'risida" gi qonuni bilan belgilanadi. Qonunning 30- moddasida Prezidentning fuqarolik masalalari bo'yicha vakolatlari belgilangan.

Prezident bu masala bo'yicha quyidagi qarorlarni qabul qiladi:

birinchidan, O'zbekiston Respublikasi hududida doimiy yashab kelayotgan chet el fuqarolari va fuqaroligi bo'lmagan shaxslarni O'zbekiston Respublikasining fuqaroligiga qabul qilish;

ikkinchidan, xorijda yashayotgan tegishli iltimosnoma bilan O'zbekiston Respublikasi Prezidentiga murojaat qilgan xorijiy fuqarolar va fuqaroligi bo'lmagan shaxslarni O'zbekiston Respublikasi fuqaroligiga qabul qilish;

uchinchidan, O'zbekiston Respublikasining fuqaroligiga tiklash to'g'risida;

to'rtinchidan, O'zbekiston Respublikasining fuqaroligidan chiqarish to'g'risida;

beshinchidan, O'zbekiston Respublikasining fuqaroligini yo'qotganlik to'g'risida.

Yuqorida aytilgan masalalarni dastlabki ko'rib chiqish uchun O'zbekiston Respublikasi Prezidenti huzurida fuqarolik masalalari bo'yicha komissiya tuzilgan. U har bir ariza yoki iltimosnomaning Prezident ko'rib chiqishiga tayyorlaydi.

O'zbekiston Respublikasining fuqaroligini qabul qilish va undan chiqishining batafsil tartibi (zarur hujjatlari, ular qayerga yuborilishi kerak va h.k.). "O'zbekiston Respublikasining fuqaroligi bilan bog'liq masalalarni ko'rib chiqishning tartibi to'g'risidagi qoidalar" bilan tartibga solinadi. U 1992 yil 22 noyabrda O'zbekiston Respublikasi Prezidentining farmoni bilan tasdiqlangan. O'zbekiston Respublikasining fuqaroligi masalalari bo'yicha Prezident farmon chiqaradi.

Siyosiy boshpana – o'z mamlakatida siyosiy vajlarga ko'ra ta'qib qilinayotgan xorijiy shaxsga, fuqaroligi bo'lmagan shaxsga boshqa mamlakatda yashash huquqini berishdir. O'zbekiston Respublikasi Prezidenti tomonidan xorijiy shaxsga yoki fuqaroligi bo'lmagan shaxsga siyosiy boshpana berilishi shuni anglatadiki, bu odam O'zbekistonga kelishi mumkin va jinoyatchi sifatida boshqa davlatga berilmaydi. Odatda siyosiy boshpana siyosiy faoliyati, ilmiy va madaniy vajlar uchun, milliy va diniy vajlar tufayli ta'qib qilinayotgan

shaxslarga beriladi. Siyosiy boshpana huquqi 1948 yilgi Inson huquqlari umumjahon deklaratsiyasi (14-modda) va BMT Bosh Assambleyasining 1967 yil 14 dekabrda qilingan rezolyutsiyasi bilan qabul qilingan hududiy boshpana to'g'risidagi deklaratsiyada nazarda tutilgan, lekin rezolyutsiya faqat tavsiya xususiyatiga ega. Siyosiy boshpana olish uchun zarur bo'lgan shartlarni belgilash – boshpana berayotgan davlatning suveren huquqidir. Faqat O'zbekiston Respublikasining Prezidentiga siyosiy boshpana berish to'g'risidagi qarorni qabul qilishga vakolatlidir.

12. Davlat mukofotlari va faxriy unvonlar – davlatning iqtisod, fan, madaniyat, san'at, Vatanni himoya qilish va ijtimoiy hayotning boshqa sohalaridagi yuksak xizmatlari uchun fuqarolarni rag'batlantirishning oliy shaklidir.

Konstitutsiyaga muvofiq davlat mukofotlari (ordenlar, medallar, yorliqlar) bilan taqdirlash O'zbekiston Respublikasining Prezidenti tomonidan amalga oshiriladi. U oliy harbiy unvonlarni (masalan, armiya generali), oliy malakaviy unvonlarni (masalan, diplomatik daraja), oliy maxsus unvonlarni (masalan, amaldagi davlat adliya maslahatchisining toifa darajasini) beradi. Fan va texnika, adabiyot va san'at sohasidagi davlat mukofotlari bo'yicha komissiyaning qarori Prezident farmonlari bilan tasdiqlanadi. Faqat O'zbekiston Respublikasining fuqarolariga emas, balki xorijiy fuqarolar hamda fuqaroligi bo'lmagan shaxslar ham davlat mukofotlari va faxrli unvonlar bilan mukofotlanishi mumkin. Masalan, 1996 yil aprelda fransuz olimi, professor L. Keren Amir Temur merosini o'rganishga qo'shgan katta hissasi uchun "Shuhrat" medali bilan mukofotlandi.

Mukofotlangan shaxs qasddan jinoyat sodir etganda sudning taqdimnomasiga binoan faqat Prezident tomonidan davlat mukofotlaridan mahrum qilinishi mumkin (Prezidentning maxsus farmoni chiqariladi).

13. Amnistiya to'g'risidagi hujjatlarni qabul qilish haqida Oliy Majlisning Senatiga taqdimnoma kiritadi va O'zbekiston Respublikasining sudlari tomonidan hukm qilingan shaxslarni avf etadi. Amnistiya – jinoyat sodir etgan shaxslarni jinoiy javobgarlikdan to'la yoxud qisman ozod qilish yoki ilgari sud tayinlagan jazoni o'tagan shaxslarning sudlanganligini olib tashlashdir. Amnistiya e'lon qilinishi bilan jazoni o'tayotgan shaxslar uni o'tashdan ozod qilinadilar yoki jazo muddati qisqartiriladi. Agar ayblanuvchi ishning amnistiya bo'yicha to'xtatilishiga e'tiroz bildirs, ushbu ish tergov va sud yurituvida davom etadi. Sud ayblanuvchini aybdor deb topsa, shu amnistiya aktida ko'rsatilgan asoslarga ko'ra to'xtatiladi.

O'zbekiston Respublikasining Prezidenti O'zbekiston sudlari tomonidan hukm qilingan fuqarolarni afv etadi. Afv etish to'g'risidagi qarorni qabul qilar ekan, Prezident inson huquqlari va erkinliklarining kafolati sifatida maydonga chiqadi. Chunki mahkumning O'zbekiston Prezidentiga murojaat qilishi – jinoiy jazo chorasini qaydaydir darajasida bo'lsada o'zgartirishning so'nggi imkoniyatidir.

Amnistiya bilan farqli ravishda afv – individual akt, ya'ni muayyan shaxs yoki shaxslar guruhiga taalluqli hujjatdir. Afv hukm qonuniy kuchga kirgan jinoyati uchun sudlangan shaxsni jazodan ozod qilish yoki jazoni yumshatishdir. Afv etish rehabilitatsiyadan farq qiladi. Rehabilitatsiya (oqlash) ham individual akt, lekin u oqlangan shaxs noqonuniy hukm qilinganini bildiradi. Afv esa hukmning to'g'riligini tasdiqlaydi, lekin mahkumning holatini yengillashtiradi (jazo chorasini o'zgartirish, jazoni o'tashdan ozod qilish).

O'zbekiston Respublikasining Prezidenti o'z vakolatlarini bajarishni davlat idoralariga yoki mansabdor shaxslarga topshirishga haqli emas.

14. Konstitutsiyaning 95-moddasi ko'p mamlakatlarda mavjud bo'lgan davlat boshlig'ining parlamentni tarqatib yuborish institutiga bag'ishlangan. Parlamentni

tarqatib yuborish - uning vakolatlari tugaguncha, yangi saylovlar belgilangunicha parlament faoliyatining to'xtatilishidir. Parlamentni tarkatib yuborish hokimiyatlarning bo'linishi prinsipini amalga oshiradigan muvozanatlar va ziddiyatlar tizimining muhim elementidir.

Parlamentni tarqatib yuborish, qoida tariqasida, Konstitutsiya amalga oshirish mumkin yoki qonunlar asosida ko'rsatilgan.

Prezident Oliy Majlis Qonunchilik palatasi yoki Senati faqat Konstitutsiyada aniq belgilangan hollardagina tarqatishi mumkin:

birinchidan, Oliy Majlisning Oliy Majlis Qonunchilik palatasi yoki Senatini tarkibida uning normal faoliyatini tahdidga soladigan, hal qilib bo'lmaydigan ixtiloflar yuz berganda;

ikkinchidan, Oliy Majlis palatalari bir necha marta Konstitutsiyaga zid qarorlar qabul qilganda;

uchinchidan, Qonunchilik palatasi bilan Senat o'rtasida Oliy Majlisning normal faoliyatiga tahdid soluvchi hal qilib bo'lmaydigan ixtiloflar yuz berganda;

To'rtinchidan, tarqatib yuborishga Konstitutsiyaviy sudning roziligi bo'lganda.

Demokratik tuzumdagi parlamentni tarqatib yuborish instituti uchun ikki tomonlama bir xil yuridik aloqa xosdir: parlament tarkibi faoliyatining to'xtatilishi va yangi saylovlarning belgilanishi. O'zbekiston Konstitutsiyasining 95 - moddasida Oliy Majlis Qonunchilik palatasi, Senatini tarqatilgan taqdirda yangi saylov uch oy mobaynida, o'tkazilishi ko'rsatilgan.

Shu bilan birga, Konstitutsiyaning 95-moddasining 3-qismida Oliy Majlisning Qonunchilik palatasi va Senatini tarqatib yuborilishini cheklovchi qoida belgilab qo'yilgan. Masalan, butun O'zbekiston hududida favqulodda holat joriy qilingan bo'lsa, Oliy Majlis Qonunchilik palatasi va Senatini tarqatilishi mumkin emas. Bunday, alohida favqulodda vaziyatda davlat amaldagi parlamentsiz qolishi mumkin emas.

Shunday qilib, O'zbekiston Respublikasi Prezidentining Oliy Majlisi palatalarini tarqatib yuborish huquqi mutloq emas, chunki bu huquq Konstitutsiyada qat'iy belgilangan vaziyatlar bilan chegaralangan.

5-§ O'zbekiston Respublikasi Prezidenti qabul qiladigan normativ-huquqiy hujjatlar

Konstitutsiyaning 94-moddasiga muvofiq O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Konstitutsiyaga va qonunlarga asoslanib hamda ularni ijro etish yuzasidan mamlakatning butun hududida majburiy kuchga ega bo'lgan farmonlar qarorlar va farmoyishlar chiqaradi.

O'zbekiston Respublikasining Prezidenti o'z vazifalari va konstitutsiyaviy vakolatlarining amalga oshirish maqsadida ko'p qirrali huquq ijodkorligi faoliyatini yuritadi.

Prezident butun O'zbekiston hududida bevosita amal qiladigan, majburiy kuchga ega bo'lgan uch xil normativ-huquqiy hujjat:

- 1) farmonlar;
- 2) qarorlar;
- 3) farmoyishlar chiqaradi.

Farmon – aniq bo'lmagan jismoniy va yuridik shaxslarga taalluqli bo'lib, uzoq muddatga amal qiladi. Farmon – normativ-huquqiy hujjat. U huquqni qo'llash xususiyatiga ham ega bo'lishi mumkin va demakki, normativ mazmunga ega bo'lmashligi ham mumkin. Normativ mazmundagi farmonlar nashr etiladi, masalan u yoki bu shaxsni biror lavozimga tayinlash to'g'risida.

Farmoyish – individual tashkiliy xususiyatdagi hujjatdir.

Prezident chiqaradigan hujjatlar uning o'zi tomonidan mustaqil chiqariladi. Prezident chiqaradigan farmonlar, qarorlar va farmoyishlar Konstitutsiya va qonunlarga zid bo'lmashligi shart. Chunki ular Konstitutsiya va qonunlar asosida, ularni bajarish maqsadida chiqariladi. Prezident chiqargan normativ hujjatlarining O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasiga muvofiqligi to'g'risidagi masala, zaruriyat tug'ilganda, O'zbekiston Respublikasining Konstitutsiyaviy sudi tomonidan hal qilinadi (Konstitutsiyaning 109-moddasi). Ko'rib chiqish natijalari bo'yicha Konstitutsiyaviy sud butun hujjat yoki uning ayrim qoidalari konstitutsiyaviy yoxud g'ayri konstitutsiyaviy ekanligi haqida qaror qabul qilishi mumkin. Shu tariqa Prezident aktlarining konstitutsiyaviy bo'lishi kafolati ta'minlangan.

O'zbekiston Respublikasi Prezidentining farmonlari, qarorlari va farmoyishlari qonun osti hujjatlari deb atalmaydi. Lekin ular Konstitutsiya va mamlakat qonunlariga zid bo'lmashligi shart (16-modda). Lekin "Konstitutsiya va qonunlarga asoslanib hamda ularni ijro etish yuzasidan" deyilgan konstitutsiyaviy bayon qilish, shuningdek, faqat qonun tomonidan tartibga solinadigan masalalar ro'yxatining Konstitutsiyada mavjud emasligi – Prezidentning huquq ijodkorligi faoliyatini keng talqin qilishga imkon beradi. Biror masalani qonun bilan tartibga solish mavjud bo'lmagan hollarda, Prezident oldindan ushbu masala yuzasidan normativ farmon chiqarishi mumkin.

O'zbekiston Respublikasi Prezidentining normativ-huquqiy hujjatlari "O'zbekiston Respublikasi Prezidentining xabarnomasi" va shuningdek, respublika gazetalarida rasman e'lon qilinadi.

O'zini- o'zi nazorat qilish savollari

1. "Prezident" so'zining lug'aviy ma'nosi nima anglatadi?
2. O'zbekistonda Prezidentlik instituti qachondan boshlab joriy qilindi?
3. O'zbekiston Respublikasi Prezidentligi nomzodiga qanday talablar belgilangan?
4. Prezident qasamyodining yuridik ahamiyati nima?
5. O'z lavozimida ishlayotgan Prezident boshqa qanday lavozimlarga ishlashi taqiqlanadi?
6. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining konstitutsiyaviy vakolatlarini ayting?
7. O'zbekiston Respublikasi Prezidenti qanday normativ-huquqiy hujjatlar qabul qiladi?

XXVII BOB. O'ZBEKISTON RESPUBLIKASIDA PREZIDENT SAYLOVI

- 1-§. Prezidentlik boshqaruv usuli - o'zbek milliy davlatchiligi o'zagi
- 2-§. O'zbekistonda Prezidentlik saylovining konstitutsiyaviy asoslari
- 3-§. Prezidentlik saylovi to'g'risidagi qonunchilik
- 4-§. Prezidentlik saylovlarida aktiv va passiv saylov huquqi
- 5-§. Prezidentlik saylovining asosiy tashkiliy-huquqiy mexanizmlari va prinsiplari
- 6-§. O'zbekiston Respublikasi Prezidentligiga nomzodlar ko'rsatish
- 7-§. Prezidentlik saylovlarini o'tkazish va ovoz berish

1-§. Prezidentlik boshqaruv usuli - o'zbek milliy davlatchiligi o'zagi

O'zbekiston sobiq ittifoqdagi respublikalardan birinchi bo'lib, prezidentlik boshqaruvini joriy etgan, hamda keng miqyosdagi iqtisodiy, siyosiy, huquqiy va madaniy-ma'naviy islohotlarni amalga oshirish, jamiyatni tubdan o'zgartirish va yangilash yo'liga o'tgan suveren davlatdir.

Darhaqiqat, yurtboshimiz ta'kidlaganidek, «O'zbekiston tarixida ilk marta joriy etilgan Respublika Prezidenti lavozimi yangi O'zbekiston davlat hokimiyati organlari tizimida markaziy o'rinni egalladi. U siyosiy tizimning o'zagi bo'lib qoldi».

Prezidentlik boshqaruvida Prezidentning davlat boshlig'i va ijro hokimiyati boshlig'i sifatidagi vakolatlari mujassamlashgan. Prezidentlik hokimiyati jamiyatdagi siyosiy barqarorlik va millatlararo totuvlikning va O'zbekiston demokratik islohotlari yo'lidan muaffaqiyatli borishning kafolati bo'lgani holda, mustaqil o'zbek davlatchiligi binosining asosiy tayanchiga aylandi.

O'zbekiston-Prezidentlik respublikasidir. Bu–insonparvarlik qoidalariga asoslangan, millati, dini, ijtimoiy ahvoli, siyosiy e'tiqodlaridan qat'i nazar fuqarolarning huquqlari va erkinliklarini ta'minlashga qaratilgan boshqaruv usulidir.

Xalqning xohish-irodasi Prezidentlik hokimiyati siyosatini belgilab beradi. Prezidentlik boshqaruvi inson va jamiyatning farovonligini, O'zbekiston barcha fuqarolarining munosib turmushini ta'minlashga qaratilgandir. Prezidentlik hokimiyati insonga uning siyosiy, iqtisodiy va ijtimoiy turmush tarzini erkin tanlab olishni kafolatlaydi.

Prezidentlik hokimiyati qonun chiqaruvchi, ijro etuvchi va sud organlari faoliyatini mamlakat oliy maqsadlari yo'lida muvofiqlashtiradi.

Bizning davlatimizni katta bir oila deb tushunish mumkin. Aynan shu ma'noda Prezident millat timsoli, davlat ramzi sifatida namoyon bo'ldi, Oilada, davlatda o'zaro hurmat va qattiq tartib bo'lmasa, oilaning barcha a'zolari, davlatning fuqarolari o'z burchlarini ado etmasa, bir-biriga nisbatan ezgulik bilan mehr-oqibat ko'rsatmasa munosib hayot ko'rish mumkin emas.

Kuchli ijroiya hokimiyati bo'lmasa hatto eng demokratik yo'l bilan qabul qilingan qonunlar ham bajarilmasligi mumkin. Bu esa qonunlarning so'zsiz bajarilishini, fuqarolarning huquq va erkinliklarining himoya qilinishi, siyosiy va iqtisodiy islohotlar turmushga tadbiq etilishini ta'minlaydigan prezidentlik hokimiyatini taqozo etdi.

Shunday qilib, prezidentlik boshqaruvi barqarorlik, fuqarolar tinchligi va millatlararo totuvlikni ta'minlash, qonunchilik va huquq-tartibotni qaror toptirish, hamda konstitutsiyaviy tuzum barpo etish asosidir. Prezidentlik boshqaruvi davlat tushunchasi, uning ma'no-mohiyatini tubdan o'zgartirdi.

Prezident islohotlarning bosh tashabbuskori hamda ularning muvofiqlashtiruvchi asosiy kuchga aylandi. O'zbek davlati bozor iqtisodi munosabatlariga vazminlik bilan, puxta o'ylangan holda, bosqichma-bosqich o'tishni amalga oshirmoqda.

2-§. O'zbekistonda Prezidentlik saylovining konstitutsiyaviy asoslari

Mustaqil O'zbekiston davlatchiligining rivojlanishida 1992 yilning 8 dekabrda O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasining qabul qilinishi tarixiy voqea bo'ldi. Bu hol butun saylov tizimining siyosiy-huquqiy jihatdan tubdan yangilash va isloh qilishni kun tartibiga qo'ydi. Shunga ko'ra, qonun chiqaruvchi oliy hokimiyat-Oliy Majlis saylov tizimining yangi huquqiy asoslarini yaratdi.

O'zbekiston Respublikasi davlat qurilishining hozirgi bosqichi oldingi davrlardagidan tubdan farq qiladi. Hozirgi bosqichda mamlakatimiz xalqaro huquqning to'la qonli subyekti bo'lib, yangilanish va taraqqiyot yo'lidagi rivojlanishida to'la mustaqildir. **O'zbekiston suveren, konstitutsiyaviy, demokratik huquqiy va prezidentlik respublikasidir.**

O'zbekiston Respublikasi davlat hokimiyatining tizimi-hokimiyatning qonun chiqaruvchi, ijro etuvchi va sud hokimiyatiga bo'linishi prinsipiga asoslanadi, shu bilan birga ularning o'zaro munosabatlari davlat hokimiyatining yagona manbai sifatida xalqning oliy maqsadlariga xizmat qiladi.

«**Saylov**» tushunchasi biron bir organni (davlat, jamoat, xalqaro va hokozolar) ovoz berish yo'li bilan shakllantirish demakdir. Binobarin, saylov uchun bir necha obyektlar bo'lishi mumkin. Unda saylov muqobillik tarzida amalga oshiriladi. Muqobilliksiz saylovlarda hech bo'lmaganda, undan voz kechish uchun kafolat berishga imkoniyat yaratish lozim. O'zbekiston Markaziy Osiyo uchun 1992 yil 29 dekabrda muqobil saylovlar yo'li bilan O'zbekiston Respublikasi Prezidenti saylashda bebaho tajribaga egadir.

«**Saylov huquqi**» tushunchasi va iborasi ikki ma'noda ishlatiladi. Birinchisi, bu saylov huquqi saylab qo'yiladigan davlat organlarini shakllantirishni tartibga soluvchi huquqiy me'yorlar tizimidir. Saylov huquqining manbalari Konstitutsiya, Prezident, Oliy Majlis va mahalliy vakillik organlariga saylovlar haqidagi qonunlardir. Ikkinchisi, bu fuqarolarning saylab qo'yiladigan organlarni tuzishda qatnashish, ya'ni ularning tarkibini saylash (faol saylov huquqi) va unga o'zlarining saylanish (passiv saylov huquqi) laridir.

Saylov tizimi – bu fuqarolik jamiyatida davlatning vakillik organlarini saylash yo'li bilan paydo bo'luvchi davlat jamoat munosabatlari tizimidir. Bu esa siyosiy partiyalarning faol harakatlari va fuqarolarning o'z irodasini qanchalik bildirishlariga bog'liq. Davlat saylov tizimi O'zbekiston Respublikasi qonuniyligini tashkil etuvchi va huquqiyligini kafolatlovchidir.

Saylov huquqining asosiy manbai konstitutsiyaviy me'yorlardir. Prezidentlik saylovlari to'g'risida qonunni tayyorlashda o'zbek xalqining butun madaniy taraqqiyotining tarixiy tajribasiga asoslanilgan Konstitutsiyamizning ruhi e'tiborga olingan. Bunday yondashuv shak-shubhasiz, umuminsoniy qadriyatlar va inson huquqlariga davlatimizning bu yo'nalishdagi yuksak mas'uliyatiga javob beradi.

Konstitutsiyamizning 117-moddasiga binoan, O'zbekiston Respublikasi 18 yoshga to'lgan fuqarolari faol saylash huquqiga egadirlar. O'zbekiston Prezidentligiga saylovlar umumiy, teng, to'g'ridan-to'g'ri saylov huquqi asosida yashirin ovoz berish yo'li bilan o'tkaziladi.

O'zbekistonda prezidentlik saylov huquqining konstitutsiyaviy me'yori ko'ppartiyaviylik bo'lib, u fuqarolarning davlat va jamiyatdagi siyosiy huquqlari, qonuniylikni, barqarorlikni, demokratiyaviylikni kafolatlashga qaratilganidir.

Konstitutsiyaning 10-moddasida siyosiy partiyalar xalq nomidan ish olib borishga xaqli emasligi alohida ko'rsatilgan. Umuman, konstitutsiyaning 10 ta moddasida ko'ppartiyaviylik bilan bog'liq bo'lgan me'yorlar bor. 34-moddada fuqarolarning siyosiy partiyalarga uyushishi huquqi alohida belgilab qo'yilgan. Chunonchi, 60-moddada «Siyosiy partiyalar turli tabaqa va guruhlarining siyosiy irodasini ifodalaydilar va o'zlarining demokratik yo'l bilan saylab qo'yilgan vakillari orqali davlat hokimiyatini tuzishda ishtirok etadilar», deb konstitutsiyaviy qoida mustahkamlab qo'yilgan.

«Ko'ppartiyaviylik» tushunchasi tom ma'noda Prezidentlik saylovlarida bir necha siyosiy partiyalarning kamida esa ikkita siyosiy partiyaning ishtirok etishini bildiradi. Shu tariqa, saylov tizimning ko'p partiyaviyligi fuqarolarning tanlash huquqini kafolatlaydi.

Ko'ppartiyaviylik asosida prezidentlik saylovlarini o'tkazish quyidagilarni bildiradi:

birinchidan, huquqiy jihatdan ro'yxatga olingan barcha siyosiy partiyalarning saylov kompaniyasida ishtirok etishi;

ikkinchidan, konstitutsiya va qonun talablari doirasida o'z nomzodlarini prezidentlikka ko'rsatish huquqi;

uchinchidan, siyosiy partiyalarning barcha darajalardagi saylov komissiyalarining ishida qatnashish huquqi va kafolatli shart-sharoit yaratish;

to'rtinchidan, Oliy sudga, prezidentlik saylovlari haqidagi Qonunning buzilishi faktlari ustidan shikoyat qilish huquqidir.

Saylov huquqining konstitutsiyaviy prinsiplari yashirin ovoz berish yo'li bilan umumiy, teng va to'g'ridan-to'g'ri saylash huquqidir.

Prezident saylovlari haqidagi Qonun fuqarolarning saylov huquqining umumiyligi ya'ni saylovchilar ro'yxatini tuzish tartibi, ovoz berish huquqini rasmiylashtirish va ovoz berish faktini tasdiqlash kabi tadbirlarning huquqiy jihatdan kafolatlanishini nazarda tutadi.

Teng saylov huquqi shundan iboratki, har bir saylovchi bir ovozga ega bo'ladi va barcha fuqarolar saylovlarda teng sharoitlarda ishtirok etadilar.

To'g'ridan-to'g'ri saylov huquqi shundan iboratki, saylovchilar Prezidentni saylashda bevosita ishtirok etadilar.

Yashirin ovoz berish esa saylovchining o'z irodasini bildirish ustidan nazorat qilishga yo'l qo'ymaslikni nazarda tutadi. Bu konstitutsiyaviy prinsip fuqarolarning o'z irodasini erkin bildirishini ta'minlashning huquqiy kafolatlanishi bo'lib, demokratik jamiyatning asosiy belgilaridan biridir.

Fuqarolarning Prezidentni saylash huquqlarini to'g'ridan-to'g'ri yoki bevosita cheklashga yo'l qo'yilmaydi. Albatta, O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasida belgilangan ba'zi bir alohida hollar bundan mustasnodir.

O'zbekiston Respublikasining saylovlar kuniga qadar 18 yoshga to'lgan har bir fuqarosi Prezidentni saylash huquqiga egadir. Prezidentlik saylovlarini tashkil etish belgilangan ba'zi bir alohida hollar bundan mustasnodir. Prezidentlik saylovini o'tkazish O'zbekiston Respublikasi Oliy Majlisi palatalari tomonidan tuziladigan Markaziy saylov komissiyasi zimmasiga yuklatiladi.

3-§. Prezidentlik saylovi to'g'risidagi qonunchilik

O'zbekistonda prezidentlik lavozimi joriy qilingandan so'ng Prezident sayloviga oid muhim qonunlar qabul qilindi. Bu qonunlar jumlasiga quyidagilar kiradi:

1. O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasi;
2. "O'zbekiston Respublikasi Prezidenti saylovi to'g'risida"gi Qonun;
3. "Markaziy saylov komissiyasi to'g'risida"gi Qonun;
4. "Fuqarolar saylov huquqlarining kafolatlari to'g'risida"gi Qonun.

Bu to'rt qonun Prezident sayloviga bevosita aloqador.. Bundan tashqari Prezident saylovlari yana bir qator boshqa qonunlar bilan tartibga solinadi. Bunday qonunlar qatoriga "Siyosiy partiyalar to'g'risida"gi Qonun, "Ommaviy axborot vositalari to'g'risida"gi Qonun, "Ma'muriy huquqbuzarlik to'g'risida"gi Kodeks, Jinoyat Kodeksi, Fuqarolik-protsessual Kodeksi kabilar kiradi. Bu kodeks va qonunlar yordamida prezidentlik saylovining u yoki bu tomonlari tartibga solinadi.

O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasining 90-moddasida O'zbekiston Respublikasi Prezidenti lavozimiga saylanish uchun saylov talablari mustahkamlangan: **«O'zbekiston Respublikasi Prezidenti lavozimiga o'ttiz besh yoshdan kichik bo'lmagan, davlat tilini yaxshi biladigan, bevosita saylovlarga qadar kamida 10 yil O'zbekiston hududida muqim yashagan O'zbekiston Respublikasi fuqarosi saylanishi mumkin. Bir shaxs surunkasiga ikki muddatdan ortiq O'zbekiston Respublikasi Prezidenti bo'lishi mumkin emas»**. Bu konstitutsiyaviy qoidalar O'zbekiston Respublikasi Prezidenti saylovi to'g'risidagi qonunda yanada rivojlantirilgan va aniqlashtirilgan.

O'zbekiston Prezidenti saylovi to'g'risidagi qonunlari xalqaro saylov huquqining standartlariga to'la mos keladi. "Inson huquqlari umumjahon Deklaratsiyasi", "Fuqarolik va siyosiy huquqlar to'g'risida"gi xalqaro pakt, "Yevropada xavfsizlik va hamkorlik tashkilotining Kopengagen uchrashuvi" Hujjatining asosiy talablari bizning saylov qonunlarimizda o'z aksini topgan.

Prezidentlik boshqaruvi joriy qilingan davlatlar siyosiy hayotining eng muhim voqealaridan biri bu-Prezident saylovlari hisoblanadi. Shuning uchun ham O'zbekistonda Prezident saylovlarini demokartik asoslarda o'tkazilishining zarur huquqiy asoslari yaratilgan; O'zbekiston o'z davlat mustaqilligini e'lon qilgandan so'ng sobiq ittifoqchi respublikalar ichida birinchilardan bo'lib «O'zbekiston Respublikasi Prezidenti saylovi to'g'risidagi qonun»ni 1991 yil 18 noyabrda qabul qildi. Ushbu Qonunga 1997 yil 26 dekabrda va 1999 yil 19 avgustda hamda 2004 yil 2 dekabrda muhim o'zgartirish va qo'shimchalar kiritildi. Ushbu Qonun Prezident saylovlariga oid qonunlar ichida markaziy o'rinni egallaydi.

O'zbekiston Respublikasining II-chaqiriq, sakkizinchi sessiyasida qabul qilingan: "Referendum yakunlari hamda davlat hokimiyati tashkil etilishining asosiy printsiplari to'g'risida"gi Konstitutsiyaviy Qonunning qabul qilinishi, 2002 yil 27 yanvarda o'tkazilgan referendumda mamlakatimiz Oliy Majlisini ikki palatali qilib belgilash va O'zbekiston Respublikasi Prezidentining vakolat muddatini besh yildan yetti yillik qilib o'zgartirish to'g'risidagi muhim masala bo'yicha qabul qilingan Oliy Majlis qarori hayotga tadbqiq etish borasidagi tarixiy jarayonlardan hisoblanadi. Ushbu Konstitutsiyaviy Qonun asosida: **"O'zbekiston Respublikasi Prezidenti saylovi, Oliy Majlis Qonunchilik palatasiga hamda Qoraqalpog'iston Respublikasi Juqorg'i Kengasiga viloyatlar, tumanlar, shaharlar davlat hokimiyati vakillik organlariga saylov tegishincha ularning konstitutsiyaviy vakolati tugaydigan yilda – dekabr oyi uchinchi o'n kunligining birinchi yakshanbasida o'tkaziladi**.

O'zbekiston Respublikasi Prezidenti saylovi hamda davlat hokimiyati vakillik organlariga saylov muddatlari bir paytga kelmb qolgan taqdirda davlat hokimiyati vakillik organlirining vakolat muddati bir yilga uzaytiriladi."

Saylov jarayonlari uning birinchi bosqichi bo'lmish saylov muddatini tayinlash bilan boshlanadi.

Ushbu bosqichni turli davlatlarda turlicha ko'rinishlari mavjud bo'lib, aksariyat davlatlarda parlamentga saylov o'tkaziladigan kun davlat boshligi tomonidan, Prezident saylovi kuni parlament tomonidan tayinlanadi.

Saylov o'tkazish muddati ba'zi mamlakatlarda esa o'z konstitutsiyalarida qat'iy belgilab qo'yilgan. Masalan, Kosta-Rika Respublikasi Konstitutsiyasiga ko'ra, Prezident saylovi saylov yilining fevral oyidagi birinchi yakshanba kuni o'tkaziladi.

AQSH Konstitutsiyasiga ko'ra, Prezident saylovi saylov yilining noyabr oyida o'tkaziladi. Bunda noyabr oyi birinchi dushanbasidan keyingi birinchi seshanba kuni saylov kuni deb belgilangan.

Shunday holatlar ham borki, Konstitutsiya saylov o'tkazishning aniq muddatlarni emas balki, saylov o'tkazish shartlarini belgilab beradi. Masalan, Bolgariya, Polsha, Chexiya davlatlarida tegishli organ yoki mansabdor shaxsning vakolat muddati tugashi munosabati bilan saylov o'tkazish muddati belgilanadi.

Yuqoridagi misollardan ko'rinadiki, har bir mamlakatda davlat hokimiyat organlariga saylov o'tkazish muddati turlicha belgilangan. Bunga shu shakllangan munosabatlar, mamlakat xalqining mentaliteti, tarixiy shart-sharoitlar sabab bo'lishi mumkin.

Saylovlarni o'tkazish muddati belgilangan ushbu moddaning ikkinchi bandi ham juda muhim qoidani o'zida ifodalab beradi. Bilamizki, davlat hokimiyati organlarining vakolat muddati turlicha bo'lsada, ma'lum davrga kelib, ushbu organlarga saylov bir vaqtga to'g'ri kelib qoladi. Ushbu holatda Prezident bilan davlat xokimiyati vakillik organlarining bir vaqtda saylanishini oldini olish maqsadida quyidagi chora-tadbirni qo'llash ma'qul deb topildi. Ya'ni, davlat hokimiyatining vakillik organlari bo'lmish Oliy Majlis, Qoraqalpog'iston Respublikasining Jo'qorg'i Kengesi, viloyatlar, tumanlar va shaharlar davlat hikimiyati vakillik organlarining vakolat muddatlari yana bir yilga uzaytiriladi. Demak davlat boshlig'i – Prezidentga saylov bo'ladigan yil va kun ushbu qonun talabiga ko'ra, vakillik organlariga bo'ladigan saylov davriga to'g'ri kelmaydi.

O'zbekiston Respublikasi davlatchilik tarixidan munosib o'rin oladigan, milliy davlatchiligimizni rivojiga hissa qushayotgan islohotlarimizning yana bir samarasi hisoblangan 2002 yil 27 yanvardagi referendum natijalari bevosita saylov institutiga muhim o'zgartirishlar kiritish zaruriyatini belgilab berdi.

Prezident saylovlari O'zbekistonda bevosita demokratiyaning asosiy shakllaridan biridir.

4-§. Prezidentlik saylovlarida aktiv va passiv saylov huquqi

Aktiv saylov huquqi, ya'ni saylash huquqi O'zbekiston qonunchiligida barcha davlat hokimiyati organlariga saylov uchun umumiy qoida sifatida belgilangan O'zbekiston Respublikasining 18 yoshga to'lgan fuqarolari O'zbekiston Respublikasi Prezidenti saylovida qatnashish huquqiga ega. Aktiv saylov huquqi turli xil mulkiy cheklashlarsiz o'troqlik senzining yo'qligisiz barcha fuqarolarni saylovchilar ro'yxatga kiritilishi bilan ta'minlanadi.

Fuqarolarning saylash va saylanish huquqini cheklashlik hollari O'zbekiston Respublikasi Prezidenti saylovi to'g'risidagi Qonunnida aniq ko'rsatilgan.

Ushbu Qonunning 1-moddasiga muvofiq O'zbekiston Respublikasi Prezidenti saylovini mamlakat fuqarolari umumiy, teng va to'g'ridan-to'g'ri saylov huquqi asosida yashirin ovoz berish yo'li bilan amalga oshiradilar.

O'zbekistonda 18 yoshga to'lgan fuqarolar O'zbekiston Respublikasi Prezidenti saylovida qatnashish huquqiga ega. Bunda ijtimoiy kelib chiqishi, ijtimoiy va mulkiy ahvoliga, irqiy va milliy mansubligiga, jinsi, ma'lumoti, tili, dinga munosabatiga, mashg'ulot turi va xususiyatiga qarab O'zbekiston Respublikasi fuqarolarining saylov huquqini biron-bir tarzda bevosita yoki bilvosita cheklash qonun bilan taqiqlanadi.

Prezident saylovlarida sud tomonidan muomalaga layoqatsiz deb topilgan fuqarolar, shuningdek sudning hukmiga muvofiq ozodlikdan mahrum etish joylarida saqlanayotgan shaxslar qatnashmaydilar.

Aktiv saylov huquqidan passiv saylov huquqini farqlash lozim. **Passiv saylov huquqi**, ya'ni Prezident bo'lib saylanishlik huquqi bir qancha qo'shimcha shartlarni o'z ichiga oladi. Bu shartlar bevosita davlat boshlig'iga o'ta yuksak mas'uliyatlar yuklanishidan kelib chiqadi. O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasi shunday uchta shartni o'rnatgan.

Birinchidan, aktiv saylov huquqiga nisbatan Prezident bo'lishlik uchun yuqori yoshni belgilashlik, ya'ni O'zbekiston Respublikasi Prezidenti lavozimiga 35 yoshdan kichik bo'lmagan fuqaro saylanishi mumkin.

Ikkinchidan, davlat tilini yaxshi biladigan fuqaro O'zbekiston Respublikasi Prezidenti lavozimiga saylanishi mumkin.

Uchinchidan, o'troqlik senzi, ya'ni bevosita saylovgacha kamida 10 yil O'zbekiston hududida muhim yashgan fuqaro O'zbekiston Respublikasi Prezidenti lavozimiga saylanishi mumkin.

Bu shart bo'lajak Prezident mamlakatdagi sharoitni va xalq hayotini yaxshi bilishligi zarurligi talabidan kelib chiqadi.

O'zbekiston Respublikasi Prezidenti 5 yil muddatga saylanadi. Ushbu muddat tugagandan so'ng yangi Prezident saylovlari o'tkazilishi lozim. Huquqiy nuqtai nazardan saylovlarni muntazam ravishda qat'iy ma'lum muddatlarda o'tkazishlik saylov huquqining muhim majburiy prinsiplaridandir. Prezident saylovi muddati va tartiblari bevosita qonun bilan beliglanadi.

O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasining 90-moddasiga muvofiq bir shaxs ikki muddatdan ortiq O'zbekiston Respublikasi Prezidenti bo'lib saylanishi mumkin emas. Bu qoida prezidentlik hokimiyatini amalga oshirishlarda davomiylikni ta'minlashga yo'naltirilgan.

5-§. Prezidentlik saylovining asosiy tashkiliy-huquqiy mexanizmlari va prinsiplari

Konstitutsiyaviy asoslardan kelib chiqib, prezidentlik saylovining asosiy tashkiliy-huquqiy mexanizmlarini belgilash mumkin. Ularga quyidagilar kiradi:

1. Markaziy saylov komissiyasi faoliyatining tartib va shakllanishi;
2. Okrug saylov komissiyalari va saylov uchastkalarini shakllantirish;
3. Saylovchi fuqarolarning ro'yxatini tuzish;
4. Nomzodlar ko'rsatishga siyosiy partiyalarga huquqiy ijozat berish;
5. Prezidentlikka nomzodlar ro'yxatini shakllantirish;
6. Saylov okruglari bo'yicha ovoz berish tartibi;
7. Ovozlarni sanash va ovoz berish yakunlarini chiqarish tartibi;
8. Saylov huquqi me'yorlarining buzilishi ustidan sudga murojaat qilish.

Prezident saylovi bir-biriga zid bo'lmagan umumdemokratik prinsiplar va aniq talablar asosida bo'lishi kerak. Prezident saylovi umumdemokratik prinsiplari Konstitutsiyaga asoslanadi, jahon mamlakatlarining tajribasi va o'z milliy tariximizga tayanadi. Prezident saylovining umumdemokratik prinsiplariga quyidagilar kiradi.

Birinci prinsip: Prezident saylovining Konstitutsiyaga to'la muvofiq kelishi.

Ikkinchi prinsip: Prezident hokimiyatining qonuniyligi.

Uchinchi prinsip: Prezident saylovi tartibotlari va vazifalarining huquqiy jihatdan ta'minlanganligi

To'rtinchi prinsip: Prezident saylovining demokratiyaviyligi, fuqarolarning va siyosiy partiyalarning teng huquqligi.

Beshinchi prinsip: Prezident saylovining fuqarolik jamiyatiga xos bo'lgan barqarorlik, taraqqiyot, qonuniylik, huquqiy tartibot, inson huquqlarini himoya qilishni ta'minlashga yo'naltirilganligi.

Oltinchi prinsip: Prezident saylovining xalqchilligi, barcha fuqarolar uchun tushunarli va qulay bo'lishi.

Yettinchi prinsip: Prezident saylovining uyushganligi, konstitutsiyaviy, huquqiy, sud nazorati ostida bo'lishligi va qonuniy boshqarilishiga erishish.

Sakkizinchi prinsip: Prezident saylovining tejamli va samarali bo'lishi.

To'qqizinchi prinsip: ovoz berish va saylanishning ziddiyatlarsiz, uning uchun yetarli bo'lgan natijalarini olishga kafolat yaratilishi.

O'zbekiston Respublikasi Prezidentini saylashda fuqarolar ixtiyoriy ravishda qatnashadilar. Saylovda qatnashmaganlik uchun fuqaroga nisbatan biror bir ma'naviy yoki moddiy chora ko'rish mumkin emas. Saylovlarda qatnashishning ixtiyoriyligi – bu saylov huquqining muhim prinsiplari va erkin saylovlarning demokratik kafolatidir.

O'zbekiston Respublikasi Prezidentini saylashda fuqarolar yashirin ovoz beradilar. Bunda har bir fuqaro bitta ovozga ega bo'ladi. Prezident saylovida ovoz berishlik fuqarolar tomonidan bevosita amalga oshiriladi. Ovoz berish jarayonida fuqarolarning xohish-iroda bildirishlari ustidan nazorat etilishga yo'l qo'yilmaydi.

Saylovchining o'z xohish-irodasini bevosita va erkin ifoda etishi ham saylov huquqining muhim prinsiplaridan bo'lib, shaxs erkinligining yaqqol namoyon bo'lishidir.

O'zbekiston Respublikasi Prezidenti saylovi, O'zbekiston Respublikasi Markaziy saylov komissiyasi, okrug va uchastka saylov komissiyalari tomonidan o'tkaziladi. Saylov komissiyalari Prezident saylovini ochiqlik va oshkoralik prinsipi asosida o'tkazadilar.

Prezident saylovlarini o'tkazishda oshkoralik prinsipi quyidagilarda namoyon bo'ladi:

Birinchidan, saylov komissiyalari fuqarolarni o'z ishlaridan, saylov okruglari, uchastkalari tuzilganligi, saylov komissiyalarining tarkibi, ularni joylashgan manzili va ish vaqtidan voqif etadilar, saylovchilarning ro'yxati bilan tanishtiradilar. O'zbekiston Respublikasi Prezidentligiga nomzodlar haqida ma'lumotlar, ovoz berish va saylov yakunlaridan xabardor qiladilar.

Ikkinchidan, ommaviy axborot vositalari Prezident sayloviga tayyorganlikning borishi va saylov qanday o'tayotganligini keng yoritib boradilar.

Uchinchidan, Prezident sayloviga tayyorgarlik ko'rish va uni o'tkazishga oid barcha tadbirlarda, ayniqsa saylov kuni ovoz berish xonalarida va ovozni sanab chiqishda prezidentlika nomzod ko'rsatgan siyosiy partiyalardan hokimiyat vakillik organlaridan bittadan kuzatuvchi, matbuot, televideniye va radio vakillari, xorijiy davlatlar, va tashkilotlar va harakatlardan kuzatuvchilar qatnashadi.

O'zbekiston Respublikasi Prezidenti saylovi bilan bog'liq barcha harakatlar davlat mablag'lari hisobidan amalga oshiriladi. Prezidentlikka nomzodlarni boshqa mablag'lar hisobidan moliyaviy ta'minlash va boshqacha yo'l bilan moddiy jihatdan qo'llab-quvvatlash taqiqlanadi.

Prezidentlik saylovi uchun siyosiy partiyalar, jamoat birlashmalari, korxona va tashkilotlar hamda fuqarolar o'z mablag'larini ixtiyoriy berishlari mumkin. Bu mablag'larni Markaziy saylov komissiyasi saylov kompaniyasida foydalanish uchun qabul qilib oladi.

Prezident saylovi xarajatlarining davlat mablag'laridan qoplanishi, prezidentlikka nomzodlar uchun teng moddiy sharoitlarni yaratishga qaratilgandir.

“O'zbekiston Respublikasi Prezidenti saylovi to'g'risida”gi qonunlarni buzganlik uchun javobgarlik prinsipi saylov qonunlarini saylov jarayonining barcha ishtirokchilari

tomonidan soʻzsiz va ogʻishmay rioya qilishga xizmat qiladi. Ushbu prinsip “Oʻzbekiston Respublikasi Prezidenti saylovi toʻgʻrisida”gi Qonunning 7-moddasida mustahkamlangan.

Prezident saylovida fuqarolarning:

birinchidan, aktiv va passiv saylov huquqini erkin amalga oshirishga, saylovlarni olib borishga zoʻrlilik, aldov, tahqir etish va boshqa yoʻlda toʻsqinlik qilgan shaxslar;

ikkinchidan, saylov hujjatlarini soxtalashtirishgan, ovozlarni aynan notoʻgʻri hisoblagan, ovoz berish yashirinligini buzgan;

uchinchidan, Oʻzbekiston Respublikasi Prezidenti saylovi toʻgʻrisidagi Qonunning boshqa yoʻsinda tuzilishga yoʻl qoʻygan saylov komissiyalarining aʼzolari, davlat tashkilotlari va jamoat birlashmalarining mansabdor shaxslari;

toʻrtinchidan, prezidentlikka nomzodlarning shaʼni va qadr-qimmatiga dogʻ tushuradigan soxta maʼlumotlarni eʼlon qilgan yoki boshqa tartibda tarqatgan, saylov komissiyalari aʼzolariga nisbatan haqoratomuz munosabatga yoʻl qoʻygan shaxslar tegishli qonun va Kodekslarda belgilab qoʻyilgan tartibda javobgar boʻladilar.

Oʻzbekiston Respublikasi Prezidenti saylovini oʻtkazish prinsiplari hamma saylovchilar, saylov jarayonining barcha ishtirokchilari uchun rahbariy qoidalardir.

6-§. Oʻzbekiston Respublikasi Prezidentligiga nomzodlar koʻrsatish

Dunyoning barcha demokratik davlatlarida davlat boshligʻi lavozimiga nomzod koʻrsatish huquqi siyosiy partiyalar va bevosita fuqarolariga berilgan.

Oʻzbekiston Respublikasi Prezidentligiga nomzodlar koʻrsatish saylovga oltmish besh kun qolganida boshlanadi va qirq besh kun qolganida tugaydi.

Oʻzbekiston Respublikasi Prezidentligiga nomzodlar koʻrsatish siyosiy partiyalarning yuqori organlari tomonidan, saylovchilar tashabbuskor guruhi yigʻilishi tomonidan amalga oshiriladi.

Siyosiy partiyaning yuqori organi, saylovchilar tashabbuskor guruhi Oʻzbekiston Respublikasi Prezidentligiga bittadan nomzod koʻrsatishi mumkin.

Markaziy saylov komissiyasi Oʻzbekiston Respublikasi Prezidentligiga nomzodlarni roʻyxatga oladi.

Oʻzbekiston Respublikasi Prezidentligiga nomzod etib roʻyxatga olingan shaxsga roʻyxatga olinganlik haqida guvohnomasi beriladi.

Oʻzbekiston Respublikasi Prezidentligiga nomzodlarni roʻyxatga olish saylovga oʻttiz besh kun qolganida tugallanadi.

Oʻzbekiston Respublikasi Prezidentligiga nomzodlar roʻyxatga olinganidan keyin besh kunlik muddat ichida Markaziy saylov komissiyasi roʻyxatga olinganlik toʻgʻrisidagi xabarni Oʻzbekiston Respublikasi Prezidentligiga nomzodning familiyasini, ismi va otasining ismini, tugʻilgan yilini, partiyaga mansubligini, egallab turgan lavozimini, ish va yashash joyini, shuningdek uni nomzod etib koʻrsatgan siyosiy partiyani yoki saylovchilar tashabbuskor guruhini koʻrsatgan holda eʼlon qiladi.

Quyidagilar:

qasddan sodir etilgan jinoyati uchun ilgari sudlangan fuqarolar;

oʻzlariga nisbatan jinoiy ish qoʻzgʻatilganligi munosabati bilan qonun tomonidan taʼqib etilayotgan fuqarolar;

diniy tashkilotlar va birlashmalarning professional xizmatchilari Oʻzbekiston Respublikasi Prezidentligiga nomzod etib roʻyxatga olinmaydilar.

Siyosiy partiya, saylovchilar tashabbuskor guruhi u yoki bu shaxsni Oʻzbekiston Respublikasi Prezidentligiga nomzod etib koʻrsatish toʻgʻrisidagi oʻz qarorini saylovga kechi bilan yetti kun qolganida bekor qilish huquqiga ega, bu shaxs Markaziy saylov

komissiyasi tomonidan O'zbekiston Respublikasi Prezidentligiga nomzodlik maqomidan mahrum etilishi mumkin. Siyosiy partiya O'zbekiston Respublikasi Prezidentligiga nomzodlar ko'rsatish muddati tugaguniga qadar Markaziy saylov komissiyasiga yangi nomzodni ro'yxatga olish to'g'risida taklif kiritishi mumkin.

Ro'yxatga olingan O'zbekiston Respublikasi Prezidentligiga nomzod uni O'zbekiston Respublikasi Prezidentligiga nomzod etib ko'rsatgan siyosiy partiya faoliyatini tugatgan taqdirda ham Markaziy saylov komissiyasi tomonidan o'z maqomidan mahrum etilishi mumkin.

Prezidentlikka nomzod 15 nafargacha ishonchli vakilliklarga ega bo'lishi mumkin. Ishonchli vakillar nomzodga Prezident etib saylash uchun targ'ibot, tashviqot yuritadilar, davlat organlari va jamoat birlashmalarining organlari, saylovchilar bilan o'zaro munosabatlarda, shuningdek saylov komissiyalarida nomzodning manfaatlari himoya qiladilar.

Prezidentlikka nomzod ro'yxatga olingandan keyin o'z ishonchli vakillarini o'zi belgilaydi va Markaziy saylov komissiyasi ishonchli vakillarini ro'yxatga olib, ularga guvohnoma beradi.

7-§. Prezidentlik saylovlarini o'tkazish va ovoz berish

Prezident saylovlariga tayyorgarlik ko'rish va ularni o'tkazish ochiq va oshkora amalga oshiriladi. O'zbekiston Respublikasining ommaviy axborot vositalari saylovga tayyorgarlik va saylov qanday o'tayotganligini keng yoritib boradilar.

O'zbekiston Respublikasi Prezidentligiga nomzodlarga o'zining kelgusi faoliyat dasturi bilan chiqish huquqi beriladi. Nomzodlarning dasturlari respublikaning suvereniteti, yaxlitligi va xavfsizligiga qarshi qaratilgan bo'lmasligi, xalqning salomatligi va ma'naviyatiga tajovuz qilmasligi unda urush, milliy adovat, irqiy va diniy xusumat targ'iboti, konstitutsiyaviy tuzumni zo'rlik bilan o'zgartirishga, fuqarolarning konstitutsiyaviy huquqlari va erkinliklarini kamsituvchi xatti-harakatlarga da'vat bo'lmasligi kerak.

O'zbekiston Respublikasi Prezidentligiga nomzod etib ro'yxatga olinganlar teng huquqlardan foydalanadilar. Ularning huquqlari Qonun bilan kafolatlanadi.

Saylov bulletiniga prezidentlikka nomzodning familiyasi, ismi, otasining ismi alifbo tartibida kiritilib, uning tug'ilgan yili, egallab turgan lavozimi va ish joyi ko'rsatiladi.

Bulletenlar davlat tilida, shuningdek tegishli viloyat, tuman, shahar, saylov okurgi aholisining ko'pchiligi muomala qiladigan tillarda nashr etiladi.

Ovoz berish maxsus ajratilgan binolarda o'tkaziladi, ularda yashirin ovoz berish uchun yetarli miqdorda kabina va xonalar jihozlangan, saylov bulletinlari berish uchun joy ajratilgan va saylov qutilari qo'yilgan bo'lishi lozim. Saylov qutilari yashirin ovoz berish kabinolari va xonalarida ovoz beruvchilarga qulay qilib joylashtiriladi.

Ovoz berish saylov kuni soat 6 dan 20 gacha o'tkaziladi. Ovoz berish vaqti va joyi to'g'risida uchastka saylov komissiyasi saylovchilarni kechi bilan saylovga o'n kun qolganida xabardor qiladi.

Ovoz berish binosiga kelgach, saylov komissiyasining a'zosiga o'z shaxsini tasdiqlovchi hujjatni, ya'ni pasport yoki boshqa guvohnomani ko'rsatadi hamda saylovchilar ro'yxatiga imzo qo'yadi. Shundan keyin unga saylov bulleteni beriladi. Saylov bulleteni ovoz beruvchi tomonidan yashirin ovoz berish kabinasi yoki xonasida to'ldiriladi. Saylov bulletinini to'ldirish imkoniga ega bo'lmagan saylovchi o'z xohishiga ko'ra, saylov komissiyasi tarkibiga kiradigan shaxslardan, kuzatuvchilardan va nomzodlarning ishonchli vakillaridan boshqa kishini kabina yoki xonaga taklif qilishga xaqlidir.

To'ldirilgan bulletenni ovoz beruvchi saylov qutisiga tashlaydi.

Buzib qo'yilgan saylov bulleteni saylovchining iltimosiga ko'ra yangisi bilan almashtirilishi mumkin. Buzib qo'yilgan bulletinlar hisobga olinishi, bekor qilinishi va alohida saqlanishi lozim. ajratilgan kabina yoki xonada to'ldiradilar.

Saylovchi saylov bulletiniga, o'zi yoqlab ovoz berayotgan nomzodning familiyasi ro'parasida, o'ng tomonda joylashgan bo'sh kvadratga belgi-krestik (plus) qo'yadi.

Saylov kuni o'z joyida bo'lish imkoniyatiga ega bo'lmagan saylovchi o'zi turar joydagi uchastka saylov komissiyasidan saylov varaqasini talab qilib, bir qarorga kelgach, to'ldirilgan saylov varaqasini konvertga solib, uni yopiq holda uchastka komissiyasida qoldirishi mumkin.

Ovoz berish tugagach, saylov qutilarini ochishdan oldin uchastka saylov komissiyasining a'zolari ishtirokida saylov varaqalari solingan yopiq konvertlar qutilarga tashlanadi. Foydalanilmagan barcha saylov bulletinlari uchastka saylov komissiyaisi tomonidan sanab chiqiladi va bekor qilinadi.

Saylovda ovoz berishda qatnashgan saylovchilarning yarmidan ko'pining ovozini olgan O'zbekiston Respublikasi Prezidentligiga nomzod saylangan hisoblanadi.

Basharti, saylovchilar ro'yxatiga kiritilgan saylovchining yarmidan kami saylovda ishtirok etgan bo'lsa, saylov o'tmagan deb topiladi.

Agar, O'zbekiston Respublikasi Prezidentligiga saylash uchun ikkitadan ortiq nomzod qo'yilgan bo'lsa va nomzodlardan hech biri talab qilingan miqdordagi ovozni olmagan bo'lsa, saylovchilarning ovozini eng ko'p olgan ikki nomzod ishtirokida takroriy ovoz berish o'tkaziladi. Markaziy saylov komissiyasi saylov o'tkazilgan kundan boshlab bir oy ichida, lekin kamida o'n besh kundan keyin takroriy ovoz berish kunini belgilaydi. Takroriy ovoz berishni o'tkazish haqidagi xabar matbuotda e'lon qilinadi.

Takroriy ovoz berishda ishtirok etgan saylovchilarning ovozini boshqa nomzodga nisbatan ko'proq olgan nomzod, basharti, uni yoqlab berilgan ovozlari soni unga qarshi berilgan ovozlar sonidan ko'p bo'lmagan bo'lsa, saylangan deb hisoblanadi.

Yangi saylangan O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Markaziy saylov komissiyasi tomonidan saylov natijalari rasmiy tarzda e'lon qilingan kundan e'tiboran kechi bilan ikki oy ichida Oliy Majlis yig'ilishida qasamyod qilgan paytdan boshlab o'z lavozimiga kirishadi.

Amaldagi O'zbekiston Respublikasi Prezidenti o'z vakolatlarini yangi saylangan Prezident o'z lavozimiga kirishgunga qadar bajaradi.

Prezident saylovi-mamlakatimiz va uning har bir fuqarosi uchun muhim ijtimoiy-siyosiy kompaniya bo'lib, ularni tayyorlash hamda o'tkazishga yuksak mas'uliyat va vatanparvarlik burchi hissiyoti bilan yondashish – har bir fuqaroning muqaddas burchidir.

O'zini-o'zi nazorat qilish savollari

1. O'zbekiston davlat boshqaruviga ko'ra qanday respublika ?
2. Saylov tizimining qanday turlari mavjud?
3. Prezidentlik saylovi to'g'risidagi qonunda Prezidentlikka nomzodning qanday huquqlari belgilangan?
4. Prezident saylovining asosiy prinsiplariga nimalar kiradi?
5. Prezident saylovining umumdemokratik prinsiplariga nimalar kiradi?
6. Takroriy ovoz berish va takroriy saylov qanday asoslarga ko'ra o'tkaziladi?

XXVIII-BOB. O`ZBEKISTON RESPUBLIKASI VAZIRLAR MAHKAMASINING KONSTITUTSIYAVIY-HUQUQIY MAQOMI

1-§ Vazirlar Mahkamasi - O`zbekiston Respublikasining hukumati

2- § O`zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining shakllanish tartibi va tarkibi

3-§ O`zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining asosiy funksiyalari

4-§ O`zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasi tomonidan chiqariladigan normativ-huquqiy hujjatlari

1-§ Vazirlar Mahkamasi- O`zbekiston Respublikasining hukumati

Hukumat bu – davlat boshqaruvining oliy organi bo`lib, Konstitutsiya va qonunlar asosida mamlakatning ichki va tashqi siyosatini amalga oshiradi. Hukumat shu bilan birga, jamoat tartibi va milliy havfsizlikni ta'minlaydi, shuningdek davlat boshqaruvining boshqa organlari hamda Qurolli kuchlarga umumiy rahbarlik qiladi. Turli mamlakatlarda hukumat turli nomlar bilan atalishi mumkin. Masalan Vazirlar Kengashi, Kabinet, Ministrlar Kabineti, Davlat Kengashi, Ma'muriy Kengash, Federal Hukumat, Hukumat va hokazo. O`zbekiston Respublikasida hukumat «Vazirlar Mahkamasi» deb nomlangan bo`lib, «O`zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasi to`g`risida»gi qonunga binoan, u O`zbekiston Respublikasida iqtisodiyotning, ijtimoiy va ma'naviy sohaning samarali faoliyatiga rahbarlikni, O`zbekiston Respublikasi qonunlari, O`zbekiston Respublikasi Oliy Majlisining qarorlari, O`zbekiston Respublikasi Prezidentining farmonlari, qarorlari va farmoyishlari ijrosini ta'minlovchi ijro etuvchi hokimiyat organidir.¹

Hukumat Prezident, Oliy Majlis va sudlar bilan bir qatorda hokimiyatni, qonun chiqaruvchi, ijro etuvchi va sud hokimiyatiga bo`lish asosida davlat hokimiyatini amalga oshiradi.

Vazirlar Mahkamasi davlat boshqaruvi organlari tizimiga va o`zi tashkil etadigan xo`jalik boshqaruvi tuzilmalariga boshchilik qiladi, ularning hamjihatlik bilan ishlashini ta'minlaydi.

Vazirlar Mahkamasi o`z faoliyatida kollegiallik, demokratiya va qonuniylik, O`zbekiston Respublikasida yashovchi barcha millat va elatlarning manfaatini hisobga olish prinsipiga asoslanadi. Respublikada yashovchi barcha millatlar manfaatlarini hisobga olish uchun o`z faoliyatini oshkoralik, insonparvarlik va qonuniylik asosida olib boradi.

Vazirlar Mahkamasi qonun bilan belgilab qo`yilgan o`z tarkibiga ega. Unga ko`ra, Vazirlar Mahkamasi tarkibiga Bosh vazir va o`rinbosarlari, O`zbekiston Respublikasi vazirlari, davlat qo`mitalarining raislari, davlat va xo`jalik boshqaruvi boshqa organlarining rahbarlari kiradilar.

Vazirlar Mahkamasining tarkibini tuzish borasida mamlakat Prezidentiga juda katta vakolatlar berilgan. Ushbu vakolatlar O`zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasining 89-, 93-, 98-moddalarida mustahkamlab qo`yilgan.²

2003 yil 29- avgustda O`zbekiston Respublikasining «O`zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasi to`g`risida»gi yangi tahrirdagi qonuni qabul qilindi hamda ushbu qonunni O`zbekiston Respublikasi Oliy Majlisining Qonunchilik palatasiga saylov hamda O`zbekiston Respublikasi Oliy Majlisining Senatini shakllantirish yakunlariga binoan amalga kiritilishi O`zbekiston Respublikasi Oliy Majlisining qarori bilan belgilab qo`yildi.

¹ O`zbekiston Respublikasi Oliy Kengashining Axborotnomasi. 1993 yil 5 son. 202 modda. (yangi tahrirda «Xalq so`zi» gazetasi 2003 yil 29 avgust)

² O`zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasi «O`zbekiston» Toshkent 2003 yil.

2002 yil 27-yanvarda o'tkazilgan umumxalq referendumi natijalariga ko'ra hamda uning asosida 2003 yil 24 aprelda qabul qilingan O'zbekiston Respublikasining qonuniga muvofiq Konstitutsiyaning XVIII, XIX, XX, XXIII boblariga tuzatish va qo'shimchalar kiritilgan.¹

Konstitutsiyaning 98-moddasi hamda yangi tahrirdagi qonunning 15-moddasiga ko'ra, Bosh vazir Vazirlar Mahkamasi faoliyatini tashkil etadi va unga rahbarlik qiladi, uning samarari ishlashi uchun shaxsan javobgar bo'ladi, Vazirlar Mahkamasining majlislariga raislik qiladi, uning qarorlarini imzolaydi, boshqacha qilib aytganda Vazirlar Mahkamasi Raisi funksiyalarining barchasini amalga oshiradi.

2. § O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining shakllanish tartibi va tarkibi

Vazirlar Mahkamasining tarkibi O'zbekiston Respublikasining Prezidenti tomonidan shakllantiriladi. Ya'ni O'zbekiston Respublikasining Prezidenti Bosh vazir nomzodini ko'rib chiqish va tasdiqlash uchun O'zbekiston Respublikasi Oliy Majlisining palatalariga taqdim etadi. Bosh vazir nomzodini ko'rib chiqish Senat va Qonunchilik palatasining birgalikdagi vakolatlariga kiritilgan bo'lib,² qoida tariqasida, ushbu masala avval Qonunchilik palatasida, so'ngra Senatda ko'rib chiqiladi. Bosh vazirni o'z lavozimidan ozod qilish masalasini esa Prezidentning shaxsan o'zi hal qiladi. Vazirlar Mahkamasining a'zolari Bosh vazir taqdimiga binoan O'zbekiston Respublikasi Prezidenti tomonidan tasdiqlanadi hamda vazifasidan ozod qilinadi, ya'ni Vazirlar Mahkamasi a'zolarining nomzodi Bosh vazir tomonidan ko'satiladi.

Vazirlar Mahkamasining doimiy organlari sifatida Bosh vazir va uning o'rinbosarlaridan iborat tarkibdagi Vazirlar Mahkamasining Rayosati faoliyat ko'rsatadi. Vazirlar Mahkamasi Raisining qaroriga binoan Vazirlar Mahkamasi Rayosatining tarkibiga O'zbekiston Respublikasi Hukumatining boshqa a'zolari ham kiritilishi mumkin.

Davlat hokimiyati va boshqaruvi yuqori organlarining qarorlarini hayotga tatbiq etishga ko'maklashish, Vazirlar Mahkamasi qabul qilgan hujjatlarning qanday bajarilayotganligini nazorat qilish hamda vazirliklar, davlat qo'mitalari, idoralar, Qoraqalpog'iston Respublikasi Vazirlar Kengashi, viloyatlar va Toshkent shahar hokimliklari, davlat va xo'jalik boshqaruvining boshqa organlari faoliyatini muvofiqlashtirib borish maqsadida Vazirlar Mahkamasi tomonidan uning doimiy komissiyalari tuzilishi mumkin. «O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasi to'g'risida»gi qonunning 19-moddasiga binoan Vazirlar Mahkamasi o'zining doimiy komissiyalarining vazifalarini, funksiyalarini hamda faoliyat tartibini belgilaydi.

Bundan tashqari davlat va xo'jalik boshqaruvining alohida masalalari bo'yicha takliflar tayyorlash, Vazirlar Mahkamasi hujjatlari loyixalarini ishlab chiqish uchun, shuningdek, Vazirlar Mahkamasining alohida topshiriqlarini bajarish uchun Vazirlar Mahkamasining vaqtinchalik komissiyalari va ishchi organlari tuzilishi mumkin.

Vazirlar Mahkamasining doimiy, vaqtinchalik komissiyalarining hamda ishchi organlarining hujjatlari majlis bayonlari bilan rasmiylashtiriladi hamda tegishli ijrochilarga yetkaziladi. Ko'rsatib o'tilgan komissiyalar va ishchi organlarning majlis bayonlari ularga boshchilik qilayotgan rahbarlar tomonidan imzolanadi.

Doimiy komissiyalar tomonidan ko'rib chiqilishi kerak bo'lgan materiallarni tayyorlash hamda komissiyalar qarorlarining bajarilishini nazorat qilish Bosh vazir o'rinbosarlarining kotibiyatlari, departamentlar va bo'limlar, ularga tashkiliy – texnikaviy xizmat ko'rsatish esa Ishlar Boshqarmasining tegishli bo'linmasi tomonidan amalga

¹ O'zbekiston Respublikasi Oliy Majlisining Axborotnomasi.2003 y mart,aprel № 3-4 27 modda.

² O'zbekiston Respublikasi Oliy Majlisining Axborotnomasi.2002 y dekabr №12 213 modda.

oshiriladi. Zarurat bo'lganda bu, materiallarni tayyorlashga vazirliklar, davlat qo'mitalari, idoralar, boshqa manfaatdor tashkilotlarning mutaxassislari jalb qilinadi.

Doimiy va vaqtinchalik komissiyalarning majlislari Vazirlar Mahkamasining Rayosati tomonidan tasdiqlanadigan yilning har choragidagi rejalari asosida o'tkaziladi. Doimiy va vaqtinchalik komissiyalarning rejadani tashqari majlislari Vazirlar Mahkamasi Rayosatining roziligi bilan o'tkaziladi.¹

Vazirlar Mahkamasi faoliyatini tashkil etish maqsadida maxsus apparat (devon) tashkil etiladi. Qonunning 21-moddasiga ko'ra, Vazirlar Mahkamasining Apparati Vazirlar Mahkamasi va uning Rayosati majlislarini, tegishli qarorlar loyihalarini, tashkiliy, axborot va boshqa materiallarni tayyorlash, Vazirlar Mahkamasi qarorlarining bajarilishini muntazam ravishda tekshirib borilishini tashkil etadi. Vazirlar Mahkamasining Apparati va uning bo'linmalari to'g'risidagi nizom Vazirlar Mahkamasi tomonidan tasdiqlanadi. Jumladan, Vazirlar Mahkamasining 1997 yil 20-maydagi 248-sonli «O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasi Apparati tuzilmasini takomillashtirish to'g'risida»gi qarorida Vazirlar Mahkamasi Apparati ortiqcha bo'g'inlarini qisqartirish, boshqarishning tarmoq tizimidan funksional tizimga o'tishni ta'minlash va shu asosda hokimiyatning ijro etuvchi organlari faoliyati samaradorligini oshirish ko'zda tutilgan.

Vazirlar Mahkamasi ijro etuvchi tuzilmasi 2004 yil 12 sentyabdagi 475-sonli Qaroriga muvofiq quyidagicha tuzilgan: Bosh vazir, Bosh vazir kotibiyati -7 kishi, bosh vazirning birinchi o'rinbosari, Bosh vazir o'rinbosarlari -7 kishi, Bosh vazir o'rinbosarlari apparati -16 kishi, Vazirlar Mahkamasi Apparati Rahbari, Rahbar apparati - 2 kishi, Nazorat bo'limi -4 kishi, Yuridik bo'limi -5 kishi, Kadrlar bo'limi -2 kishi, Birinchi bo'lim -3 kishi, Umumiy bo'lim -23 kishi, Fuqarolarni qabul qilish, xat va arizalarni ko'rib chiqish bo'limi -4 kishi, Agrosanoat va suv xo'jaligi komplekslari masalalari axborot tahlil departamenti (bundan buyon matnda ATD) -11 kishi, Iqtisodiyotdagi tarkibiy islohotlar yig'ma ATD -16 kishi, Kommunal soha, transport, kapital qurilish va qurilish industriyasi masalalari ATD -12 kishi, Yoqilg'i-energetika kompleksi kimyo, metallurgiya va mashinasozlik masalalari ATD -21 kishi, Iste'mol tovarlari va savdo kompleksi masalalari ATD -8 kishi, Axborot tizimlari va telekommunikatsiya masalalari ATD -8 kishi, Ta'lim, sog'liqni saqlash va ijtimoiy muhofaza masalalari ATD -9 kishi, Tashqi aloqalar masalalari ATD -19 kishi².

Vazirlar Mahkamasi qonun asosida o'z faoliyatini qaytadan tashkil qila boshlagandan keyin esa Apparatning (devon) asosiy tarkibiy bo'linmalari rahbarlari O'zbekiston Respublikasi Prezidenti bilan kelishilgan holda Bosh vazir tomonidan lavozimga tayinlanadi.

Vazirlar Mahkamasining devoni o'z ish faoliyatini mavjud konstitutsiyaviy asoslar, qonunlar, Prezident farmonlari va farmoyishlari, Vazirlar Mahkamasining Reglamenti³

O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2003 yil 9 dekabrda PF-3358-son Farmonida Respublika davlat boshqaruvi organlari ro'yxati ko'rsatib o'tilgan. Farmonga ko'ra 13 ta vazirlik, 10 ta Davlat qo'mitalari, 9 ta Agentliklar, 3 ta O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasi huzuridagi qo'mitalar, 7 ta Markazlar, 7 ta Inspeksiya mavjud.

O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2003 y 22 dekabrda "Xo'jalik boshqaruv organlari tizimini takomillashtirish to'g'risida"gi farmonda 16 ta turli sohadagi xo'jalik boshqaruv organlari takomillashtirildi.

¹ O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 01.06.2002 yil «O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining ish tartibiga o'zgartirish va qo'shimchalar kiritish to'g'risida»gi 193-soni qarori tahriridagi band.

² Qarang : " O'zbekiston Respublikasi qonun hujjatlari to'plami", 2004 yil, 48-49 son 494-moddasi.

³ O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 2005 yil 14 fevraldagi 62-son qaroriga ilova // O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining Qarorlari 2005 yil fevral №

3.8 O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining asosiy funksiyalari

O'zbekiston Respublikasi Hukumati – Vazirlar Mahkamasining vakolatlari va faoliyatining asosiy yo'nalishlari avvalambor O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasida aniq belgilab qo'yilgan. Jumladan, «...Vazirlar Mahkamasi iqtisodiyotning, ijtimoiy va ma'naviy sohaning samarali faoliyatiga rahbarlikni, qonunlar, Oliy Majlisning boshqa qarorlari, O'zbekiston Respublikasi Prezidentining qarorlari va farmoyishlari ijrosini ta'minlashi...»¹ belgilangan.

O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasi hamda «O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasi to'g'risida»gi Qonunga asosan Hukumat, ya'ni Vazirlar Mahkamasi faoliyatining asosiy yo'nalishlari sifatida quyidagi faoliyat sohalarini keltirish mumkin:

- iqtisodiyot sohasidagi faoliyat;
- ma'muriy – siyosiy sohadagi faoliyat;
- ijtimoiy – madaniy sohadagi faoliyat.

Nazariy jihatdan olganda Hukumat faoliyatining asosiy yo'nalishlarini yanada aniqroq ko'rsatib o'tish mumkin.

Masalan, rus olimi M.V.Baglayning fikricha Hukumat faoliyatining asosiy yo'nalishlari quyidagilardan iborat:

- siyosiy sohadagi faoliyat;
- ma'muriy – boshqaruv sohasidagi faoliyat;
- qonunchilik sohasidagi faoliyat;
- tashqi siyosat sohasidagi faoliyat;
- iqtisodiyot sohasidagi faoliyat;
- ijtimoiy sohadagi faoliyat va hokazolar.²

Vazirlar Mahkamasining vakolatlari avvalambor, o'zining faoliyati yo'nalishlaridan kelib chiqib belgilanadi.

Vazirlar Mahkamasi ijro etuvchi hokimiyatni namoyon qilar ekan, qonun chiqaruvchi va sud hokimiyatidan farqli ravishda, ijro faoliyatini amalga oshiradi. Oliy Majlis tomonidan qabul qilingan qarorlar, Prezident farmonlari, qarorlari va farmoyishlari bajarilishini ta'minlaydi, shuningdek, ijroiya hokimiyati tarkibiga kiruvchi davlat organlari ustidan boshqaruvni amalga oshiradi. O'zbekiston Respublikasida Vazirlar Mahkamasining vakolatlari aynan shulardan kelib chiqqan holda belgilangan.

O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasi ma'muriy – siyosiy sohada juda keng vakolatlarga ega.

Jumladan, Vazirlar Mahkamasi:

- Respublika boshqaruv tuzilmasini takomillashtiradi;
- O'zbekiston Respublikasi vazirliklari, davlat qo'mitalari; idoralari; davlat va xo'jalik boshqaruvining boshqa organlarini tuzish, qayta tashkil etish va tugatish to'g'risidagi takliflarni ishlab chiqadi;
- vazirliklar, davlat qo'mitalari, idoralar hamda davlat va xo'jalik boshqaruvining boshqa organlari ishini muvofiqlashtiradi va yo'naltiradi;
- vazirliklar, davlat qo'mitalari, idoralar hamda davlat hamda xo'jalik boshqaruvining boshqa organlari to'g'risidagi nizomlarni tasdiqlaydi;
- vazirliklar, davlat qo'mitalari, idoralar hamda davlat budjetida bo'lgan davlat boshqaruvi boshqa organlarining markaziy apparati xodimlarining soni va ularga sarflanadigan mablag'lar miqdorini belgilaydi;

¹ O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasi T : «O'zbekiston» 2003yil.

² Конституционное право зарубежных стран. Москва«Норма» 2001 с278-287.

- vazirliklar, davlat qo'mitalari raislarining o'rinbosarlarini, bosh boshqarmalar hamda davlat boshqaruvi boshqa organlarining rahbarlarini va ularning o'rinbosarlarini lavozimga tayinlaydi va lavozimidan ozod qiladi;
- xo'jalik boshqaruvi organlari rahbarlarining va vazirliklar, davlat qo'mitalari, idoralar hay'atlari a'zolarini, shuningdek, O'zbekiston Respublikasi Hukumati tomonidan tashkil etiladigan xo'jalik boshqaruvi organlari boshqaruvlari a'zolarini tasdiqlaydi;
- O'zbekiston Respublikasining davlat xavfsizligi va mudofaa qudratini oshirish, davlat chegaralarini qo'riqlashni ta'minlash, davlat manfaatlarini himoya qilish, jamoat tartibini saqlash, fuqarolarning huquqlari va erkinliklarini ta'minlash va ximoya qilish chora tadbirlarini amalga oshirishga ko'maklashadi;
- davlat boshqaruv organlarining tabiatni muhofaza qilish tadbirlarini birgalikda o'tkazish hamda respublika va xalqaro ahamiyatga ega bo'lgan yirik ekologik dasturlarni amalga oshirish borasidagi ishlarni muvofiqlashtiradi, katta avariya va falokatlar, shuningdek, tabiiy ofatlarning oqibatlarini tugatish chora – tadbirlarini ko'radi;
- O'zbekiston Respublikasining xorijiy davlatlar va xalqaro tashkilotlardagi vakilligini ta'minlaydi, hukumatlararo shartnoma va bitimlar tuzadi hamda ularni bajarish chora – tadbirlarini ko'radi.

Vazirlar Mahkamasining iqtisodiy sohadagi asosiy vakolatlari davlatning muhim faolityanini amalga oshirish bilan bog'liq. Vazirlar Mahkamasining qonun bilan belgilangan vakolatlari doirasida:

- iqtisodiy jarayonlarni boshqaradi: mulkchilikning barcha shakllarini uyg'unlashtirish va ularning tengligi, iqtisodiyotni monopoliyalashtirishdan chiqarish, bozor iqtisodiyotining huquqiy mexanizmini ro'yobga chiqarish asosida erkin tadbirkorlik uchun shart – sharoitlar yaratish;
- xo'jalik yuritishning yangi shakllari – konsernlar, konsorsiumlar, tarmoqlararo birlashmalar, turli uyushmalar va boshqa ana shunday tashkilotlarni barpo etishga va mustahkamlashga ko'maklashadi, xalq xo'jaligi va aholi talablarini qondirish zaruriyatidan kelib chiqqan holda ular faolityanini yo'naltiradi va muvofiqlashtiradi;
- O'zbekiston Respublikasida pul va kredit tizimini mustahkamlash chora – tadbirlarini amalga oshirishga ko'maklashadi, yagona narx siyosatini o'tkazish, mehnatga haq to'lash miqdorining belgilangan kafolatlarini va ijtimoiy ta'minot darajasini ta'minlash chora – tadbirlarini ishlab chiqadi va amalga oshiradi;
- Respublika budjetini, shuningdek, O'zbekiston Respublikasini iqtisodiy, ijtimoiy rivojlantirish istiqbollari va eng muhim dasturlarini ishlab chiqishni hamda ularning ijrosini tashkil etadi.

O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasi ijtimoiy – madaniy sohada ham keng vakolatlarga ega. Xalq ta'limiga rahbarlik, ilmiy, madaniyat – ma'rifat masalalari, sog'liqni saqlash, ijtimoiy ta'minot, mehnatni tashkil etish va kadrlar tayyorlashni tashkil etish bo'yicha vakolatlar yig'indisi Vazirlar Mahkamasining ijtimoiy – madaniy sohadagi vakolatlari sirasiga kiradi.

Bu borada Vazirlar Mahkamasi o'z vakolatlari doirasida:

- fan va texnikani rivojlantirish, tabiiy resurslardan oqilona foydalanish va ularni muhofaza qilish chora – tadbirlarini amalga oshiradi;
- fuqarolarni ijtimoiy va huquqiy himoya qilish, ularning mehnat qilish huquqini ta'minlash chora – tadbirlarini ko'radi, ijtimoiy ta'minot tizimini takomillashtiradi;

- sog'liqni saqlash, xalq ta'limini rivojlantirish va takomillashtirishning asosiy yo'nalishlarini belgilaydi, madaniyatni rivojlantirishga ko'maklashadi.

Yangi tahrirdagi qonunning 6-moddasiga binoan esa ushbu ikkala vakolat quyidagicha belgilangan:

- vazirlarning o'rinbosarlari, davlat qo'mitalari raislarining o'rinbosarlari hamda davlat boshqaruvi boshqa organlarining rahbarlari va ularning o'rinbosarlari O'zbekiston Respublikasi Prezidenti tomonidan lavozimga tayinlanadi va lavozimidan ozod etiladi;

O'zbekiston Respublikasi Hukumati tomonidan tashkil etiladigan xo'jalik boshqaruvi organlarining rahbarlarini hamda ularning boshqaruvlarining a'zolarini, shuningdek vazirliklar, davlat qo'mitalari idoralar hay'atlarini O'zbekiston Respublikasi Prezidenti bilan kelishilgan holda tasdiqlaydi.¹

Vazirlar Mahkamasi majlislarida davlat boshqaruvi, xo'jalik va ijtimoiy – madaniy qurilishning eng muhim masalalari hal etiladi.

Faqat Vazirlar Mahkamasi majlislarida quyidagilar ko'rib chiqiladi:

- O'zbekiston Respublikasi budjetini tayyorlar va ijro etish, shuningdek O'zbekiston Respublikasi Hukumati ixtiyoridagi budjetdan tashqari davlat jamg'armalarini shakllantirish va ulardan foydalanish masalalari;
- boshqaruv tuzilmasini takomillashtirish masalalari, O'zbekiston Respublikasini va uning ayrim mintaqalarini iqtisodiy va ijtimoiy madaniy rivojlantirish dasturlari loyihalari;
- davlatning qimmatbaho qog'ozlarini chiqarish hajmi hamda O'zbekiston Respublikasi davlat ichki va tashqi qarzi ko'lamlari to'g'risidagi takliflar;
- Davlat mulki obyektlarini xususiylashtirish dasturlarining loyihalari va xususiylashtirishdan olingan mablag'lardan foydalanishning asosiy yo'nalishlari to'g'risidagi takliflar;
- belgilab qo'yilgan davlat narxlari qo'llaniladigan maxsulotlar, tovarlar va xizmatlar ro'yxati;
- qonunchilik tashabbusi tartibida Oliy Majlisga kiritiladigan O'zbekiston Respublikasi qonunlari loyihalari;
- davlatlararo shartnomalar va bitimlarni imzolash to'g'risida takliflar.

Vazirlar Mahkamasining ayrim vakolatlari boshqa qonunlarda ham o'z aksini topishi mumkin. Masalan, O'zbekiston Respublikasining 1997 yilda qabul qilingan «O'zbekiston Respublikasi qonunlarini tayyorlash to'g'risida»gi Qonunning 11-moddasi Vazirlar Mahkamasining qonun loyihalarini tayyorlash borasidagi faoliyatiga bag'ishlangan bo'lib, unda Vazirlar Mahkamasining qonunchilik tashabbusiga doir vakolatlari belgilangan.²

Vazirlar Mahkamasining majlislari yilning har choragida kamida bir marta o'tkaziladi. Vazirlar Mahkamasining majlislarini Bosh vazir o'tkazadi, O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Vazirlar Mahkamasining majlislarida raislik qilishga haqli.

Vazirlar Mahkamasining majlislarini tayyorlash va o'tkazish tartibi O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining «O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining ish tartibi to'g'risida»gi qarori bilan belgilanadi.

Bosh vazirning vakolatlari quyidagilardan iborat:

Bosh vazir:

-O'zbekiston Respublikasi Prezidenti bilan kelishilgan holda Bosh vazirning o'rinbosarlari o'rtasida vazifalarni taqsimlaydi;

¹ «O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasi to'g'risida»gi (yangi takrirda) Qonunning 6-moddasi «Xalq so'zi» gazetasi 2003 yil 29-avgust

² O'zbekiston Respublikasi Oliy Majlisining Axborotnomasi 30 avgusi 1997 y №. 297 modda.

- Vazirlar Mahkamasining majlislarida raislik qiladi;
- Vazirlar Mahkamasining qarorlarini imzolaydi;
- O'zbekiston Respublikasi Prezidentining topshirig'iga binoan xalqaro munosabatlarda Vazirlar Mahkamasi nomidan ish ko'radi hamda hukumatlararo shartnomalar va bitimlarni imzolaydi;

- davlat va xo'jalik boshqaruvining Vazirlar Mahkamasi majlisida ko'rib chiqish talab etilmaydigan masalalari bo'yicha qarorlar qabul qiladi;

O'zbekiston Respublikasi qonunlarida, O'zbekiston Respublikasi Prezidentining farmonlari, qarorlari va farmoyishlarida nazarda tutilgan boshqa vakolatlarni amalga oshiradi.

Bosh vazir o'z vakolatlariga kiruvchi masalalar yuzasidan farmoyishlar chiqaradi.

Bosh vazir Vazirlar Mahkamasining ishi to'g'risida O'zbekiston Respublikasi Prezidentiga muntazam ravishda axborot berib boradi.

Bosh vazir yo'qligida uning vazifasini Bosh vazir o'rinbosarlaridan biri bajaradi.

Bosh vazir bo'lmagan hollarda uning vazifalarini birinchi o'rinbosar bajaradi.

Bosh vazirning o'rinbosarlari vazifalar taqsimotiga muvofiq o'zlari rahbarlik qiladigan tarmoqlardagi ishlarning ahvoli uchun javob beradilar, ular tegishli vazirliklar, davlat qo'mitalari, idoralar hamda davlat va xo'jalik boshqaruvining boshqa organlari faoliyatini muvofiqlashtirishni, ularning ishini nazorat qilishni amalga oshiradilar va ularga topshiriq beradilar, Vazirlar Mahkamasiga kiritilgan takliflarni hamda qaror va farmoyishlar loyihalarini dastlabki tarzda ko'rib chiqadilar.

Vazirlar Mahkamasining a'zolari:

- o'zlariga topshirilgan faoliyat sohalari uchun javob beradilar;
- Vazirlar Mahkamasi majlislarida masalalarni ko'rib chiqishda ishtirok etadilar;
- Vazirlar Mahkamasining vakolatiga kiruvchi masalalarini ko'rib chiqish haqida takliflar kiritishlari, Vazirlar Mahkamasi qarorlarini ishlab chiqishda tashabbus ko'rsatishlari mumkin;
- korxonalarda, muassasalarda va tashkilotlarda boshqa pul to'lanadigan lavozimni egallash, shuningdek tadbirkorlik faoliyati bilan shug'ullanish huquqiga ega emaslar.

Qonunga asosan Bosh vazirning vakolatlari doirasi bir muncha o'zgargan. Birinchidan, Bosh vazir o'zining o'rinbosarlari o'rtasidagi vazifalarni O'zbekiston Respublikasi Prezidenti bilan kelishilgan holda taqsimlaydi. Ikkinchidan, Vazirlar Mahkamasining qarorlarini faqatgina Bosh vazirning o'zi imzolaydi.

Shuningdek, Bosh vazir Vazirlar Mahkamasining ishi to'g'risida O'zbekiston Respublikasi Prezidentiga muntazam ravishda axborot berib boradi.

Vazirlar Mahkamasi majlislarida muhokama etish uchun masalalar vazirlar, davlat qo'mitalarining raislari, idoralar, korporatsiyalar, kompaniyalar, konsernlar, uyushmalarining rahbarlari, Qoraqalpog'iston Respublikasi Vazirlar Kengashining raisi, viloyatlar va Toshkent shahar hokimlari, ular bo'lmagan hollarda ularning birinchi o'rinbosarlari tomonidan kiritiladi.

Vazirlar Mahkamasining majlislari yilning har choragida kamida bir marta o'tkaziladi. Vazirlar Mahkamasining doimiy organi sifatidagi Rayosat majlislari muntazam, har oyda kamida bir marta o'tkaziladi. Majlislarni Vazirlar Mahkamasining raisi yoki uning topshirig'iga ko'ra O'zbekiston Respublikasining Bosh vaziri olib boradi.

Zaruriyat tug'ilganda shoshilinch masalalarni ko'rib chiqish uchun Vazirlar Mahkamasi va uning Rayosatining rejadan tashqari majlislari o'tkazilishi mumkin.

O'zbekiston Respublikasi Bosh vaziri tomonidan har haftada Bosh vazir o'rinbosarlari, Axborot – tahlil boshqarmasi boshlig'i va Apparat rahbari ishtirokida

yig`ilishlar o`tkaziladi. Ularda O`zbekiston Respublikasi Prezidenti topshiriqlarining ijrosini tashkil etish va hukumat apparatining joriy faoliyati masalalari ko`rib chiqiladi.

Vazirlar Mahkamasi Rayosatining ko`rib chiqishi uchun Vazirlar Mahkamasining vakolatiga kiruvchi har qanday masalar kiritiladi (qonunga muvofiq faqat Vazirlar Mahkamasi majlislarida ko`rib chiqiladigan masalalar bundan mustasnodir).

Vazirlar Mahkamasi va uning Rayosati majlislarida ko`rib chiqish uchun masalalarni tayyorlash Bosh vazir o`rinbosarlarining kotibiyatlari, Axborot – tahlil boshqarmasi, departamentlar, boshqa bo`linmalar Bosh vazir o`rinbosarlarning hamda Apparat rahbari boshchiligida tegishli vazirliklar, davlat qo`mitalari, idoralar, korporatsiyalar, kompaniyalar, konsernlar, uyushmalar, Qoraqalpog`iston Respublikasi Vazirlar Kengashi, viloyatlar va Toshkent shahar hokimliklari, «O`zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining ish tartibi to`g`risida»gi qaroriga muvofiq Vazirlar Mahkamasiga masalalar kiritish huquqiga ega bo`lgan davlat va xo`jalik boshqaruvining boshqa organlari bilan birgalikda amalga oshiriladi. Zarur holarda masalalarni tayyorlashni Vazirlar Mahkamasi yoki uning Rayosati tomonidan tuziladigan komissiyalar amalga oshiradilar.¹

Vazirlar Mahkamasi yoki uning Rayosati majlisiga kiritiladigan masalalar bo`yicha materiallar Bosh vazirning tegishli o`rinbosari – kompleks rahbari, Axborot – tahlil boshqarmasi boshlig`i, Apparat rahbari tomonidan ko`rib chiqiladi, ular tayyorlangan masalalarning sifati uchun javob beradilar.

Vazirlar Mahkamasi yoki uchun Rayosati majlisiga taklif etiladigan mansabdor shaxslar ro`yxati Vazirlar Mahkamasining Raisi yoki uning topshirig`iga binoan Bosh vazir yoki Apparat rahbari bilan kelishiladi.

Vazirliklar, davlat qo`mitalari va idoralar, korxona va korporatsiyalar, kompaniyalar, konsernlar, uyushmalar, davlat va xo`jalik boshqaruvi boshqa organlari rahbarlarini, Qoraqalpog`iston Respublikasi Vazirlar Kengashi Raisini, viloyatlar va Toshkent shahar hokimlarini hamda majlisga taklif etiladigan boshqa shaxslarni xabardor qilish, shuningdek ularning majlisga kelgan-kelmaganliklarini nazorat qilish tegishliligi bo`yicha Bosh vazir o`rinbosarlarining kotibiyatlari, departamentlar va bo`limlar tomonidan amalga oshiriladi.

Vazirlar Mahkamasining majlislariga O`zbekiston Respublikasi Konstitutsiyaviy sudi raisi, Bosh prokuror, O`zbekiston Respublikasi Oliy sudining Raisi, Oliy xo`jalik sudi Raisi, O`zbekiston Respublikasi Prezidenti Apparati nazorat inspeksiyasi rahbari, «O`zdvateleradio» kompaniyasi, Markaziy Bank, Tashqi iqtisodiy faoliyat milliy banki boshqaruvlarining Raislari, O`zbekiston Axborot Agentligining bosh direktori, iqtisodiyot vazirining o`rinbosarlari, Qoraqalpog`iston Respublikasi Vazirlar Kengashining Vazirlar Mahkamasi huzuridagi doimiy vakili, O`zbekiston Kasaba uyushmalari federatsiyasi Kengashi raisi doimiy ravishda, viloyatlar va Toshkent shahar hokimlari, ularning o`rinbosarlari hamda ommaviy axborot vositalari vakillari esa zaruriyatga ko`ra taklif etiladilar.

Boshqa mansabdor shaxslar majlisga faqat ularga dahldor masalalar bo`yicha taklif etiladilar.²

¹ O`zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 1999 yil 2-fevraldagi «O`zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining ish tartibi to`g`risida»gi 47-sonli qarorining IV- bo`limi

² O`zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining «O`zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining ish tartibiga o`zgartish va qo`shimchalar kiritish to`g`risida»gi 28.02.2003 yildagi 112-sonli qarori tahriridagi band.

4-§ O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasi tomonidan chiqariladigan normativ-huquqiy hujjatlari

O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasi iqtisodiyotning, ijtimoiy va madaniy sohaning samarali faoliyatiga rahbarlikni, qonunlar, Oliy Majlisning boshqa qarorlari, O'zbekiston Respublikasi Prezidentining farmonlari, qarorlari va farmoyishlari ijrosini ta'minlash maqsadida amaldagi qonunlarga muvofiq, O'zbekiston Respublikasi hududidagi barcha organlar, korxonalar, muassasalar, tashkilotlar, mansabdor shaxslar va fuqarolar tomonidan bajarilishi majburiy bo'lgan qarorlar va farmoyishlar chiqaradi.

Vazirlar Mahkamasining normativ tushdagi yoki juda muhim ahamiyatga ega bo'lgan hujjatlari Vazirlar Mahkamasining qarorlari shaklida chiqariladi. Shoshilinch yoki boshqa joriy masalalar bo'yicha hujjatlar Vazirlar Mahkamasining farmoyishlari yoki majlis qarorlari shaklida chiqariladi.¹

Vazirlar Mahkamasining doimiy organlari sifatida uning Rayosati ham qarorlar, farmoyishlar va bayon qarorlari shaklida normativ – huquqiy aktlar chiqaradi.

Vazirlar Mahkamasining qarorlari va farmoyishlari uning majlislarida kollegial tartibda qabul qilinadi.

Vazirlar Mahkamasi majlislarida muhokama etish uchun masalalar vazirliklar, davlat qo'mitalarining raislari, idoralar, korporatsiyalar, kompaniyalar, konsernlar, uyushmalarning rahbarlari, Qoraqalpog'iston Respublikasi Vazirlar Kengashining Raisi, viloyatlar va Toshkent shahar hokimlari, ular bo'lmagan (xizmat safarida, mehnat ta'tilida) hollarda esa ularning birinchi o'rinbosarlari tomonidan kiritiladi.

Vazirlar Mahkamasiga kiritiladigan har bir masala bo'yicha, odatda, davlat tilida aniq bayon qilingan, asoslangan qaror yoki farmoyish loyihasi, shuningdek, hujjatning mohiyati bayon etilgan qisqacha xat taqdim etiladi. Amalga oshirilishi qo'shimcha moddiy va boshqa xarajatlarni talab qiladigan qarorlar va farmoyishlar loyihalarini taqdim etishda moliyaviy – iqtisodiy asoslashlar ilova qilinadi.

Qarorlar, farmoyishlarning loyihalarini amaldagi qonun hujjatlariga mos bo'lishi, ularda ko'rib chiqilayotgan masala puxta tahlil qilingan va xolis baholangan, ijrochilar oldiga aniq ifodalangan maqsad va vazifalar qo'yilgan bo'lishi, ularda amalga oshirsa bo'ladigan muddatlar begilanishi kerak.

Qaror yoki farmoyishlarning tayyorlangan loyihasi bilan ayni bir vaqtda hukumat qarorlariga o'zgartirishlar, qo'shimchalar yoki ularni kuchini yo'qotgan deb hisoblash to'g'risidagi takliflar ham ko'rib chiqiladi. Vazirlar Mahkamasi majlislariga kiritilayotgan qarorlar va farmoyishlarning loyihalarida, zaruriyat bo'lganda, ilgari qabul qilingan qarorlarga o'zgartirishlar kiritish yoki ularni o'z kuchini yo'qotgan deb hisoblash to'g'risidagi takliflar nazarda tutiladi.

Vazirlar Mahkamasi majlislarida ko'rib chiqilishi uchun normativ – huquqiy hujjatlar loyihasini (qaror) ishlab chiqarayotgan organ, qoida tariqasida, loyihani tayyorlash yuzasidan komissiya tuzadi.

Normativ – huquqiy hujjatni qabul qiluvchi organ sifatida Vazirlar Mahkamasining o'zi ham hujjatning loyihasini tayyorlashni davlat organlari, ilmiy muassasalar va boshqa tashkilotlarga, ayrim fuqarolarga belgilangan tartibda topshirishi yoki shartnoma asosida buyurtma berishi mumkin. Shuningdek, «Normativ – huquqiy hujjatlar to'g'risida»gi qonunda belgilanishicha, normativ – huquqiy hujjatni qabul qiluvchi organ bir necha davlat organlari, ilmiy muassasalar va boshqa tashkilotlarga, ayrim fuqarolarga muqobil loyihalar tayyorlashni topshirishga yoki ular bilan shartnomalar tuzishga, eng yaxshi loyiha uchun tanlovlarni e'lon qilishga haqli.

¹ «O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining ish tartibi to'g'risida»gi qaror. 6-bo'lim 1-xatboshi.

Lekin iqtisodiyotning alohida tarmoqlari, davlat boshqaruvining boshqa sohalariga doir normativ – huquqiy hujjatlarning loyihalarini tayyorlashga tegishli tarmoqlar yoki boshqaruv sohasining va rivojlanish uchun mas'ul bo'lgan vazirliklar, davlat qo'mitalari yoki idoralari jalb etilishi shart.

Vazirliklar, davlat qo'mitalari va idoralarining normativ – huquqiy hujjatlar loyihalarini tayyorlash bo'yicha ishini muvofiqlashtirib turish, qonun hujjatlariga muvofiq, O'zbekiston Respublikasi Adliya vazirligi tomonidan amalga oshiriladi.

Vazirlar Mahkamasining majlislarida ko'rib chiqish uchun loyihani ishlab chiquvchi organ:

- loyiha mavzusiga doir qonun hujjatlarining qo'llanilish tajribasini o'rganadi va hisobga oladi, huquqni tartibga solishga bo'lgan jamoatchilik ehtiyojini, qonun hujjatlarining samaradorligiga ta'sir etuvchi sabablar va sharoitlarni aniqlaydi;
- davlat organlari, fuqarolarning o'zini o'zi boshqarish organlari, korxonalar, muassasalar, tashkilotlar va jamoat birlashmalari, shuningdek fuqarolarning takliflarini, ommaviy axborot vositalarining materiallarini, ilmiy muassasalar, olimlar va mutaxassislarining tavsiyalarini, jamoatchilik fikrini aniqlashning boshqa vositalari ma'lumotlarini umumlashtiradi va ulardan foydalanadi;
- boshqa davlatlardagi qonunchilik yo'li bilan tartibga solish tajribasini o'rganadi va hisobga oladi.

Normativ – huquqiy hujjatlarning loyihalari qonun loyihalaridan farqli ravishda umumxalq muhokamasiga qo'yilishi mumkin emas, ular faqatgina jamoatchilik yoki mutaxassislar muhokamasiga qo'yilishi mumkin.

O'zbekistonni ijtimoiy va iqtisodiy rivojlantirish dasturlarini hamda respublika budjetini amalga oshirish bilan bog'liq bo'lgan qarorlar, farmoyishlarning loyihalari yoki takliflar tegishli ravishda Iqtisodiyot vazirligi, Moliya vazirligi hamda Mehnat va aholini ijtimoiy muhofaza qilish vazirligi bilan, tashqi iqtisodiy faoliyat bilan bog'liq bo'lgan masalalar bo'yicha Tashqi iqtisodiy aloqalar agentligi bilan kelishib olinishi zarur.

Vazirliklar, davlat qo'mitalari, idoralar, korporatsiyalar, kompaniyalar, konsernlar, uyushmalar, Qoraqalpog'iston Respublikasi Vazirlar Kengashi, viloyatlar va Toshkent shahar hokimlarining rahbarlari Vazirlar Mahkamasiga kiritilayotgan qarorlar va farmoyishlar loyihalarining asoslanganligi va sifati, keltirilgan ma'lumotlar va boshqa materiallarning to'g'riligi, shuningdek ularning manfaatdor tashkilotlar bilan tegishli ravishda kelishib olinganligi uchun shaxsan javob beradilar.

Tayyorlangan qarorlar, farmoyishlarning loyihalari imzolash uchun Bosh vazir o'rinbosarlari kotibiyatlari mudirlari tomonidan Bosh vazirning tegishli o'rinbosari – kompleks rahbariga, Bosh vazir o'rinbosarlarining manfaatdor kotibiyatlariga, departamentlarga, Axborot – tahlil boshqarmasiga va yuridik bo'limga imzolash uchun taqdim etiladi.

Qaror va farmoyishlarning imzolangan loyihalari Vazirlar Mahkamasi Apparati rahbariga topshiriladi.

Vazirlar Mahkamasiga kelib tushgan Normativ – huquqiy hujjatlarning loyihalari huquqiy ekspertizadan o'tkazilishi shart. Huquqiy ekspertiza davomida normativ – huquqiy hujjatlarning loyihasi O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasi va qonun hujjatlariga, shuningdek, qonunchilik texnikasi qoidalariga muvofiqligi tekshiriladi.

Huquqiy ekspertiza hujjat loyihasini tayyorlagan organning yoki ushbu hujjatni qabul qiladigan organning (Vazirlar Mahkamasining) yuridik xizmati, shuningdek, O'zbekiston Respublikasi Adliya vazirligi tomonidan amalga oshirilishi mumkin. Ko'pchilik holatlarda, hujjat loyihasi bir qancha organlar a'zolaridan, mutaxassislardan iborat tarkibdagi maxsus

komissiyalar tomonidan ishlab chiqiladi. Bunday tartibda ishlangan loyihalar esa Vazirlar Mahkamasining yuridik xizmati yoki O'zbekiston Respublikasi Adliya vazirligi tomonidan huquqiy ekspertizadan o'tkaziladi.

Kiritilgan loyihaning sifatiga baho berish uchun normativ – huquqiy hujjatni qabul qiluvchi organning, ya'ni Vazirlar Mahkamasining qaroriga binoan hujjatning loyihasi boshqa xil, masalan iqtisodiy, moliyaviy, ilmiy – texnikaviy, ekologik va hokazo, ekspertizalardan ham o'tkazilishi mumkin. Ekspertlar sifatida tegishli loyihani tayyorlashda ilgari bevosita ishtirok etmagan tashkilotlar va shaxslar jalb etiladi. Ekspertiza o'tkazish uchun boshqa davlatlar va xalqaro tashkilotlardan olimlar va mutaxassislar taklif etilishi mumkin.

Normativ – huquqiy hujjatning mazmuniga nisbatan bir qancha talablar qo'yiladi.

Hujjatning matni lo'nda, oddiy va ravon tilda bayon etilgan bo'lishi shart. Hujjatda foydalaniladigan tushunchalar va atamalar ularning amaldagi qonun hujjatlarida qabul qilingan mazmuniga muvofiq, turlicha sharhlash imkoniyatini istisno etadigan tarzda bir xilda qo'llaniladi. Hujjatda (qaror yoki farmoyish) uni amalga oshirishning huquqiy vositalari, shu jumladan, moliyalashtirish manbalari, rag'batlantirish, mukofotlash va nazorat qilish chora – tadbirlari ko'rilishi mumkin.

Davlat organlari, fuqarolarning o'zini o'zi boshqarish organlari, korxonalar, muassasalar, tashkilotlar va jamoat birlashmalari, shuningdek mansabdor shaxslar va fuqarolarning majburiyatlarini belgilovchi qaror, farmoyishlarda ushbu majburiyatlarni buzganlik uchun javobgarlik choralari (agar bunday choralar qonun hujjatlarida nazarda tutilgan bo'lmasa yoki maxsus hujjatda belgilanishi kerak bo'lmasa) nazarda tutiladi.

Normativ – huquqiy hujjatga uni qabul qilish sabablari va maqsadlarini tushuntirishdan iborat bo'lgan muqaddima kiritilishi mumkin.

Qaror va farmoyishlarning normativ ko'rsatmalari tartib raqamiga ega bo'lgan bandlar tarzida bayon etiladi. Bandlar kichik bandlarga va xatboshilarga bo'linishi mumkin.

Qaror yoki farmoyishda qonun hujjatlariga kiritilayotgan yuridik, texnikaviy va boshqa maxsus atamalarning ta'riflari berilishi mumkin. Zarur hollarda qaror yoki farmoyishda yuqoriroq yuridik kuchga ega bo'lgan normativ huquqiy hujjatning (Konstitutsiya, qonunlar, Oliy Majlisning qarorlari, O'zbekiston Respublikasi Prezidentining normativ aktlari) ayrim qoidalari mazkur hujjatlarga ilova qilingan holda aynan takrorlanadi.

Ammo, normativ hujjatlarda, qoida tariqasida, xuddi shunday yuridik kuchga ega bo'lgan amaldagi normativ – huquqiy hujjatning normativ ko'rsatmalari qayta aynan takrorlanmaydi.

Vazirlar Mahkamasi yoki uning Rayosati majlisiga kiritiladigan barcha materiallar Bosh vazirning tegishli o'rinbosari – kompleks rahbari, Axborot – tahlil boshqarmasi boshlig'i, apparat rahbari tomonidan ko'rib chiqiladi va ular tayyorlangan masalalarning sifati uchun javob beradilar.

Qaror loyihasi bosh vazirning tegishli o'rinbosari – kompleks rahbari, yuridik bo'lim (yuridik xizmat), Bosh vazir o'rinbosarlarining manfaatdor kotibiyatlari, departamentlar va bo'limlar, tegishli vazirliklar, idoralar tomonidan imzolangan hamda Vazirlar Mahkamasining Axborot – tahlil boshqarmasida ma'qullangan bo'lishi kerak.

Loyihalar bilan bir vaqtda quyidagilar taqdim etiladi: muhokama qilish tartibi, majlisga taklif etiladigan mansabdor shaxslar ro'yxati, qaror loyihasining manfaatdor vazirliklar va idoralar bilan kelishilganligi to'g'risidagi ma'lumotnoma.

Qoida tariqasida Vazirlar Mahkamasining majlislariga kim raislik qilsa, o'sha mansabdor shaxs majlis bayonini imzolaydi.

«O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasi to'g'risida»gi qonunga binoan Vazirlar Mahkamasining qarorlari va farmoyishlari faqatgina Bosh vazir tomonidan imzolandi (qonunning 20-moddasi 4-xatboshisi).

Qonunda O'zbekiston Respublikasi Prezidentiga Vazirlar Mahkamasining qarorlari va farmoyishlariga imzo qo'yish vakolati berilmagan. Lekin Vazirlar Mahkamasining majlislarida O'zbekiston Respublikasi Prezidenti raislik qilishga haqli. Bunda O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Vazirlar Mahkamasining majlislarida raislik qilganda majlis bayonlari faqatgina Prezident tomonidan imzolandi.

Vazirlar Mahkamasi ham uning Rayosati ham kollegial organ bo'lganliklari sababli majlislarda qarorlar Vazirlar Mahkamasi va uning Rayosati a'zolarining ko'pchilik ovozi bilan qabul qilinadi. Majlis tamom bo'lgandan keyin qabul qilingan qarorning aniq ifodalangan matni Bosh vazir o'rinbosari kotibiyati mudiri, departament boshlig'i, bo'lim mudiri tomonidan imzolangan holda majlis bayoniga kiritish uchun Umumiy bo'limga beriladi.

Vazirlar Mahkamasining qarorlari va farmoyishlari ular imzolangan sana bo'yicha rasmiylashtiriladi, hamda Bosh vazir o'rinbosarlarining tegishli kotibiyatlari, departamentlar, bo'limlar tomonidan tuziladigan tarqatish ro'yxati bo'yicha darhol ijrochilarga tarqatiladi.

Vazirlar Mahkamasining qaror va farmoyishlari normativ – huquqiy hujjat sifatida quyidagi rekvizitlarga ega bo'ladi:

- hujjatning turi va nomi;
- hujjat qabul qilingan joy, sana va hujjat raqami;
- tegishli normativ – huquqiy hujjatni imzo qo'yib tasdiqlashga rasman vakolatli bo'lgan shaxslarning familiyasi, lavozimi va imzolari.

Vazirlar Mahkamasining qarorlarida va farmoyishlarida ularni kuchga kiritish muddatlari ko'rsatiladi. Boshqa hollarda imzolangan kundan boshlab kuchga kiradi.

Vazirlar Mahkamasining normativ tusdagi qarorlari O'zbekiston Respublikasi Hukumatining qarorlari to'plamida e'lon qilinadi. Bundan tashqari «Xalq so'zi» va «Narodnoye slovo» gazetlari ham O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining qarorlari e'lon qilinadigan rasmiy manbalar hisoblanadi.¹

Respublikani keng va tezkorlik bilan tanishtirish zarur bo'lganda qarorlar va farmoyishlar Vazirlar Mahkamasi Raisining yoki Bosh vazirning topshirig'iga binoan matbuotda, televideniye va radio orqali e'lon qilinadi.

Vazirlar Mahkamasining normativ – huquqiy aktlarini norasmiy nashrlarda e'lon qilishga, shuningdek, ularni qonun hujjatlarining elektron ma'lumot tizimlari orqali tarqatishga bu hujjatlar rasmiy manbalarda e'lon qilinganidan so'ng hamda barcha rekvizitlari, e'lon qilingan rasmiy manbalari va kuchga kirish sanasini ko'rsatish sharti bilan ruxsat etiladi.

¹ O'zbekiston Respublikasining «Normativ – huquqiy xujjatlar to'g'risida»gi 2000 yil 14-dekabr qonunining 25-moddasi

O`zini o`zi nazorat qilish savollari:

1. O`zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasi faoliyatining huquqiy asoslari deganda nimani tushunasiz?
2. Vazirlar Mahkamasi tarkibi qanday shakllantiriladi?
3. Vazirlar Mahkamasining iqtisodiy va ijtimoiy-madaniy sohadagi vakolatlarini ko`rsatib o`ting?
4. Vazirlar Mahkamasi faoliyatining asosiy prinsiplarini ko`rsating?
5. Vazirlar Mahkamasining O`zbekiston Respublikasi Oliy Majlisi bilan qanday munosabatlarga kirishadi?
6. O`zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasi qanday normativ-huquqiy hujjatlarni chiqaradi?

XXIX BOB. O'ZBEKISTON RESPUBLIKASI MAHALLIY DAVLAT HOKIMIYATI ORGANLARINING KONSTITUTSIYAVIY ASOSLARI

1-§. O'zbekiston Respublikasida mahalliy hokimiyat organlari tizimi va ular faoliyatining tashkil etilishi

2-§. Mahalliy davlat hokimiyati organlarining konstitutsiyaviy vazifalari

3-§. Mahalliy hokimiyat vakillik organlari va ijroiya hokimiyat organlari munosabatlarning huquqiy tartibga solinishi

4-§. Fuqarolarning o'zini-o'zi boshqarish organlarini tuzish tartibi va vazifalari

1-§. O'zbekiston Respublikasida mahalliy hokimiyat organlari tizimi va ular faoliyatining tashkil etilishi

O'zbekiston Respublikasining Konstitutsiyasiga muvofiq, respublikada yagona vakillik organlarining tizimi mavjud. Bu tizimning eng yuqorisida O'zbekiston Respublikasi Oliy Majlisi turadi. Shu bilan birga Oliy Majlis Konstitutsiyaga muvofiq qonun chiqaruvchi hokimiyatni amalga oshiradi. Xalq deputatlari viloyat, tuman va shahar Kengashlari ham vakillik organlarining quyi bo'g'ini hisoblanadi.

O'zbekiston Respublikasida yagona qonun chiqaruvchi organ mavjud bo'lib, u Oliy Majlis nomi bilan ataladi. O'zbekistondagi davlat hokimiyati vakillik organlarining yagona tizimi viloyat, tuman, shahar xalq deputatlari Kengashlari vakolatlarini Oliy Majlis belgilaydi. O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasining 89-moddasiga muvofiq, O'zbekiston Respublikasi Prezidenti O'zbekiston Respublikasida davlat va ijro etuvchi hokimiyat boshlig'idir.

O'zbekiston Respublikasida ijro etuvchi hokimiyat O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasi va viloyat, tuman, shahar hokimliklaridir, ushbu organlarning vakolatlarini ham Respublika Oliy Majlisi belgilaydi.

O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasining XXI-bobi "Mahalliy davlat hokimiyati asoslari deb nomlangan. Konstitutsiyaning **99-moddasiga** ko'ra, viloyatlar, tumanlar va shaharlarda (tumanga bo'ysunadigan shaharlardan, shuningdek shahar tarkibiga kiruvchi tumanlardan tashqari) hokimlar boshchilik qiladigan xalq deputatlari Kengashlari hokimiyatning vakillik organlari bo'lib, ular davlat va fuqarolarning manfaatlarini ko'zlab o'z vakolatlariga taalluqli masalalarni hal etadilar.

Konstitutsiya asosida O'zbekiston Respublikasi mahalliy hokimiyat organlarining ikki tabaqali tizimi vujudga keltirildi. Mahalliy ijro va vakillik organlari o'rtasidagi huquqiy munosabatlarning konstitutsiyaviy holati aniqlandi. Mahalliy davlat hokimiyati organlari bir-biriga bo'ysunmagan mustaqil davlat va vakillik organlari bo'lib, o'zaro munosabatlarda hamkorlik asosida o'z faoliyatlarini tashkil etadilar. Mahalliy xalq deputatlari Kengashlariga hokimlarning rahbarligi uni Kengash oldidagi mas'uliyatini oshiradi.

"Vakillik va ijroiya hokimiyatining tegishliligiga qarab, viloyat, tuman va shahar hokimlari boshqaradi. Viloyat hokimlari va shahar hokimlari va Toshkent shahar hokimi Prezident tomonidan tayinlanadi va lavozimidan ozod qilinadi hamda tegishli xalq deputatlari Kengashi tomonidan tasdiqlanadi. Tuman va shaharlarning hokimlari tegishli viloyat hokimi tomonidan tayinlanadi va lavozimidan ozod qilinadi hamda tegishli xalq deputatlari Kengashi tomonidan tasdiqlanadi. Tumanlarga bo'ysungan shaharlarning hokimlarini tuman hokimi tayinlaydi va vazifasidan ozod qiladi hamda xalq deputatlari tuman Kengashi tomonidan tasdiqlanadi."¹

¹ O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasi T.: O'zbekiston. 2003. 28-bet

Demak, mahalliy davlat hokimiyati organlarning faoliyatini tashkil etish O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasi, O'zbekiston Respublikasining "Mahalliy davlat hokimiyati to'g'risida»gi qonuni, xalq deputatlari viloyat, tuman va shahar Kengashlari «Ish tartibi" va boshqa me'yoriy qonun hujjatlari asosida tashkil etiladi.

O'zbekiston Respublikasidagi ayrim xalq deputatlari Kengashlarida hokimning ijro etuvchi mahkamasi to'g'risida Nizomlar ham qabul qilinadi.

Mahalliy ijroiya hokimiyati deganda O'zbekistonda barpo qilingan viloyat, tuman shahar hokimiyatlari tizimi tushuniladi. Mahalliy vakillik va ijro etuvchi mahkama hokimning rahbarligi ostida ishlaydi.

Konstitutsiyaga muvofiq, mahalliy hokimiyat organlari ixtiyoriga quyidagilar kiradi:

qonuniylikni, huquqiy-tartibotni va fuqarolarning xavfsizligini ta'minlash;

hududlarni iqtisodiy, ijtimoiy va madaniy rivojlantirish;

mahalliy budjetni shakllantirish va uni ijro etish, mahalliy soliqlar, yig'implarni belgilash, budjetdan tashqari jamg'armalarni hosil qilish;

mahalliy kommunal xo'jalikka rahbarlik qilish;

atrof-muhitni muhofaza qilish;

fuqarolik holati aktlarini qayd etishni ta'minlash;

normativ hujjatlarni qabul qilish hamda O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasiga va O'zbekiston Respublikasi qonunlariga zid kelmaydigan boshqa vakolatlarni amalga oshirish. **(100-modda).**

Mahalliy davlat hokimiyatining faoliyat prinsiplarini amalga oshirilishi tegishli hududning barcha sohalarini rivojlantirishda ularning jamiyat va davlat hayotida tutgan o'rnini belgilab beradi. Viloyat, tuman, shahar ijroiya hokimiyatiga hokim boshchilik qiladi. Hokim O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasi belgilaydigan miqdorda birinchi o'rinbosar va o'rinbosarlarga ega bo'ladi. Mahalliy ijroiya hokimiyati organlari boshqarmalar, bo'limlar va bo'linmalardan iborat bo'lib, ularning tuzilishi va tashkil etilishi tartibi, faoliyat yuritish asoslari O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasi tasdiqlaydigan tegishli Nizomlar bilan belgilanadi. Xo'jalik va ijtimoiy - madaniy qurilish tarmoqlarini tezkorlik bilan boshqarishni ta'minlash uchun tegishli bosh boshqarmalar, bo'limlarni va boshqa ijro etuvchi tuzilma bo'linmalarini birlashtiruvchi tarmoq majmualari tuziladi. Mana shu tarmoq majmualariga rahbarlik qilish hokimning o'rinbosarlariga yuklatiladi. Tuzilma bo'linmalari hokim tomonidan tasdiqlanadigan Nizom asosida ishlaydilar.

Shuningdek, hududni ijtimoiy-iqtisodiy rivojlantirishning eng muhim muammolarini muhokama qilish uchun hokim huzurida Maslahat Kengashi tuziladi, uning tarkibiga hokimning birinchi o'rinbosari va o'rinbosarlari kotibiyat boshlig'i kiradi. Hokimning qaroriga muvofiq, Maslahat Kengashi tarkibiga xalq deputatlari Kengashining deputatlari va boshqa tashkilotlardan bo'lgan vakillar ham kirishi mumkin. Maslahat Kengashi majlislari zarurat bo'lganda hokim tomonidan chaqiriladi va uning rahbarligida o'tkaziladi.

Majlislarning kun tartibini tuzish, ularni tashkil etish va o'tkazish, hujjatlarni rasmiylashtirish hokim Kotibiyatining boshlig'i tomonidan amalga oshiriladi. Majlis kun tartibini hokim tasdiqlaydi. Kengash majlislarida muhokama qilinadigan masalalarni ko'rib chiqish uchun tuman va shahar hokimlari, bo'limlar, bosh boshqarmalar rahbarlari, jamoatchilik va xo'jalik tashkilotlarining ommaviy axborot vositalarining vakillari qatnashishi mumkin. Maslahat Kengashining majlislarini tayyorlash va o'tkazish hokim tomonidan uning vakolatini hamma muddatiga tasdiqlanadigan reglamentga muvofiq, amalga oshiriladi. Majlisning borishi bayonnomada yozib boriladi, unda ishtirok etgan shaxslar, kun tartibi, munozaralarda qatnashganlarning fikri, so'zga chiqqanlarning takliflari

va tanqidiy mulohazalari va Kengash qanday qarorga kelganligi qayd qilinadi. Muhokama qilingan masalalar bo'yicha uzil-kesil qaror hokim tomonidan qarorlar yoki farmoyishlar shaklida qabul qilinadi va imzolanadi. Qarorlarning loyihalari yoki ulardan ko'chirmalar ish yurgizish haqidagi "Yo'riqnoma"larida ko'rsatilgan muddatlarda yoki qarorlarni o'zlarida ko'rsatilgan muddatlarda manfaatdor tashkilotlarga va fuqarolarga yuborildi.

Maslahat Kengashi majlislarini tayyorlash xalq deputatlari Kengashining sessiyalarini tayyorlashda muhim ahamiyatga egadir.

O'zbekiston Respublikasidagi hokimliklar faoliyatini tashkil qilishdagi muhim yo'nalishlaridan biri aholini qabul qilish, ularning istak-xohishlarini o'rganish, omma bilan bevosita muloqotda bo'lishdir, respublikada aholini qabul qilish bo'yicha ma'lum tajriba to'plangan. Hokim, hokimning birinchi o'rinbosari, o'rinbosarlari, bo'limlar, boshqarmalar va bosh boshqarma rahbarlari, hokim kotibiyati boshlig'i aholini qabul qiladilar.

Qonunchilikda davlat organlari va mansabdor shaxslar tomonidan fuqarolarning ariza va xatlarini ko'rib chiqishning ma'lum tartibi belgilangan. O'zbekiston Respublikasida "Fuqarolarning murojaatlari to'g'risida"gi qonuniga binoan, hokimlar ariza va xatlar bo'yicha qilingan ishlarni hisobini olib boradi va uning vazifasiga ularni to'g'ri va o'z vaqtida ko'rib chiqishni nazorat qilish yuklatilgan.

Arizalarni ko'rib chiqish nazorati va hal etish uchun bo'lim, boshqarma va apparatning boshqa xodimlarining shu masala buyicha yig'ilishlari muhim ahamiyatga egadir. Hokimning faoliyatini to'g'ri tashkil etishda hokimning birinchi o'rinbosari va o'rinbosarlari faoliyatini tashkil etish muhim ahamiyat kasb etadi.

Hokimning birinchi o'rinbosari hududning xo'jalik va ijtimoiy-madaniy qurilish sohalarining alohida tarmoqlarini muvofiqlashtirish, tezkorlik bilan boshqarish va ularning faoliyatini nazorat qilishni ta'minlaydi va qaror, farmoyishlar qabul qilishi mumkin.

Hokimning o'rinbosarlari o'zlarining tuzilma bo'linmalari faoliyatiga rahbarlikni, paydo bo'ladigan muammolar va masalalarni o'z huquqlari doirasida tezkorlik bilan hal etish choralari ko'radilar va vaqti-vaqti bilan qilingan ishlarni tekshirib turadilar, keyinchalik bular haqidagi xulosalarni va tavsiyanomalarni hokimga yoki tegishli xalq deputatlari Kengashiga taqdim etadilar va tarmoq majmualari ishining samarali bo'lishi uchun shaxsan javob beradilar.

Hokim o'z o'rinbosarlari o'rtasida vazifalarni taqsimlaydi. Xalq xo'jaligini rivojlantirish, o'ziga qarashli bosh boshqarmalar, tarmoq majmualariga kiruvchi trestlar va bo'limlar faoliyatini muvofiqlashtirish masalalarini tezkorlik bilan hal etish maqsadida majmualarning rahbarlari-hokimning o'rinbosarlari bilan birga, o'z huquqlari doiralarida ko'rsatmalar (topshiriqlar) shaklidagi farmoyishlar qabul qiladilar. Ushbu ko'rsatmalar tegishli hududdagi o'zlariga qarashli idoralarga, muassasa va tashkilotlarga yetkaziladi va uning bajarilishi shart.

Hokimning o'rinbosarlari hokim qarorlari va farmoyishlarini bajarish maqsadida ham ko'rsatmalar beradilar. Hokim o'rinbosarlarining ko'rsatmalari hokim tomonidan bekor qilinishi mumkin.

O'zbekiston Respublikasining "Mahalliy davlat hokimiyati to'g'risida"gi qonuniga ko'ra, tuman tarkibidagi shaharlarda va shaharchalarga bo'ysungan tumanlarda Kengashlar tuzilmaydi. Shahar tarkibidagi tuman hokimi, shahar hokimi tomonidan tayinlanadi va shahar Kengashi tomonidan tasdiqlanadi. Shahar tarkibiga kiruvchi tuman hokimlari shahar hokimining rasmiy vakolatli vakili hisoblanadi va unga hisob berib turadilar. Tumanlar tarkibiga kiruvchi shahar hokimlarining tayinlanishi ham shu tartibda amalga oshiriladi.

Tuman va shaharlarning hokimlari o'zlarining amaliy faoliyatlarida O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasi va qonunlari O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Farmonlari,

Vazirlar Mahkamasi qarorlari yuqori turuvchi idoralarning qarorlari va farmoyishlari, tegishli xalq deputatlari Kengashi va viloyat hokimi qarorlarini amalga oshirish ishini ta'minlaydilar.

Tuman va shahar hokimlari, uning mahkamasi tarmoq majmualari, idoralari va tashkilotlari, korxonalari, muassasalari, o'zini-o'zi boshqaruv idoralari bilan bo'lgan munosabatlarda tuman shahar nomidan chiqadilar.

Tuman va shahar miqyosida qonuniy amalda bo'ladigan qarorlar qabul qiladilar, iqtisodiy ahvolni barqarorlashtirish bo'yicha asosiy yo'nalishlarning loyihalarini ishlab chiqadilar va ko'rib chiqish uchun taqdim etadilar, budget va budgetdan tashqari jamg'armalarning bajarilishini nazorat qilishni amalga oshiradilar.

Shuningdek, tuman tarkibiga kiruvchi shahar hokimi ham shu tartibda tashkil etiladi va o'zlariga tegishli hududlarda qurilayotgan va ishlab turgan ishlab chiqarish quvvatlari, agar ular O'zbekiston Respublikasining atrof-muhitni muhofaza qilish yerlaridan va tibbiy resurslardan foydalanish, tibbiy me'yorlari va qoidalariga rioya qilish to'g'risidagi qonunlarga muvofiq kelmasa, ishlashini to'xtatib qo'yish yoki ta'qiqlash huquqiga egadir. Mehnat resurslaridan tegishli hududda to'g'ri foydalanilishini ta'minlaydilar, fuqarolarni ish bilan ta'minlash, aholining ijtimoiy kam ta'minlangan qatlamini ijtimoiy himoya qilish yuzasidan davlat budgetidan ajratiladigan moddiy ta'minotning taqsimlanishini nazorat qiladilar. Yuqori turuvchi hokimga takliflar kiritish uchun iqtisodiy va ijtimoiy-maishiy muammolar sohasida ustun darajada va kechiktirib bo'lmaydigan qarorlar qabul qilishni talab qiluvchi masalalarni aniqlaydilar. Har yili yuqori turuvchi hokimga o'z ishlari to'g'risida hisob berib, hududni ijtimoiy-iqtisodiy rivojlantirish yuzasidan tegishli takliflar taqdim etadilar.

Shahar tarkibidagi tumanlar va tumanlarga bo'ysunuvchi shaharlar hokimlarini ko'pgina vakolatlari yuqori turuvchi hokimlar va xalq deputatlari Kengashlari bilan kelishilgan holda belgilanadi.

Mahalliy ijroiya hokimiyat faoliyatini tashkil etishda hokim mahkamasiga kiruvchi bo'linmalar va ularning tarkibiga kiruvchi umumiy bo'lim alohida ahamiyatga egadir. Umumiy bo'lim hokim tomonidan tashkil etiladi, bevosita kotibiyat boshlig'iga bo'ysunadi. Umumiy bo'lim o'z ishini umumiy bo'lim to'g'risidagi Nizom asosida tashkil etadi.

O'zbekiston Respublikasi Prezidenti I.A.Karimov yozadi: "Boshqaruv vazifalarining asosiy qismini markazdan viloyatlarga, viloyatlardan shahar tumanlardagi davlat hokimiyati va boshqaruv idoralariga o'tishni ta'minlash darkor. Shu tariqa bu bosqich asta-sekin o'zini o'zi boshqarish jamoatchilik tashkilotlariga ham yetib boradi".¹

O'zbekiston Respublikasidagi davlat hokimiyatining vakillik organlari tizimida o'tkazilayotgan islohotlarning asosiy maqsadi O'zbekiston Respublikasi Prezidenti I.A.Karimovning "O'zbekiston iqtisodiy islohotlarni chuqurlashtirish yo'lida" asarida bir og'iz so'z bilan shunday belgilanadi: "insonga xizmat qilmaydigan bironta davlat tizimi mavjud bo'lishga haqli emas".

Barqaror bozor iqtisodiyoti, ochiq tashqi siyosatga asoslangan kuchli demokratik huquqiy davlat va fuqarolik jamiyati barpo etish pirovard maqsad bo'lib qolishi kerak. Ana shu maqsadni amalga oshirishda davlat hokimiyatini vakillik va fuqarolarning o'zini o'zi boshqarish organlari alohida o'rin egallaydilar.

O'zbekiston Respublikasining mustaqilligi sharoitida mamlakatdagi iqtisodiyot ijtimoiy-siyosiy va mafkuraviy sharoitlarni hisobga olgan holda respublikadagi xalq

¹ Karimov I.A.. O'zbekistonning siyosiy-ijtimoiy va iqtisodiy istiqbolining asosiy tamoyillari. T.: O'zbekiston, 1995, 5-bet.

deputatlari Kengashlari va o'z-o'zini boshqarish organlari xususiyatlarini tahlil qilish muhim talablaridan biridir.

Xalq deputatlari Kengashlari to'g'risidagi bilim uchun asosiy manbalardan biri huquqiy-me'yoriy hujjatlar bo'lganligidan fanda me'yoriy-mantiqiy yondashish katta ahamiyat kasb etadi. Bu huquqiy me'yorlarni xalq deputatlari Kengashlari faoliyatiga ta'sir natijalarini belgilash uchun hamda xalq deputatlari Kengashlari to'g'risidagi qonunchilikni takomillashtirish uchun zarur.

O'zbekiston Respublikasidagi mavjud vakillik organlari va o'zini o'zi boshqarish organlari faoliyati samaradorligini oshirishda, ish faoliyatining yangi shakllarini vujudga keltirish va rivojlantirishda modellashtirish uslubi muhim o'rin tutadi. Yangi organni yoki yangi organning qismini, Kengashlar va hokimliklar faoliyatiga taalluqli huquqiy hujjatlar modellari yaratiladi.

O'zbekiston Respublikasidagi mavjud xalq deputatlari Kengashlari, o'zini-o'zi boshqarish organlari tizimida ularni huquqiy holatida birma-bir o'zgartirishlar qilish bo'yicha yoki ularning faoliyatiga boshqaruvni va boshqaruv mehnati usullarini tadbiq qilish zaruriyatini aniqlash maqsadida eksperiment o'tkaziladi. Masalan, O'zbekistonda xalq deputatlari Kengashlari rayosatini tuzish, ularning raislarini saylash, Toshkent shahar hokimini Toshkent shahar aholisi tomonidan saylanishi eksperiment tariqasida o'tkazilgan edi.

2-§. Mahalliy davlat hokimiyati organlarining konstitutsiyaviy vazifalari

O'zbekiston Respublikasi mustaqillikka erishgach iqtisodiy, siyosiy, ijtimoiy va davlat qurilishi sohalarida amalga oshirilgan islohotlar qatorida mahalliy davlat hokimiyati organlari tizimini isloh qilish alohida ahamiyatga ega bo'ldi. Bu jarayon, ayniqsa, O'zbekiston Respublikasining Konstitutsiyasini qabul qilish munosabati bilan yanada faollashdi.

O'zbekiston Respublikasining mustaqillikka erishishi va demokratik huquqiy davlat barpo etish jarayonidagi eng muhim vazifalardan biri bozor munosabatlariga asoslangan iqtisodiyotni barpo etish bo'lsa, ikkinchi vazifa respublikada davlat hokimiyatini vakillik va fuqarolarning o'zini-o'zi boshqarish organlarining tizimini yaratish edi. O'zbekiston Respublikasi Prezidenti I.A.Karimovning, yangi uyni qurmay turib, eskisini buzmag, degan ko'rsatmalariga amal qilib, vakillik organlarining viloyat, tuman va shahar bo'g'inlari saqlanib qolindi.

O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasining 99-moddasiga muvofiq viloyatlar, tumanlar va shaharlarda (tumanga bo'ysunadigan shaharlardan, shuningdek, shahar tarkibiga kiruvchi tumanlardan tashqari) boshchilik qiladigan xalq deputatlari Kengashlari hokimiyatning vakillik organlaridir. Respublikada milliy davlatchilik an'analarini tiklashni ko'zda tutib, hokimlik instituti kiritildi. Hokimlar qonunga muvofiq ham vakillik organlariga, ham ijroiya hokimiyatiga rahbarlik qiladilar. Hokim tegishli hududda oliy mansabdor shaxs hisoblanadi.

O'zbekiston Respublikasidagi davlat hokimiyati vakillik organlarining quyi bosqichlarini ovul, qishloq, shaharcha, tumanga bo'ysunuvchi shahar va shaharlardagi xalq deputatlari sovetlari tugatilib, ularning o'rniga fuqarolarning o'zini-o'zi boshqarish organlari joriy etildi. Fuqarolik jamiyati qurishning ma'nosi davlatchilik rivojlana borgan sari boshqaruvning turli xil vazifalarini bevosita xalqqa topshirish, ya'ni fuqarolarning o'zini-o'zi boshqarish organlarini yanada rivojlantirishdir.

Mahalliy Kengashlar faoliyatida qonuniylik prinsipini ta'minlash qator talablarga javob berishni ko'zda tutadi, ularni asosiylari quyidagilardir:

Birinchidan, konstitutsiya va qonunlar bilan belgilab berilgan vakolatlarga rioya qilish. Har bir Kengash qonunlar bilan belgilangan masalalarnigina hal qilishi mumkin.

Ikkinchidan, masalalarni hal qilishni belgilangan tartibga rioya qilish.

Nihoyat, **uchinchidan**, qabul qilinayotgan aktlarga nisbatan qonunchilik talablariga rioya qilish, Kengash faqat unga berilgan huquqlar doirasidagina aktlar qabul qilishi mumkin. Kengashning qarori o'zining mazmuniga ko'ra, qonunlarga va yuqori organlarning aktlariga mos bo'lishi shart. Qaror, qonunlar ko'zda tutilgan tartibda va shaklda qabul qilinadi.

Xalq deputatlari Kengashlari ishini oshkoraligini ta'minlash usullari juda ham turli-tuman, lekin ular bir-biridan ajralib qolgan emas, ularni demokratik asosi va maqsadi birdir. Alohida olingan usulning o'zi Kengashlarning faoliyatida oshkoralikni ta'minlay olmaydi albatta, lekin ularning hammasi Kengashlar faoliyati omma oldida va uning ishtirokida olib borilishiga muhim omil bo'ladi.

Bu talablar faqat vakillik organlari faoliyatiga tatbiq qilinib qolmasdan, balki ijroiya hokimiyati, uning organlari va hamma deputatlarning faoliyatiga ham tatbiq qilinadi, chunki deputatlarning sessiyalardagi, komissiyalardagi va saylov okruglaridagi faoliyati, boshqarish sohasidagi davlat faoliyatining bir ko'rinishidir.

O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasi, O'zbekiston Respublikasining "Mahalliy davlat hokimiyati to'g'risida"gi va "Fuqarolarning o'zini o'zi boshqarish organlari to'g'risida"gi qonunlariga muvofiq hamma millat vakillari shu organlarga saylanibgina qolmasdan, ular tizimidagi organlarda ham keng faoliyat ko'rsatmoqdalar.

Deputatning o'z saylov okruglaridagi faoliyatini amalga oshirishdagi muhim kafolatlaridan biri, deputatning qonun buzilgan hollarni bartaraf etishni talab qilish huquqidir. O'zbekiston Respublikasida deputatlarning maqomi qonunida nazarda tutilgan bo'lib, unga ko'ra davlat hokimiyatining vakili sifatida deputat fuqarolarning huquqlari va qonun bilan muhofaza qilinadigan manfaatlari buzilganligi yoki qonunchilik o'zgacha tarzda buzilgan hollarga duch kelganda o'sha joyning o'zida bunday buzilishlarning to'xtatilishini talab qilishga, zarur hollarda esa shunday buzilishlarga chek qo'yilishini talab qilib, tegishli organlar va mansabdor shaxslarga murojaat etishga xaqlidir.

Xalq deputatlari o'z saylovchilari bilan doimiy aloqada bo'lishlari, ularni Kengash ishi haqida, xo'jalik va ijtimoiy qurilish rejalarini bajarilishi haqida xabar qilib turishlari kerak. Deputatlar qonunlarni Kengash va uning organlari qarorlarini ijro qilinishida nazorat qilishlari, jamoatchilik fikrini o'rganishlari, Kengash va uning organlariga aholining talab va ehtiyojlarini yetkazishlari va ularni qondirishga tadbirlar ko'rishlari, tegishli organlarni ko'rib chiqish uchun, deputatlik faoliyatidan kelib chiqadigan takliflarni kiritishlari lozim.

3-§. Mahalliy hokimiyat vakillik organlari va ijroiya hokimiyat organlari munosabatlarining huquqiy tartibga solinishi

O'zbekiston Respublikasining "Mahalliy davlat hokimiyati to'g'risida"gi qonuniga muvofiq viloyat, tuman va shahar hokimi viloyat, tuman va shaharning oliy mansabdor shaxsi bo'lib, ayni bir vaqtda tegishli hududdagi vakillik va ijroiya hokimiyatni boshqaradi. Viloyat hokimi, Toshkent shahar hokimi O'zbekiston Respublikasi Prezidenti va tegishli xalq deputatlari Kengashi oldida hisobdordirlar. Tuman, shahar hokimi yuqori turuvchi hokim va tegishli xalq deputatlari Kengashi oldida hisobdordir.

O'zbekiston Respublikasining "Mahalliy davlat hokimiyati to'g'risida"gi qonunida xalq deputatlari Kengashi va hokimning faoliyatida qonuniylikning kafolatlari berilgan. Shu qonunning 26-moddasiga muvofiq xalq deputatlari viloyat, tuman, shahar Kengashining O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasi va qonunlariga, O'zbekiston Respublikasi

Prezidentining Farmonlari, qarorlari va farmoyishlariga zid keladigan qarorlari O'zbekiston Respublikasi Oliy Majlisi tomonidan bekor qilinadi. Hokimlarning O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasi va qonunlariga, O'zbekiston Respublikasi Prezidentining Farmonlari, qarorlari va farmoyishlariga, hukumat hujjatlariga, shuningdek, O'zbekiston Respublikasining davlat manfaatlariga zid keladigan hujjatlari O'zbekiston Respublikasi Prezidenti tomonidan, O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasi tomonidan to'xtatiladi va bekor qilinadi. Bundan tashqari yuqorida ko'rsatilgan qonunning 28-moddasiga muvofiq hokim qabul qilgan va chiqargan hujjatlar ustidan fuqarolar, jamoat birlashmalari, korxonalar, muassasalar va tashkilotlar sudga shikoyat qilishlari mumkin.

Oshkoralik davlat hokimiyati vakillik organlarini yana rivojlantirishda muhim yo'nalishlardan biridir. Ma'lumki, O'zbekiston Respublikasining Oliy Majlisi ham, mahalliy vakillik organlari bo'lgan viloyat, tuman va shahar xalq deputatlari Kengashlari ham, o'zini-o'zi boshqarish organlari ham saylovlar asosida tashkil etiladi.

Xalq deputatlari Kengashlari va hokim faoliyati, qarorlar qabul qilishdan tortib, ularni ijrosini ta'minlashgacha, ommaning ko'z o'ngida amalga oshiriladi.

Mahalliy davlat hokimiyati organlari to'g'risidagi qonunlar ularning o'z ishlari va qabul qilgan qarorlari haqida aholini muntazam xabardor qilib turishlarini mustahkamlagan. Ma'lumki, vakillik organlari faoliyatining asosiy shakli ularning sessiyalaridir.

Amalda bo'lgan qonunchilik deputatlar Kengash qarorlarini aholiga tushuntirib borishini, saylovchilar oldida mehnat jamoalari va jamoat tashkilotlari oldida muntazam o'z ishi va Kengash faoliyati to'g'risida axborotlar berib turishini o'rnatadi. Bu ham oshkoralikning muhim ko'rinishlaridan biri. Oshkoralikning yana bir yo'li deputatlarning hisobotlaridir. O'zbekiston Respublikasida deputatlarning maqomi to'g'risidagi qonunda deputatlarning aholi oldida muntazam hisobot berib borishlari belgilab qo'yilgan.

Mahalliy vakillik organlari, ijroiya hokimiyati va deputatlar faoliyatining samaradorligini aniqlashda eng muhim ko'rsatkichlaridan biri, shu organlarning o'zaro hamkorligining yaxshi yo'lga qo'yilganligidir.

O'zbekiston Respublikasining mustaqillikka erishishi va uni iqtisodiyoti bozor munosabatlariga asoslangan huquqiy davlatga aylantirish jarayonida davlatni boshqarishda huquqiy tartibga solish yangi ma'no kasb etadi va bu uslub keng qo'llanildi. Xalq deputatlari Kengashlari va hokimlar ham huquqiy tartibga solish uslubini keng qo'llaydilar. Huquqiy tartibga solish xalq deputatlari Kengashlari va hokimlarni davlat, xo'jalik, ijtimoiy madaniy qurilish sohalariga rahbarlik qilishlarida va o'z ichki tashkiliy tuzilishlarini tartibga solishlarida keng qo'llanildi.

Xalq deputatlari Kengashlarini va hokimlarni o'zini-o'zi boshqarish organlarini vakolatlari birinchi navbatda O'zbekiston Respublikasining Konstitutsiyasida, qonunlarida, O'zbekiston Respublikasi Prezidentining Farmonlarida va boshqa hujjatlarda belgilandi.

Huquqiy hujjatlar bilan mahalliy davlat hokimiyati vakillik organlari, hokimlarni funktsiya va vakolatlarni amalga oshirishdagi deputatlarni, hokimlik devonini, devon xodimi va fuqarolarni tutgan o'rni va roli tartibga solindi.

Shu bilan birga huquqiy hujjatlar bilan xalq deputatlari Kengashlari va hokimliklar faoliyatining asosiy tashkiliy shakl va uslublari tartibga solindi. Yuqorida aytganlardan ko'rinib turibdiki, xalq deputatlari Kengashlari va hokimliklar faoliyatini huquqiy tartibga solish murakkab jarayonni tashkil etadi, hozirgi davrda huquqiy normalar bilan bir qatorda boshqa ijtimoiy normalardan ham foydalanish ko'rsatilmoqda.

O'zbekiston Respublikasining Konstitutsiyasiga muvofiq mahalliy davlat hokimiyati vakillik organlari va hokimliklar faoliyatini huquqiy tartibga solishda O'zbekiston Respublikasining Oliy Majlisi juda katta vakolatlariga ega. O'zbekiston Respublikasi

Konstitutsiyasining 78-moddasi 4-bandidagi holatga muvofiq Oliy Majlis O'zbekiston Respublikasining qonun chiqaruvchi, ijro etuvchi va sud hokimiyati tizimini va vakolatlarini belgilaydi.

O'zbekiston Respublikasi "Mahalliy davlat hokimiyati to'g'risida"gi qonunning 6-moddasiga muvofiq xalq deputatlari viloyat, tuman, shahar Kengashi qaror qabul qiladi. Viloyat, tuman, shahar hokimi qarorlar qabul qiladi va farmoyishlar chiqaradi. O'zbekiston Respublikasining "Fuqarolarning o'zini-o'zi boshqarish organlari to'g'risida"gi qonunning 24-moddasiga muvofiq o'zini o'zi boshqarish organlari ham qarorlar qabul qiladilar.

Davlat hokimiyatining vakillik organlari faoliyatini tartibga solishda Kengashlar tomonidan qabul qilinadigan «Ish tartiblari» muhim ahamiyatga ega. Qonunning 18-moddasiga ko'ra Kengashlar tomonidan qabul qilinadigan "Ish tartiblari" xalq deputatlari Kengashi sessiyalarini chaqirish va o'tkazish, unda qarorlar qabul qilish va sessiyaga hal qilish berilgan boshqa vakolatlar xalq deputatlari Kengashi "Ish tartibi"ga muvofiq belgilanadi.

Sanab o'tilgan huquqiy hujjatlar yordamida mahalliy davlat hokimiyatining vakillik organlari, hokimliklar va o'zini-o'zi boshqarish organlarining faoliyatini amalga oshirish uchun qaratilgan, ular yordamida shu organlarning vakolatlari amalga oshiriladi.

O'zbekiston Respublikasida hozirgi kungacha faoliyat ko'rsatib kelayotgan davlat hokimiyatining vakillik organlari quyidagi huquqiy hujjatlarni qabul qiladilar: xalq deputatlari Kengashining, hokimlik apparatining, "Ish tartibi" (Reglamenti).

Xalq deputatlari yordamchi va ijro etuvchi organlari to'g'risidagi huquqiy hujjatlar ularga: deputatlik guruhlar to'g'risidagi Nizomlar, hokimiyat apparatini bo'lim boshqarmalari va komissiyalari to'g'risidagi Nizomlar kiradi.

Hokimlik apparatini tizilmaviy qismlari to'g'risidagi huquqiy hujjatlar, ularga: mansab yo'riqnomalari, bo'lim va boshqarmalarning komissiyalari to'g'risidagi, qabulxonalar to'g'risidagi Nizomlar, apparatdagi mansabdor shaxslar huquqiy holatini belgilab beruvchi normativ hujjatlar, ularga - yo'riqnomalar kiradi.

Xalq deputatlari Kengashlari faoliyatining ayrim yo'nalishlari bo'yicha qabul qilinadigan hujjatlarga apparatda ish yuritish bo'yicha yo'riqnomani ko'rsatish mumkin va nihoyat davlat hokimiyatining vakillik organi va hokimlik apparatida jamoatchilikning tashabbuskor organlarini, fuqarolarni ishtirok ettirishda xizmat qiladi.

Viloyat, shahar va tuman xalq deputatlari Kengashlari va hokimlar o'z hududlarida qonuniylik, huquq tartibot va xavfsizlikni ta'minlash bo'yicha nazorat olib boradi. Yuqori turuvchi xalq deputatlari Kengashlari quyi turuvchi xalq deputatlari faoliyatiga rahbarlikni amalga oshirar ekanlar, ular faoliyatini ham nazorat qiladilar.

"Mahalliy davlat hokimiyat to'g'risida"gi qonunning 7-moddasida mahalliy davlat hokimiyati faoliyatining iqtisodiy asosini tashkil etuvchi mulk shakllari belgilangan, unga ko'ra xalq deputatlari viloyat, tuman, shahar Kengashi va viloyat, tuman, shahar hokimi faoliyatining iqtisodiy asosini ma'muriy-hududiy tuzilmalarining davlat mulki (jamoat mulki) hamda viloyat, tuman va shaharda mavjud bo'lib, iqtisodiy va ijtimoiy rivojlanishga xizmat qiluvchi boshqa mulk shakllarini tashkil etadi.

Qonunda mahalliy davlat faoliyatining moliyaviy asosi ham ko'rsatilgan. Ushbu Qonunning 2-moddasida viloyat, tuman, shaharning moliyaviy resurslari belgilangan, unga ko'ra viloyat, tuman, shaharning moliyaviy resurslarni budjet manbalari, budjetdan tashqari fondlar, aniq maqsadga qaratilgan fondlar kredit resurslari, shuningdek respublika (viloyat, Toshkent shahri) budjetidan ajratilgan subvensiyalar va dotatsiyalar tashkil etadi.

Qonunga muvofiq, mahalliy hokimiyat organlarining viloyat, tuman, shahar budjetidan tashqari fondlari ham bo'lishi mumkin, qonunning 14-moddasiga ko'ra xalq

deputatlari viloyat, tuman, shahar Kengashi: fuqarolar, mulkchilik shaklidan qat'iy nazar korxonalar, muassasalar va tashkilotlarning ixtiyoriy badallari va xayriyalaridan O'zbekiston Respublikasi qonunlariga muvofiq undiriladigan ayrim turdagi jarimalardan, budjetdan tashqari o'zga mablag'lardan tarkib topadigan budjetdan tashqari fondlardan tashkil topadi.

Xalq deputatlari Kengashlari va hokimlar xo'jalik qurilishi sohasida sanoat, qishloq xo'jaligi, qurilish, transport va aloqa vositalarini, turar joy qurilish, kommunal qurilish, hududlarni obodonlashtirish, savdo va umumiy ovqatlanish, aholiga maishiy va boshqa turdagi xizmat ko'rsatish, tabiiy resurslardan foydalanish, tabiatni muhofaza qilish masalalarini hal qiladilar.

Xalq deputatlari Kengashlari va hokimlar ijtimoiy madaniy qurilish sohasida xalq ta'limi, madaniy oqartuv ishlari, sog'liqni saqlash, ijtimoiy ta'minot, jismoniy tarbiya va sport, mehnat va ish haqi masalalarini hal qiladilar. Mazkur sohada sanab o'tilgan vakolatlarni o'ziga xalq deputatlari Kengashlari va hokimlarning shu sohadagi funksiyalarini murakkab va turli tuman mazmun kasb etishini ko'rsatadi.

O'zbekiston Respublikasining "Mahalliy davlat hokimiyati to'g'risida"gi qonunida mana shu sohada xalq deputatlari viloyat, tuman, shahar Kengashlari va hokimlarning vakolatlari alohida-alohida berilgan. Ushbu qonunning 24-moddasida "xalq deputatlari viloyat, tuman, shahar Kengashlari fuqarolarning huquqlari va qonuniy manfaatlarini muhofaza qilishga doir masalalarini hal etadi", deyilgan, 25-moddasida esa viloyat, tuman va shahar hokimi fuqarolarning huquq va erkinliklarini muhofaza qilish sohasida qonun hujjatlarida o'z vakolatlari doirasidagi masalalarini hal etadi deyilgan. Xalq deputatlari Kengashlari va hokimlarning davlat qurilishi sohasidagi funksiyalarining navbatdagisi viloyat, tuman va shahar hududida bevosita, demokratiya shakllarini amalda qo'llanilishini ta'minlashdan iboratdir. Ayniqsa, O'zbekiston Respublikasida fuqarolarning o'zini o'zi boshqarish organlarining joriy etilishi bu masalaning dolzarbligini yanada oshiradi. Bu sohada Kengashlar va hokimlar shu hududlarda o'tkazilishi lozim bo'lgan saylovlarni tashkil etishlari, deputatlarga, bo'lajak deputatlikka nomzodlarga saylovoldi uchrashuvlarda berilgan ko'rib chiqishlari, ularni bajarish tadbirlarini ishlab chiqishlari, va bu haqda axborotlar berishlari lozim.

Xalq deputatlarining yana bir asosiy funksiyasi xalq deputatlari Kengashi va hokimiyat apparati organlarining qarorlarini qabul qilish va ular ijrosini ta'minlashdir. Shuningdek, qonunning 8-moddasida xalq deputati tegishli Kengash sessiyasida ko'rib chiqilayotgan barcha masalalarda hal qiluvchi ovoz huquqidan foydalanadi, qaror loyihalarini va ularga tuzatishlarni taqdim etadi deyilgan.

Xalq deputatining mazkur funksiyasini xalq deputatlari Kengashlari idoralarida ham amalga oshirish belgilangan. Deputat Kengash qo'mitasi, doimiy komissiyalari va boshqa idoralari tarkibiga kirsa, mazkur idoralarning ko'rib chiqishi uchun har qanday masala va taklifni kiritishga, bu masala va takliflarni ko'rib chiqish uchun tayyorlashda, ularni muhokama qilish va ular yuzasidan qarorlar qabul qilishda ishtirok etishga, shuningdek, Kengash hamda uning idoralari qarorlarini ro'yobga chiqarishni tashkil etishda va bu qarorlarning bajarilishini nazorat qilishda ishtirok etishga haqlidir.

Deputatning huquqlari, sha'ni va qadr-qimmatini muhofaza qilinadi. Deputatning sha'ni va qadr-qimmatiga qasd qilgan shaxslar qonunga muvofiq ma'muriy yoki jinoiy javobgarlikka tortiladilar.

Xalq deputatlari Kengashlari, boshqa davlat va jamoat idoralari, korxonalar, muassasalar, tashkilotlar hamda ularning mansabdor shaxslari deputatga o'z vakolatlarni amalga oshirish uchun shart-sharoitlar yaratib beradilar.

O'zbekiston Respublikasi "Mahalliy davlat hokimiyati to'g'risida"gi qonunning 6-moddasiga muvofiq viloyat, tuman va shahar xalq deputatlari Kengashlari qarorlar qabul qiladi. Viloyat, tuman va shahar hokimi qaror qabul qiladi, farmoyishlar chiqaradi.

Mahalliy Kengashlar vakolatlarga taalluqli har xil masalalarni, tegishli hududda ijro qilinishi majburiy bo'lgan hujjatlar qabul qilish bilan hal qiladilar. Ular qabul qilayotgan qarorlarni samaradorligi ularni sinchkovlik bilan tayyorlashga va tajriba ishlab chiqqan va qonunchilikda ko'rsatilgan ma'lum talablarni bajarilishiga ko'p jihatdan bog'liq.

Birinchidan, xalq deputatlari Kengashi va hokimni har bir qarori asoslantirilgan bo'lishi lozim, ya'ni ishonarli ma'lumotlarga asoslangan bo'lishi lozim.

Ikkinchidan, Kengashni va hokimni qabul qiladigan har bir qaror keng ma'noda tejamkor bo'lishi shart. Birinchi navbatda u haqiqatdan ham zarur bo'lib qolganda chiqarilishi kerak. Yuqori turuvchi organlarni qarorlarini yoki o'zini Kengashni va hokimni oldin qabul qilgan qarorlarini, qaytaruvchi, takrorlovchi qarorlar qabul qilish maqsadga muvofiq emas. Qarorlarni ko'pligi agarda ular bir-birini qaytarsa, qaror bilan uni ijrosi o'rtasida qarama-qarshiliklar keltirib chiqaradi, ijroni ahamiyatini kamaytiradi va uni qiyinlashtiradi. U yoki bu masalani hal qilishda birinchi mumkin bo'lgan yo'llar mavjud bo'lsa, eng kam moddiy-moliyaviy mablag' sarf qilishni, kam kuch sarf qilishini talab qiladigan yo'l tanlab olinishi lozim. Tejamkorlik hal qilinayotgan masalaga har tomonlama yondoshish, hozirgi zamon fani va ilg'or tajriba yutuqlaridan foydalanish bilan ta'minlanadi.

Uchinchidan, qaror qonuniy bo'lishi kerak. Ya'ni u tegishli organ tomonidan vakolati doirasida qabul qilinganligini bildiradi va u yoki bu masalani qonun yo'l qo'ygan vositalar bilan hal qilinishini ko'zda tutadi. Bu yana, hujjatni shaklini o'zini, uni qabul qilish jarayonini qonunchilik talablariga mos bo'lishligini bildiradi.

Kengash va hokimlik qarorlari ularning sessiyalari va majlislarida yetarli sondagi deputatlar qatnashganda, qarorlar ovozga qo'yilganda ovozlarni mo'ljallagan ko'pchiligi bilan qabul qilinishi, to'g'ri rasmiylashtirilishi va imzolanishi, ijrochilarga ko'rsatilgan muddatlarga yuborilishi lozim. Qarorlarni hayotiyliigi va tejamkorligini ta'minlash uchun loyihalarni tayyorlashda qarorlar qabul qilish tartibini bildirgan mutaxassislar va manfaatdor tashkilotlar jalb qilinishi deputatlarni jamoatchilikni quyi turuvchi organlarini fikr va mulohazalarini e'tiborga olinishi muhim.

O'zbekiston Respublikasi "Mahalliy davlat hokimiyati to'g'risida"gi qonunning 6-moddasiga muvofiq xalq deputatlari Kengashi va hokim qabul qilgan va chiqargan hujjatlar, ya'ni qarorlar va farmoyishlar ular imzolangan vaqtdan boshlab kuchga kiradi. Manfaatdor organ yoki shaxslarga qarorlar nusxasi yoki undan ko'chirma yuboriladi. Agarda qabul qilingan hujjat muhim ahamiyatga ega bo'lsa, ma'lum joydagi aholiga bevosita aloqador bo'lsa, u to'g'risida hamma fuqarolar tanishtirilishi shart. Bunday hujjatlar hokimlik xodimlari doimiy komissiyalar tomonidan radio, mahalliy matbuot, e'lonlar rahbarlarni chiqishlari orqali aholiga yetkaziladi. Deputatlar o'z saylov okruglarida ham shu ishni amalga oshiradilar.

Qarorni ijro qilish uchun ko'p hollarda hokimning o'z vaqtida bergan farmoyishi zarur bo'ladi. Mansabdor shaxslar tomonidan zarur moddiy-texnika va moliyaviy mablag'larni kechiktirmasdan ajratilishi juda muhim.

Kengash jamoatchilik, mehnatkashlar qarorni ijrosiga jalb qilinishi bosh vazifalardan biri. Mehnatkashlarni u yoki bu tadbirlarni amalga oshirishga jalb qilishning shakli, eng avvalo, mahalliy sharoit bilan tadbirlarning xususiyati bilan belgilanadi. Jamoatchilikni qarorlarni ijro qilishga doimiy komissiyalar, kasaba uyushmalar va deputatlar har xil jamoatchilik organlari jalb qilinishlari mumkin.

Kengashlar va hokimliklar faoliyatida ijroni tashkil etish, ijroni tekshirilishi bilan uzviy bog'langan. Tajribada ijroni tekshirishning har xil shakl va uslublari qo'llaniladi.

Kengashlar va hokimlarni hamma davlat organlari qo'llayotgan nazoratni amaliy vositasi joylardagi ishning ahvolini tekshirish va o'rganishni, tekshirilayotgan korxona va tashkilotlarga amaliy yordam berish bilan qo'shib olib borishdir. Kompleks tekshirishda bir yoki bir necha korxona, tashkilot yoki muassasa yoki hokimlik apparati bo'lim boshqarmalarining ishi tekshirilganda har tomonlama o'rganib chiqiladi. Tematik tekshirish yoki o'rganishlar, qandaydir bir masalani o'rganishga qaratilgan bo'ladi. Qarorning ijrosini tekshirish, mehnatni tashkil qilish fuqarolarni ariza yoki xatlarni ko'rib chiqish holatlari bo'lishi mumkin.

Qarorlarning ijrosi ustidan nazoratni to'g'ri yo'lga qo'yilishiga qarorlar ijro qilinganligini hokimlik apparatida uning bo'lim va boshqarmalarida, doimiy komissiyalar aniq hisobga olinishi yordam beradi. Shu maqsadlarda hokimiyat devonida maxsus yuritiladi. Unda Kengash qarori, hokimning qaror va farmoyishi, hujjatning tartib raqami, qabul qilingan vaqti, nomi va yuborilgan kuni ro'yxatga olinadi. Hokimiyatlarda ma'lum maqsadga mo'ljallangan kartoteka ham bor, unda qarorlarning amalga oshirilishi qayd qilib boriladi. Qarorning ijrosi kim ekanligi, ijroni muddati amalga oshirilishi natijalari ko'rsatiladi. Qaror ijro qilinib bo'lingach, shu sohaga rahbarlik qiluvchi hokimiyat apparati rahbarlarining ko'rsatmasi bilan nazoratdan olinadi va shu haqda kartochkada qayd qilinadi.

Viloyat, tuman va shahar hokimliklarida, ijroni tekshirish, odatda, umumiy bo'lim, tashkiliy-instruktorlik bo'limlarining instruktorlari, rais yordamchilari tomonidan hisobga olinadi. Lekin ijroni hisobga olishga umumiy rahbarlikni hokim, uning o'rinbosarlari, kotibiyat boshlig'i amalga oshiradi. Bo'lim va boshqarmalarda esa ijroni nazorat qilish bo'yicha hujjatlarni olib borish bir xodimga topshiriladi. Doimiy komissiyalarda ham shunga o'xshash, hujjatlarni olib borish maqsadga muvofiq.

O'zbekiston Respublikasida faoliyat olib borayotgan ba'zi hokimliklarda, masalan Toshkent shahrida qarorlarni hisobga olish, uning ijrosini nazorat qilish zamonaviy hisoblash vositalari yordamida amalga oshiriladi.

Xalq deputatlari Kengashlari va hokimlarning O'zbekiston Respublikasining "Mahalliy davlat hokimiyati to'g'risida"gi qonuni bilan belgilangan vakolatlari, asosan Kengash sessiyalarida ko'rib chiqib hal qilinadi. Sessiyalarning mahalliy hokimiyat organlari faoliyatida yetakchi ahamiyatining muhim yuridik kafolati shundan iboratki, xalq deputatlari Kengashlari "Mahalliy davlat hokimiyati to'g'risida"gi O'zbekiston Respublikasining qonuniga muvofiq fuqarolarning huquqlari va qonuniy manfaatlariga, ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanishini ta'minlashga, atrof muhitni muhofaza qilishga doir o'z vakolatlariga berilgan masalalarni, tashkiliy masalalar va O'zbekiston Respublikasining qonunlariga muvofiq nazorat qilishga doir boshqa masalalarni hal etishdir.

Mahalliy Kengash sessiyasida ko'rib chiqish uchun masalani tanlab olishda keyingi yillarda O'zbekiston Respublikasidagi mahalliy Kengashlar ish tajribasida keng tarqalgan Kengash faoliyatining kompleks rejasiga rioya qilish diqqatga sazovordir. Sessiyalar ahamiyatining oshishi, sessiya ishi, Kengash ishi ahvoliga ta'siri samaradorligini oshirish, deputatlar faolligini oshishi va Kengashni aholi bilan aloqasini mustahkamlashga xizmat qiluvchi yangi shakllarni qidirib topish bilan bog'liq.

Xalq deputatlari Kengashlari sessiyalarining samaradorligini oshirishda sayyor sessiyalarining ahamiyati katta. Sayyor sessiya tegishli hokimiyat hududidagi aholi punktlarida, Kengash va hokimiyatga bo'ysunadigan korxona va muassasalarda o'tkazilishi mumkin. Deputatlar va sessiyaning boshqa ishtirokchilari kun tartibiga kiritilgan masala bo'yicha ahvol bilan joylarni o'zida tanishadilar, manfaatdor tomonlar bilan muloqotda

bo'ladilar. Sayyor sessiyalar ishida fuqarolarning, mutaxassislarning ishtirok etishi uchun imkon yaratib beriladi.

Mahalliy Kengash sessiyasi kun tartibi loyihasini hokimiyat tayyorlaydi. Hokimiyat uni tayyorlashda ish rejalari, yuqori turuvchi organlar ko'rsatmalari, saylovchilarni taklif va mulohazalariga doimiy komissiyalar, deputatlar, bo'lim va boshqarmalarni, jamoat tashkilotlarini takliflarini e'tiborga oladi. Bu esa muhokama qilish uchun, haqiqatan ham yetilgan dolzarb masalani tanlab olishga imkon beradi.

O'zbekiston Respublikasida mahalliy xalq deputatlari Kengashlari doimiy komissiyalarining faoliyati O'zbekiston Respublikasining "Mahalliy davlat hokimiyati to'g'risida"gi qonuni va komissiyalar to'g'risidagi nizomlar asosida tashkil etiladi. Doimiy komissiyalar to'g'risidagi nizomlarni Kengashlarning o'zlari qabul qiladilar. Doimiy komissiyalar deputatlarni Kengash vazifalarini bajarishda ishtirok etishi uchun tuziladi va ular faoliyatining asosiy shakllaridan biri bo'lib xizmat qiladi. Komissiyalarning o'ziga xosligi eng avvalo shundaki, ular orqali deputatlar sessiya o'rtasidagi davrda boshqarish faoliyatiga bevosita faol va doimiy jalb qilinadi. Doimiy komissiyalar- mahalliy Kengashlarning yordamchi ishchi organlari bo'lib, ko'pchilik deputatlarni ko'p sonli faollarni birlashtiradi va jamoatchilik asosida ishlaydi. "Xalq deputatlari viloyat, tuman va shahar Kengashlariga saylov to'g'risida"gi O'zbekiston Respublikasi qonuniga muvofiq xalq deputatlari viloyat va Toshkent shahar Kengashiga 60 tadan, tuman va shahar Kengashlariga 30 tadan deputat saylandi. Bu holat albatta shu Kengashlarda tuziladigan doimiy komissiyalar soniga ta'sir o'tkazadi.

O'zbekiston Respublikasidagi mahalliy xalq deputatlari Kengashlarining ish tajribasi shuni ko'rsatadiki, doimiy komissiyalarni ahamiyati doim oshib bormoqda. Ular mahalliy Kengashlarning ommaviy nazorat faoliyatini amalga oshiruvchi tashkilotchi organlardir.

Xalq deputatlari Kengashlari doimiy komissiyalarining vazifalarini asosiylari «Mahalliy davlat hokimiyati to'g'risida»gi qonunining 19-moddasidan kelib chiqadi. O'zbekiston Respublikasidagi mahalliy Kengashlar doimiy komissiyalari faoliyati tajribasi ularning yangidan-yangi vazifalarini ham amalga oshirayotganliklarini o'zida ko'rsatadi.

Doimiy komissiyalarning asosiy vazifalariga quyidagilar kiradi: Kengash va hokimiyat ko'rib chiqishi uchun takliflar ishlab chiqish, Kengash va hokimiyat ko'rib chiqish uchun kiritilgan masalalar bo'yicha xulosalar tayyorlash; Kengash, hokimiyat va yuqori organlarning qarorlarini amalga oshirishdagi tashkiliy ishda ishtirok etish; saylovchilarning murojaatlarini amalga oshirilishida va uning ijrosini nazorat qilishda ko'maklashish; Kengash qarorlarini amalga oshirish bo'yicha hokimiyat bo'lim va boshqarmalarini, korxona, tashkilot va muassasalar faoliyatining nazorat qilinishida hamda O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Farmonlariga, qonunchilikka rioya qilinishini nazorat qilishdir.

Hamma mahalliy Kengashlar tomonidan tuziladigan mandat komissiyalarining vazifalari o'ziga xosligi bilan ajralib turadi. Ular funksiyalariga deputatlar vakolatlarini tekshirish, Kengashga deputatlarning vakolatini to'g'ri deb topish yoki ayrim deputatlar o'rniga yangidan saylov o'tkazish to'g'risida taklif kiritish; chaqirib olingan deputatlar o'rniga yangidan saylov o'tkazish masalalari bo'yicha taklif va deputatlar daxlsizligi, deputatlarni chaqirib olish hamda deputatlik vakolatlarini soqit qilish haqidagi arizalar bo'yicha xulosalar tayyorlash. Deputatlik vakolatlarini tekshirish va deputatlik maqomi masalalari bilan bog'langan funksiyalaridan tashqari deputatlarni saylov okrugidagi faoliyatidan, ularni saylovchilar oldidagi hisobotlaridan xabardor qilib turishni topshirish ham ular faoliyatining asosiy tomonlarini ko'rsatdi.

Doimiy komissiyalar bevosita mahalliy Kengash rahbarligida ishlaydi, ularga bo'ysunadi va hisob berib turadi. Faqatgina Kengash ularga ijrosi majburiy bo'lgan ko'rsatmalar berishi mumkin, ular hisobotlarni eshitish, komissiya tizimi va tarkibini o'zgartirishi mumkin. Bundan tashqari doimiy komissiyalar sessiyalarda, sessiyalar o'rtasidagi davrda qilingan ish haqida muntazam axborot berib boradilar.

Doimiy komissiyalarni tashkil qilish tartibi va tarkibi doimiy komissiyalar har bir yangi chaqiriq xalq deputatlari Kengashlarining birinchi sessiyalarida, ularning vakolatlari davriga saylanadi. Lekin Kengash doimiy komissiyalari tizimi va tarkibiga keyingi sessiyalarda ham o'zgartirishlari mumkin. Xalq deputatlari Kengashlari tomonidan tasdiqlangan doimiy komissiyalar haqidagi Nizomlarda ularning tarkibiga faqat deputatlar saylanishi ko'zda tutilgan.

Doimiy komissiyalarning Kengash sessiyalariga va hokimiyat majlislariga masalalarni tayyorlash va uni ko'rib chiqishdagi ishtiroki doimiy komissiyalar Kengashlari boshqarishni tarmoqlari bo'yicha mutaxassislashayotgan ommaviy organlar sifatida Kengash sessiyalarida va hokimiyat majlislarini tayyorlashda muhim rol o'ynaydi.

Sessiya kun tartibi loyihasini tayyorlaganda hokimiyat doimiy komissiyalar taklif va mulohazalarini, uning ish rejasini e'tiborga olishi yaxshi natija beradi. Doimiy komissiyalar o'z navbatida o'zlariga topshirilgan sohalaridagi ishni ahvolidan yaxshi tanish bo'lganlari uchun, Kengash oldida eng dolzarb va yetilgan masalalarni qo'yishlari lozim, chunki pirovard natijada Kengash ularni hokimiyat ish rejalariga kiritadi.

Doimiy komissiyalarni Kengash sessiyasiga masalalarni tayyorlashdagi ishtirokining asosiy shakllari, bular korxona, tashkilot muassasalardagi ishning ahvolini o'rganish va tekshirish, tegishli masalalarga aholini oldindan muhokamasiga kiritish, to'plangan materiallarni umumlashtirish, ma'lumotnomalar tuzish, qaror loyihasi bo'yicha xulosa va takliflar kiritish, masala komissiya tomonidan tayyorlanayotgan bo'lsa, qarorni loyihasini tayyorlash, ma'ruza, qo'shimcha ma'ruza yoki sessiyada so'zga chiqishni tayyorlashdan iborat.

Doimiy komissiyalarning huquqlarining kengaytirilishi, ularni tashkiliy va nazorat faoliyatini faollashishi hokimiyat faoliyatida ham ularni keng ishtirok etishini belgilaydi.

4-§. Fuqarolarning o'zini-o'zi boshqarish organlarini tuzish tartibi va vazifalari

O'zbekiston Respublikasi Oliy Kengashining o'n ikkinchi chaqiriq uchinchi sessiyasida 1993 yil 2 sentabrida qabul qilingan "Fuqarolarning o'zini-o'zi boshqarish organlari to'g'risida"gi O'zbekiston Respublikasining qonuni qishloq, shaharcha va ovullarda va ular tarkibidagi mahallalarda tuziladigan fuqarolarning o'zini-o'zi boshqarish organlarini tuzilishini va ularni huquqiy holatini belgilab berdi.

O'zbekiston demokratik huquqiy davlat barpo etish jarayonida mahalliy o'zini-o'zi boshqarish organlarining huquqiy holatini aniqlash muhim ahamiyat kasb etadi.

Fuqarolarning o'zini o'zi boshqarish organlari jamiyat va davlat ishlarini boshqarishda qatnashishga doir o'z huquqlarini ro'yobga chiqarishlarida fuqarolarga ko'maklashishadi, o'z hududlaridagi ijtimoiy xo'jalik vazifalarini hal etish, ommaviy-madaniy tadbirlarni o'tkazish, davlat hokimiyati va boshqaruv organlariga O'zbekiston Respublikasi qonunlarini, O'zbekiston Respublikasi Prezidentining Farmonlari, O'zbekiston Respublikasi hukumatining, xalq deputatlari Kengashlari va hokimlarning qarorlarini bajarishda yordamlashish maqsadida fuqarolarni birlashtiradi. Fuqarolarning o'zini-o'zi boshqarish organlari faoliyatini tashkil etishning huquqiy asoslari O'zbekiston Respublikasining Konstitutsiyasida quyidagicha belgilangan, «shaharcha, qishloq va ovullarda, shuningdek ular tarkibidagi mahallalarda hamda shaharlardagi mahallalarda

fuqarolarning yig`inlari o`zini-o`zi boshqarish organlari bo`lib, ular ikki yarim yil muddatga raisni (oqsoqolni) va uning maslahatchilarini saylaydi. O`zini o`zi boshqarish organlarini saylash tartibi, faoliyatini tashkil etish hamda vakolat doirasi qonun bilan belgilanadi». (105-moddasi)

Konstitutsiyada ko`zda tutilgan mazkur qonun O`zbekiston Respublikasi Oliy Kengashi tomonidan ilk bor 1993 yili va 1999 yili yangi tahrirda qabul qilindi. O`zbekiston Respublikasining "Fuqarolarning o`zini-o`zi boshqarish organlari to`g`risida"gi qonuniga ko`ra, o`zini-o`zi boshqarish organlarini ikki bosqichi yoki ikki turi tuziladi, birinchisi oldin davlat hokimiyati organlari tuzilgan hududlarda yangi qishloq, shahar va ovullarda tuzildi, ikkinchisi shaharlardagi mahallalarda oldingi mahalla komitetlari o`rnida tuzildi. Shaharcha, qishloq va ovullarda tuziladigan o`zini-o`zi boshqarish organlari davlat organlarini ayrim funksiyalarini bajarimoqdalar.

O`zbekiston Respublikasida hayotga tadbqiq etilgan o`zini-o`zi boshqarish tizimi, **birinchidan**, O`zbekistonni bozor munosabatlariga o`tishi talablarini hisobga olib amalga oshirilgan bo`lsa, **ikkinchidan**, u shu sohada dunyoda qabul qilingan tizimlarga ham mos keladi.

Bu sohada Yevropada mahalliy o`zini-o`zi boshqarish doimiy konferensiyasining tashabbusi bilan Yevropa Kengashi tomonidan qabul qilingan mahalliy o`zini o`zi boshqarishni Ovro`pa xartiyasi diqqatga sazovor. Yevropa xartiyasining asosiy maqsadi fuqarolarga o`z manfaatlariga taalluqli masalalarni hal qilishda ishtirok etishga imkon yaratuvchi va ularga eng yaqin turuvchi o`zini-o`zi boshqarish organlarini huquqlarini ta`minlash va himoya qilishdir. Yevropa Xartiyasiga qo`shilish ixtiyoriy bo`lib, u hech qanday moddiy mablag`lar talab etmaydi. Xartiyani Ovro`pa Kengashiga kiruvchi davlatlar ixtiyoriy imzolashlari mumkin.

Xartiyaga taalluqli va umuman, mahalliy o`zini-o`zi boshqarish muammolari har yili bir marotaba mahalliy o`zini-o`zi boshqarish doimiy konferensiyasida ko`rib boriladi, bu konferensiya davlatlararo tashkilot bo`lmasdan, vakillik xarakteriga egadir.

Mahalliy o`zini-o`zi boshqarish sohasidagi hukumatlararo tashkilot mahalliy o`zini-o`zi boshqarish doimiy Qo`mitasidir, bu tashkilot Yevropa Kengashining mahalliy o`zini-o`zi boshqarish sohasida yuridik, moliyaviy faoliyatning asoslarini tayyorlab beradi, Qo`mita yiliga ikki marotaba majlislar o`tkazadi.

Yevropa Xartiyasining ikkinchi moddasida "mahalliy o`zini-o`zi boshqarish mamlakatning qonunchiligida va imkoni boricha uning Konstitutsiyasida o`z aksini topishi kerak" deyiladi.

Yuqorida aytilgandek O`zbekiston Respublikasi Konstitutsiyaning 105-moddasida ana shu holat mustahkamlangan, ya`ni bu sohada O`zbekiston Respublikasining Konstitutsiyasi xalqaro normalarga to`la-to`kis mos keladi.

O`zini-o`zi boshqarish organlarini saylash tartibi, faoliyatini tashkil etish hamda vakolat doirasi qonun bilan belgilanadi. Mahalliy o`zini-o`zi boshqarish Yevropa Xartiyasining 3-moddasida O`zbekiston Respublikasida qabul qilingan "Fuqarolarni o`zini-o`zi boshqarish organlari to`g`risida"gi qonunining 1-moddasiga o`xshash ta`rif berilgan.

Mustaqil Davlatlar hamdo`stligiga kiruvchi davlatlarning hammasida hali O`zbekistondagiga o`xshash o`zini - o`zi boshqarish organlari to`g`risidagi qonunchilik qabul qilingan emas, ayrimlarida qabul qilinishi arafasida, ayrimlarida qonun loyihasi endigina ishlab chiqilmoqda.

Mustaqil davlatlar yoki Markaziy Osiyo Respublikalari uchun ham Yevropa Xartiyasiga o`xshash yuridik hujjat qabul qilish maqsadga muvofiq, chunki Yevropa

Xartiyasining maqsadi Yevropa Kengashiga kiruvchi a'zolari yanada mustahkam birligini ta'minlash.

O'zini-o'zi boshqarish har qanday demokratik jamiyat tuzumining asosini tashkil etadi. Fuqarolarning mahalliy o'zini-o'zi boshqarish orqali davlatni boshqarishda ishtirok etishi demokratik prinsiplardan biridir. Mahalliy o'zini-o'zi boshqarish organlarini amalda haqiqiy vakolatlar bilan ta'minlash fuqarolar manfaatlarini ham amalda haqiqiy ta'minlaydigan boshqarishga erishish imkonini beradi.

Mustaqillik yillarida O'zbekistonda fuqarolarning o'zini-o'zi boshqarish organlariga to'rt marta saylovlar bo'lib o'tdi. Bu saylovlarga asosan O'zbekistonda o'zini-o'zi boshqarish organlarining yagona tizimi vujudga keldi. Hozirgi kunning vazifasi ana shu o'zini-o'zi boshqarish organlarining ilg'or ish tajribasini keng yoyishdir.

Fuqarolarning o'zini-o'zi boshqarish organlari to'g'risidagi qonun fuqarolar yig'inini chaqirishning eng demokratik asoslarini belgilaydi. Fuqarolar yig'inini rais (oqsoqol) tegishli xalq deputatlari Kengashi yoki hokim bilan kelishilgan holda zaruratga qarab chaqiradi. Fuqarolar yig'inini shuningdek xalq deputatlari Kengashi, hokim tomonidan yoki o'n sakkiz yoshga yetgan va ushbu hududda yashayotgan fuqarolar uchdan bir qismining tashabbusi bilan chaqirilishi mumkin.

Yig'inni chaqirishning iloji bo'lmagan taqdirda fuqarolar vakillarining yig'ilishi o'tkaziladi. Yig'ilishlarga ko'chalar va turar-joy binolaridan, mahallalardan va boshqa hududiy tuzilmalardan o'n sakkiz yoshga yetgan va mazkur hududda doimiy yashovchi fuqarolar vakil qilinishi mumkin. Vakillik me'yorlarini tegishli xalq deputatlari Kengashlari yoki tuman shahar hokimi belgilaydi.

Fuqarolar yig'inlarida qatnashish huquqiga ega bo'lgan barcha aholining yarmidan ko'prog'i ularga kelgan taqdirda yig'inlar vakolatli hisoblanadi, vakillar yig'ilishlari esa ularga vakillarning kamida uchdan ikki qismi kelgan taqdirda vakolatli hisoblanadi.

Fuqarolarning yig'inini (yig'ilishini) olib borish uchun rayosat saylanadi. Yig'inni (yig'ilishni) rais (oqsoqol) yoki uning maslahatchilaridan biri olib boradi. Barcha masalalar bo'yicha qarorlar ochiq ovoz berish orqali va oddiy ko'pchilik ovoz bilan qabul qilinadi.

Qonunda rais (oqsoqol) va uning maslahatchilarini saylash tartibi belgilangan, ularni fuqarolarning yig'inini (yig'ilishi) tegishli tuman, shahar hokimi bilan kelishgan holda saylaydi.

O'zini-o'zi boshqarish organlari faoliyatining samaradorligini oshirishda qonunda ular faoliyatining iqtisodiy va moliyaviy negizi belgilanganligi hozirgi bozor munosabatlari o'rnatilgan davrda katta ahamiyatga ega.

O'zini-o'zi boshqarish organlari qurgan, sotib olgan yoki qonunda belgilangan tartibda ularga berilgan binolari, ijtimoiy-maishiy va boshqa obyektlar, shuningdek sotib olingan transport vositalari, xo'jalik anjomlari hamda boshqa mol-mulk o'zini-o'zi boshqarish organlarining mulkidir, ya'ni bular o'zini-o'zi boshqarish organlarini iqtisodiy negizini tashkil etadi.

O'zini-o'zi boshqarish organlarining moliyaviy resurslari xalq deputatlari tuman va shahar Kengashlari tomonidan ajratiladigan budget mablag'laridan, fuqarolar va mehnat jamoalarining ixtiyoriy xayr ehsonlaridan, xayriya jamg'armalari ajratib beradigan mablag'lardan tarkib topadi.

O'zini-o'zi boshqarish organlarining moliyaviy mablag'lari bankdagi mustaqil schetlarda saqlanadi, ular tomonidan mustaqil tasarruf etiladi va olib qo'yilishi mumkin emas.

Qonunda o'zini-o'zi boshqarish organlarining vakolatlari, bu organlarning strukturasi va ular faoliyatini tashkil etish, rais (oqsoqol)ning vakolatlari berilgan.

O`zini-o`zi boshqarish organlari o`zlariga berilgan vakolatlar doirasida qarorlar qabul qiladilar. Bu qarorlarni tegishli hududda yashaydigan barcha fuqarolar ado etishlari shart. O`zini-o`zi boshqarish organlarining qonunga zid hujjatlarini xalq deputatlari tuman, shahar Kengashlari yoki tegishli hokimlar bekor qiladilar.

Qonunga muvofiq o`zini-o`zi boshqarish organlarining moliyaviy qarorlari, shuningdek rais (oqsoqol)ning hatti-harakatlari ustidan sud tartibida shikoyat qilinishi mumkin.

O`zini - o`zi nazorat qilish savollari:

1. Mahalliy hokimiyat organlari tushunchasiga ta'rif bering?
2. O`zbekiston Respublikasida mahalliy hokimiyat organlari tizimiga qaysi organlar kiradi?
3. Mahalliy ijroiya hokimiyati deganda nimani tushunasiz?
4. O`zbekiston Respublikasida mahalliy hokimiyat organlarining asosiy vazifasi nimalardan iborat?
5. Hokimlar o`z lavozimiga qanday ega bo`ladilar?
6. Hokim qanday huquqiy xujjatlar chiqaradi?
7. Fuqarolarning o`zini-o`zi boshqarish organlari deganda nimani tushunasiz?
8. Fuqarolarning o`zini-o`zi boshqarish organlari qaysi hududlarda mavjud va ularning asosiy vazifalari nimalardan iborat?
9. Fuqarolarning o`zini-o`zi boshqarish organlariga kim boshchilik qiladi?
10. Fuqarolar yig`ini deganda nimani tushunasiz?

XXX BOB. O`ZBEKISTON RESPUBLIKASIDA SUD HOKIMIYATINING KONSTITUTSIYAVIY ASOSLARI

1-§ O`zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasida odil sudlov organlarining huquqiy maqomi

2-§. O`zbekiston Respublikasida sud hokimiyatining tashkil etilishi, tizimi va vazifalari

3-§. Odil sudlovning konstitutsiyaviy tamoyillari

4-§. O`zbekistonda sudyalarning konstitutsiyaviy-huquqiy maqomi va sudyalarga qo`yiladigan talablar

5-§. Sudyalarni tayinlash tartibi

6-§. Sudyalarning mustaqilligi

7-§. O`zbekiston Respublikasi Konstitutsiyaviy sudi

8-§. O`zbekiston Respublikasi Oliy sudi

9-§. O`zbekiston Respublikasi Oliy xo`jalik sudi

1-§. O`zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasida odil sudlov organlarining huquqiy maqomi

O`zbekiston Respublikasining odil sudlov organlari, davlat hokimiyatining bir tarmog`iga kiruvchi va qonun ustivorligini ta'minlab, tartibga solib turuvchi organdir. **O`zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasining 107-moddasida** "O`zbekiston Respublikasining sud tizimi besh yil muddatga saylanadigan O`zbekiston Respublikasi Konstitutsiyaviy sudi, O`zbekiston Respublikasi Oliy sudi, O`zbekiston Respublikasi Oliy xo`jalik sudi, Qoraqalpog`iston Respublikasining Oliy sudi, Qoraqalpog`iston Respublikasining xo`jalik sudidan shu muddatga tayinlanadigan viloyat sudlari, Toshkent shahar sudi, tuman, shahar va xo`jalik sudlaridan iborat"dir-deb belgilangan. 14- dekabr kuni 2000 yil qabul qilingan "Sudlar to`g`risida"gi qonunning yangi tahririga ko`ra yuqorida sanab o`tilgan sud tizimiga o`zgartirish kiritib, sudlar ixtisoslashtirildi, ya'ni Qoraqalpog`iston Respublikasi fuqarolik va jinoyat ishlari bo`yicha Oliy sudlari, fuqarolik va jinoiy ishlari bo`yicha viloyat va Toshkent shahar sudlari, fuqarolik ishlari bo`yicha tumanlararo, tuman (shahar) sudlari, jinoyat ishlari bo`yicha tuman (shahar) sudlari joriy qilindi.

Har bir davlatda odil sudlov organlari tizimi, ma'muriy-hududiy tuzilmalarda tashkil etiladi va jamiyatning ijtimoiy-iqtisodiy sohalarini rivojlantirish jarayonlarida korxona va tashkilot, davlat organlari va fuqarolar o`rtasidagi huquqiy munosabat natijasida kelib chiqadigan masalalarni belgilangan hududiy birliklar miqyosida ko`rib chiqadi. Shuningdek, sud organlarining vazifalari va maqsadlari odil sudlovni amalga oshirish, hamda Respublika Konstitutsiyasida belgilab berilgan talablarni bajarishdan iborat.

1996 yil 29 avgust kuni O`zbekiston Respublikasi Prezidenti I.A.Karimov O`zbekiston Respublikasi Oliy Majlisining I-chaqiriq, VI-sessiyasida so`zlagan nutqida O`zbekistondagi huquqiy islohlarning asosiy maqsadi sudning alohida va mustaqil hokimiyat tarmog`i sifatida mavqeini qayta tiklash g`oyasi bo`ldi. Sud hokimiyatining yangi tarmoqlari yaratildi. Sudning vakolatlari sezilarli darajada kengaytirildi. Fuqarolarning qonuniy huquq va manfaatlari sud orqali himoya qilinishining kafolatlanishi huquqiy me'yorlari takomillashtirilmoqda, endigi vazifa shu me'yorlarning sudlov amaliyotiga izchillik bilan kirib borishini ta'minlash, ularning odamlar ongida chuqur o`rnashib qolishiga erishishdan iborat"dir deb ta'kidlagan edilar.

Davlat iqtisodiy, ijtimoiy va siyosiy munosabatlarini huquqiy jihatdan tartibga solishda sud organlarining ta'siri kuchli bo'lib, uni davlat nomidan kafolatlaydi. Konstitutsiya va qonunlarda belgilab berilgan fuqarolarning huquq va erkinliklarini millatlarning tengligi tamoyillari asosida amalda qo'llanilishini nazorat qiladi. Mamlakat ijtimoiy hayotidagi ishlab-chiqarish muassasalarida davlat idoralarida, jamoat birlashmalarida fuqarolarning Konstitutsiya va qonunlarda belgilangan huquqlarini mulk shaklidan qat'iy nazar himoya qilinishini ta'minlaydi.

O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasining 111-moddasida **“Mulkchilikning turli shakllariga asoslangan korxonalar, muassasalar, tashkilotlar o'rtasidagi shuningdek, tadbirkorlar o'rtasidagi, iqtisodiyot sohasida va uni boshqarish jarayonida vujudga keladigan xo'jalik nizolarini hal etish Oliy xo'jalik sudi va xo'jalik sudlari tomonidan ularning vakolatlari doirasida amalga oshiriladi”**-deb belgilangan.

O'zbekiston Respublikasi odil sudlov organlari faoliyatining asosiy maqsadi, fuqarolarning Konstitutsiya va qonunlarga qat'iy amal qilinishiga qaratilgan. Yuqorida ko'rsatilgan vazifalarni amalga oshirilishi uchun sud organlariga qonunda katta vakolatlarni berilgan. Sudlar ixtisoslashuviga qarab:

1. Jinoyat qilganlarga, jazo turini, jazo o'tash muddatini belgilaydi;
2. Fuqarolar yoki tashkilotlar olgan majburiyatlarini bajarmagan hollarda, majburiy ijro choralari, fuqarolik huquqiy majburiyat normalarida belgilangan tartibda bajarilishiga majbur qilinadi.

Favqulodda sudlar tuzilishiga yo'l qo'yilmaydi. Sud organlarining faoliyatida, har xil siyosiy qarashlar, fikrlar asosida odil sudlov ishlari olib borilmaydi. O'zbekiston Respublikasida sud organlari faoliyatidagi eng muhim tamoyillardan biri Konstitutsiya va qonunlarning ustunligi hisoblanadi, faqatgina sudlarga jinoyat ishlari va fuqarolik ishlarini qonunda belgilangan tartibda sudlov jarayonlarida davlat nomidan choralar ko'rish huquqi berilgan. O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasi va “O'zbekiston Respublikasining Sudlar to'g'risida”gi qonunida sud organlarining faoliyat prinsiplari tushunchasiga quyidagicha ta'rif berilgan:

“Sudyalar mustaqildirlar, faqat qonunga bo'ysunadilar. Sudyalarning odil sudlovni amalga oshirish borasidagi faoliyatiga biron-bir tarzda aralashishiga yo'l qo'yilmaydi va bunday aralashish qonunga muvofiq javobgarlikka sabab bo'ladi. Sud hokimiyati qonun chiqaruvchi va ijro etuvchi hokimiyatlardan, siyosiy partiyalardan, jamoat birlashmalaridan mustaqil holda ish yuritadilar.”

O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasida sud organlari faoliyat jarayonlari jinoyatga jazo turini aniqlash, xo'jalik ishlarini hal etish va fuqarolik, ma'muriy ishlarni ko'rishlari belgilab qo'yilgan. O'zbekiston Respublikasining 110-moddasi, 1-bandida jumladan shunday deyiladi: “O'zbekiston Respublikasi Oliy sudi-fuqarolik, jinoiy va ma'muriy sudlov ishlarini yuritish borasida sud hokimiyatining Oliy organi hisoblanadi. Bu esa odil sudlovni amalga oshirishning faoliyat yo'nalishlarini belgilab beradi. O'zbekiston Respublikasida Odil sudlovni amalga oshirishning eng asosiy shartlardan biri fuqarolarning sud oldida tengligidir. Hamma sudlarda ishlar ochiq ko'riladi. Sudlov ishlarini yopiq majlisda tinglashga qonunda belgilangan hollardagina yo'l qo'yiladi. Bunday holatlar ayrim jinoyatlarni ko'rib chiqishda qo'llaniladi.

Tergov va sud ishlarini yuritishning har qanday bosqichida ayblanuvchilarga malakali yuridik yordam olish huquqi kafolatlanadi. O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasining 26-moddasi 1-bandida fuqarolarning shaxsiy huquqlari belgilab berilgan: “jinoyat sodir etganlikda ayblanayotgan har bir shaxsning ishi sud qonuniy tartibda, oshkora ko'rib chiqilib, uning aybi aniqlanmaguncha, u aybdor hisoblanmaydi.

Sudda ayblanayotgan shaxsga o'zini himoya qilish uchun barcha sharoitlar ta'minlab beriladi."

O'zbekiston Respublikasi qonunchiligida sud himoyasida bo'lish huquqini ta'minlashga alohida e'tibor berilgan. Konstitutsiyaning 44-moddasida har bir shaxsga o'z huquq va erkinliklarini sud orqali himoya qilish, davlat organlari mansabdor shaxslar, jamoat birlashmalarining g'ayriqonuniy hatti-harakatlari ustidan sudga shikoyat qilish huquqi kafolatlangan. Ushbu Konstitutsiyaviy normaning amal qilish tartibi qonun hujjatlarida hususan O'zbekiston Respublikasining 1995 yil 30 avgustda qabul qilingan «Fuqarolarning huquq va erkinliklarini buzadigan hatti-harakatlar va qarorlar ustidan sudga shikoyat qilish to'g'risida» gi qonun asosida va boshqa qonunlarda belgilangan.

Har bir shaxs o'z manfaatini shaxsan yoki qonuniy vakil orqali himoya qilish huquqiga egadir. O'z huquqlarini qonuniy vakil tomonidan himoya qilish imkoniyati huquq layoqatiga ega bo'lgan, fikrlay oladigan jismoniy shaxslarga ham beriladi.

O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasining 26-moddasida: "Jinoyat sodir etganlikda ayblanayotgan har bir shaxsning ishi sudga qonuniy tartibda, oshkora ko'rib chiqilib, uning aybi aniqlanmaguncha, u aybdor hisoblanmaydi. Sudda ayblanayotgan shaxsga o'zini himoya qilishi uchun barcha sharoitlar ta'minlab beriladi" deb mustahkamlangan.

Ushbu konstitutsiyaviy norma umume'tirof etilgan xalqaro hujjatlarga to'la mos keladi. Masalan: aybsizlik prezumpsiyasi inson huquqlari sohasidagi e'tiborli xalqaro hujjatlar: «Inson huquqlari umumjahon Deklaratsiyasi» (11-modda), «Fuqarolik va siyosiy huquqlar to'g'risida»gi Xalqaro pakt (14-modda), «Inson huquqlari va asosiy erkinliklarini himoya qilish to'g'risida»gi Yevropa konvensiyasi (6-moddasining 2-bandi) normalarida o'z ifodasini topgan.

Aybsizlik prezumpsiyasi sudya, tergovchi va prokurorlarning shaxsiy fikrini emas, balki shaxsning obyektiv huquqiy holatini o'zida ifodalaydi. Isbotlash burchi yuklatilgan shaxslargina ayblanuvchi deb topishi, gumon qilinuvchini aybini to'la, har tomonlama, xolisona isbotlaganlaridan so'ng ayblanuvchini sud aybdor deb topishi mumkin.

Sud tomonidan qonuniy kuchga kirgan ayblov hukmi chiqarilmagunga qadar ayblanuvchi aybsiz deb hisoblanadi. Aybsizlik prezumpsiyasi qoidasiga ko'ra mavjud barcha shubha va taxminlar to'liq aniqlanguncha, ushbu holat ayblanuvchi foydasiga hal qilinadi, bu esa o'z navbatida, shaxsning ma'lum jinoyat bo'yicha aybsizligini ko'rsatadi.

Ayblanuvchiga nisbatan sudning hukmi qonuniy kuchga kirgunga qadar, hattoki u ushlab turilgan bo'lsa ham, uning mehnat, oila va boshqa huquq hamda erkinliklari amalda cheklanmaydi. Umuman, ushbu Konstitutsiyaviy tamoyil ayblanuvchiga nisbatan sudning ayblov xukmi qonuniy kuchga kirmaguniga qadar, unga hech kim aybdor sifatida muomala qilishi mumkin emas, ya'ni taqiqlovchi amaldagi qoida hisoblanadi.

Ayblanuvchi yoki gumondorning jinoyat sodir etilganlikda aybini isbotlovchi asoslar yetarli bo'lsa, qonunda belgilangan tartibda uning ba'zi huquq va erkinliklarini cheklash mumkinligi mustahkamlangan.

Himoyalani huquqi bilan ta'minlanish O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasining 116-moddasida va Jinoyat protsessual kodeksining 24-moddasida mohiyatan ifoda etilgan. Ushbu qonunlar jinoiy javobgarlikka tortilayotgan shaxslarning, nafaqat himoyalani huquqi mavjudligini belgilab qo'yish, balki ushbu huquqning kafolatlanishiga ham alohida e'tibor berilishini talab qiladi.

Jinoiy javobgarlikka tortilgan shaxslarning huquq va erkinliklarini himoya qilish maqsadida, ularga keng huquqlar berilgan, masalan, ular o'zlarining nimada ayblanayotganliklarini bilishi, o'zlariga qo'yilgan ayblov yuzasidan va ishning boshqa

holatlari bo'yicha ko'rsatuv va tushuntirish olishlari, jinoiy harakatlarini isbotlovchi dalillar bilan tanishishlari, o'zlariga nisbatan jinoyat ishini yuritishga mas'ul bo'lgan mansabdor shaxslarning harakatlari ustidan shikoyat qilish huquqlariga egadirlar.

Himoyalani sh huquqi: surishtiruvchi, tergovchi, prokuror va sud zimmasiga: gumon qilinuvchiga, ayblanuvchiga va sudlanuvchiga unga berilgan huquqlarini tushuntirib berishi hamda u o'ziga qo'yilgan ayblovdan himoyalani shi uchun qonunda nazarda tutilgan barcha vosita va usullardan foydalanishda haqiqiy imkoniyat yaratib berishni yuklaydi.

Ayblanuvchi o'z huquqlarini himoya qilishi uchun o'z iltimosiga ko'ra himoyachi bilan ta'minlanishini talab qilishi mumkin.

Jinoyat-protsessual kodeksining 49-moddasida, himoyachining ishtirokida fuqarolarga aybini isbotlovchi dalillar asosida ayblov e'lon qilinishi yoki u gumon qilingan deb e'tirof etilganligi to'g'risidagi qarorini o'qib eshitilishi belgilangan.

Hech kimning qonunda belgilangan huquqlarini kamsitishga, hibsga olinishiga, qadr-qimmatini kamsituvchi boshqa tarzda gi tazyiqlar o'tkazishlariga yo'l qo'yilmaydi. Millati, dini, kelib chiqishidan qat'i nazar, qo'pol muomala qilish, diniy qarashlarga majburlash mumkin emas. Xohlagan diniga e'tiqod qilish, vijdon erkinligi Konstitutsiya va qonunlarda kafolatlangan insonlarning shaxsiy daxlsizlik huquqlari buzilgan taqdirda davlat va sud organlari tomonidan himoyalani shadi.

O'zbekiston Renspublikasida sudlov ishlarini yuritish o'zbek tilida, Qoraqalpoq tilida yoki muayyan joyda gi ko'pchilik aholi so'zlashadigan tilda olib boriladi.

Sudlov ishlarini olib borilayotgan vaqtda tilni bilmaydigan, sudda qatnashuvchi shaxslarning tarjimon orqali ish materiallari bilan to'la tanishish va sudlov ishlarida ishtirok etish huquqi hamda sudlov jarayonlarida ona tilida so'zlashish huquqi ta'minlanadi

O'zbekiston Respublikasining Oliy Sudi sud organlari tizimining eng Oliy organi hisoblanib, uning tomonidan qabul qilingan hujjatlar bajarilishi qat'i ydir, shuningdek, viloyatlar, shaharlar va tumanlar sudlarining sudlov faoliyati ustidan nazorat olib borish huquqiga ega.

Sud organlarining faoliyati ijtimoiy adolatni, tenglik va totuvlikni ta'minlashga, huquqiy qonuniyligni barcha choralar bilan mustahkamlashga qaratilgandir. O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasiga muvofiq O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiya. Oliy Sudi va Oliy xo'jalik sudi O'zbekiston Respublikasi Oliy Majlisida qonunchilik tashabbusi huquqiga ega. O'zbekiston Respublikasi Oliy Majlisida Oliy sud organining qonunchilik tashabbusi huquqiga, qabul qilingan qonunlarga o'zgartirishlar kiritish, yangi qonunlarni qabul qilish va boshqa normativ aktlarni qabul qilish bo'yicha o'z takliflari bilan chiqish huquqi kiradi. Ularning bu taklif va mulohazalari Oliy Majlis tomonidan ko'rib chiqilib, sessiya va yig'ilishlarda deputatlarning xukmiga havola etilishi belgilangan.

O'zbekiston Respublikasi Oliy Majlisining ikkinchi chaqiriq oltinchi sessiyasida, O'zbekiston Respublikasi Prezidenti tashabbuslari bilan sud organlari faoliyati prinsiplarining takomillashtiruvchi jinoiy jazolarning liberallashtirish; rivojlangan demokratik mamlakatlarda qo'llanib kelinayotgan tamoyillar va talablarga javob beradigan mezonlar asosida huquqbuzarlik va jazo tizimini qayta ko'rishimiz zarur deb taklif kiritib buni quyidagicha asoslab berdilar; Jinoyatning ijtimoiy xavflilik darajasiga qarab, to'rt guruhga bo'linadi. Eslatib o'taman; bular ijtimoiy xavfi katta bo'lmagan, uncha og'ir bo'lmagan, og'ir va o'ta og'ir bo'lgan jinoyatdir. Ijtimoiy xavfi katta bo'lmagan jinoyatlar Jinoyat Kodeksidagi jami 640 jinoyat tarkibidan 86 tasini yoki boshqacha aytganda, 18,7 foizini tashkil etadi. Bugun jinoyat qonunchiligini erkinlashtirish va insonparvarlik tamoyillariga yanada muvofiqlashtirish maqsadida yana 110 turda gi uncha og'ir bo'lmagan jinoyatlarni ijtimoiy xavfi katta bo'lmagan jinoyatlar qoidasiga o'tkazish taklif etilmoqda.

Shunday qilib, Jinoyat Kodeksidagi jinoyatlar tarkibining 42,8 foizi ijtimoiy xavf tug'dirmaydigan jinoyatlar hisoblanadi. Ijtimoiy xavfi katta bo'lmagan jinoyatlar toifasining ko'payishi tergov va sud organlarining qamoqqa olish bilan bog'liq bo'lmagan huquqiy cheklashlardan foydalanish imkoniyatlarini sezilarli darajada kengaytiradi...

Jinoyatlarni belgilash qoidalarining o'zgartirilishi Jinoyat Kodeksimizning umumiy yo'nalishini tom ma'noda o'zgartirishga va uni huquqiy-demokratik davlat tamoyillariga moslashtirishga imkon beradi" deb aniq faktlar bilan so'zlarini davom ettirdilar.

Ushbu Prezidentimizning inkor etib bo'lmaydigan asosli takliflari, deputatlar tomonidan qo'llab-quvvatlandi va "Jinoiy jazolarni liberallashtirilishi munosabati bilan O'zbekiston Respublikasining Jinoyat, Jinoyat-protsessual kodekslari hamda Ma'muriy javobgarlik to'g'risidagi kodeksga o'zgartirishlar va qo'shimchalar kiritish haqida O'zbekiston Respublikasi Oliy Majlisining qarori qabul qilindi.

O'zbekiston Respublikasining 1994 yil 22 sentabrda qabul qilingan Jinoyat kodeksi, Jinoyat-protsessual kodeksi, Ma'muriy javobgarlik kodekslarining 94 ta moddasi yangi mazmun bilan boyitildi, 25 ta moddasining qattiq sanksiyalangan me'yorlari, nazarda tutilgan jinoyatlarni birinchi marta sodir etgan shaxs, agar o'z aybiga iqror bo'lsa, jabrlanuvchi bilan yarasha va yetkazgan zararni bartaraf etsa, jinoiy javobgarlikdan ozod etilishi mumkinligi belgilandi.

O'zbekiston Respublikasi Oliy Majlisining ikkinchi chaqiriq oltinchi sessiyasidagi, Jinoyat, Jinoyat-protsessual va Ma'muriy javobgarlik kodekslariga kiritilgan o'zgartirishlar va qo'shimchalarning mazmuni va mohiyatini o'rganar ekanmiz, har bir kodeks normalarining inson omiliga juda katta e'tibor berilganligiga amin bo'lamiz. Jinoyat kodeksining normalarida, uncha og'ir bo'lmagan jinoyatlarga qasddan sodir ettirib, uch yildan-besh yilgacha ozodlikdan mahrum qilish tarzidagi jazo nazarda tutilgan jinoyatlar ehtiyotsizlik oqibatida sodir etilgan jinoyatlar tarkibiga kiradi deb aniqlik kiritilgan. Bu esa huquqni muhofaza qiluvchi organlar faoliyatining ma'lum bir yo'nalishda noaniqlikka yo'l qo'ymaydi. Masalan, O'zbekiston Respublikasi Prezidentining avf etish to'g'risidagi farmonlarini amalda qo'llanishini mustahkamlaydi.

Shuningdek, ayrim jinoyat turlariga davlat foydasiga jarima miqdorlari belgilangan.

Jinoyat kodeksining 39 ta moddasining sanksiyalaridagi me'yorlari ajratib tashlandi.

O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasining 36 moddasida, har bir shaxsning mulkdor bo'lish huquqi berilib, 53-moddasida mulkning har qanday shakllari daxlsizligi va davlat tomonidan himoyalaniishi mustahkamlangan. Rivojlangan eng demokratik davlatlar tarixiga nazar solsak ular ham birdan shu darajada davlat boshqaruvida ijtimoiy munosabatlarni tartibga soladigan qoidalarini o'rnatmaganlar. Har bir millat o'z huquqini o'zi belgilash baxtiga muyassar bo'lar ekan, o'z hayotini rivojlanishi uchun harakat qiladi. Bu esa o'z-o'zidan ravshanki vaqt talab qiladi. Mustaqil Respublikamiz endigina o'n to'rt yoshga to'ldi, uning Konstitutsiyasini qabul qilinganiga yaqinda 13 yil bo'ladi. AQSH Konstitutsiyasining qabul qilinganiga 218 yil bo'libdi. Shundan xulosa qilib aytishimiz mumkinki, bizning davlatimiz rivojlanish bosqichlari boshqa mamlakatlar tajribasiga va umume'tirof etilgan xalqaro huquq normalariga asoslangan holda bormoqda. Jamiyatni birlashtiradigan va muvofiqlashtiradigan asosiy kuch Konstitutsiya va qonundir. Qonun hukmron bo'lsagina huquqiy davlat qurish haqida gapirish mumkin. 1990 yil martida O'zbekiston Respublikasining Oliy Kengashining birinchi sessiyasi Konstitutsiyaviy nazorat qo'mitasini tashkil etishga qaror qilindi. Bu organning vujudga kelishi demokratiya yo'lini tanlagan davlatning hayotida katta voqeadir. Boshqa davlatlarda bunday organ har xil nom bilan yuritiladi. AQShda-Oliy sud, Fransiyada-Konstitutsiyaviy Kengash, GFRda Konstitutsiyaviy sud. Qoida bo'yicha bu organlar faoliyati hech kim tomonidan nazorat

qilinmaydi. U parlament qonunlarini hukumat va mamlakat Prezidenti farmonlarining Konstitutsiyaga mosligini aniqlaydi. Konstitutsiyaviy tuzum-insoniyat ijtimoiy turmushining buyuk g'alabasi, umum e'tirof etgan shakli hisoblanadi. Uni zaiflashtirishga, barqarorligiga putur yetkazishga, konstitutsiyaviy tuzilmalar obro'sini to'kishga qaratilgan har qanday urinish huquqiy davlat ruhi va mohiyatiga zid keladi. O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasi mavjud tuzumga qarshi qaratilgan har qanday harakatlarga yo'l qo'yilmaydi.

O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasi konstitutsiyaviy tuzum tushunchasining o'zini ham boyitadi.

Konstitutsiyaviy tuzum bu eng muqaddas narsa, bu millionlarning hayotiy faoliyatini tashkil qilish negizidirki, hech kimning uni qoralashiga va unga tajovuz qilishiga yo'l bermaydi.

2-§. O'zbekiston Respublikasida sud hokimiyatining tashkil etilishi, tizimi va vazifalari

Sud hokimiyati davlat organlari tizimida alohida ahamiyat kasb etadi. Sud hokimiyatining faoliyati inson huquqlari va erkinligiga bevosita aloqador bo'lib, odil sudlovni amalga oshirish faoliyati natijasida shaxslarning konstitutsiyaviy huquq va erkinliklari kafolatlanadi. Sud hokimiyati huquqiy maqomining konstitutsiyaviy belgilanishi mazmunan shunday ifodalanadiki, unga asosan fuqarolarga nisbatan sudlovni amalga oshirishda o'zboshimchalikka yo'l qo'ymaslik, odil sudlovni amalga oshirish, huquq va erkinliklar kafolatini yaratish, shuningdek fuqarolarga nisbatan chiqarilgan hukm va qaror yuzasidan shikoyat qilishlari uchun imkoniyat yaratish hamda sudyalarning mustaqilligini ta'minlash va ularning huquqiy holatini mustahkamlashdir.

O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasida sud hokimiyati uchun alohida XIII bob ajratilgandir. Bu bobda "Sud hokimiyati" mohiyatini ochib beruvchi qator me'yorlar berilgan hamda sud faoliyatini tashkil qilish, sudlov tizimini belgilash kabi masalalar o'z yechimini topgan.

Sud hokimiyati davlat hokimiyatining alohida tarkibiy qismi bo'lib, qonunchilik va ijroiya hokimiyati, siyosiy partiya hamda jamoat birlashmalaridan mustaqil ravishda harakat qiluvchi hokimiyat tarmog'idir.

Sud hokimiyati organlari sudyalarning faqat Konstitutsiya va qonun talablariga bo'ysunish tamoyiliga asoslanib, o'z mustaqilligini ta'minlaydilar. Ular odil sudlovni amalga oshirish faoliyati bo'yicha hech kimga hisobdor emaslar.

Faqat Konstitutsiya asosida tashkil qilingan sud hokimiyati, qonun asosida sud ishlarini adolatli olib borishda, xalq vakillarining yordamiga tayanib, jinoiy va fuqarolik ishlarini ko'rib chiqish, tekshirish va boshqa ishlar bo'yicha hukm chiqarish yoki qaror qabul qilish huquqiga ega.

Shunday qilib, sud va faqat sud o'ziga berilgan vakolatlar doirasida odamlarga hamda shu orqali jamiyatga va jamiyatda bo'ladigan jarayonlarga o'z ta'sirini o'tkazadi. O'zbekistonning ijtimoiy va davlat tuzumiga asoslangan, ma'muriy-hududiy bo'linishiga muvofiq yagona sud tizimi mavjud.

Yagona sud tizimining tashkil qilinishi, sud faoliyatini Konstitutsiya hamda xalqaro shartnomalarda umume'tirof etilgan tamoyillarga binoan qabul qilingan amaldagi qonunlar asosida olib borishga, sudlarning maqomi tengligini ta'minlashga va davlat budjeti hisobidan moliyalashtirilishiga xizmat qiladi.

Konstitutsiyada belgilangan va mustahkamlangan inson huquqlarini, manfaatlarini himoya qilgan holda, boshqa hokimiyatlardan mustaqil ravishda jarayonlar davomida amalga oshirilishi belgilangan me'yorlar asosida ish yuritadi.

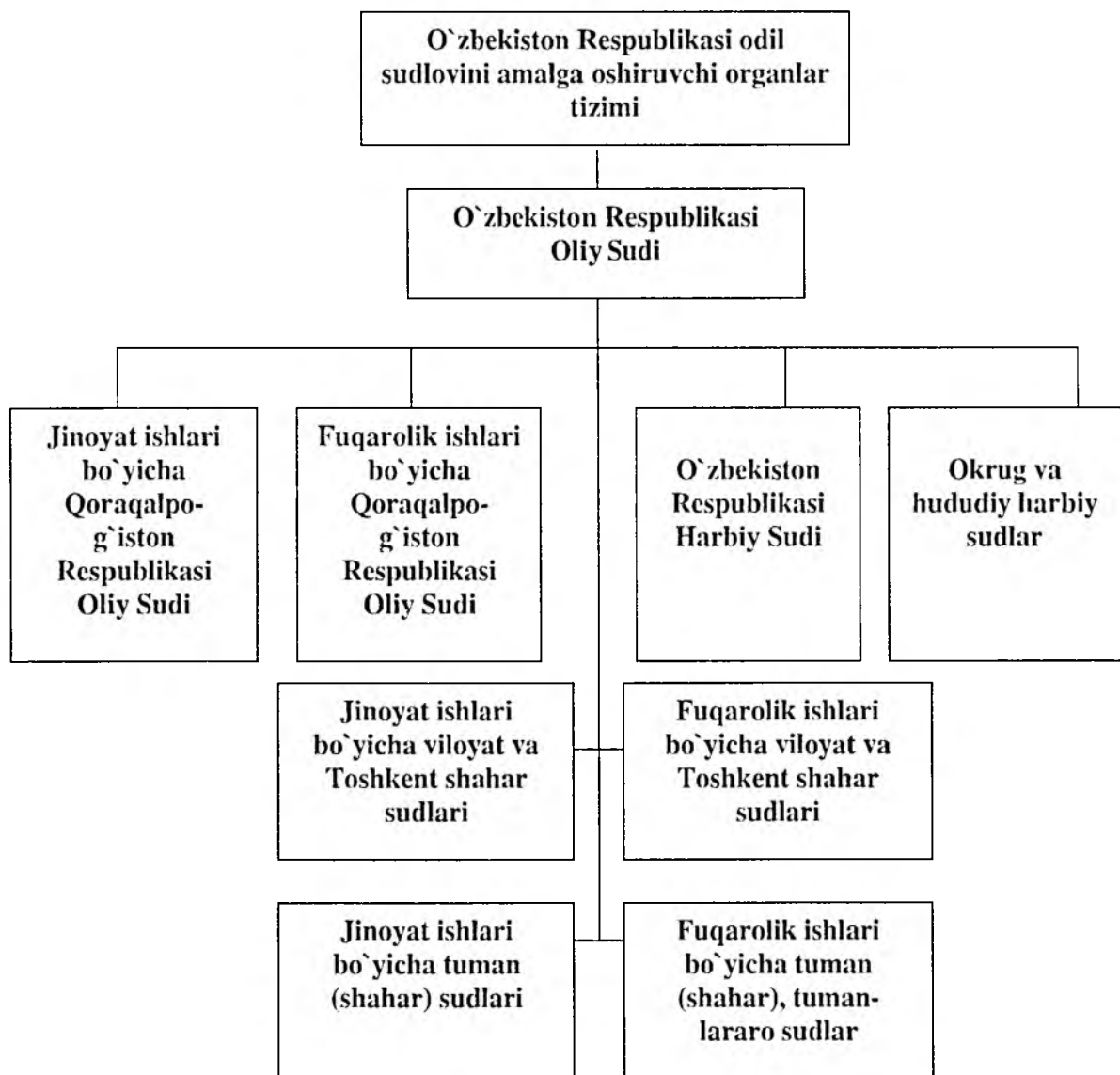
Sud ishlari konstitutsiyaviy, fuqarolik, jinoiy va ma'muriy turlarga bo'linadi. Konstitutsiyaviy sud ishlari "O'zbekiston Respublikasining Konstitutsiyaviy sud to'g'risida"gi Qonun asosida, fuqarolik sud ishlari Fuqarolik-protsessual kodeksi va jinoiy sud ishlari Jinoyat-protsessual kodeksi, ma'muriy sud ishlari esa Ma'muriy javobgarlik kodeksi asosida olib boriladi. Bundan tashqari, xo'jalik sud ishlari "O'zbekiston Xo'jalik protsessual kodeksi" asosida yuritiladi.

Sud ishlari ichida eng asosiy vazifa odil sudlovni amalga oshirish hisoblanadi. Shuningdek, sud hokimiyatining ijtimoiy ahamiyatga ega bo'lgan quyidagi vakolatlari ham mavjud:

- 1) konstitutsiyaviy nazorat;
- 2) davlat organlari va mansabdor shaxslarning faoliyatlari hamda ular tomonidan qabul qilingan qarorlarining qonuniyligini tekshirish;
- 3) sud hukmi va qarorlarining ijrosini ta'minlash;
- 4) sudlarga tegishli ma'muriy huquqbuzarlik holatlarini ko'rib, tekshirib chiqish;
- 5) sud amaliyotidan kelib chiqib, amaldagi qonunchilik masalalari bo'yicha tushuntirish vakolati;
- 6) sudyalarning tarkibining shakllanishida ishtirok etish va uning organlariga yordam berish vakolati.

Yuqoridagi vakolatlarning amalga bajarilishi odil sudlov bilan uzviy bog'liq bo'lib, sud hokimiyatining mazmunini tashkil etadi va u qabul qilgan hukm va qarorlarning majburiy ijrosini ta'minlashga qaratiladi. Sud hokimiyati qarorlarining hayotga tadbiq qilinishi majburiydir, bu holat qonun bilan belgilangan. Qonun davlat organlari, jamoat birlashmalari, tashkilotlar, mansabdor shaxslar hamda fuqarolarning sud hukmiga bevosita bo'ysunishlarini talab qiladi. Hamma davlat organlari, tashkilotlar, mansabdor shaxslar va fuqarolar sud hokimiyati qarorlarining amalga oshirishida sudga yordamlashishlari shart va majburdirlar.

Demak, odil sudlov faoliyatining amalga oshirilishi, qonunchilik va ijro hokimiyati tarmoqlari singari, sud hokimiyatining ham naqadar muhim va mas'ul vazifalari mavjudligini ko'rsatadi. Bu esa-davlat hokimiyati, tarmoqlarining teng huquqligini, maqsadlarining birligini, davlatni boshqarishda birdek mas'uliyat bilan faoliyat ko'rsatishini anglatadi.

3-§. Odil sudlovning konstitutsiyaviy tamoyillari

Odil sudlovning konstitutsiyaviy tamoyillari – umumiy, rahbariy, birlamchi qoidalar bo'lib, davlat faoliyatining ushbu sohaga xos asosiy xususiyatlarini yoritib beradi. Ushbu tamoyillarning odil sudlovga doir qonunlarni yaratishda, sud hokimiyati davlat organlari mexanizmidagi, jamiyat siyosiy tizimida tutgan o'rnini va rolini belgilab berishda alohida xizmati bor. Odil sudlov tamoyillarining yig'indisi odil sudlovni huquqiy tartibga solishda va amalga oshirishda muhim qalqon va poydevor hisoblanadi. Bu holat O'zbekiston Respublikasining Konstitutsiyasida mustahkamlangan.

Odil sudlov tamoyillarining xususiyati shundan iboratki, unda belgilangan qoidalar nafaqat fuqarolar, mansabdor shaxslar hamda davlat organlari uchun, balki qonun chiqaruvchi idoralar uchun ham taaluqlidir. Qonun chiqaruvchi va qonunga o'zgartirish kirituvchi organlar o'z faoliyatlari davomida demokratik talablar hamda an'analar qatori ushbu tamoyillarga ham amal qiladilar.

O'zbekiston Respublikasining odil sudlovga oid konstitutsiyaviy tamoyillarni belgilashda boshqa mamlakatlarning, shuningdek xalqaro huquqning ijobiy tajribalari hisobga olingan.

Odil sudlovni amalga oshirish va uning faoliyatini tashkil qilishda "Inson huquqlari umumjahon Deklaratsiyasi", "Fuqarolik va siyosiy huquqlar to'g'risidagi xalqaro pakt" kabi xalqaro hujjatlarning ilg'or g'oyalarini o'zida mujassam etganligi uchun ham g'oyat katta ahamiyat kasb etadi. Ushbu hujjatlar dunyoning ko'pchilik davlatlari, shu jumladan O'zbekiston Respublikasi tomonidan ham e'tirof etilgan hamda undagi qoidalarga amal qilish majburiydir.

Odil sudlovning konstitutsiyaviy tamoyillariga quyidagilar kiradi:

1. Qonuniylik. O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasiga, qonunlar hamda qonun osti hujjatlariga rioya qilgan holda hamma davlat va nodavlat organlari, tashkilotlari, mansabdor shaxslar tomonidan olib boriladigan faoliyat qonuniylikdir.

Sud sudlov ishlarini ko'rib chiqishda me'yoriy-huquqiy hujjatlarning qonunga xilofligini aniqlasa, ushbu me'yoriy huquqiy-hujjatlarga emas, balki tegishli qonunga muvofiq qaror qabul qilishga haqlidir. Konstitutsiyaning 15-moddasiga binoan davlat, uning organlari, mansabdor shaxslar, jamoat birlashmalari, fuqarolar Konstitutsiya va qonunlarga muvofiq ish ko'radilar.

Konstitutsiya Oliy darajadagi yuridik kuchga ega bo'lib, respublikaning butun hududlarida birdek qo'llaniladi. Shunga muvofiq sudlov ishlarini ko'rib chiqishda sudyalar Konstitutsiya qoidalari va qonun osti me'yoriy-hujjatlar talablariga amal qilishlari lozim. Sudlar tomonidan ko'rib chiqilayotgan ishlarga baho berishda, sudyalar har qanday holatda ham Konstitutsiyani bevosita birlamchi manba sifatida tan olishlari shart.

Konstitutsiyaning 16-moddasida belgilanganidek "birorta ham qonun yoki boshqa normativ-huquqiy hujjat Konstitutsiya normalari va qoidalarga zid kelishi mumkin emas".

O'zbekiston Respublikasi Prezidentining farmonlari agar Konstitutsiyaga, qonunga xilof bo'lmasa, davlat boshlig'ining farmonlari sifatida sud ishlarini yuritishda qo'llanilishi mumkin. Shu kabi yuqori darajadagi huquqiy hujjatlarni qo'llashdan oldin, sudlar bunday huquqiy hujjatlarning O'zbekiston Konstitutsiyasiga qanchalik mos kelishini tekshirishlari lozim.

Bundan tashqari, O'zbekiston Respublikasida xalqaro shartnomalar talablaridan kelib chiqqan holda, xalqaro huquq normalariga amal qilish nazarda tutilgan. Xalqaro shartnoma normalariga zid bo'lgan qonunlar amalda sudyalar tomonidan qo'llanilmaydi. Ushbu konstitutsiyaviy qoida hayotga uzluksiz tadbiiq etilmoqda. Qonuniylik huquqning hamma sohalari uchun muhim ahamiyatga ega bo'lgan, keng ko'lamda qo'llaniladigan huquqiy tamoyillardan biri deb hisoblanadi. Qonuniylik tamoyilining uzluksiz ravishda hayotga tadbiiq qilinishi davlat boshqaruv mexanizimining bir me'yorda ishlashini ta'minlaydi. Bu tamoyil odil sudlovni amalga oshirishda katta ahamiyat kasb qilib, jinoiy va fuqarolik ishlarining muhokamasi qonun talablariga mos va belgilangan tartibda amalga oshirilishini belgilaydi.

Qonunga rioya qilinmagan joyda qonuniylik to'g'risida so'z yuritish mumkin emas. Bu hol o'zboshimchalik hisoblanadi. Demak, bu holatlarda qonuniylik o'zining ijtimoiy vazifasini bajara olmaydi. Tom ma'nodagi qonuniylik jinoiy va fuqarolik ishlari bo'yicha sud tomonidan asosli, adolatli hukm va qarorlar chiqarilishini ta'minlaydi.

2. Sud hokimiyatining mustaqilligi. Bu tamoyil qator qonun hujjatlarida mustahkamlangan: O'zbekiston Konstitutsiyasi (106-modda), "Sudlar to'g'risida"gi qonun (4-modda), "O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyaviy sudi to'g'risida"gi qonun (4,5-moddalar), Jinoyat-protsessual kodeksi (14-modda) va hokazolar.

Konstitutsiyaga muvofiq, O'zbekiston Respublikasida sud hokimiyati qonun chiqaruvchi va ijro etuvchi hokimiyatlardan, siyosiy partiyalardan, boshqa jamoat birlashmalaridan mustaqil holda ish yuritadi.

Sud mustaqilligining mazmuni, sudlov ishlarini yuritishda shunday imkoniyatlarga ega bo'lishi bilan belgilanadiki, bunda sud faoliyatiga tashqaridan tazyiq o'tkazilmasligi, birovlarining aralashmasligi, qonunga muvofiq adolatli, asosli qarorga kelishi ta'minlanishi zarur.

Odatda sud mustaqilligi ikkita asosiy element birligidan iborat: sud hokimiyatining tashkiliy va vazifalarga ko'ra mustaqilligi hamda sudyalarning mustaqilligi.

Tashkiliy jihatdan sud mustaqilligining mohiyati shundan iboratki, davlatning qonunchilik va ijro hokimiyatlarining sud faoliyatini tashkil qilishiga aralashishi, uning adolatli, asosli hukm va qarorlariga qarshi ravishda ish olib borishlari mumkin emas. Demak, sud hokimiyati ma'muriy mustaqillikka ham ega.

Ma'lumki, sud hokimiyati davlat budjeti hisobidan moliyalashtiriladi, davlat budjeti to'g'risidagi loyiha O'zbekiston hukumati tomonidan tayyorlanadi hamda qonunchilik hokimiyati davlat budjetini qabul qilish to'g'risida qonun qabul qiladi. Sudlarni moliyalashtirish ijroiya hokimiyatning Adliya vazirligi tomonidan amalga oshiriladi va bu sud hokimiyatini ma'lum moddiy-texnika bazasi bilan ta'minlash, ularning faoliyat ko'rsatishlariga imkoniyatlar yaratish bilan izohlanadi ("Sudlar to'g'risida"gi qonunning 11-moddasi).

Sud hokimiyatining vazifasiga ko'ra mustaqilligi ularning faqat Konstitutsiyaga, qonunlarga amal qilishidadir. Odil sudlovni amalga oshirish shartlari Fuqarolik-protsessual, Jinoiy-protsessual, Xo'jalik-protsessual kodekslarida ko'rsatilgan bo'lib, ularga asosan sudyalarning hech qanday ichki va tashqi tazyiqsiz o'z fikr mulohazalariga suyanan holda xulosa qilishiga, hukm va qaror chiqarishiga imkoniyat yaratadi. Sud ko'rilgan masala bo'yicha Kengash xonasida sud tarkibiga kirgan sudyalarning bilan Kengashib, maslahatlashib ish ko'radi, tegishli hal qiluv qarorlari chiqaradi.

Sudyalarning maslahat xonasidagi fikr mulohazalarini oshkor qilishga hech kimning haqqi yo'q. Sudning maslahat xonasida begona shaxslarning bo'lishiga yo'l qo'yilmaydi.

Sudlarning odil sudlovni amalga oshirish borasidagi faoliyatiga aralashishga yo'l qo'yilmaydi va bunday aralashish qonunga muvofiq javobgarlikka sabab bo'ladi (O'zbekiston Konstitutsiyasining 112-moddasi).

Sud mustaqilligi turli pog'onadagi sud xodimlarining (sudyalarning) o'zaro munosabatlarini ham belgilashga imkoniyat beradi. Apellatsiya, kassatsiya va nazorat instansiyalari quyi pog'onadagi sudyalarning hal qiluv qarorlarini bekor qilgan ekan, ishni qayta ko'rib chiqishga yuborib o'z tazyiqini o'tkazishi ularning mustaqilligiga putur yetkazishi, o'zlarining o'ylagan, taxminiy xulosalarini hal qiluv qarori tariqasida amalga oshirishlarini talab qilishliklari mumkin emas.

Qonunni to'g'ri tahlil qila bilishlik sudyalarning masalani odil hal qilishdagi mahoratini ko'rsatadi. Sudyalarning ushbu faoliyati tashqi ta'sirdan, tazyiqdan holi bo'lishi shart. Qonun yo'li bilan sudyalarning tayinlanish tartib-qoidalarining o'rnatilishi ularning boshqa hokimiyat va mansabdor shaxslar oldida hisobdorlikdan ozod qiladi, sudning mustaqilligi mohiyatan ham shu bilan belgilanadi.

Sud hokimiyatining obro'si ham, mustaqilligi ham ularning qonunchilikka qanchalik mohirona yondasha olishidan kelib chiqadi.

"Sudlar to'g'risida"gi qonunning VI bo'lim 8-bobida sudyalarning mustaqilligining asosiy kafolatlari ko'rsatilgan. Xususan, "Sudlar to'g'risida"gi qonunning 68-moddasida shunday ko'rsatiladi:

- sudyalalar qonunda belgilangan tartibda saylanadilar, tayinlanadilar va sudyalik vazifasidan ozod qilinadilar;
- ularning (sudyalarining) daxlsizligi ta'minlanadi;
- odil sudlovni amalga oshirishda qat'iy tamoyil mavjud;
- qaror chiqarish chog`ida sudyalalar maslahati sir tutiladi, uni oshkor qilishni talab qilish mumkin emas;
- sudyalarga nisbatan hurmatsizlikka yo`l qo`yilmaslik, ular faoliyatiga aralashmaslik va sudyalarning daxlsizligini ta'minlanishi;
- sudyalarga davlat tomonidan moddiy va ijtimoiy-ta'minot berilishi.

Sudyalar faoliyatida samaradorlikning oshishi uchun, mustaqil ishlashlari uchun sudyalarning vakolat muddati yetarli darajada uzaytirilishi, ularning yetarli miqdorda maosh olishi, keksalik nafaqasi bilan ta'minlanishi zarur. Shuningdek, sudyalarning shaxsiy hayoti ham, oilasi ham himoyalangan bo`lishi lozim. Har qanday o`rinsiz tanqiddan ham himoyalangan bo`lishi, asossiz ravishda o`z lavozimidan chetlashtirilmasligi kerak. Bunday masalalar "Sudlar to`g`risida" gi qonunda batafsil yoritilgan.

3. Odil sudlovni amalga oshirishda barchaning qonun va sud oldida tengligi tamoyili. Qonun va sud oldida tenglik tamoyili (prinsip) asoslari qonunlarda yetarli darajada yoritilgan. (O`zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasi 18, 44, 46-moddalari, "Sudlar to`g`risida"gi qonun 6-modda, Jinoyat protsessual kodeksining 16-modda).

"O`zbekiston Respublikasida barcha fuqarolar bir xil huquq va erkinliklarga ega bo`lib, jinsi, irqi, millati, tili, dini ijtimoiy kelib chiqishi, e'tiqodi shaxsi va ijtimoiy mavqeidan qat'iy nazar, qonun oldida, tengdirlar." (Konstitutsiyaning 18-moddasi)

Qonun oldida barchaning tengligini ta'minlash qonunchilikda mustahkamlab qo`yilgan qoidalarni barcha shaxslarga birdek qo`llashni talab etadi.

Bu holat nafaqat ularning o`z huquqlaridan foydalanishi, balki ular zimmasiga yuklatilgan ma'lum majburiyatlarni ham bajarish zarurligi odil sudlovni amalga oshirishga oid qonun hujjatlarida belgilab berilgan.

Konstitutsiyaga muvofiq, har bir shaxsga o`z huquq va erkinliklarini sud orqali himoya qilish, davlat organlari, mansabdor shaxslar, jamoat birlashmalarning g`ayriqonuniy hatti-harakatlari ustidan sudga shikoyat qilish huquqi kafolatlanadi (44-modda).

Qonun huquqlaridan foydalanish imkoniyatini to`liq yaratish maqsadida, turli sabablarga ko`ra o`z manfaati va huquqlarini lozim darajada himoya qilolmaydigan ba'zi shaxslarga qo`shimcha kafolatlar o`rnatadi. Masalan, Jinoyat-protsessual kodeksning 51-moddasiga ko`ra himoyachining ishtirok etishi shart bo`lgan holatlar belgilangan:

- voyaga yetmaganlarning ishi bo`yicha;
- soqovlar, karlar, jismoniy nuqsoni yoki ruhiy kasalligi sababli o`zini-o`zi himoya qilish huquqi amalga oshirishga qiynaladigan shaxslarning ishi bo`yicha.

Jinoyat-protsessual kodeksining 20-moddasiga binoan, ish yuritilayotgan tilni bilmaydigan yoki yetarli darajada tushunmaydigan protsess ishtirokchilariga qonunda belgilangan tartibda tarjimon xizmatidan foydalanishlari mumkin.

Huquqiy munosabatlar o`z rivojini topgan mamlakatlar qatori O`zbekistonda ham o`z tabiatiga ko`ra qonun oldida ba'zi cheklashlarga yo`l qo`yiladi. Bu esa ko`p holatlarda boshqa bir Konstitutsiyaviy-huquqiy qadriyatlarni himoya qilish maqsadidagi zaruriyatdan kelib chiqadi. Bularga misol qilib, sudyalalar, hokimiyat vakillik organlarining deputatlari, ba'zi turdagi mansabdor shaxslarning yuridik javobgarlikka tortishda belgilangan tartibini ko`rsatish mumkin. Qonun oldidagi bunday tengsizlik (immunitet) ayni vaqtda ularning o`z faoliyati davomida huquqiy xavfsizligini va mustaqilligini ta'minlashga qaratilgan imtiyoz hisoblanadi.

Sud oldida barchaning tengligi tushunchasi qonun oldida barcha shaxslarning tengligi tushunchasiga mohiyatan mos keladi. Sud oldida barchaning tengligi, barcha shaxslarga sud protsessida javobgar yoki boshqa ishtirokchi sifatida qatnashishidan qat'i nazar teng protsessual huquq va tegishli majburiyatlarga ega ekanligida namoyon bo'ladi. Sud ishlarini yuritish qoidalari barcha yurisdiksiyalari, umumiy, xo'jalik va harbiy sudlarda javobgar, jabrlanuvchi, fuqaroviy da'vogar, fuqaroviy da'vo bo'yicha javobgar yoki boshqa shaxs bo'lishidan qat'i nazar bir xilda qo'llaniladi.

Sudlar oldida barchaning tengligi huquq bo'yicha bahs yuritayotgan tomonlarning rasman tengligini ham anglatadi. Sud oldida barcha shaxslar mulkiy holati, ijtimoiy mavqeidan va boshqa holatlardan qat'i nazar rasman qonun oldida teng hisoblanadi. Shuningdek, huquqlarning cheklanish darajasi faqat sud qarori asosida amalga oshirilishi mumkin.

Qonun sudlov ishlarini yuritishning ba'zi xususiyatlarini nazarda tutadi, ya'ni fuqarolarning Qurolli kuchlar yoki boshqa harbiy qo'shilmalarga tegishliligi, harbiy unvoni yoki egallab turgan lavozimi inobatga olinadi.

Bu xususiyatlar, ushbu shaxslarning harbiy yoki u bilan tenglashtirilgan xizmatdagi mavqei bilan bog'liq bo'lib, u sudlovga tegishlilik qoidasi bilan belgilanadi. Bu kabi ishlar umumiy yuris- diksiyalari sudlar tomonidan emas, balki harbiy sudlar tomonidan ko'rib chiqiladi. Bu holatlarda ham harbiy va umumiy yurisdiksiyalari sudlar tomonidan belgilangan ish yuritish qoidalariga to'liq amal qilinib, biron-bir yon bosish yoki imtiyozlar qo'llanilishiga yo'l qo'yilmaydi.

Barchaning qonun va sud oldida tengligi tamoyili nafaqat O'zbekiston fuqarolariga, balki chet el fuqarolari va fuqarolikka ega bo'lmagan shaxslarga nisbatan ham belgilanadi.

Odil sudlovni amalga oshirishda fuqarolar huquq va erkinliklarining himoya qilinishi inson va fuqarolarning huquq va erkinliklari, hayoti va sog'ligi, sha'ni va qadr-qimmatini Oliy qadriyat hisoblanib, davlat va jamiyat hayotining barcha sohalari kabi birinchi galda himoya qilinadi, shu jumladan odil sudlovni amalga oshirish vaqtida ham shu qoidaga rioya qilinadi.

Konstitutsiyaga binoan, O'zbekiston Respublikasi fuqarosi va davlat bir-biriga nisbatan bo'lgan huquqlari va burchlari bilan o'zaro bog'liqlardir. Fuqarolarning Konstitutsiya va qonunlarda mustahkamlab qo'yilgan huquq va erkinliklari daxlsizdir, ulardan sud qarorisiz mahrum etishga yoki ularni cheklab qo'yishga hech kim haqli emas (19-modda).

Ushbu g'oya Konstitutsiya va boshqa qonun hujjatlarida mustahkamlanib, aniq ifoda etilgan.

4. Fuqarolarning sud himoyasida bo'lish huquqi

Inson huquqlari umumjahon Deklaratsiyasining 8-moddasida shunday deyilgan: "Har bir inson, mabodo uning Konstitutsiya va qonun berib qo'ygan asosiy huquqlari buzilgudek bo'lsa, nufuzli milliy sudlar tomonidan o'z huquqlarini samarali tarzda tiklanishi huquqiga egadir."

Sud tomonidan himoya bo'lish huquqi. "Fuqaroviy va siyosiy huquqlar to'g'risida"gi Xalqaro Paktning 14-moddasida va "Inson huquqlari va asosiy erkinliklarini himoya qilish to'g'risida"gi Yevropa konvensiyasining 6-modda, 1-qismida mustahkamlab qo'yilgan. Yevropa konvensiyasining amalda qo'llanilishi, shaxslarning sud himoyasida

bo'lish huquqini, ommaviy huquqni qo'llash zaruriyati bo'lgan fuqaroviy huquq va majburiyatlar uchun hal qiluvchi ahamiyatga ega barcha protsessual harakatlarga ham taalluqli ekanligidan dalolat beradi.

O'zbekiston qonunchiligida sud himoyasida bo'lish huquqini ta'minlashga alohida e'tibor berilgan. Konstitutsiyaning 44-moddasida har bir shaxsga o'z huquq va erkinliklarini sud orqali himoya qilish, davlat organlari, mansabdor shaxslar, jamoat birlashmalarining g'ayriqonuniy hatti-harakatlari ustidan sudga shikoyat qilish huquqi kafolatlangan. Ushbu konstitutsiyaviy qoida qator qonun hujjatlari orqali oydinlashtirilgan, xususan O'zbekiston Respublikasining 1995 yil 30 avgustdagi "Fuqarolarning huquqlari va erkinliklarini buzadigan hatti-harakatlar va qarorlar ustidan sudga shikoyat qilish to'g'risida"gi qonunni misol qilib ko'rsatish mumkin.

Bu huquq o'z manfaatini shaxsan yoki himoyachi, shuningdek qonuniy vakil orqali himoya qilayotgan har bir shaxsga ham tegishlidir. O'z huquqlarini qonuniy vakil tomonidan himoya qilish imkoniyati huquq layoqatiga ega bo'lmagan jismoniy shaxslarga ham berilgan.

Sud himoyasida bo'lish huquqi huquqiy yordam ko'rsatish bilan uzviy bog'liq bo'lib, qonunchilikni bilish, uni amaliyotda qo'llay olish hamda sud ishlarini yuritish tajribasining darajasi bilan izohlanadi. Bunday sifatlari yuridik kasb mahoratiga ega kishilarda mujassam bo'lib, o'z manfaatlarini himoya qilishga muhtoj shaxslar sud jarayonida, ularning huquqiy yordamlariga tayanishi lozim. Sudga konstitutsiyada belgilangan va kafolatlangan huquq va erkinliklar qatori, qonun (qonun osti hujjatlari) yoki shartnomada ko'rsatilgan huquq va erkinliklar, shuningdek manfaatlar bo'yicha ham murojaat qilinishi mumkin.

Buzilgan yoki cheklangan huquq va erkinliklar o'z mazmuni va mohiyatiga ko'ra, tegishli tartibda konstitutsiyaviy, fuqarolik, ma'muriy jinoiy yoki xo'jalik sudlov ishlarini yurgizish orqali tiklanadi.

5. Aybsizlik prezumpsiyasi. O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasining 26-moddasiga ko'ra Jinoyat sodir etganlikda ayblanayotgan har bir shaxsning ishi sudda qonuniy tartibda, oshkora ko'rib chiqilib, uning aybi aniqlanmaguncha u aybdor hisoblanmaydi. Sudda ayblanayotgan shaxsga o'zini himoya qilish uchun barcha sharoitlar ta'minlab beriladi.

Ushbu tamoyil mazmunan jinoiy ishlarning muhokamasiga tegishli bo'lib, bu tamoyil jinoyat-protsessual kodeksning 23-modda 1-bandi va "Sudlar to'g'risida"gi qonunning 10-moddasi 2-bandida aniq o'z ifodasini topgan.

Konstitutsiya jinoyat sodir etishda ayblanayotgan har bir shaxsning ishi qonun talabi doirasida va oshkora ko'rib chiqilmaguncha ya'ni sudda o'z huquqlarini himoya qiluvchi kafolatlar ta'minlanib aybi aniqlanmaguncha u aybdor hisoblanmaydi. Ushbu qoida jinoiy ishlarni ko'rib chiqishda odil sudlovni amalga oshirishning demokratik tamoyili hisoblanadi.

Aybsizlik prezumpsiyasi inson huquqlari sohasidagi e'tiborli xalqaro hujjatlarda, jumladan, "Inson huquqlari umumjahon Deklaratsiyasi" (II-modda), "Fuqarolik va siyosiy huquqlar to'g'risida"gi Xalqaro Pakt (14-modda), "Inson huquqlari va asosiy erkinliklarini himoya qilish to'g'risida"gi Yevropa konvensiyasi (6-moddasining 2-bandi) normalarida o'z ifodasini topgan.

Aybsizlik prezumpsiyasi tamoyilining zahirida umumiy va keng tan olingan axloq normasi mavjud bo'lib, unga ko'ra ayblanuvchining aybdorligi tasdiqlanishiga qadar, shaxs aybsiz deb hisoblanadi.

Aybsizlik prezumpsiyasi sudya, tergovchi va prokurorlarning shaxsiy fikrini emas, balki shaxsning obyektiv huquqiy holatini o'zida ifodalaydi. Tergov organlari shaxsni

ayblanuvchi deb topishi, ya'ni uni ma'lum jinoyat sodir etganlikda aybli deb hisoblashi mumkin, ammo bu holatda ham uning aybini isbotlash lozim. Qonun shaxsning jinoyat sodir etganligida aybdor ekanligini majburiy sud muhokamasi bosqichini o'tkazish bilan, ya'ni ayblanuvchining qonuniy manfaatlari va huquqlari bo'yicha belgilangan barcha kafolatlarining ta'minlanganligi hamda uning aybdor ekanligini tekshirish bilan bevosita bog'laydi.

Ayblanuvchi unga nisbatan sud tomonidan qonuniy kuchga kirgan ayblov hukmi chiqarilmagunga qadar aybdor deb hisoblanmaydi.

Aybsizlik prezumpsiyasi qoidasiga ko'ra, mavjud barcha shubha va taxminlar to'liq aniqlanmaguncha, ushbu holat ayblanuvchi foydasiga hal qilinadi, bu esa o'z navbatida, shaxsning ma'lum jinoyat bo'yicha aybsizligini ko'rsatadi. Demak, ayblanuvchi aybining isbotlanmaganligi, aybsizligining isbotidir. Ushbu tamoyil o'z mohiyatiga ko'ra sudlovni amalga oshirishda nafaqat ayblanuvchining jinoyat protsessidagi huquqiy holatini, balki barcha ijtimoiy munosabatlar subyektidagi huquqiy holatini ham ifodalaydi.

Ayblanuvchiga nisbatan sudning hukmi qonuniy kuchga kirguniga qadar, hattoki u ushlab turilgan bo'lsa ham, uning mehnat, oila va boshqa huquq hamda erkinliklari amalda cheklanmaydi. Umuman ushbu konstitutsiyaviy tamoyil ayblanuvchiga nisbatan sudning ayblov hukmi qonuniy kuchga kirmaguniga qadar, unga hech kim aybdor sifatida muomala qilishini taqiqlovchi amaldagi qoida hisoblanadi.

Shunga qaramay, ayblanuvchi yoki gumon qilinuvchining jinoyat sodir etishda aybini isbotlovchi asoslar yetarli bo'lsa, qonunda ko'rsatilgan tartibda uning ba'zi bir huquq va erkinlarini cheklash mumkinligi mustahkamlangan. (Masalan, harakat qilish erkinligi, yozishmalari va telefonda so'zlashuvlarning sir tutilishi va boshqa shaxsiy huquqlar)

Oqlov hukmining qonuniy kuchga kirishi, aybsizlik prezumpsiyasi tamoyiliga muvofiq, ayblanuvchini aybsiz deb tan olinishini bildiradi.

Gumon qilinuvchi, ayblanuvchi va sudlanuvchini himoyalaniş huquqi bilan ta'minlangan.

6. Himoyalaniş huquqi bilan ta'minlanish. Bu tamoyil O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasining 116-moddasi va Jinoyat-protsessual kodeksining 24-moddasida mohiyatan ifoda etilgan. Ushbu qonunlar jinoiy javobgarlikka tortilayotgan shaxslarning, nafaqat himoyalaniş huquqi mavjudligini belgilab qo'yish bilan kifoyalanadi, balki ushbu huquqning kafolatlanishiga alohida urg'u beradi.

O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasining 116-moddasida shunday deyilgan: "Ayblanuvchi himoyalaniş huquqi bilan ta'minlanadi. Tergov va sud ishini yuritishning har qanday bosqichida malakali yuridik yordam olish huquqi kafolatlanadi. Fuqarolarga, korxona, muassasa va tashkilotlarga yuridik yordam berish uchun advokatura faoliyat ko'rsatadi. Advokaturani tashkil etish va uning ish tartibi qonun bilan belgilanadi."

Jinoiy javobgarlikka tortilgan shaxslarning huquq va erkinliklarini himoya qilish maqsadida, ularga keng huquqlar belgilangan: ular o'zlarining nimada ayblanayotganligini bilish, o'zlariga qo'yilgan ayblov yuzasidan va ishning boshqa holatlari bo'yicha ko'rsatuv va tushuntirish berish; jinoiy harakatlarini isbotlovchi dalillar bilan tanishish, o'zlariga nisbatan jinoyat ishini yuritishga mas'ul bo'lgan davlat organlari va mansabdor shaxslarning harakatlari ustidan shikoyat qilish huquqlariga ega.

Himoyalaniş huquqi surishtiruvchi, tergovchi, prokuror, sud zimmasiga gumon qilinuvchiga, ayblanuvchiga va sudlanuvchiga unga berilgan huquqlarni tushuntirib berish hamda u o'ziga qo'yilgan ayblovdan himoyalaniş uchun qonunda nazarda tutilgan barcha vosita va usullardan foydalanishda haqiqiy imkoniyat yaratib berishni yuklaydi.

Ushbu organlar ish materiallari bilan batafsil tanishishlari, aybni tasdiqlovchi yoki rad etuvchi holatlarni har tomonlama o'rganishlari lozim.

Ayblanuvchi o'z huquqlarini shaxsan himoya qilishi, shuningdek o'z iltimosiga ko'ra himoyachi bilan ta'minlanishi mumkin. Qonunda himoyachini taklif etish tartibi belgilab qo'yilgan.

Jinoyat-protsessual kodeksining 49-moddasida himoyachi ishda ayblanuvchiga ayb e'lon qilingan vaqtdan, yoki u gumon qilingan deb e'tirof etilganligi to'g'risidagi qaror e'lon qilingan, yoxud u ushlangan paytdan boshlab ishtirok etishiga ruxsat etiladi. Qonun himoyachiga himoya ostidagi shaxsning qonuniy va huquq va manfaatlarini himoya qilishda faol ishtiroki uchun keng huquqlar belgilangan.

7. Sud ishlari yuritishning oshkoraligi. O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasining 113-moddasiga binoan hamma sudlarda ishlar ochiq ko'riladi. Ishlarni yopiq majlisda tinglashga qonunda belgilangan hollardagina yo'l qo'yiladi.

"Sudlar to'g'risida"gi qonunning 7-moddasida sud ishlarini yuritishning oshkoraligi tamoyili o'z ifodasini topgan. Ushbu moddadagi "oshkoralik" termini sud ishlari "ochiq" majlislarda ko'rib chiqilishiga sinonim hisoblanadi. Bu tamoyil Jinoyat-protsessual kodeksining 19-moddasida ham mustahkamlangan.

Ushbu tamoyilning mohiyati shundan iboratki, barcha fuqarolar u yoki bu sud ishlarini yuritish protsessida ishtirokchi bo'lmasada, sud ishlarini oshkora ko'rilishi tufayli sud muhokamasida qatnashishlari mumkin. Bunday chora-tadbirning belgilab qo'yilishi sudlar faoliyatini yaxshilashga, sudlarning mavjud muammolarni hal qilishga o'ta mas'uliyat bilan yondashishiga, fuqarolarni qonunchilikni mustahkamlash ruhida tarbiyalashga qaratilgan bo'lib, odil sudlovni amalga oshirishda xalq nazoratining o'ziga xos shakli hisoblanadi.

Sudda ishlarning oshkora ko'rilishi tamoyili mazmunidan kelib chiqib, quyidagi xulosalarga kelish mumkin.

Birinchidan, har qanday shaxs, ish yuritishda ishtirokchi hisoblanmasada, sud majlislarida o'z xohishiga ko'ra qatnashishi mumkin. Ammo ba'zi holatlar bundan mustasno, masalan, sud raislik qiluvchi sud zalida joy yetishmasligini hisobga olib, sud qatnashish istagidagi shaxslarga sud majlisida qatnashish uchun ruxsat bermasligi mumkin.

Ikkinchidan, sud faoliyatida oshkoralikni kuchaytirish maqsadida sudlar ommaviy axborot vositalari xodimlariga, tegishli jamoat birlashmalari va mehnat jamoalariga sud protsesslari to'g'risida xabar berishi, ularni sud protsessiga taklif qilishi mumkin. Sud muhokamasiga tegishli ma'lumotlarni oshkor qilish imkoniyati mavjud bo'lib, sud qatnashayotganlar sud majlisidagi barcha voqealar tafsilotini yozib olishga haqli. Rasm, kino yoki video tasvirga tushirishga, ovozlarni yozib olishga faqat sud majlisida raislik qiluvchining ruxsati bilan yo'l qo'yiladi.

Shu bilan birga, qonunchilikda sud majlislarini yopiq tarzda o'tkazish tartibi ham belgilab qo'yilgan. Bunday majlislar davlat siri bilan bog'liq ishlarni ko'rib chiqishda o'tkaziladi. Bundan tashqari o'n sakkiz yoshga to'lmagan shaxslarning jinoyatlari to'g'risidagi ishlarini, shuningdek fuqarolarning shaxsiy hayotiga oid ma'lumotnomalarni yoki ularning sha'ni va qadr-qimmatini kamsitadigan ma'lumotlarni oshkor qilmaslik maqsadida jabrlanuvchining, guvohning yoki ishda ishtirok etuvchi boshqa shaxslarning, shuningdek ularning oila a'zolari yoki yaqin qarindoshlarining xavfsizligini ta'minlash taqozo etgan hollarda boshqa ishlarni ham sud tomonidan ajrim chiqarib, yopiq sud majlisida ko'rishga yo'l qo'yiladi.

Sud majlislarini yopiq tarzda o'tkazilishiga alohida holatlarda ham yo'l qo'yilishi mumkin.(masalan, farzandlikka olish sirlarini ta'minlanishi yoki fuqarolarning o'zaro yozishmalarining sir saqlanishini ta'minlanishi).

Sud hukmlari, ajrimlari va qarorlari barcha hollarda oshkora e'lon qilinadi.

8. Sud ishlari yuritiladigan til. O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasining 115-moddasiga muvofiq, "O'zbekiston Respublikasida sud ishlarini yuritish o'zbek tilida, qoraqalpoq tilida yoki muayyan joydagi ko'pchilik aholi so'zlashadigan tilda olib boriladi.Sud ishlari olib borilayotgan tilni bilmaydigan sudda qatnashuvchi shaxslarning tarjimon orqali ish materiallari bilan to'la tanishish va sud ishlarida ishtirok etish huquqi hamda sudda ona tilida so'zlash huquqi ta'minlanadi."

Sud ishlari yuritiladigan til tamoyili Jinoyat protsessual kodeksning 20-moddasi va "Sudlar to'g'risida"gi qonunning 8-moddasida mustahkamlab qo'yilgan. Protsessual qonunchilik protsess ishtirokchilariga o'z protsessual huquq va majburiyatlarini to'liq bilishlari uchun qator aniqlik va qo'shimchalar kiritadi hamda kafolatlar yaratib beradi.

Sud ishlari olib borilayotgan tilni bilmaydigan sud ishtirokchilariga tarjimon xizmatidan foydalanish imkoniyati kafolatlangan. Tarjimonga ham o'z navbatida, ishni aniq hamda to'liq bajarish majburiyati yuklatiladi. Ushbu majburiyatni lozim darajada bajarmaslik, tarjimonning hatto jinoiy javobgarlikka tortilishi uchun sabab bo'ladi. Ayblanuvchiga (gumondorga, sudlanuvchiga) tarjimon tomonidan barcha holatlarda ko'rsatilgan yordam bepul amalga oshiriladi.

Mas'ul organlarning mansabdor shaxslari protsess ishtirokchilariga ularning huquqlarini tushuntirish majburiyatini olar ekanlar, shu jumladan ularga tarjimon bilan ta'minlanish huquqi, shuningdek protsess ishtirokchisining o'z ona tilida yoki uning yaxshi biladigan tilida tushuntirish va sudda so'zlash huquqiga ega ekanligi haqida ogohlantirish shart.

Tergov hamda sud hujjatlari ushbu shaxslarga ularning tushunadigan tiliga tarjima qilinib topshiriladi.Bulardan tashqari, sudda yuritilayotgan tilni yaxshi bilmaydigan shaxslarga dastlabki tergov yoki sud muhokamasi davrida, himoyachi bilan majburiy ta'minlanishi belgilangan.

4-§. O'zbekistonda sudyalarning konstitutsiyaviy-huquqiy maqomi va sudyalarga qo'yiladigan talablar

Sudyalarning huquqiy holati, ularning huquq va majburiyatlari, saylanish tartibi, tayinlanishi va lavozimini egallashi, ular mustaqilligining kafolatlari, shuningdek ularning moddiy va ijtimoiy ta'minoti Konstitutsiya va "Sudlar to'g'risida"gi qonun normalarida belgilab qo'yilgan.

"Sudlar to'g'risida"gi qonunning 60-moddasiga ko'ra, sudyalar odil sudlovni amalga oshirishga vakolat berilgan shaxslar hisoblanadi. O'zbekiston Respublikasida barcha sudyalar bir xil maqomga ega bo'lib, sud raislari, rais o'rinbosarlari ham ayni vaqtda sudyalardir.

Qonun sudyalarning Oliy martabali mansabdor shaxs hisoblanganligi uchun, sudyalikka nomzodlar uchun qator talablar qo'yadi. "Sudlar to'g'risida"gi qonunning 61-moddasiga ko'ra, yigirma besh yoshdan kichik bo'lmagan Oliy yuridik ma'lumotga, yuridik ixtisos bo'yicha kamida uch yillik mehnat stajiga ega bo'lgan hamda malaka imtihonini topshirgan O'zbekiston Respublikasi fuqarosi tumanlararo, tuman (shahar) sudi, xo'jalik sudi sudyasi bo'lishi mumkin.

Oliy yuridik ma'lumotga hamda yuridik ixtisos bo'yicha kamida besh yillik, shu jumladan, qoida tariqasida, sudya bo'lib kamida ikki yillik mehnat stajiga ega bo'lgan va

malaka imtihonini topshirgan O'zbekiston Respublikasi fuqarosi O'zbekiston Respublikasi Oliy sudi, Qoraqalpog'iston Respublikasi Oliy sudi, viloyat sudi, Toshkent shahar sudi, O'zbekiston Respublikasi Harbiy sudi sudyasi bo'lishi mumkin.

Oliy yuridik ma'lumotga hamda yuridik ixtisos bo'yicha kamida yetti yillik, shu jumladan, qoida tariqasida, sudya bo'lib kamida besh yillik mehnat stajiga ega bo'lgan va malaka imtihonini topshirgan O'zbekiston Respublikasi fuqarosi O'zbekiston Respublikasi Oliy sudi, Oliy xo'jalik sudi sudyasi bo'lishi mumkin.

Haqiqiy harbiy xizmatni o'tayotgan, ofitserlar tarkibiga kiruvchi harbiy unvonga ega bo'lgan va ushbu modda talablariga javob beradigan O'zbekiston Respublikasi fuqarosi harbiy sud sudyasi bo'lishi mumkin.

Konstitutsiyaviy sud sudyaligiga nomzodlar uchun alohida talablar qo'yilgan.

"O'zbekiston Respublikasining Konstitutsiyaviy sudi to'g'risida"gi qonunning 12-moddasida Konstitutsiyaviy sudning sudyasi etib, siyosat va huquq sohasi mutaxassislari bo'lgan, yuksak ma'naviy fazilatli va zarur malakali O'zbekiston Respublikasi fuqarosi saylanishi mumkinligi belgilangan.

Sudyallikka nomzodning Oliy yuridik ma'lumotli ekanligi Oliy yuridik o'quv yurtining yoki Oliy o'quv yurtining yuridik fakultetini tugatganligi va davlat namunasiga ega bo'lgan diplom olganligi bilan belgilanadi.

Oliy yuridik o'quv yurtini tugallagan vaqtdan yuridik ma'lumot olingan deb hisoblanib, tanlangan mutaxassislik bo'yicha, yana qayta o'qish talabini qo'ymaydi.

Nomzodning yuridik sohadagi ish stajiga, uning avval sudya bo'lganligi yoki tergovchi, prokuror, advokat, yurist konsultant va boshqa yuridik sohalardagi mehnat faoliyati kiradi. "Yuridik sohadagi faoliyat" tushunchasi sirasiga huquq sohasi bo'yicha ilmiy va pedagogik faoliyati bo'yicha shug'ullanish ham kiritiladi. Konstitutsiyaviy sud sudyaligiga qo'shimcha talablar sifatida qo'yilgan huquq va siyosat sohasida yuqori darajadagi mutaxassis deb tan olishlik uchun, Konstitutsiyaviy sudni shakllantirish amaliyotidagi tajribadan kelib chiqib nomzodning ilmiy darajasining bo'lishi, Oliy sud, Oliy xo'jalik sudi yoki huquqni muhofaza qilish organlarining rahbar lavozimlarida uzoq muddat ishlaganligi, yoxud mezon bo'lib xizmat qilinganligini ko'plab ilmiy ishlar muallifi ekanligini ko'rsatish mumkin.

Konstitutsiya va qonun sudyalarga asosiy talablardan tashqari, qator qo'shimcha talablar ham o'rnatganligini ta'kidlash joiz:

- 1) sudyalar hokimiyat vakillik organlarining deputatlari bo'lishi mumkin emas. (Hokimiyat taqsimlanishi tamoyiliga asosan)
- 2) sudyalar siyosiy partiyalar va harakatlarning a'zosi bo'lishi mumkin emas. (Sudlar o'z faoliyati mustaqil bo'lishligi uchun kafolat sifatida sudlarni siyosiylashtirmaslik)
- 3) sudyalar ilmiy, pedagogik va ijodiy faoliyatdan tashqari haq to'lanadigan boshqa biron-bir faoliyat turlari bilan shug'ullanishi mumkin emas.

Qonun talablaridan yana biri, sudya lavozimiga qonunga xilof harakatlarni sodir etmagan shaxslar tayinlanishi yoki saylanishidir.

Sudyalar o'z vakolatlarini amalga oshirish vaqtida ham, xizmatdan tashqari holatda ham sud hokimiyatining obro'sini, sudyalarning sha'ni va qadr-qimmatini tushiruvchi, xolis va adolatli odil sudlovga nisbatan shubhali harakatdan o'zlarini tiyishlari shart.

Tegishli sud sudyaligiga nomzod O'zbekiston fuqarolari, yuqoridagi talablarga javob bergan taqdirda, ushbu lavozimni egallashi uchun sudyalarning malakaviy kollegiyasiga murojaat qilish huquqiga ega bo'ladi. Sudyalarning malakaviy kollegiyasi tegishli sud raisiga tavsiya etilgan har bir nomzodlar bo'yicha o'z xulosasini taqdim etadi.

Agar sud raisi xulosa bo'yicha rozilik bermasa, xulosa o'z navbatida sudyalarning malakaviy kollegiyasiga qayta ko'rib chiqish uchun qaytariladi. Sudyalarning malakaviy kollegiyasining qayta ijobiy xulosasi bo'yicha, tegishli sudning raisi tomonidan nomzod ishini qonunda belgilangan tartibda ko'rib chiqish uchun qabul qilinadi.

Bundan tashqari, O'zbekiston Respublikasi huzuridagi Sudyalarni tanlash va lavozimlariga tavsiya etish bo'yicha Oliy malaka komissiyasi tomonidan sudyalik lavozimiga tanlash va tavsiya etish masalasini hal etish vaqtida, qonunchilik va ijtimoiy adolat asosida sudyalarni saylash yoki tayinlash kafolati sifatida jamoat nazorati o'rnatilishi ko'rsatib o'tilgan.

5-§. Sudyalarni tayinlash tartibi

Sudyalarni saylash va tayinlash tartibi "Sudlar to'g'risida"gi qonunning 63-moddasida mustahkamlab qo'yilgan. Ushbu moddaning mazmunidan kelib chiqib, ta'kidlash mumkinki, sudyalar tarkibini shakllantirish davlat hokimiyati barcha tarmoqlarining o'zaro hamkorligi bilan amalga oshiriladi.

O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasining 80-moddasiga muvofiq, Oliy sud, Oliy xo'jalik sudlarining sudyalari O'zbekiston Respublikasi Prezidentining taqdimnomasiga binoan O'zbekiston Respublikasi Oliy Majlis Senat a'zosi tomonidan saylanadi.

Qoraqalpog'iston Respublikasi sudyalari Qoraqalpog'iston Respublikasi Jo'qorg'i Kengesi Raisining O'zbekiston Respublikasi Prezidenti bilan kelishilgan taqdimnomasiga binoan Qoraqalpog'iston Respublikasi Jo'qorg'i Kengesi tomonidan saylanadi yoki tayinlanadi.

Viloyat sudlari, Toshkent shahar sudlari, tumanalararo, tuman (shahar) sudlari sudyalari O'zbekiston Respublikasi Prezidenti huzuridagi Sudyalarni tanlash va lavozimlarga tavsiya etish bo'yicha Oliy malaka komissiyasining taqdimnomasiga ko'ra, xo'jalik sudlarining sudyalari esa, O'zbekiston Respublikasi Oliy xo'jalik sudi raisining taqdimnomasiga binoan O'zbekiston Respublikasi Prezidenti tomonidan tayinlanadi.

Harbiy sudlar sudyalari O'zbekiston Respublikasi Prezidenti huzuridagi Sudyalarni tanlash va lavozimlarga tavsiya etish bo'yicha Oliy malaka komissiyasining taqdimnomasiga binoan O'zbekiston Respublikasi Prezidenti tomonidan tayinlanadi.

Sudylar besh yil muddatga saylanadi yoki tayinlanadi.

Ilk bor sudyalik lavozimiga saylangan yoki tayinlangan shaxs "Sudlar to'g'risida"gi qonunning 64-moddasida belgilangan tartibda qasamyod qiladi.

6-§. Sudyalarning mustaqilligi

Sudyalarning mustaqilligi asosiy konstitutsiyaviy tamoyil bo'lib, sud hokimiyatining mustaqilligi va samarali faoliyatini, inson huquq va erkinliklarini himoya qila olishini ta'minlovchi shartlardan biri hisoblanadi.

O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasining 112-moddasiga binoan, "Sudylar mustaqildirlar, faqat qonunga bo'ysunadilar. Sudyalarning odil sudlovni amalga oshirish borasidagi faliyatiga biron-bir tarzda aralishishga yo'l qo'yilmaydi va bunday aralashish qonunga muvofiq javobgarlikka sabab bo'ladi.

Sudyalarning daxlsizligi qonun bilan kafolatlanadi.

Oliy sud va Oliy xo'jalik sudi raislari va a'zolari Oliy Majlis Senat va Qonunchilik palatasi deputati bo'la olmaydilar.

Sudylar, shu jumladan tuman sudyalari siyosiy partiyalar va harakatlarining a'zosi bo'lishlari va boshqa haq to'lanadigan lavozimni egallashlari mumkin emas. Sudya vakolat

muddati tugagunga qadar sudyalik vazifasidan qonunda ko`rsatilgan asoslar bo`lganidagina ozod etilishi mumkin."

Sud qonun ustuvorligini ta'minlovchi bosh mexanizm bo`lishi bilan birga, ayni vaqtda huquqiy davlatga xos bo`lgan huquq manbalarining huquqiy qo`llanilishi va himoya qilinishini nazorat qiladi.

Sudyalar mustaqilligini ta'minlashning kafolati tizimi "Sudlar to`g`risida"gi qonunning 67-modasida belgilab qo`yilgan bo`lib, u quyidagilar orqali:

- 1) qonunda belgilangan tartibda sudyalarning saylanishi, tayinlanishi va sudyalikdan ozod qilinishi;
- 2) ularning daxlsizligi;
- 3) odil sudlovni amalga oshirishdagi qat'iy tamoyil;
- 4) qaror chiqarish chog`ida sudyalar maslahatlarining sir tutilishi va uni oshkor qilishni talab etishni taqiqlanganligi;
- 5) sudga hurmatsizlik yoki muayyan ishlarni hal qilishga aralashganlik, sudyalar daxlsizligini buzganlik uchun javobgarlikning belgilanganligi;
- 6) sudyaga davlat hisobidan uning yuksak maqomiga munosib moddiy va ijtimoiy ta'minot berilishi bilan ta'minlanadi.

Ushbu kafolatlar sudlarning mustaqilligi konstitutsiyaviy tamoyilini ko`rib chiqishda ham eslatib o`tilgan edi. Ular "Sudlar to`g`risida"ga qonunning 8-bobida batafsil yoritilgan. Shulardan ba'zi birlarini to`laroq ko`rib chiqamiz.

Sudyalarning daxlsizligi. Sudyalar mustaqilligining asosiy kafolatlaridan biri Konstitutsiyamizning 112-moddasi 2-bandida belgilanganidek, ularning daxlsizligi hisoblanadi.

Daxlsizlik yoki immunitetdan tashqari, sudyalarning immuniteti ham ya'ni sudyalar ish bo`yicha bexavotir qaror chiqarish imkoniyatiga ega bo`lishi lozim hamda chiqarilgan qarori yuzasidan hech kim tomonidan ta'qib etilmasligi va hech kim uning ushbu qarori yuzasidan izoh talab qilishga yoki bekor qilishga aralashuvi mumkin emasligi kafolatlanadi.

Sudyalarning daxlsizlik instituti, sudyalarning avvalombor, shaxsi daxlsiz ekanligini, har qanday holatda ham unga bo`ladigan tajovuzdan saqlanish sharoitlarini o`zida ifodalaydi. Sudyaning daxlsizligi uning turar joyiga, xizmat xonasiga, foydalanadigan transporti va aloqa vositalariga, xat xabarlariga, unga tegishli ashyolar va xujjatlarga taalluqlidir.

Qonun sudyalarning o`zlarini ham jinoiy javobgarlikka tortishning alohida tartibini belgilaydi. Shuningdek, sudya sudyalarning tegishli malaka hay'atining roziligisiz ma'muriy javobgarlikka tortilishi mumkin emas.

Sudyani jinoiy javobgarlikka tortish faqat qonun bilan belgilab qo`yilgan tartibda amalga oshiriladi. Sudyaga nisbatan jinoyat ishi faqat O`zbekiston Respublikasi Bosh prokurori tomonidan qo`zg`atilishi mumkin. Shuningdek, sudya O`zbekiston Respublikasi Oliy sudi Plenumining yoki O`zbekiston Respublikasi Oliy xo`jalik sudi Plenumining roziligisiz jinoiy javobgarlikka tortilishi, hibsga olinishi mumkin emas.

Sudyalar daxlsizligining barcha kafolatlari sudda o`z vazifalarini bajarayotgan xalq maslahatchilariga ham tatbiq etiladi.

Sudyalarning daxlsizligi, uning fuqaro sifatidagi shaxsiy imtiyozi bo`lmay, balki sudyalik lavozimi bilan bog`liq bo`lgan ommaviy hokimiyat, ya'ni odil sudlov manfaatlarini himoya qilishga qaratilgan vosita hisoblanadi.

Shuni alohida ta'kidlash joizki, sudyalar faoliyati alohida maxsus rejimligi, ulardan yuqori kasbiy mahorat talab qilinishi,

-sudyalarning faoliyati va ular qabul qilgan qarorlarning qonuniyligi ustidan turli protsessual va tashkiliy nazorat mavjudligi hisobga olinadi.

Sudyalarni almashtirib bo'lmalik. Sudyalarni almashtirib bo'lmalikning ma'nosi, sudya tegishli suddagi sudyalik lavozimini vakolat muddati tugaguniga qadar egallab turishi va sudyalik vakolatidan foydalanish huquqi deb tushuniladi. O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasining 112-moddasining 5-bandida sudya vakolat muddati tugagunga qadar o'z sudyalik vazifasidan qonunda ko'rsatilgan asoslar bo'lgandagina ozod etilishi mumkinligi ko'rsatilgan. Sudyalarning almashtirib bo'lmalik kafolatlaridan biri, qonunda mustahkamlab qo'yilgan asoslardan tashqari, sudyalarning vakolatlari to'xtatilishi yoki tugatilishi mumkin emasligidir.

"Sudlar to'g'risida"gi qonunning 71, 72-moddalarida sudyaning vakolatlarini to'xtatish hamda muddatidan ilgari tugatish asoslari hamda tartibi belgilab qo'yilgan.

Sudyalarning vakolatlari tegishli malaka hay'ati qarori bilangina to'xtatiladi.

Sudyalari vakolatlari quyidagi asoslardan biri mavjud bo'lganidagina to'xtatilishi mumkin:

- 1) sudya o'z lavozimiga zid faoliyat bilan shug'ullanayotgan bo'lsa;
- 2) sudya tibbiy yo'sindagi majburlov choralariga tortilgan yoki sud qarori bilan uning muomala layoqati cheklangan bo'lsa;
- 3) sudya sud qarori bilan bedarak yo'qolgan deb topilgan bo'lsa;

Sudyaning vakolatlari bu vakolatlarni to'xtatishga sabab bo'lgan asoslar bekor bo'lgunga qadar to'xtatiladi. Sudyalari qonun hujjatlarida belgilangan tartibda sudyalari malaka hay'ati qarori ustidan shikoyat qilishga haqli.

Sudyalari vakolati qonunda belgilanishicha vakolat muddati tugagunga qadar tugatilmaydi. Sudya vakolatini muddatdan ilgari tugatishga faqat qonuniy asoslar mavjud bo'lgan taqdirdagina yo'l qo'yiladi:

- 1) sudyaning qasamyodini buzgan taqdirda;
- 2) yozma ariza bergan taqdirda;
- 3) sudyalarning tegishli malaka hay'ati tomonidan ogohlantirish qilinganidan yoki vakolatlari to'xtatilganidan keyin u sudya lavozimiga zid faoliyat bilan shug'ullanishini davom ettiravergan taqdirda;
- 4) sud qarori bilan muomalaga layoqatsiz deb topilgan taqdirda;
- 5) O'zbekiston Respublikasi fuqaroligini yo'qotgan taqdirda;
- 6) unga nisbatan sudning ayblov hukmi qonuniy kuchga kirgan taqdirda;
- 7) sudning qarori bilan vafot etgan deb e'lon qilingan taqdirda;
- 8) sog'lig'i holatiga yoki boshqa uzrli sabablarga ko'ra uzoq vaqt mobaynida sudyalik vazifasini bajarishga qodir bo'lmay qolgan taqdirda.

O'zbekiston Respublikasi Oliy sudi, Oliy xo'jalik sudi sudyasining vakolatlari muddatidan ilgari O'zbekiston Respublikasi Prezidentining taqdimnomasiga binoan O'zbekiston Respublikasi Oliy Majlisi Senati tomonidan; viloyatlar, Toshkent shahar sudlari, tumanlararo, tuman (shahar) sudlari, harbiy sudlar sudyasining vakolatlari-O'zbekiston Respublikasi Prezidenti huzuridagi Sudyalarni tanlash va lavozimlarga tavsiya etish bo'yicha Oliy malaka komissiyasining taqdimnomasiga binoan O'zbekiston Respublikasi Prezidenti tomonidan; xo'jalik sudlari sudyasining vakolatlari – O'zbekiston Respublikasi Oliy xo'jalik sudi raisining taqdimnomasiga binoan O'zbekiston Respublikasi Prezidenti tomonidan: fuqarolik va jinoyat ishlari bo'yicha Qoraqalpog'iston Respublikasi sudlari sudyalarining vakolatlari-Qoraqalpog'iston Respublikasi Jo'qorg'i Kengesi Raisining taqdimnomasiga binoan Qoraqalpog'iston Respublikasi Jo'qorg'i Kengesi tomonidan tugatiladi.

Sudyaning vakolatlari ayrim hollarda sudyalarning tegishli malaka hay'ati qarori asosida muddatdan ilgari tugatilishiga yo'l qo'yiladi. Sudya ushbu qaror ustidan shikoyat qilishga haqlidir.

7-§. O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyaviy sudi

O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyaviy sudi konstitutsiyaviy nazorat bo'yicha sud organi hisoblanib, Konstitutsiyaviy sudda ish yuritish orqali sudlov hokimiyatini mustaqil amalga oshiradi.

O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyaviy sudi qonun chiqaruvchi va ijro etuvchi hokimiyatlarning hujjatlari Konstitutsiyaga qanchalik mosligiga doir ishlarni ko'radi (Konstitutsiyaning 108-moddasi 1-bandi) Konstitutsiyaviy sud Konstitutsiyani huquqiy muhofaza qiluvchi qonunlarni (qonunchilik va ijro hokimiyatining boshqa hujjatlarini) konstitutsiyasiga zid deb topishi, ya'ni ularni harakatdan to'xtatib qo'yishga ega bo'lgan maxsus organ hisoblanadi.

Konstitutsiyaviy sudning faoliyati 1995 yil 30 avgustda qabul qilingan "O'zbekiston Respublikasining Konstitutsiyaviy sudi to'g'risida"gi Qonun bilan tartibga solinadi. Bunday maxsus normalardan tashqari, sudni tashkil qilish va faoliyatini tartibga solishda, barcha sud organlari uchun umumiy hisoblangan konstitutsiyaviy qoidalar ham manba bo'lib xizmat qiladi. Konstitutsiyaviy sud yagona sud sifatida ta'sis etilgan hamda sudlov organlari tizimiga ega emas. Shuning uchun ham unga nisbatan Konstitutsiyada "Oliy yoki yuqori" deb daraja berilmagan.

Konstitutsiyaviy sud tarkibini shakllantirish va uning faoliyatini tashkil etish muhim ahamiyatga ega.

Konstitutsiyaviy sud O'zbekiston Respublikasi Prezidentining taqdimiga binoan Oliy Majlis Senati tomonidan sud Raisi, Rais o'rinbosari va Qoraqalpog'iston Respublikasidan saylanadigan sudyani qo'shgan holda Konstitutsiyaviy sudning besh a'zosidan iborat tarkibda saylanadi.

Konstitutsiyaviy sudning har bir sudyasi yakka tartibda saylanadi. Oliy Majlis Senati a'zolari deputatlari umumiy sonining ko'pchilik ovozi olgan shaxs saylangan hisoblanadi.

Sudya Konstitutsiyaviy sud tarkibidan chiqib ketgan taqdirda Oliy Majlis Senati ushbu moddada belgilangan tartibda boshqa shaxsni saylaydi. Konstitutsiyaning 107-moddasiga muvofiq Konstitutsiyaviy sud besh yil muddatga saylanadi. O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyaviy sudi sudyasini almashtirib bo'lmaydi va uning vakolatlari qonunda belgilangan tartib hamda asoslardan o'zga tarzda to'xtatilishi yoki to'xtatib turilishi mumkin emas.

Qonun tomonidan Konstitutsiyaviy sud sudyaligiga nomzodlar uchun yuqori talablar o'tnatilgan.

"O'zbekiston Respublikasining Konstitutsiyaviy sudi to'g'risida"gi qonunning 12-moddasida siyosat va huquq sohasi mutaxassislari bo'lgan, yuksak ma'naviy fazilatli va zarur malakali O'zbekiston Respublikasi fuqarosi Konstitutsiyaviy sud sudyasi etib saylanishi mumkinligi ko'rsatilgan. Konstitutsiyaning 97-moddasiga ko'ra, vakolati tugashi munosabati bilan iste'foga chiqqan Prezident umrbod Oliy Majlis Senati a'zosi lavozimini egallaydi.

Konstitutsiyaviy sudning sudyasi etib saylangan shaxs, qonunda belgilangan tartibda qasamyod qiladi.

Konstitutsiyaviy sud sudyalariga, sudyalik lavozimiga zid faoliyat bilan shug'ullanishi man etilgan, xususan deputatlik mandatiga ega bo'lish, siyosiy partiyalarga va harakatlarga a'zolik, haq to'lanadigan boshqa lavozimni egallash mumkin emas.

Shuningdek, sudda, xo'jalik sudida yoki boshqa organlarda qonuniy vakil bo'lishidan tashqari himoyachi yoki vakil bo'lib, shaxslarning manfaatiga yoki majburiyatidan qutilishiga ta'sir o'tkazuvchi homiylik qilishiga yo'l qo'yilmaydi. Bunday cheklashlarini sudyalarning huquqiy tomonidan "sof" faoliyatini ta'minlashga yo'naltirilgan holat deb tushunish lozim.

Konstitutsiyaviy sudda sudga tegishli masalalar zaruriyatiga qarab o'tkaziladigan Konstitutsiyaviy sud majlislarida ko'rib chiqiladi. Konstitutsiyaviy sud majlislariga, majlislarni tayyorlashga rahbarlik Konstitutsiyaviy sud Raisi tomonidan amalga oshiriladi. Konstitutsiyaviy sud Raisi majlislarida ko'rib chiqilishi lozim bo'lgan masalalarni kun tartibiga kiritadi;

Jamoa birlashmalari, davlat organlari va tashkilotlari bilan munosabatida faqat Konstitutsiyaviy sud topshirganligiga ko'ra uning nomidan ish ko'rishi mumkin.

Konstitutsiyaviy sud faoliyatining asosiy tamoyillariga: mustaqillik, kollegiallik, oshkoralik, Konstitutsiyaviy sud sudyalari huquqlarining tengligi va sudlov tilining belgilanganligini ko'rsatish lozim.

Konstitutsiyaviy sud sudyalari mustaqildirlar, ular o'z vakolatlarini faqat Konstitutsiya va qonunga amal qilgan holda bajaradilar. Konstitutsiyaviy sud qarorlarini qabul qilishida sudyalarga hech kim ta'sir etishga haqli emas.

Sud ishlarini yuritish sud tomonidan kollegial asosda amalga oshirilib muhokama qilinadi hamda tegishli qaror qabul qilinadi. Sud qarorlari faqat sud majlislarida ishtirok etgan sudyalar tomonidan qabul qilinadi.

Konstitutsiyaviy sud majlislarida ishlar ochiq holda ko'rib chiqiladi. Sud majlislarini yopiq holda o'tkazishga, qonunda ko'rsatilgan holatlardagina yo'l qo'yiladi.

Konstitutsiyaviy sud tomonidan ko'rib chiqilayotgan masalalarni chiqishda va masalalar yuzasidan ovoz berishda Konstitutsiyaviy sud Raisi, Rais o'rinbosari hamda a'zolari sudyalar singari teng huquqlarga egadirlar. O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyaviy sudida ish yuritish O'zbekiston Respublikasi davlat tilida amalga oshiriladi. Konstitutsiyaviy sud majlisida ishtirok etuvchilar, davlat tilini bilmagan taqdirda, o'z ona tillarida chiqishlari va tushuntiruv berishlari, tarjimon xizmatidan foydalanishlari mumkin. Konstitutsiyaviy sud to'g'risidagi qonunda konstitutsiyaviy sud sudyalari faoliyatining o'ziga xos xususiyatlarini hisobga olib, ular mustaqilligining kafolatlanishi mustahkamlangan. Konstitutsiyaviy sud va uning sudyalari davlat va jamoat organlarining, siyosiy partiya va harakatlarning, davlat, jamoat va boshqa korxona tashkilotlari, idoralari, mansabdor shaxslar, davlat tuzilmasi, hudud yoki ijtimoiy guruh vakili hisoblanmaydi. Konstitutsiyaviy sud sudyalari o'z faoliyatlarini mustaqil ravishda, hech kimning aralashuvisiz amalga oshirar ekan, hech bir davlat yoki jamoat organlari, mansabdor shaxslarga ko'rsatma berishlari, faoliyati bo'yicha so'rov qilishlariga yo'l qo'yilmaydi. Konstitutsiyaviy sud qarori mazmun va mohiyati bo'yicha Konstitutsiyaga to'la mos kelishi, Konstitutsiyaga zid bo'lgan siyosiy va boshqa ma'nodagi manfaatdorlikdan xolis bo'lmog'i lozim.

Konstitutsiyaviy sud mustaqilligining kafolati sifatida Konstitutsiyaviy sud sudyalarini almashtirib bo'lmaslik tamoyilini keltirib o'tamiz. Ular o'z vakolati muddati tugaguniga qadar o'z vazifalarini amalga oshiradilar. Faqat "O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyaviy sudi to'g'risida"gi qonunning 17, 18-moddalarida ko'zda tutilgan holatlar bo'yicha Konstitutsiyaviy sud sudyasi vakolatlari to'xtatilishi yoki muddatidan oldin tugatilish mumkin. Konstitutsiyaviy sud sudyalarining daxlsizligi (immunitet) qonunning 16-moddasida mustahkamlanib qo'yilgan. Qonunning ushbu moddasining 1-bandida alohida ta'kidlanishicha, Konstitutsiyaviy sud sudyasi Oliy Majlis Senati rozilgisiz,

sessiyalar o`rtasidagi davrda esa Oliy Majlis Senati Kengashining rozilgisiz jinoiy javobgarlikka tortilishi, hibsga olinishi yoki unga sud tomonidan ma'muriy jazo choralari qo`llanilishi mumkin emas.

Konstitutsiyaviy sud sudyasiga nisbatan jinoiy ish faqat O`zbekiston Respublikasi Bosh prokurori tomonidan qo`zg`atilishi mumkin.

Konstitutsiyaviy sud sudyasini majburiy keltirish, ushlab turish, xuddi shuningdek shaxsiy ashyolari, yuki, transporti, turar joyi yoki xizmat binosini ko`zdan kechirish mumkin emas.

Konstitutsiyamizning 109-moddasi hamda "O`zbekiston Respublikasining Konstitutsiyaviy sud to`g`risida"gi Qonunning 1-moddasiga binoan Konstitutsiyaviy sud quyidagi vakolatlarga ega:

- 1) Qonunlarning va O`zbekiston Respublikasi Oliy Majlisi qabul qilgan boshqa hujjatlarning, O`zbekiston Respublikasi Prezidenti farmonlarining, Hukumat qarorlarining, davlat hokimiyati mahalliy organlari qarorlarining, O`zbekiston Respublikasi davlatlararo shartnomalarining va boshqa majburiyatlarining O`zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasiga mosligini aniqlaydi.
- 2) Qoraqalpog`iston Respublikasining Konstitutsiyasi O`zbekiston Respublikasining Konstitutsiyasiga, Qoraqalpog`iston Respublikasining qonunlari O`zbekiston Respublikasining qonunlariga muvofiqligi to`g`risida xulosa beradi.
- 3) O`zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasi va qonunlarining normalariga sharh beradi.
- 4) O`zbekiston Respublikasining Konstitutsiyasi va qonunlari bilan berilgan vakolat doirasida boshqa ishlarni ham ko`rib chiqadi.

5) Konstitutsiyaviy sudning qarorlari matbuotda e`lon qilingan paytdan boshlab kuchga kiradi. Ular qat`iy va ular ustidan shikoyat qilish mumkin emas.

Bulardan tashqari Konstitutsiyaviy sud Konstitutsiyaning 82-moddasi hamda "O`zbekiston Respublikasi Konstitutsiyaviy sudi to`g`risida"gi qonunining 10-moddasiga binoan Oliy Majlisga qonunchilik tashabbusi huquqi bilan chiqishga ega.

Konstitutsiyaviy sud konstitutsiyaviy nazoratni olib borish bilan birgalikda o`z tashabbusiga ko`ra ham, ya`ni tarkibidagi kamida uch sudyasi tashabbusi bilan qonun hujjatlarini Konstitutsiyaga muvofiqligini tekshirish uchun Konstitutsiyaviy sudga masalalar kiritish huquqiga ega.

Konstitutsiyaviy sudda ishni ko`rib chiqish uchun so`rov, tavsiya yoki shikoyat shakllaridagi murojaat ham sabab bo`ladi.

Qonun yoki qonun osti hujjatlari Konstitutsiyaga zid ekanligi to`g`risidagi masala ko`tarilganda, Konstitutsiyadagi holatlarda ba`zi noaniqliklar yoki tushunmovchiliklar yuzaga kelsa va qonunda ko`rsatilgan holatlarda konstitutsiyaviy sud ishni ko`rib chiqish uchun qabul qiladi.

Davlatlararo shartnomaning va normativ hujjatlarining konstitutsiyaviyligi yuzasidan ko`rib chiqilgan ishning mohiyati bo`yicha Konstitutsiyaviy sudning to`xtami qaror deb ataladi. Qarorlar Konstitutsiyaviy sud tomonidan O`zbekiston Respublikasi nomidan chiqariladi. Boshqa hollarda Konstitutsiyaviy sudning to`xtami xulosa deb ataladi va shaklda ham bo`lishi mumkin (26-modda. Konstitutsiyaviy sud to`xtamlari).

Konstitutsiyaga sharh berish, Konstitutsiyaviy sudning tabiatidan kelib chiquvchi vazifa hisoblanadi. Bunday funktsiyaning mavjudligi Konstitutsiyaviy nazoratni hayotiy va samarali ekanligini ta'minlaydi.

Konstitutsiyaviy sud tomonidan konstitutsiya normalariga berilgan sharh barcha davlat hokimiyati organlari, mahalliy o`zini-o`zi boshqaruv organlari, mansabdor shaxslar va xususiy shakllarning rasmiy va majburiy ahamiyatga ega.

O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyaviy sudining qarorlari, xulosalari va boshqa to'xtamlari ommaviy axborot vositalarida e'lon qilinadi. Konstitutsiyaviy sudning to'xtami u matbuotda e'lon qilingan paytdan boshlab kuchga kiradi. Konstitutsiyaviy sudning to'xtami qat'iy va uning ustidan shikoyatga o'rin bo'lmaydi (27-modda. Konstitutsiyaviy sud to'xtamlarini matbuotda e'lon qilish).

Konstitutsiyaviy sud tomonidan normativ hujjatlar yoki ulardagi alohida ma'lum holatlar Konstitutsiyaviy sudning ushbu ish yuzasidan qabul qilingan qaroriga muvofiq konstitutsiyaga zid deb topilsa, ushbu normativ hujjatlar yoki ularning ma'lum qismi o'z yuridik kuchini yo'qotadi.

"O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyaviy sudi to'g'risida"gi qonun Konstitutsiyaviy sudning qaror qabul qilish tartibini hamda ularning turlarini belgilab beradi.

Konstitutsiyaviy sud qarorlari ochiq ovoz berish yo'li bilan qabul qilinadi.

Konstitutsiyaviy sudning to'xtami uning o'z tashabbusi bilan quyidagi hollarda qaytadan ko'rib chiqilishi mumkin:

- 1) to'xtam qabul qilingan paytda Konstitutsiyaviy sudga noma'lum bo'lgan yangi muhim holatlar ochilsa;
- 2) to'xtam qabul qilinishiga asos bo'lgan konstitutsiyaviy norma o'zgargan bo'lsa;
- 3) Konstitutsiyaviy sud to'xtam belgilangan ish yuritish tartibini buzgan holda qilingan deb topsa (28-modda. Konstitutsiyaviy sudning to'xtamlarini qaytadan ko'rib chiqish).

Sudya ovoz berishda betaraf qolishga yoki qatnashmaslikka haqli emas. Majlisda qatnashayotgan sudyalarning ko'pchiligi yoqlab ovoz bergan bo'lsa, Konstitutsiyaviy sud sudyasi o'z fikrini yozma sudning qarori qabul qilingan deb hisoblanadi. Ovozlar teng bo'lib qolgan taqdirda raislik qiluvchining ovozi hal qiluvchi hisoblanadi.

Konstitutsiyaviy sudning to'xtamiga qo'shilmagan Konstitutsiyaviy tarzda bayon qilish va uni Konstitutsiyaviy sud majlisi bayoniga qo'shib qo'yishga haqlidir.

8-§. O'zbekiston Respublikasi Oliy sudi

Konstitutsiyamizning 110-moddasiga binoan O'zbekiston Respublikasi Oliy sudi fuqarolik, jinoiy va ma'muriy sudlov ishlarini yurgizish borasida sud hokimiyatining Oliy organi hisoblanadi.

Oliy sud faoliyatini tashkil qilish va tartibga solish O'zbekiston Respublikasining 2000 yil 14 dekabrda qabul qilingan "Sudlar to'g'risida"gi qonuni bilan tartibga solinadi.

O'zbekiston Respublikasi Oliy sudi qonunda ko'rsatilgan protsessual shakl va tartibda umumiy yurisdiksiyalik sudlar, shuningdek, harbiy sudlar faoliyati ustidan ham sudlov nazoratini amalga oshiradi.

Oliy sud qoidaga ko'ra, quyi sudlarning ma'lum ishlari bo'yicha yo'l qo'ygan xato va kamchiliklarini tuzatish maqsadida ular tomonidan qabul qilingan qarorlarning qonuniyligi va qanchalik asosli ekanligini tekshirish yo'li bilan ularning faoliyatini nazorat qiladi.

Oliy sud, sud amaliyotini umimlashtirish asosida, sud ishlarini ko'rib chiqishda yuzaga keladigan qonunchilikni qo'llash masalasidagi muammolar bo'yicha tushuntirishlar beradi, shuningdek Oliy Sud Plenumi tomonidan qonunchilikni qo'llash bo'yicha berilgan tushuntirishlarni sudlar tomonidan qanday bajarilayotganligini nazorat qiladi.

Oliy sud sudlov ishlarini birinchi instansiya, appelyatsiya, kassatsiya hamda nazorat tartibida ham ko'rib chiqishi mumkin.

"Sudlar to'g'risida"gi qonunning 14-moddasiga muvofiq, Oliy Sud Oliy Sud raisi, uning o'rinbosari va o'rinbosarlari, sudlov hay'atlari raislari, O'zbekiston Respublikasi Oliy sudi sudyalaridan iborat bo'lib quyidagi tarkibda ish olib boradi:

- 1) O'zbekiston Respublikasi Oliy sudi Plenumi;
- 2) O'zbekiston Respublikasi Oliy sudi Rayosati;
- 3) Fuqarolik ishlari bo'yicha sudlov hay'ati;
- 4) Jinoyat ishlari bo'yicha sudlov hay'ati;
- 5) Harbiy hay'at.

O'zbekiston Respublikasi Oliy sudi Plenumi eng yuqori sudlov instansiyasi bo'lib, O'zbekiston Respublikasi Oliy sudi sudyalari va Qoraqalpog'iston Respublikasi Oliy sudlarining raislaridan iborat tarkibda ish olib boradi.

O'zbekiston Respublikasi Oliy sudi Plenumining majlislarida O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyaviy sudi raisi, Oliy xo'jalik sudi raisi, Adliya vaziri, sudyalari, O'zbekiston Respublikasi Oliy sudi huzuridagi ilmiy-maslahat Kengashi a'zolari ishtirok etishi mumkin.

O'zbekiston Respublikasi Oliy sudi Plenumi to'rt oyda kamida bir marta chaqiriladi. Muhokama qilinadigan umumiy masalalarga doir hujjatlar loyihalari O'zbekiston Respublikasi Oliy sudi Plenumining a'zolariga, O'zbekiston Respublikasi Bosh prokuroriga majlisdan yigirma kun ilgari yuboriladi.

O'zbekiston Respublikasi Oliy sudi Plenumi Plenum a'zolarining kamida uchdan ikki qismi hozir bo'lgan taqdirda vakolatli hisoblanadi.

O'zbekiston Respublikasi Oliy sudi Plenumining kotibi O'zbekiston Respublikasi Oliy sudi sudyasi vazifasini bajarish bilan birga O'zbekiston Respublikasi Oliy sudi Plenumining majlisini tayyorlashga, majlis bayonnomasini yuritishga doir ishlarni tashkiliy jihatdan ta'minlaydi va O'zbekiston Respublikasi Oliy sudi Plenumi qabul qilgan qarorlarning ijrosi uchun zarur bo'lgan harakatlarni amalga oshiradi.

Muayyan sud ishlarini hal etish bilan bog'liq bo'lmagan, O'zbekiston Respublikasi Oliy sudi raisi yoki O'zbekiston Respublikasi Bosh prokurori tomonidan O'zbekiston Respublikasi Oliy sudi Plenumi muhokamasiga kiritilgan masalalar tegishlicha ularning ma'ruzalari yoki ular vakolat bergan shaxslarning ma'ruzalari bo'yicha tinglanadi. Ushbu masalalarning muhokamasida O'zbekiston Respublikasi Oliy sudi plenumining majlisiga taklif qilingan shaxslar ishtirok etishi mumkin.

Oliy sud Plenumining asosiy vazifalaridan biri sudlov amaliyotini umumlashtirish materiallarini ko'rib chiqish va qonun hujjatlarini qo'llash masalalari bo'yicha tushuntirishlardir.

Bunday tushuntirishlar qonunni bir xilda qo'llash uchun katta ahamiyat kasb etadi. Ular ko'rilayotgan ishlar bo'yicha yuzaga keladigan masalalar yuzasidan aniq va zaruriy ko'rsatmalarni o'zida ifodalaydi.

O'zbekiston Respublikasi Oliy sudi Rayosati O'zbekiston Respublikasi Oliy sudi sudyalaridan O'zbekiston Respublikasi Oliy sudi Plenumi tomonidan belgilanadigan miqdorda tuziladi.

O'zbekiston Respublikasi Oliy sudi raisi, uning birinchi o'rinbosari O'zbekiston Respublikasi Oliy sudi Rayosati tarkibiga lavozim bo'yicha kiradilar. O'zbekiston Respublikasi Oliy sudi Rayosatining majlislari har oyda kamida bir marta o'tkaziladi va O'zbekiston Respublikasi Oliy sudi Rayosati a'zolarining ko'pchiligi hozir bo'lgan taqdirda vakolatli hisoblanadi. O'zbekiston Respublikasi Oliy sudi Rayosatining qarorlari ushbu Qonunning 18-moddasida belgilangan tartibda qabul qilinadi va raislik qiluvchi tomonidan imzolaniadi.

O'zbekiston Respublikasi Oliy sudi Rayosati ishlarni nazorat tartibida ko'radi; Sud amaliyotining umumlashtirish natijalarini ko'rib chiqadi; Qoraqalpog'iston Respublikasi Oliy sudlari, viloyatlar va Toshkent shahar sudlari, O'zbekiston Respublikasi Harbiy sudi raislarining shu sudlar faoliyati to'g'risidagi va qonun hujjatlarini qo'llash amaliyoti to'g'risidagi ma'ruzalarni tinglaydi;

O'zbekiston Respublikasi Oliy sudi sudlov hay'atlari va apparatining ishini tashkil etish masalalarini ko'rib chiqadi; qonunga muvofiq boshqa vakolatlarni amalga oshiradi.

Sud faoliyatining katta qismi sudlov hay'atlari zimmasida bo'ladi. Oliy sudlov hay'atlari bo'lib, fuqarolik ishlari bo'yicha, jinoyat ishlari bo'yicha sudlov hay'atlari, shuningdek harbiy hay'atlar hisoblanib, ular tarkibi respublika Oliy sudi Plenumi tomonidan tasdiqlanadi.

O'zbekiston Respublikasi Oliy sudining sudlov hay'atlari; ishlarni birinchi instansiyada, apellatsiya, kassatsiya tartibida va nazorat tartibida ko'radi; sud amaliyotini o'rganadi va umumlashtiradi; qonun hujjatlarini takomillashtirish yuzasidan takliflar ishlab chiqadi; sud statistikasini tahlil qiladi; qonunga muvofiq boshqa vakolatlarni amalga oshiradi.

O'zbekiston Respublikasi Oliy sudi sudlov hay'atlarining raislari: sudlov hay'atlari ishini tashkil etadi va ularning majlislarida raislik qiladi; sudlov hay'atlari faoliyati to'g'risida O'zbekiston Respublikasi Oliy sudi Rayosatiga ma'ruzalarni taqdim etadilar; sud amaliyotini umumlashtirish uchun sud ishlarini talab qilib oladi; qonun hujjatlariga muvofiq boshqa vakolatlarni amalga oshiradi.

Oliy sud faoliyatini tashkil qilish va unga rahbarlik qilish avvalambor, Oliy sud raisi zimmasiga yuklatilgan. Bu vazifalardan tashqari, umumiy yurisdiksiyali sudlarning barcha hukm va boshqa qarorlariga qonunda belgilangan tartibda protest berishi hamda ular ijrosini to'xtatib qo'yish huquqiga ega.

Oliy sud raisi:

Sud ishlarini nazorat tartibida tekshirish uchun talab qilib oladi;

Sudlar tomonidan chiqarilgan hal qiluv qarorlari, hukmlar, ajrimlar va qarorlar ijrosini qonunda nazarda tutilgan tartibda nazorat qiladi;

O'zbekiston Respublikasi Oliy sudi Plenumi va Rayosatini chaqiradi hamda ularning majlislarida raislik qiladi.

Respublikasi Konstitutsiyaviy sudiga taqdimnomalar kiritadi; O'zbekiston Respublikasi Oliy sudi Rayosati tarkibi, sudlov hay'atlarining hamda Umumiy yurisdiksiya sudlari sudyalarining Oliy malaka hay'ati tarkibi va raislari to'g'risida O'zbekiston Respublikasi Oliy sudi Plenumiga taqdimnomalar kiritadi;

O'zbekiston Respublikasi Oliy sudi sudyalarining intizomiy javobgarligi haqida ish qo'zg'atadi;

Rais o'rinbosarlari o'rtasida vazifalarni taqsimlaydi;

O'zbekiston Respublikasi Oliy sudi xodimlari bilan mehnat shartnomalarini tuzadi va bekor qiladi;

O'zbekiston Respublikasi Oliy sudining shtat jadvalini tasdiqlaydi;

Buyruqlar va farmoyishlar chiqaradi;

Fuqarolarni shaxsan qabul qiladi hamda ariza va shikoyatlarni ko'rib chiqish ishlarini tashkil etadi;

Qonun hujjatlariga muvofiq boshqa vakolatlarni amalga oshiradi;

O'zbekiston Respublikasi Oliy sudi raisining o'z o'rinbosarlari mavjud bo'lib, ulardan biri birinchi o'rinbosar hisoblanadi. Oliy sud raisining birinchi o'rinbosari rais

yo`qligida, uning vakolatlarini amalga oshiradi, birinchi o`rinbosar ham yo`qligida rais o`rinbosarlaridan biri amalga oshiradi.

O`zbekiston Respublikasi Oliy sudi raisining birinchi o`rinbosari, o`rinbosarlari; O`zbekiston Respublikasi Oliy sudi Plenumidan tashqari barcha instansiya sudlarining hal qiluv qarorlari, hukmlari, ajrimlari va qarorlari ustidan protest kiritadi; O`zbekiston Respublikasi Oliy sudi sudlov hay'atlarining tashkiliy ishiga rahbarlik qiladi;

Sudlov hay'atlarining faoliyati to`g`risida O`zbekiston Respublikasi Oliy sudi Plenumiga ma`ruzalarni taqdim etadi; O`zbekiston Respublikasi Oliy sudi sudlov hay'atlarining majlislarida raislik qilishi mumkin;

Sud ishlarini nazorat tartibida tekshirish uchun talab qilib oladi.

Sud amaliyotining umumlashtirish, sud statistikasini tahlil qilish bo`yicha ishni tashkil etadi; sudlar tomonidan chiqarilgan, o`zlari protest kiritishga haqli bo`lgan hal qiluv qarorlari, hukmlari, ajrimlar va qarorlar ijrosini to`xtatib turadi; sudyalarning boshqa xodimlari malakasini oshirish ishini tashkil etadi;

Vazifalar taqsimotiga muvofiq O`zbekiston Respublikasi Oliy sudining tarkibiy bo`linmalari ishiga rahbarlik qiladi; fuqarolarni shaxsan qabul qiladi; qonun hujjatlariga muvofiq boshqa vakolatlarini amalga oshiradi.

9-§. O`zbekiston Respublikasi Oliy xo`jalik sudi

Iqtisodiy sohada, turli mulk shakllariga ega tashkilotlar, idoralar, korxonalarni boshqarish jarayonida, shuningdek tadbirkorlar orasida vujudga keladigan munosabatlarda yuzaga chiqqan bahslarni hal qilish Respublikamizdagi xo`jalik sudlari tizimi tomonidan amalga oshiriladi.

O`zbekiston Respublikasi xo`jalik sudi tizimini Respublikasining Oliy xo`jalik sudi, Qoraqalpog`iston Respublikasi xo`jalik sudi, viloyatlar hamda Toshkent shahar xo`jalik sudlari tashkil qiladi.

Xo`jalik sudlarining asosiy vazifalari: tashkilotlar va fuqarolarning qonuniy huquq va manfaatlarini himoya qilish, qonunchilikni to`g`ri va bir xilda qo`llash; iqtisodiy munosabatlarda qonuniylikni mustahkamlash va qonunchilikning huquqiy vositalaridan foydalanishga sharoit yaratishdan iborat.

Xo`jalik sudlari faoliyatining asosiy tamoyillari hamda sud muhokamasi tartiblari ko`p holatlar bo`yicha fuqarolik jarayonidagi sud muhokamasiga mos keladi. Xo`jalik sudi faoliyatining asosiy tamoyillari: qonuniylik, xo`jalik sudylarining mustaqilligi; sud va qonun oldida hammaning tengligi; tomonlarning teng huquqliligi, ish yuritishda oshkoralik, sud muhokamasini yuritishda oshkoralik, sud muhokamasining bevosita va uzviy amalga oshirish hisoblanadi.

Sudning qonuniy kuchga kirgan huquqiy hujjatlari xo`jalik sudining to`xtami, qarori, ajrimi barcha davlat organlari, mahalliy o`zini o`zi boshqarish organlari, hamda boshqa organlar, mansabdor shaxslar va fuqarolar tomonidan O`zbekiston Respublikasining butun hududida bajarilishi shart.

"Sudlar to`g`risida"gi qonunning 43-moddasiga binoan O`zbekiston Respublikasining Oliy xo`jalik sudi xo`jalik ishlarini yuritish sohasida sud hokimiyatining Oliy organidir.

O`zbekiston Respublikasi Oliy xo`jalik sudi. Qoraqalpog`iston Respublikasi xo`jalik sudining, viloyatlar va Toshkent shahar xo`jalik sudlarining sudlov faoliyati ustidan nazorat olib borish huquqiga ega. O`zbekiston Respublikasi Oliy xo`jalik sudi ishlarini birinchi instansiya sudi sifatida, kassatsiya tartibida va nazorat tartibida ko`radi. O`zbekiston Respublikasi Oliy sudi O`zbekiston Respublikasi Oliy xo`jalik sudi Plenumining

tushuntirishlari xo`jalik sudlari tomonidan bajarilishini nazorat qiladi, quyi xo`jalik sudlari faoliyatini tekshiradi, xo`jalik sudlarining ishini tashkil etish ijobiy tajribasini o`rganadi, umumlashtiradi.

Oliy xo`jalik sudining vakolatlari uning vazifalaridan kelib chiqqan holda belgilanadi.

Oliy xo`jalik sudi respublika boshqaruv organlari, mahalliy vakillik organlari va ijro hokimiyat organlari orasidagi o`zaro iqtisodiy bitimlardan kelib chiquvchi nizolarni, shuningdek, normativ xarakterdagi Oliy hokimiyat organlarining aktlarini (qisman yoki tamoman) Konstitutsiya va qonunlarga muvofiqligi aniqlash bo`yicha ishlarni birinchi instansiya sudi sifatida ko`rib chiqadi.

Oliy xo`jalik sudi Respublika xo`jalik sudlarining qonuniy kuchga kirgan sudlov aktlarini hamda shunday aktlarni yangi ochilgan holatlar bo`yicha nazorat tartibida qayta ko`rib chiqadi.

Oliy xo`jalik sudi qonunlarini xo`jalik sudlari tomonidan qo`llanishini, tadbirkorlik va boshqa iqtisodiy faoliyat sohasidagi munosabatlarni tartibga soluvchi normativ huquqiy aktlarni umumlashtiradi va o`rganadi, sudlov amaliyotiga oid savollarni tushuntirib beradi. Shuningdek, iqtisodiy va tadbirkorlik faoliyati sohalariga oid qonunlar va boshqa normativ huquqiy aktlarni takomillashtirish bo`yicha takliflar ishlab chiqadi.

O`zbekiston Respublikasining "Sudlar to`g`risida"gi qonunining 44-moddasiga muvofiq, O`zbekiston Respublikasi Oliy xo`jalik sudi raisi, uning birinchi o`rinbosari, o`rinbosarlari, sudlov hay'atlarining raislari, O`zbekiston Respublikasi Oliy xo`jalik sudi sudyalari iborat bo`lib, quyidagi tarkibda ish olib boradi; O`zbekiston Respublikasi Oliy xo`jalik sudi Plenumi; O`zbekiston Respublikasi Oliy xo`jalik sudi Rayosati; Fuqarolik huquqiy munosabatlaridan kelib chiqadigan nizolarni hal etish bo`yicha sudlov hay'ati; Ma'muriy huquqiy munosabatlardan kelib chiqadigan nizolarni hal etish bo`yicha sudlov hay'ati.

O`zbekiston Respublikasi Oliy xo`jalik sudining Plenumi Respublika xo`jaliklari faoliyatidagi asosiy masalalarni hal qiladi.

O`zbekiston Respublikasi Oliy xo`jalik sudi Plenumi O`zbekiston Respublikasi Oliy xo`jalik sudi sudyalari va Qoraqalpog`iston Respublikasi xo`jalik sudi raisidan iborat tarkibida ish olib boradi. O`zbekiston Respublikasi Oliy xo`jalik sudi Plenumining majlislarida O`zbekiston Respublikasi Bosh prokurori qatnashadi. O`zbekiston Respublikasi Oliy xo`jalik sudi Plenumining majlislarida O`zbekiston Respublikasi Konstitutsiyaviy sudi raisi, Adliya vaziri, sudyalari, O`zbekiston Respublikasi Oliy xo`jalik sudi huzuridagi ilmiy-maslahat Kengashi a'zolari ishtirok etishi mumkin.

O`zbekiston Respublikasi Oliy xo`jalik sudi Plenumi bir yilda kamida ikki marta chaqiriladi. Muhokama qilinadigan umumiy masalalarga doir hujjatlar loyihalari O`zbekiston Respublikasi Oliy xo`jalik sudi Plenumining a'zolariga, O`zbekiston Respublikasi Bosh prokurorlariga majlisdan yigirma kun ilgari yuboriladi.

O`zbekiston Respublikasi Oliy xo`jalik sudi Plenumining qarori majlisda ishtirok etayotgan O`zbekiston Respublikasi Oliy xo`jalik sudi Plenumi a'zolarining ko`pchilik ovozi bilan ochiq ovoz berish orqali qabul qilinadi va qabul qilingan paytdan boshlab kuchga kiradi.

(48-modda.) O`zbekiston Respublikasi Oliy xo`jalik sudi Plenumi tomonidan masalalarni ko`rib chiqish.

Oliy xo`jalik sudi Plenumi faoliyatini tashkil qilish Oliy xo`jalik sudi Plenumining kotibi tomonidan amalga oshiriladi.

O'zbekiston Respublikasi Oliy xo'jalik sudi Rayosatining tarkibini O'zbekiston Respublikasi Oliy xo'jalik sud Plenumi belgilaydi. O'zbekiston Respublikasi Oliy xo'jalik sudi sudyalari hamda O'zbekiston Respublikasi Oliy xo'jalik sudi raisi, uning birinchi o'rinbosari va o'rinbosarlari O'zbekiston Respublikasi Oliy xo'jalik sudi Rayosatining tarkibiga lavozim bo'yicha kiradi

O'zbekiston Respublikasi Oliy xo'jalik sudi Rayosati ishlarni nazorat tartibida ko'radi; sud amaliyotini umumlashtirish natijalarini ko'rib chiqadi; Qoraqalpog'iston Respublikasi xo'jalik sudi, viloyatlar va Toshkent shahar xo'jalik sudlari raislarining qonun hujjatlarini qo'llash to'g'risidagi ma'ruzalarini tinglaydi; xo'jalik sudlari, O'zbekiston Respublikasi Oliy xo'jalik sudining sudlov hay'atlari va apparati ishini tashkil etish masalalarini ko'rib chiqadi; qonunga muvofiq boshqa vakolatlarni amalga oshiradi. O'zbekiston Respublikasi Oliy xo'jalik sudi Rayosatining majlisida bayonnoma yuritiladi. O'zbekiston Respublikasi Oliy xo'jalik sudi Rayosatining qarori va bayonnoma raislik qiluvchi tomonidan imzolaniadi.

Sudlov hay'atlari tarkibi Oliy xo'jalik sudi sudyalaridan tuzilib, O'zbekiston Respublikasi Oliy xo'jalik sudi raisining taqdimnomalariga binoan Oliy xo'jalik sudi Plenumi tomonidan tasdiqlanadi.

O'zbekiston Respublikasi Oliy xo'jalik sudining sudlov hay'atlari: ishlarni birinchi instansiyada va kassatsiya tartibida ko'radi; sud amaliyotini o'rganadi va umumlashtiradi; qonun hujjatlarini takomillashtirish yuzasidan takliflar ishlab chiqadi; sud statistikasini tahlil qiladi; qonunga muvofiq boshqa vakolatlarni amalga oshiradi.

Oliy xo'jalik sudi sudlov hay'atlaridan tegishli hay'at tarkibiga kiruvchi sudyalar orasidan sud tarkiblari tashkil qilinadi. Sud tarkiblarini Oliy xo'jalik sudi Raisi shakllantiradi.

Sud tarkibida Oliy xo'jalik sudi Plenumi tomonidan tasdiqlangan sud tarkibi raisi rahbarlik qiladi.

O'zbekiston Respublikasi Oliy xo'jalik sudi sudlov hay'atlarining raislari: sudlov hay'atlari ishini tashkil etadi va ularning majlislarida raislik qiladi; sudlov hay'atlarining faoliyati to'g'risida O'zbekiston Respublikasi Oliy xo'jalik sudi Rayosatiga, shuningdek Plenumiga ma'ruzalar taqdim etadi;

sudlov amaliyotini umumlashtirish uchun sud ishlarini talab qilib oladi;

sudyalari malakasini oshirish ishini tashkil etadi;

qonun hujjatlariga muvofiq boshqa vakolatlarni amalga oshiradi;

Respublikamiz Oliy xo'jalik sudining barcha faoliyatiga umumiy rahbarlik Oliy xo'jalik sudi raisi tomonidan amalga oshiriladi. Oliy xo'jalik sudi raisi quyidagi vakolatlarga ega:

O'zbekiston Respublikasi Oliy xo'jalik sudi raisi:

O'zbekiston Respublikasi Oliy xo'jalik sudi faoliyatiga tashkiliy jihatdan rahbarlik qiladi;

xo'jalik sudlarining hal qiluv qarorlari, ajrimlari va qarorlari ustidan protest kiritadi;

sud ishlarini nazorat tartibida tekshirish uchun talab qilib oladi;

xo'jalik sudlari tomonidan chiqarilgan hal qiluv qarorlari, ajrimlar va qarorlar ijrosini qonunda nazarda tutilgan tartibda to'xtatib turadi;

O'zbekiston Respublikasi Oliy xo'jalik sudi Plenumining tushuntirishlari bajarilishi ustidan nazoratni amalga oshirish ishini tashkil etadi;

Ishni bir xo'jalik sudidan boshqa xo'jalik sudiga olib berish masalasini hal qiladi;

O'zbekiston Respublikasi Oliy xo'jalik sudi Plenumi va Rayosatini chaqiradi hamda ularning majlislarida raislik qiladi;

O'zbekiston Respublikasi Oliy xo'jalik sudi Plenumi va Rayosati muhokamasiga qonunga binoan ularning vakolatiga taalluqli bo'lgan masalalarni kiritadi;

zarur hollarda bir hay'at tarkibiga kiruvchi sudyalarni boshqa hay'at tarkibida ish ko'rishga jalb etadi;

O'zbekiston Respublikasi Oliy xo'jalik sudi Plenumining tushuntirishlari qonun hujjatlariga muvofiq emasligi haqida O'zbekiston Respublikasi Oliy xo'jalik sudi Plenumiga taqdimnomalar kiritadi;

qonunlarni sharhlab berishni talab etuvchi masalalar yuzasidan va normativ-huquqiy xujjatlarning O'zbekiston Respublikasining Konstitutsiyasiga muvofiq emasligi haqida O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyaviy sudiga taqdimnomalar kiritadi;

O'zbekiston Respublikasi Oliy xo'jalik sudi Rayosati tarkibi, sudlov hay'atlarining hamda Xo'jalik sudlari sudyalarining malaka hay'ati tarkibi va raislari to'g'risida O'zbekiston Respublikasi Oliy xo'jalik sudi Plenumiga taqdimnomalar kiritadi;

xo'jalik sudlari sudyaligiga nomzodlar haqida O'zbekiston Respublikasi Prezidentiga taqdimnomalar kiritadi;

O'zbekiston Respublikasi xo'jalik sudlari sud'yalarining intizomiy javobgarligi haqida ish qo'zg'atadi;

Rais o'rinbosarlari o'rtasida vazifalarni taqsimlaydi;

O'zbekiston Respublikasi Oliy xo'jalik sudi xodimlari bilan mehnat shartnomalarini tuzadi va bekor qiladi;

Buyruqlar va farmoyishlar chiqaradi;

fuqarolarni, korxonalar, muassasalar, tashkilotlarning vakillarini shaxsan qabul qiladi hamda ariza va shikoyatlarini ko'rib chiqish ishini tashkil etadi;

qonun xujjatlariga muvofiq boshqa vakolatlarni amalga oshiradi;

Oliy xo'jalik sudi raisi o'z navbatida Oliy xo'jalik sudining sudyasi hisoblanadi.

Oliy xo'jalik sudi raisining o'rinbosarlari ham Oliy xo'jalik sudining sudyalari hisoblanib, Oliy xo'jalik sudi shuningdek hay'atlari majlislarida, raislik qilish huquqiga ega. O'zbekiston Respublikasi Oliy xo'jalik sudi raisining birinchi o'rinbosari, o'rinbosarlari, xo'jalik sudlarining hal qiluv qarorlari, ajrimlari va qarorlari ustidan protest kiritadi;

O'zbekiston Respublikasi Oliy xo'jalik sudi tegishli sudlov hay'atlarining tashkiliy ishiga rahbarlik qiladi;

sud ishlarini nazorat tartibida tekshirish uchun talab qilib oladi;

sud amaliyotini umumlashtirish, sud statistikasini tahlil qilish ishini tashkil etadi;

xo'jalik sudlari tomonidan chiqarilgan hal qiluv qarorlari, ajrimlar va qarorlar ijrosini qonunda belgilangan tartibda to'xtatib turadi;

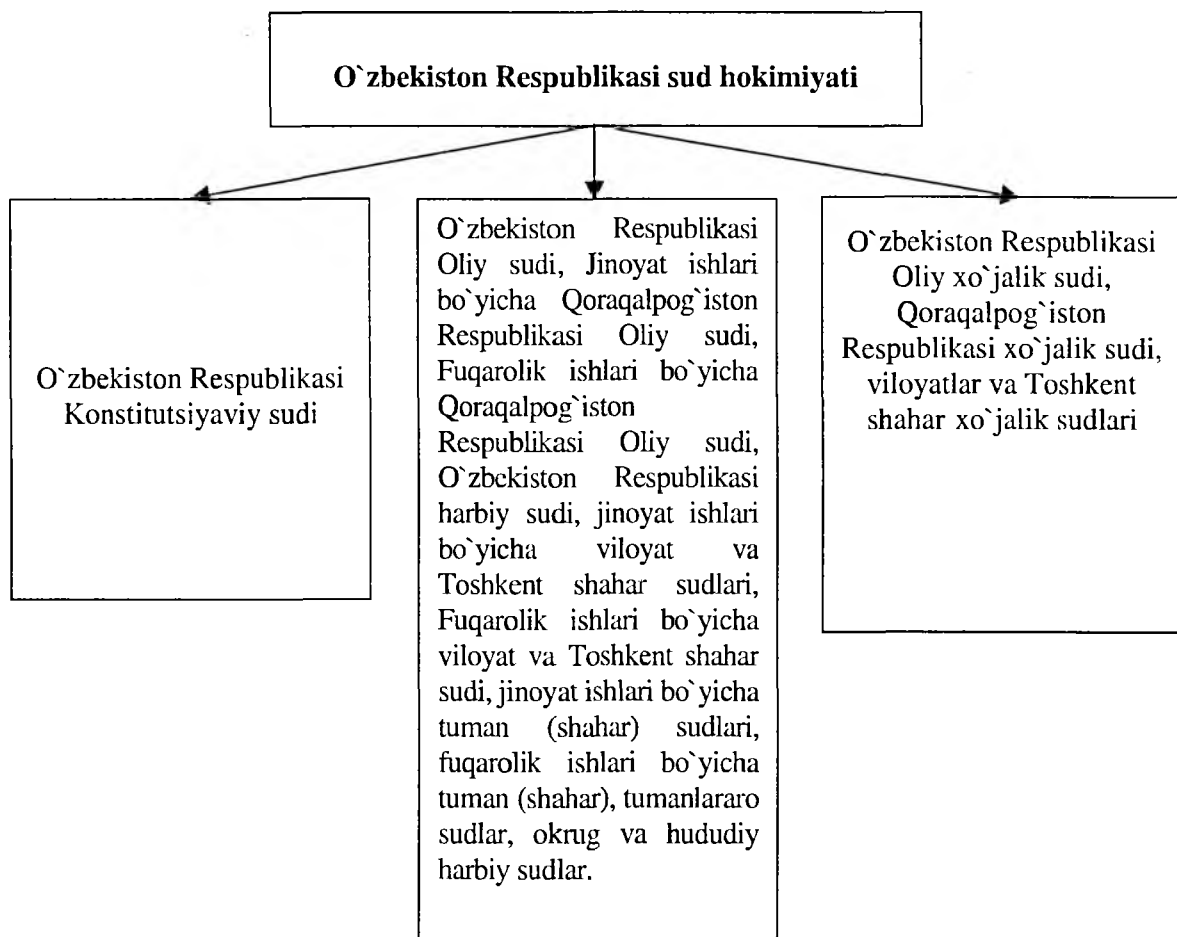
sudyalar va sudning boshqa xodimlari malakasini oshirish ishini tashkil etadi;

vazifalar taqsimotiga muvofiq O'zbekiston Respublikasi Oliy xo'jalik sudining tarkibiy bo'limlari ishiga rahbarlik qiladi;

fuqarolarni hamda korxonalar, muassasalar va tashkilotlarning vakillarini shaxsan qabul qiladi;

qonun hujjatlariga muvofiq boshqa vakolatlarini amalga oshiradi.

O'zbekiston Respublikasi Oliy xo'jalik sudi raisi yo'qligida uning vakolatlarini raisning birinchi o'rinbosari, birinchi o'rinbosar ham yo'qligida esa, rais o'rinbosarlaridan biri amalga oshiradi.

O'zini – o'zi nazorat qilish savollari:

1. O'zbekiston Respublikasi sud tizimiga qaysi sudlar kiradi?
2. O'zbekiston Respublikasi Oliy sudi qanday vazifalarni bajaradi?
3. O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyaviy sudining asosiy vazifalari nimalardan iborat?
4. O'zbekiston Respublikasi Oliy xo'jalik sudi va xo'jalik sudlari qanday nizolarni ko'rish bilan shug'ullanadi?
5. Sudyalik lavozimiga nomzod oldiga qanday talablar qo'yilgan?
6. Aybsizlik prezumpsiyasi nima?
Sudyalarga qanday faoliyat bilan shug'ullanish ta'qiqlanadi?

XXX BOB. O'ZBEKISTON RESPUBLIKASI PROKURATURA ORGANLARINING HUQUQIY MAQOMI

**1-§ O'zbekiston Respublikasida Prokuratura organlarining tarixiy yaratilishi va
hozirgi davrda rivojlanishi**

2-§. Prokuratura organlarining maqsad va vazifalari

3-§. Prokuratura organlari faoliyatini amalga oshirish prinsiplari va tizimi

4-§. Prokuror nazorati

5-§. Prokurorning huquqiy maqomi

1-§. O'zbekiston Respublikasida Prokuratura organlarining Konstitutsiyaviy asoslari tarixiy yaratilishi va hozirgi davrdagi rivojlanishi

Jamiyat taraqqiyotining u yoki bu sohasini tarix nuqtai nazarida asosida o'rganish va fikr yuritish hozirgi davr talabidir, shuningdek ijtimoiy tizimdagi muammolarni hal etish uchun bu sohalarga to'g'ri baho berish zarur, bu esa rivojlanish rejalarini aniq belgilab olishga yordam beradi. Istiqboldan oldin Turkiston hududida xonlik va amirliklarning boshqaruv organlaridagi qozilari amalda bo'lgan shariat normalariga muvofiq ish olib borganlar, ular ustidan xonlar, amirlar, joylardagi beklar nazorat olib borganlar.

O'rta Osiyo Rossiya tomonidan bosib olingunga qadar uning hududida uchta davlat, Buxoro amirligi, Xiva va Qo'qon xonligi hukmron edi. Boshqaruvda Qur'on va shariat normalari amalda bo'lgan.

Qur'on va shariat normalariga qat'iy amal qilish har bir mo'min musulmonning burchi hisoblangan. Islom qonun normalariga qat'iy rioya qilinishini ta'minlanishida qozi va biylari muhim o'rinni egallagan. Qozi sudlari jinoiy va fuqarolik ishlarini, shariat normalariga rioya qilishlari ustidan nazorat olib borgan, qozilar, amir, xonlar tomonidan mansabiga muddatsiz tayinlangan. «Qozilik mansabiga tayinlanishi lozim bo'lgan shaxs o'zini bosib olgan, oliy diniy ma'lumotga ega bo'lgan shaxslardan tanlangan. Ularning bilimdonligi ulamolar tomonidan imtihondan o'tkazilib, keyin tayinlangan».

O'rta Osiyodagi biy sud'yalari, jinoiy yoki fuqarolik, oila-nikoh masalalarini shariat va boshqa yozilmagan urf-odat normalari asosida, hal qilish bilan shug'ullangan.

Qozi sud ishlarini og'zaki, oshkora amalga oshirib, yakka o'zi ko'rgan ish bo'yicha hukm chiqargan. Qozi sudlari chiqargan xukmlarga (amir yoki xonga) shikoyat qilingan. Agar shikoyat oliy hukmdor tomonidan qondirilsa, u holda qozi chiqargan hukm bekor qilingan.

O'rta Osiyo Rossiya tomonidan bosib olinganidan keyin, butun hokimiyat Turkiston general gubernatorligiga bo'ysundirildi va boshqaruv organlari o'zgartirildi.

Turkiston o'lkasida 1887 yili Rossiya hukmdorlari tomonidan tuzilgan prokuratura organlari O'rta Osiyoda mustamlakachilik siyosatini mustahkamlash, mahalliy xalqni podsho va uning amaldorlariga itoatgo'y qilib berish, ularni xo'rlash, tabiiy boyliklarni istaganicha olib ketishlariga shart-sharoit yaratib berish bilan shug'ullanishgan. Prokuratura organlarida asosan uning hududidan kelgan turli millatga mansub kishilar bo'lgan va birinchi prokurorlik lavozimiga faqat rus millatiga mansub kishilar ishlagan. «Oktabr inqilobidan» keyin yana hokimiyat o'zgardi, yana yangi tartib qoidalar o'rnatila boshladi.

Buxoro xalq jumhuriyatida 1924 yilning o'rtalariga kelib qonunlarning bajarilishi ustidan nazorat olib boruvchi maxsus organ-prokuratura organi to'la shakllangan bo'lsada, amaldagi qonun normalari RSFSR qonun normalari asosida qabul qilinganligi, rus alifbosida yozilganligi tufayli ming yillab musulmon qonunchiligi bo'yicha yetuk bilimga, mutaxassislarga ega bo'lgan xalq, yangi hokimiyat qonunlari oldida ularni umuman

savodsiz qilib qo'ydi va mahalliy xalq vakillariga prokuratura organlarida ishlash imkoniyatini bermadi, natija mahalliy xalq ko'p hollarda qonun himoyasidan tashqarida qolib ketdi. Mustaqillik kunlariga qadar, prokuratura organlarida ishlash uchun tanlanadigan nomzodlar kommunistik partiya va sovet hokimiyati organlari tomonidan tayinlandi. Ularning esa o'z faoliyatlari davomida, shu hokimiyat organlari oldida hisobot berib turishlari qonunlarda ifodalandi. Buning oqibatida prokuratura organlari o'z faoliyatlarini olib borish ishlarida mazkur tashkilotlarga qaram qilib qo'ydi. Bunday holatlar prokuratura organlarini mahalliy hokimiyat organlari tomonidan ularning ichki ishlariga bemalol aralashish imkoniyatiga sharoit yaratib berdi.

1992 yil 8 dekabrda qabul qilingan, O'zbekiston Respublikasining Konstitutsiyasi prokuror nazoratining Konstitutsiyaviy tamoyillarini belgilab berdi. Prokuror nazoratining Konstitutsiyaviy tamoyillari Asosiy qonunning XXIV-bobida o'z ifodasini topdi. Bunga asosan, O'zbekiston Respublikasida prokuratura organlari 119-moddada aks ettirilganidek, tashkil etildi. Endi davlatning yagona markazlashtirilgan tizimiga O'zbekiston Respublikasining Bosh prokurori boshchilik qiladi. Bu tamoyillar 1992 yil 9 dekabrda O'zbekiston Respublikasi Oliy Kengashi tomonidan qabul qilingan edi. Yangi tahridagi qonunda ham o'z aksini topdi, ya'ni «O'zbekiston Respublikasi Prokuraturasi to'g'risida»gi qonunida yanada rivojlantirildi. Prokuror nazoratining yagona markazlashtirilgan tizimining konstitutsiyaviy tamoyillariga, har bir prokuror, prokuratura organlari, yagona davlat boshqaruvi tizimining vakili sifatida faqat konstitutsiya va qonunlar asosida faoliyat yuritishi tushuniladi. Shuningdek unga ko'ra, prokurorlar (tuman, viloyat, shahar, respublika) qonun buzilishini aniqlash va uni bartaraf qilishda bir xil vakolatlardan, (ba'zi bir istisnolardan tashqari) foydalanadilar. O'zbekiston Respublikasida Prokuratura organlarining tashkiliy-huquqiy asosi Konstitutsiyaning 118-moddasida o'z ifodasini topgan; «O'zbekiston Respublikasi hududida qonunlarning aniq va bir xilda bajarilishi ustidan nazoratni O'zbekiston Respublikasi Bosh prokurori va unga bo'ysunuvchi prokurorlar amalga oshiradi», -deb belgilangan. Markazlashtirish tamoyili, prokuror nazoratini amalga oshirayotgan quyi turuvchi prokurorlarni, O'zbekiston Respublikasi Bosh prokuroriga bo'ysunishlari tushuniladi. Markazlashganlik tamoyili prokuratura organlari tizimini tashkil qilish bilan ham bog'liqdir. ("Prokuratura to'g'risida"gi qonunning 5-moddasi.)

Bu tamoyilga ko'ra, yuqori turuvchi prokurorning buyrug'i va ko'rsatmalarini bajarish, quyi turuvchi prokurorlar uchun majburiy hisoblanadi. Markazlashganlik tamoyili O'zbekiston Respublikasi hududida yagona qonunchilikni joriy qilish, qonun buzilishi hollariga darhol barham berish, qonunlarning aniq va bir xilda bajarilishi ustidan nazoratni tezkorlik bilan amalga oshirish imkoniyatini yaratadi. Prokuratura faoliyatining mustaqilligini ta'minlashda Asosiy qonunning 120-moddasi muhim ahamiyat kasb etadi. Bu moddaga binoan, «O'zbekiston Respublikasi prokuratura organlari, o'z vakolatlarini har qanday davlat organlari, jamoat birlashmalari va mansabdor shaxslardan mustaqil holda, faqat qonunga bo'ysinib amalga oshiradilar», -deb ko'rsatilgan. Bu tamoyil prokuratura organlarining o'z faoliyatlarini davlat nomidan amalga oshirishlarida, mahalliy idoralar tomonidan qonun buzilish hollarini aniqlash va ularni bartaraf qilish choralari ko'rishlarida kafolat bo'lib xizmat qiladi. Bu esa prokuratura organlarining mustaqilligini ta'minlaydi.

Prokurorlarning faoliyatlariga har qanday yo'llar bilan mahalliy idoralar mansabdor shaxslarining aralashuviga yo'l qo'yilishi bu tamoyilning qo'pol ravishda buzilishiga olib keladi va bu qonunga xilof bo'lib, uni sodir qilgan shaxs javobgarlikka tortiladi.

Bu tamoyil prokurorlarni o'z faoliyatlarini amalga oshirishlarida xolisona bo'lishlarini ta'minlashga qaratilgandir. Xolislik tamoyiliga ko'ra, prokuratura idoralariga ishga qabul qilingan shaxs, unga qadar biron bir partiya a'zosi bo'lsa, a'zoligini to'xtatib turishi talab qilinadi, ishlab turgan prokurorlarning esa siyosiy partiyalarga yoki birlashmalarga a'zo bo'lib kirishlari man etiladi, agar bunday holat aniqlansa, o'z lavozimlaridan ozod etiladi.

«Bu esa prokurorlarning o'z faoliyatlarini amalga oshirishda biror bir shaxs, idora yoki bir guruh shaxslarning manfaatlarini ko'zlab, harakat qilishlariga barham beradi, barcha mansabdor shaxslar va fuqarolar tomonidan qonunlarning bir xilda bajarilishi ustidan nazorat olib borish orqali Respublikaning butun hududida qonun ustivorligini ta'minlash uchun shart-sharoit yaratdi.

Prokuror nazoratining konstitutsiyaviy tamoyillari bir-biri bilan o'zaro chambarchas bog'liq bo'lib, prokuror nazorati davlat faoliyatining mustaqil shakli ekanligini ifodalovchi asosiy holatlarni ochib beradi. Uning amaliy ahamiyati ham shundadir.»

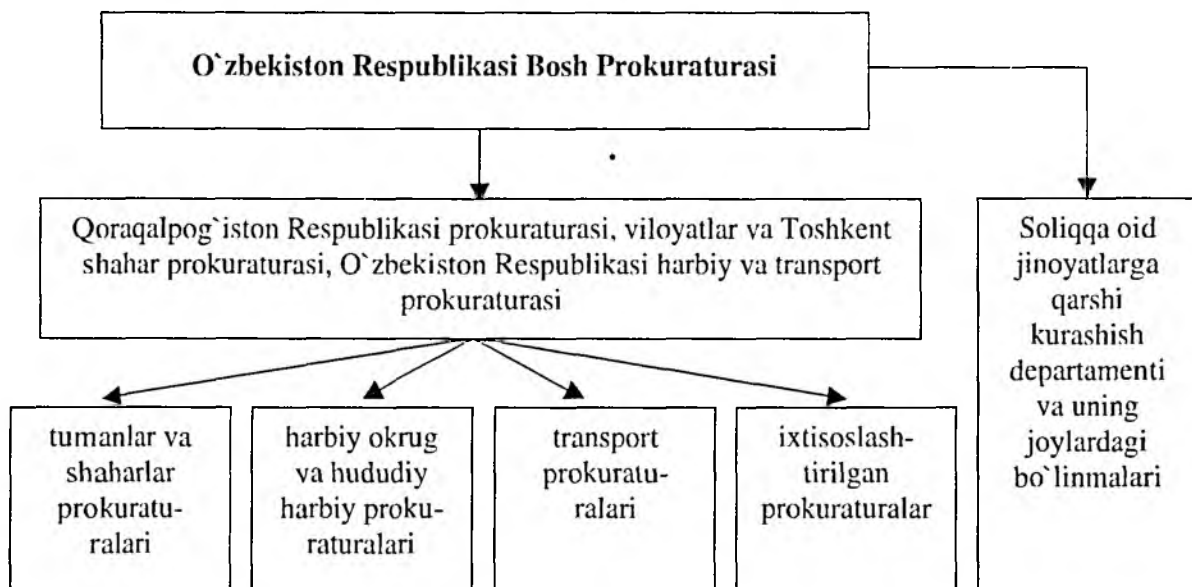
O'zbekiston Respublikasining Prokuratura idoralari faoliyatini tashkil etish, Konstitutsiya va boshqa amalda bo'lgan qonunlar, prokuratura to'g'risidagi qonun bilan tartibga solinadi.

O'zbekiston Respublikasi Bosh prokurori va uning o'rinbosarlari O'zbekiston Respublikasi Prezidenti tomonidan lavozimiga tayinlanadi va lavozimidan ozod qilinadi va bu masala Oliy Majlis Senati tomonidan tasdiqlanadi.

Qoraqalpog'iston Respublikasi Prokurori O'zbekiston Respublikasi Bosh prokurori bilan kelishilgan holda Qoraqalpog'iston Respublikasi Oliy vakillik organi Juqorg'i Kenges tomonidan tayinlanadi. Viloyatlarning prokurorlari tuman va shahar prokurorlari O'zbekiston Respublikasi Bosh prokurori tomonidan tayinlanadi.

O'zbekiston va Qoraqalpog'iston Respublikalarining Bosh prokurorlari va boshqa hamma prokurorlar 5 yil muddatga tayinlanadi.

O'zbekiston Respublikasi prokuratura organlarining tizimi

O'zbekiston Respublikasi Bosh prokurori O'zbekiston Respublikasi Oliy Majlisida qonunchilik tashabbusi huquqiga egadir. Shuningdek, O'zbekiston Respublikasi Oliy sudining Plenumi va Oliy xo'jalik sudining Plenumi majlislarida, uning o'rinbosari esa O'zbekiston Respublikasi Oliy sudi Rayosatining majlislarida ishtirok etadilar.

O'zbekiston Respublikasida amaldagi qonunlar asosida prokuratura organlarining faoliyati takomillashtirildi, kuchli ijroiya hokimiyatning nazorat funksiyasi davr talabi darajasida yaratildi. Prokuratura organlarining endigi va kelajakdagi vazifalari, mustaqil O'zbekistonimizda huquqiy davlatni barpo etish, eng avvalo, inson va fuqarolarning Konstitutsiyaviy huquq va erkinliklarini qonuniy himoya qilishni ta'minlash va davlat nomidan kafolatlashga qaratilgandir.

2-§. Prokuratura organlarining maqsadi va vazifalari

O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasiga binoan (XXIV-bob) Prokuratura – O'zbekiston Respublikasi hududida O'zbekiston Respublikasi nomidan qonunlarning aniq va bir xilda bajarilishi ustidan nazoratni amalga oshiruvchi organlarning yagona markazlashtirilgan tizimi hisoblanadi.

O'zbekiston Respublikasida prokuratura organlarini tashkil etish, prokurorlarning vakolatlari va faoliyat ko'rsatish tartibi O'zbekiston Konstitutsiyasi (XXIV bob), 2001 yil 29 avgustdagi "Prokuratura to'g'risida"gi qonun (yangi tahriri), jinoyat kodeksi, jinoyat-protsessual kodeksi va boshqa qonunlar bilan belgilanadi.

Prokurorlik faoliyatining maqsadi qonun ustivorligini ta'minlash, qonuniylikni mustahkamlash, inson va fuqarolarning huquqlari hamda erkinliklarini, shuningdek qonun bilan qo'riqlanadigan jamiyat va davlat manfaatlarini muhofaza qilishdan iboratdir. Shunga muvofiq, "Prokuratura to'g'risida"gi qonunning (yangi tahriri) 1-moddasiga ko'ra O'zbekiston Respublikasi Bosh prokurori va unga bo'ysunuvchi prokurorlar O'zbekiston Respublikasi hududida qonunlarning aniq va bir xilda bajarilishi ustidan nazoratni amalga oshiradi.

Prokuratura qonunlarni aniq va bir xilda ijro etilishini nazorat qilish orqali O'zbekiston Respublikasi Jinoyat–protsessual qonun hujjatlarida belgilangan doirada jinoiy ta'qibni amalga oshiradi va jinoyatchilikka qarshi kurashda huquqni muhofaza qilish organlarining faoliyatini muvofiqlashtiradi.

Qonunda prokuratura organlari faoliyatining muhim yo'nalishlaridan biri, ya'ni protsessual qonunchilikka muvofiq, prokurorning sudlarda ishlarni ko'rishda ishtirok etishi hamda qonunlarga zid bo'lgan sudlarning hukmlari, ajrimlari, qarorlari ustidan protest keltirishi alohida ta'kidlab o'tilgan.

Respublika prokuraturasi huquq ijodkorligi sohasida faol ishtirok etadi. Prokuratura to'g'risidagi qonunning 13-moddasiga binoan Bosh Prokuror O'zbekiston Respublikasi Oliy Majlisida qonunchilik tashabbusi huquqiga ega.

Prokuratura zimmasiga qonunda nazarda tutilmagan vazifalarni yuklash mumkin emas.

3-§. Prokuratura organlari faoliyatini amalga oshirish prinsiplari va tizimi

Prokuratura o'z faoliyatini tegishli prinsiplarga asoslanib amalga oshiradi. Ular faoliyatining asosiy prinsiplari birlik, markazlashganlik, qonuniylik, mustaqillik va oshkoralikdir. ("Prokuratura to'g'risida" yangi tahrirdagi qonunning 5-moddasi).

Prokuratura organlarining birligi va markazlashtirilganligi quyi pog'onadagi prokurorlarning yuqori pog'onadagi prokurorlarga bo'ysunishi tartibida O'zbekiston Respublikasi Bosh prokurori boshchiligidagi yagona markazlashtirilgan tizimni tashkil

etishlari tushuniladi. Mazkur tamoyil barcha bo'g'inlardagi prokurorlarning oldida turgan maqsad va vazifalarning birligini hamda qonunlarning ijro etilishi ustidan nazoratni amalga oshirish shakli va uslublarning umumiyligini, qonun buzilishi aniqlangan dalillariga nisbatan prokurorning ta'sir ko'rsatish vositalari, shuningdek qonunbuzarliklarning oldini olish choralari ko'rishning yagonaligini anglatadi. Yagonalik prinsipi yuqori pog'onadagi prokurorlar zimmasidagi o'z vakolatlarini quyi turuvchi prokurorlarga berish yoki quyi prokurorlarning vakolatlarini o'z zimmasiga olish huquqini beradi.

Prokuraturaning mustaqilligi prinsipi prokuratura idoralarining nazoratni va o'z vakolatlarini davlat faoliyati hamda boshqaruv idoralaridan, mansabdor shaxslardan, jamoat birlashmalaridan mustaqil ravishda O'zbekiston Respublikasi hududida amal qilib turgan qonunlarga, xalqaro va davlatlararo shartnomalarga (bitimlarga) qat'iy rioya etib, faqat O'zbekiston Respublikasi Bosh prokuroriga bo'ysungan holda amalga oshirilishini bildiradi. Qonun prokurorlik nazoratini amalga oshirishda aralashuvga yo'l qo'yilmasligini mustahkamlaydi. Prokurorning g'ayriqonuniy qaror qabul qilishiga erishish maqsadida unga qanday shaklda bo'lmasin biron-bir ta'sir ko'rsatish yoki faoliyatini amalga oshirishga to'sqinlik qilish, uning daxlsizligiga tajovuz qilish, shuningdek prokuror yoki tergovchining ruxsatisiz tekshirishlar va dastlabki tergov ma'lumotlarini oshkor etish, prokurorning talablarini bajarmaslik belgilangan tartibda javobgarlikka tortishga sabab bo'ladi (Qonunning 5-moddasi. 6-qismi). O'zbekiston Respublikasi Bosh prokurori faqat O'zbekiston Respublikasi Prezidenti va Oliy Majlis Senati oldida hisobdordir. (Qonunning 14-moddasi.)

Prokuratura idoralari siyosiy partiyaviylikdan holi qilingan bo'lib, ularda siyosiy partiyalar va harakatlarning tashkiliy tuzilmalarini tuzishga yo'l qo'yilmaydi.

Prokuratura faoliyatidagi oshkoralik prokuraturaning huquqni muhofaza qiluvchi boshqa idoralar kabi o'z vazifalarini jamoatchilik va fuqarolardan ajralmagan holda amalga oshirishini bildiradi. Prokuratura organlari qonuniylik hamda jinoyatchilikning ahvoli, asosiy yo'nalishlari to'g'risida, boshqaruv idoralari tomonidan qonunlarga rioya etilishini ta'minlash, davlat va jamoat tartibini saqlash, fuqarolarning huquqlarini muhofaza qilish borasidagi vazifalar qanday bajariyotganligini tegishligiga qarab, O'zbekiston Respublikasi Prezidentini, O'zbekiston Respublikasi Oliy Majlisini, Qoraqalpog'iston Respublikasi davlat hokimiyatining oliy idoralarini, O'zbekiston Respublikasi va Qoraqalpog'iston Respublikasi hukumatlarini, xalq deputatlarini mahalliy Kengashlari va mahalliy ijro hokimiyatlarini xabardor qiladilar. Qonunga ko'ra, prokuratura organlari, fuqarolarning huquq va erkinliklarini muhofaza qilish to'g'risidagi, shuningdek davlat siri hamda qonun bilan muhofaza qilinadigan boshqa sirni saqlash haqidagi qonun talablariga zid kelmaydigan darajada oshkora ish ko'radilar.

Shuningdek, Konstitutsiyada belgilangan qonuniylik prinsipini ham alohida qayd qilish kerakki, unga muvofiq prokuratura idoralari o'z vazifalarini bajarishda Konstitutsiya, Prokuratura to'g'risida"gi qonun va O'zbekiston Respublikasi hududida amalda bo'lgan boshqa qonun hujjatlari, xalqaro shartnomalar (bitimlar)ga rioya etgan holda ish ko'radilar.

O'z vazifalari va maqsadlarini amalga oshirish uchun prokurorlar, xususan, O'zbekiston Respublikasi Bosh Prokurori, Qoraqalpog'iston Respublikasi prokurori, tegishli ravishda O'zbekiston Respublikasi hamda Qoraqalpog'iston Respublikasi barcha davlat hokimiyati va boshqaruvi idoralarining majlislarida belgilangan tartibda qatnashish huquqiga egadirlar, viloyatlar, Toshkent shahri, shaharlar va tumanlarning prokurorlari, ularga tenglashtirilgan prokurorlar belgilangan tartibda tegishli va quyi darajadagi hokimiyat va boshqaruv organlarining majlislarida ishtirok etishga haqlidirlar.

Prokuratura idoralari fuqarolarning ariza va shikoyatlarini, davlat, jamoat hamda boshqa tashkilotlarning murojaatlarini qarab chiqadilar va basharti, hal etishning boshqa tartibi belgilanmagan bo'lsa, fuqarolar hamda tashkilotlarning buzilgan huquqlarini tiklash va qonuniy manfaatlarini himoya qilish chora-tadbirlarini ko'radilar.

Prokurorning shikoyat va ariza bo'yicha qabul qilgan qarori ustidan yuqori pog'onadagi prokurorga shikoyat qilish mumkin. Bunda qarori yoki harakati ustidan arz qilingan mansabdor shaxsga yoxud idoraga shikoyatni qayta yuborish taqiqlanadi.

O'zbekiston Respublikasi prokuratura idoralarining tizimi O'zbekiston Respublikasi prokuraturasi, Qoraqalpog'iston Respublikasi prokuraturasi, viloyatlar, Toshkent shahri, shaharlar va tumanlar, tumanlararo va boshqa hududiy prokuraturalardan iboratdir. O'zbekiston Respublikasi prokuratura idoralarining tizimiga, shuningdek transport, harbiy, tabiat muhofazasi prokuraturalari va boshqa ixtisoslashtirilgan prokuraturalar ham kiradi. Bundan tashqari, O'zbekiston Respublikasi Bosh prokurori tomonidan viloyatlar va tumanlar prokuraturalariga tenglashtirilgan boshqa prokuraturalar, tuman prokuraturalariga ega bo'lgan shaharlarda esa tuman prokuraturalariga bo'ysunadigan shahar prokuraturalari tuzilishi mumkin. O'zbekiston Respublikasi Bosh prokurori tomonidan tuziladigan transport, tabiatni muhofaza qilish prokuraturalari, boshqa ixtisoslashtirilgan prokuraturalar, viloyatlar, tumanlar prokuraturalari vakolati bilan tashkil etiladi hamda faoliyat ko'rsatadi.

O'zbekiston Respublikasi harbiy prokuraturasini tashkil etish va uning ish tartibi "Prokuratura to'g'risida"gi qonun, boshqa qonun hujjatlari hamda O'zbekiston Respublikasining Bosh prokurori tomonidan tasdiqlangan "O'zbekiston Respublikasi Qurolli Kuchlarining harbiy prokuratura to'g'risida"gi Nizomi bilan belgilanadi.

O'zbekiston Respublikasi prokuraturasining yagona tizimiga kirmaydigan prokuratura organlarini O'zbekiston Respublikasi hududida tashkil etilishiga va faoliyat yuritishiga yo'l qo'yilmaydi.

O'zbekiston Respublikasi Bosh prokurori O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasi va "Prokuratura to'g'risida"gi qonun (12-modda)ga binoan, O'zbekiston Respublikasi Prezidenti tomonidan 5 yil muddatga tayinlanadi (lavozimidan ozod etiladi), so'ngra O'zbekiston Respublikasi Oliy Majlisi Senati tasdig'idan o'tadi va ular Oliy Majlis Senati hamda Prezident oldida hisobdordir. Bosh prokuror yo'qligida yoki uning o'z vazifalarini bajarishning imkoni bo'lmasa, uning vazifalarini birinchi o'rinbosari bajaradi, u ham bo'lmaganda yoki vazifalarini bajarish imkoni bo'lmaganda Bosh prokuror o'rinbosarlaridan biri tomonidan amalga oshiriladi.

O'zbekiston Respublikasi Bosh prokurori O'zbekiston Respublikasi Prezidentini qonuniylik, huquq-tartibotning ahvoli to'g'risida muntazam xabardor etib turadi va besh yilda kamida bir marotaba O'zbekiston Respublikasining Oliy Majlisi Senatiga o'z faoliyati haqida hisobot taqdim etadi.

Qoraqalpog'iston Respublikasi Prokurori O'zbekiston Respublikasi Bosh prokurori bilan kelishilgan holda Qoraqalpog'iston Respublikasi Davlat hokimiyatining oliy organi tomonidan 5 yil muddatga tayinlanadi va ular oldida hisobdordir.

Viloyat prokurorlari va Toshkent shahri prokurori hamda ularga tenglashtirilgan prokurorlar O'zbekiston Respublikasi Bosh prokurori tomonidan 5 yil muddatga tayinlanadilar, unga va yuqori pog'onadagi prokurorlarga bo'ysunadilar va ularning oldida hisobdordirlar.

O'zbekiston Respublikasi prokuraturasiga O'zbekiston Respublikasi Bosh Prokurori boshchilik qiladi. U O'zbekiston Respublikasi Prezidenti tomonidan tayinlanadigan va ozod etiladigan, keyininchalik O'zbekiston Respublikasi Oliy Majlisi Senati tasdig'idan o'tadigan

birinchi o`rinbosariga, o`rinbosarlariga ega. O`zbekiston Respublikasi Bosh Prokurori o`z o`rinbosarlari o`rtasida vazifalarni taqsimlaydi.

Respublika Prokuraturasida O`zbekiston Respublikasi Bosh Prokurori, uning birinchi o`rinbosari, o`rinbosarlari, Qoraqalpog`iston Respublikasi prokurori, O`zbekiston Respublikasi harbiy prokurori prokuratura idoralarining boshqa rahbar xodimlaridan iborat tarkibda hay'at tuziladi. Hay'atning shaxsiy tarkibini O`zbekiston Respublikasi Prezidenti tasdiqlaydi. O`zbekiston Respublikasi Prokuraturasida bosh boshqarmalar, boshqarmalar va bo`linmalar tuzilib, ularda katta prokurorlar va prokurorlar faoliyat ko`rsatadi. Mazkur boshqarmalar va bo`limlar rahbarlari Bosh prokuror tomonidan tayinlanadi va ozod etiladi.

4-§. Prokuror nazorati

Prokuror nazorati deganda, davlat nomidan amalga oshiriladigan maxsus vakolatli mansabdor shaxslar-prokurorlarning huquq buzilishlarini o`z vaqtida aniqlash va ularni bartaraf etish choralarini ko`rish, aybdorlarni javobgarlikka tortish orqali qonunni bir xilda qo`llanilishi va aniq ijro etilishini ta'minlash faoliyati tushuniladi. Prokuror nazorati prokuratura faoliyatining asosiy yo`nalishlaridan biri hisoblanadi. "Prokuratura to`g`risida"gi qonunga ko`ra, bu yo`nalishlar prokurorlik nazoratining to`qqizta sohasiga bo`linadi:(Qonunning 4-moddasi.)

1. Qonunlarga rioya etilish ustidan umumiy nazorat;
2. Jinoyatchilikka qarshi kurash idoralarining qonunlarni ijro etishlari ustidan nazorati;
3. Sudlarda ishlarning ko`rib chiqilishida prokurorning ishtiroki (sudlarda ishlarni ko`rishda prokurorning vakolatlari-3-bo`lim);
4. Ushlanganlarni saqlab turish, dastlabki qamoq, sud tayinlagan jazo va boshqa jinoiy-huquqiy ta'sir choralarini o`tash joylarida qonunlarning bajarilishi ustidan nazorat.

Umumiy nazorat predmetiga quyidagilar kiradi: barcha vazirliklar, davlat qo`mitalari, idoralari, davlat nazorat idoralari, hokimlar, muassasalar, korxonalar, tashkilotlar, birlashmalar harbiy qismlar, harbiy idoralar, vazirliklar va idoralarning harbiy bo`linmalari, jamoat tashkilotlari, mansabdor shaxslar qonunlarni bajarganligi, shuningdek, ular chiqarayotgan hujjatlar O`zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasi va qonunlariga muvofiqligi, shaxsning daxlsizligi to`g`risidagi, fuqarolarning ijtimoiy-iqtisodiy, siyosiy, shaxsiy huquq va erkinliklari to`g`risidagi, ularning sha'ni va qadr-qimmatini muhofaza qilish (basharti ushbu huquqlarni muhofaza etishning o`zga tartibi ko`zda tutilmagan bo`lsa) to`g`risidagi qonunlarga rioya etilishi, iqtisodiy munosabatlarga atrof-muhitni muhofaza qilish va tashqi iqtisodiy faoliyatga doir qonunlarga rioya etilish, fuqarolarning qonunlarga rioya etishlari, nazoratni amalga oshirayotganda prokuratura organlari boshqa davlat organlarining o`rnini bosmaydi.

Prokuror ta'sir ko`rsatishni, aralashuvini talab qiladigan qonun buzilish hollari haqida arizalar yoki boshqa malumotlar tushganda, shuningdek yetarli asoslar bo`lganda ham o`z tashabbusi bilan qonunlar ijrosini tekshiruvlari o`tkaziladi.

Bunda prokuror xizmat guvohnomasini ko`rsatib, tekshirilayotgan organlarning xududi va binolariga hech qanday moneliksiz kirish, rahbar va boshqa mansabdor shaxslardan zarur hujjat va materillarni talab qilish, qonunlar buzilganligiga doir tushuntirishlar olish uchun mansabdor shaxslar va fuqarolarni chaqirtirish huquqiga ega.(Qonunning 22-moddasi.)

39-modda:"Qonunda belgilangan asoslarga ko`ra prokuror jinoiy ishlar, intizomiy ishlar yoki ma'muriy huquqbuzarliklarga doir ishlarni qo`zg`atadi", ko`rib chiqishi uchun materiallarni jamoatchilik muhokamasiga topshiradi: davlat idoralari, jamoat birlashmalari

va mansabdor shaxslarga qonunbuzarlik hollarini, shuningdek qonun buzilishining sabablari va bunga yo'l ochib bergan shart-sharoitlarni bartaraf etish to'g'risida taqdimnoma kiritadi; fuqarolar, jamiyat va davlatning huquqlari hamda qonun bilan muhofaza etiladigan manfaatlarini himoya qilish to'g'risida sudlar yoki xo'jalik sudlariga ariza bilan murojaat etadi;(Qonunning 41-moddasi.)

Shuningdek, qonunda nazarda tutilgan boshqa vakolatlarni amalga oshiradilar (Prokuratura to'g'risida"gi qonuning 24-moddasi).

Prokuror qonuniga zid bo'lgan normativ hujjatga nisbatan ana shu hujjatni chiqargan idoraga yoki yuqori turuvchi idoraga protest keltirishga haqlidir. Protest qarab chiqilishi shart qarab chiqish natijalari to'g'risida ma'lum qilinadi.(Qonunning 38-moddasi.)

Prokuror mansabdor shaxs yoki fuqaro tomonidan qonunning buzilish mazmunidan kelib chiqqan holda jinoiy ish ma'muriy huquqbuzarlik to'g'risidagi yoki intizomiy huquqbuzarlikka doir ish qo'zg'atish to'g'risida asosli qaror chiqaradi, shuningdek, qonunda nazarda tutilgan hollarda ham prokuror qaror chiqaradi.(Qonunning 39-moddasi.)

Prokuror ta'sir chorasining boshqa shakli bu qonun buzilishini bartaraf qilish yuzasidan taqdimnomadir. U prokuror tomonidan qonun buzilishini bartaraf etish vakolatiga ega bo'lgan davlat idorasiga, jamoat tashkilotiga yoki mansabdor shaxslarga kiritiladi va darhol ko'rib chiqilishi lozim. Qonun buzilishini, unga ko'maklashgan shart-sharoitlarni bartaraf etish yuzasidan taqdimnoma kiritilgan kundan zudlik bilan chora ko'rish lozim. Natijalar tegishli tarzda yozma shaklda prokurorga 1 oy ichida ma'lum qilinishi shart.

Jinoyatlar to'g'risidagi arizalar va ma'lumotlarni qarab chiqish hamda hal etish va tekshiruvlar o'tkazishning qonunlarda belgilangan protsessual tartibi, jinoyatchilikka qarshi kurash organlari tomonidan qabul qilinayotgan qarorlarning qonuniyligi, shuningdek, jamoatchilikka qarshi kurashga qaratilgan boshqa qonunlarga og'ishmay amal qilish-jinoyatchilikka qarshi kurash idoralarining qonunlarni ijro etishlari ustidan nazoratni amalga oshirish bo'yicha prokuror vakolatlari "Prokuratura to'g'risida"gi qonunning 27-28-moddasida hamda jinoyat-protsessual qonunchiligi va boshqa me'yoriy hujjatlarda belgilangan.

Prokurorning Jinoiy-protsessual qonunlarda nazarda tutilgan tartibga muvofiq surishtiruv va dastlabki tergov organlariga tergov olib borishiga qadar tekshiruvlar o'tkazish, qo'zg'atilgan va tergov qilinayotgan jinoiy ishlar bilan bog'liq ko'rsatmalari ana shu organlar uchun majburiy hisoblanadi.

Prokuratura organlari jinoiy ta'qibni amalga oshirish chog'ida jinoyat protsessual qonunida ularga tegishli bo'lgan vakolatlar doirasida jinoyat ishlari yuzasidan tergov o'tkazadilar. Prokuror har qanday jinoyatni tergov qilishni o'z yurituviga olishga yoki unga bo'ysunuvchi prokuror yoxud tergovchiga berish huquqiga ega.

1. Sudlarda ishlarni ko'rib chiqilishidagi prokurorning vakolatlari "Prokuratura to'g'risida"gi yangi tahrirdagi qonunning IV bo'limi hamda protsessual qonunchilikda kengroq belgilab berilgan. Prokuror sudda jinoiy ta'qibni amalga oshirish chog'ida, davlat ayblovcisi sifatida ishtirok etadi.

Prokuror davlat ayblovinini qo'llab-quvvatlar ekan, dalil-isbotlar o'rganishida ishtirok etadi, jinoyat uchun qonun qo'llanilishiga, sudlanuvchiga berilishi lozim bo'lgan jazo turi va miqdoriga doir o'z fikrini sudda bayon etadi. Bunda prokuror qonun talablariga va ish yuzasidan to'plangan materiallarni xolis baholash to'g'risidagi rahbariy ko'rsatmalarga amal qiladi.

O'zbekiston Respublikasi Bosh prokurori Oliy sudning Plenumi va Oliy xo'jalik sudining Plenumi majlislarida, uning o'rinbosarlari esa, Oliy sud rayosatining majlislarida ishtirok etadilar.

Prokuror o'z vakolatlari doirasida sudning noqonuniy va asossiz hal qiluv qarori, hukmi, ajrimi yoki qarori ustidan yuqori turuvchi prokurorga kassatsion yoxud xususiy protest keltiradi. Prokuror, shuningdek, unga berilgan vakolatlar asosida hukmlari, hal qiluv qarorlari, ajrimlari va qarorlari qonuniy kuchga kirgan har qanday ishni suddan talab qilib olish huquqiga egadir. Prokuror sud tomonidan chiqarilgan hukmlar, hal qiluv qarorlari, ajrimlari va qarorlarining noqonuniyligi va asossiz ekanligini aniqlagach, nazorat tartibida protest keltiradi yoki yuqori pog'onadagi prokurorga taqdimnoma bilan murojaat etib, protest kiritishni so'raydi.

2. Prokuror nazoratining bu sohadagi predmetini saqlab turish joylari va jinoiy jazoni hamda jinoiy-huquqiy ta'sir choralarini ta'minlaydigan idora va muassasalarda shaxslarni ushlab turish tartibi va sharoitlari haqidagi qonunlarga rioya etilganligi: ushlanganlar, qamoqqa olinganlar, hukm etilganlar, shuningdek huquqiy ta'sir etishning boshqa choralari qo'llanilgan shaxslarning qonunda belgilangan huquqlari va burchlariga rioya etilishi ta'minlanayotganligi; jinoyat ijroya qonunchiligi qo'llaydigan idoralar, muassasalar va mansabdor shaxslarning faoliyatida qonuniylikka rioya etilayotganligi tashkil qiladi.

Prokuror nazoratini amalga oshirish chog'ida ushlanganlarni saqlab turish, qamoq, intizomiy qismga jo'natish, ozodlikdan mahrum etish joylarida, majburiy davolash va tarbiyalash maxsus muassasalariga istalgan vaqtda moneliksiz kirish va binoning hamma joylari bilan tanishishga; shaxslarni saqlab turishga, dastlabki qamoq joylarida saqlashga, shuningdek jinoiy jazoni va boshqa jinoiy-huquqiy ta'sir etish choralarini qo'llashga asos bo'lgan hujjatlar bilan tanishishga; ushlanganlarni saqlash joylarida, intizomiy qismga jo'natish tarzidagi jazoni ijro etish muassasalarida, ozodlikdan mahrum qilish joylarida, majburiy davolash va tarbiyalash muassasalarida g'ayriqonuniy ravishda saqlab turilgan yoki qonunga xilof tarzda ushlangan, dastlabki qamoqda saqlanayotgan, shuningdek majburiy ravishda davolanayotgan yoki tarbiyalanayotgan shaxslarni darhol ozod etishga; basharti qamoqda saqlanayotgan hamda ozodlikdan mahrum etish joylarida jazoni o'tayotgan shaxslarga nisbatan qo'llanilgan intizomiy choralar qonunga muvofiq kelmasa, bu qarorlarni bekor qilish, o'z qarori bilan yuqorida ko'rsatilgan shaxslarni intizomiy bo'limlardan darhol ozod qilishga, shuningdek qonunda belgilangan boshqa vakolatlarni amalga oshirish huquqiga ega.

Prokuror, shuningdek ushlanganlar, qamoqqa olinganlar, hukm qilingan va boshqa jinoiy-huquqiy ta'sir etish choralariga jalb qilingan shaxslarning huquqlari, ariza va shikoyati bilan jazoni ijro etish muassasasi, boshqa davlat organlari, jamoat birlashmalari, mansabdor shaxslarga murojaat qilish huquqi to'g'risidagi qonun talablariga rioya etilishi ustidan nazoratni amalga oshiradi.

Ushlangan, qamoqqa olingan va boshqa jazo chorasi qo'llangan shaxslarni, shuningdek boshqa jinoiy-huquqiy ta'sir etish choralari qo'llanilgan shaxslarning qonunda belgilangan tartibi va sharoitlari ijrosiga doir prokurorning talab va qarorlarini bajarishi majburiydir.

5-§. Prokurorning huquqiy maqomi

O'zbekiston Respublikasining oliy yuridik ma'lumoti bor va zarur kasb-malakasiga ega hamda axloqiy fazilatlariga ega bo'lgan fuqarolari prokuror bo'lishi mumkin. Prokuratura organlarida lavozimga birinchi marta tayinlangan shaxslar qasamyod qiladilar, qasamyod matni O'zbekiston Respublikasi Oliy Majlisi tomonidan tasdiqlanadi. Qoraqalpog'iston Respublikasi, viloyatlar, Toshkent shahri, tuman, shahar prokurorlari va

ularga tenglashtirilgan prokurorlar lavozimiga yoshi 25 dan kam bo'lmagan shaxslar tayinlanadi. Prokuror O'zbekiston Respublikasi Bosh prokurori belgilaydigan tartibda attestatsiyadan o'tadilar. Prokuror va tergovchilarga egallab turgan lavozimi va ish stajiga muvofiq darajali unvonlar beriladi.

Prokurorlar va tergovchilar pullik yuridik xizmat ko'rsatishga, tadbirkorlik faoliyati bilan shug'ullanishga yoki daromad beradigan boshqa faoliyat bilan shug'ullanishga haqli emas, ilmiy, pedagogik va ijodiy faoliyat bundan mustasnodir. Faoliyati qonuniyligi prokuror nazorati ostida bo'lgan saylov yo'li bilan tashkil etiladigan idoralarga prokurorning o'zi saylanishi mumkin emas.

Prokurorlar va tergovchilar davlatning alohida himoyasida bo'lib, xizmat daxlsizligiga egadirlar. Prokuror va tergovchiga nisbatan jinoyat ishini qo'zg'atish va tergov qilish yuqori turuvchi prokuror bilan kelishilgan holda, faqat prokuratura organlarining mutlaq vakolatlari doirasida amalga oshiriladi. Yuqori turuvchi prokuror prokuratura xodimlariga nisbatan ma'muriy huquqbuzarlik va nojo'ya xatti-harakat uchun intizomiy javobgarlik choralari qo'llashga doir masalani hal qiladi.

Prokuror-tergov xodimlari O'zbekiston Respublikasi Bosh prokurori tomonidan ro'yxati belgilanadigan o'q otar qurolini olib yurish huquqiga egadirlar.

Qonun shuningdek, prokuratura organlari xodimlarining moddiy va ijtimoiy ta'minotini ham belgilab bergan (jamoat transportlaridan bepul foydalanish, belgilangan normalar bo'yicha bepul kiyim-kechak bilan ta'minlanish va boshqalar).

O'zini - o'zi nazorat qilish savollari:

1. O'zbekiston hududida dastlabki prokuratura organlari qachon vujudga kelgan?
2. O'zbekiston Respublikasida prokuratura organlari qanday tizimdan iborat?
3. O'zbekiston Respublikasi Bosh prokurori va uning o'rinbosarlari kim tomonidan lavozimga tayinlanadi va ozod etiladi?
4. O'zbekiston Respublikasida Prokuratura organlarining asosiy vazifasi nimadan iborat?
5. O'zbekiston Respublikasida kimlar prokuror bo'lishi mumkin?
6. Prokuror nazorati nima?
7. Prokuratura organlari xodimlarining xizmat daxlsizligi deganda nimani tushunasiz?

XXXII BOB. O'ZBEKISTON RESPUBLIKASI XAVFSIZLIGI VA MUDOFAASINI TA'MINLASHNING KONSTITUTSIYAVIY ASOSLARI

1-§. Milliy xavfsizlikni ta'minlashning Konstitutsiyaviy prinsiplari va normalari

2 -§. Milliy xavfsizlikning subyekti, obyekti hamda uni ta'minlash sohasidagi davlat siyosati

3-§. O'zbekiston Respublikasining Konstitutsiyasi Milliy xavfsizlik konsepsiyasining asosi sifatida

4-§. Mamlakat mudofaasini ta'minlashning Konstitutsiyaviy – huquqiy asoslari

1-§. Milliy xavfsizlikni ta'minlashning Konstitutsiyaviy prinsiplari va normalari

Milliy xavfsizlikni asosan davlat va jamiyat qurilishi sohasida ta'minlashning tayanch prinsiplari va normalarini, shuningdek, mafkuraviy qoidalarini belgilab beradigan konstitutsiyaviy huquq asoslari bu tizimda alohida o'rin tutadi.

O'zbekiston Respublikasining Konstitutsiyasi oliy normativ-huquqiy manba sifatida milliy xavfsizlikni ta'minlashning asosiy masalalari bo'yicha muqim milliy manfaatlar hamda ustuvor prinsiplar va normalarni, shuningdek, mafkuraviy qoidalarni belgilab beradi. Mohiyat e'tibori bilan, undagi ijtimoiy munosabatlarning u yoki bu masalalariga doir har bir modda mazkur munosabatlarning asosiy subyekti – inson, jamiyat, davlat himoyasiga qaratilgandir.

Jamiyatimiz hayotining barcha sohalarida milliy xavfsizlikni muhofaza etishning tashkiliy-huquqiy tizimini shakllantiruvchi qonunlar va boshqa normativ hujjatlar Konstitutsiya asosida ishlab chiqiladi.

Avvalambor, Konstitutsiya mamlakatni demokratik yo'ldan rivojlantirishning asosiy va mustahkam negizi – xalq hokimiyati prinsipi va tizimini kafolatlaydi hamda himoya qiladi. O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasining 7-moddasida xalq davlat hokimiyatining birdan-bir manbaidir, deyilgan va yana quyidagilar ta'kidlangan:

Shuningdek, Konstitutsiyada mamlakat va fuqarolar xavfsizligini ta'minlashga da'vat etilgan organlar tizimi ham belgilab beriladi.

Mamlakat va fuqarolar xavfsizligini u yoki bu jihatdan ta'minlashga da'vat etilgan organlar tizimini, xavfsizlik mezonlarini va boshqa masalalarni belgilar ekan, O'zbekiston Respublikasining Konstitutsiyasi milliy xavfsizlik tushunchasini aniq belgilash uchun zarur bo'lgan asoslarni ham yaratadi.

«O'zbekiston Respublikasida davlat hokimiyati xalq manfaatlarini ko'zlab va O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasi hamda uning asosida qabul qilingan qonunlar vakolat bergan idoralar tomonidagina amalga oshiriladi.

Konstitutsiyada nazarda tutilmagan tartibda davlat hokimiyati vakolatlarini o'zlashtirish, hokimiyat idoralari faoliyatini to'xtatib qo'yish yoki tugatish, hokimiyatning yangi va muvoziy tarkiblarini tuzish Konstitutsiyaga xilof hisoblanadi va qonunga binoan javobgarlikka tortishga asos bo'ladi».

Shunga mos tarzda jamiyatimizning siyosiy tizimi faoliyatini tartibga soluvchi qonun hujjatlari ham ushbu konstitutsiyaviy prinsipdan kelib chiqqan holda yaratiladi. Jamoat birlashmalariga O'zbekiston Respublikasi Adliya vazirligida ro'yxatdan o'tish tartib-tamoyilini majburiy qilib qo'yuvchi norma ham shundan kelib chiqadi.

Davlat faoliyatida siyosiy fikrlar xilma-xilligini, demokratik huquqlar va erkinliklarni, inson va jamiyat manfaatlarini himoya qilishga, ijtimoiy adolat va qonuniyligni, ijtimoiy-siyosiy barqarorlik, millatlararo totuvlik va hokazolarni ta'minlashga

qaratilgan konstitutsiyaviy prinsiplar hamda normalarning barchasi siyosiy xavfsizlikni ta'minlash institutini tashkil etadi.

Masalan, Asosiy Qonunning 12-moddasida siyosiy fikrlar xilma-xilligi kafolatlanadi va unda: «O'zbekiston Respublikasida ijtimoiy hayot siyosiy institutlar, mafkuralar va fikrlarning xilma-xilligi asosida rivojlanadi.

Hech qaysi mafkura davlat mafkurasini sifatida o'rnatilishi mumkin emas», deb ta'kidlangan.

Ijtimoiy-siyosiy barqarorlikni va siyosiy tizimning izchil rivojlanishini ta'minlash Konstitutsiyaning eng asosiy vazifalaridan biridir. Yo'l qo'yib bo'lmaydigan hodisalarning mohiyatini ifodalay ekan, O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasi davlat hokimiyati va boshqaruvi organlari, jamoat birlashmalari va fuqarolar amal qilishlari lozim bo'lgan xavfsizlik mezonlarini belgilab beradi. Masalan, Konstitutsiyaning 57-moddasida: «Konstitutsiyaviy tuzumni zo'rlik bilan o'zgartirishni maqsad qilib qo'yuvchi, respublikaning suvereniteti, yaxlitligi va xavfsizligiga, fuqarolarning konstitutsiyaviy huquq va erkinliklariga qarshi chiquvchi, urushni, ijtimoiy, milliy, irqiy va diniy adovatni targ'ib qiluvchi, xalqning sog'lig'i va ma'naviyatiga tajovuz qiluvchi, shuningdek harbiylashtirilgan birlashmalar, milliy va diniy ruhdagi siyosiy partiyalarning hamda jamoat birlashmalarining tuzilishi va faoliyati taqiqlanadi.

Maxfiy jamiyatlar va uyushmalar tuzish taqiqlanadi», deb ko'rsatib o'tilgan.

Ekologik xavfsizlik ham milliy xavfsizlikni tashkil etuvchi eng muhim omillardan biridir. O'zbekiston Respublikasining Konstitutsiyasida fuqarolar atrof tabiiy muhitga ehtiyotkorona munosabatda bo'lishga majbur ekanliklari (50-modda), yer, yer osti boyliklari, suv, o'simlik va hayvonot dunyosi hamda boshqa tabiiy xaziralar umummilliy boylik bo'lib, ulardan oqilona foydalanish zarurligi va ular davlat muhofazasida ekanligi (55-modda) belgilab qo'yilgan.

O'zbekiston Respublikasining Milliy xavfsizligi konsepsiyasida ekologik tanazzul hozirgi davrning o'ziga xos xususiyati sifatida belgilangan. Orol dengizining muammolari ham qo'shilib chuqurlashib borayotgan noxush ekologik vaziyat, shuningdek suv resurslari hamda qishloq xo'jaligi ishlab chiqarishi uchun yaroqli bo'lgan yerlarning cheklanganligi O'zbekistonning jug'rofiy siyosiy ahvoriga ta'sir ko'rsatuvchi omillar qatorida ko'rsatib o'tilgan.

Ekologiya shaxs, jamiyat va davlatning eng muhim hayotiy manfaatlarini belgilash mezonidir, inson hayoti va faoliyati uchun oqilona ekologik sharoitlarni ta'minlash, kishilar salomatligini saqlash hamda barqaror ekologik vaziyatni, shu jumladan mintaqamizda barqaror ekologik vaziyatni yaratish ushbu manfaatlarining mazmunini tashkil etadi.

Milliy xavfsizlik konsepsiyasi ekologiya sohasida milliy xavfsizlikka tahdidlar mavjudligini alohida ko'rsatib o'tadi. Avvalambor, bu:

- 1) Orol ekologik tanazzuli hamda uning atrof muhit va millat genofondi, o'simliklar va hayvonot dunyosi uchun keltirib chiqaradigan oqibatlari;
- 2) ishlab chiqarishni rivojlantirishga doir qarorlar qabul qilayotganda ekologik omillarni yetarli darajada hisobga olmaslik;
- 3) aholi salomatligi va atrof muhit uchun zararli bo'lgan ishlab chiqarishlarning faoliyat ko'rsatishi va kengaytirilishini qo'llab-quvvatlash;
- 4) ishlab chiqarish chiqindilari, zaharli va radioaktiv materiallarni zarur darajada saqlamaslik va utilizatsiya qilmaslik hamda ularning mintaqamiz havo va suv havzalariga chiqarilishini nazorat qilmaslik;
- 5) suv resurslarining kamayib ketishi va yer resurslarining zavol topishi, tuproq eroziyasi;

- 6) ekologik jihatdan zararli bo'lgan texnologiyalar, moddalar, materiallarning hamda aholi salomatligi uchun xavfli bo'lgan oziq-ovqat mahsulotlari va farmakologiya preparatlarining olib kirilishini nazorat qilmaslik;
- 7) tabiatdagi va texnogen tushdagi keskin o'zgarishlar (yer silkinishlari, suv toshqinlari, yong'inlar, sel va boshqalar)dir.

Konstitutsiya tashqi siyosatning asosiy mezonlarini belgilab beradi, bu mezonlar orasida xavfsizlik manfaatlari alohida o'rin tutadi. Tashqi siyosiy faoliyat, chunonchi, davlatlararo tuzilmalarda ishtirok etish avvalo xavfsizlik manfaatlaridan kelib chiqqan holda olib borilmog'i zarur. Mohiyatan olganda, *Konstitutsiyaning har qanday prinsipial qoidasi, milliy manfaatlarining oliy siyosiy-huquqiy ifodasi bo'lib, bundan «davlatning, xalqning oliy manfaatlari, uning farovonligi va xavfsizligi» – bu, avvalo, Konstitutsiyaning o'zi, uning qoidalarini himoya qilish, uning ustuvorligi va mustahkamligi ekanligi kelib chiqadi.*

Tashqi siyosat O'zbekiston Respublikasining Konstitutsiyasida davlat faoliyatining sohasi sifatida belgilangan bo'lib, unga xalqaro huquqning umum e'tirof etilgan prinsiplari va normalariga sodiqlik, shuningdek davlatlararo tuzilmalarda ishtirok etish nuqtai nazaridan qaraladi hamda u oliy milliy manfaatlardan kelib chiqib amalga oshiriladi. O'zbekiston Respublikasi ko'p tomonlama hamkorligining asosiy yo'nalishlari asosan O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasining 17-moddasi ikkinchi qismida belgilab qo'yilgan bo'lib, unda: «Respublika davlatning, xalqning oliy manfaatlari, farovonligi va xavfsizligini ta'minlash maqsadida ittifoqlar tuzishi, hamdo'stliklarga va boshqa davlatlararo tuzilmalarga kirishi va ulardan ajralib chiqishi mumkin» deyiladi.

Xalqaro tashkilotlarga (ittifoqlar, hamdo'stliklar va boshqa davlatlararo tuzilmalarga) a'zolikka nisbatan belgilangan bu norma-prinsip mamlakatimizning integratsiya jarayonida yanada faolroq ishtirok etishini ta'minlashga, boshqa davlatlarning huquqiy tizimlari bilan tegishli shartnoma munosabatlarini yo'lga qo'yish va o'zaro uyg'un hamkorlik qilish uchun keng istiqbollar yaratishga da'vat etilgandir. O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasi 17-moddasining ikkinchi qismidagi tushunchadan shu narsa kelib chiqadiki, respublika, agar milliy manfaatlarga zid bo'lsa, xalq farovonligi va xavfsizligiga zarar yetkazadigan bo'lsa, davlatlararo tuzilmalarda ishtirok etmaydi.

Shuningdek, Konstitutsiya ikki tomonlama munosabatlarning ham asosiy prinsiplarini belgilab beradi. Garchi ikki tomonlama davlatlararo munosabatlar masalalari xalqaro huquq doirasida va asosan tegishli shartnomalar negizida hal etilsada, shunga qaramay, xalqaro shartnomalarni tuzish va ularning bajarilishini ta'minlashning davlatimiz ichkarisidagi tartibini Konstitutsiya belgilab beradi. Aynan Konstitutsiya xalqaro shartnomalarning milliy qonun hujjatlari tizimidagi maqomi va o'rmini belgilaydi hamda vakolatlar bermagan holda xalqaro shartnomalarni tuzish va ularni ratifikatsiya qilish huquqiga ega bo'lgan subyektlar doirasini belgilaydi. Bundan tashqari, Konstitutsiyada ikki tomonlama davlatlararo munosabatlarning mazmuni va yo'nalishini belgilashga da'vat etilgan fundamental yo'l-yo'riqlar hamda normativ qoidalar aks etadi.

Bundan tashqari, Konstitutsiya muhofaza qiluvchi vazifasini bajaradi, masalan, davlatning tashqi siyosatini yo'lga qo'yishga aralashuvga yo'l qo'ymagan holda fuqarolar va davlat manfaatlariga zid bo'lmagan xususiy yoki guruh manfaatlarini ham himoya qiladi; tashqi siyosiy faoliyatning «siyosat – siyosat uchun» degan birdan-bir maqsadga aylanib ketishiga yo'l qo'ymaydi. Bunda Konstitutsiya nisbatan kuchli davlat bilan o'ta qulay iqtisodiy aloqalarni ham, agar bunday davlat salmoqli moliyaviy iqtisodiy yordam (hatto beg'araz bo'lsada) evaziga O'zbekistonning suverenitetiga xilof bo'lgan turli xil yon berishlarga erishishga harakat qiladigan bo'lsa, rivojlantirishga yo'l qo'ymaydi va hokazo.

Konstitutsiyaga binoan davlatning tashqi siyosiy harakatlari Asosiy Qonunimizning muqaddimasida belgilab qo'yilgan O'zbekiston erishishga intilayotgan insonparvar demokratik huquqiy davlat maqomi talab etadigan darajada oqilona va huquqiy bo'lmog'i darkor. Xalqaro huquqning umum e'tirof etilgan prinsiplari va normalariga konstitutsiyaviy maqom berib, Asosiy Qonun shu ma'noda xalqaro munosabatlarda huquqni muhofaza qilish samarali mexanizmining yo'qligi o'rni to'ldiradi, chunki u o'z davlatining tashqi siyosiy harakatlariga nisbatan oliy hokimiyat yo'l-yo'riqlarini berish xususiyatiga egadir. O'zbekistonda demokratik huquqiy davlatning qaror topishi va rivojlanishi sharoitlarida Konstitutsiyaning davlat tashqi siyosatining, shu jumladan ikki tomonlama munosabatlarning asosiy yo'nalishlarini belgilashdagi roli o'ta muhimdir.

Konstitutsiyaviy prinsiplar va xalqaro hamkorlik ustuvorliklari xavfsizlikni ta'minlash maqsadida amalda mintaqaviy xavfsizlik tizimini yaratishda aks etadi. O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Islom Karimov Markaziy Osiyo mintaqasidagi vaziyatni tahlil qilar ekan, Afg'onistonda vaziyatni barqarorlashtirish va qayta tiklash borasida davom etayotgan ijobiy jarayonlar bilan bir qatorda mintaqada strategik mavhumlik hamon saqlanib qolayotganligini ham tan olishga to'g'ri kelishini ta'kidladi. "Bu yerda jahondagi yirik davlatlar va bizga qo'shni mamlakatlarning geostrategik manfaatlari mavjud bo'lib, ba'zida ular bir-biri bilan kelishmasligini ham kuzatish mumkin. Xalqaro terrorizm, ekstremizm, narkoagressiya va mintaqaviy xavfsizlikka nisbatan boshqa transmilliy tahdidlar hamon saqlanib qolmoqda.... Bunday tahdidlarga qarshi samarali choralar ko'rish, mintaqada xavfsizlik va barqaror rivojlanishni ta'minlash bilan bog'liq boshqa vazifalarni faqat shu zaminda joylashgan davlatlarning faol ishtiroki bilan hal etish mumkin.

Aynan shu bois bu yerda yashayotgan xalqlarning muhim hayotiy manfaatlariga daxldor bo'lgan iqtisodiy, suv-energetika, transport-kommunikatsiya, ekologik xarakterdagi umummintaqaviy masalalarni yechish uchun o'zaro hamjihatlik va amaliy harakatlar mexanizmini shakllantirish muhim ahamiyat kasb etadi".¹

O'zbekiston mintaqaviy hamkorlikni har tomonlama rivojlantirishning izchil tarafdori bo'lib chiqmoqda va Markaziy Osiyo Hamkorligi Tashkilotiga mintaqadagi davlatlar ko'p tomonlama hamkorligining eng muhim mexanizmi sifatida qaramoqda. O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Islom Karimov parlament palatalarining 2005 yil 28 yanvar kuni bo'lib o'tgan qo'shma majlisida ta'kidlab o'tganidek, "Shanxay Hamkorlik Tashkiloti, Markaziy Osiyo Hamkorligi Tashkiloti, Mustaqil Davlatlar Hamdo'stligi va boshqa tashkilotlar bilan hamkorligimiz mintaqada xavfsizlik, tinchlik va barqaror rivojlanishni ta'minlashning muhim sharti hisoblanadi".² O'zbekiston Respublikasi Birlashgan Millatlar Tashkiloti Xavfsizlik Kengashining 2001 yilda qabul qilgan 1373-sonli va 2004 yilda qabul qilgan 1566-sonli Rezolyutsiyalari hamda barcha 12 ta aksiterroristik konvensiyalarni ratifikatsiya qildi.

O'zbekiston Birlashgan Millatlar Tashkiloti Xavfsizlik Kengashi qoshidagi Terrorizmga qarshi kurash qo'mitasi, Mustaqil Davlatlar Hamdo'stligi Aksiterror markazi ishida qatnashmoqda, Shanxay Hamkorlik Tashkiloti doirasida tegishlicha ish olib bormoqda, Aksiterror kuchlarning Xalqaro koalitsiyasi sa'y-harakatlarida faol ko'maklashmoqda.

¹ I.A.Karimov. Bizning bosh maqsadimiz – jamiyatni demokratlashtirish va yangilash, mamlakatni modernizatsiya va isloh etishdir. – T.: O'zbekiston, 2005. – 59-61-betlar.

² I.A.Karimov. Bizning bosh maqsadimiz – jamiyatni demokratlashtirish va yangilash, mamlakatni modernizatsiya va isloh etishdir. – T.: O'zbekiston, 2005. – 61-bet.

Chunonchi, Shanxay Hamkorlik Tashkilotining 2003 yil may oyida Moskvada bo`lib o`tg`an sammitida Shanxay Hamkorlik Tashkilotining organlari to`g`risidagi qator nizomlar, shuningdek Mintaqaviy aksilterror tuzilmasining (MATT) Reglamenti tasdiqlandi. Davlatlarning boshliqlari tomonidan MATT Ijroiya qo`mitasining joyini Qirg`izistonning Bishkek shahridan O`zbekistonning Toshkent shahriga ko`chirish, shuningdek, Tashkilotning doimiy ishlovchi organlarini – Pekin shahrida SHHT Kotibiyatini va Toshkent shahrida MATT Ijroiya qo`mitasini 2004 yil 1 yanvardan boshlab ishga tushirish to`g`risida qarorlar qabul qilindi.

Markaziy Osiyo Hamkorlik Tashkilotining rejalariga umumiy xavfsizlik makonini mustahkamlash, shu jumladan terrorizmga qarshi kurashish ham kiradi. O`zbekiston Respublikasining 2000 yil dekabr oyida qabul qilingan “Terrorizmga qarshi kurash to`g`risida”gi Qonuni milliy xavfsizlikni ta`minlashda katta ahamiyatga egadir.

Mazkur Qonunda tegishli qilmishlarni kriminallashtirish to`g`risidagi normalar, terrorchilik harakatlarining oldini olish hamda terrorchilar va ularning sheriklarini jinoiy ta`qib etish bo`yicha protsessual choralar nazarda tutilgan.

Terrorchilik faoliyati uchun jinoiy javobgarlik O`zbekiston Respublikasi Jinoyat kodeksining quyidagi moddalarida ko`zda tutilgan:

155-modda. Terrorizm ;

245-modda. Shaxsni garov sifatida tutqinlikka olish ;

264-modda. Temir yo`lining harakatlanadigan tarkibini, havo, dengiz yoki daryo kemasini olib qochish yoki egallab olish ;

152-modda Xalqaro himoyaga olingan shaxsga yoki muassasaga hujum qilish.

2004 yil avgust oyida O`zbekiston Respublikasining “Jinoiy faoliyatdan olingan daromadlarni legallashtirishga va terrorizmni moliyalashtirishga qarshi kurashish to`g`risida”gi Qonuni qabul qilindi (u 2006 yil 1 yanvardan e`tiboran amalga kiritiladi). Jinoiy faoliyatdan olingan daromadlarni legallashtirishga va terrorizmni moliyalashtirishga qarshi kurashish maqsadida O`zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasi tomonidan belgilab qo`yiladigan maxsus vakolatli davlat organi pul mablag`lari yoki o`zga mol-mulk bilan operatsiyalarning amalga oshirilishi ustidan nazorat qiladi. Qonunda asosiy normalar qatorida tegishli axborotdan erkin foydalanishni majburiy tarzda nazorat qilish va cheklash choralari belgilab qo`yilgan. Shunga muvofiq tashkilotlar jinoiy faoliyatdan olingan daromadlarni legallashtirishga va terrorizmni moliyalashtirishga qarshi kurashish bilan bog`liq o`z faoliyatlarida yuridik va jismoniy shaxslarni ularga nisbatan olib borilayotgan majburiy nazoratdan xabardor qilishga haqli emaslar. Jinoiy faoliyatdan olingan daromadlarni legallashtirishga va terrorizmni moliyalashtirishga qarshi kurashish bilan bog`liq axborotlarni berish tartibi ushbu Qonunga muvofiq O`zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasi tomonidan belgilanadi.

Bundan tashqari, Qonunda maxsus vakolatli organning vakolatlari ochib beriladi, pul mablag`lari yoki o`zga mol-mulk bilan operatsiyalarni amalga oshiruvchi tashkilotlarning majburiyatlari belgilanadi, shuningdek, ushbu sohadagi xalqaro hamkorlik masalalariga doir bir qator blanket normalar, jinoiy faoliyatdan olingan daromadlarni legallashtirishga va terrorizmni moliyalashtirishga qarshi kurashish sohasidagi nizolar hamda tegishli qonun hujjatlarini buzganlik uchun javobgarlik belgilangan.

Terrorizmga qarshi kurashish sohasidagi qonun hujjatlari konstitutsiyaviy prinsiplar va normalarga, shu jumladan fuqarolarning qonuniy manfaatlari, huquq va erkinliklarini himoya qilishga qaratilgan konstitutsiyaviy prinsiplar va normalarga qat`iy tarzda muvofiqdir.

Biroq O'zbekiston Respublikasining Konstitutsiyasida faqat davlat hokimiyati va boshqaruvi organlarining milliy xavfsizlikni ta'minlash borasidagi faoliyatigina emas, balki fuqarolarning o'z mamlakatini himoya qilish majburiyatlari ham belgilangan. Chunonchi, 52-moddaga muvofiq "O'zbekiston Respublikasini himoya qilish – O'zbekiston Respublikasi har bir fuqarosining burchidir. Fuqarolar qonunda belgilangan tartibda harbiy yoki muqobil xizmatni o'tashlari shart".

Milliy xavfsizlikni ta'minlash maqsadida xalqaro tuzilmalarda ishtirok etish prinsipini konstitutsiyaviy mustahkamlash quyidagi qat'iy (nazariy) nuqtai nazarlarga asoslanadi.

Birinchidan, bu – *xavfsizlik yaxlitligi, uzluksiz holatligi va hadsiz-hududsiz ekanligini* tushunishdan iboratdir.¹

Ikkinchidan, *har bir mustaqil mamlakatning o'z milliy manfaatlariga muvofiq, o'z mustaqilligi va barqarorligini ta'minlash maqsadi bo'lishi lozim. U yoki bu xalqaro tuzilmalarda va kollektiv xavfsizlik shartnomalarida qay darajada qatnashishini ularning o'zi belgilash huquqi nazarda tutilishi zarur*².

Uchinchidan, *"Hozirgi sharoitda xavfsizlik faqat kollektiv bo'lishi mumkin. U hamfikir davlatlarning birgalikdagi sa'y-harakatlari bilan, ularning imkoniyatlarini birlashtirish bilan ta'minlanadi"*.³

Milliy xavfsizlikni ta'minlash maqsadida xalqaro tuzilmalarda ishtirok etish konstitutsiyaviy prinsipi O'zbekiston Respublikasining 2001 yil 22 mayda qabul qilingan "Mudofaa to'g'risida"gi, 1996 yil 26 dekabrda qabul qilingan "O'zbekiston Respublikasi tashqi siyosiy faoliyatining asosiy prinsiplari to'g'risida"gi, 2000 yil 15 dekabrda qabul qilingan "Terrorizmga qarshi kurash to'g'risida"gi qonunlarida hamda O'zbekiston Respublikasining Milliy xavfsizlik konsepsiyasida yanada rivojlantirildi.

Chunonchi, O'zbekiston Respublikasining "Mudofaa to'g'risida"gi Qonunida mudofaa sohasidagi davlat siyosatining asosiy prinsiplaridan biri xalqaro huquq normalariga muvofiq kollektiv xavfsizlik tizimlarida ishtirok etish, shuningdek mudofaa vazifalarini hal etish uchun tashqi siyosiy xarakterdagi choralarni ko'rishdan iborat ekanligi ko'rsatib o'tilgan.

Shuningdek, Qonunda "O'zbekiston Respublikasi xalqaro huquqning yakka tartibda va kollektiv tarzda mudofaalanishdan iborat bo'lgan huquqni mustahkamlovchi umum e'tirof etilgan normalari va prinsiplariga asoslanib, harbiy qurilish, tinchlik va xavfsizlikni saqlab turish sohasida boshqa davlatlar bilan hamkorlikni amalga oshiradi" deb aytilgan.

Shu bilan birga bu faollik mafkuraviy jihatdan fikrini o'zgartirishlarga asoslanmasligi lozim. Bunday yo'l bugungi kunda ham kuzatilmoqda. O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Islom Karimov parlament palatalarining 2005 yil 28 yanvarda bo'lib o'tgan qo'shma majlisida qilgan ma'ruzasida ta'kidlab o'tganidek, O'zbekistonning tashqi siyosati xalqaro munosabatlarda mafkuralashtirilgan asoslarni istisno etadi.

Bugungi kunda ham YEXHT, Yevropa Ittifoqi va NATO kabi tashkilotlar bilan hamkorlik qilish masalalari dolzarb bo'lib qolmoqda. "Yevropa qit'asidagi Yevropada Xavfsizlik va Hamkorlik Tashkiloti, Yevropa Ittifoqi va NATO kabi muhim tuzilmalar bilan yurtimizda demokratik va bozor islohotlarini chuqurlashtirish, mamlakatimizda va umuman mintaqada xavfsizlik va barqarorlikni ta'minlash borasida hamkorlikni mustahkamlashdan manfaatdormiz".⁴

¹ Qarang: I.A.Karimov. O'zbekiston XXI asr bo'sag'asida: xavfsizlikka tahdid, barqarorlik shartlari va taraqqiyot kafolatlari. – T. 6. Toshkent. "O'zbekiston", 1998. – 37-bet.

² O'sha joyda 38-39-betlar.

³ O'sha joyda: 147-bet.

⁴ I.A.Karimov. Bizning bosh maqsadimiz – jamiyatni demokratlashtirish va yangilash, mamlakatni modernizatsiya va isloh etishdir. – T.: O'zbekiston, 2005. – 62-63-betlar.

Shu bilan birga, «milliy xavfsizlik»ning qamrov doirasidagi asosiy vazifasi uning obyekti va subyekti tushunchasini belgilashdan iboratdir. Binobarin, har bir davlat o'zi duch kelayotgan xavf-xatarni yengib o'tishga mintaqaviy va dunyo miqyosidagi omillar ta'siri doirasida va o'z imkoniyati darajasidagi mavjud barcha resurslarni yo'naltiradi. Darhaqiqat, «Har bir mintaqada xavfsizlikni ta'minlash muammolari muayyan mohiyatga ega. Shuningdek, har bir mintaqaning o'z xususiyatlari, o'z tahdid manbalari va xavfsizlikni saqlash omillari bor»¹. Bundan tashqari, «milliy xavfsizlik» tushunchasi o'z ichiga tashqi siyosatda milliy manfaatlarni himoya qilish, texnogen va ekologik xavfsizlikni ta'minlash, mamlakatning siyosiy, ijtimoiy-madaniy va iqtisodiy hayotida shaxs kamoloti va jamiyatning barqaror rivoji singari bir qator sohalarni ham qamrab oladi. Mazkur masala O'zbekiston Respublikasi Prezidenti I.A.Karimov tomonidan g'oyat lo'nda ta'riflangan: «O'tgan yillarning mantig'i bizni hozirgi kunda uchta asosiy savolga murojaat qilishga undamoqda. O'zbekistonning kelajagi ana shu savollarga qanday javob berishimizga bog'liq. Bular quyidagilardir: xavfsizlikni qanday saqlab qolish lozim? Barqarorlikni qanday ta'minlash darkor? Taraqqiyot yo'lidan sobitqadam rivojlanishga nimalar hisobiga erishish mumkin?

Xavfsizlik, barqarorlik va tanlagan yo'ldan og'ishmaslik degan ana shu oddiy so'zlar zahirida chuqur ma'no-mazmun bor. Biz buni bilib olmog'imiz va anglab yetmog'imiz zarur.

Xavfdan qanday xoli bo'lish mumkin? Rivojlanish uchun kuch-madadni qayerdan izlash lozim? Bular strategik muammolar bo'lib, har qanday mustaqil davlat, eng avvalo, ana shu muammolarga e'tibor berib kelgan va bundan buyon ham e'tibor berajak»².

2-§. Milliy xavfsizlikning subyekti, obyekti hamda uni ta'minlash sohasidagi davlat siyosati

Milliy xavfsizlik subyekti, obyekti va bu boradagi siyosat. Mamlakat xavfsizligini ta'minlash davlatning bosh vazifalaridan biri bo'lib, aynan shu soha uning qonunchilik asoslarini yaratadi, moddiy-moliyaviy va kadrlar resursi safarbarligini, zarur boshqaruv mahkamasini, maxsus xizmatlarni, Qurolli Kuchlarni tashkil qiladi va ta'minlaydi.

Xavfsizlikni ta'minlash mamlakatni rivojlantirishning muhim sharti, xalqaro munosabatlar sohasida, milliy manfaatlar va ustuvor vazifalarni belgilashda davlat siyosatining tarkibiy qismi va mezoni hisoblanadi. Ushbu sohada davlat siyosati quyidagi masalalarni o'z ichiga oladi: tashqi iqtisodiy va tashqi siyosiy faoliyatda milliy manfaatlarni himoyalash strategiyasini aniqlash; O'zbekiston Respublikasining hayotiy muhim manfaatlariga tahdidlarni aniqlash, baholash, tahlil etish va bu tahdidlarga qarshi kurash; milliy xavfsizlikka tahdidlarni bartaraf etish uchun zarur bo'lgan mexanizmlar, tezkor tadbirlar va resurslar bilan ta'minlash; shaxs, jamiyat va davlat manfaatlarini himoya qilish kafolatlari tizimini kengaytirish; milliy xavfsizlikni ta'minlash tizimini va tegishli qonunchilik bazasini takomillashtirish.

Milliy xavfsizlikni ta'minlash sohasidagi davlat siyosati mamlakat va butun dunyodagi vaziyatning, Konstitutsiyada belgilangan, hozirgi davrning alohida xususiyatlari, jug'rofiy-siyosiy omillarning, Markaziy Osiyodagi vaziyatning va tashqi siyosatdagi xalqaro huquqning umume'tirof etilgan prinsiplari va normalaridan kelib chiquvchi ustuvor vazifalarning chuqur va har tomonlama tahlilini hisobga olgan holda quriladi.

Hayotiy muhim milliy manfaatlarni turli ko'rinishdagi ichki va tashqi tahdidlardan kafolatli himoya etish milliy xavfsizlikning mazmun-mohiyati hisoblanadi.

¹ I.A.Karimov. Xavfsizlik va barqaror taraqqiyot yo'lida. T.6.-Toshkent.: "O'zbekiston", 1998.-37-bet.

² O'sha joyda 34-bet

Milliy xavfsizlikning obyekti quyidagilardan iborat:

inson - uning huquq va erkinliklari;

jamiyat – uning ma'naviy va moddiy boyliklari;

davlat – uning konstitutsiyaviy tuzumi, suvereniteti va hududiy yaxlitligi.

Inson, milliy xavfsizlik obyekti sifatida eng yuksak qadriyatdir. Shu boisdan uning hayoti, erkinligi, sha'ni va qadr-qimmatini har doim birinchi o'ringa qo'yiladi. Aslini olganda ham, shaxsning xavfsizligi va manfaatlari shu yo'nalishdagi davlat siyosatini tushunishda hal qiluvchi mezondir. Jamiyat va davlat tomonidan olib borilayotgan faoliyatning ta'sirchanligi shaxs hayotining daxlsizligi va xavfsizligi davlat tomonidan qay darajada ta'minlanishi orqali ayon bo'ladi.

Jamiyat xavfsizligi yoki "ijtimoiy xavfsizlik"ni milliy xavfsizlikdan ayri holda tasavvur qilib bo'lmaydi. Bu – uning tarkibiy qismidir. Jamiyat xavfsizligiga tahdid ijtimoiy munosabatlarga, ijtimoiy turmush tarziga, ma'naviy negizlarga va madaniy-moddiy qadriyatlarga, fuqarolarning konstitutsiyaviy huquqlariga, boshqaruv tartibiga, jamoat tartibi va boshqalarga iqtisodiy, ekologik, harbiy zarar yetkazadi. Ijtimoiy, iqtisodiy, ma'naviy, madaniy, axloqiy, huquqiy, diniy va boshqa turdagi munosabatlar tizimidan iborat jamiyatga tahdid qilish milliy xavfsizlik asoslariga qilingan tahdiddir. Masalan, millatlararo, konfessiyalararo munosabatlarga va fuqarolar totuvligiga raxna solinganda jamiyat taraqqiyotini uzoq muddat orqaga surib yuborishi yoki milliy davlatchilikni barbod qilishi mumkin. Demokratiya, fuqarolik jamiyati asoslari, ma'naviy qadriyatlar, oila, aholining salomatligini muhofaza qilish, shuningdek, jamiyatning davlat ustidan nazorati samarali usullarini shakllantirish milliy xavfsizlikni ta'minlashning zarur shartlaridir.

Davlat milliy xavfsizlik obyekti sifatida millatning bir butunligi va barqarorligini ta'minlashni muqarrar zaruriyat, deb biladi. Chunki davlat insonning huquqlari va erkinligini ta'minlar va kafolatlar ekan, milliy suverenitet davlat timsolida namoyon bo'lishi boisidanov davlatning o'zi alohida bir qadriyat bo'lib qoladi.

Shu ma'noda, milliy xavfsizlikni ta'minlash siyosati barqaror demokratik rivojlanish strategiyasi bilan uzviy bog'liq bo'lib, aslida, uning tarkibiy qismi va ayni paytda, xuddi shu demokratik taraqqiyotni amalga oshirishning muhim shartiga aylanadi. U quyidagi prinsiplarga asoslanadi:

- inson huquqlari va erkinliklariga rioya etish;
- Konstitutsiya va qonunlarning ustuvorligi;
- millatning ma'naviy salohiyatiga tayanish;
- milliy manfaatlarning ustuvorligi;
- millatlararo va konfessiyalararo totuvlikni ta'minlash;
- hududiy yaxlitlikni saqlash;
- xavfsizlikning bo'linmasligi;
- harbiy-siyosiy bloklarda qatnashmaslik;
- tashqi siyosatni mafkuralashtirishdan voz kechish;
- tashqi va ichki siyosatning birligi;
- boshqa davlatlarning ichki ishlariga aralashmaslik;
- xalqaro shartnomalar bo'yicha zimmaga olingan majburiyatlarga og'ishmay rioya etish;
- xalqaro nizolarni tinch yo'l bilan hal etish, kuch ishlatmaslik yoki kuch ishlatish bilan tahdid qilmaslik;
- jamiyat turmushining barcha jabhalarida o'zgarishlarning izchilligi va bosqichlilik;
- izchil demokratlashuv, fikrlar xilma-xilligi va fuqarolarning o'zini o'zi boshqarishini rivojlantirish;
- ijtimoiy adolat va kuchli ijtimoiy siyosat;

- ekologik muammolarni hal etishning ustuvorligi;
- milliy xavfsizlikka tahdidlarning xususiyati va ko'lamiga javob choralarining bamavridligi va mutanosibligi.

Milliy xavfsizlik hamisha ham chuqur idrok qilingan emas. "Mil-liy xavfsizlik" atamasi ilk marta Amerika siyosiy lug'atiga prezident T.Ruzvelt tomonidan 1904 yilda kiritilgan.¹ Keyinchalik mazkur tushunchaning mazmun doirasi asta-sekin ijtimoiy munosabatlar, globallashuv va integratsiya jarayonlari, shuningdek xilma-xil ko'rinishdagi tahdid va tahlikalar bilan uzviy bog'liq ravishda kengayib bordi. Bugungi kunda mamlakat hayoti uchun xatarli bo'lgan har qanday muammo milliy xavfsizlikka tahdidga aylanishi mumkin.

Shuni alohida ta'kidlash kerakki, milliy xavfsizlikni ta'minlashning asosiy yo'nalishlari milliy manfaatlar ustuvorligi, real hamda potensial tahdid va tahlikalar bilan bevosita bog'liq ravishda belgilanadi. Mazkur yo'nalishlar sohalarga bo'linadi va quyidagicha nomlanadi:

- siyosiy xavfsizlik, u ichki va tashqi jihatlariga qarab, ya'ni ichki siyosiy va tashqi siyosiy xavfsizlik tarzida bo'linadi;
- iqtisodiy xavfsizlik, bu ham ichki va tashqi jihatlariga qarab, ya'ni ichki iqtisodiy va tashqi iqtisodiy xavfsizlik tarzida bo'linadi;
- ijtimoiy xavfsizlik;
- gumanitar xavfsizlik;
- harbiy xavfsizlik;
- ilmiy-texnikaviy, texnologik va axborot xavfsizligi;
- ekologik xavfsizlik.

Milliy xavfsizlikni ta'minlashning qonunchilik va nazariy-metodo-logik asoslari to'g'risida so'z yuritilar ekan, konseptual va dasturiy hujjatlar xususida ham to'xtalib o'tmaslik mumkin emas. Ular, garchi to'g'ridan-to'g'ri normativ-huquqiy hujjatlar sirasiga kiritilmasa-da, qonunlar yoki Prezident Farmonlari bilan tasdiqlanadi va shu tarzda huquqiy kuchga ega bo'ladi. Masalan, O'zbekiston Respublikasining Milliy xavfsizlik konsepsiyasi yoki O'zbekiston Respublikasi Prezidentining ikkinchi chaqiriq Oliy Majlis birinchi sessiyasidagi ma'ruzasida xavfsizlikni ta'minlash sohasida belgilab berilgan asosiy vazifalarni amalga oshirish dasturi shular jumlasiga kiradi)².

3-§. O'zbekiston Respublikasining Konstitutsiyasi Milliy xavfsizlik konsepsiyasining asosi sifatida

O'zbekiston Respublikasining Milliy xavfsizlik konsepsiyasi 1997 yilning 29 avgustida qabul qilingan «O'zbekiston Respublikasining Milliy xavfsizlik konsepsiyasini tasdiqlash to'g'risida»gi O'zbekiston Respublikasi Qonuniga binoan amal qilib kelmoqda. U siyosiy yo'nalishdagi masalalarni hamda tegishli qonunlar, qonunosti hujjatlarini tayyorlashda asos bo'ladigan normativ-huquqiy atamalar, prinsiplarni o'z ichiga oladi. Mazkur Konsepsiya yana shu ma'noda siyosiy-huquqiy hujjat hisoblanadiki, unda davlatimizning milliy xavfsizlikni ta'minlash masalasiga doir rasmiy qarashlari o'z ifodasini topgan va shunga binoan bu Konsepsiya xavfsizlik muammosi, uni hal etishning strategiyasi va taktikasiga doir, jumladan, qonunchilik sohasiga taalluqli yaxlit, umumdavlat qarashlari tizimini o'zida mujassam etgan hujjatdir.

¹ Qarang: А.И.Васильев, В.П.Сальников, С.В.Степашин. Национальная безопасность России: конституционное обеспечение. – СПб., 1999. С.15

² O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2000 yil 2 iyundagi PF-2612 sonli Farmoniga 6-ilova.

Konsepsiyaning birinchi qismida hozirgi davming xususiyatlari, O'zbekistonning geopolitik holati, shu jumladan Markaziy Osiyodagi mavqei bilan bog'liq omillar, xalqaro hamkorlik sohasidagi vazifalar bayon qilinadi. Konsepsiyaning ikkinchi qismida shaxs, jamiyat va davlatning hayotiy muhim manfaatlarini mazmuni ochilgan; uchinchi qismida sohalar bo'yicha milliy xavfsizlik ta'riflab o'tilgan. To'rtinchi qismda milliy xavfsizlikni ta'minlashning asosiy yo'nalishlari bayon qilingan. Beshinchi qismda milliy xavfsizlikni ta'minlashning tizimi va prinsiplari haqida so'z boradi.

Konsepsiya o'zida milliy xavfsizlikning maqsadga muvofiq tizimini yaratishning asosiy g'oyasini, amaliy prinsiplarini ochib bergan. Unga tayangan holda tegishli tashkiliy-huquqiy mexanizm shakllantiriladi, qonun chiqaruvchi va ijro etuvchi hokimiyat organlari, jamoat tashkilotlari va fuqarolar o'rtasida hamkorlik tizimiga asos solinadi. Eng muhimi, ushbu Konsepsiya, bamisoli Konstitutsiya singari, muammoni tushunish va yechimini topishga bir xil yondashishga imkoniyat yaratadi. Masalan, unda «milliy xavfsizlik», «milliy manfaat», «tahdid» singari tushunchalarning mazmun-mohiyati O'zbekiston Respublikasiga tatbiqan atroflicha talqin etiladi.

Unda davlatchilik manfaatlarini millatning o'ziga xos holati hamda millat yashaydigan va o'z manfaatlarini amalga oshiradigan shakl – himoya etilishi va rivojlantirilishi zarur bo'lgan shakl sifatida talqin etiladi.

Xalq manfaati shaxs va jamiyat manfaatlarining o'zaro uyg'un va bir-birlarini taqozo etadigan birlashmasidir.

Shunday qilib, «davlat, xalqning oliy manfaatlarini, ularning farovonligi va xavfsizligi» yaxlit olganda hayotiy muhim milliy manfaatlardir. Konsepsiyada boshqa darajadagi milliy manfaatlar ko'rsatilmaganligi sababli, ta'kidlashimiz kerakki, milliy manfaatlar, eng avvalo, hayotiy muhim manfaatlardir. AQShda bunday tabaqalashtirish (hayotiy muhim, shunchaki muhim, torroq doiradagi va boshqa darajadagi manfaatlar) qo'llaniladigan chora-tadbirning mutanosibligini aniqlashga xizmat qiladi: masalan, yadro qurolini qo'llashdan tortib vazirlik yoki shtat miqyosida ma'muriy qarorlar qabul qilishgacha bo'lgan choralar ko'rishga asos bo'ladi.

Shuni ta'kidlash kerakki, Konsepsiyada shaxs, jamiyat va davlat manfaatlarini ham, siyosiy, iqtisodiy, ijtimoiy, gumanitar, harbiy, ekologik, ilmiy-texnikaviy, texnologik va axborot sohalarida tug'iladigan milliy xavfsizlikka tahdidlar ham batafsil ta'riflab berilgan. Shu asosda milliy xavfsizlikning asosiy yo'nalishlari ham belgilab berilgan. Davlatning faoliyati xuddi ana shu qoidalar bilan muvofiqlashtirilishi, qonunchilik esa tegishli tarzda rivojlantirilib borilishi kerak.

Bu faqat milliy manfaatlar mazmunining tuzilmaviy bayonigina emas, balki xavfsizlik, tahdid obyektlarini belgilash va manfaatlarni amalga oshirishning asosiy yo'nalishlari ifodasi hamdir. Xavfsizlikning har bir turi o'z navbatida tarkibiy turlarga ega bo'lib, ular zamonaviy ijtimoiy munosabatlarning yuksak integratsiyasi sharoitida xavfsizlikning boshqa tur hamda tarkibiy turlari bilan kesishuvi mumkin. Masalan, oziq-ovqat xavfsizligi, bu faqat iqtisodiy masala emas, ayni paytda, siyosiy, huquqiy, ijtimoiy, tibbiy sanitariya va ekologik masala hamdir. Shu sababli xavfsizlikning turlarga bo'linishi shartli ekanligini doimo nazarda tutish zarur.

Biroq, bu masalada qonunchilik uchun va davlat boshqaruvini to'g'ri tashkil etish uchun xavfsizlikning bunday bo'linishi o'zini to'la oqlaydi. Xususan, milliy xavfsizlikka tahdidlarni tabaqalashtirish va milliy xavfsizlikni ta'minlashning sohalar bo'yicha asosiy yo'nalishlari (siyosiy va tashqi siyosiy, iqtisodiy, jamiyat va davlat qurilishi, ijtimoiy, gumanitar, harbiy, ilmiy-texnika, texnologiya, axborot, ekologiya sohalarini), ko'p jihatdan, qonunchilikning tegishli tarmoqlarini o'zida ifoda etadi. Boshqa jihatdan, mazkur sohalar

tarmoqlararo normalar majmuining torroq doiradagi o'rganish yo'nalishini belgilaydi va maxsus institutlar shakllantirilishini taqozo etadi.

Masalan, siyosiy sohadagi xavfsizlikni ta'minlashning huquqiy normalari asosan kafolat, himoya yoki muhofaza xususiyatida bo'lib, mohiyat e'tibori bilan murakkab tarmoqlararo institut hosil qiladi. Jumladan, siyosiy xavfsizlikni ta'minlash sohasida vujudga keladigan munosabatlar quyidagi normalar bilan nazorat qilinadi:

- xalqaro huquq (bular – ikkitomonlama, mintaqaviy hamda universal shartnomalar va bitimlar), normalar, milliy qonun hujjatlarining tashqi siyosat sohasida amal qiluvchi va O'zbekiston Respublikasining ichki ishlariga aralashishdan, uning suverenitetiga tajovuz qilishdan himoya etadigan va umuman xalqaro munosabatlar tizimida milliy manfaatlarni himoyalashga qaratilgan normalari;
- terrorizmga qarshi kurashga doir qonun hujjatlari;
- konstitutsiyaviy tuzumni himoya qilish to'g'risidagi, nodavlat notijorat tashkilotlari, siyosiy partiyalar to'g'risidagi, OAV to'g'risidagi, so'z erkinligini himoyalash bo'yicha qonunlar, inson huquqlari va erkinligini himoya etuvchi, demokratik institutlarning takomillashuvini ta'minlovchi va kafolatlovchi gumanitar, saylovga oid va boshqa qonun hujjatlari;
- agressiv millatchilik va millatlararo nizo kuchayishining oldini oluvchi normalar;
- diniy ekstremizm tarqalishining oldini oluvchi qonunlar;
- davlat hokimiyati va boshqaruvida korrupsiya, to'rachilik, mahalliychilik va urug'-aymoqchilik munosabatlari vujudga kelishining oldini olish va ularga qarshi kurashga yo'naltirilgan normalar;
- jinoyatchilikning, ayniqsa, uyushgan jinoyatchilikning o'sishini oldini olishga qaratilgan, qurol-yarog' bilan noqonuniy savdo qilishga va giyohvandlikning tarqalishiga qarshi kurashga oid qonunlar.

Tegishli huquq normalari vositasida oldi olinadigan shunday tahdidlar borki, ular turli mohiyatga va har xil predmetga ega. Biroq, ularning subyektlari siyosiy munosabatlar jabhasida harakat qiladi, o'z siyosiy maqsadlariga ega yoki ushbu tahdidlarni amalga oshirish orqali siyosiy tizimga va konstitutsiyaviy tuzumga jiddiy zarar yetkazadi. Boshqa tomondan, yuqorida sanab o'tilgan har bir yo'nalish o'ziga xos jihatlarga ega va, ta'bir joiz bo'lsa, «sub-institutlar» shaklida (masalan, terrorizmga qarshi kurash instituti, OAVda so'z erkinligini himoyalash va kafolatlash instituti kabilar) namoyon bo'lishi mumkin.

Milliy xavfsizlikni ta'minlashga taalluqli qonunchilik tizimida qator tarmoqlar borki, ularning o'rnini aniqlash ancha murakkab. Chunki ular o'z huquqiy mohiyatiga ko'ra ma'lum bir sohada xavfsizlikni ta'minlashga qaratilganligidan tashqari boshqa masalalarni ham tartibga soladi. Masalan, tabiatni muhofaza qilish to'g'risidagi qonun hujjatlari tabiiy muhit sharoitlarini saqlash hamda tabiat boyliklaridan oqilona foydalanishning huquqiy, iqtisodiy va tashkiliy asoslarini belgilar ekan, inson bilan tabiat o'rtasidagi munosabatlar muvozanatli tarzda uyg'un rivojlantirilishini ta'minlashga, ekologik tizimlarni, tabiat majmualarini va ayrim obyektlarni muhofaza qilish, fuqaroning qulay tabiiy muhitga bo'lgan huquqini kafolatlash maqsadlariga ham qaratilgan bo'ladi. O'zbekiston Respublikasida tabiatni muhofaza qilish va tabiiy boyliklardan oqilona foydalanish nafaqat "Tabiatni muhofaza qilish to'g'risida"gi Qonun vositasida, ayni paytda, yer, suv, o'rmon xo'jaligi, yer osti boyliklari to'g'risidagi, atmosfera havosi, o'simlik va hayvonot dunyosini muhofaza qilish va ulardan foydalanish to'g'risidagi qonunlar misolida ayon bo'lib turibdiki, bunday qonunlar majmui o'z doirasiga murakkab tarmoqlararo tizimni oladi, ular ekologik xavfsizlikni ta'minlash bilan bir qatorda boshqa vazifalarni ham ado etadilar. Ana shu bois, qonunchilik tizimlarini tarmoqlar bo'yicha bo'lib qarashga asoslangan mumtoz

usulni bu o`rinda tatbiq qilish mushkul. Harbiy huquq tarmog`i bundan mustasno, negaki, mazkur qonunchilik amalda batamom harbiy xavfsizlikni ta'minlash masalalariga bag`ishlangan.

4-§. Mamlakat mudofaasini ta'minlashning Konstitutsiyaviy – huquqiy asoslari

Harbiy xavfsizlik sohasi ijtimoiy munosabatlarning bir xildagi turini tashkil etadi, uni huquqiy jihatdan tartibga solish bir xildagi huquqiy normalarning alohida majmuasiga tayangan holda amalga oshiriladi. Harbiy huquq tarmog`ining o`zi majmuaviy xususiyatga ega bo`lib, bu sohadagi bir qator munosabatlar huquqning boshqa tarmoqlari, masalan, ma'muriy, moliyaviy, yerga oid, jinoyat to`g`risidagi va shu kabi huquqiy normalar vositasida tartibga solinadi.

Mudofaa va davlatning harbiy faoliyatini tashkil etish sohasidagi ijtimoiy munosabatlarning tartibga olinishi bilan harbiy huquq boshqa tarmoqlardan farqlanadi. Bu munosabatlar qamrov doirasi bo`yicha bo`linadi. Avvalo, ular qurilish, boshqaruv, ta'minot, Qurolli Kuchlarni, boshqa qo`shinlarni, harbiy bo`linmalar va organlarni hozirlash va mamlakat mudofaasi maqsadlarida qo`llanish jarayonida yuzaga keladigan munosabatlardir. O`zbekiston Respublikasi fuqarolarining umumiy harbiy majburiyatni ijro etishi va harbiy xizmatni o`tashi bilan bog`liq munosabatlar alohida guruhni tashkil etadi. Harbiy intizomni saqlash, huquq-tartibotni, harbiy adliya organlari faoliyatini yo`lga qo`yishda yuzaga keluvchi munosabatlar boshqa bir guruhni tashkil etadi. Xalqaro huquqning harbiy hamkorlik masalalari, harbiy harakatlar olib borish bilan, shuningdek, gumanitar huquqning normalarini buzganlik uchun javobgarlik bilan bog`liq normalari yordamida boshqariladigan munosabatlar keyingi guruhga kiradi.

O`zbekiston Respublikasining harbiy huquq manbaalari orasida Konstitutsiya alohida o`rin tutadi. Unda harbiy sohani tartibga soluvchi yo`nalishlarning normalari aks ettirilgan. Bu faqatgina 125, 126-moddalardagina emas, balki 52, 57, 93-moddalarda ham o`z aksini topgan. Bu normalarning barchasi mudofaani tashkil qilishga yo`naltirilgan bo`lib, u O`zbekiston Respublikasini bevosita qurolli himoya qilishga va qurolli himoya qilishga qaratilgan tadbirlardan iboratdir.

O`zbekiston Respublikasining Qurolli Kuchlari mudofaa maqsadlarida tashkil qilinadi.

O`zbekiston Respublikasining Qurolli Kuchlari urushlar va qurolli mojarolarni qaytarish hamda oldini olish O`zbekiston Respublikasining milliy manfaatlarini, suvereniteti, hududiy yaxlitligini hamda aholining tinch hayotini himoya qilish uchun davlat tomonidan tashkil etilgan va saqlab turilgan harbiy birlashmalar, qo`shilmalar va qismlarni, shuningdek boshqa harbiy tuzilmalarni o`z ichiga oladi.

Konstitutsiyaning 125 va 126-moddalariga asosan O`zbekiston Respublikasi Qurolli Kuchlari O`zbekiston Respublikasining davlat suverenitetini va hududiy yaxlitligini, aholining tinch hayoti va xavfsizligini himoya qilish uchun tuziladi. Qurolli Kuchlarning tuzilishi va ularni tashkil etish qonun ("O`zbekiston Respublikasi Qurolli Kuchlari to`g`risida"gi qonun O`zbekiston Respublikasi Oliy Majlis Qonunchilik palatasi qonunchilik faoliyati rejasiga kiritilgan va u ishlab chiqilish jarayonida turibdi) bilan belgilanadi. O`zbekiston Respublikasi o`z xavfsizligini ta'minlash uchun yetarli darajada Qurolli Kuchlariga ega. Konstitutsiyaning 93-moddasi 20-bandiga muvofiq O`zbekiston Respublikasi Prezidenti O`zbekiston Respublikasi Qurolli Kuchlarining Oliy Bosh Qo`mondoni hisoblanadi, Qurolli Kuchlarning oliy qo`mondonlarini tayinlaydi va vazifasidan ozod qiladi, oliy harbiy unvonlar beradi. O`zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasining 93-moddasi 2-bandiga muvofiq Prezident O`zbekiston Respublikasining

suvereniteti, xavfsizligi va hududiy yaxlitligini muhofaza etish, milliy davlat tuzilishi masalalariga doir qarorlarni amalga oshirish yuzasidan zarur chora-tadbirlarni ko`radi.

Qurolli Kuchlarni tashkil etish harbiy tadbirlardan biri bo`lib, fuqarolarning harbiy xizmatga bo`lgan munosabatini aniqlash prinsipi ham shular jumlasiga kiradi. Konstitutsiyaning 52-moddasiga muvofiq O`zbekiston Respublikasini himoya qilish — O`zbekiston Respublikasi har bir fuqarosining burchidir. Fuqarolar qonunda belgilangan tartibda harbiy yoki muqobil xizmatni o`tashga majburlar.

Konstitutsiya mudofaani tashkil etishda harbiy tadbirlardan tashqari siyosiy tadbirlarni ham nazarda tutadi. Siyosiy tadbirlarga urush holatini e`lon qilish, harbiy holatni joriy etish, xavfsizlikni kafolatlash va boshqalar, O`zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasining 93-moddasi 18-bandiga muvofiq O`zbekiston Respublikasiga hujum qilinganda yoki tajovuzdan bir-birini mudofaa qilish yuzasidan tuzilgan shartnoma majburiyatlarini bajarish zaruriyati tug`ilganda urush holati e`lon qilish va qabul qilgan qarorni uch kun ichida O`zbekiston Respublikasi Oliy Majlisi palatalarining tasdig`iga kiritish ham Respublika Prezidenti vakolatiga kirishi belgilab berilgan.

Siyosiy tadbirlar jumlasiga qurollangan guruhlar, uyushmalar, urushni targ`ib etuvchi birlashmalarni man qilish ham kiradi.

Shunday qilib, Konstitutsiya harbiy huquqning eng muhim manbasi hisoblanadi. Harbiy huquqning boshqa manbaalari qatoriga “Mudofaa to`g`risida”gi, “Umumiy harbiy majburiyat va harbiy xizmat to`g`risida”gi, “O`zbekiston Respublikasi Qurolli Kuchlari rezervidagi xizmat to`g`risida”gi, “Fuqaro muhofazasi to`g`risida”gi, “Terrorizmga qarshi kurash to`g`risida”gi, “O`zbekiston Respublikasining Davlat chegarasi to`g`risida”gi va boshqa qonunlar, Umumiy qo`shin nizomlari, O`zbekiston Respublikasi Prezidenti farmonlari va hukumat qarorlari, jumladan, O`zbekiston Respublikasining Milliy xavfsizlik konsepsiyasi (mazkur Konsepsiya asosida Mudofaa doktrinasi ishlab chiqildi) va shu kabi hujjatlar kiradi.

Shuningdek, harbiy huquqning maxsus manbalari ham bo`lib, ular jumlasiga harbiy boshqaruvning normativ-huquqiy hujjatlarini, chunonchi – buyruqlar, qoidalar, yo`riqnomalar va boshqalarni kiritish mumkin. Ular qonunosti va farmoyish tusidagi hujjatlardir.

Mamlakatimizda mudofaaning huquqiy asoslarini rivojlantirish uch bosqichda o`tdi. Birinchi bosqichda «Mudofaa to`g`risida”gi, “Umumiy harbiy majburiyat va harbiy xizmat to`g`risida”gi, “Muqobil xizmat to`g`risida”gi (1992 yil 3 iyul) qonunlar qabul qilindi. Ulardan oldinroq «Respublika yoshlarini harbiy xizmatga chaqirish va harbiy xizmatni o`tashni takomillashtirish chora-tadbirlari to`g`risida” (04.09.1990 y. №PF-52), «O`zbekiston Respublikasi Mudofaa ishlari vazirligini tashkil etish to`g`risida” (06.09.1991 y. №PF-243) Prezident farmonlari e`lon qilingan edi. Shuningdek, Prezidentimizning «SSSR Ichki ishlar vazirligining ichki qo`shinlari va o`quv yurtlari to`g`risida” (10.01.1992 y. №PF-318), «Harbiy va maxsus unvonlarni berish tartibi to`g`risida» (19.02.1992 y. №PF-345), «O`zbekiston Respublikasi hududida joylashgan harbiy qismlar va harbiy-o`quv yurtlari to`g`risida” (20.02.1992 y. №PF-347), «O`zbekiston Respublikasining hududida joylashgan chegara qo`shinlarining bo`linmalari to`g`risida» (24.03.1992 y. №PF-365), «O`zbekiston Respublikasi hududida joylashtirilgan havo-desanti qo`shinlari, harbiy-transport aviatsiyasi, razvedka qismlari va ta`minot qismlari to`g`risida” (18.05.1992 y., №PF-434), “O`zbekiston Respublikasi hududidagi kimyoviy qo`shinlar harbiy qismlari to`g`risida” (13.11.1992 y., №PF-496), “O`zbekiston Respublikasi davlat chegaralarini qo`riqlashni yanada mustahkamlash to`g`risida”gi (26.04.1993 y., №PF-600) farmonlari va boshqa hujjatlar ham shular jumlasidandir.

Bu davrda mamlakatimiz harbiy tizimi murakkab bir holatda edi. Aslini olganda, milliy Qurolli Kuchlarni qayta tashkil etish, milliy harbiy doktrinani shakllantirish va umuman harbiy qurilish zahirida nima yotsa, ularning barchasini qaytadan qurishga to'g'ri kelardi.

Mustaqillikning dastlabki kunlaridan boshlab tezkor, yaxshi tayyorgarlikdan o'tgan va zamonaviy qurollangan armiyani tashkil etish harbiy qurilishning bosh yo'nalishiga aylandi.

O'zbekiston o'z mustaqilligini e'lon qilarkan, o'zining tinchliksevar davlat ekanligini baralla oshkor etdi hamda o'zining mudofaa siyosati batamom tinch-totuv yashash, boshqa mamlakatlarning ichki ishlariga aralashmaslik, ularning suvereniteti va mustaqilligini hurmatlash, shuningdek, mavjud davlatlarga chegaralarning daxlsizligi va o'zgarmasligi prinsiplariga asoslanishini ma'lum qildi. Davlatimizning asosiy sa'y harakati barcha davlatlar bilan ikki va ko'p tomonlama aloqalar o'rnatish va rivojlantirishga, yalpi tinchlikka, hamma yerda ijtimoiy-siyosiy barqarorlik o'rnatilishiga erishishga va harbiylashtirishga barham berishga qaratildi. Shu bilan birga, mamlakatimiz o'z fuqarolarining hayotini va qadr-qimmatini himoya qilishga bo'lgan ajralmas huquq BMTning Ustaviga muvofiq amalga oshirilishini ta'minlash vazifasini o'z zimmasiga oldi.

Davlatning mudofaa qudrati asosida mamlakat iqtisodiy salohiyatini mustahkamlab borish maqsadi yotadi. 90-yillarning o'rtalarida O'zbekistonda qo'shnlarning ustuvor turlari uchun yuqori malakali ofitserlarni tayyorlash maqsadiga xizmat qiladigan bir qator harbiy o'quv yurtlari tashkil etildi. To'rtta harbiy bilim yurti, shu jumladan, uchuvchilar bilim yurtidan tashqari 1993 yilda Toshkent aloqa elektrotexnika instituti (hozirgi Toshkent axborot texnologiyalari universiteti) huzurida aloqa xizmati mutaxassislarini tayyorlaydigan harbiy fakultet ochildi. 1994 yilda Qurolli Kuchlar Akademiyasi tashkil etilib, bu yerda oliy harbiy malakali ofitser kadrlar tayyorlashga kirishildi. Shuningdek, armiyaning texnik jihozlanishini mustahkamlash chora-tadbirlari ko'rildi.

Harbiy xavfsizlik huquqiy asoslarini rivojlantirishning ikkinchi bosqichi harbiy infratuzilmaning rivojlantirilishi va harbiy qurilishning huquqiy bazasining yanada mustahkamlanishi, harbiy sohada xalqaro hamkorlikning kengaytirilishi bilan tavsiflanadi. Mazkur bosqich O'zbekiston Respublikasi Prezidenti huzurida Milliy xavfsizlik Kengashining tuzilganligidan boshlandi. (Bu Kengash O'zbekiston Reaspublikasi Prezidentining 01.05.1995 yilda e'lon qilingan PF-1149-sonli "O'zbekiston Respublikasi Milliy xavfsizlik Kengashi to'g'risida"gi Farmoniga binoan tashkil topdi). Masalan, 1995 yilning 30 avgustida Harbiy doktrina qabul qilinib, unda davlatlararo harbiy mojaro va ziddiyatlarning oldini olish hamda ularni bartaraf etishda faol qatnashish belgilangan bo'lib, bunda qarama-qarshiliklarning keskinlashuvi sabablarini diplomatik yo'l bilan hal etishga urg'u berildi.

Davlat mudofaasi va xavfsizligini ta'minlashda Harbiy doktrina katta ahamiyatga ega.

U rasmiy qoidalar majmuasidan iborat bo'lib, harbiy xavfsizlikning siyosiy, strategik va iqtisodiy asoslarini belgilaydi, umumiy qoidalarni, siyosiy va harbiy-tashkiliy jihatlarni qamrab oladi.

Uning siyosiy qismida respublikaning urushga munosabati, O'zbekiston Respublikasining urush chiqishini bartaraf etish sohasidagi xalqaro faoliyatining asosiy vazifalari, yo'nalishlari va mezonlari tushuntirib beriladi.

Harbiy doktrinaning harbiy-siyosiy qismida Markaziy Osiyo mintaqasining harbiy-strategik xususiyatlari bayon etiladi, harbiy xavf-xatarning potensial manbalari aniqlab beriladi. Hozirgi zamon urushlarining strategik xususiyati va oqibatlariga baho berilishi asosida doktrinada bosh harbiy-strategik vazifalar, Qurolli Kuchlarning qurilishi va ularni

strategik qo'llash prinsiplari, shuningdek, ulardan foydalanish shartlari tilga olinadi, respublika iqtisodiyotini, hududini va aholisini mudofaaga tayyorlash masalalari ham o'z ifodasini topadi.

Harbiy doktrina O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasiga va respublikaning harbiy xavfsizligiga tajovuzlarga qarshi harakatlarni tashkil etishda, mamlakatni mudofaaga tayyorlash borasidagi davlat faoliyatini, O'zbekiston Respublikasining hayotiy muhim manfaatlarini himoya qilish uchun Qurolli Kuchlarni qo'llashni tartibga soluvchi qonunlarga asoslanar ekan, BMT Ustavidan, Xelsinkida imzolangan Yakunlovchi aktdan, Stokgolm konferensiyasi hujjatidan, shuningdek, ikkitomonlama va ko'ptomonlama shartnomalar hamda bitimlardan, xalqaro huquqiy hujjatlarning umume'tirof etilgan normalaridan kelib chiquvchi barcha xalqaro majburiyatlarga qat'iy rioya etilishini kafolatlaydi, tashqi harbiy tahdidning oldini olish va ularga qarshi kurashish bo'yicha ikkitomonlama va ko'ptomonlama munosabatlarni yo'lga qo'yish zarur ekanligini qayd etib o'tadi.

Mudofaa va xavfsizlik sohasidagi tashqi siyosat Qo'shilmaslik harakati prinsiplariga ham tayanadi. Bu prinsiplar milliy qonunchiligimizda ham o'z ifodasini topgan (1996 yil 26 dekabrda qabul qilingan «O'zbekiston Respublikasi tashqi siyosiy faoliyatining asosiy prinsiplari to'g'risida»gi O'zbekiston Respublikasi Qonunining 6-moddasi, 2001 yil 11 mayda yangi tahrirda qabul qilingan «Mudofaa to'g'risida»gi O'zbekiston Respublikasi Qonunining 4-moddasi). Mazkur prinsip mantiqan kuch ishlatmaslik yoki kuch bilan tahdid qilmaslik prinsipidan kelib chiqadi hamda umuman olganda Konstitutsiyaning ruhiga, uning tinchliksevar mohiyatiga va mafkuralashtirishdan xoli yo'nalishiga muvofiq keladi.

Milliy xavfsizlik manfaatlari xalqaro hamkorlikning ittifoqlar, hamdo'stliklar va boshqa davlatlararo tuzilmalar shaklidagi asosiy yo'nalishini belgilab beradi.

Milliy xavfsizlikni ta'minlash manfaatlarini ko'zlab, O'zbekiston Respublikasining NATO bilan hamkorligi rivojlanib bormoqda, bu ish 1994 yildan beri «Tinchlik yo'lida sheriklik» dasturida ishtirok etish orqali ta'minlanmoqda. Mazkur dastur NATO a'zolari bo'lmagan mamlakatlar uchun yaratilgan. Ushbu sheriklik nafaqat harbiy vazifalarni (bularga quyidagi vazifalar kiradi: milliy mudofaani rejalashtirishda va harbiy budjetni shakllantirishda ko'proq ochiq-oshkoralikka erishish; Qurolli Kuchlar ustidan demokratik nazoratni mustahkamlash; milliy salohiyatni qo'llab-quvvatlash va tinchlik o'rnatish operatsiyalariga hissa qo'shishga shaylik; Shimoliy Atlantika Ittifoqi bilan birgalikdagi harbiy tayyorgarlik va mashqlarni rejalashtirish hamda o'tkazish bo'yicha hamkorlikni rivojlantirish; sherik-davlatlar armiyalari, shuningdek, NATO mamlakatlari Qurolli Kuchlari bilan hamkorlikni rivojlantirish), balki noharbiy ruhdagi favqulodda vaziyatlar sharoitida harakatlarni rejalashtirish sohasida, ilmiy va iqtisodiy dasturlarni amalga oshirishda hamkorlikni ta'minlash; sherik davlatlar o'rtasidagi kelishmovchiliklarni bartaraf etishda yordam ko'rsatish vazifalarini ham qamrab oladi.

O'zbekiston 1995 yildan boshlab Yevropada Xavfsizlik va Hamkorlik Tashkiloti (YEXHT)ning Vena hujjatini harbiy sohadagi ishonch mezonlari bo'yicha ham amalga oshirishda qatnashib kelmoqda, YEXHT Kotibiyatiga o'z harbiy kuchlari va mudofaa sohasidagi rejalari to'g'risida axborot yo'llab turibdi.

Shu asnoda respublikaning chet el mamlakatlari va xalqaro tashkilotlar bilan samarali harbiy-siyosiy va harbiy-texnikaviy hamkorligi jarayonlari kuchaydi.

Harbiy qonunchilikni rivojlantirish siyosati o'zida O'zbekiston Respublikasi Qurolli Kuchlari, boshqa qo'shinlar, harbiy tuzilmalar va organlari tizimining qurilishi jarayonini aks ettiradi. Bu 1996 yil 26 dekabrda qabul qilingan «O'zbekiston Respublikasi tashqi siyosiy faoliyatining asosiy prinsiplari to'g'risida»gi O'zbekiston Respublikasi Qonuni va

birinchi chaqiriq O'zbekiston Respublikasi Oliy Majlisining to'qqizinchi sessiyasida 1997 yil 29 avgustda qabul qilingan O'zbekiston Respublikasining Milliy xavfsizlik konsepsiyasi, mamlakat Prezidentining "O'zbekiston Respublikasi Favqulodda vaziyatlar vazirligini tashkil etish to'g'risida"gi (04.03.1996 y. №PF-1378), «O'zbekiston Respublikasi umumqo'shinlar Nizomini tasdiqlash to'g'risida"gi (09.10.1996 y. №PF-1571), «O'zbekiston Respublikasi Qurolli Kuchlarining intizom qismi haqidagi Nizomni tasdiqlash to'g'risida»gi (09.10.1996 y. №PF-1572), «O'zbekiston Respublikasi harbiy qismlarida intizomni mustahkamlashga doir chora-tadbirlar to'g'risida"gi (23.02.1998 y., №PF-1932) Farmonlarida o'z ifodasini topdi.

Harbiy qonunchilik taraqqiyotining uchinchi bosqichi 1999 yilda sodir bo'lgan voqealar bilan bog'liq harbiy islohotdan boshlandi. Bu islohotning mohiyati harbiy qurilish muammolarini hal etishga yangicha yondoshuvlar va mamlakat Qurolli Kuchlarini sifatli modernizatsiya etishdan iborat.

Harbiy islohotning asosiy qoidalari O'zbekiston Respublikasi Prezidenti I.A.Karimovning Oliy Majlis sessiyalarida qilgan qator ma'ruzalarida chuqur ochib berildi va milliy armiyaning tuzilishini o'zgartirishni taklif etdi. Eng avvalo gap kontrakt asosida harbiy xizmat qilishga o'tish orqali armiyani qisqartirish xususida bordi. Markaziy Osiyo sharoitida samarali jangovar harakatlar olib borishga qodir professional armiyaga asos bo'lib qolishi haqida so'z yuritildi.

O'zbekiston Respublikasi Qurolli Kuchlari jangovar tayyorgarligini ta'minlashning ustuvor vazifalari orasida qo'shnlarni tayyorlashda milliy g'oya, milliy mustaqillik mafkurasiga tayangan holda tarbiyaviy ishlarni tashkil etishning butun tizimini qayta tuzishga kirishilganligini alohida ta'kidlash zarur.

Mamlakat Prezidenti tashabbusi bilan Qurolli Kuchlarning rezervchilari instituti tarkib topganligi muhim ahamiyatga ega bo'ldi. Rezerv safini to'ldirishning maqsadi, vazifalari, prinsiplari va urush vaqtida rezervdan foydalanishning mexanizmi belgilab qo'yildi.

Mintaqamizdagi va mamlakatimiz chegaralari yaqinidagi murakkab harbiy-siyosiy vaziyat, butun jahonda ekstremistik kuchlar kuchayganligi Prezidentning 2000 yil 7 fevraldagi Farmoni bilan tasdiqlangan yangi Mudofaa doktrinasini ishlab chiqish zaruriyatini yuzaga keltirdi, unga muvofiq mamlakat Qurolli Kuchlari o'zida Mudofaa vazirligi bo'linmalari, Chegara qo'shinlari, Ichki ishlar vazirligi hamda Milliy xavfsizlik xizmatining maxsus bo'linmalari va boshqa idoralarning harbiy tuzilmalarini birlashtirdi.

Mudofaa va harbiy qurilish sohasida yagona davlat siyosatini o'tkazish hamda rivojlangan demokratik davlatlar tajribasini chuqur o'rganish asosida Qurolli Kuchlar ustidan samarali fuqarolik nazoratini o'rnatish maqsadida Mudofaa vazirligi hamda respublikaning mudofaa va xavfsizlikni ta'minlovchi boshqa tuzilmalari oldida turgan vazifalar qayta ko'rib chiqildi. O'zbekiston Respublikasi Mudofaa vaziri etib harbiy bo'lmagan shaxs tayinlandi.

Qurolli Kuchlarning Birlashgan shtabi tashkil etildi va u O'zbekiston Respublikasining suvereniteti hamda hududiy yaxlitligini qurolli himoya qilish bo'yicha qarorlarni ishlab chiquvchi va amalga oshiruvchi yagona qo'mondonlik organiga aylandi.

Kompyuter texnologiyalaridan, modelashtirish, chalg'itish uslublaridan va boshqa zamonaviy ta'lim shakllaridan foydalaniladigan, harbiy xizmatchilarni tayyorlashning mutlaqo yangi shakllari hisoblanadigan serjantlar maktablari va tayyorlov markazlari joriy etildi.

O'zbekiston harbiy xavfsizligini ta'minlashning huquqiy asoslari ham shularga muvofiq ravishda rivoj topib, endilikda qonun hujjatlarining butun bir majmuini tashkil etadi.

1999 yildan boshlab "O'zbekiston Respublikasining Davlat chegarasi to'g'risida" (1999 yil 20 avgust), "Fuqaro muhofazasi to'g'risida" (2000 yil 26 may), "Terrorizmga qarshi kurash to'g'risida" (2000 yil 15 dekabr), yangi tahrirdagi «Mudofaa to'g'risida" (2000 yil 11 may), "Umumiy harbiy majburiyat va harbiy xizmat to'g'risida" (2002 yil 12 dekabr) va "O'zbekiston Respublikasi Qurolli Kuchlari rezervidagi xizmat to'g'risida" (2003 yil 25 aprel) kabi qonunlar qabul qilindi.

O'zbekiston Respublikasi Prezidentining "O'zbekiston Respublikasi Harbiy prokuraturasini tashkil etish to'g'risida" (30.03.1999 y. №PF-2277), "O'zbekiston Respublikasi Harbiy sudini tashkil etish to'g'risida" (23.09.1999 y. №PF-2421) va boshqa Farmonlari ham e'lon qilindi.

Qonunchilik – jamiyatning huquq va ehtiyojlariga monand holda tinimsiz rivojlanib boradigan jonli organizmdir. Shunga muvofiq ravishda harbiy huquqni tegishli fan tarmog'i sifatida rivojlantirib borish zarur. Harbiy qonunchilik tizimida ro'y berayotgan o'zgarishlar normativ-huquqiy boshqaruvning mazkur sohadagi tartibotlarini chuqur tadqiq qilish natijalariga asoslanishi kerak. Bundan tashqari, milliy xavfsizlik huquqi tizimini, uning tuzilmalari va tarkibini talqin va bayon etishda yangicha yondoshuvlarga ehtiyoj sezilmoqda. Bu vazifaning talab darajasida hal etilishi qonunchilikdan barchaning foydalanish erkinligini ta'minlash va qonunlardagi takroriylikning oldini olish imkonini beradi, milliy xavfsizlikni ta'minlash sohasida yuzaga keladigan munosabatlarni boshqarish tizimiga taalluqli normalarning o'zaro uyg'un bo'lishi va to'g'ri qo'llanishiga olib keladi.

Shubhasiz, milliy xavfsizlikni ta'minlashga doir huquq tizimini rivojlantirish jarayoni hali nihoyasiga yetganicha yo'q. Huquqiy jihatdan tartibga solish predmeti o'zgarmoqda, uning mexanizmi takomillashmoqda. Yangi muammolar ham vujudga kelmoqda, ularni hal etish uchun ilmiy asoslangan yangicha yondoshuvlar talab qilinayotir. Tabiiyki, ijtimoiy munosabatlar rivoji yuridik munosabatlar rivojiga nisbatan ildamroq bo'ladi. Qonunchilik hamisha siyosiy-huquqiy va iqtisodiy madaniyatning yig'ma mahsuloti, tegishli ijtimoiy munosabatlarga izmini o'tkazishning yo'l qo'yish mumkin bo'lgan chegarasini belgilashga nisbatan jamiyatning anglab yetilgan ehtiyojlarining amalga oshirilishidir.

Xavfsizlik va mudofaa sohasidagi qonunchilikning rivoji, shuningdek, qabul qilinayotgan qonunlar ijrosi ustidan nazorat qilish mexanizmlarining samaradorligini oshirish, bizning nazarimizda, O'zbekiston Respublikasi Milliy xavfsizlik konsepsiyasida ko'zda tutilgan maqsadlarga erishishning asosiy omillaridir.

O'zini o'zi nazorat qilish savolari:

1. "Milliy xavfsizlik" tushunchasi nimani anglatadi?
2. O'zbekiston Respublikasi milliy xavfsizlikni ta'minlash borasida qanday xalqaro tashkilotlar bilan hamkorlik o'rnatgan?
3. O'zbekiston Respublikasi milliy xavfsizlikni ta'minlash borasida qanday xalqaro huquqiy hujjatlarga qo'shilgan?
4. Milliy xavfsizlikning obyekti bo'lib nimalar hisoblanadi?
5. Harbiy doktrina deganda nimani tushunasiz?
6. O'zbekiston Respublikasi harbiy xavfsizligini ta'minlashning huquqiy asoslari qanday huquqiy hujjatlar bilan belgilangan?

XXXIII BOB. O'ZBEKISTON RESPUBLIKASINING KONSTITUTSIYAVIY TARAQQIYOT ISTIQBOLLARI

1-§. Jamiyatni demokratlashtirish – Konstitutsiyani hayotga tatbiq etishning muhim sharti

2-§. Konstitutsiya va siyosiy-huquqiy islohotlar

3-§. Jamiyatning barcha sohalarini demokratlashtirish va yangilashning konstitutsiyaviy asoslari

4-§. Konstitutsiya va fuqarolik jamiyatini shakllantirish

5-§. Konstitutsiya va ko'ppartiyaviylik tizimini qaror toptirish

6-§. Konstitutsiya va nodavlat notijorat tashkilotlari tizimini rivojlantirish

7-§. Mahalla va o'zini o'zi boshqarish organlari: demokratlashtirish va zamonaviylashtirish

8-§. Konstitutsiya va mustaqil "to'rtinchi hokimiyat"

9-§. Konstitutsiya va Inson huquqlari bo'yicha demokratik institutlar tizimining takomillashib borishi

10-§. Konstitutsiya va oila

1-§. Jamiyatni demokratlashtirish – Konstitutsiyani hayotga tatbiq etishning muhim sharti

O'zbekiston Respublikasi uchun XXI asr boshida hayotimizning barcha sohalarini Konstitutsiya normalari asosida jamiyatni demokratlashtirish va yangilash, mamlakatni modernizatsiya va isloh qilish yo'lida ustuvor vazifalarni aniqlab, yaqin kelgusidagi faoliyatimizning bosh maqsad va mazmunini belgilab olishda O'zbekiston Respublikasi Prezidenti I.A.Karimovning Oliy Majlis Qonunchilik palatasi va Senatining qo'shma majlisidagi ma'ruzalari alohida o'rin tutadi.¹

Ma'lumki, mustaqillikning o'tgan qisqa tarixiy davrida mamlakatimiz ijtimoiy hayotning barcha sohalarida ham tub islohotlar izchil amalga oshirildi. Hur O'zbekiston erkin demokratik konstitutsiyaviy davlat va adolatli fuqarolik jamiyati barpo etishdek buyuk maqsad sari o'ziga xos va o'ziga mos taraqqiyot yo'lidan bormoqda. Hayotning o'zi, jamiyatni demokratlashtirish va yangilashning, mamlakatni modernizatsiya va isloh etishning o'zbekcha modelini tanlangan yo'limiz va tamoyillarimizning to'g'ri ekanini ko'rsatmoqda.

Qisqa fursatda O'zbekistonda Konstitutsiya zamirida tamomila yangi siyosiy va huquqiy tizim shakllandi. Fuqarolarimizning siyosiy va huquqiy ongi va tafakkurida, dunyoqarashida jiddiy o'zgarishlar sodir bo'ldi. Odamlarimizning mustaqilligimizni mustahkamlash borasidagi ezgu niyatlarining qat'iyligini 2002 yilgi umumxalq referendumini va 2004 yilgi ikki palatali Oliy Majlisga hamda mahalliy Kengashlarga bo'lib o'tgan saylovlar yana bir bor tasdiqladi.

Darhaqiqat, odamlarimizda hozirgi zamonning mohiyatini tushunishga intilish, siyosiy va huquqiy islohotlarda faol ishtirok etishga bo'lgan harakat hissi kuchayib bormoqda.

Shu munosabat bilan jamiyatimizni demokratlashtirish va yangilash, mamlakatni modernizatsiya va isloh qilishning hozirgi bosqichdagi asosiy vazifalari va ustuvor yo'nalishlarini aniqlash alohida ahamiyat kasb etadi.

¹ Qarang: Karimov I.A. Bizning bosh maqsadimiz- jamiyatni demokratlashtirish va yangilash, mamlakatni modernizatsiya va isloh etishdir. T., "O'zbekiston", 2005, 30-93-betlar.

O'zbekistonda hayotning barcha sohalarini demokratlashtirish zarurligini anglab yetish xalqning ichki ehtiyojlariga va jamiyatning siyosiy va huquqiy islohotlar muqarrarligini ta'minlashga intilishiga asoslangandir. Faqat konstitutsiyaviy davlat va adolat fuqarolik jamiyati sotsial taraqqiyot va siyosiy barqarorlikni, inson huquqlari va erkinliklarini kafolatlaydi.

Jamiyatni demokratlashtirish deganda nimani tushunish kerak?

Birinchidan, shaxs, jamiyat va davlat tomonidan jahonda umum e'tirof etilgan demokratik-huquqiy qadriyatlarni mamlakat aholisining madaniy-tarixiy tajribasi va ijtimoiy ruhiyatidan kelib chiqqan holda o'zlashtirishning tadrijiy jarayonini.

Ikkinchidan, millat hayoti va faoliyatining barcha ijobiy mexanizmlarini yangilash va konstitutsiyaviy qadriyatlarga moslashtirishni tushunmoqni anglatadi.

Hayotimizning barcha sohalarini demokratlashtirish yo'li o'z mohiyat e'tiboriga ko'ra mamlakatimizda amalga oshirilayotgan barcha o'zgarishlarning asosiy bog'lovchi bo'g'iniga aylandi.

Hozirgi dunyoda demokratik taraqqiyot qadriyatlari, konstitutsiyaviy tamoyillari va me'yorlari borgan sari har tomonlamalik kasb etib bormoqda, ularning zarurligi va ta'sirchanligi endilikda hech qayerda inkor etilishi mumkin emas. Bunda demokratiya va taraqqiyot sari borishning milliy modellari tobora keng o'rin tutmoqda. O'zbekistonning davlat siyosati va ijtimoiy hayotida demokratik taraqqiyot qadriyatlari, konstitutsiyaviy tamoyillari va me'yorlarining har tomonlamaligi tobora ko'proq e'tirof etilmoqda.

Demokratlashtirishning milliy modellari konstitutsiyaviy taraqqiyotning umume'tirof etilgan me'yorlarini o'z madaniyati va an'analari, xalqning aql-zakovati va muayyan ijtimoiy-tarixiy va siyosiy shart-sharoitlarga asoslagan holda moslashtiradi.

O'zbekistonda demokratlashtirish va yangilashning quyidagi yo'nalishlarini ko'rsatish mumkin.

Birinchi yo'nalish, yangi konstitutsiyaviy tuzumga o'tishning o'zimizga xos va mos modeli. Bu iqtisodiyotda falaj terapiyasidan voz kechishga asoslangan, aholining eng himoyalangan qatlamlarini (kam ta'minlanganlar – nogironlar, ko'p bolali oilalar, yolg'iz qariyalar va talabalarni) maqsadli ijtimoiy qo'llab-quvvatlashga hamda iqtisodiy, siyosiy va huquqiy islohotlarni o'tkazish borasida jahonda to'plangan ilg'or tajribani O'zbekistonning mavjud sharoitida mustaqil qo'llanishga qaratilgan yo'ldir.

Ikkinchi yo'nalish, siyosiy va huquqiy islohotlarning bosqichma-bosqichligi. Bu o'tqazilayotgan siyosiy-huquqiy islohotlarning izchil va tadrijiy bo'lishini, inson huquqlari va erkinliklarining, ijtimoiy va siyosiy sohalaridagi demokratik institutlarning huquqiy va iqtisodiy asoslarini barpo etishni, institutsional tuzilmalarni zamonaviylashtirish hamda milliy ma'naviyat va madaniyatni konstitutsiyaviy tamoyillarga moslashtirishni nazarda tutadi.

Uchinchi yo'nalish, Konstitutsiyaviy davlat hokimiyati mexanizmlarini demokratlashtirish. Konstitutsiya asosida hokimiyat tarmoqlari – qonun chiqaruvchi, ijro etuvchi va sud hokimiyatining bo'linishi amalga oshdi. Davlat apparatining cheksiz hukmronligidan voz kechish va jamiyatdagi turli manfaatlar hamda munosabatlarni muxtasar shaklda ifodalashga davlat etilgan siyosiy institut sifatida demokratik huquqiy konstitutsiyaviy tuzum shakllanmoqda.

To'rtinchi yo'nalish, siyosiy tizimda fuqarolik jamiyatini shakllantirish. Bu inson huquqlarini himoya qiluvchi va jamoatchilik fikrini o'rganuvchi, O'zbekiston uchun mutlaqo yangi demokratik institutlar vujudga kelishi, yangidan tuzilgan siyosiy partiyalarning mustahkamlanishi, nodavlat notijorat tashkilotlar, erkin va mustaqil ommaviy axborot vositalari paydo bo'lishi demakdir.

Fuqarolar jamiyat va davlatni boshqarishda ishtirok etishi, hokimiyatning vakillik organlari ularni qanday boshqarayotgani, bu organlarda ularning manfaatlari qanday ro'yobga chiqarilayotgani haqida axborot olishdan iborat konstitutsiyaviy huquqlarni tushunib yetishlariga va bu huquqlaridan foydalana olishlariga erishmoq lozim.

Biz bugungi demokratlashtirish jarayonlariga jamiyatimizni erkinlashtirish natijalariga bu yo'lda erishilgan dastlabki bosqich sifatida qaraymiz.

2-§. Konstitutsiya va siyosiy-huquqiy islohotlar.

Jamiyat hayotining barcha sohalarini demokratlashtirish va yangilash mamlakatimizni modernizatsiya qilish yo'lida amalga oshirilayotgan siyosiy-huquqiy islohotlar keng qamrovli va muhim masalalardir. Bu masalalar Konstitutsiya qoidalarini hayotga izchil tatbiq etishda muhim ahamiyatga ega.

Buning bir necha sabablari bor.

Birinchi sababi, biz mustaqilligimizning dastlabki yillarida konstitutsiyaviy tuzumni isloh qilishning ustuvor yo'nalishlari bo'yicha o'z oldimizga qo'ygan maqsad va vazifalarni asosan amalga oshirib bo'ldik. Ijtimoiy-siyosiy hayotimizda tub demokratik o'zgarishlar amalga oshirildi. Yangi konstitutsiyaviy institutlar tizimi shakllandi. O'zbekistonda demokratik konstitutsiyaviy tuzum barpo etildi.

Amalda haqiqiy ko'ppartiyaviylik muhiti qaror topmoqda. Jamiyat hayotida nodavlat notijorat tashkilotlari va jamoat birlashmalarining soni oshib, mavqei o'sib bormoqda. Ular faqat aholi turli qatlamlari va guruhlarining manfaatlarini ifoda etibgina qolmay, balki odamlarning ijtimoiy fikrini shakllantirishga ham faol ta'sir ko'rsatmoqda.

Ikkinchi sababi, mamlakatimizda izchil o'tkazilayotgan siyosiy-huquqiy islohotlarning poydevori bo'lib xizmat qiladigan, ularning ortga qaytmasligini kafolatlaydigan mustahkam konstitutsiyaviy zamin yaratildi. Yangi siyosiy tizimning konstitutsiyaviy-huquqiy asoslari barpo etildi.

Uchinchi sababi, istiqlol yillarida odamlarimizning siyosiy va huquqiy tafakkuri va dunyoqarashi, siyosiy hayotga bo'lgan munosabati tubdan o'zgardi. Kishilarimiz siyosiy va huquqiy ongida demokratik qadriyatlar mustahkamlanmoqda. Aholining ijtimoiy-huquqiy faolligi, siyosiy islohotlarni zarurligiga va mamlakatimizning buyuk kelajagiga bo'lgan qat'iy ishonchi oshib bormoqda. Yurtboshimiz iboralari bilan aytganda, taraqqiyotimizning bugungi bosqichida inson omili jamiyatimizni harakatga keltiruvchi qudratli kuchga aylandi.

To'rtinchi sababi, O'zbekiston butun dunyoda xalqaro huquq va jahon hamjamiyatining teng huquqli subyekti sifatida tan olindi va uning bu mavqei mustahkamlanib bormoqda. Biz demokratik jamiyatning xalqaro miqyosda e'tirof etilgan tamoyillarini tan olamiz. Bu tamoyillar mustaqilligimiz Qomusi bo'lmish – Konstitutsiyamizda o'z ifodasini topgan.

Beshinchi sababi, XX asrning oxirida yurtimizda ko'ppartiyaviylik va muqobillik asosida Respublika Prezidenti va Oliy Majlisga hamda mahalliy Kengashlarga bo'lib o'tgan saylovlar xalqimizning jamiyatni demokratlashtirish va erkinlashtirish borasida o'tkazilayotgan siyosiy-huquqiy islohotlarni izchil rivojlantirish va yanada chuqurlashtirishga bo'lgan xohish-istagini yana bir bor yaqqol namoyon qildi.

Yurtboshimiz ta'kidlaganlaridek, bizning asosiy va muqaddas vazifamiz – odamlarning ana shu ishonch va umidlarini oqlashdir.

Oltinchi sababi, XXI asr boshida biz siyosiy-huquqiy islohotlarimizning usutuvor yo'nalishlarini belgilab olishimiz zarur. Siyosiy va huquqiy islohotlar borasida erishgan

yutuqlarimizni ta'kidlash bilan cheklanib qolmaslik kerak. Avvalo, siyosiy va huquqiy islohotlar yo'lidagi mavjud muammolar haqida ko'proq gapirishimiz lozim.

Erkinlashtirish va islohotlarni chuqurlashtirish - bu bizning olg'a intilishimizning kafolati va asosi, u nafaqat iqtisodiy, balki, ham ijtimoiy, ham siyosiy vazifalarni hal qilishning asosiy shartidir.

3-§. Jamiyatning barcha sohalarini demokratlashtirish va yangilashning konstitutsiyaviy asoslari

Jamiyatni erkinlashtirish va yangilash borasida, avvalambor, aholining siyosiy faolligini kuchaytirish, jamiyatda manfaatlar va qarama-qarshi kuchlar o'rtasida muvozanatni ta'minlaydigan kuchli mexanizmlarni shakllantirish zarur.

Bu sohada besh yo'nalishni ko'rsatish mumkin.

Birinchi yo'nalish, ijtimoiy taraqqiyotga xalaqit beradigan merosdan qutula borib, O'zbekistonda xalqning tarixiy merosi va madaniyati sarchashmalaridagi barcha foydali narsalar saqlab qolinmoqda, uning sharqona an'anaviy tafakkur salohiyati hisobga olinmoqda. O'zbek xalqining boy madaniyatidan, maorif, ta'lim, fan tizimining muayyan yutuqlaridan, shuningdek milliy an'alaridan voz kechmaslik lozim. Huquqiy davlat va fuqarolik jamiyatining dunyoviy xususiyati, shuningdek, ularning – barcha diniy konfessiyalarga chuqur hurmat bilan qarashi erkinlashtirish kafolatlari jumlasiga kiradi.

Ikkinchi yo'nalish, demokratlashtirishga bosqichma-bosqich o'tish g'oyasining strategik ahamiyati nafaqat jamiyatda siyosiy barqarorlikni saqlab qolishdan, balki vujudga kelayotgan fuqarolik jamiyati uchun huquqiy, siyosiy, axborot-ma'rifiy va psixologik shart-sharoit yaratishdan iborat.

Uchinchi yo'nalish, davlat rahbariyati bozor munosabatlariga o'tish borasida tanlangan yo'lning mazmun-mohiyati va to'g'riligini doimo tushuntirib borish mas'uliyatini o'z zimmasiga oldi. Davlat islohotchi vazifasini bajarayapti va fuqarolar Konstitutsiya va qonunlarga ko'ra o'z huquqlaridan foydalanishlarida ularni faol bo'lishga rag'batlantirmoqda. Tan olish kerakki, hozircha mamlakat rahbariyatining o'zi mavjud kamchiliklarning asosiy tanqidchisidir. Biroq jamoatchilik fikri, fuqarolar murojaatlari bunday tanqidga undovchi sabablar bo'lmoqda.

To'rtinchi yo'nalish, aholi barcha ijtimoiy qatlamlari o'rtasida ijtimoiy-iqtisodiy va siyosiy manfaatlar muvozanati, shuningdek millatlararo va konferensiyalararo (O'zbekistonda 120 dan ziyod milliy jamoalar bo'lib, o'zbeklar aholining salkam 78 foizini tashkil etadi) totuvlik muvozanati tarkib topdi, saqlab turilibdi va rivojlantirilmoqda.

Jamiyatimizda mavjud bo'lgan turli manfaatlar, qarama-qarshi kuchlar va harakatlar o'rtasidagi muvozanatni ta'minlaydigan samarali izchil mexanizmi shakllantirish, mamlakatni modernizatsiya qilish va isloh etish, hayotimizning barqaror va mustahkam taraqqiyotining mukammal kafolatidir.

Beshinchi yo'nalish, eng muhimi – muayyan qiyinchiliklarga qaramay, mamlakatni modernizatsiya etish, siyosiy, iqtisodiy va madaniy sohalarida islohotlar o'tkazish uchun imkoniyatlar ochmoqda.

4-§. Konstitutsiya va fuqarolik jamiyatini shakllantirish

Konstitutsiya asosida O'zbekistonda demokratik fuqarolik jamiyatini shakllantirish uchun ehtiyoj bormi?

Bu savolga qat'iy ha deb javob berish mumkin. Bu yerda sovet davrida amal qilgan, bita hukmron siyosiy partiya ko'rsatmalarini bajargan totalitar ma'muriy-buyruqbozlik davlati juda qisqa muddatda isloh qilinayotgan milliy demokratik davlatga aylantirildi.

Boshqa ijtimoiy-madaniy va siyosiy-ruhiy sabablar bilan bir qatorda, demokratik tajriba va uning rivojlangan institutlari yo`qligi fuqarolik jamiyatini shakllantirishda orqada qolishga sabab bo`ldi. Bunday ahvolni bartaraf etishda asosiy kuch - yuksak siyosiy madaniyatli fuqarolar va islohotchi-davlatning o`zidir.

O`zbekiston demokratik fuqarolik jamiyatini jadal shakllantirib borishdan manfaatdor.

Birinchidan, chunki shu asnoda mamlakatning ijtimoiy yo`naltirilgan bozor iqtisodiyoti sari olg`a siljishi yo`llari va usullari xususida fuqarolar kelishuviga erishish to`g`risida norasmiy ijtimoiy shartnoma tuzish va uni ro`yobga chiqarishda davlat uchun sherik vujudga keltirildi.

Ikkinchidan, fuqarolik jamiyati o`z institutlari orqali shaxsning davlat ishlarini boshqarishda keng ishtirok etishini ta`minlagan holda, davlatda vakillik demokratiyasining va mamlakatdagi siyosiy tizimning asosi hisoblanadi.

Uchinchidan, O`zbekiston xalqi fuqarolik institutlari va mexanizmlari, avvalo, saylov tizimi referendum, umumxalq muhokamalari orqali o`zining siyosiy yuksalishi va hayotiy muhim milliy manfaatlarini ifodalashi uchun barqaror shart-sharoitlar yaratmoqda.

To`rtinchidan, fuqarolik jamiyati shaxs va jamiyat, fuqaro va davlat, etnik va konfessional jamoalar, ijtimoiy-demografik guruhlarining hayotiy muhim manfaatlari o`zaro maqbul muvozzatidan kelib chiqqan holda ko`rib chiqadi.

Beshinchidan, demokratik jamiyat fuqarolarning siyosiy va ijtimoiy faolligiga asoslangan. O`z navbatida, uning o`zi turmushning barcha sohalaridagi islohotlar jarayonida bunday faollikning o`sib borishini izchil rag`batlantirib boradi va davlatning byurokratlashuvi, uning institutlari fuqarolarning hayotiy muhim manfaatlaridan uzilib qolishi xavfiga qarshi turadi.

Jamiyatni demokralashtirish jarayonida, avvalo, fuqarolarning siyosiy, iqtisodiy faolligini kuchaytirish va insonning o`z qobiliyatini to`la ro`yobga chiqarishi uchun tegishli shart-sharoit yaratish lozim.

Adolatli fuqarolik jamiyatining asoslari shakllanayotgan paytda siyosiy ko`ppartiyaviylik, nodavlat notijorat tashkilotlar, shu jumladan inson huquqlarini himoya qilish, erkin va demokratik matbuot kabi demokratik institutlarni rivojlantirish tashkil topishi muhim ahamiyat kasb etadi. Fuqarolar o`zlari uchun yangi bo`lgan siyosiy tanlov imkoniyatiga, jamoatchilik tuzilmalari esa-fuqarolar tomonidan qo`llab-quvvatlanish uchun musobaqalashish imkoniyatiga ega bo`ladilar.

5-§. Konstitutsiya va ko`ppartiyaviylik tizimni qaror toptirish

Demokratlashtirishning darajasi siyosiy partiyalar soniga qarab aniqlanmaydi, balki fuqarolik jamiyatining ehtiyojlariga va muayyan siyosiy guruhlar uning tub manfaatlarini ifodalashiga bog`liq bo`ladi. O`zbekistonda ijtimoiy fikr an`analari shundayki, siyosiy partiya tushunchasi uning ancha ko`p sonliligi, aholining ko`pgina qatlamlarlaridagi, mintaqalardagi ta`siri, uning vakillari davlat hokimiyati tizimida ishtirok etishi ko`lami, eng muhimi, fuqarolarni qiziqtiradigan muammolarni hal etishga qodirligi bilan belgilanadi.

Har bir partiya muayyan ijtimoiy qatlamga tayangan holda, ana shu toifa manfaatlarining himoyachisi sifatida o`zining aniq va ravshan harakat dasturiga ega bo`lishi kerak. Unda har qaysi partiyaning maqsad va vazifalari, jamiyat taraqqiyoti borasidagi muqobil takliflari o`z ifodasini topishi lozim.

Siyosiy partiyalarga qo`yiladigan talablar reytingida davlatning konstitutsiyaviy normalarini hurmat qilish va ularga rioya etish birinchi o`ringa qo`yilgan. Siyosiy partiya

tushunchasi, agar bunday partiya huquqiy asosda, O'zbekiston Respublikasi Adliya vazirligida ro'yxatga olingan ustaviga muvofiq ish olib borsagina qo'llaniladi.

Siyosiy partiyalar faoliyatining huquqiy asoslari Konstitutsiyamizning 34-moddasida, Siyosiy partiyalar to'g'risidagi Qonunda (1996 yil 26 dekabr) va siyosiy partiyalarni moliyalashtirish to'g'risidagi Qonunda (2004 yil 30 aprel) ta'riflab berilgan. Davlat siyosiy partiyalarning huquqlari va qonuniy manfaatlari muhofaza etilishini kafolatlaydi, ustavda belgilangan maqsadlari va vazifalarini bajarishlari uchun ularga teng huquqiy imkoniyatlar yaratib beradi. Davlat hokimiyati va boshqaruv organlari, korxonalar, muassasalar, tashkilotlarning va mansabdor shaxslarning siyosiy partiyalar ichki ishlariga aralashishlari yohud, agar faoliyat qonunga hamda o'z ustavlariga muvofiq amalga oshirilayotgan bo'lsa, ular faoliyatiga u yoki bu tarzda to'sqinlik qilishlari man etiladi.

Siyosiy partiyalar to'g'risidagi Qonunning 5-moddasida siyosiy partiyalarning davlat organlari va mansabdor shaxslar faoliyatiga aralashuviga yo'l qo'ymasligi belgilab qo'yilgan. Agar sovet davrida hukmron yakka hokim partiyaning rahbarlari o'z amrini davlat hokimiyati organlariga o'tkazgan, qonunlarni inkor etgan bo'lsalar, endilikda qonun bunday xatti-harakatlarning g'ayriqonuniyligini alohida belgilab qo'ygan.

Konstitutsiyaning 77-moddasi va Siyosiy partiyalar to'g'risidagi Qonun parlamentda va mahalliy xalq deputatlari Kengashlarida faoliyat yuritish uchun partiyalarga keng imkoniyatlar beradi. O'z vakillari ularga saylangan taqdirda, ular qonunchilik tashabbusi bilan chiqishlari, hukumatga va mahalliy davlat organlariga so'rov bilan murojaat etishlari, muhokama qilinayotgan kun tartibi bo'yicha partiya nuqtai nazarini tushuntirib berishlari mumkin.

Barcha siyosiy partiyalar jamiyatda obro'li kishilarga va yoshlarga tayanishga intiladi. Har bir siyosiy partiya barcha asosiy masalalar bo'yicha u yoki bu darajada hukumatni qo'llab-quvvatlashini va ularni amalga oshirish usullari to'g'risida takliflar bildirishda muayayn mustaqillikka egaligini e'lon qiladi.

Siyosiy partiyalarning rahbarlari va faollari o'zlarining shiorlariga fuqarolarning aksariyati loqaydligini va ularni saylovlarda qo'llab-quvvatlashga tayyor emasligini tan oladilar. Buni bartaraf etish uchun siyosiy partiyalar o'z rahbariyati tarkibiga yoshlarni kiritishni va ayni chog'da mahallalarda obro'li, partiya siyosatining targ'ibotchilari bo'lishga tayyor fuqarolarni jalb etishga intiladi. Shu maqsadda jamoatchilik fikri o'rganiladi, hamda xalq bayramlari va milliy bayramlar munosabati bilan ommaviy-siyosiy tadbirlar o'tkaziladi.

Ular xalq xokimiyat o'rtasidagi bog'lovchi bo'g'in vazifasini bajarishi lozim bo'lgan demokratik institutga tezroq aylanishi o'ta muhimdir. Modernizatsiya va islohotchilik g'oyalarini va ularni ro'yobga chiqarish dasturlarini ko'tarib chiqish borasida partiyalar o'rtasida chinakam kimo'zarlik, raqobat bo'lishi maqsadga muvofiqdir.

Amaldagi ko'ppariyaviylik – bu har xil qarash va g'oyalar o'rtasidagi bahs-munozara, turli partiyalar, jumladan, muxolif partiyalar uchun ham siyosiy raqobat maydoni demakdir.

6-§. Konstitutsiya va nodavlat notijorat tashkilotlari tizimini rivojlantirish

Fuqarolarning siyosiy faolligi ularning partiyalardagi a'zoligi orqali ham, nodavlat notijorat tashkilotlari faoliyati orqali ham, garchi u hokimiyat vakillik organlariga saylovlarda qatnashmay, siyosiy va mafkuraviy kurashdan chetda tursada, ro'yobga chiqarilishi mumkin.

Jamiyat hayotida nodavlat va jamoat tizimlarining mavqei o'sib bormoqda. So'nggi yillarda jamoat birlashmalari va nodavlat tashkilotlari soni 5000 tadan oshdi. "Ular faqat

aholi fikrining turli ko`rinishlarini ifoda etib qolmasdan, odamlarning ijtimoiy fikrini shakllantirishga ham faol ta'sir ko`rsatmoqda”¹.

**O`zbekistonda nodavlat notijorat tashkilotlari shakllanayotgan fuqarolik mexanizmidir.** Fuqarolar yoki yuridik shaxslarning tashabbusi bilan tuzilgan bu ko`ngilli, o`zini o`zi boshqaruvchi tashkilotlar xilma-xilligi bilan farqlanadi. Barcha nodavlat va jamoat birlashmalarini bir necha guruhlariga bo`lish mumkin:

Birinchi guruh: aholi muayyan yirik toifalarining ijtimoiy manfaatlarini ko`zlab ishlashga ixtisoslashgan hukumatga qarashli bo`lmagan umummilliy tashkilotlar. **Bunday tashkilotlar jumlasiga:** “Mahalla” jamg`armasi, O`zbekiston Respublikasi Xotin-qizlar qo`mitasi, O`zbekiston Respublikasi Nogironlar uyushmasi, “Kamolot” yoshlar jamg`armasi, “Nuroni” faxriylar jamg`armasi kiradi.

Ikkinchi guruh: ixtisoslashgan milliy va xalqaro jamg`armalar: “Ekosan”, “Sog`lom avlod uchun” jamg`armasi, Amir Temur madaniy-tarixiy jamg`armasi, matbuotni demokratlashtirish va jurnalistlarni qo`llab-quvvatlash jamg`armasi, Orolni qutqarish jamg`armasi, Markaziy Osiyo mamlakatlari madaniyat va fan arboblari anjumani.

Uchinchi guruh: hukumatga qarashli bo`lmagan huquqni himoya qiluvchi tashkilotlar: Shaxs huquqlarini himoya qilish qo`mitasi, Inson huquqlari va gumanitar huquqni o`rganish markazi, sudyalalar va advokatlar assosatsiyalari.

**To`rtinchi guruh:** milliy madaniyat markazlari (yuztadan ziyod), O`zbekistonda yashovchi milliy (ozchilikni tashkil etuvchi) jamoalar vakillarini madaniyati, ma`naviyati, urf-odatlarini saqlab qolish maqsadida birlashtirgan.

Oltinchi guruh: umummilliy xayriya jamiyatlari, jamg`armalari: Bolalar jamg`armasi, bolalar uylari tarbiyalanuvchilarini ijtimoiy himoya qilish jamg`armasi, Respublika talabalar jamg`armasi.

Yettinchi guruh: ijtimoiy ahamiyatli va ijodiy qiziqishlar bilan bog`liq, asosan, ekologiya masalalari bo`yicha mahalliy birlashmalari: sayyohlik va badiiy havaskorlik klublari, nogiron bolalar ota-onalarining birlashmalari.

Sakkizinchi guruh: jamoat muassasalari: “Ijtimoiy fikr” jamoatchilik markazi, Jurnalistlarni tayyorlash xalqaro jamoatchilik markazi, shuningdek Samarqanddagi mushkul vaziyatlarda ayollar va o`smirlarga ruhiy yordam ko`rsatish bilan shug`ullanuvchi “Sabr” ishonch markazi kabi hukumatga qarashli bo`lmagan mahalliy ijtimoiy muassasalar.

Qisman hukumatga qarashli holda (davlatning tashkiliy va moddiy-moliyaviy qo`llab-quvvatlashida) tuzilgan bir qator jamg`armalar, markazlar va jamiyatlarning hukumatga qarashli bo`lmagan tashkilotlarga aylanishini tendensiya sifatida e`tirof etish mumkin. Bu O`zbekistonda nodavlat notijorat tashkilotlari harakatining shakllanishiga xos xususiyatdir.

Nodavlat notijorat tashkilotlari:

1. O`z ustavi Konstitutsiya va qonun hujjatlariga muvofiq bo`lgan taqdirda uni adliya organlarida ro`yxatdan o`tkazish huquqiga ega.
2. O`zining ijtimoiy ahamiyatli loyihalarini amalga oshirish uchun har qanday qonuniy asosda ishlab turgan dunyoviy tashkilot va fuqarolardan homiylik yordami olishi mumkin.
3. Mamlakat mintaqalarida o`z filiallari yoki boshqa tarkibiy bo`linmalarin tuzadi, boshqa nohukumat tashkilotlarning muassislari bo`lishi mumkin.
4. Ijodiy, xayriya, madaniy-ma`rifiy axborotga oid, ijtimoiy ko`maklashuvga oid va jamiyat uchun foydali boshqa faoliyatni amalga oshiradi

¹ Karimov I.A. Biz kelajagimizni o`z qo`limiz bilan quramiz. T.7. –T.: O`zbekiston, 1999, -384-bet.

5. Zaruriyat bo'lganda muhtoj fuqarolar yoki boshqa nohukumat tashkilotlarni huquqiy jihatdan qo'llab quvvatlaydi.
6. O'z ustavi doirasida xalqaro faoliyat bilan shug'ullanishi va chet el nodavlat tashkilotlari bilan aloqa bog'lashi mumkin.
7. Davlat hokimiyati vakillik organlariga saylov kompaniyalarida yoki boshqa siyosiy faoliyatda ishtirok etmaydi.
8. Odamlar sog'lig'i va ruhiyatiga zarari, O'zbekiston Respublikasi xalqining ma'naviy va madaniy qadriyatlariga putur yetkazishga qaratilgan faoliyat olib bormaydi.

Nodavlat notijorat tashkilotlarini rivojlantirishning yaqin istiqbollari qanday?

Nodavlat notijorat tashkilotlar shahar va mahallalarda, shuningdek, yoshlar, ayollar, nafaqaxo'rlar o'rtasida jadal rivojlanadi. Nohukumat tashkilotlarning hokimliklar tomonidan qo'llab quvvatlanadigan ijtimoiy loyihalari ommaviylashadi.

“Shuni alohida ta'kidlash kerakki, nodavlat va jamoat tashkilotlarining rivojlangan tizimi jamiyat manfaatlarini uyg'unligini qaror toptirish va mustahkamlashga xizmat qilishi lozim. Bu tizim davlat tuzilmalari faoliyatini muayyan ma'noda to'ldirishi, ularga nisbatan ma'lum bir muvozanatni ta'minlovchi vazifani bajarishi lozim”¹.

7-§. Mahalla va o'zini o'zi boshqarish organlari: demokratlashtirish va zamonaviylashtirish

O'zbekistonda isloh qilinayotgan siyosiy tizimda paydo bo'layotgan yangilanishlar bilan bir qatorda, ko'nikib qolgan ijtimoiy tuzilmalar ham bemalol amal qilmoqda. Ular yangiliklar ta'sirida o'zgarayapti, shuningdek biz xohlasak-xohlamasak, jahondagi demokratlashtirish tajribasini qo'llashga ta'sir ko'rsatadi. Bu ko'p avlodli(katta oila), tengdoshlar va hamyurtlarning uyushmasi (gap, jo'ra), qo'shnilarining hududiy jamoasi-mahalladir. Mahalla O'zbekistonda ko'p ming yillik tarixga ega bo'lib, hozirda uning maqomi shaharlar va qishloqlarda ma'muriy munosabatlarni demokratlashtirish asosi sifatida zamonaviylashmoqda.

Sovet davrida avvalo yakka tartibda qurilgan uylarda va shaharning eski qolgan qismlarida yashovchi (shu jumalan ko'p millatli) aholi o'rtasida ishlab turgan mahalla tizimining huquqlari cheklangan edi. Biroq mahallalar birdamlik va o'zaro yordam muammolarini ancha samarali hal qilar edi va shu asnoda insonparvarlik munosabatlari saqlanib qolgan edi. Endilikda sanoat shaharlarining ko'p qavatli dahalari va ko'chalari aholisi ham mahalla bo'lib yashashning tashkiliy va madaniy tamoyillariga ko'ra birlashdilar.

Fuqarolarning o'zini-o'zi boshqarish organlari vakillik va ijro etuvchi hokimiyatga nisbatan demokratik posangi bo'lish va tiyib turish tizimida mas'uliyatli o'rin tutadi. O'zini o'zi boshqarish organlari mahallalardan kelib chiqqan. 1993 yil 2 sentabrda qabul qilingan Qonun belgilaydiki, qishloq va ovullarda, shuningdek shaharlardagi turar joylarda fuqarolarning yig'inlari o'zini-o'zi boshqarish organlari hisoblanadi. Ular 2,5 yil muddatga raisni (oqsoqolni) va uning maslahatchilarini saylaydi. 2004 yil 29 aprelda "Fuqarolar yig'ini raisi (oqsoqoli) va uning maslahatchilari saylovi to'g'risida" Qonun qabul qilindi.

Fuqarolarning o'zini-o'zi boshqarish organlari qanday ishlar bilan shug'ullanadi?

Birinchidan, fuqarolarga jamiyat va davlat ishlarini boshqarishda ishtirok etish borasidagi huquqlarini ro'yobga chiqarishda ko'maklashadi.

¹ Karimov I.A. Ozod va obod Vatan erkin va farovon hayot-pirovard maqsadimiz. –T.: O'zbekiston, 2001, 10-11 bet.

Ikkinchidan, o'z hududida ijtimoiy va ommaviy tadbirlarni o'tkazish, qonunlarni ijro etishda davlat hokimiyati va boshqaruv organlariga ko'maklashish maqsadida fuqarolarni uyushtiradi.

Uchinchidan, millatlararo totuvlik bo'lishiga ko'maklashadi negaki ko'pgina aholi punktlarining etnik tarkibi xilma-xildir.

To'rtinchidan, fuqarolarning o'zini-o'zi boshqarish organlari o'z mulki, moliyasi, budjetiga ega, kichik korxonalar, kooperativlar, ustaxonalar, hunarmandchilik sexlari tashkil etadi, ana shu maqsadlar uchun bank krediti oladi.

Beshinchidan, fuqarolar yig'inining eng e'tiborli vakolatlaridan biri-oqsoqollarning korxonalarga, muassasalarga, fuqarolarga egalik qilish, foydalanish uchun va ijaraga yer berish to'g'risidagi qarorlarini tasdiqlashdir.

Oldinchidan, fuqarolarning o'zini-o'zi boshqarishi orqali davlatning ijtimoiy yordamidan foydalanishni huquqiy rasmiylashtirish va ijtimoiy yordamni o'ta nochor aholiga taqsimlash amalga oshiriladi.

Yashash joylarida aholi o'rtasidagi hukumatga qarashli bo'lmagan barcha ishlar tizimini butun mamlakatda o'z bo'limlariga ega bo'lgan nufuzli «Mahalla» jamg'armasi uyushtiradi.

Oqsoqol davlat hokimiyati va boshqaruv organlarida, sud idoralarida, yuridik va jismoniy shaxslar bilan munosabatlarda fuqarolarning o'zini-o'zi boshqarish organlari manfaatlarini himoya qiladi. Oqsoqol-tuman va shaharlar bo'g'inidagi davlat xizmatchilari bilan samarali hamkorlik qilish vakolatiga ega bo'lgan jamoat arbobidir. Hokimlar, qoida tariqasida, oqsoqollarning fikriga e'tibor bilan qaraydilar.

Joylarda budjetni shakllantirishda mahallalarning ijtimoiy-iqtisodiy manfaatlariga ko'proq o'rin berilishi zarur. Fuqarolarning o'zini-o'zi boshqaruvi rahbarlarining ijtimoiy va ishchanlik madaniyatini oshirish maqsadida keng jamoatchilik ishtirokida ularni attestatsiyadan o'tkazadi. Mahallalarning rasmiy sardorlari albatta yoshi ulug' kishilar bo'lishi kerak deb o'ylamaslik lozim. To'g'ri, ularning mutlaq ko'pchiligi 40 yoshdan oshgan, lekin 65-70 yoshdan yuqori emas. Shunday holatni kuzatish mumkin: agar oqsoqollikka ancha keksa kishi saylangan bo'lsa, uning maslahatchilari orasida o'rta yoshli kishilar ko'proq bo'ladi. Va aksincha: o'rta yoshli oqsoqollarning maslahatchilari-ko'proq keksalar. Bu kishilar ko'chalar, ko'p qavatli uylar yoki an'anaviy mahallalarda qarindosh oilalar birlashmasi vakillaridir. Xulosa qilib, O'zbekiston jamoasini oilalar birlashmasi deb qarash mumkin.

8-§. Konstitutsiya va mustaqil "to'rtinchi hokimiyat"

O'zbekiston Respublikasi Prezidenti I.A.Karimov ommaviy axborot vositalarini tubdan isloh qilish zarurligini bir necha marta ta'kidlab o'tganlar.¹ "Ommaviy axborot vasitalari jamiyatimizda haqiqiy «To'rtinchi hokimiyat» ga aylanishi, fuqarolarning siyosiy huquq va erkinliklarini ro'yobga chiqarishda eng ta'sirchan omil bo'lishi kerak».²

Mamlakatimizda mustaqil siyosiy taraqqiyotning birinchi bosqichida ommaviy axborot vositalarining aksariyati O'zbekiston Respublikasining xalqaro huquqning suveren subyekti sifatidagi, o'zining ko'p millatli xalqi, milliy manfaatlarini ifodalovchi sifatidagi mohiyati va ahamiyatini fuqarolar ongiga yetkazib bera oldilar. Ommaviy axborot vositalari millatlararo osoyishtalik va totuvlik saqlanishi hamda mustahkamlanishiga o'z hissasini qo'shmoqda, Konstitutsiya va qonunlarni, islohotlarning borishini tushuntirib bermoqda.

¹ Qarang: Karimov I.A. Hozirgi bosqichda demokratik islohotlarni chuqurlashtirishning muhim vazifalari. –T:

O'zbekiston, 1996 -30-33 betlar; Karimov I.A. O'zbekiston XXI asrga intilmoqda. –T: O'zbekiston, 1999 -30-31 betlar.

²² Karimov I.A. Ozod va obod Vatan, erkin va farovon hayot-pirovard maqsadimiz-T: O'zbekiston, 2000 11-12 betlar.

Ayni chog`da demokratik jarayonlarning chuqurlashuvi ommaviy axborot vositalaridan kasbiy malaka va mahorat yangicha, yuksak darajada bo`lishini, shaxs, jamiyat va davlatning hayotiy muhim manfaatlariga daxldor muammolarga ro`yi-rost qarashini, ularni ko`tarib chiqishini talab qilmoqda.

O`zbekiston ommaviy axborot vositalarining huquqiy negizini «Axborot olish kafolatlari va erkinligi to`g`risida»gi, «Jurnalistik faoliyatini himoya qilish to`g`risida»gi (ikkalasi-1997 yil 24 aprelda qabul qilingan) va «Ommaviy axborot vositalari to`g`risida»gi (1997 yil 26 dekabrda qabul qilingan), «Axborot erkinligi prinsiplariva kafolatlari to`g`risida»gi(2002 yil 12 dekabr qabul qilingan) Qonunlar jiddiy mustahkamladi. Ular vujudga keltirgan yangi huquqiy imkoniyatlarni ommaviy axborot vositalarining o`ziga xos muammolari bilan solishtirilsa, ularning vazifalari va ularni yangilash istiqbollari yaqqolroq ayon bo`ladi.

Jurnalistik faoliyatini himoya qilish O`zbekiston qonunchiligida yangilikdir. Jurnalistik faoliyatini himoya qilish to`g`risidagi qonun hujjatlarini buzganligi uchun javobgarlik choralari belgilandi.

Ommaviy axborot vositalari erkin va mustaqil «To`rtinchi hokimiyat» sifatida ishlashi uchun nimalar qilishi zarur?

Birinchidan, davlat hokimiyatining barcha «tarmoqlari», siyosiy partiyalar, nodavlat va jamoat tashkilotlari, ularning rahbarlari, mansabdor shaxslar ommaviy axborot vositalarining faoliyatini qonun yo`li bilan kafolatlovchi barcha normalarni ro`yobga chiqarishda namuna bo`lishlari lozim. Sud jurnalistlar va ommaviy axborot vositalarining himoyachisi bo`lishi kerak.

Ikkinchidan, samarali ishlovchi va xalqaro andozalarga mos jurnalist kadrlar tayyorlash va tarbiyalash milliy tizimini shakllantirish lozim.

Uchinchidan, shunday shart-sharoit yaratish kerakki, toki norasmiy jamoatchilik fikri, nohukumat tashkilotlar, jamiyatda obro`-e'tiborli fan va madaniyat orboblari jur'atli va halol jurnalistlarni faolroq qo`llab-quvvatlasinlar.

**To`rtinchidan**, mamlakatimizdagi xususiy investitsiyalarni ommaviy axborot vositalariga, matbaa vositalarini yangilashga sarflashni rag`batlantirish kerak.

Beshinchidan, O`zbekiston ommaviy axborot vositalarining xalqaro aloqalarini qo`llab-quvvatlash lozim.

Sanab o`tilgan va boshqa bir qator amaliy tashkiliy, huquqiy tadbirlarni amalga oshirish «Har bir fuqaroning o`z fikrini erkin ifoda qilishi, axborot olish, davlat va jamiyat qurilishining o`ta muhim masalalarini muhokama etishda faol qatnashish huquqini ta'minlash demakdir».¹

9-§. Konstitutsiya va inson huquqlari bo`yicha demokratik institutlar tizimini takomillashtirish

XXI asr boshida oldimizda murakkab vazifalar turibdi:

Birinchidan, butun bir avlodning ruhiyatini o`zgartirish va unda yangi siyosiy huquqiy madaniyatni tarbiyalash:

Ikkinchidan, jamiyatimizning ayrim guruhlarini o`rtasida har qanday ekstremizmni, murosasizlikni istisno etish hamda har bir shaxsning huquq va erkinliklariga rioya etishga ko`maklashish.

O`zbekiston yuzdan ortiq xalqaro shartnomalar va konvensiyalarga, shu jumladan inson huquqlari bo`yicha oltmishdan ortiq hujjatlarga qo`shildi.

¹ Karimov I.A. Ozod va obod Vatan erkin va farovon hayot –pirovard maqsadimiz. T.: O`zbekiston 2000 yil 12 bet.

Bular orasida Inson huquqlari umumjahon deklaratsiyasi, Fuqarolik va siyosiy huquqlar to'g'risidagi, iqtisodiy, ijtimoiy, madaniy huquqlar to'g'risidagi xalqaro paktlar, Bola huquqlari to'g'risidagi, onalikni muhofaza qilish to'g'risidagi Konvensiyalar bor.

Hozirgi vaqtda O'zbekistonda inson huquqlari to'g'risidagi qonunchilik hujjatlari tizimini vujudga keltiruvchi yuzdan ortiq muhim qonunlar qabul qilingan. Bu qonunlar inson huquqlarining quyidagi turlariga bag'ishlangan.

Birinchidan: fuqarolarning shaxsiy huquqlari to'g'risidagi qonunlar. Chunonchi, vijdon erkinligi va diniy tashkilotlar to'g'risida (yangi tahrirda), ta'lim to'g'risida, fuqarolarning murojaatlari to'g'risida, fuqarolarni huquqlari va erkinliklarini buzadigan xatti-harakatlar va qarorlar ustidan sudga shikoyat qilish to'g'risida boshqa qonunlar qabul qilindi.

Ikkinchidan: fuqarolarning siyosiy huquqlari to'g'risidagi qonunlar. Siyosiy partiyalar to'g'risida, ommaviy axborot vositalari to'g'risida, Prezident saylovi, Oliy Majlisga saylov to'g'risida, mahalliy Kengashlarga saylov to'g'risida, fuqarolarning saylov huquqlarining kafolatlari to'g'risida, kasaba uyushmalari to'g'risida va boshqa qonunlar qabul qilindi.

Uchinchidan: fuqarolarning iqtisodiy, ijtimoiy va madaniy huquqlariga oid qonunlar. Bu sohada hozirdayoq yuzga yaqin, shu jumladan mulk, tadbirkorlik, ijara, yer to'g'risidagi, davlat tasarrufidan chiqarish va xususiylashtirish, davlat uy-joy fondini xususiylashtirish, mehnatni muhofaza qilish, sug'urta, aholini ish bilan ta'minlash, iste'molchilarning huquqlarini himoya qilish to'g'risidagi va boshqa qonunlar qabul qilindi.

Xalqaro huquqning umume'tirof etilgan tamoyillariga sodiq bo'lishni o'z milliy manfaatlarimiz taqozo etmoqda. Bu O'zbekiston uchun xalqaro huquq normalarining ustuvorligi e'tirof etilishini, inson huquqlarini mustahkamlashga moyillikni, demokratiya, fuqarolar osoyishtaligi, milliy va millatlararo totuvlik g'oyalariga sodiqlikni bildiradi.

Birlashgan Millatlar Tashkilotining tavsiyalariga ko'ra O'zbekistonda inson huquqlari bo'yicha quyidagi milliy institutlar tuzilgan va ishlab turibdi:

1. Inson huquqlari bo'yicha Oliy Majlis vakili (ombudsman) (1995 yil).
2. Prezident huzuridagi Amaldagi qonun hujjatlari monitoringi instituti (2005 yil).
3. Inson huquqlari bo'yicha O'zbekiston Respublikasi Milliy markazi (1996 yil).

Ombudsman O'zbekistonda ancha keng huquqiy maqomga ega. Uning faoliyati davlat va fuqaro, jamiyat va shaxs o'zaro aloqalarini eng muhim sohalarini, tarbiyaviy va ma'rifiy vazifalarni qamrab oladi. Ombudsman inson huquqlari buzilganligi haqidagi shikoyatlarni ko'rib chiqadi va tekshiradi, bu buzilishlarni bartaraf etish choralari taklif etadi, ularga yo'l qo'ygan shaxslarni qonunda nazarda tutilgan javobgarlikka tortish to'g'risida murojaat etishga haqlidir.

Ombudsman mamlakatda inson huquqlariga rioya etilishi bilan bog'liq vaziyatni o'rganishi va tahlil etishi, ularning buzilishini keltirib chiqaradigan holatlarni aniqlashi, milliy qonunchilik hujjatlarini inson huquqlari bo'yicha xalqaro shartnomalarga muvofiqligini tahlil etishi, inson huquqlariga rioya etilishiga qaratilgan amaliy chora-tadbirlarni nazarda tutuvchi dasturlarni ishlab chiqishi zarur.

O'zbekiston Respublikasi Ombudsman tomonidan fuqarolarning huquqlari va erkinliklarini himoya qilish uchun ko'rilayotgan chora-tadbirlar jahondagi 100 dan ortiq mamlakatda ishlab turgan umumiy yo'nalishlariga to'la mos keladi. O'rta Osiyo davlatlari ichida Ombudsman birinchi bo'lib O'zbekistonda ishlay boshladi.

Fuqaroning shikoyati yuzasidan tekshirishlar tugallaganidan so'ng Ombudsman tegishli tashkilotlarga yuboradigan xulosalar inson huquqlari buzilgan taqdirda huquqiy himoya qilishning muhim vositasi hisoblanadi. "Inson huquqlari bo'yicha Oliy Majlisning

vakili (Ombudsman) to'g'risida"gi Qonunning 1-moddasiga muvofiq Ombudsmanning xulosasi davlat idorasi va uning mansabdor shaxsiga, fuqarolarning o'zini-o'zi boshqarish organlariga, korxona, muassasa, tashkilot, jamoat birlashmasining mansabdor shaxslariga yo'llanishi mumkin. Jiddiy buzilishlar to'g'risida Ombudsman o'zining har yilgi ma'ruzasida parlamentga ma'lum qiladi.

Hozirgi kunda bu sohada turgan eng muhim vazifalardan bir, mamlakatimiz mintaqalarida Inson huquqlari bo'yicha vakil samarali faoliyat ko'rsatish uchun shart-sharoit yaratish, Ombudsman institutining haqiqiy mustaqilligini ta'minlash zarur.¹

Bundan tashqari, inson huquqlari sohasida Milliy harakat dasturini ishlab chiqish,² inson huquqlarini himoya qiladigan davlat va jamoat tashkilotlarning yaxlit tizimini barpo etish lozim³.

O'zbekistonda inson huquqlari va demokratik institutlarni rivojlantirishdagi ustuvor yo'nalish qanday? Shahar va qishloqlarda odamlarning, yoshlarning, ayollarning keksalarning o'z huquqlarini bilish va ulardan foydalanishda bo'lgan intilishi kuchayib bormoqda. Bu O'zbekistonning davlat mustaqilligi yillarida paydo bo'lgan siyosiy va huquqiy madaniyati uchun yangi hodisadir.

"O'z haq-huquqini taniydigan, o'z kuchi va qobiliyatiga tayanib yashaydigan, atrofida ro'y berayotgan voqea-hodisalarga mustaqil munosabatda bo'ladigan, shu bilan birga, o'z shaxsiy manfaatlarini mamlakat va xalq manfaatlari bilan uyg'un holda ko'radigan erkin shaxsni shakllantirish uchun barcha zarur shart-sharoitlarni yaratish darkor"⁴.

10-§. Konstitutsiya va oila

Sharqqa xos jamiyatni demokratlashtirish ko'p jihatdan oiladagi munosabatlarga bog'liq. Oilaviy munosabatlardagi muammolarni oilalarning eng obro'li va keksa a'zolari (bobolar, buvilar) tomonidan muhokama qilish shaharlarda sal kamroq, qishloqlarda-odatiy hol hisoblanadi. Ko'pincha muammoni yechishning ana shu usuli oilaviy masalalar bo'yicha rasmiy sud muhokamasidan samaraliroqdir.

Oilalardagi mavzu hayotni bekamu-ko'st deyish, eskidan qolgan, ayollar va bolalarning qadr-qimmatini kamsituvchi munosabatlar mavjudligini, shuningdek turmush tarziga ko'ra yevropalashgan aholi qatlami o'rtasida (faqat ular o'rtasidagina emas) oila hamisha ham barqaror emasligini inkor etish xato bo'lur edi.

O'zbekiston Respublikasi Oliy Majlis tomonidan qabul qilingan Oila kodeksi (1998 yil) jahon hamjamiyatida umumiy e'tirof etilgan huquqiy normalarga ko'ra tuzilgani holda, oila jamiyatning tayanch tuzilmasidir degan tasavvurga asoslanadi. Jamoatchilik fikrida davlatni o'ziga xos «Katta» oilaga qiyoslash mustahkam o'rin olgan.

Siyosiy tizimning boshqa barcha tarkibiy qismlariga qaraganda, oila davlatga nisbatan ancha barqaror va mustaqil munosabatda bo'ladi. Oila va uning rivojlanayotgan bozor munosabatlari sharoitidagi iqtisodiy o'ziga to'qligi, qarindosh oilalarning birdamligi va oilalarning jamoadagi (mahalladagi) birdamligi-aynan shu narsa shahar, tuman hokimiga, deputatlarga, siyosiy partiyalar va jamoat birlashmalarining quyi tashkilotlariga ta'sir ko'rsatishi mumkin bo'lgan kuchli omillar majmuidir. O'zbek oilasining sharq va islom falsafasi zaminida shakllangan mustahkam axloqiy madaniyati uning aholining barcha avlodlariga ta'siri o'tish davrida fuqarolar va hokimiyat tuzilmalarining huquqiy

¹ Karimov I.A. O'zbekiston XXI asrga intilmoqda.-T:O'zbekiston, 1999 yil 30-bet

² O'sha joyda.- 29-bet.

³ Karimov I.A. Ozod va obod Vatan,erkin va farovon hayot –pirovard maqsadimiz.-T: O'zbekiston, 2000-12-bet

⁴ Karimov I.A. Ozod va obod Vatan, erkin va farovon hayot-pirovard maqsadimiz.-T: O'zbekiston, 2000.-12-bet.

madaniyatida kamchiliklarni, huquqiy mexanizmlarini harakatga keltirishdagi nuqsonlarining o'rnini ko'p jihatdan to'ldiradi.

O'zbekiston ijtimoiy-siyosiy hayotida oilaning tutgan o'rnini xususiyatlari orasida quyidagilarni alohida ajratib ko'rsatish mumkin:

Birinchidan, huquqiy mexanizmlar, masalan ijtimoiy yordam, mahalliy o'zini-o'zi boshqarish, jamoat tartibini ta'minlashning samarali ishlashi oilani qo'llab-quvvatlashiga asos bo'ladi. Negaki, u davlat faoliyatini insoniylashtirishga qaratilgan ko'pgina jamoat talab-ehtiyojlarini va manfaatlarini keltirib chiqaradi.

Ikkinchidan, siyosiy islohotlarning va davlat faoliyatining eng muhim muammolarini oilada norasmiy baholash, oilaviy birdamlik, shuningdek axborot bilan (elektron axborot vositalari keng tarqalishi evaziga) ta'minlash darajasining o'sishi, bir tomondan, jamoatchilik fikrini va ayniqsa yoshlar axloqini barqarorlashtiradi; ikkinchi tomondan, islohotlarning huquqiy va ijtimoiy-iqtisodiy mexanizmlarini samaraliroq yo'lga qo'yish maqsadida fuqarolarning o'zini-o'zi boshqaruvi yetakchilari va deputatlar, jamoatchilik fikri orqali davlat hokimiyati va boshqaruv organlariga ta'sir ko'rsatadi.

Uchinchidan, davlatning yangi sharoitlariga ijtimoiy-iqtisodiy va ruhiy moslashishga qaratilgan qonunlar, Prezident farmonlari, Vazirlar Mahkamasi qarorlari orqali oilalarning hayotiy muhim manfaatlariga bevosita bog'liq holda ish olib borishi ijtimoiy keskinlikka nisbatan past bo'lishini va ijtimoiy portlashlarning oldini olishni ta'minlaydi. 1998 yilni «Oila yili» deb, 2000 yilni esa «Sog'lom avlod yili» deb e'lon qilinishi shunday kuchli davlat siyosatiga misol bo'la oladi.

Bozor islohotlari va erkinlashtirish jarayoni bilan bog'liq barcha ijtimoiy-siyosiy o'zgarishlarga qaramay, o'zbek oilasining barqarorligi avvalgiday jamiyat hayotining butun tizimini jipslashtirishga qodir. Farbga xos madaniyatga ixlosmand oilalar an'anaviy oilaviy munosabatlardagi eng yaxshi ma'naviy qadriyatlarni, avvalo o'z a'zolarining fuqaroviy nuqtai-nazari, jamoadagina emas, balki jamiyatdagi ishlarning ahvoli uchun ham javobgarlikni unutmasliklari g'oyat muhimdir. Shu bilan birga, eskicha an'analarga moyilroq oilalarning aksariyatiga o'z turmushlarida ayollar, yoshlarning huquqlarini kengaytirishlari va mustahkamlashlari, iqtisodiy faoliyatga qo'shilishlari, dunyo va ma'rifatga nisbatan kengroq tasavvurga ega bo'lishlarida yordam berish zarur.

O'zini-o'zi nazorat qilish savollari:

1. Jamiyatni demokratlashtirish deganda nimani tushunish kerak?
2. O'zbekistonda demokratlashtirish va yangilashning qanday yo'nalishlarini bilasiz?
3. 2003 yil 24 aprelda Konstitutsiyaga kiritilgan o'zgartirish va qo'shimchalarning asosiy mazmunini bilasizmi?
4. Ijtimoiy-siyosiy hayotida oilaning tutgan o'rnini qanday?
5. O'zbekistonda inson huquqlari bo'yicha qanday milliy institutlar faoliyat ko'rsatmoqda?
6. Marakaziy Osiyo davlatlari ichida Ombudsman birinchi bo'lib qaysi davlatda faoliyatini boshladi?

O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasi va huquqshunoslik fani **(xotima o'rnida)**

Konstitutsiyamizning har kuni xayotimizga kirib borishi huquqshunoslik fani oldiga dolzarb vazifalarni qo'yimoqda.

Avvalambor, mamlakatimizdagi mavjud huquqiy vaziyatni hech bir bo'yoqlarsiz o'rganish zarur. Fuqarolarimiz Konstitutsiya va yangi qonunlarni qanchalik bilishadi, qonunlar samaradorligi qanday, huquqbuzarliklarning sabablari nimada, fuqarolarning siyosiy-huquqiy faolligini oshirishning qanday yo'llari bor degan va boshqa savollarga javob berish zarur. Buning uchun huquq sotsiologiyasini rivojlantirish zarur. Negaki, huquqiy islohotlar to'g'risidagi ijtimoiy fikrni o'rganmasdan turib, huquqiy tarbiya va jamiyatda huquqiy madaniyatni yuksaltirish to'g'risidagi davlat Milliy dasturini amalga oshirish mumkin emas, huquqiy-ma'rifiy targ'ibot ishlari yo'nalishlarini belgilab olish qiyin bo'ladi.

Ikkinchidan, huquqshunoslar oldida turgan vazifalar ko'lami shunchalar kengki, olimlarimiz va amaliyotchilarimiz o'z imkoniyatlarini birlashtirmoqliklari lozim. Bunday muvofiqlashtirishning tashkiliy shakli sifatida O'zbekiston Huquqshunoslari uyushmasi bo'lishi mumkin.

Uchinchidan, hozirgi kunda O'zbekistonda 50 dan ortiq huquqshunoslik fanlari doktori, 300 dan ortiq fan nomzodlari bor. Huquqiy ta'lim va huquqshunoslikning dolzarb muammolarini tadqiq qilish Toshkent davlat yuridik institutida, O'zbekiston Fanlar akademiyasining I.M.Mo'minov nomidagi falsafa va huquq institutida, Ichki ishlar vazirligi akademiyasida va boshqa bir qator o'quv yurtlarida olib borilmoqda. Huquqshunoslikning turli sohalari bo'yicha darslik va o'quv qo'llanmalari tayyorlash, qonun loyihalari va yangi qonunlarga sharhlar yozish, ommabop huquqiy adabiyotlarni yaratishda olimlarimiz kuchlarini birlashtirish kerak.

Bu vazifani huquqiy fanlar bo'yicha Muvofiqlashtiruvchi Kengash bajarishi mumkin. Kengash huquqshunoslik bo'yicha nomzodlik va doktorlik dissertatsiyalari mavzulrini, ilmiy-tadqiqot yo'nalishlari chop etiladigan huquqiy adabiyotlarni, o'tkaziladigan ilmiy-amaliy anjumanlar rejalarini ham muvofiqlashtirishi kerak.

To'rtinchidan, aholining huquqiy tarbiyasini tashkil etishda, fuqarolarning huquqiy ongini o'stirishda va huquqiy madaniyatini yuksaltirishda boy tarixiy-huquqiy merosimizni o'rgatish va davlat tilini izchillik bilan joriy qilish alohida ahamiyat kasb etadi. Bu borada huquqiy merosimiz yodgorliklarini chop etish muhimdir. Fikrimizcha, o'zbek huquqiy tilining izohli lug'atini yaratish payti keldi.

Beshinchidan, huquqiy tarbiya- bu umumiy shaxs tarbiyasining uzviy ajralmas qismidir. Shuning uchun huquqiy tarbiyani axloqiy, ma'naviy, siyosiy, diniy, mehnat tarbiyasidan alohida olib borib bo'lmaydi. Ayni vaqtda, huquqiy tarbiya ustuvor vazifalardan bo'lib, u shaxs ruhiyati, psixologiyasi bilan bog'liq.

Demokratik huquqiy davlat Konstitutsiya va qonun ustunligi mutlaq bo'lishi zarur. Fuqarolarning Konstitutsiya va qonunlarni bilishi, ularga rioya qilishi, qonunga itoat etishi, ularning shaxsiy e'tiqodiga aylanmog'i kerak. Shuning uchun ham huquqiy tarbiya bo'yicha davlat dasturini hayotga tatbiq etish – davr talabidir.

Har bir vatanparvar va millatparvar O'zbekiston fuqarosi mustaqillik Qomusimiz-Konstitutsiyamizni, uning har bir moddasini puxta o'rganishi lozim. Konstitutsiyamizni nafaqat o'qish, balki chuqur uqib olish hammamiz uchun ham farz, ham qarzdir. Shu bois, Konstitutsiyaga hurmat hissini shakllantirish-huquqiy tarbiya borasidagi eng ustuvor vazifadir. Aholining huquqiy madaniyatini yuksaltirishning asosini Konstitutsiya ruhini aholi ongiga singdirish tashkil etadi.

Konstitutsiyani mustaqil O'zbekistonning muqaddas qonuniga aylantirish-hozirgi davr taqozosiga aylanmog'i kerak. Har bir dinning muqaddas kitobi bo'lgani kabi, har bir mustaqil davlatning muqaddas qonuni – bu uning Konstitutsiyasi bo'lmog'i kerak. Bu **birinchi** konstitutsiyaviy saboqdir.

Ikkinchisi, Konstitutsiya moddalarining bevosita harakatda bo'lishini ta'minlash. Konstitutsiya bu bevosita amaldagi huquq. Uning har bir qoidasi, so'zi hamma uchun amaliy harakatlar dasturi bo'lishi zarur. Konstitutsiyani hayotga tatbiq etish nafaqat davlat idoralari va mansabdor shaxslarning vazifasi, balki har bir fuqaro va nodavlat tashkilotlari, ommaviy axborot vositalari vakillarining qonuniy burchidir. Konstitutsiya talablarini bajarish, ularga rioya qilish har birimizning e'tiqodimizga aylanmog'i lozim. Ana shundagina Konstitutsiyani bevosita harakatdagi qonun deb atash mumkin bo'ladi.

Uchinchisi, Konstitutsiya qabul qilingan kundan qancha uzoqlashganimiz sari, uning salohiyati va mahobati, ulug'vorligi va hayotiyligi yaqqol namoyon bo'lib bormoqda. Bu esa kelajagi buyuk O'zbekistonni barpo etishga kirishgan bizga katta ishonch, intilish, qat'iyat va kuch-quvvat baxsh etadi. Mustaqillik qomusimiz shu ezgu maqsadning huquqiy kafolati bo'lajak. Chunki, biz o'z istiqlool va tarqqiyot yo'limizni Konstitutsiya asosida belgilab oldik.

To'rtinchisi, mohiyat jihatidan Konstitutsiya uzoq muddatga mo'ljallangan, ilmiy asoslangan va pishiq-puxta bo'lishi qat'iy talab hisoblanadi. O'zbekiston Respublikasining Konstitutsiyasi inson huquqlariga, istiqlool va ijtimoiy adolat, insonparvarlik, demokratiya g'oyalari, xalqaro huquq me'yorlari va tamoyillariga sodiqlik, kelajak avlod oldida mas'uliyat sezish, o'zbek milliy davlatchiligi va huquqiy tajribalari an'alariga tayanish, demokratik huquqiy davlat va adolatli fuqarolik jamiyatini qurish, xalqimizga munosib hayot, tinchlik, milliy totuvlik va barqarorlikni ta'minlash maqsadi bilan g'oyat ahamiyatlidir.

Beshinchisi, istiqlool Qomusimizning tayyorlanishi, muhokama qilinishi, va izchil hayotga tatbiq qilinishi bevosita yo'lboshchimiz nomi bilan bog'liqdir. O'zbekiston Respublikasining birinchi qonuniy Prezidenti Islom Karimov Konstitutsiyamizning asosiy tashabbuskori va ijodkoridir. O'zbekistonning istiqlool va taraqqiyot yo'lini belgilab beradigan yo'lchi yulduz-bu mustaqillik Qomusimizdir. Konstitutsiya mustaqil vatanimiz va davlatimizning siyosiy, iqtisodiy, ijtimoiy, madaniy va huquqiy hayotini tashkil etish va boshqarish uchun zaruriyatdir.

"O'zbekiston respublikasi Konstitutsiyaviy huquqi" o'quv fanini o'rganish bo'yicha tavsiya etiladigan adabiyotlar

1. Rahbariy adabiyotlar.

1. Karimov I.A. O'zbekiston: milliy istiqlool, iqtisod, siyosat, mafkura: T-1.-T.: O'zbekiston 1996.- 364-bet.
2. Karimov I.A. Bizdan ozod va obod Vatan qolsin: T-2.-T.: O'zbekiston, 1996.-380 bet.
3. Karimov I.A. Vatan sajdagoh kabi muqaddasdir: T-3.-T.: O'zbekiston, 1996.-338 bet.
4. Karimov I.A. Bunyodkorlik yo'lidan: T-4.-T.: O'zbekiston, 1996.- 349 bet.
5. Karimov I.A. Yangacha fikrlash va ishlash davr talabi: T-6.-T.: O'zbekiston, 1997.-384 bet.
6. Karimov I.A. Xavfsizlik va barqaror taraqqiyot yo'lida: T-6.-T.: O'zbekiston, 1998.-429 bet.
7. Karimov I.A. Biz kelajagimizni o'z qo'limiz bilan quramiz: T-7.-T.: O'zbekiston, 1999.-4 bet.
8. Karimov I.A. Ozod va obod Vatan, erkin va farovon hayot-pirovard maqsadimiz: T-8.-T.: O'zbekiston, 2000.-528 bet.
9. Karimov I.A. Xavfsizlik va tinchlik uchun kurashmoq kerak.T.10-T.: "O'zbekiston", 2002.-432b
10. Karimov I.A. Biz tanlagan yo'l-demokratik taraqqiyot va ma'rifiy dunyo bilan hamkorlik yo'li. T.11-T.: "O'zbekiston", 2003.-320b
11. Karimov I.A. Tinchlik va xavfsizligimiz o'z kuch-qudratimizga, hamjihatligimiz va qat'iy irodamizga bog'liq. T.12-T.: "O'zbekiston", 2004.-400b
12. Karimov I.A.: O'zbekiston XXI asr bo'sag'asida: xavfsizlikka tahdid, barqarorlik shartlari va taraqqiyot kafolatlari.-T.: O'zbekiston, 1997.-326b
13. Karimov I.A. Bizning bosh maqsadimiz- jamiyatni demokratlashtirish va yangilash, mamlakatni modernizatsiya va isloh etishdir. T.: «O'zbekiston», - 96b.

2. Konstitutsiya, qonun va normativ hujjatlar

- 2.1. O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasi. O'n ikkinchi chaqiriq O'zbekiston Respublikasi Oliy Kengashining o'n birinchi sessiyasida 1992 yil 8 dekabrda qabul qilingan (2002 yil 27 yanvarda o'tkazilgan umumxalq referendum natijalariga ko'ra hamda uning asosida qabul qilingan 2003 yil 24 apreldagi O'zbekiston Respublikasining Qonuniga muvofiq Konstitutsiyamizning XVIII,XIX, XX,XXIII boblariga tuzatish va qo'shimchalar kiritilgan). -T.: O'zbekiston,2003.-40b.
- 2.2.O'zbekiston Respublikasi Prezidenti I.A.Karimovning «O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasini o'rganishni tashkil etish to'g'risida»gi 2001 yil 4 yanvardagi F-1322-sonli farmoyishi. «Xalq so'zi», 2000 yil Z yanvar.
- 2.3.O'zbekiston Respublikasining davlat mustaqilligi asoslari to'g'risidagi 1991 yil 31 avgustdagi konstitutsiyaviy qonuni O'zbekiston Respublikasi qonunchilik asoslari: Xrestomatiya.-T.: Adolat, 2000 yil. -317b.
- 2.4.Mustaqillik deklaratsiyasi/ O'zbekiston Respublikasi qonunchilik asoslari: Xrestomatiya.-T.: Adolat, 2000 -317b
- 2.5.O'zbekiston Respublikasining «Fuqarolik to'g'risida»gi qonuni. 1992 yil 2 iyul. O'zbekistonning yangi qonunlari, 6-son.-T.: Adolat, 1993.- 147b

2.6.«O'zbekiston Respublikasining Davlat bayrog'i to'g'risida»gi qonuni. 1991 yil 18 noyabr. O'zbekiston Respublikasi qonunchiligi asoslari: Xrestomatiya.–T.: Adolat, 2000. -317b

2.7.«O'zbekiston Respublikasining Davlat gerbi to'g'risida»gi qonuni. 1992 yil 2 iyul.O'zbekiston Respublikasi qonunchiligi asoslari: Xrestomatiya.–T.: Adolat, 2000. -317b

2.8. «O'zbekiston Respublikasi Davlat madhiyasi to'g'risida»gi qonuni 1992 yil 10 dekabr. O'zbekiston Respublikasi qonunchiligi asoslari: Xrestomatiya.–T.: Adolat, 2000. -317b

2.9.«O'zbekiston Respublikasi Davlat tili haqida»gi qonuni 1995 yil 21 dekabr. O'zbekiston Respublikasi qonunchiligi asoslari: Xrestomatiya.–T.: Adolat, 2000. -317b

2.10.«O'zbekiston Respublikasining referendumini to'g'risida»ga qonuni. 1991 yil 18 noyabr. O'zbekiston Respublikasi qonunchiligi asoslari: Xrestomatiya.–T.: Adolat, 2000. -317b

2.11.O'zbekiston Respublikasining «Fuqarolar saylov huquqlarining kafolatlari to'g'risida»gi qonuni. 1994 yil 5 may. O'zbekiston Respublikasi qonunchiligi asoslari: Xrestomatiya.–T.: Adolat, 2000-317b

2.12.O'zbekiston Respublikasining «Tashqi siyosiy faoliyatining asosiy prinsiplari to'g'risida»gi qonuni. 1996 yil 29 dekabr. O'zbekiston Respublikasi qonunchiligi asoslari: Xrestomatiya.–T.: Adolat, 2000. -317b

2.13.O'zbekiston Respublikasining yangi tahrirdagi «Vijdon erkinligi va diniy tashkilotlar to'g'risida»gi qonuni. O'zbekistonning yangi qonunlari, 19-son.–T.: Adolat, 1998. 157b

2.14.O'zbekiston Respublikasining «Fuqarolarning huquqlari va erkinliklarini buzadigan hatti-harakatlar va qarorlar ustidan sudga shikoyat qilish to'g'risida»gi qonuni. 1995 yil 30 avgust O'zbekistonning yangi qonunlari, 10-son.– T.Adolat, 1995. 163b.

2.15.O'zbekiston Respublikasining 1994 yil maydagi «Fuqarolarning murojaati to'g'risida»gi qonuni. O'zbekistonning yangi qonunlari, 10-son.–T.: Adolat, 1995. 163b

2.16.O'zbekiston Respublikasining «Markaziy banki to'g'risida»gi qonuni. 1995 yil 21 dekabr O'zbekistonning yangi qonunlari, 12-son.–T.: Adolat, 1996. 146.

2.17.O'zbekiston Respublikasining «Banklar va bank faoliyati to'g'risida»gi qonuni 1996 yil 25 aprel. O'zbekistonning yangi qonunlari, 13-son: –T.: Adolat, 1996. 172b

2.18.O'zbekiston Respublikasining Soliq kodeksi.–T.: Adolat, 1999.-180b

2.19.O'zbekiston Respublikasining Oila kodeksi.–T.: Adolat. 1998.-142b

2.20.O'zbekiston Respublikasining «Nodavlat notijorat tashkilotlari to'g'risida»gi qonuni 1999 yil 14 aprel. O'zbekistonning yangi qonunlari, 21-son.–T.: Adolat, 1999. 135b

2.21.O'zbekiston Respublikasining «Ommaviy axborot vositalari to'g'risida»gi 1997 yil 26 dekabr qonuni. O'zbekistonning yangi qonunlari.18-son.–T.: Adolat, 1998.148.

2.22.«O'zbekiston Respublikasida ma'muriy-xududiy tuzilish, toponomik obyektlarga nom berish va ularning nomlarini o'zgartirish masalalarini hal etish tartibi to'g'risida»ga O'zbekiston Respublikasining qonuni. 1996 yil 30 avgust. O'zbekiston Respublikasining yangi qonunlari. 14-son–T.: Adolat, 1997. 159b

2.23.« Referendum yakunlari hamda davlat hokimiyati tashkil etilishining asosiy prinsiplari to'g'risida (Konstitutsiyaviy Qonuni. 2002 y 4 aprel. // O'zbekiston Respublikasi Oliy Majlisining Axborotnomasi -2002Y. №4-5. 60-modda

2.24 O'zbekiston Respublikasining “Markaziy saylov komissiyasi to'g'risida”gi qonuni. –T.: “Adolat”, 1999

2.25 O'zbekiston Respublikasining “Fuqarolar saylov huquqlarining kafolatlari to'g'risida”gi qonuni. –T.: “Adolat”, 1995

- 2.26. " O`zbekiston Respublikasi Oliy Majlisi Qonunchilik palatasining Reglamenti to`g`risida (O`zbekiston Respublikasi 29.08.2003 y. 522-II-son Qonuni)
- 2.27. O`zbekiston Respublikasi Oliy Majlisi Senatining Reglamenti to`g`risida (O`zbekiston Respublikasi 29.08.2003 y. 523-II-son Qonuni)
- 2.28. O`zbekiston Respublikasi Oliy Majlisiga saylov to`g`risida (yangi tahriri) (O`zbekiston Respublikasi 28.12.1993 y. 990-XII-son Qonuni)
- 2.29.. O`zbekiston Respublikasi Prezidenti faoliyatining asosiy kafolatlari to`g`risida (O`zbekiston Respublikasi 25.04.2003 y. 480-II-son Qonuni)
- 2.30 O`zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasiga o`zgartishlar va ko`shimchalar kiritish to`g`risida (O`zbekiston Respublikasi 24.04.2003 y. Qonuni)
- 2.31. "Fuqarolarning murojaatlari to`g`risida"gi O`zbekiston Respublikasi Qonuniga o`zgartishlar va qo`shimchalar kiritish haqida (O`zbekiston Respublikasi 13.12.2002 y. 446-II-son Qonuni)
- 2.32. O`zbekiston Respublikasi Oliy Majlisining Qonunchilik Palatasi to`g`risida (O`zbekiston Respublikasi 12.12.2002 y. 434-II-son Qonuni)
- 2.33. O`zbekiston Respublikasi Oliy Majlisining Senati to`g`risida (O`zbekiston Respublikasi 12.12.2002 y. 432-II-son Konstitutsiyaviy Qonuni.
- O`zbekiston Respublikasi Prezidenti faoliyatining asosiy kafolatlari to`g`risida (O`zbekiston Respublikasi 25.04.2003 y. 480-II-son Qonuni)
- 2.35. O`zbekiston Respublikasining «Prezident saylovi to`g`risida »gi 1991 yil 18 noyabr ( 2004 yil 3 dekabrda o`zgartirish va qo`shimchalar kiritilgan).
- 2.36.«O`zbekiston Respublikasining Vazirlar Mahkamasi to`g`risida»gi qonuni. 1993 yil 6 may. O`zbekistonning yangi qonunlari, 8-son.–T.: Adolat, 1994.(2003 y 29 avgust yangi tahriri)
- 2.37. "O`zbekiston Respublikasi Oliy Majlisi Qonunchilik palatasi deputatining va Senati a'zosining maqomi to`g`risida"gi Qonun.. (O`zbekiston Respublikasi 2004 yil 2 dekabr Qonuni)
- 2.38. "Xalq deputatlari mahalliy Kengashi deputatini, O`zbekiston Respublikasi Oliy Majlisining Qonunchilik palatasi deputatini va Senati a'zosini chaqirib olish to`g`risida"gi Qonun. O`zbekiston Respublikasi 2004 yil 2 dekabr Qonuni)
- 2.39. «O`zbekiston Respublikasining xalq deputatlari viloyat, tuman va shahar Kengashlariga saylovlar to`g`risida»gi O`zbekiston Respublikasining qonuni. 1994 yil 5 may. O`zbekistonning yangi qonunlari, 10-son, –T.: Adolat, 1994. 1999 yil 18 avgust, 2003 yil 27 avgustdagi o`zgartirish va qo`shimchalar bilan.
- 2.40. «Mahalliy hokimiyat idoralari kayta tashkil etish to`g`risida»gi O`zbekiston Respublikasining qonuni. 1992 yil 4 yanvar. O`zbekistonning yangi qonunlari, 5-son.–T.: Adolat, 1992.
- 2.41. «O`zbekiston Respublikasining mahalliy hokimiyati to`g`risida»gi O`zbekiston Respublikasining qonuni 1993 yil 2 sentabr. O`zbekistonning yangi qonunlari, 9-son.–T.: Adolat, 1994.
- 2.42.«Fuqarolarning o`zini-o`zi boshqarish organlari to`g`risida»gi O`zbekiston Respublikasining qonuni. 1999 yil 14 aprel. O`zbekistonning yangi qonunlari, 21-son.–T.: Adolat, 1999.
- 2.43. «O`zbekiston Respublikasining Sudlar to`g`risidaagi qonuni. Xalq so`zi, 2001 yil 13 fevral.
- 2.44.O`zbekiston Respublikasining «Prokuratura to`g`risida»gi qonuni. " Xalq so`zi" 2001 yil 30 avgust

2.45.«O`zbekiston Respublikasining Konstitutsiyaviy sudi to`g`risida»gi O`zbekiston Respublikasining qonuni. 1995 yil 30 avgust. O`zbekistonning yangi Qonunlari, 11-son, – T.: Adolat.

3. Darslik, o`quv qo`llanmalari va qo`shimcha adabiyotlar

3.1.Abdumajidov R. O`zbekiston Respublikasining davlat tili haqidagi qonuniga sharhlar–T.: Adolat, 1999.

3.2.Аъзамхўжаев А.А.Правовые основы государственной независимости Республики Узбекистан,–Т.: Узбекистан, 1993

3.3.Azizxo`jayev A.A. Davlatchilik va ma'naviyat.T.: Sharq, 1997,

3.4.BoboyevH.B., Normatov K, Milliy davlatchilik haqida.T.: O`zbekiston, 1999.

3.5.Jalilov SH. Davlat hokimiyati mahalliy organlari islohoti. Tajriba va muammolar. –T.: O`zbekiston, 1994.

3.6.Qayumov R.Q. O`zbekiston Respublikasining konstitutsiyaviy huquqiT.: Adolat, 1998.

3.7.Inson huquqlari. (mualliflar jamoasi)T.: Adolat, 1997.

3.8.Inson huquqlari to`g`risida bill,–T.: Adolat, 1992.

3.9. Исломов З.М.. Механизм осуществления государственной власти, -Т: Адолат, 1997.

3.10.Mahalla - o`zini-o`zi boshqarish organi.–T.: Fan, 1994.

3.11.Mingboyev U..Sud shunday hokimiyatki..,"^T.: 1999.

3.12.Muhamedov H.M. O`zbekiston davlatchiligining huquqiy asoslari.–T.: Adolat, 1999.

3.13.Одилқориев Х.Т. Новая Конституция-великий символ суверенитета Узбекистана,– Т: Адолат, 1993.

3.14.Odilqoriyev H.T. O`zbekistonning yangi Konstitutsiyasi va hokimiyatlar bo`linishi prinsipi.T.: 1993.

3.15.Odilqoriyev H.T. O`zbekiston Respublikasida qonun chiqarish jarayoni.T. Adolat, 1995.

3.16. Odilqoriyev X.T. Konstitutsiya va fuqarolik jamiyati. T.: Sharq, 2002.-320b

3.17.Rahmonqulov H. Fuqarolik: huquqlar, erkinliklar, burchlar.T.: O`zbekiston 1991.

3.18.Saidov A,H. Mustaqillik qomusi.T.: O`zbekiston, 1993.

3.19.Saidov A.H. Qiyosiy konstitutsiyashunoslik.T:- 1995.

3.20.Saidov A.H. Saylov huquqi.–T.: 1994.

3.21.Saidov A.H. Jahon konstitutsiyaviy amaliyoti va O`zbekisgon Respublikasining Asosiy qonuni.– T: 1992.

3.22.Saidov A.H. Juzjoni A. Sharq va inson huquqlari, –T.: Ijtimoiy fikr, 1998.

3.23.Saidov A., Sultonov S. O`zbekiston Konstitutsiyasi va inson huquqlari.–T.: 1999.

3.24. Saidov A.X. Hozirgi zamon asosiy huquqiy tizimlari. Darslik.- T.: 2004

3.25.SaidovA.X, Tadjixonov U. Jahon Konstitutsiyalari.T 1 Adolat, 2001

3.26.Tadjixonov U., Saidov A. Huquqiy madaniyat nazariyasi Darslik 2-jildli –T.: O`zbekiston Respublikasi IIV akademiyasi, 1998.

3.27.Tansiqboyeva G. M, Muhammedjonov O.Z. Konstitutsiya va biz.T.: Adolat.1998.

3.28.Fayziyev M.O`zbekiston Konstitutsiyasining mohiyati (o`quv qo`llanma).T.: Adolat, 1998.

- 3.29. Xalilov E.H. Saylov to'g'risidagi O'zbekiston qonunlarining qaror topishi va rivojlanishi. –T.: O'zbekiston, 1999.
- 3.30. Xalqaro tumanitar huquq, insonparvarlik va hayrixohlik muammolari institutlari. –T.: Adolat, 2000.
- 3.31. Xalq ishonchi-oliy mas'uliyat –T.: O'zbekiston, 2000.
- 3.32. Husanov O. T, Azizov X. T. Davlat va huquq asoslari. (Izohli lug'at). T.: O'qituvchi, 1996.
- 3.33. Husanov O.T.: O'zbekiston Respublikasining mahalliy davlat hokimiyati to'g'risidagi qonuniga sharhlar. T.: Adolat, 1995.
- 3.34. Husanov O.T.: O'zbekiston Respublikasida davlat organlari. T.: Sharq, 1996.
- 3.35. Husanov O.T.: Mustaqillik va mahalliy hokimiyat. T.: Sharq, 1997.
- 3.36. O'zbekiston Respublikasi - mustaqil davlat. (mualliflar jamoasi). –T.: Adolat, 1995.
- 3.37. O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasiga sharhlar. –T.: O'zbekiston, 2001.
- 3.38. O'zbekistonning milliy istiqlol mafkurasi. –T.: O'zbekiston, 1993.
- 3.39. O'razayev SH.Z. Mustaqil O'zbekiston Konstitutsiyasi. –T.: 1995
- 3.40. Qayumov R.Q. O'zbekiston Respublikasining konstitutsiyaviy huquqi. Darslik. – T.: IIV Akademiyasi, 1997 y.
- 3.40. Konstitutsii mira: Sbornik konstitutsiy gosudarstv mira / Sost., avt.: U. Tadjixanov, A. X. Saidov, -T., 1997 y.
- 3.41. O'zbekiston Respublikasi konstitutsiyaviy huquqi. T. Moliya nashr. 2002. -632b
- 3.42. Ahmedov D.Q. Xorijiy mamlakatlarda siyosiy partiyalar va partiyaviy tizim. T.: 2004, 38 b
- 3.43. Axmedov D.K. Horijiy mamlakatlar davlat (konstitutsiyaviy) huquqi kursini o'rganish yuzasidan o'quv-uslubiy tavsiyanoma. T.: - 1999.
- 3.44. Davlat va jamiyatning demokratik yangilanish bosqichida sud hokimiyati mustaqilligini ta'minlashning dolzarb muommolari. / Ilmiy-amaliy konferensiya materiallari. // T. Toshkent davlat yuridik instituti. 2002.
- 3.45. O'zbekiston Respublikasining Konstitutsiyasi – davlat va jamiyat islohotining huquqiy asosi / Ilmiy amaliy konferensiya materiallari. 2002.
- 3.46. O'zbekistonda hakamlik sudlari. Tahlil va rivojlanish yo'nalishlari: ilmiy-amaliy qo'llanma / Tahrir Kengashi: H.R. Rahmonqulov, SH.M. Asyanov, M.SH. Kulikova va boshq.; Ma'sul muharrir: SH.M. Asyanov. -T., "Sharq", 2004
- 3.47. Tadjixanov U., A. Saidov, X. Odilqoriyev. O'zbekiston Respublikasining Konstitutsiyaviy huquqi. (darslik). —T., «Sharq», 2001. -750b

I L O V A L A R

O`ZBEKISTON RESPUBLIKASINING KONSTITUTSIYASI

O`ZBEKISTON RESPUBLIKASI OLIIY KENGASHINING O`N BIRINCHI SESSIIYASIDA 1992 YIL 8 DEKABRDA QABUL QILINGAN

2002 yil 27 yanvarda o`tkazilgan umumxalq referendumi natijalariga ko`ra uning asosida qabul qilingan 2003 yil 24 apreldagi O`zbekiston Respublikasining Qonuniga muvofiq Konstitutsiyaning XVIII, XIX, XX, XXIII boblariga tuzatish va qo`shimchalar kiritilgan

Muqaddima

Birinchi bo`lim. Asosiy prinsiplar

Ikkinchi bo`lim. Inson va fuqarolarning asosiy xuquqlari, erkinliklari va burchlari

Uchinchi bo`lim. Jamiyat va shaxs

To`rtinchi bo`lim. Ma'muriy-xududiy va davlat tuzilishi

Beshinchi bo`lim. Davlat xokimiyatining tashkil etilishi

Oltinchi bo`lim. Konstitutsiyaga o`zgartirish kiritish tartibi

MUQADDIMA

O`zbekiston xalqi:

inson huquqlariga va davlat suvereniteti g`oyalariga sodiqligini tantanali ravishda e`lon qilib,

hozirgi va kelajak avlodlar oldidagi yuksak mas'uliyatini anglagan holda,

o`zbek davlatchiligi rivojining tarixiy tajribasiga tayanib,

demokratiya va ijtimoiy adolatga sadoqatini namoyon qilib,

xalqaro huquqning umum e`tirof etilgan qoidalari ustunligini tan olgan holda,

respublika fuqarolarining munosib hayot kechirishlarini ta'minlashga intilib,

insonparvar demokratik huquqiy davlat barpo etishni ko`zlab,

fuqarolar tinchligi va milliy totuvligini ta'minlash maqsadida,

o`zining muxtor vakillari siymosida O`zbekiston Respublikasining mazkur Konstitutsiyasini qabul qiladi.

BIRINCHI BO`LIM. ASOSIY PRINSIPLAR

I - bob. Davlat suvereniteti

II - bob. Xalq xokimiyatchiligi

III - bob. Konstitutsiya va qonunning ustunligi

IV - bob. Tashqi siyosat

I BOB. DAVLAT SUVERENITETI

1-modda. O'zbekiston - suveren demokratik respublika. Davlatning "O'zbekiston Respublikasi" va "O'zbekiston" degan nomlari bir ma'noni anglatadi.

2-modda. Davlat xalq irodasini ifoda etib, uning manfaatlariga xizmat qiladi. Davlat organlari va mansabdor shaxslar jamiyat va fuqarolar oldida mas'uldirlar.

3-modda. O'zbekiston Respublikasi o'zining milliy-davlat va ma'muriy-hududiy tuzilishini, davlat hokimiyati va boshqaruv organlarining tizimini belgilaydi, ichki va tashqi siyosatini amalga oshiradi.

O'zbekistonning davlat chegarasi va hududi daxlsiz va bo'linmasdir.

4-modda. O'zbekiston Respublikasining davlat tili o'zbek tilidir.

O'zbekiston Respublikasi o'z hududida istiqomat qiluvchi barcha millat va elatlarning tillari, urf-odatlari va an'analari hurmat qilinishini ta'minlaydi, ularning rivojlanishi uchun sharoit yaratadi.

5-modda. O'zbekiston Respublikasi qonun bilan tasdiqlanadigan o'z davlat ramzlari - bayrog'i, gerbi va madhiyasiga ega.

6-modda. O'zbekiston Respublikasining poytaxti - Toshkent shahri.

II BOB. XALQ HOKIMIYATCHILIGI

7-modda. Xalq davlat hokimiyatining birdan bir manbaidir.

O'zbekiston Respublikasida davlat hokimiyati xalq manfaatlarini ko'zlab va O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasi hamda uning asosida qabul qilingan qonunlar vakolat bergan idoralar tomonidagina amalga oshiriladi.

Konstitutsiyada nazarda tutilmagan tartibda davlat hokimiyati vakolatlarini o'zlashtirish, hokimiyat idoralari faoliyatini to'xtatib qo'yish yoki tugatish, hokimiyatning yangi va muvoziy tarkiblarini tuzish Konstitutsiyaga xilof hisoblanadi va qonunga binoan javobgarlikka tortishga asos bo'ladi.

8-modda. O'zbekiston xalqini millatidan qat'i nazar, O'zbekiston Respublikasining fuqarolari tashkil etadi.

9-modda. Jamiyat va davlat hayotining eng muhim masalalari xalq muhokamasiga taqdim etiladi, umumiy ovozga (referendumga) qo'yiladi. Referendum o'tkazish tartibi qonun bilan belgilanadi.

10-modda. O'zbekiston xalqi nomidan faqat u saylagan Respublika Oliy Majlisi va Prezidenti ish olib borishi mumkin.

Jamiyatning biron-bir qismi, siyosiy partiya, jamoat birlashmasi, ijtimoiy harakat yoki alohida shaxs O'zbekiston xalqi nomidan ish olib borishga xaqli emas.

11-modda. O'zbekiston Respublikasi davlat hokimiyatining tizimi - hokimiyatning qonun chiqaruvchi, ijro etuvchi va sud hokimiyatiga bo'linishi prinsipiga asoslanadi.

12-modda. O`zbekiston Respublikasida ijtimoiy hayot siyosiy institutlar, mafkuralar va fikrlarning xilma-xilligi asosida rivojlanadi.

Hech qaysi mafkura davlat mafkurasi sifatida o`rnatilishi mumkin emas.

13-modda. O`zbekiston Respublikasida demokratiya umuminsoniy prinsiplarga asoslanadi, ularga ko`ra inson, uning hayoti, erkinligi, sha'ni, qadr-qimmat va boshqa daxlsiz huquqlari oliy qadriyat hisoblanadi.

Demokratik huquq va erkinliklarga Konstitutsiya va qonunlar bilan himoya qilinadi.

14-modda. Davlat o`z faoliyatini inson va jamiyat farovonligini ko`zlab, ijtimoiy adolat va qonuniylik prinsiplari asosida amalga oshiradi.

III BOB. KONSTITUTSIYA VA QONUNNING USTUNLIGI

15-modda. O`zbekiston Respublikasida O`zbekiston Respublikasining Konstitutsiyasi va qonunlarining ustunligi so`zsiz tan olinadi.

Davlat, uning organlari, mansabdor shaxslar, jamoat birlashmalari, fuqarolar Konstitutsiya va qonunlarga muvofiq ish ko`radilar.

16-modda. Mazkur Konstitutsiyaning birorta qoidasi O`zbekiston Respublikasi huquq va manfaatlariga zarar yetkazadigan tarzda talqin etilishi mumkin emas.

Birorta ham qonun yoki boshqa normativ-huquqiy hujjat Konstitutsiya normalari va qoidalariga zid kelishi mumkin emas.

IV BOB. TASHQI SIYOSAT

17-modda. O`zbekiston Respublikasi xalqaro munosabatlarning to`la huquqli subyektidir. Uning tashqi siyosati davlatlarning suveren tengligi, kuch ishlatmaslik yoki kuch bilan tahdid qilmaslik, chegaralarning daxlsizligi, nizolarni tinch yo`l bilan hal etish, boshqa davlatlarning ichki ishlariga aralashmaslik qoidalariga va xalqaro huquqning umum e'tirof etilgan boshqa qoidalari va normalariga asoslanadi.

Respublika davlatning, xalqning oliy manfaatlari, farovonligi va xavfsizligini ta'minlash maqsadida ittifoqlar tuzishi, hamdo'stliklarga va boshqa davlatlararo tuzilmalarga kirishi va ulardan ajralib chiqishi mumkin.

IKKINCHI BO`LIM INSON VA FUQAROLARNING ASOSIY HUQUQLARI, ERKINLIKLARI VA BURCHLARI

V - bob. Umumiy qoidalar

VI - bob. Fuqarolik

VII - bob. Shaxsiy xuquq va erkinliklar

VIII - bob. Siyosiy xuquqlar

IX - bob. Iqtisodiy va ijtimoiy xuquqlar

X - bob. Inson xuquqlari va erkinliklarining kafolatlari

XI - bob. Fuqarolarning burchlari

V BOB. UMUMIY QOIDALAR

18-modda. O'zbekiston Respublikasida barcha fuqarolar bir xil huquq va erkinliklarga ega bo'lib, jinsi, irqi, millati, tili, dini, ijtimoiy kelib chiqishi, e'tiqodi, shaxsi va ijtimoiy mavqeidan qat'i nazar, qonun oldida tengdirlar.

Imtiyozlar faqat qonun bilan belgilanib qo'yiladi hamda ijtimoiy adolat prinsiplariga mos bo'lishi shart.

19-modda. O'zbekiston Respublikasi fuqarosi va davlat bir-biriga nisbatan bo'lgan huquqlari va burchlari bilan o'zaro bogliqdirlar. Fuqarolarning Konstitutsiya va qonunlarda mustahkamlab qo'yilgan huquq va erkinliklari daxlsizdir, ulardan sud qarorisiz mahrum etishga yoki ularni cheklab qo'yishga hech kim haqli emas.

20-modda. Fuqarolar o'z huquq va erkinliklarini amalga oshirishda boshqa shaxslarning, davlat va jamiyatning qonuniy manfaatlari, huquqlari va erkinliklariga putur yetkazmasliklari shart.

VI BOB. FUQAROLIK

21-modda. O'zbekiston Respublikasining butun hududida yagona fuqarolik o'rnatiladi.

O'zbekiston Respublikasining fuqaroligi, unga qanday asoslarda ega bo'lganlikdan qat'i nazar, hamma uchun tengdir.

Qoraqalpog'iston Respublikasining fuqarosi ayni vaqtda O'zbekiston Respublikasining fuqarosi hisoblanadi.

Fuqarolikka ega bo'lish va uni yo'qotish asoslari hamda tartibi qonun bilan belgilanadi.

22-modda. O'zbekiston Respublikasi o'z hududida ham, uning tashqarisida ham o'z fuqarolarini huquqiy himoya qilish va ularga homiylik ko'rsatishni kafolatlaydi.

23-modda. O'zbekiston Respublikasi hududidagi chet el fuqarolarining va fuqaroligi bo'lmagan shaxslarning huquq va erkinliklari xalqaro huquq normalariga muvofiq ta'minlanadi. Ular O'zbekiston Respublikasining Konstitutsiyasi, qonunlari va xalqaro shartnomalari bilan belgilangan burchlarni ado etadilar.

VII BOB. SHAXSIY HUQUQ VA ERKINLIKLAR

24-modda. Yashash huquqi har bir insonning uzviy huquqidir. Inson hayotiga suiqasd qilish eng og'ir jinoyatdir.

25-modda. Har kim erkinlik va shaxsiy daxlsizlik huquqiga ega.

Hech kim qonunga asoslanmagan holda hibsga olinishi yoki qamoqda saqlanishi mumkin emas.

26-modda. Jinoyat sodir etganlikda ayblanayotgan har bir shaxsning ishi sudda qonuniy tartibda, oshkora ko'rib chiqilib, uning aybi aniqlanmaguncha u aybdor

hisoblanmaydi. Sudda ayblanayotgan shaxsga o`zini himoiya qilish uchun barcha sharoitlar ta'minlab beriladi.

Hech kim qiynoqqa solinishi, zo`ravonlikka shafqatsiz yoki inson qadr-qimmatini kamsituvchi boshqa tarzdagi tazyiqqa duchor etilishi mumkin emas.

Hech kimda uning rozilgisiz tibbiy yoki ilmiy tajribalar o`tkazilishi mumkin emas.

27-modda. Har kim o`z sha'ni va obro`siga qilingan tajovuzlardan, shaxsiy hayotiga aralashishdan himoyalaniish va turar joyi daxlsizligi huquqiga ega.

Hech kim qonun nazarda tutgan hollardan va tartibdan tashqari birovning turar joyiga kirishi, tintuv o`tkazishi yoki uni ko`zdan kechirishi, yozishmalar va telefonda so`zlashuvlar sirini oshkor qilishi mumkin emas.

28-modda. O`zbekiston Respublikasi Fuqarosi Respublika hududida bir joydan ikkinchi joyga ko`chish, O`zbekiston Respublikasiga kelish va undan chiqib ketish huquqiga ega. Qonunda belgilangan cheklashlar bundan mustasnodir.

29-modda. Har kim fikrlash, so`z va e'tiqod erkinligi huquqiga ega. Har kim o`zi istagan axborotni izlash, olish va uni tarqatish huquqiga ega, amaldagi konstitutsiyaviy tuzumga qarshi qaratilgan axborot va qonun bilan belgilangan boshqa cheklashlar bundan mustasnodir.

Fikr yuritish va uni ifodalash erkinligi faqat davlat siri va boshqa sirlarga taalluqli bo`lgan taqdirdagina qonun bilan cheklanishi mumkin.

30-modda. O`zbekiston Respublikasining barcha davlat organlari, jamoat birlashmalari va mansabdor shaxslari fuqarolarga ularning huquq va manfaatlariga daxldor bo`lgan hujjatlar, qarorlar va boshqa materiallar bilan tanishib chiqish imkoniyatini yaratib berishi lozim.

31-modda. Hamma uchun vijdon erkinligi kafolatlanadi. Har bir inson xohlagan dinga e'tiqod qilish yoki hech qaysi dinga e'tiqod qilmaslik huquqiga ega. Diniy qarashlarni majburan singdirishga yo`l qo`yilmaydi.

VIII BOB. SIYOSIY HUQUQLAR

32-modda. O`zbekiston Respublikasining fuqarolari jamiyat va davlat ishlarini boshqarishda bevosita hamda o`z vakillari orqali ishtirok etish huquqiga egadirlar. Bunday ishtirok etish o`zini-o`zi boshqarish referendumlar o`tkazish va davlat organlarini demokratik tarzda tashkil etish yo`li bilan amalga oshiriladi.

33-modda. Fuqarolar o`z ijtimoiy faolliklarini O`zbekiston Respublikasi qonunlariga muvofiq mitinglar, yigilishlar va namoyishlar shaklida amalga oshirish huquqiga egadirlar. Hokimiyat organlari faqat xavfsizlik nuqtai nazaridangina bunday tadbirlar o`tkazilishini to`xtatish yoki taqiqlash huquqiga ega.

34-modda. O`zbekiston Respublikasi fuqarolari kasaba uyushmalariga, siyosiy partiyalarga va boshqa jamoat birlashmalariga uyushish, ommaviy harakatlarda ishtirok etish huquqiga egadirlar.

Siyosiy partiyalarda, jamoat birlashmalarida, ommaviy harakatlarda, shuningdek hokimiyatning vakillik organlarida ozchilikni tashkil etuvchi muxolifatchi shaxslarning huquqlari, erkinliklari va qadr-qimmatini hech kim kamsitishi mumkin emas.

35-modda. Har bir shaxs bevosita o'zi va boshqalar bilan birgalikda vakolatli davlat organlariga, muassasalariga yoki xalq vakillariga ariza, taklif va shikoyatlar bilan murojaat qilish huquqiga ega.

Arizalar, takliflar va shikoyatlar qonunda belgilangan tartibda va muddatlarda ko'rib chiqilishi shart.

IX BOB. IQTISODIY VA IJTIMOY HUQUQLAR

36-modda. Har bir shaxs mulkdor bo'lishga haqli. Bankka qo'yilgan omonatlar sir tutilishi va meros huquqi qonun bilan kafolatlanadi.

37-modda. Har bir shaxs mehnat qilish, erkin kasb tanlash, adolatli mehnat sharoitlarida ishlash va qonunda ko'rsatilgan tartibda ishsizlikdan himoyalanish huquqiga egadir.

Sud hukmi bilan tayinlangan jazoni o'tash tartibidan yoki qonunda ko'rsatilgan boshqa hollardan tashqari majburiy mehnat taqiqlanadi.

38-modda. Yollanib ishlayotgan barcha fuqarolar dam olish huquqiga egadirlar. Ish vaqti va haq to'lanadigan mehnat ta'tilining muddati qonun bilan belgilanadi.

39-modda. Har kim qariganda, mehnat layoqatini yo'qotganda, shuningdek boquvchisidan mahrum bo'lganda va qonunda nazarda tutilgan boshqa hollarda ijtimoiy ta'minot olish huquqiga ega.

Pensiyalar, nafaqalar, ijtimoiy yordam boshqa turlarining miqdori rasman belgilab qo'yilgan tirikchilik uchun zarur eng kam miqdordan oz bo'lishi mumkin emas.

40-modda. Har bir inson malakali tibbiy xizmatdan foydalanish huquqiga ega.

41-modda. Har kim bilim olish huquqiga ega. Bepul umumiy ta'lim olish davlat tomonidan kafolatlanadi. Maktab ishlari davlat nazoratidadir.

42-modda. Har kimga ilmiy va texnikaviy ijod erkinligi, madaniyat yutuqlaridan foydalanish huquqi kafolatlanadi.

Davlat jamiyatning madaniy, ilmiy va texnikaviy rivojlanishiga g'amxo'rlik qiladi.

X BOB. INSON HUQUQLARI VA ERKINLIKLARINING KAFOLATLARI

43-modda. Davlat fuqarolarning Konstitutsiya va qonunlarda mustahkamlangan huquqlari va erkinliklarini ta'minlaydi.

44-modda. Har bir shaxsga o'z huquq va erkinliklarini sud orqali himoya qilish, davlat organlari, mansabdor shaxslar, jamoat birlashmalarining g'ayriqonuniy xatti-harakatlari ustidan sudga shikoyat qilish huquqi kafolatlanadi.

45-modda. Voyaga yetmaganlar, mehnatga layoqatsizlar va yolgiz keksalarning huquqlari davlat himoyasidadir.

46-modda. Xotin-qizlar va erkaklar teng huquqlidirlar.

XI BOB. FUQAROLARNING BURCHLARI

47-modda. Barcha fuqarolar Konstitutsiyada belgilab qo'yilgan burchlarini bajaradilar.

48-modda. Fuqarolar Konstitutsiya va qonunlarga rioya etishga, boshqa kishilarning huquqlari erkinliklari, sha'ni va qadr-qimmatini hurmat qilishga majburdirlar.

49-modda. Fuqarolar O'zbekiston xalqining tarixiy, ma'naviy va madaniy merosini avaylab asrashga majburdirlar.

Madaniyat yodgorliklari davlat muhofazasidadir.

50-modda. Fuqarolar atrof tabiiy muhitga ehtiyotkorona munosabatda bo'lishga majburdirlar.

51-modda. Fuqarolar qonun bilan belgilangan soliqlar va mahalliy yig'imlarni to'lashga majburdirlar.

52-modda. O'zbekiston Respublikasini himoya qilish - O'zbekiston Respublikasi har bir fuqarosinining burchidir. Fuqarolar qonunda belgilangan tartibda harbiy yoki muqobil xizmatni o'tashga majburdirlar.

UCHINCHI BO'LIM. JAMIYAT VA SHAXS

XII - bob. Jamiyatning iqtisodiy negizlari

XIII - bob. Jamoat birlashmalari

XIV - bob. Oila

XV - bob. Ommaviy axborot vositalari

XII BOB. JAMIYATNING IQTISODIY NEGIZLARI

53-modda. Bozor munosabatlarini rivojlantirishga qaratilgan O'zbekiston iqtisodiyotining negizini xilma-xil shakllardagi mulk tashkil etadi. Davlat iste'molchilarning huquqi ustunligini hisobga olib, iqtisodiy faoliyat, tadbirkorlik va mehnat qilish erkinligini, barcha mulk shakllarining teng huquqliligini va huquqiy jihatdan bab-baravar muhofaza etilishini kafolatlaydi.

Xususiy mulk boshqa mulk shakllari kabi daxlsiz va davlat himoyasidadir. Mulkdor faqat qonunda nazarda tutilgan hollarda va tartibdagina mulkidan mahrum etilishi mumkin.

54-modda. Mulkdor mulkiga o'z xohishicha egalik qiladi, undan foydalanadi va uni tasarruf etadi. Mulkdan foydalanish ekologik muhitga zarar yetkazmasligi, fuqarolar, yuridik shaxslar va davlatning huquqlarini hamda qonun bilan qo'riqlanadigan manfaatlarini buzmasligi shart.

55-modda. Yer, yer osti boyliklari, suv, o`simlik va hayvonot dunyosi hamda boshqa tabiiy zaxiralar umummilliy boylikdir, ulardan oqilona foydalanish zarur va ular davlat muhofazasidadir.

XIII BOB. JAMOAT BIRLASHMALARI

56-modda. O`zbekiston Respublikasida qonunda belgilangan tartibda ro`yxatdan o`tkazilgan kasaba uyushmalari, siyosiy partiyalar, olimlarning jamiyatlari, xotin-qizlar, faxriylar va yoshlar tashkilotlari, ijodiy uyushmalar, ommaviy harakatlar va fuqarolarning boshqa uyushmalari jamoat birlashmalari sifatida e`tirof etiladi.

57-modda. Konstitutsiyaviy tuzumni zo`rlik bilan o`zgartirishni maqsad qilib qo`yuvchi, respublikaning suvereniteti, yaxlitligi va xavfsizligiga, fuqarolarning konstitutsiyaviy huquq va erkinliklariga qarshi chiquvchi, urushni, ijtimoiy, milliy, irqiy va diniy adovatni targ`ib qiluvchi, xalqning sog`ligi va ma`naviyatiga tajovuz qiluvchi, shuningdek harbiylashtirilgan birlashmalarining, milliy va diniy ruhdagi siyosiy partiyalarning hamda jamoat birlashmalarining tuzilishi va faoliyati taqiqlanadi.

Maxfiy jamiyatlar va uyushmalar tuzish taqiqlanadi.

58-modda. Davlat jamoat birlashmalarining huquqlari va qonuniy manfaatlariga rioya etilishini ta`minlaydi, ularga ijtimoiy hayotda ishtirok etish uchun teng huquqiy imkoniyatlar yaratib beradi.

Davlat organlari va mansabdor shaxslarning jamoat birlashmalari faoliyatiga aralashishiga, shuningdek jamoat birlashmalarining davlat organlari va mansabdor shaxslar faoliyatiga aralashishiga yo`l qo`yilmaydi.

59-modda. Kasaba uyushmalari xodimlarning ijtimoiy-iqtisodiy huquqlarini va manfaatlarini ifoda etadilar va himoya qiladilar. Kasaba tashkilotlariga a`zo bo`lish ixtiyoriydir.

60-modda. Siyosiy partiyalar turli tabaqa va guruhlarining siyosiy irodasini ifodalaydilar va o`zlarining demokratik yo`l bilan saylab qo`yilgan vakillari orqali davlat hokimiyatini tuzishda ishtirok etadilar. Siyosiy partiyalar o`z faoliyatlarini moliyaviy ta`minlanish manbalari haqida Oliy Majlisga yoki u vakil qilgan organga belgilangan tartibda oshkora hisobotlar berib turadilar.

61-modda. Diniy tashkilotlar va birlashmalar davlatdan ajratilgan hamda qonun oldida tengdirlar. Davlat diniy birlashmalarining faoliyatiga aralashmaydi.

62-modda. Jamoat birlashmalarini tarqatib yuborish, ular faoliyatini taqiqlab yoki cheklab qo`yish faqat sud qarori asosidagina amalga oshiriladi.

XIV BOB. OILA

63-modda. Oila jamiyatning asosiy bo`g`inidir hamda jamiyat va davlat muhofazasida bo`lish huquqiga ega.

Nikoh tomonlarning ixtiyoriy roziligi va teng huquqliligiga asoslanadi.

64-modda. Ota-onalar o'z farzandlarini voyaga yetgunlariga qadar boqish va tarbiyalashga majburdirlar.

Davlat va jamiyat yetim bolalarni va ota-onalarining vasiyigidan mahrum bo'lgan bolalarni boqish, tarbiyalash va o'qitishni ta'minlaydi, bolalarga bag'ishlangan xayriya faoliyatlarni rag'batlantiradi.

65-modda. Farzandlar ota-onalarning nasl-nasabidan va fuqarolik holatidan qat'i nazar, qonun oldida tengdirlar.

Onalik va bolalik davlat tomonidan muhofaza qilinadi.

66-modda. Voyaga yetgan, mehnatga layoqatli farzandlar o'z ota-onalari haqida g'amxo'rlik qilishga majburdirlar.

XV BOB. OMMAVIY AXBOROT VOSITALARI

67-modda. Ommaviy axborot vositalari erkindir va qonunga muvofiq ishlaydi. Ular axborotning to'g'riligi uchun belgilangan tartibda javobgardirlar.

Senzuraga yo'l qo'yilmaydi.

TO'RTINCHI BO'LIM.

MA'MURIY-HUDUDIIY VA DAVLAT TUZILISHI

XVI - bob. O'zbekiston Respublikasining ma'muriy-xududiy tuzilishi

XVII - bob. Qoraqalpog'iston Respublikasi

XVI BOB. O'ZBEKISTON RESPUBLIKASINING MA'MURIY-HUDUDIIY TUZILISHI

68-modda. O'zbekiston Respublikasi viloyatlar, tumanlar, shaharlar, shaharchalar, qishloqlar, ovullar, shuningdek Qoraqalpog'iston Respublikasidan iborat.

69-modda. Qoraqalpog'iston Respublikasi, viloyatlar, Toshkent shahrining chegaralarini o'zgartirish, shuningdek viloyatlar, shaharlar, tumanlar tashkil qilish va ularni tugatish O'zbekiston Respublikasi Oliy Majlisining roziligi bilan amalga oshiriladi.

XVII BOB. QORAQALPOG'ISTON RESPUBLIKASI

70-modda. Suveren Qoraqalpog'iston Respublikasi O'zbekiston Respublikasi tarkibiga kiradi.

Qoraqalpog'iston Respublikasining suvereniteti O'zbekiston Respublikasi tomonidan muhofaza etiladi.

71-modda. Qoraqalpog'iston Respublikasi o'z Konstitutsiyasiga ega.

Qoraqalpog'iston Respublikasining Konstitutsiyasi O'zbekiston Respublikasining Konstitutsiyasiga zid bo'lishi mumkin emas.

72-modda. O'zbekiston Respublikasi qonunlari Qoraqalpog'iston Respublikasi hududida ham majburiydir.

73-modda. Qoraqalpog'iston Respublikasining hududi va chegaralari uning rozilgisiz o'zgartirilishi mumkin emas. Qoraqalpog'iston Respublikasi o'z ma'muriy-hududiy tuzilishi masalalarini mustaqil hal qiladi.

74-modda. Qoraqalpog'iston Respublikasi O'zbekiston Respublikasi tarkibidan Qoraqalpog'iston Respublikasi xalqining umumiy referendumini asosida ajralib chiqish huquqiga ega.

75-modda. O'zbekiston Respublikasi bilan Qoraqalpog'iston Respublikasining o'zaro munosabatlari O'zbekiston Respublikasi va Qoraqalpog'iston Respublikasi o'rtasida O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasi doirasida tuzilgan shartnomalar hamda bitimlar bilan tartibga solinadi.

O'zbekiston Respublikasi va Qoraqalpog'iston Respublikasi o'rtasidagi nizolar murosaga keltiruvchi vositalar yordamida hal etiladi.

BESHINCHI BO'LIM

DAVLAT HOKIMIYATINING TASHKIL ETILISHI

XVIII - bob. O'zbekiston Respublikasi Oliy Majlisi

XIX - bob. O'zbekiston Respublikasi Prezidenti

XX - bob. Vazirlar Maxkamasi

XXI - bob. Maxalliy davlat hokimiyati asoslari

XXII - bob. O'zbekiston Respublikasining sud hokimiyati

XXIII - bob. Saylov tizimi

XXIV - bob. Prokuratura

XXV - bob. Moliya va kredit

XXVI - bob. Mudofaa va xavfsizlik

XVIII BOB. O'ZBEKISTON RESPUBLIKASI OLIY MAJLISI

76-modda. O'zbekiston Respublikasining Oliy Majlisi oliy davlat vakillik organi bo'lib, qonun chiqaruvchi hokimiyatni amalga oshiradi.

O'zbekiston Respublikasi Oliy Majlisi ikki palatadan - Qonunchilik palatasi (quyi palata) va Senatdan (yuqori palata) iborat.

O'zbekiston Respublikasi Oliy Majlisining Qonunchilik palatasi va Senati vakolat muddati - besh yil.

77-modda. O'zbekiston Respublikasi Oliy Majlisining Qonunchilik palatasi hududiy saylov okruglari bo'yicha ko'p partiyaviylik asosida saylanadigan bir yuz yigirma deputatdan iborat.

O'zbekiston Respublikasi Oliy Majlisining Senati hududiy vakillik palatasi bo'lib, Senat a'zolaridan (senatorlardan) iborat.

O'zbekiston Respublikasi Oliy Majlisining Senati a'zolari Qoraqalpog'iston Respublikasi Jo'korg'i Kengesi, viloyatlar, tumanlar va shaharlar davlat hokimiyati vakillik organlari deputatlarining tegishli qo'shma majlislarida mazkur deputatlar orasidan yashirin ovoz berish yo'li bilan Qoraqalpog'iston Respublikasi, viloyatlar va Toshkent shahridan teng miqdorda - olti kishidan saylanadi. O'zbekiston Respublikasi Oliy Majlisi Senatining o'n olti nafar a'zosi fan, san'at, adabiyot, ishlab chiqarish sohasida hamda davlat va jamiyat faoliyatining boshqa tarmoqlarida katta amaliy tajribaga ega bo'lgan hamda alohida xizmat ko'rsatgan eng obro'li fuqarolar orasidan O'zbekiston Respublikasi Prezidenti tomonidan tayinlanadi.

Saylov kuni yigirma besh yoshga to'lgan hamda kamida besh yil O'zbekiston Respublikasi hududida muqim yashayotgan O'zbekiston Respublikasi fuqarosi O'zbekiston Respublikasi Oliy Majlisining Qonunchilik palatasi deputati, shuningdek O'zbekiston

Respublikasi Oliy Majlisining Senati a'zosi bo'lishi mumkin. Deputatlikka nomzodlarga qo'yiladigan talablar qonun bilan belgilanadi.

Ayni bir shaxs bir paytning o'zida O'zbekiston Respublikasi Oliy Majlisining Qonunchilik palatasi deputati va Senati a'zosi bo'lishi mumkin emas.

78-modda. O'zbekiston Respublikasi Oliy Majlisi Qonunchilik palatasi va Senatining birgalikdagi vakolatlari quyidagilardan iborat:

1) O'zbekiston Respublikasining Konstitutsiyasini qabul qilish, unga o'zgartish va qo'shimchalar kiritish;

2) O'zbekiston Respublikasining konstitutsiyaviy qonunlarini, qonunlarini qabul qilish, ularga o'zgartish va qo'shimchalar kiritish;

3) O'zbekiston Respublikasining referendumini o'tkazish to'g'risida va uni o'tkazish sanasini tayinlash haqida qaror qabul qilish;

4) O'zbekiston Respublikasi ichki va tashqi siyosatining asosiy yo'nalishlarini belgilash hamda davlat strategik dasturlarini qabul qilish;

5) O'zbekiston Respublikasi qonun chiqaruvchi, ijro etuvchi hamda sud hokimiyati organlarining tizimini va vakolatlari belgilash;

6) O'zbekiston Respublikasi tarkibiga yangi davlat tuzilmalarini qabul qilish va ularning O'zbekiston Respublikasi tarkibidan chiqishi haqidagi qarorlarni tasdiqlash;

7) boj, valuta va kredit ishlarini qonun yo'li bilan tartibga solish;

8) O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining taqdimiga binoan O'zbekiston Respublikasining Davlat budjetini qabul qilish va uning ijrosini nazorat etish;

9) soliqlar va boshqa majburiy to'lovlarni joriy qilish;

10) O'zbekiston Respublikasining ma'muriy-hududiy tuzilishi masalalarini qonun yo'li bilan tartibga solish, chegaralarini o'zgartirish;

11) tumanlar, shaharlar, viloyatlarni tashkil etish, tugatish, ularning nomini hamda chegaralarini o'zgartirish;

12) davlat mukofotlari va unvonlarini ta'sis etish;

13) O'zbekiston Respublikasi Prezidentining vazirliklar, davlat qo'mitalari va davlat boshqaruvining boshqa organlarini tuzish hamda tutatish to'g'risidagi farmonlarini tasdiqlash;

14) O'zbekiston Respublikasi Markaziy saylov komissiyasini tuzish;

15) O'zbekiston Respublikasi Prezidentining taqdimiga binoan O'zbekiston Respublikasi Bosh vaziri nomzodini ko'rib chiqish va tasdiqlash;

16) O'zbekiston Respublikasi Oliy Majlisining Inson huquqlari bo'yicha vakili va uning o'rinbosarini saylash;

17) O'zbekiston Respublikasi Hisob palatasining hisobotini ko'rib chiqish;

18) O'zbekiston Respublikasi Prezidentining O'zbekiston Respublikasiga hujum qilinganda yoki tajovuzdan bir-birini mudofaa qilish yuzasidan tuzilgan shartnoma majburiyatlarini bajarish zaruriyati tug'ilganda urush holati e'lon qilish to'g'risidagi farmonini tasdiqlash;

19) O'zbekiston Respublikasi Prezidentining umumiy yoki qisman safarbarlik e'lon qilish, favqulodda holat joriy etish, uning amal qilishini uzaytirish yoki tugatish to'g'risidagi farmonlarini tasdiqlash;

20) xalqaro shartnomalarni ratifikatsiya va denonsatsiya qilish;

21) ushbu Konstitutsiyada nazarda tutilgan boshqa vakolatlarni amalga oshirish.

Palatalarning birgalikdagi vakolatlari kiradigan masalalar, qoida tariqasida, avval O'zbekiston Respublikasi Oliy Majlisining Qonunchilik palatasida, so'ngra Senatida ko'rib chiqiladi.

79-modda. O'zbekiston Respublikasi Oliy Majlisining Qonunchilik palatasi mutlaq vakolatlari:

1) O'zbekiston Respublikasi Oliy Majlisining Qonunchilik palatasi Spikeri va uning o'rinbosarlarini, qo'mitalarning raislari va ularning o'rinbosarlarini saylash;

2) O'zbekiston Respublikasi Bosh prokurorining taqdimiga binoan O'zbekiston Respublikasi Oliy Majlisining Qonunchilik palatasi deputatini daxlsizlik huquqidan mahrum etish to'g'risidagi masalalarni hal etish;

3) o'z faoliyatini tashkil etish va palataning ichki tartib qoidalari bilan bog'liq masalalar yuzasidan qarorlar qabul qilish;

4) siyosiy, ijtimoiy-iqtisodiy hayot sohasidagi u yoki bu masalalar yuzasidan, shuningdek davlat ichki va tashqi siyosati masalalari yuzasidan qarorlar qabul qilish kiradi.

80-modda. O'zbekiston Respublikasi Oliy Majlisining Senati mutlaq vakolatlariga:

1) O'zbekiston Respublikasi Oliy Majlisining Senati Raisini va uning o'rinbosarlarini, qo'mitalarning raislari va ularning o'rinbosarlarini saylash;

2) O'zbekiston Respublikasi Prezidentining taqdimiga binoan O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyaviy sudini saylash;

3) O'zbekiston Respublikasi Prezidentining taqdimiga binoan O'zbekiston Respublikasi Oliy sudini saylash;

4) O'zbekiston Respublikasi Prezidentining taqdimiga binoan O'zbekiston Respublikasi Oliy xo'jalik sudini saylash;

5) O'zbekiston Respublikasi Prezidentining taqdimiga binoan O'zbekiston Respublikasi Tabiatni muhofaza qilish davlat qo'mitasining raisini tayinlash hamda uni lavozimidan ozod etish;

6) O'zbekiston Respublikasi Prezidentining O'zbekiston Respublikasi Bosh prokurori va uning o'rinbosarlarini tayinlash hamda ularni lavozimidan ozod etish to'g'risidagi farmonlarini tasdiqlash;

7) O'zbekiston Respublikasi Prezidentining O'zbekiston Respublikasi Milliy xavfsizlik xizmati raisini tayinlash va uni lavozimidan ozod etish to'g'risidagi farmonlarini tasdiqlash;

8) O'zbekiston Respublikasi Prezidentining taqdimiga binoan O'zbekiston Respublikasining chet davlatlardagi diplomatik va boshqa vakillarini tayinlash hamda ularni lavozimidan ozod etish;

9) O'zbekiston Respublikasi Prezidentining taqdimiga binoan O'zbekiston Respublikasi Markaziy banki boshqaruvining raisini tayinlash va uni lavozimidan ozod etish;

10) O'zbekiston Respublikasi Prezidentining taqdimiga binoan amnistiya to'g'risidagi hujjatlarni qabul qilish;

11) O'zbekiston Respublikasi Bosh prokurorining taqdimiga binoan O'zbekiston Respublikasi Oliy Majlisining Senati a'zosini daxlsizlik huquqidan mahrum etish to'g'risidagi masalalarni hal etish;

12) O'zbekiston Respublikasi Bosh prokurorining, O'zbekiston Respublikasi Tabiatni muhofaza qilish davlat qo'mitasi raisining, O'zbekiston Respublikasi Markaziy banki boshqaruvi raisining hisobotlarini eshitish;

13) o'z faoliyatini tashkil etish va palataning ichki tartib qoidalari bilan bog'liq masalalar yuzasidan qarorlar qabul qilish;

14) siyosiy, ijtimoiy-iqtisodiy hayot sohasidagi u yoki bu masalalar yuzasidan, shuningdek davlat ichki va tashqi siyosati masalalari yuzasidan qarorlar qabul qilish kiradi.

81-modda. Vakolat muddati tugagach, O'zbekiston Respublikasi Oliy Majlisining Qonunchilik palatasi va Senati tegishincha yangi chaqiriq Qonunchilik palatasi va Senati ish boshlaguniga qadar o'z faoliyatini davom ettirib turadi.

O'zbekiston Respublikasi Oliy Majlisi Qonunchilik palatasi va Senatining birinchi majlislari tegishincha Qonunchilik palatasiga saylovdan keyin ikki oydan kechiktirmay va Senat

tarkib topganidan keyin bir oydan kechiktirmay Markaziy saylov komissiyasi tomonidan chaqiriladi.

O'zbekiston Respublikasi Oliy Majlisining Qonunchilik palatasi majlislari sessiyalar davrida o'tkaziladi. Sessiyalar, qoida tariqasida, sentabrning birinchi ish kunidan boshlab kelgusi yilning iyun oyi oxirgi ish kuniga qadar o'tkaziladi.

O'zbekiston Respublikasi Oliy Majlisining Senata majlislari zaruratga qarab, lekin yiliga kamida uch marta o'tkaziladi.

O'zbekiston Respublikasi Oliy Majlisi palatalarining majlislari, agar ular ishida barcha deputatlar, senatorlar umumiy sonining kamida yarmi ishtirok etayotgan bo'lsa, vakolatli hisoblanadi.

Konstitutsiyaviy qonunlarni qabul qilishda barcha deputatlar, senatorlar umumiy sonining kamida uchdan ikki qismi ishtirok etishi shart.

O'zbekiston Respublikasi Oliy Majlisining Qonunchilik palatasi va Senati majlislarida, shuningdek ularning organlari majlislarida O'zbekiston Respublikasi Prezidenti, Bosh vazir, Vazirlar Mahkamasining a'zolari, respublika Konstitutsiyaviy sudi, Oliy sudi, Oliy xo'jalik Sudi raislari, Bosh prokurori, Markaziy banki boshqaruvining raisi ishtirok etishlari mumkin. O'zbekiston, Respublikasi Oliy Majlisining Qonunchilik palatasi va uning organlari majlislarida Senat Raisi, O'zbekiston Respublikasi Oliy Majlisining Senati va uning organlari majlislarida Qonunchilik palatasi Spikeri ishtirok etishi mumkin.

O'zbekiston Respublikasi Oliy Majlisining Qonunchilik palatasi va Senati alohida-alohida majlis o'tkazadilar.

O'zbekiston Respublikasi Oliy Majlisi Qonunchilik palatasi va Senatining qo'shma majlislari O'zbekiston Respublikasi Prezidenti qasamyod qilganda, O'zbekiston Respublikasi Prezidenti mamlakat ijtimoiy-iqtisodiy hayotining, ichki va tashqi siyosatining eng muhim masalalari yuzasidan nutq so'zlaganda, chet davlatlarning rahbarlari nutq so'zlaganda o'tkaziladi. Palatalarning kelishuviga binoan qo'shma majlislar boshqa masalalar yuzasidan ham o'tkazilishi mumkin.

82-modda. O'zbekiston Respublikasi Oliy Majlisining Qonunchilik palatasi va Senati o'z vakolatlariga kiritilgan masalalar yuzasidan qarorlar qabul qiladi.

O'zbekiston Respublikasi Oliy Majlisi Qonunchilik palatasi va Senatining qarorlari Qonunchilik palatasi deputatlari yoki Senat a'zolari umumiy sonining ko'pchilik ovozi bilan qabul qilinadi, ushbu Konstitutsiyada nazarda tutilgan hollar bundan mustasno.

83-modda. Qonunchilik tashabbusi huquqiga O'zbekiston Respublikasi Prezidenti, o'z davlat hokimiyatining oliy vakillik organi orqali Qoraqalpog'iston Respublikasi, O'zbekiston Respublikasi Oliy Majlisining Qonunchilik palatasi deputatlari, O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasi, O'zbekiston Respublikasining Konstitutsiyaviy sudi, Oliy sudi, Oliy xo'jalik sudi, Bosh prokurori egadirlar va bu huquq qonunchilik tashabbusi huquqi subyektlari tomonidan qonun loyihasini O'zbekiston Respublikasi Oliy Majlisining Qonunchilik palatasiga kiritish orqali amalga oshiriladi.

84-modda. Qonun Qonunchilik palatasi tomonidan qabul qilinib, Senat tomonidan ma'qullanib, O'zbekiston Respublikasi Prezidenti tomonidan imzolangach va qonunda belgilangan tartibda rasmiy nashrlarda e'lon qilingach, yuridik kuchga ega bo'ladi.

O'zbekiston Respublikasi Oliy Majlisining Qonunchilik palatasi tomonidan qabul qilingan qonun qabul qilingan kundan e'tiboran o'n kundan kechiktirmay O'zbekiston Respublikasi Oliy Majlisining Senatiga yuboriladi.

O'zbekiston Respublikasi Oliy Majlisining Senati ma'qullagan qonun imzolanishi va e'lon qilinishi uchun O'zbekiston Respublikasi Prezidentiga o'n kun ichida yuboriladi.

O'zbekiston Respublikasi Prezidenti tomonidan qonun o'ttiz kun ichida imzolanadi va e'lon qilinadi.

O'zbekiston Respublikasi Oliy Majlisining Senati tomonidan rad etilgan qonun O'zbekiston Respublikasi Oliy Majlisining Qonunchilik palatasiga qaytariladi.

Agar O'zbekiston Respublikasi Oliy Majlisining Senati tomonidan rad etilgan qonunni qayta ko'rib chiqishda Qonunchilik palatasi deputatlar umumiy sonining uchdan ikki qismidan iborat ko'pchilik ovozi bilan qonunni yana ma'qullasa, qonun O'zbekiston Respublikasi Oliy Majlisi tomonidan qabul qilingan hisoblanadi hamda imzolanishi va e'lon qilinishi uchun O'zbekiston Respublikasi Prezidentiga Qonunchilik palatasi tomonidan yuboriladi.

O'zbekiston Respublikasi Oliy Majlisining Senati tomonidan rad etilgan qonun yuzasidan Qonunchilik palatasi va Senat yuzaga kelgan kelishmovchiliklarni bartaraf etish uchun Qonunchilik palatasi deputatlari va Senat a'zolari orasidan tenglik asosida kelishuv komissiyasini tuzishi mumkin. Palatalar kelishuv komissiyasi takliflarini qabul qilganda qonun odatdagi tartibda ko'rib chiqilishi kerak.

O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Qonunni o'z e'tirozlari bilan O'zbekiston Respublikasi Oliy Majlisiga qaytarishga haqli.

Agar qonun avvalgi qabul qilingan tahririda tegishincha O'zbekiston Respublikasi Oliy Majlisining Qonunchilik palatasi deputatlari va Senati a'zolari umumiy sonining kamida uchdan ikki qismidan iborat ko'pchilik ovozi bilan ma'qullansa, qonun O'zbekiston Respublikasi Prezidenti tomonidan o'n to'rt kun ichida imzolanishi va e'lon qilinishi kerak.

Qonunlarning va boshqa normativ-huquqiy hujjatlarning matbuotda e'lon qilinishi ular qo'llanilishining majburiy shartidir.

85-modda. O'zbekiston Respublikasi Oliy Majlisining Qonunchilik palatasi o'z tarkibidan Qonunchilik palatasining Spikeri va uning o'rinbosarlarini saylaydi.

O'zbekiston Respublikasi Oliy Majlisining Qonunchilik palatasi Spikeri va uning o'rinbosarlari yashirin ovoz berish orqali deputatlar umumiy sonining ko'pchilik ovozi bilan Qonunchilik palatasining vakolati muddatiga saylanadi.

O'zbekiston Respublikasi Oliy Majlisining Qonunchilik palatasi Spikeri yashirin ovoz berish orqali Qonunchilik palatasi deputatlari umumiy sonining uchdan ikki qismidan ko'prog'ining ovozi bilan qabul qilingan Qonunchilik palatasi qaroriga binoan muddatidan ilgari chaqirib olinishi mumkin.

O'zbekiston Respublikasi Oliy Majlisining Qonunchilik palatasi Spikeri:

- 1) Qonunchilik palatasining majlislarini chaqiradi, ularda raislik qiladi;
- 2) Qonunchilik palatasi muhokamasiga kiritiladigan masalalarni tayyorlashga umumiy rahbarlik qiladi;
- 3) Qonunchilik palatasi qo'mitalari va komissiyalarining faoliyatini muvofiqlashtirib boradi;
- 4) O'zbekiston Respublikasi qonunlarining va Qonunchilik palatasi qarorlarining ijrosi ustidan nazoratni tashkil etadi;
- 5) parlamentlararo aloqalarni amalga oshirish ishlariga hamda xalqaro parlament tashkilotlari ishi bilan bog'liq, Qonunchilik palatasi guruhlarining faoliyatiga rahbarlik qiladi;
- 6) O'zbekiston Respublikasi Oliy Majlisining Senati, boshqa davlat organlari, chet davlatlar, xalqaro va o'zga tashkilotlar bilan o'zaro munosabatlarda Qonunchilik palatasi nomidan ish ko'radi;
- 7) Qonunchilik palatasi qarorlarini imzolaydi;
- 8) ushbu Konstitutsiya va qonun hujjatlarida nazarda tutilgan boshqa vakolatlarni amalga oshiradi.

O'zbekiston Respublikasi Oliy Majlisining Qonunchilik palatasi Spikeri farmoyishlar chiqaradi.

86-modda. O'zbekiston Respublikasi Oliy Majlisining Senati o'z tarkibidan Senat Raisi va uning o'rinbosarlarini saylaydi. Senat Raisi O'zbekiston Respublikasi Prezidentining taqdimiga binoan saylanadi.

O'zbekiston Respublikasi Oliy Majlisining Senati Raisi o'rinbosarlaridan biri Qoraqalpog'iston Respublikasining vakili bo'ladi.

O'zbekiston Respublikasi Oliy Majlisining Senati Raisi va uning o'rinbosarlari yashirin ovoz berish orqali senatorlar umumiy sonining ko'pchilik ovozi bilan Senat vakolati muddatiga saylanadi.

O'zbekiston Respublikasi Oliy Majlisining Senati Raisi yashirin ovoz berish orqali senatorlar umumiy sonining uchdan ikki qismidan ko'prog'ining ovozi bilan qabul qilingan Senat qarorlariga binoan muddatidan ilgari chaqirib olinishi mumkin.

O'zbekiston Respublikasi Oliy Majlisining Senati Raisi:

- 1) Senat majlislarini chaqiradi ularda raislik qiladi;
- 2) Senat muhokamasiga kiritiladigan masalalarni tayyorlashga umumiy rahbarlik qiladi;
- 3) Senat qo'mitalari va komissiyalarining faoliyatini muvofiqlashtirib boradi;
- 4) O'zbekiston Respublikasi qonunlarining va Senat qarorlarining ijrosi ustidan nazoratni tashkil etadi;
- 5) parlamentlararo aloqalarni amalga oshirish ishlariga hamda xalqaro parlament tashkilotlari ishi bilan bog'liq Senat guruhlarining faoliyatiga rahbarlik qiladi;
- 6) O'zbekiston Respublikasi Oliy Majlisining Qonunchilik palatasi, boshqa davlat organlari, chet davlatlar, xalqaro va boshqa tashkilotlar bilan o'zaro munosabatlarda Senat nomidan ish ko'radi;
- 7) Senat qarorlarini imzolaydi;
- 8) ushbu Konstitutsiya va qonun hujjatlarida nazarda tutilgan boshqa vakolatlarni amalga oshiradi.

O'zbekiston Respublikasi Oliy Majlisining Senati Raisi farmoyishlar chiqaradi.

87-modda. O'zbekiston Respublikasi Oliy Majlisining Qonunchilik palatasi qonun loyihalarini tayyorlash ishini olib borish, Qonunchilik palatasi muhokamasiga kiritiladigan masalalarni dastlabki tarzda ko'rib chiqish va tayyorlash, O'zbekiston Respublikasi qonunlari hamda Qonunchilik palatasi tomonidan qabul qilinadigan qarorlarning ijrosini nazorat qilish uchun o'z vakolatlari muddatiga Qonunchilik palatasi deputatlari orasidan qo'mitalarni saylaydi.

O'zbekiston Respublikasi Oliy Majlisining Senati Senat muhokamasiga kiritiladigan masalalarni dastlabki tarzda ko'rib chiqish va tayyorlash, O'zbekiston Respublikasi qonunlari hamda Senat tomonidan qabul qilinadigan qarorlarning ijrosini nazorat qilish uchun o'z vakolatlari muddatiga senatorlar orasidan qo'mitalarni saylaydi.

O'zbekiston Respublikasi Oliy Majlisining Qonunchilik palatasi va Senati, zarurat bo'lgan taqdirda, muayyan vazifalarni bajarish uchun deputatlar, senatorlar orasidan komissiyalar tuzadi.

88-modda. O'zbekiston Respublikasi Oliy Majlisining Qonunchilik palatasi deputatlariga va Senati a'zolariga ularning deputatlik yoki senatorlik faoliyati bilan bog'liq xarajatlar belgilangan tartibda qoplanadi.

Qonunchilik palatasi deputatlari hamda Senatda doimiy asosda ishlovchi Senat a'zolari o'z vakolatlari davrida ilmiy va pedagogik faoliyatdan tashqari haq to'lanadigan boshqa turdagi faoliyat bilan shug'ullanishlari mumkin emas.

O'zbekiston Respublikasi Oliy Majlisining Qonunchilik palatasi deputati va Senati a'zosi daxlsizlik huquqidan foydalanadilar. Ular tegishincha Qonunchilik palatasi yoki Senatning rozilgisiz jinoiy javobgarlikka tortilishi, ushlab turilishi, qamoqqa olinishi yoki sud tartibida beriladigan ma'muriy jazo choralariga tortilishi mumkin emas.

XIX BOB. O`ZBEKISTON RESPUBLIKASINING PREZIDENTI

89-modda. O`zbekiston Respublikasining Prezidenti O`zbekiston Respublikasida davlat va ijro etuvchi hokimiyat boshlig`idir.

90-modda. O`zbekiston Respublikasi Prezidenti lavozimiga o`ttiz besh yoshdan kichik bo`lmagan, davlat tilini yaxshi biladigan, bevosita saylovgacha kamida 10 yil O`zbekiston hududida muqim yashayotgan O`zbekiston Respublikasi fuqarosi saylanishi mumkin. Ayni bir shaxs surunkasiga ikki muddatdan ortiq O`zbekiston Respublikasining Prezidenti bo`lishi mumkin emas.

O`zbekiston Respublikasining Prezidenti O`zbekiston Respublikasining fuqarolari tomonidan umumiy, teng va to`g`ridan-to`g`ri saylov huquqi asosida yashirin ovoz berish yo`li bilan yetti yil muddatga saylanadi. Prezidentni saylash tartibi O`zbekiston Respublikasining qonuni bilan belgilanadi.

91-modda. Prezident o`z vazifasini bajarib turgan davrda boshqa haq to`lanadigan lavozimni egallashi, vakillik organining deputati bo`lishi, tadbirkorlik faoliyati bilan shug`ullanishi mumkin emas.

Prezidentning shaxsi daxlsizdir va qonun bilan muhofaza etiladi.

92-modda. Prezident O`zbekiston Respublikasi Oliy Majlisi yig`ilishida quyidagi qasamyodni qabul qilgan paytdan boshlab o`z lavozimiga kirishgan hisoblanadi:

"O`zbekiston xalqiga sadoqat bilan xizmat qilishga, Respublikaning Konstitutsiyasi va qonunlariga qat`iy rioya etishga, fuqarolarning huquqlari va erkinliklariga kafolat berishga, O`zbekiston Respublikasi Prezidenti zimmasiga yuklatilgan vazifalarni vijdonan bajarishga tantanali qasamyod qilaman".

93-modda. O`zbekiston Respublikasining Prezidenti:

1) fuqarolarning huquqlari va erkinliklariga, O`zbekiston Respublikasining Konstitutsiyasi va qonunlariga rioya etilishining kafilidir;

2) O`zbekiston Respublikasining suvereniteti, xavfsizligi va hududiy yaxlitligini muhofaza etish, milliy-davlat tuzilishi masalalariga doir qarorlarni amalga oshirish yuzasidan zarur chora-tadbirlar ko`radi;

3) mamlakat ichkarisida va xalqaro munosabatlarda O`zbekiston Respublikasi nomidan ish ko`radi;

4) muzokaralar olib boradi hamda O`zbekiston Respublikasining shartnoma va bitimlarini imzolaydi, respublika tomonidan tuzilgan shartnomalarga, bitimlarga va uning qabul qilingan majburiyatlariga rioya etilishini ta`minlaydi;

5) o`z huzurida akkreditatsiyadan o`tgan diplomatik hamda boshqa vakillarning ishonch va chaqiruv yorliqlarini qabul qiladi;

6) O`zbekiston Respublikasining chet davlatlardagi diplomatik va boshqa vakillarini tayinlash uchun nomzodlarni O`zbekiston Respublikasi Oliy Majlisining Senatiga taqdim etadi;

7) O`zbekiston Respublikasi Oliy Majlisiga har yili mamlakat ijtimoiy-iqtisodiy hayotining, ichki va tashqi siyosatining eng muhim masalalar yuzasidan ma`ruzalar taqdim etadi;

8) ijro etuvchi hokimiyat devonini tuzadi va unga rahbarlik qiladi; respublika oliy hokimiyat va boshqaruv organlarining bahamjihat ishlashini ta`minlaydi; vazirliklar, davlat qo`mitalari hamda davlat boshqaruvining boshqa organlarini tuzadi va tugatadi, shu masalalarga doir farmonlarni keyinchalik O`zbekiston Respublikasi Oliy Majlisining palatalari tasdig`iga kiritadi;

9) Senat Raisi lavozimiga saylash uchun nomzodni O`zbekiston Respublikasi Oliy Majlisining Senatiga taqdim etadi;

- 10) O'zbekiston Respublikasi Oliy Majlisining palatalari ko'rib chiqishi va tasdiqlashi uchun O'zbekiston Respublikasi Bosh vaziri nomzodini taqdim etadi;
- 11) O'zbekiston Respublikasi Bosh vazirining taqdimiga binoan O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasi a'zolarini tasdiqlaydi;
- 12) O'zbekiston Respublikasi Bosh prokurori va uning o'rinbosarlarini tayinlaydi va ularni lavozimidan ozod qiladi, keyinchalik bu masalalarni O'zbekiston Respublikasi Oliy Majlisining Senati tasdig'iga kiritadi;
- 13) O'zbekiston Respublikasi Oliy Majlisining Senatiga Konstitutsiyaviy sud raisi va sudyalari, Oliy sud raisi va sudyalari, Oliy xo'jalik sudi raisi va sudyalari, O'zbekiston Respublikasi Markaziy banki boshqaruvining raisi, O'zbekiston Respublikasi Tabiatni muhofaza qilish davlat qo'mitasining raisi lavozimlariga nomzodlarni taqdim etadi;
- 14) viloyat, tumanlararo, tuman, shahar, harbiy va xo'jalik sudlarining sudyalarini tayinlaydi va lavozimlaridan ozod etadi;
- 15) viloyatlar hokimlarini hamda Toshkent shahar hokimini tayinlaydi va lavozimidan ozod etadi, keyinchalik bu masalalarni tegishli xalq deputatlari Kengashlarining tasdig'iga kiritadi. Konstitutsiyani, qonunlarni buzgan yoki o'z sha'ni va qadr-qimmatiga dog' tushiradigan xatti-harakat sodir etgan tuman va shahar hokimlarini Prezident o'z qarori bilan lavozimidan ozod etishga haqli;
- 16) respublika davlat boshqaruv organlarining, shuningdek hokimlarning qabul qilgan hujjatlarini to'xtatadi, bekor qiladi;
- 17) O'zbekiston Respublikasining qonunlarini imzolaydi va e'lon qiladi; qonunga o'z c'tirozlarini ilova etib, uni takroran muhokama qilish va ovozga qo'yish uchun O'zbekiston Respublikasi Oliy Majlisiga qaytarishga haqli;
- 18) O'zbekiston Respublikasiga hujum qilinganda yoki tajovuzdan bir-birini mudofaa qilish yuzasidan tuzilgan shartnoma majburiyatlarini bajarish zaruriyati tug'ilganda urush holati e'lon qiladi va qabul qilgan qarorini uch kun ichida O'zbekiston Respublikasi Oliy Majlisi palatalarining tasdig'iga kiritadi;
- 19) favqulodda vaziyatlar (real tashqi xavf, ommaviy tartibsizliklar, yirik halokat, tabiiy ofat, epidemiya) yuz bergan taqdirda fuqarolarning xavfsizligini ta'minlashni ko'zlab, O'zbekiston Respublikasining butun hududida yoki uning ayrim joylarida favqulodda holat joriy etadi va qabul qilgan qarorini uch kun ichida O'zbekiston Respublikasi Oliy Majlisining palatalari tasdig'iga kiritadi. Favqulodda holat joriy etish shartlari va tartibi qonun bilan belgilanadi;
- 20) O'zbekiston Respublikasi Qurolli Kuchlarining Oliy Bosh qo'mondoni hisoblanadi, Qurolli Kuchlarning oliy qo'mondonlarini tayinlaydi va vazifasidan ozod qiladi, oliy harbiy unvonlar beradi;
- 21) O'zbekiston Respublikasining ordenlari, medallari va yorlig'i bilan mukofotlaydi, O'zbekiston Respublikasining malakaviy va faxriy unvonlarini beradi;
- 22) O'zbekiston Respublikasining fuqaroligiga va siyosiy boshpana berishga oid masalalarni hal etadi;
- 23) amnistiya to'g'risidagi hujjatlarni qabul qilish haqida O'zbekiston Respublikasi Oliy Majlisining Senatiga taqdimnoma kiritadi va O'zbekiston Respublikasining sudlari tomonidan hukm qilingan shaxslarni avf etadi;
- 24) O'zbekiston Respublikasi Milliy xavfsizlik xizmatini tuzadi. Milliy xavfsizlik xizmati raisini tayinlaydi va lavozimidan ozod etadi, keyinchalik shu masalalarga doir farmonlarni O'zbekiston Respublikasi Oliy Majlisining Senati tasdig'iga kiritadi;
- 25) ushbu Konstitutsiya va O'zbekiston Respublikasining qonunlarida nazarda tutilgan boshqa vakolatlarni amalga oshiradi.
- Prezident o'z vakolatlarini bajarishni davlat idoralariga yoki mansabdor shaxslarga topshirishga haqli emas.

94-modda. O'zbekiston Respublikasining Prezidenti Konstitutsiyaga va qonunlarga asoslanib hamda ularni ijro etish yuzasidan respublikaning butun hududida majburiy kuchga ega bo'lgan farmonlar, qarorlar va farmoyishlar chiqaradi.

95-modda. Qonunchilik palatasi yoki Senat tarkibida ularning normal faoliyatiga tahdid soluvchi hal qilib bo'lmaydigan ixtiloflar yuz berganda yohud ular bir necha marta O'zbekiston Respublikasining Konstitutsiyasiga zid qarorlar qabul qilgan taqdirda, shuningdek Qonunchilik palatasi bilan Senat o'rtasida O'zbekiston Respublikasi Oliy Majlisining normal faoliyatiga tahdid soluvchi hal qilib bo'lmaydigan ixtiloflar yuz berganda O'zbekiston Respublikasi Prezidentining O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyaviy sudi bilan bamaslahat qabul qilgan qarori asosida O'zbekiston Respublikasi Oliy Majlisining Qonunchilik palatasi, Senati tarqatib yuborilishi mumkin.

O'zbekiston Respublikasi Oliy Majlisining Qonunchilik palatasi, Senati tarqatib yuborilgan taqdirda yangi saylov uch oy mobaynida o'tkaziladi.

O'zbekiston Respublikasi Oliy Majlisining Qonunchilik palatasi va Senati favqulodda holat joriy etilgan davrda tarqatib yuborilishi mumkin emas.

96-modda. O'zbekiston Respublikasining Prezidenti betobligi sababli o'z vazifasini bajara olmasligi O'zbekiston Respublikasi Oliy Majlisining palatalari qo'shma qaroriga ko'ra tuzilgan davlat tibbiy komissiyasi xulosasi bilan tasdiqlangan taqdirda o'n kun muddat ichida palatalarning qo'shma favqulodda yig'ilishida deputatlar, senatorlar orasidan uch oygacha bo'lgan muddatga O'zbekiston Respublikasi Prezidenti vazifasini vaqtincha bajaruvchi saylanadi. Bu holda uch oy muddat ichida O'zbekiston Respublikasi Prezidentining umumxalq saylovi o'tkazilishi shart.

97-modda. Vakolati tugashi munosabati bilan iste'foga chiqqan Prezident umrbod Senat a'zosi lavozimini egallaydi

XX BOB. VAZIRLAR MAHKAMASI

98-modda. O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasi ijro etuvchi hokimiyatni amalga oshiradi. O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasi O'zbekiston Respublikasi Bosh vaziri, uning o'rinbosarlari, vazirlar, davlat qo'mitalarining raislaridan iborat. Qoraqalpog'iston Respublikasi Hukumatining boshlig'i Vazirlar Mahkamasi tarkibiga o'z lavozimi bo'yicha kiradi.

Vazirlar Mahkamasining tarkibi O'zbekiston Respublikasi Prezidenti tomonidan shakllantiriladi. O'zbekiston Respublikasi Bosh vaziri nomzodi O'zbekiston Respublikasi Prezidentining taqdimiga binoan O'zbekiston Respublikasi Oliy Majlisining palatalari tomonidan ko'rib chiqiladi va tasdiqlanadi. Vazirlar Mahkamasining a'zolari O'zbekiston Respublikasi Bosh vaziri taqdimiga binoan O'zbekiston Respublikasi Prezidenti tomonidan tasdiqlanadi.

Vazirlar Mahkamasi iqtisodiyotning, ijtimoiy va ma'naviy sohaning samarali faoliyatiga rahbarlikni, O'zbekiston Respublikasi qonunlari, Oliy Majlis qarorlari, O'zbekiston Respublikasi Prezidentining farmonlari, qarorlari va farmoyishlari ijrosini ta'minlaydi.

Vazirlar Mahkamasi amaldagi qonun hujjatlariga muvofiq O'zbekiston Respublikasining butun hududidagi barcha organlar, korxonalar, muassasalar, tashkilotlar, mansabdor shaxslar va fuqarolar tomonidan bajarilishi majburiy bo'lgan qarorlar va farmoyishlar chiqaradi.

O'zbekiston Respublikasi Bosh vaziri Vazirlar Mahkamasi faoliyatini tashkil etadi va unga rahbarlik qiladi, uning samarali ishlashi uchun shaxsan javobgar bo'ladi, Vazirlar Mahkamasining majlislariga raislik qiladi, uning qarorlarini imzolaydi, O'zbekiston Respublikasi Prezidentining topshirig'iga binoan xalqaro munosabatlarda O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasi nomidan ish ko'radi O'zbekiston Respublikasi qonunlarida,

O'zbekiston Respublikasi Prezidentining farmonlari, qarorlari va farmoyishlarida nazarda tutilgan boshqa vazifalarni bajaradi.

O'zbekiston Respublikasining Prezidenti ushbu Konstitutsiyaning 89-moddasi va 93-moddasiga asoslangan holda Vazirlar Mahkamasi majlislarida raislik qilishga, Vazirlar Mahkamasi vakolatiga kiruvchi masalalar yuzasidan qarorlar qabul qilishga, shuningdek Vazirlar Mahkamasi qarorlari va farmoyishlarini, O'zbekiston Respublikasi Bosh vaziri farmoyishlarini bekor qilishga haqli.

Vazirlar Mahkamasi o'z faoliyatida O'zbekiston Respublikasi Prezidenti va O'zbekiston Respublikasi Oliy Majlisi oldida javobgardir.

Vazirlar Mahkamasi yangi saylangan Oliy Majlis oldida o'z vakolatlarini zimmasidan soqit qiladi.

Vazirlar Mahkamasining faoliyatini tashkil etish tartibi va vakolat doirasi qonun bilan belgilanadi.

XXI BOB. MAHALLIY DAVLAT HOKIMIYATI ASOSLARI

99-modda. Viloyatlar, tumanlar va shaharlarda (tumanga bo'ysunadigan shaharlardan, shuningdek shahar tarkibiga kiruvchi tumanlardan tashqari) hokimlar boshchilik qiladigan xalq deputatlari Kengashlari hokimiyatning vakillik organlari bo'lib, ular davlat va fuqarolarning manfaatlarini ko'zlab o'z vakolatlariga taalluqli masalalarni hal etadilar.

100-modda. Mahalliy hokimiyat organlari ixtiyoriga quyidagilar kiradi:
qonuniylikni, huquqiy-tartibotni va fuqarolarning xavfsizligini ta'minlash;
hududlarni iqtisodiy, ijtimoiy va madaniy rivojlantirish;
mahalliy budjetni shakllantirish va uni ijro etish, mahalliy soliqlar, yigimlarni belgilash, budjetdan tashqari jamgarmalarni hosil qilish;
mahalliy kommunal xo'jalikka rahbarlik qilish;
atrof-muhitni muhofaza qilish;
fuqarolik holati aktlarini qayd etishni ta'minlash;
normativ hujjatlarni qabul qilish hamda O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasiga va O'zbekiston Respublikasi qonunlariga zid kelmaydigan boshqa vakolatlarni amalga oshirish.

101-modda. Mahalliy hokimiyat organlari O'zbekiston Respublikasining qonunlarini, O'zbekiston Respublikasi Prezidentining farmonlarini, davlat hokimiyati yuqori organlarining qarorlarini amalga oshiradilar, respublika va mahalliy ahamiyatga molik masalalarni muhokama qilishda qatnashadilar.

Yuqori organlarning o'zlariga berilgan vakolat doirasida qabul qilgan qarorlari quyi organlar ijro etishi uchun majburiydir.

Xalq deputatlari Kengashlari va hokimlarning vakolat muddati - 5 yil.

102-modda. Vakillik va ijroiya hokimiyatini tegishliligiga qarab viloyat, tuman va shahar hokimlari boshqaradi.

Viloyat hokimlari va Toshkent shahri hokimi O'zbekiston Respublikasi Prezidenti tomonidan tayinlanadi va lavozimidan ozod qilinadi hamda tegishli xalq deputatlari Kengashi tomonidan tasdiqlanadi.

Tuman va shaharlarning hokimlari tegishli viloyat hokimi tomonidan tayinlanadi va lavozimidan ozod qilinadi hamda tegishli xalq deputatlari Kengashi tomonidan tasdiqlanadi.

Shaharlardagi tumanlarning hokimlari tegishli shahar hokimi tomonidan tayinlanadi va lavozimidan ozod qilinadi hamda xalq deputatlari shahar Kengashi tomonidan tasdiqlanadi.

Tumanlarga bo'ysunadigan shaharlarning hokimlari tuman hokimi tomonidan tayinlanadi va lavozimidan ozod qilinadi hamda xalq deputatlari tuman Kengashi tomonidan tasdiqlanadi.

103-modda. Viloyat, tuman va shahar hokimlari o'z vakolatlarini yakkaboshchilik asoslarida amalga oshiradilar va o'zlari rahbarlik qilayotgan organlarning qarorlari va faoliyati uchun shaxsan javobgardirlar.

Hokimlarning va xalq deputatlari mahalliy Kengashlarining faoliyatini tashkil qilish, ularning vakolat doirasini va xalq deputatlari mahalliy Kengashlarini saylash tartibi qonun bilan belgilanadi.

104-modda. Hokim o'ziga berilgan vakolatlar doirasida tegishli hududdagi barcha korxonalar, muassasalar, tashkilotlar, birlashmalar, shuningdek mansabdor shaxslar va fuqarolar tomonidan bajarilishi majburiy bo'lgan qarorlar qabul qiladi.

105-modda. Shaharcha, qishloq va ovullarda, shuningdek ular tarkibidagi mahallalarda hamda shaharlardagi mahallalarda fuqarolarning yig'inlari o'zini-o'zi boshqarish organlari bo'lib, ular ikki yarim yil muddatga raisni (oqsoqolni) va uning maslahatchilarini saylaydi.

O'zini-o'zi boshqarish organlarini saylash tartibi, faoliyatini tashkil etish hamda vakolat doirasi qonun bilan belgilanadi.

XXII BOB. O'ZBEKISTON RESPUBLIKASINING SUD HOKIMIYATI

106-modda. O'zbekiston Respublikasida sud hokimiyati qonun chiqaruvchi va ijro etuvchi hokimiyatlardan, siyosiy partiyalardan, boshqa jamoat birlashmalaridan mustaqil holda ish yuritadi.

107-modda. O'zbekiston Respublikasida sud tizimi besh yil muddatga saylanadigan O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyaviy sudi, O'zbekiston Respublikasi Oliy sudi, O'zbekiston Respublikasi Oliy xo'jalik sudi, Qoraqalpog'iston Respublikasi fuqarolik va jinoyat ishlari bo'yicha oliy sudlari, Qoraqalpog'iston Respublikasi xo'jalik sudidan, shu muddatga tayinlanadigan fuqarolik va jinoyat ishlari bo'yicha viloyat va Toshkent shahar sudlari, fuqarolik va jinoyat ishlari bo'yicha tumanlararo, tuman, shahar sudlari, harbiy va xo'jalik sudlaridan iborat.

Sudlarni tashkil etish va ularning faoliyat ko'rsatish tartibi qonun bilan belgilanadi.

Favqulodda sudlar tuzishga yo'l qo'yilmaydi.

108-modda. O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyaviy sudi qonun chiqaruvchi va ijro etuvchi hokimiyatlarning hujjatlari Konstitutsiyaga qanchalik mosligiga doir ishlarni ko'radi.

Konstitutsiyaviy sud siyosat va huquq sohasidagi mutaxassislar orasidan - Konstitutsiyaviy sud raisi, rais o'rinbosari va sudyalardan, shu jumladan Qoraqalpog'iston Respublikasining vakilidan iborat tarkibda saylanadi.

Konstitutsiyaviy sudning raisi va a'zolari deputat bo'la olmaydilar.

Konstitutsiyaviy sudning raisi va a'zolari siyosiy partiyalar va harakatlarning a'zosi bo'lishlari va boshqa haq to'lanadigan lavozimni egallashlari mumkin emas.

Konstitutsiyaviy sud sudyalari daxlsizlik huquqidan foydalanadilar.

Konstitutsiyaviy sud sudyalari o'z faoliyatlarida mustaqildirlar va faqat O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasiga bo'ysunadilar.

109-modda. O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyaviy sudi:

1) O'zbekiston Respublikasi qonunlarining va O'zbekiston Respublikasi Oliy Majlisi palatalari qarorlarining, O'zbekiston Respublikasi Prezidenti farmonlarining, Hukumatning va mahalliy davlat hokimiyati organlari qarorlarining, O'zbekiston Respublikasining davlatlararo shartnomaviy va boshqa majburiyatlari O'zbekiston Respublikasining Konstitutsiyasiga mosligini aniqlaydi;

2) Qoraqalpog'iston Respublikasi Konstitutsiyasi O'zbekiston Respublikasining Konstitutsiyasiga, Qoraqalpog'iston Respublikasi qonunlari O'zbekiston Respublikasining qonunlariga muvofiqligi to'g'risida xulosa beradi;

3) O'zbekiston Respublikasining Konstitutsiyasi va qonunlari normalariga sharh beradi;

4) O'zbekiston Respublikasining Konstitutsiyasi va qonunlari bilan berilgan vakolat doirasida boshqa ishlarni ham ko'rib chiqadi.

Konstitutsiyaviy sudning qarorlari matbuotda e'lon qilingan paytdan boshlab kuchga kiradi. Ular qat'iy va ular ustidan shikoyat qilish mumkin emas.

Konstitutsiyaviy sudni tashkil etish va uning faoliyat ko'rsatish tartibi qonun bilan belgilanadi.

110-modda. O'zbekiston Respublikasi Oliy sudi fuqarolik, jinoiy va ma'muriy sud ishlarini yuritish sohasida sud hokimiyatining oliy organi hisoblanadi.

U tomonidan qabul qilingan hujjatlar qat'iy va O'zbekiston Respublikasining barcha hududida bajarilishi majburiydir.

O'zbekiston Respublikasi Oliy sudi Qoraqalpog'iston Respublikasi oliy sudlari, viloyatlar, shaharlar, tumanlararo, tuman sudlari va harbiy sudlarning sudlov faoliyati ustidan nazorat olib borish huquqiga ega.

111-modda. Mulkchilikning turli shakllariga asoslangan korxonalar, muassasalar, tashkilotlar o'rtasidagi, shuningdek tadbirkorlar o'rtasidagi, iqtisodiyot sohasida va uni boshqarish jarayonida vujudga keladigan xo'jalik nizolarini hal etish Oliy xo'jalik sudi va xo'jalik sudlari tomonidan ularning vakolatlari doirasida amalga oshiriladi.

112-modda. Sudyalar mustaqildirlar, faqat qonunga bo'ysunadilar. Sudyalarning odil sudlovni amalga oshirish borasidagi faoliyatiga biron-bir tarzda aralashishga yo'l qo'yilmaydi va bunday aralashish qonunga muvofiq javobgarlikka sabab bo'ladi.

Sudyalarning daxlsizligi qonun bilan kafolatlanadi.

Sudyalar senator, davlat hokimiyati vakillik organlarining deputati bo'lishi mumkin emas.

Sudyalar siyosiy partiyalarning a'zosi bo'lishi, siyosiy harakatlarda ishtirok etishi, shuningdek ilmiy va pedagogik faoliyatdan tashqari haq to'lanadigan boshqa biron-bir faoliyat turlari bilan shug'ullanishi mumkin emas.

Sudya vakolat muddati tugagunga qadar sudyalik vazifasidan qonunda ko'rsatilgan asoslar bo'lgandagina ozod etilishi mumkin.

113-modda. Hamma sudlarda ishlar ochiq ko'riladi. Ishlarni yopiq majlisda tinglashga qonunda belgilangan hollardagina yo'l qo'yiladi.

114-modda. Sud hokimiyati chiqargan hujjatlar barcha davlat organlari, jaomat birlashmalari, korxonalar, muassasalar, tashkilotlar, mansabdor shaxslar va fuqarolar uchun majburiydir.

115-modda. O'zbekiston Respublikasida sud ishlarini yuritish o'zbek tilida, qoraqalpoq tilida yoki muayyan joydagi ko'pchilik aholi so'zlashadigan tilda olib boriladi. Sud ishlari olib borilayotgan tilni bilmaydigan sudda qatnashuvchi shaxslarning tarjimon orqali ish materiallari bilan to'la tanishish va sud ishlarida ishtirok etish huquqi hamda sudda ona tilida so'zlash huquqi ta'minlanadi.

116-modda. Ayblanuvchi himoyalani huquqi bilan ta'minlanadi.

Tergov va sud ishini yuritishning har qanday bosqichida malakali yuridik yordam olish huquqi kafolatlanadi. Fuqarolarga, korxona, muassasa va tashkilotlarga yuridik yordam berish uchun advokatura faoliyat ko'rsatadi. Advokaturani tashkil etish va uning ish tartibi qonun bilan belgilanadi.

XXIII BOB. SAYLOV TIZIMI

117-modda. O'zbekiston Respublikasining fuqarolari davlat hokimiyati vakillik organlariga saylash va saylanish huquqiga egadirlar. Har bir saylovchi bir ovozga ega. Ovoz berish huquqi, o'z hohish irodasini bildirish tengligi va erkinligi qonun bilan kafolatlanadi.

O'zbekiston Respublikasi Prezidenti saylovi, O'zbekiston Respublikasi Oliy Majlisining Qonunchilik palatasiga hamda Qoraqalpog'iston Respublikasi Jo'korg'i Kengesiga, viloyatlar, tumanlar, shaharlar davlat hokimiyati vakillik organlariga saylov tegishincha ularning konstitutsiyaviy vakolat muddati tugaydigan yilda - dekabr oyi uchinchi o'n kunligining birinchi yakshanbasida o'tkaziladi. Saylovlar umumiy, teng va to'g'ridan-to'g'ri saylov huquqi asosida yashirin ovoz berish yo'li bilan o'tkaziladi. O'zbekiston Respublikasining o'n sakkiz yoshga to'lgan fuqarolari saylash huquqiga egadirlar.

O'zbekiston Respublikasi Oliy Majlisining Senati a'zolari Qoraqalpog'iston Respublikasi Jo'korg'i Kengesi, viloyatlar, tumanlar va shaharlar davlat hokimiyati vakillik organlari deputatlarining tegishli qo'shma majlislarida mazkur deputatlar saylanganidan so'ng bir oy ichida ular orasidan yashirin ovoz berish yo'li bilan saylanadilar.

Sud tomonidan muomalaga layoqatsiz deb topilgan fuqarolar shuningdek sud hukmi bilan ozodlikdan mahrum etish joylarida saqlanayotgan shaxslar saylanishi mumkin emas va saylovda qatnashmaydilar. Boshqa har qanday hollarda fuqarolarning saylov huquqlarini to'g'ridan-to'g'ri yoki bilvosita cheklashga yo'l qo'yilmaydi.

O'zbekiston Respublikasi fuqarosi bir vaqtning o'zida ikkidan ortiq davlat hokimiyati vakillik organining deputati bo'lishi mumkin emas.

Saylov o'tkazish tartibi qonun bilan belgilanadi.

XXIV BOB. PROKURATURA

118-modda. O'zbekiston Respublikasi hududida qonunlarning aniq va bir xilda bajarilishi ustidan nazoratni O'zbekiston Respublikasining Bosh prokurori va unga bo'ysunuvchi prokurorlar amalga oshiradi.

119-modda. Prokuratura organlarining yagona markazlashtirilgan tizimiga O'zbekiston Respublikasining Bosh prokurori boshchilik qiladi.

Qoraqalpog'iston Respublikasining Prokurori O'zbekiston Respublikasining Bosh prokurori bilan kelishilgan holda Qoraqalpog'iston Respublikasining oliy vakillik organi tomonidan tayinlanadi.

Viloyatlarning prokurorlari, tuman va shahar prokurorlari O'zbekiston Respublikasining Bosh prokurori tomonidan tayinlanadi.

O'zbekiston Respublikasi Bosh prokurorining, Qoraqalpog'iston Respublikasi Prokurorining, viloyat, tuman va shahar prokurorlarining vakolat muddati - besh yil.

120-modda. O'zbekiston Respublikasi prokuratura organlari o'z vakolatlarini har qanday davlat organlari, jamoat birlashmalari va mansabdor shaxslardan mustaqil holda, faqat qonunga bo'ysunib amalga oshiradilar.

Prokurorlar o'z vakolatlari davrida siyosiy partiyalarga va siyosiy maqsadlarni ko'zlovchi boshqa jamoat birlashmalariga a'zolikni to'xtatib turadilar.

Prokuratura organlarini tashkil etish, ularning vakolatlari va faoliyat ko'rsatish tartibi qonun bilan belgilanadi.

121-modda. O'zbekiston Respublikasi hududida jinoyatchilikka qarshi kurash bo'yicha tezkor-qidiruv, tergov va boshqa maxsus vazifalarni mustaqil ravishda bajaruvchi xususiy kooperativ tashkilotlar, jamoat birlashmalari va ularning bo'linmalarini tuzish hamda ularning faoliyat ko'rsatishi ta'qiqlanadi.

Qonuniylik va huquqiy tartibotni, fuqarolarning huquqlari va erkinliklarini himoya qilishda huquqni muhofaza qiluvchi organlarga jamoat tashkilotlari va fuqarolar yordam ko'rsatishlari mumkin.

XXV BOB. MOLIYA VA KREDIT

122-modda. O'zbekiston Respublikasi o'z moliya va pul-kredit tizimiga ega.

O'zbekistonning davlat budjeti Respublika budjetidan, Qoraqalpog'iston Respublikasi budjetidan va mahalliy budjetlardan iborat.

123-modda. O'zbekiston Respublikasi hududida yagona soliq tizimi amal qiladi. Soliqlar joriy qilishga faqat O'zbekiston Respublikasining Oliy Majlisi haqli.

124-modda. O'zbekiston Respublikasining bank tizimini Respublika Markaziy banki boshqaradi.

XXVI BOB MUDOFAA VA XAVFSIZLIK

125-modda. O'zbekiston Respublikasi Qurolli Kuchlari O'zbekiston Respublikasining davlat suverenitetini va hududiy yaxlitligini, aholining tinch hayoti va xavfsizligini himoya qilish uchun tuziladi.

Qurolli Kuchlarning tuzilishi va ularni tashkil etish qonun bilan belgilanadi.

126-modda. O'zbekiston Respublikasi o'z xavfsizligini ta'minlash uchun yetarli darajada qurolli kuchlariga ega.

OLTINCHI BO'LIM

KONSTITUTSIYAGA O'ZGARTIRISH KIRITISH TARTIBI

127-modda. O'zbekiston Respublikasining Konstitutsiyasiga o'zgartirishlar tegishincha O'zbekiston Respublikasi Oliy Majlisining Qonunchilik palatasi deputatlari va Senati a'zolari umumiy sonining kamida uchdan ikki qismidan iborat ko'pchiligi tomonidan qabul qilingan qonun yoki O'zbekiston Respublikasining referendumini bilan kiritiladi.

128-modda. O'zbekiston Respublikasi Oliy Majlisi tegishli taklif kiritilgandan keyin olti oy mobaynida Konstitutsiyaga o'zgartirishlar hamda tuzatishlar kiritish to'g'risida keng va har taraflama muhokamani hisobga olgan holda qonun qabul qilishi mumkin. Agar Oliy Majlis Konstitutsiyaga o'zgartirish kiritish to'g'risidagi taklifni rad etsa, taklif bir yil o'tgandan keyingina qayta kiritilishi mumkin.

KONSTITUTSIYANI O'RGANISH BO'YICHA TEST SAVOLLARI

1. "Konstitutsiya" so'zining lug'aviy ma'nosi nima?

- a) Konstitutsiya lotincha "constitution" so'zidan olingan bo'lib, "o'rnataman" degan ma'noni beradi
- b) Konstitutsiya grekcha "constitution" so'zidan olingan bo'lib, "ta'sis etaman" degan ma'noni beradi.
- v) Konstitutsiya grekcha "constitution" so'zidan olingan bo'lib, "belgilayman" degan ma'noni beradi.
- g) B, V javoblar to'g'ri.
- d) Konstitutsiya lotincha "constitution" so'zidan olingan bo'lib, "ta'qiqlash" degan ma'noni beradi.

2. Respublika Oliy Majlisi Qonunchilik palatasi majlisida bojxona, valuta va kredit masalalarini qonuniy tartibga solish muhokama qilindi. Qonun loyixalarini ko'rib chiqishda Oliy Majlisi qonunchilik palatasi qo'mita va komissiyalar vakillari, deputatlar so'zga chiqdi. Keyinchalik Oliy Majlisi Qonunchilik palatasi majlisida qabul qilingan Prezident farmonlari tasdiqlandi. Oliy Majlisi qonunchilik palatasi majlisi tanaffuslarida deputatlar fikr almashishdi va jurnalistlarga intervyu berdilar. Oliy Majlis qonunchilik palatasi majlislaridagi qaysi munosabatlar konstitutsiyaviy huquqning predmetini tashkil qilmaydi?

- a) Oliy Majlis qonunchilik palatasi va komissiyalari vakillari o'rtasidagi munosabatlar.
- b) Oliy Majlis qonunchilik palatasi va deputatlar o'rtasidagi munosabatlar.
- v) deputatlar bilan jurnalistlar o'rtasidagi munosabatlar.
- g) Prezident farmonlarini tasdiqlanishi.
- d) bojxona, kredit, valuta masalalarini qonuniy tartibga solish.

3. Kim yoki qaysi organ referendum o'tkazish tashabbusi huquqiga ega?

- a) Respublika Vazirlar Mahkamasi
- b) Respublika fuqarosi.
- v) Respublika Oliy Majlisi Senati.
- g) Markaziy saylov komissiyasi raisi.
- d) A, B, V.

4. O'zbekiston Respublikasi Oliy Majlisi Qonunchilik palatasi tarqatib yuborilgan taqdirda yangi saylov qachon o'tkaziladi ?

- a) 1 oy mobaynida
- b) 2 oy mobaynida
- v) 3 oy mobaynida
- g) 6 oy mobaynida
- d) 5 oy mobaynida

5. O'zbekiston Respublikasida Prezidenti saylovi hamda davlat hokimiyati vakillik organlariga saylov muddatlari bir paytga to'g'ri kelib qolgan taqdirda qanday yo'l tutiladi?

- a) davlat hokimiyati vakillik organlarining vakolat muddati bir yilga uzaytiriladi
- b) Prezident vakolat muddati bir yilga uzaytiriladi

- v) Markaziy saylov kompaniyasi bu masalani hal qiladi
- g) Konstitutsiyaviy sud bu masalani hal qiladi
- d) to'g'ri javob yo'q.

6. Oliy Majlis Qonunchilik palatasining kamida necha nafar a'zosi fraksiya yoki deputatlar guruhini tuzishi mumkin?

- a) 1 nafar
- b) 10 ta
- v) 9 ta
- g) 5 ta
- d) 15 ta

7. O'zbekiston Respublikasi Oliy Majlisi Qonunchilik palatasi to'g'risidagi Konstitutsiyaviy qonuni qachon qabul qilingan.

- a) 2002 yil 4 aprel
- b) 2002 yil 12 dekabr
- v) 2003 yil 29 avgust
- g) 2003 yil 30 avgust
- d) 2002 yil 10 dekabr

8. O'zbekiston Respublikasida qaysi saylov komissiyasi vakillik organining vakolat muddatiga saylanadi.

- a) uchastka saylov komissiyasi
- b) okrug saylov komissiyasi
- v) markaziy saylov komissiyasi
- g) doimiy komissiya
- d) mandat komissiyasi.

9. O'zbekiston Respublikasi fuqorasi K. Afg'oniston fuqorasiga turmushga chiqib uning vataniga doimiy yashash uchun ketdi. Ammo farzand ko'rish chog'ida u O'zbekistonga keldi. Tug'ilgan farzand qaysi davlat fukarosi buladi?

- a) O'zbekiston fuqorosi
- b) Afg'oniston fuqorosi
- v) Fuqorolikka ega bo'lmagan shaxs.
- g) Otasi yoki onasining roziligi bilan belgilanadi.
- d) Fakat onasining roziligi bilan belgilanadi.

10. O'zbekistonda ta'lim olayotgan chet ellik talaba O'zbekiston fuqarosini farzandlikka oldi. O'qish muddati tugagach u o'z vataniga qaytib ketdi. Bolaning fuqaroligi qanday belgilanadi?

- a) O'zbekiston Respublikasi fuqoroligi saqlanadi
- b) Bola qilib olgan ota-onasining fuqoroligiga o'tadi..
- v) Fuqorolikka ega bo'lmagan shaxs maqomini oladi.
- g) balog'at yoshiga yetgandan so'ng uning roziligi so'raladi.
- d) bolaning qarindoshlarini roziligi bilan belgilanadi.

11. Chet el fuqorolari va fuqorolikka ega bo'lmagan shaxslar qanday huquq va erkinliklardan foydalanmaydi?

- a) shaxsiy huquqlar va erkinliklar.
- b) siyosiy huquqlar va erkinliklar.
- v) iqtisodiy va ijtimoiy huquqlar.
- g) burch va majburiyatlardan.
- d) shaxsiy va siyosiy huquqlardan.

12. O`zbek millatiga mansub bo`lgan chet el fuqorosi O`zbekiston elchixonasiga uni O`zbekiston fuqoroligiga qabul qilishni iltimos qilib ariza bilan murojat qildi.

Bu masalani kim hal qiladi?

- a) O`zbekiston Respublikasi elchixonasi.
- b) O`zbekiston Respublikasi tashqi ishlar vaziri.
- v) Respublika Prezidenti.
- g) Uzbekiston IIV
- d) O`zbekiston Respublikasi Oliy Majlisi.

13. O`zbekiston Respublikasida qanday jamiyatlar va uyushmalar tuzish taqiqlanadi?

- a) faxriylar va yoshlar tashkilotlari
- b) ijodiy uyushmalar
- v) diniy jamiyatlar va uyushmalar.
- g) siyosiy partiyalar
- d) diniy partiyalar

14. O`zbekiston Respublikasining Konstitutsiyasi va mulkchilik haqidagi qonunida qanday mulk shakllari ilk bora mustahkamlangan?

- a) davlat
- b) aralash
- v) xususiy
- g) shaxsiy
- d) jamoa

15. Toshkent viloyatiga joylashgan tumanga bo`ysunuvchi B. shahri viloyatga bo`ysunuvchi shaharlar qatoriga o`tkazildi. O`zbekistonning qaysi davlat organi bu masalani hal qiladi.

- a) Viloyat xokimi
- b) Respublika Prezidenti
- v) Oliy Majlis Qonunchilik palatasi
- g) Oliy Majlis Senati
- d) Oliy Majlis palatalari.

16. O`zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasining 70-moddasiga muvofiq suveren Qoraqalpog`iston Respublikasi O`zbekiston Respublikasi tarkibiga kiradi.

O`zbekiston Respublikasi bilan Qoraqalpog`iston Respublikasi O`rtasidagi o`zaro munosabatlar qanday xujjatlar asosida tartibga solinadi?

- a) Deklaratsiyalar bilan
- b) shartnomalar bilan
- v) qarorlar bilan
- g) qonunlar bilan
- d) bayonotlar bilan

17. Qoraqalpog`iston Respublikasining O`zbekiston Respublikasi tarkibidan chiqishi qay tartibda xal qilinadi?

- a) Qoraqalpog`iston Respublikasi qonunchilik organi qarori asosida
- b) Qoraqalpog`iston Respublikasi Vazirlar Kengesi qarori bilan
- v) O`zbekiston Respublikasi xalqining roziligi bilan.
- g) O`zbekiston Respublikasi Oliy Majlisining qarori asosida
- d) Qoraqalpog`iston xalqining umumiy referendumini asosida.

18. O'zbekiston Respublikasi bilan Qoraqalpog'iston Respublikasi o'rtasidagi nizolar qanday hal qilinadi?

- a) O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyaviy sudi tomonidan
- b) O'zbekiston Respublikasi Oliy sudi tomonidan
- v) Murosaga keltiruvchi vositalar yordamida.
- g) Juqori Kengesh va Oliy Majlis tomonidan
- d) O'zbekiston Respublikasi Prezidenti tomonidan.

19. O'zbekiston fuqorosi necha yoshdan xalk deputatlari viloyat, tuman, shahar Kengashlariga deputat bo'lib saylanishi mumkin?

- a) 18 yoshdan
- b) 21 yoshdan
- v) 25 yoshdan
- g) 23 yoshdan
- d) 20 yoshdan

20. Fuqaro M. Saylovchilar ro'yxatida o'z familiyasini noto'g'ri yozilganligini bilib qoldi. Saylovchi kaysi organga murojaat qilishi kerak?

- a) Xokimlikka
- b) sudga
- v) uchastka saylov komissiyasiga
- g) okrug saylov komissiyasiga
- d) Markaziy saylov komissiyasiga.

21. "Konstitutsiyaviy huquq" va "Davlat huquqi" atamalaridagi o'zaro aloqadorlik nimada?

- A) "Konstitutsiyaviy huquq" "davlat huquqi" ga nisbatan keng tushuncha.
- B) "Davlat huquqi" "konstitutsiyaviy huquq" ga nisbatan keng tushuncha.
- V) Ular bir-biridan butunlay boshqa-boshqa tushunchalar.
- G) shaklan har xil, lekin mazmuni bir xil. Sinonimlar.
- D) Sinonimlar. Ammo, ularning farqi hajmida.

22. Umumiy va "konkret" bu-

- A) Konstitutsiyaviy huquq normalari.
- B) Konstitutsiyaviy huquq institutlari.
- V) Funksiyalar.
- G) Konstitutsiyaviy huquq tamoyillari.
- D) Konstitutsiyaviy huquq munosabatlari.

23. Konstitutsiyaga tuzatish va o'zgartirish kirituvchi huquqiy normalar -

- A) Oddiy qonun.
- B) Ordinar qonunlar.
- V) Organik qonunlar.
- G) Konstitutsiyaviy qonunlar.
- D) Asosiy qonunlar.

24. Sud pretsedenti o'zida.... aks ettiradi.

- A) Ko'rib chiqilishida majburiy deb qabul qilingan keyingi analogik, konkret ishlar bo'yicha sud qarori.
- B) Ko'rib chiqilishida majburiy deb tan olingan yoki keyingi analogik ishlarni ko'rib chiqishda foydalanish mumkin bo'lgan, aniq bir ish bo'yicha sud qarori.
- V) Sudning ba'zi bir ishlar bo'yicha qarori.
- G) Parlament pretsedenti.
- D) To'g'ri javob yo'q.

25. Yuridik, siyosiy, diniy...?

- A) Fandagi asosiy yo`nalishlardir.
- B) Asosiy ilmiy maktablar.
- V) Fanning asosiy vazifalari.
- G) Fanning asosiy uslublari.
- D) To`g`ri javob yo`q.

26. O`zbekiston Respublikasi Oliy Majlisi Senati nechta senatordan iborat?

- A) 120ta.
- B) 100ta.
- V) 220ta.
- G) 84ta.
- D) To`g`ri javob yo`q.

27. XVIII asr oxirlarida konstitutsiya yaratishdan asosiy maqsad?

- A) Davlat tuzilishini aniqlab beradigan asosiy qonun zarur edi.
- B) Davlatning asosiy siyosatini aniqlab beradigan asosiy qonun zarur edi.
- V) Tashqi dushmanlardan himoyalash uchun.
- G) Insonlarning ozodligi va xavfsizligini ta'minlaydigan, davlat hokimiyati o`zboshimchaligidan ularni himoya qila oladigan asosiy qonun zarur edi.
- D) Butun davlat ozodligi va xavfsizligini ta'minlaydigan asosiy qonun zarur edi.

28. Respublikamiz Konstitutsiyasiga birinchi o`zgartirish qachon kiritildi?

- A) 1993 yil 28 dekabr
- B) 1994 yil 5 may
- V) 2003 yil 24 aprel
- G) 2002 yil 27 yanvar
- D) To`g`ri javob yo`q.

29. Kodifikatsiya qilinmagan Konstitutsiyalar misoliga.... Konstitutsiyalari kiradi.

- A) AQSH, Fransiya.
- B) Italiya, Ispaniya.
- V) Isroil, Angliya..
- G) Shvetsiya, Finlyandiya.
- D) Isroil, Shvetsiya.

30. Angliya Konstitutsiyasining yozilmagan qismi.

- A) Sud qarorlari, doktrinalar.
- B) Sud qarorlari va huquqiy urf-odatlar.
- V) Sud qarorlari, doktrina va statuslar.
- G) Sud qarorlari, doktrina va huquqiy odatlar.
- D) Doktrinalar, statutlar, huquqiy odatlar.

31. O`zbekiston Respublikasi Oliy Majlisi Konunchilik palatasida qanday aktlar qabul qilinadi?

- a) buyruq, qaror, qonun, konstitutsiyaviy qonun, Konstitutsiya
- b) qonun, bayonnoma, farmon, nizom va Konstitutsiya
- v) Bayonnomalar, qarorlar, buyruqlar, deklaratsiyalar, qonunlar
- g) qaror, deklaratsiya, qonun, konstitutsiya, nizom, konstitutsiyaviy qonunlar
- d) deklaratsiya, shartnoma, bitimlar, farmon va farmoyishlar

32. Qaysi davlatning Konstitutsiyasini oddiy qonun qabul qilish yo`li bilan o`zgartirsa bo`ladi?

- A) AQSH.

B) Fransiya.

V) Rossiya.

G) Germaniya.

D) To'g'ri javob yo'q.

33. Qaysi davlatda konstitutsiyaviy nazorat instituti mavjud emas?

A) Germaniyada.

B) Fransiya.

V) AQSH da.

G) Buyuk Britaniya.

D) Italiya.

34. Mehnat -qanday munosabatlar guruhiga kiradi?

A) Ijtimoiy.

B) Iqtisodiy.

V) Siyosiy.

G) Ma'naviy-madaniy.

D) Huquqiy.

35. Hokimlarning vakolat muddati qancha?

A) 2 yil

B) 3 yil

V) 4 yil

G) 5 yil

D) muddat belgilanmaydi

36. Mahalliy Kengashlar birinchi sessiyasini kim ochadi?

A) Hokim

B) Saylov komissiyasi raisi

V) Eng yoshi ulug' deputat

G) Hokim o'rinbosari

D) to'g'ri javob yo'q

37. Konstitutsiyaviy huquq va erkinliklar ifodalanishining asosiy usullari qaysi?

A) Ijobiy va cheklovchi.

B) To'liq va to'liq bo'lmagan.

V) Moddiy va tadbiriy.

G) Ijobiy tomon va salbiy tomon.

D) Yaxshi va yomon.

38. Konstitutsioanalizmning 1789 yildagi "Inson va fuqaro huquqlari Fransiya (fransuz) deklaratsiyasi"da aks ettirilgan ikkita asosi?

A) Hokimiyat taqsimlanishi xalq suvereniteti.

B) Davlat suvereniteti va xalq suvereniteti.

V) Hokimiyatni bo'linishi va qonun ustivorligi.

G) Hokimiyatni bo'linishi va huquqlardan foydalanishni ta'minlash.

D) Huquqlardan foydalanishni ta'minlash, davlat suvereniteti.

39. Fuqarolikka tiklash naturalizatsiyadan nimasi bilan farqlanadi?

A) Farqi yo'q.

B) Qayta tiklash muammosini ancha qisqartirilgan tartibda hal qilinishi.

V) Qayta tiklash manfaatdor shaxs tomonidan bo'lgan sa'y-harakat bilan amalga oshiriladi.

G) Naturalizatsiya qonunda belgilangan xolatlarda amalga oshiriladi.

D) Barcha javoblar to'g'ri.

40. O'z fuqarosini yoki chet el fuqarosini boshqa bir davlatga tutib berish...

- A) Ekpatriatsiya.
- B) YEx tune
- C) YEx nune
- G) Ekstraditsiya.
- D) Barcha javoblar to'g'ri.

41. Fuqarolarning huquq va burchlarini taminlashda iqtisodiy va moddiy kafolat qanday ifodalanadi?

- a) Mehnatga adolatli ish haqi miqdorini davlat tomonidan belgilab qo'yilganligi
- b) Kam ta'minlangan oilalarning davlat tomonidan moddiy muxofaza etilishi;
- v) Mulklarning teng huquqligini davlat tomonidan muxofaza etilishi;
- g) Urush va mexnat nogironlariga davlat tomonidan imtiyozlar berib nafaqalar belgilanadi;

d) a,b,v,g, to'g'ri.

42. Senat faoliyatining tashkiliy shakli bu -?

- a) majlis;
- b) sessiya;
- v) yig'in;
- g) qurultoy;
- d) syezd.

43. Senat, uning organlari va mansabdor shaxslari faoliyatining tartibi qaysi hujjatda belgilanadi

- a) qonunlarda ;
- b) Konstitutsiyada;
- v) Senat Reglamentida;
- g) yo'riqnomalarda;
- d) v,g javoblar to'g'ri.

44. O'zbekiston fuqaroligini yo'qotgan shaxs Respublika fuqaroligiga tiklanishi mumkinmi?

- a) Ha;
- b) YO'Q;
- v) Agar u boshqa davlatning fuqaroligini olmagan bo'lsa;
- g) 5 yil Respublikada yashagan bo'lsa;
- d) Respublikada qo'shma korxona ochgan bo'lsa.

45. Mahalla oqsollarining vakolat muddati ...

- a) 2 yil 6 oy
- b) 3 yil
- v) 5 yil
- g) 1 yil
- d) to'g'ri javob yo'q

46. O'zbekiston Respublikasida Bosh vazir -...

- a) Vazirlar Mahkamasiga rahbarlik qiladi
- b) ijro hokimiyati boshlig'i
- v) Vazirlar Mahkamasi faoliyatini tashkil etadi
- g) Prezidentning vakili
- d) A va V javoblar

47. O'zbekiston Respublikasi Prezidenti ...

- a) Davlat boshlig'i

- b) Ijro etuvchi hokimiyat boshlig'i
- v) Vazirlar Mahkamasi majlislariga raislik qiladi
- g) O'zbekiston Respublikasi Qurolli kuchlarining Bosh qo'mondoni
- d) Barcha javoblar to'g'ri

48. Vazirlar Mahkamasi faoliyatining asosiy prinsiplari ...

- a) Kengashib ishlash
- b) demokratizm va ijtimoiy adolat
- v) qonuniylik
- g) demokratik sentralizm
- d) a, b, v

49. O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasida mustahkamlanmagan tashqi siyosatning asosiy prinsiplarini ko'rsating?

- a) kuch ishlatmaslik yoki kuch bilan tahdid solmaslik
- b) chegaralar daxlsizligi
- v) nizolarni tinch yo'l bilan hal qildish
- g) hamkorlik
- d) barchasi to'g'ri

50. O'zbekiston Respublikasi xududidagi chet el fuqarolari qaysi hujjatlarda belgilangan burchlarni ado etadilar ?

- a) Konstitutsiya va qonunlarda
- b) Xalqaro shartnomalar bilan belgilangan
- v) chet el qonunlari bo'yicha
- g) a, b javoblar to'g'ri

MUNDARIJA

KIRISH	3

BIRINCHI BO'LIM

O'ZBEKISTON RESPUBLIKASI KONSTITUTSIYAVIY HUQUQ FANIGA KIRISH

I BOB. O'ZBEKISTON RESPUBLIKASI KONSTITUTSIYAVIY HUQUQINING MAVZUI (PREDMETI), TUSHUNCHASI VA USLUBLARI

1-§.Konstitutsiyaviy huquq fanining paydo bo'lishi	5
2-§. O'zbekiston Respublikasi konstitutsiyaviy huquqi tushunchasi	6
3-§. O'zbekiston Respublikasi konstitutsiyaviy huquqi fani predmetining o'ziga xos xususiyatlari	7
4-§ O'zbekiston Respublikasi konstitutsiyaviy huquqi obyekti.	7
5-§.O'zbekiston Respublikasi konstitutsiyaviy huquqi subyektlari	8
6-§.Konstitutsiyaviy huquqi fanning nomi hususida	8
7-§.O'zbekiston Respublikasi konstitutsiyaviy huquqi o'quv kursining uslublari (metodlari)	9
8-§.O'zbekiston Respublikasi konstitutsiyaviy huquqining tizimi (sistemi)	9

II BOB. KONSTITUTSIYA NAZARIYASI

1-§.Konstitutsiya tushunchasi	11
2-§. Konstitutsiyaning mohiyati	11
3-§ Konstitutsiyalarni turkumlarga (turlarga) bo'lish (klassifikatsiyalash).	11
4-§ Formal va moddiy Konstitutsiya. Yuridik va amaliy Konstitutsiya.....	12
5-§.Konstitutsiyaning yuridik xususiyatlari.....	13
6-§.Konstitutsiyaning yuridik mazmuni	13
7-§.Konstitutsiyaning funksiyalari.....	14
8-§.Konstitutsiyaning tuzilishi.....	14
9-§.Konstitutsiya loyihalarini tayyorlash.....	14
10-§.Konstitutsiyani qabul qilish usullari	14
11-§.Konstitutsiyani o'zgartirish tartibi.....	15
12-§.Konstitutsiyani himoya qilish. Konstitutsiyaviy nazorat.....	15

III BOB. O'ZBEKISTON RESPUBLIKASI KONSTITUTSIYAVIY HUQUQI NORMALARI TUSHUNCHASI, MANBAALARI VA TIZIMI

1-§.Konstitutsiyaviy-huquqiy normalar tushunchasi va o'ziga xos xususiyatlari	17
2-§.Konstitutsiyaviy-huquqiy normalarning tuzilishi va turlari	19
3-§.Konstitutsiyaviy-huquqiy munosabatlar, ularning subyektlari, obyektlari va turlari.....	23
4-§.Konstitutsiyaviy huquqning manbalari.....	27

IKKINCHI BO'LIM
O'ZBEKISTON RESPUBLIKASI KONSTITUTSIYASINING UMUMIY TAVSIFI VA
ASOSIY PRINSIPLARI

IV BOB. O'ZBEKISTON RESPUBLIKASI KONSTITUTSIYASINING YARATILISHI

1-§. O'zbekistonning konstitutsiyaviy tarixi	29
2-§. O'zbekiston Respublikasining davlat mustaqilligini e'lon qilinishi va yangi Konstitutsiyani qabul qilish zaruriyati	35
3-§. O'zbekistonda konstitutsiyaviy islohotning o'ziga mos xususiyatlari va bosqichlari	41
4-§. Prezident – Konstitutsiyaning tashabbuskori, yaratuvchisi va kafili	44
5-§. O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasining tuzilishi	48
6-§. O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasiga o'zgartirish kiritish tartibi	49

V BOB. O'ZBEKISTON RESPUBLIKASI KONSTITUTSIYASINING DAVLAT VA JAMIYAT HAYOTIDA TUTGAN O'RNI VA AHAMIYATI

1-§. Konstitutsiyaning yuridik tabiati, asosiy funksiyalari va barqarorligi	54
2-§. O'zbekiston Konstitutsiyasi – demokratik davlat qurish va huquqiy islohotlarning poydevori	55
3-§. O'zbekiston Konstitutsiyasining tarixiy-huquqiy va ma'naviy ildizlari	58
4-§. O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasining o'ziga xos xususiyatlari	60
5-§. O'zbekiston Konstitutsiyasining yuridik xususiyatlari	61

VI BOB. O'ZBEKISTON RESPUBLIKASI KONSTITUTSIYASINING ASOSIY PRINSIPLARI

1-§. Davlat suverentiteti tushunchasi va mohiyati	63
2-§. Xalq hokimiyatchiligi va uni amalga oshirish shakllari	67
3-§. O'zbekistonda davlat hokimiyatining bo'linish prinsipi va uni amalga oshirilishi	72
4-§. O'zbekistonda siyosiy va mafkuraviy xilma-xillik (plyuralizm)	73
5-§. Demokratiya va inson huquqlari	75
6-§. Ijtimoiy adolat va qonuniylik prinsiplari	76
7-§. Konstitutsiya va qonunning ustunligi prinsipi	77
8-§. O'zbekiston Respublikasi tashqi siyosatining konstitutsiyaviy asoslari va prinsiplari ..	79

VII BOB. O'ZBEKISTON RESPUBLIKASI KONSTITUTSIYASI – MILLIY ISTIQLOL MAFKURASINING HUQUQIY ASOSI

1-§. Milliy istiqlol va Konstitutsiyaning obyektiv zarurligi	86
2-§. Konstitutsiyaning ishlab chiqilishi, umumxalq muhokamasi va qabul qilinishi (mafkuraviy jihatlar)	86
3-§. Konstitutsiya – istiqlol g'oyalarining majmui	88
4-§. Konstitutsiya va milliy istiqlol mafkurasi	90
5-§. O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasi va demokratik huquqiy davlatchilikni shakllantirish	91
6-§. Konstitutsiya va davlat ramzlari	93

UCHINCHI BO'LIM
O'ZBEKISTONDA INSON VA FUQAROLARNING KONSTITUTSIYAVIY-
HUQUQLARI, ERKINLIK LARI VA BURCHLARI

VIII BOB. JAHON KONSTITUTSIYAVIY TAJRIBASI VA O'ZBEKISTON
RESPUBLIKASI KONSTITUTSIYASIDA INSON HUQUQLARI BO'YICHA
XALQARO ANDOZALARINI AKS ETISHI

1-§. Mustaqillik Qomusi va jahon konstitutsiyaviy tajribasi	97
2-§. Inson huquqlari siyosiy va huquqiy ta'limotlar tarixida	99
3-§. Inson huquqlariga oid zamonaviy xalqaro andozalar (standartlar)	101
4-§. Inson huquqlari bo'yicha qonunchilikning taraqqiyot bosqichlari.....	103
5-§. Inson huquqlariga oid qonunchilik tizimi.....	104
6-§. O'zbekiston Konstitutsiyasida Inson huquqlari umumjahon Deklaratsiyasi qadriyatlarining in'ikosi	105

IX BOB. O'ZBEKISTONDA SHAXS KONSTITUTSIYAVIY MAQOMINING ASOSIY
PRINSIPLARI VA KONSTITUTSIYAVIY HUQUQ, ERKINLIK VA BURCHLARNING
YURIDIK XUSUSIYATLARI VA TASNIFLANISHI (KLASSIFIKATSIYASI)

1-§. Shaxs huquqiy maqomi tushunchasi	108
2-§. Shaxs huquqiy maqomining prinsiplari.....	109
3-§. O'zbekiston Respublikasida inson va fuqarolarning huquq, erkinlik va burchlari tushunchasi va o'ziga xos xususiyatlari	114
4-§. O'zbekiston Respublikasida inson va fuqarolarning huquq, erkinlik va burchlarining konstitutsiyaviy tasniflanishi (klassifikatsiyasi)	115

X BOB. O'ZBEKISTONDA FUQAROLIK VA UNING KONSTITUTSIYAVIY
ASOSLARI

1-§.Fuqarolik tushunchasi.....	119
2-§.O'zbekiston Respublikasi fuqaroligining huquqiy asoslari.....	120
3-§.Fuqarolikni qabul qilish, o'zgartirish va yo'qotish	121
4-§.O'zbekiston Respublikasi fuqaroligiga ega bo'lish va fuqarolikni yo'qotish asoslari...	122
5-§.O'zbekiston Respublikasida fuqarolikning to'xtatilishi.....	123
6-§.Fuqarolik masalalari bilan shug'ullanuvchi davlat idoralari	125
7-§.Fuqarolikka oid arizalar va taqdimnomalarni ko'rib chiqish tartibi.....	126

XI BOB. O'ZBEKISTONDA INSON VA FUQAROLAR SHAXSIY HUQUQ VA
ERKINLIK LARINING KONSTITUTSIYAVIY ASOSLARI

1-§.Shaxsiy huquq va erkinliklarning konstitutsiyaviy tizimi	130
2-§.Yashash huquqi	131
3-§.Shaxsiy daxlsizlik huquqi.....	134
4-§.Shaxsning aybsizlik prezumpsiyasi	136
5-§.Shaxsiy hayot daxlsizligi	138
6-§.Fuqarolarning ko'chib yurish huquqi	141
7-§.Fuqarolarning fikrlash, so'z va e'tiqod erkinligi	141
8-§.Fuqarolarning vijdon erkinligi.....	144

XII BOB. O`ZBEKISTONDA INSON VA FUQAROLAR SIYOSIY HUQUQLARINING KONSTITUTSIYAVIY ASOSLARI

1-§.Siyosiy huquqlarning konstitutsiyaviy tizimi.....	146
2-§.Fuqarolarning jamiyat va davlat ishlarini boshqarishda ishtirok etish huquqi.....	146
3-§.Fuqarolarning mitinglar, yig`ilishlar va namoyishlar o`tkazish huquqi.....	147
4-§.Fuqarolarning siyosiy partiyalar va jamoat birlashmalariga uyushish huquqi.....	148
5-§.Fuqarolarning murojaat qilish huquqi	149

XIII BOB. O`ZBEKISTONDA INSON VA FUQAROLAR IJTIMOIIY VA IQTISODIY HUQUQLARINING KONSTITUTSIYAVIY ASOSLARI

1-§.Fuqarolarning mulk huquqi	151
2-§.Fuqarolarning meros huquqi.....	152
3-§.Fuqarolarning mehnat qilish huquqi.....	153
4-§.Fuqarolarning dam olish huquqi.....	155
5-§.Fuqarolarning ijtimoiy ta`minot olish huquqi.....	155
6-§.Fuqarolarning tibbiy xizmatdan foydalanish huquqi.....	156
7-§.Fuqarolarning bilim olish huquqi	157
8-§.Fuqarolarning ilmiy va texnikaviy ijod erkinligi hamda madaniyat yutuqlaridan foydalanish huquqi	158

XIV BOB. O`ZBEKISTONDA INSON HUQUQ VA ERKINLIKLARINING KONSTITUTSIYAVIY KAFOLATLARI

1-§.Inson huquqlari va erkinliklarining kafolatlari tushunchasi.....	160
2-§.Inson huquqlari va erkinliklarining yuridik kafolatlari	161
3-§.Inson huquqlari va erkinliklarining ijtimoiy kafolatlari	161

XV BOB. O`ZBEKISTONDA FUQAROLAR BURCHLARINING KONSTITUTSIYAVIY ASOSLARI

1-§.Fuqarolarning burchlari tushunchasi	162
2-§.Fuqarolarning Konstitutsiya va qonunlarga rioya etish burchi	164
3-§.Fuqarolarning tarixiy, ma`naviy va madaniy merosni asrash majburiyati.....	164
4-§.Fuqarolarning atrof tabiiy muhitga ehtiyotkorona munosabatda bo`lish majburiyati....	164
5-§.Fuqarolarning soliq to`lash majburiyati	165
6-§.Fuqarolarning Vatanni himoya qilish burchi.....	165

TO`RTINCHI BO`LIM O`ZBEKISTONDA JAMIYAT VA SHAXS MUNOSABATLARINING KONSTITUTSIYAVIY ASOSLARI

XVI BOB. O`ZBEKISTONDA JAMIYAT IQTISODIY TUZILISHINING KONSTITUTSIYAVIY ASOSLARI

1-§.Fuqarolik jamiyatining konstitutsiyaviy asoslari.....	167
2-§.Konstitutsiya va jamiyatning iqtisodiy negizlari.....	169
3-§.Mulk shakllari, ularning obyektlari, subyektlari va muhofaza qilinishning konstitutsiyaviy asoslari	173
4-§.Konstitutsiya va mulkdor huquqlari	178
5-§.Davlat ekologik siyosatining konstitutsiyaviy asoslari	179

XVII BOB. O`ZBEKISTONDA MOLIYA VA PUL-KREDIT TIZIMINING KONSTITUTSIYAVIY ASOSLARI

1-§.O`zbekiston Respublikasida moliya tizimining konstitutsiyaviy asoslari	181
2-§.O`zbekiston Respublikasida pul tizimining konstitutsiyaviy asoslari	183
3-§.O`zbekiston Respublikasida budget tizimining konstitutsiyaviy asoslari	184
4-§.O`zbekiston Respublikasida bank tizimining konstitutsiyaviy asoslari	186
5-§.O`zbekiston Respublikasining bank tizimi tushunchasi.....	189

XVIII BOB. O`ZBEKISTONDA JAMOAT BIRLASHMALARI FAOLIYATINING KONSTITUTSIYAVIY ASOSLARI

1-§.Jamoat birlashmalarining jamiyatda tutgan o`rni	190
2-§.Jamoat birlashmalari tizimi	192
3-§.Jamoat birlashmalarini ro`yxatdan o`tkazish tartibi	192
4-§.Jamoat birlashmalarining turlari.....	194
5-§. Siyosiy partiyalarning konstitutsiyaviy maqomi	195

XIX BOB. OILA VA OMMAVIY AXBOROT VOSITALARINING KONSTITUTSIYAVIY MAQOMI

1-§.O`zbekistonda oilaning konstitutsiyaviy maqomi	209
2-§.Ommaviy axborot vositalarining konstitutsiyaviy - huquqiy maqomi.....	213

BESHINCHI BO`LIM MA`MURIY-HUDUDiy VA DAVLAT TUZILISHI

XX BOB. O`ZBEKISTON RESPUBLIKASINING MA`MURIY-HUDUDiy VA DAVLAT TUZILISHINING KONSTITUTSIYAVIY ASOSLARI

1-§.Ma'muriy-hududiy va davlat tuzilishi tushunchasi.....	219
2-§.O`zbekiston Respublikasining ma'muriy-hududiy tuzilishi	222
3-§.Ma'muriy-hududiy qismlarni tashkil qilish, o`zgartirish va tugatish tartibi	227

XXI BOB. QORAQALPOG`ISTON RESPUBLIKASINING KONSTITUTSIYAVIY MAQOMI

1-§.Qoraqalpog`iston Respublikasi O`zbekiston Respublikasi tarkibidagi suveren davlat.....	229
2-§.Qoraqalpog`iston Respublikasi Konstitutsiyasi va davlat tuzilishi	232

OLTINCHI BO'LIM
O'ZBEKISTON RESPUBLIKASI DAVLAT HOKIMIYATI ORGANLARI
FAOLIYATINI TASHKIL ETILISHI

XXII BOB. XALQARO STANDARTLAR VA O'ZBEKISTON RESPUBLIKASI
SAYLOV QONUNCHILIGI

1-§. Saylovlar – demokratik institut sifatida.....	237
2-§. Demokratik islohotlar va saylov qonunchiligi	238
3-§. O'zbekistonda saylov qonunchiligining rivojlanish bosqichlari	238
4-§. O'zbekiston Respublikasi saylov qonunchiligi tizimi	238
5-§. Konstitutsiya- saylov qonunchiligi tizimining o'zagidir.....	239
6-§. Xalqaro andozalar va O'zbekiston saylov qonunchiligining xususiyatlari	239
7-§. Saylovlar bo'yicha xalqaro tamoyillar	241

XXHI BOB. SAYLOV HUQUQI VA SAYLOV TIZIMI

1-§. Saylov huquqi tushunchasi va uning konstitutsiyaviy kafolatlanishi.....	243
2-§. Saylov tizimi tushunchasi va asosiy prinsiplari.....	244
3-§. Saylovlar va ularni o'tkazish tartibi	246

XXIV. O'ZBEKISTON RESPUBLIKASI QONUN CHIQARISH
HOKIMIYATINING KONSTITUTSIYAVIY ASOSLARI

1-§. Qonun chiqaruvchi hokimiyat tushunchasi va uni tashkil qilish tartibi.....	261
2-§. o'zbekiston Respublikasi Oliy Majlisi Qonunchilik palatasi va Senatining konstitutsiyaviy vakolatlari	264
3-§. O'zbekiston Respublikasi Oliy Majlisi Qonunchilik palatasi faoliyatining tashkiliy – huquqiy masalalari.....	273
4-§. O'zbekiston Respublikasi Oliy Majlisi Senati faoliyatini tashkil etish tartibi.....	280
5- §. O'zbekiston Respublikasida qonunchilik jarayoni.....	283

XXV. BOB. O'ZBEKISTON RESPUBLIKASIDA DAVLAT HOKIMIYATI VAKILLIK
ORGANLARINING DEPUTATLARI VA SENATORNING HUQUQIY HOLATI

1-§ O'zbekiston Resupblikasi Oliy Majlisi Qonunchilik palatasi deputati va Senat a'zosining huquqiy maqomi.....	290
2-§ Xalq deputatlari viloyat, tuman va shahar Kengashri deputatlarining huquqiy holati	301
3-§. Qonunchilik palatasi deputati va Senator faoliyatining asosiy kafolatlari	304
4-§. Deputat va Senatorni chaqirib olish asoslari va tartibi	307

XXVII BOB. O'ZBEKISTON RESPUBLIKASI PREZIDENTINING
KONSTITUTSIYAVIY-HUQUQIY MAQOMI

1-§. O'zbekistonda Prezidentlik lavozimining joriy qilinishi va konstitutsiyaviy mustahkamlanishi	311
2-§. O'zbekistonda Prezidentlik saylovlarini o'tkazish tartibi	312
3-§. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining konstitutsiyaviy-huquqiy maqomi	312

4-§.O`zbekiston Respublikasi Prezidentining konstitutsiyaviy vakolatlari	314
5-§.O`zbekiston Respublikasi Prezidenti qabul qiladigan normativ-huquqiy hujjatlar	321

XXVIII BOB. O`ZBEKISTON RESPUBLIKASIDA PREZIDENTLIK SAYLOVI

1-§.Prezidentlik boshqaruv usuli - o`zbek milliy davlatchiligi o`zagi	323
2-§.O`zbekistonda Prezidentlik saylovining konstitutsiyaviy asoslari	324
3-§.Prezidentlik saylovi to`g`risidagi qonunchilik	325
4-§.Prezidentlik saylovlarida aktiv va passiv saylov huquqi	327
5-§.Prezidentlik saylovining asosiy tashkiliy-huquqiy mexanizmlari va prinsiplari	328
6-§.O`zbekiston Respublikasi Prezidentligiga nomzodlar ko`rsatish	330
7-§.Prezidentlik saylovlarini o`tkazish va ovoz berish	331

XXIX. BOB. O`ZBEKISTON RESPUBLIKASI VAZIRLAR MAHKAMASINING KONSTITUTSIYAVIY-HUQUQIY MAQOMI

1-§ Vazirlar Mahkamasi- O`zbekiston Respublikasining hukumati	333
2- § O`zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining shakllanish tartibi va tarkibi	334
3-§ O`zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining asosiy funksiyalari	336
4-§ O`zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasi tomonidan chiqariladigan normativ-huquqiy hujjatlari	341

XXX BOB. O`ZBEKISTON RESPUBLIKASI MAHALLIY DAVLAT HOKIMIYATI ORGANLARINING KONSTITUTSIYAVIY ASOSLARI

1-§.O`zbekiston Respublikasida mahalliy davlat hokimiyat organlari tizimi va ular faoliyatining tashkil etilishi	346
2-§.Mahalliy davlat hokimiyati organlarining konstitutsiyaviy vazifalari	350
3-§.Mahalliy hokimiyat vakillik organlari va ijroiya hokimiyat organlari munosabatlarining huquqiy tartibga solinishi	351
4-§.Fuqarolarning o`zini-o`zi boshqarish organlarini tuzish tartibi va vazifalari	358

XXXI BOB. O`ZBEKISTON RESPUBLIKASIDA SUD HOKIMIYATINING KONSTITUTSIYAVIY ASOSLARI

1-§O`zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasida odil sudlov organlarining huquqiy maqomi	362
2-§.O`zbekiston Respublikasida sud hokimiyatining tashkil etilishi, tizimi va vazifalari	367
3-§.Odil sudlovning konstitutsiyaviy tamoyillari	369
4-§.O`zbekistonda sudyalarning konstitutsiyaviy-huquqiy maqomi va sudyalarga qo`yiladigan talablar	377
5-§.Sudyalarni tayinlash tartibi	379
6-§.Sudyalarning mustaqilligi	379
7-§.O`zbekiston Respublikasi Konstitutsiyaviy sudi	382
8-§.O`zbekiston Respublikasi Oliy sudi	385

9-§. O'zbekiston Respublikasi Oliy xo'jalik sudi.....	388

XXXII BOB. O'ZBEKISTON RESPUBLIKASI PROKURATURA ORGANLARINING HUQUQIY MAQOMI

1-§. O'zbekiston Respublikasida Prokuratura organlarining tarixiy yaratilishi va hozirgi davrda rivojlanishi	393
2-§. Prokuratura organlarining maqsad va vazifalari.....	396
3-§. Prokuratura organlari faoliyatini amalga oshirish prinsiplari va tizimi.....	396
4-§. Prokuror nazorati	399
5-§. Prokurorning huquqiy maqomi.....	401

XXXIII BOB. O'ZBEKISTON RESPUBLIKASI XAVFSIZLIGI VA MUDOFASINI TA'MINLASHNING KONSTITUTSIYAVIY ASOSLARI

1-§. Milliy xavfsizlikni ta'minlashning Konstitutsiyaviy prinsip- lari va normalari.....	403
2-§. Milliy xavfsizlikning subyekti, obyekti hamda uni ta'minlash sohasidagi davlat siyosati	409
3-§. O'zbekiston Respublikasining Konstitutsiyasi Milliy xavfsizlik konsepsiyasining asosi sifatida.....	411
4-§. Mamlakat mudofasini ta'minlashning Konstitutsiyaviy – huquqiy asoslari	414

XXXIV BOB. O'ZBEKISTON RESPUBLIKASINING KONSTITUTSIYAVIY TARAQQIYOT ISTIQBOLLARI

1-§. Jamiyatni demokratlashtirish– Konstitutsiyani hayotga tadbic etishning muhim sharti.....	420
2-§. Konstitutsiya va siyosiy-huquqiy islohotlar	422
3-§. Jamiyatning barcha sohalarini demokratlashtirish va yangilashning konstitutsiyaviy asoslari	423
4-§. Konstitutsiya va fuqarolik jamiyatini shakllantirish.....	423
5-§. Konstitutsiya va ko'ppartiyaviylik tizimini qaror toptirish.....	424
6-§. Konstitutsiya va nodavlat notijorat tashkilotlari tizimini rivojlantirish	425
7-§. Mahalla va o'zini o'zi boshqarish organlari: demokratlashtirish va zamonaviylashtirish	427
8-§. Konstitutsiya va mustaqil “to'rtinchi hokimiyat”.....	428
9-§. Konstitutsiya va Inson huquqlari bo'yicha demokratik institutlar tizimining takomillashib borishi	429
10-§. Konstitutsiya va oila.....	431

Xotima.....	433
Adabiyotlar ro'yxati	435
Ilovalar	440
O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasi	440
Konstitutsiyani o'rganish bo'yicha test savollari.....	465

O`ZBEKISTON RESPUBLIKASI KONSTITUTSIYAVIY HUQUQI

bo`yicha bakalavriyatning yuridik ta'lim
yo`nalishlari uchun

DARSLIK

Muharrir: **S.Salimova.**
Texnik muharrir: **A. Boymamatov.**
Kompyuterda sahifalovchi: **A. Hudaybergenova.**

Bosishga ruxsat etildi: **15.08.2005.**
Hajmi: **39,3 b/t.** Adadi: **1000.** Buyurtma: **№ 542**
TDYI kichik bosmaxonasida bosildi.
Toshkent shahri, Sayilgoh ko`chasi, **35.**

**QUYIDAGI NO'TO'G'RI SO'ZLAR
TO'G'RI O'QILSIN**

- 1) *12-bet, 33 qator, 1 so'z, Farb-G'arb deb o'qilsin.*
 - 2) *55-bet, 9 qator 8 so'z, Farbiy-G'arbiy deb o'qilsin.*
 - 3) *61-bet, 8 qator, 3 so'z, Farb-G'arb deb o'qilsin.*
 - 4) *220 bet, 2 qator, 3 so'z, Farbiy-G'arbiy deb o'qilsin.*
 - 5) *229 bet, 1 qator, 2 so'z, Qoraqalpofiston-Qoraqalpog'iston, 4-so'z, Konstitutsiviy-Konstitutsiyaviy deb o'qilsin.*
 - 6) *432-bet, 124 qator, 2 so'z, Farbga-G'arbga deb o'qilsin.*
-